

યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો
ઈતિહાસ.

કોમલ એક રૂપિયા.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલમેવિદ્યાસંસ્થાના નં. ૩૬.

આભિક્ષેપ
લેખી કૃત

પ્રજ્ઞાના ઔચરણુનો દ્વિતી હાસ.

અનુવાદક,

રમેશંકર પ્રાણજીવન દવે, એમ. એ.

અને મૉરલ ફિલૉસૉફી અને ઇંગ્લીશ પ્રોફેસર,
સામળદાસ કૉલેજ, ભાવનગર; અને
પ્રો વિદ્યાનંદ, એમર્સનના નિબંધો, શેક્સપીઅરમાળા,
અદ્વૈત-મુક્તાવળી, ઇત્યાદિના લખનાર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ, બી. એ.

અમદાવાદ.

૧૫૮ ૧૯૭૩.

પ્રથમાવૃત્તિ.

ઈ. સ. ૧૯૧૧.

પ્રત ૧૦૦૦.

ક્રીંમત એક રૂપિયો.

ધી “ ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં ” શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે છાપ્યું.
પાંચકુવા, ચાર રસ્તા—અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા.

પૃષ્ઠ.

કેપોદ્ધાત.	...	...	...	...	
મૂળ અંથકારની પ્રસ્તાવના.	...	...	...	...	
પ્રકરણ ૧ હું.	...	...	...	...	૧
„ ૨ જી.	...	...	...	...	૧૧૪
„ ૩ જી.	...	...	...	...	૧૭૮
„ ૪ મું.	...	...	...	...	૨૧૭
„ ૫ મું.	...	...	...	...	૩૭૩

આ લેખકના અન્ય ગ્રંથો:—

૧. સુંદર અને વિદ્વાનંદ, અથવા પ્રેમનો ચિતાર ભાગ ૧ લો.
(બીજી આવૃત્તિ.)
૨. ચંદા, અથવા દુઃખદ વાદળું અને વચ્ચે રૂપેરી ઘેરો.
૩. એમર્સનના નિબંધો.
૪. જૂલિયસ સીઝર.
૫. ઓથેલો.
૬. મેઝર ફોર મેઝર અથવા થાય તેવા થઈએ તો ગામ વચ્ચે રહીએ.
૭. ચંદ્ર-રમણ અથવા પ્રેમની આંટીઘૂંટી.
૮. વેનિસનો વેપારી.
૯. અદ્વૈત મુક્તાવળી, અથવા વેદાંતપ્રક્રિયાનો અત્યુત્તમ ગ્રંથ.
૧૦. હેમ્લેટ, ડેન્માર્કનો રાજકુમાર.

ઉપોદ્ધાત.

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસે તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ ના રોજ વિલ કર્યું છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨,૦૦૦ સોસાઈટીને મળ્યા. તે એવી શરતથી કે વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થ.ય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં. સદરહુ વિલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મીલકત પુસ્તક પ્રસાર માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮,૦૦૦ ની સરકારી પ્રોમિસરી નોટો પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા તથા તે પ્રસિદ્ધ કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળેલી છે, તેમાંથી આજ પર્વત નીચેના પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ આળગોવિંદદાસ ગ્રન્થમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે:—

૧. કયી કયી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે,
તેનાં કારણો તથા તેમાં સુધારો કરવાના ઉપાય રૂ. ૦—૭—૦
૨. માને શિખામણ. રૂ. ૦—૬—૦
૩. નીતિમંદિર. રૂ. ૦—૧૨—૦
૪. આળલગ્નથી થતી હાનિ. રૂ. ૦—૬—૦
૫. પુનર્વિવાહપક્ષની પૂરીપૂરી સોજેસોજ આના ફજેતી ! રૂ. ૦—૫—૦
૬. ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર. રૂ. ૦—૪—૦
૭. ધાર્મિક પુરુષો. રૂ. ૦—૪—૦
૮. ઉદ્યોગી પુરુષો. રૂ. ૦—૪—૦
૯. બેન્ગમીન ક્રાંકડીન. રૂ. ૧—૦—૦
૧૦. બોધક ચરિત્ર. રૂ. ૦—૪—૦
૧૧. સદ્ગતિ. રૂ. ૧—૮—૦

૧૨. રઘુવંશ કાવ્ય.	૩. ૧—૮—૦
૧૩. ભદ્રવજ્ર દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર.	૩. ૦—૨—૦
૧૪. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો.	૩. ૦—૧૨—૦
૧૫. ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૨ નો.	૩. ૧—૦—૦
૧૬. નીતિસિદ્ધાંત.	૩. ૧—૦—૦
૧૭. ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.	૩. ૧—૪—૦
૧૮. શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર.	૩. ૦—૬—૦
૧૯. પરોપકાર.	૩. ૦—૧૨—૦
૨૦. દોરનું ખાતર.	૩. ૦—૪—૦
૨૧. જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ.	૩. ૨—૦—૦
૨૨. કિરાતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર.	૩. ૧—૦—૦
૨૩. ત્રિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજઓ.	૩. ૦—૧૨—૦
૨૪. વાર્નિશ.	૩. ૧—૦—૦
૨૫. જીવનનો આદર્શ.	૩. ૦—૧૨—૦
૨૬. કીર્તિકૌમુદી.	૩. ૦—૮—૦
૨૭. શિશુપાલવધ—પૂર્વાર્ધ (સર્ગ ૧ થી ૧૦)	૩. ૧—૦—૦
૨૮. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય,	૩. ૦—૬—૦
૨૯. રસાયનશાસ્ત્ર.	૩. ૦—૧૦—૦
૩૦. બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ, વિભાગ ૧ લો.	૩. ૦—૧૨—૦
૩૧. જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ.	૩. ૦—૧૨—૦
૩૨. શિશુપાલવધ—ઉત્તરાર્ધ (સર્ગ ૧૧—૨૦)	૩. ૧—૦—૦
૩૩. લેન્ડોરના કાદપનિક સંવાદો, ભાગ ૧ લો.	૩. ૦—૧૨—૦
૩૪. ખગોળ વિદ્યા.	૩. ૦—૧૨—૦
૩૫. લેન્ડોરના કાદપનિક સંવાદો, ભાગ ૨ નો.	૩. ૦—૧૨—૦
૩૬. યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ.	૩. ૧—૦—૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આફિસ,

અમદાવાદ—તા. ૧૫ જુલાઈ સને ૧૯૧૭.

મૂળ—ગ્રંથકારની પ્રસ્તાવના.

નૈતિક ધોરણ અને નૈતિક નમુનામાં જે જે પરિવર્તનો થયા છે તેમની સાથે નીતિના ઇતિહાસકારને મુખ્યત્વે કરીને કામ છે. જૂદા જૂદા જમાનામાં સ્વીકૃત સદાચારોનો જેટલો અંશે આદેશ હોય અને તેમને આચરણમાં મૂકાયા હોય તે જેવું એ અર્થ હું નૈતિક ધોરણનો સમજું છું. અને જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદા જૂદા સદાચારોને જે સાપેક્ષ અગત્યતા અપાઇ હોય તે, નૈતિક નમુનાનો અર્થ હું સમજું છું. દાખલા તરીકે, પિત્રિની જામાનાનો રોમન, આઠમા હેત્રીના જમાનાનો અંગ્રેજ, અને હાલના જમાનાનો અંગ્રેજ એ બધા કબુલ કરશે કે દયામાં સદાચાર છે, અને તેથી ઉલટા ગુણમાં દુરાચાર છે. પરંતુ અમુક કાર્યો દયાળુ છે કે કેમ ? તે સંબંધી તેમના અભિપ્રાય ઘણા જૂદા જૂદા પડશે. પિત્રિની સમયનો રોમન તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં ઘણા આનંદ માનશે, પણ તે ખેલોને ટ્યુડર રાજાઓના સમયનો પણ અંગ્રેજ ઘાતકો ગણશે; પણ આ અંગ્રેજ એવી બીજી ઘણી રમતોને સારી ગણશે, પણ તેજ રમતોને હાલનો અંગ્રેજ કેવળ વખોડી કાઢશે. આમ સિદ્ધાંતમાં તો દયા સારીજ રહે છે, પણ તેનું ધોરણ જમાને જમાને બદલાતું બન્યું છે. ઉપરાંત અમુક સદાચારોને સર્વોત્તમ ગણવાની આજતમાં પણ નિરંતર ફેરફાર થયાં કરે છે. સ્વદેશભિમાન, પાતિવ્રત્ય, ઉદારતા અને દીનતા—આમાંથી દરેક કોઈ ને કોઈ જમાનામાં અતિ અગત્યના અને સર્વોત્તમ સદાચાર તરીકે અગળ લાગવામાં આવ્યો છે અને સદ્ગુણી વર્તનના પાયાભૂત ગણાયો છે, અને બીજા જમાનામાં તેને ગૌણ ગણી પાછળ રાખવામાં આવ્યો છે. સૈનિક સદાચાર, પ્રેમાળ સદાચાર, અને ધાર્મિક સદાચાર ભિન્ન ભિન્ન સંમુદાય અને છે, અને જૂદે જૂદે સમયે તેમને જૂદા જૂદા અંશમાં અગત્યતા અપાઇ છે. નૈતિક નમુનાનાં આ પરિવર્તનોનાં પ્રકૃતિ, કારણ અને પરિણામ તપાસવાં એ ઇતિહાસની અતિ અગત્યની એ શાખાનું કામ છે.

પરંતુ કાંઈ પણ જમાનાની નૈતિક દશાનું તોલન કરવામાં, નીતિ-વેત્તાઓનું દષ્ટિબિંદુ તપાસીને બેસી રહેવું એટલું પૂરતું નથી. પરંતુ લોકોમાં તે દષ્ટિબિંદુનો કેટલો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તે જોવું પણ આવશ્યક છે. પ્રજાની ભ્રષ્ટતા ધણીવાર તેના ઉપદેશકોના થાપડીયા અને સ્વાર્થી સિદ્ધાંત-માં પ્રતિબિંબિત થાય છે; પરંતુ કેટલીક વખત તેનો પ્રત્યાઘાત પણ થાય છે, જેથી કરીને સમાજના પ્રચલિત પવનની છેક વિરુદ્ધ જઈને તે ઉપદેશકને તપોવૃત્તિનું બોધન કરવું પડે છે. જે સાધનોથી નૈતિક ઉપદેશકો પોતાના જાતબાઈઓ ઉપર અસર કરે છે તે સાધનો સ્વભાવ અને બળ પરત્વે ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને ધણીવાર જે જમાનામાં નૈતિક વર્તન ઘણાં ઉંચા પ્રકારનું હોય છે તે જમાનો નીતિના ઉંચા ઉપદેશનો નથી હોતો. કાંઈ વખત જમાનામાં નીતિનો ઉંચો ઉપદેશ થતો હોય છે, પણ લોકોની નીતિ ઉપર તેની અસર થતી જણાતી નથી. કેટલીક વખત સામાન્ય પંક્તિના નીતિવેત્તાઓ પોતાના સમાજના દરેક ભાગમાં ધણી અસર ઉપજાવી શકે છે. એટલા માટે ઉપદેશકોના ઉપદેષ્ટ નૈતિક ધોરણ અને નમુના ઉપરાંત, લોકોમાં સાક્ષાત્ નીતિ કેટલી હતી તે પણ ઇતિહાસ-કારે જોવું જોઈએ.

ઓગસ્ટસથી શાર્લમેન સુધી યુરોપનો નૈતિક ઇતિહાસ તપાસવામાં ઉપરોક્ત ત્રણ બાબતો મેં ધ્યાનમાં રાખી છે. શરૂઆતમાં નીતિનો સ્વભાવ અને બંધનો કેવાં છે તે સંબંધી પ્રતિસ્પર્ધા સિદ્ધાંતો મેં તપાસ્યા છે; અને સુધારાની અવસ્થાઓને ક્રમે ક્રમે ક્યા ક્યા સદાચારો ખાસ બંધબેસતા આવે છે તે પણ મેં બતાવ્યું છે, કે જેથી કરીને ખાસ બળોને લીધે નીતિનો સ્વાભાવિક વિકાસ કેટલો દરજ્જે અવરુદ્ધ થયો છે કે ત્વરિત થયો છે તેનો નિશ્ચય આપણે કરી શકીએ. પછી વિધર્મી રાજ્યના નૈતિક ઇતિહાસમાં હું પેઠા છું; અને તેમાં સ્ટોઇક મત, મિશ્રવાદ અને મિસરના તત્ત્વજ્ઞાન ક્રમે ક્રમે તપાસ્યાં છે; અને સમાજની સામાન્ય દશાના કેવી રીતે એ પરિણામ હતા અથવા તે દશા તેમાં કેવી રીતે પ્રતિબિંબિત થતી હતી તે બતાવ્યું છે; કાયદા અને સાહિત્યમાં તેમની કેવી અસર થઈ હતી

તે જોયું છે; અને શેહેનશાહે અને તત્ત્વચિંતકોના સઘળા પ્રયાસો જે બ્રજતાને અટકાવવા અશક્ત નીવડ્યા હતા તેનાં કારણોની તપાસ કરી છે. પછી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ ઉપર આપણું લક્ષ યોરે છે. આ બાબતમાં કેવળ ધાર્મિક અને વિવાદચ્ચસ્ત વિષયોથી હું જેમ અને તેમ દૂર રહ્યો છું; અને એક નૈતિક બળ તરીકે ખ્રિસ્તિધર્મ યુરોપમાં શું શું કર્યું છે તેજ માત્ર મેં તપાસ્યું છે. તેથી વિધર્મી રાજ્યના સંજોગોથી એ ધર્મને કેવી રીતે અટકાયત થઈ અથવા સહાય મળી, આ અટકાયત કેવી જાતની હતી, એની ફતેહ થતાં એનું રૂપાંતર કેવું થઈ ગયું, તપોવૃત્તિનો ઉત્સાહ કેવો હતો, અને જંગલીઓના હુમલામાંથી કેવાં પરિણામ આવ્યાં, અને સમાજની નીતિ ઉપર તેની જે જે અસર થઈ છે તે બધું મેં તપાસ્યું છે. મનુષ્ય જીંદગીની પવિત્રતાનું વધતું જતું ભાન, સખાવતનો ઇતિહાસ, સંત-જીવનની કથાઓની ખીલવણી, સામાજિક અને કૌટુંબિક સદાચારો ઉપર તપોવૃત્તિની અસરો, મહત્ત્વની સંસ્થાઓનાં નૈતિક પરિણામો, ભુદ્ધિના સદાચાર, અસ્ત થતા ખ્રિસ્તિ રાજ્ય અને તેની જગોએ આવતા જંગલી રાજ્યોના સદાચાર અને દુરાચાર, વ્યાવહારિક પદ્ધતીની ધીરે ધીરે આવતી પૂન, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના લડાયક સમયની પ્રાથમિક અવસ્થાઓ કે જે ધર્મયુદ્ધોમાં શિરોબિંદુએ પહોંચી હતી; આ બધી બાબતો ઉપર થોડું ઘણું વિવેચન મેં કર્યું છે; અને છેવટે સ્ત્રીઓની પદવી પરત્વે થએલાં પરિવર્તનો ઉપર દૃષ્ટિ નાખી સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં સમાએલા નૈતિક પ્રશ્નોનો વિચાર મેં કર્યો છે.

આ બધું કરતાં મારા આગલા પુસ્તકોના વિચાર આમાં ભળી ગયા છે અને એ ત્રણ જગોએ તો તેમાં આપેલી હકીકત આમાં પણ ફરીને મેં આપી છે. દૃષ્ટાંતોનો રસ લઈ લેવા કરતાં અથવા ‘જુઓ અમારું પુસ્તક ફલાણું, પાનું ‘ફલાણું’ એમ કહેવામાં સમાએલી આપ વડાઈનો દેખાવ કરવા કરતાં મને તેમ કરવું વધારે વાજખી લાગ્યું છે. જે કે જે દૃષ્ટિબિંદુથી આ ઇતિહાસ મેં લખ્યો છે તેવો ઇતિહાસ, મારી માહિતી પ્રમાણે હજી સુધી લખાયો નથી; તો પણ તેમાં સમાએલી હકીકતો નવીન નથી, અને તેથી પરિચિત ભૂમિમાં જ અમારો પ્રવાસ છે. આ

ભૂમિનું ઘણીવાર અને બહુ સારી રીતે સંશોધન થયેલું છે. મારી ખુબી માત્ર એટલીજ છે કે આ હકીકતોને અમુક રીતે મેં ગોઠવી છે, અને તેમાં અમુક જાતનું તાત્પર્ય મેં રાખ્યું છે. જે જે ગ્રંથોમાંથી મને મદદ મળી છે, તેમાંથી જે અગત્યના છે તેમનો સ્વીકાર ગ્રંથમાં હું કરતો ગયો છું; પરંતુ ગ્રંથ મોટો થઈ જવાના લયે બધી સહાયનો સ્વીકાર કર્યો નથી, પણ વાંચનાર તે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

પરંતુ સ્વર્ગસ્થ ડીન મિલમેનનો ખાસ ઉપકાર માનવાની આ તક મારે જવા દેવી જોઈએ નહિ. એણે ઘણા ગ્રંથો લખ્યા છે; પરંતુ તેના જ્ઞાનની વિવિધતા અને વિશાળતા કેવી હતી તે એના નિકટ સંબંધમાં આવેલા એના મિત્રોજ જાણી શક્યા છે. બુદ્ધિમાં શાંત, તેજસ્વી અને વિવેકી; વાતચિતમાં મનોહારી અને આગવાને વાતો અને વિવેકથી ખુશ કરનારો; અને બુદ્ધિ અને વર્તનની એકતાવાળો; એવો અનુપમ હીરો એ હતો. એનામાં અનેક ગુણ હતા અને ઇતિહાસકાર થવા માટે એ તદ્દન યોગ્ય હતો. અને તેણે ધર્મનો જે ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાંથી મને ઘણી કિંમતી મદદ મળી છે, જે કે કવચિત્ મારા વિચાર તેનાથી જૂદા પણ પડ્યા છે.

જૂદાં જૂદાં માણસો જૂદી જૂદી દલીલથી આ પુસ્તકની વિરૂદ્ધ ટીકા કરશે એ વાત હું સારી રીતે સમજી છું. ઇંગ્લાંડમાં અત્યારે જે નીતિનો, સિદ્ધાંત જોરમાં પ્રચલિત છે તેની બહુ સામે આ ગ્રંથ જાય છે; અને તેમાં અનેક નાની ભૂલો રહી ગઈ હશે તે ઉપરાંત, તેની યોજનાજ ઘણાને પસંદ આવશે નહિ. વળી જે વિષય એમાં ચર્ચ્યો છે તેમાં અવશ્ય કરીને એવા પ્રશ્નો આવી જાય છે કે જેને અડકવું એક અંગ્રેજ લેખકને અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને ઇતિહાસના જે ભાગની સાથે એ સંબંધ ધરાવે છે તે ભાગ ઘણીજ ગેરસમજ અને ગણદ્રોષથી ભરપૂર છે. પણ તેમાં વિવેકી નિષ્પક્ષ-પાતતા સાચવવાનો પ્રયાસ મેં કર્યો છે; અને હું આશા રાખું છું કે આ ગ્રંથ, ગમે તેવો અપૂર્ણ જતાં, મારા વાંચનારને કેવળ નિષ્પ્રયોગી નહિ લાગે.

લંડન, માર્ચ ૧૮૬૯.

ભાષાન્તરકારનો ઉપોદ્ધાત.

વિદ્યમ એકર્ષ હાર્દપોલ લેખીનું સ્થાન ઇતિહાસકાર તરીકે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજ સાહિત્યના આપણા ગુર્જર વાચક વર્ગમાં પણ એ વિદ્વાનનાં પુસ્તકો હોંસમેર વંચાય છે. આવા માન્ય લેખકોના મનનીય ગ્રંથો અનુવાદરૂપે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગુર્જર વાચક-વંદ સમક્ષ મૂકે છે તે સોસાયટીના નેતાઓને ઘણું શોભાપ્રદ છે; કારણકે અમૂલ્ય ગ્રંથો બહાર પાડી ગૂજરાતની ગ્રંથ-સમૃદ્ધિમાં સંગીત ઉમેરો તેઓ કરતા જાય છે, અને પડી કિંમતે તે ગ્રંથો આપી લોક વિચારને ફળજતા જાય છે, તેથી ગુજરાત તેમનો ઉપકાર જોડો માને તેટલો ઓછો છે.

લેખીકૃત ‘જીવનનો આદર્શ’ અને ‘યુરોપમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ’ એ એ પુસ્તકો ગુજરાતના માન્ય વિદ્વાનોની પાસે લખાવી આ સંસ્થા ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ ક્યારનાં મૂકી ચૂકી છે. અને આ ‘યુરોપીય પ્રજાના આચરણનો ઇતિહાસ’ લખવાની તક મને તેમણે આપી તે માટે હું તેમનો સાનંદ ઉપકાર માનું છું.

આ ગ્રંથ નીતિશાસ્ત્રનો નથી, પણ નીતિના ઇતિહાસનો છે એ વાત ગ્રંથ વાંચતાં વાંચનારને એની મેજે વિદિત થશે. લેખી પોતે કહે છે તે પ્રમાણે વિષય નવો નથી પણ વિષયની વ્યવસ્થા નવી છે. ઇતિહાસને નીતિના વિકાસ ક્રમની દૃષ્ટિએ તપાસવાનો ઉદ્દેશ એણે રાખ્યો છે. આ ક્રમ અને તેનું હાર્દ બહુ સુંદર શબ્દોમાં સ્પષ્ટ રીતે આ ગ્રંથમાં એણે કહ્યું છે.

આખો ગ્રંથ એ ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રથમ ભાગમાં ત્રણ અને બીજા ભાગમાં એ પ્રકરણો એણે ચોક્કસ છે; ફૂલે પાંચ પ્રકરણો છે. તેમાંથી પ્રથમ પ્રકરણ અને ચોથું પ્રકરણ બહુ ઉપયોગી અને ઉપદેશાત્મક છે. પાંચમા પ્રકરણનો વિષય ઘણો ગંભીર છે અને સમાજમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન એ ભોગવે છે. તેથી અનુવાદમાં પ્રથમ અને પાંચમાં પ્રકરણમાં

બહુજ થોડું મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. એથા પ્રકરણમાં પણ ઘણો વિશેષ ભાગ લીધો છે. બાકીનાં પ્રકરણોમાં વિસ્તારપૂર્વક સાર માત્ર લીધો છે.

હવે નીતિના ઇતિહાસ લખનારે નીતિનું સ્વરૂપ પ્રથમ સમજાવવું જોઈએ; તેથી પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રચલિત સિદ્ધાંતોની ચર્ચા ગ્રંથકારે કરી છે. નીતિનાં બધાં સિદ્ધાંતો એ મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાં કોઈને કોઈ રૂપે અંતર્ગત થઈ જાય છે. આ એ સિદ્ધાંતો આંતર નીતિવાદ અને બાહ્ય નીતિવાદ છે. આ એ સિદ્ધાંતોનું સ્વરૂપ કહી તેમની ચર્ચા એણે કરી છે. બાહ્યનીતિવાદમાં જનહિતવાદ તેના સમયમાં વધારે માન્ય ગણાતો હતો, અને લોકો તે પ્રત્યે આકર્ષાતા હતા. તેથી જનહિતવાદને સારી પેઢે છણી તેની અયથાર્થતા એણે સ્પષ્ટ કરી છે અને આંતરવાદ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ આંતરવાદ સ્વીકારતાં એક મુશ્કેલી આવે છે, અને તેનો ખુલાસો કરવો જોઈએ. જો નૈતિક પ્રત્યક્ષો કિંવા આચરણની સારાસારતાનો વિવેક અને ભાન આપણને આંતર-સિદ્ધ હોય તો પછી તેમાં ફેરફાર થવાપણું કાંઈ રહેતુંજ નથી; અને મનુષ્યના વર્તનમાં જો ફેરફાર થતા ન હોય તો પછી નીતિમાં ‘ઉત્પત્તિ, પ્રગતિ’ એવા શબ્દો આપણે કેમ વાપરી શકીએ અને નીતિનો ઇતિહાસ શી રીતે લખી શકીએ ? નીતિશાસ્ત્રકારોને આ મુશ્કેલી હવે રહી નથી. પરંતુ તે મુશ્કેલી લેકીના સમયના સંજોગોમાંથી ઉભી થતી હતી એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જોવી છે. એનથામ અને મિલનો જનહિતવાદ તે સમયે લોકોના મગજમાં ઘૂમી રહ્યો હતો, અને ઔદ્યોગિક કાળને તે બહુ અનુકૂળ આવે એવો હતો. પરંતુ તે વાદના સિદ્ધાંતમાં અંતર્ગત રહેલી અસંગતતાનો ખ્યાલ મનનશીલ વિચારકોને ક્યારનો આવવા લાગ્યો હતો; અને આંતર નીતિવાદે તેથી કરીને પોતાનું ‘ડોકુ’ પુનઃ ઉઠ્યું કરવા માંડ્યું હતું. તથાપિ મારટિનો અને મૂર જેવા લેખકો પોતાના લેખ હજી હવે લખવાના હતા. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પીઠ ઉપર ચડી વિચરતો સ્પેન્સરનો ઉત્ક્રાંતિવાદ કોઈ નવીન અને મોહકરૂપે હજી હવે ઉપસ્થિત થવાનો હતો. જર્મન ફિલસૂફીના ક્ષેત્રમાં કેન્ટ અને હેગલના સિદ્ધાંતોમાં અંતર્ગત રહેલા હાર્દને વિકસિત કરી યથાર્થ સ્વરૂપે બહાર લાવનાર આડલી, કેડ ઇત્યાદિ લેખકો

પોતાના વિચાર હજી હવે જળાવવાના હતા. અને આટલાંટિક મહાસાગર-
ને પેલેપાર વસતા સમૃદ્ધિવાન પણ પ્રવૃત્તિશીલ અમેરિકનોના પોકાર અને
પડઘા પણ તેમાં ભળવાના હતા. આ સર્વના પરિણામે પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય-
માં નીતિશાસ્ત્રે એક અમુક દૃષ્ટિબિંદુ ગ્રહણ કરવા માંડ્યું છે, અને તેમાં
નૈતિક વિચારોમાં રહેલા ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયાસ
થાય છે.

પરંતુ ઉપલી મુશ્કેલીનો ખુલાસો લેકી એમ કહી કરે છે કે નીતિનું
સામાન્ય પ્રત્યક્ષ તો સૌને એક સરખુંજ થાય છે, પણ વિશેષ પ્રત્યક્ષ
ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. આમ થવાનું કારણ સંન્નિગની ભિન્નતા હોય છે.
અર્થાત્ દૃષ્ટિ-બિંદુની એકતા છતાં ધોરણમાં ફેર પડ્યે જાય છે. અથવા
ધોરણ શબ્દ ઉપરજ નિર્વાહ કરવો હોયતો તે એક છતાં આચરણમાં તેનો
વધતો ઓછો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે. સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કારનું આચ્છાદન
સંન્નિગને લીધેજ થાય છે. તેથી કરીને આચરણના ધોરણમાં ફેરફાર થવો
સંભવિત છે અને ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે તે થયો છે. દૃષ્ટાંત તરીકે
દયાને ક્રૂરતા અને ક્રૂરતાને દયા કાઢ કહેતું નથી; છતાં દયાના પ્રચલિત
ધોરણમાં જમાને જમાને ફેર માલમ પડે છે. આ ફેરફાર કેવા સંન્નિગોને
લીધે થયો છે એ ખતાવવાનું કામ નીતિના ઇતિહાસકારનું છે; અને તેથી
નીતિનો ઇતિહાસ લખવો જની શકે છે.

પરંતુ અહીં એક બીજો ભ્રમ લાંગવાની પણ જરૂર છે. ખરી વાત
છે કે નીતિના ઇતિહાસ લખનારે સંન્નિગોનોજ ઇતિહાસ લખવાનો છે,
અર્થાત્ સંન્નિગોને લીધે મનુષ્યની વૃત્તિઓમાં કેવા કેવા ફેરફાર થતા આવ્યા
છે તેજ એ લખી શકે. પણ સંન્નિગો તો જાતે જડ હોય છે; તેથી સંન્નિ-
ગોના ઇતિહાસ લખવામાં જડવાદનોજ ઇતિહાસ લખાય છે. તેથી લોકો
પ્રારબ્ધવાદી થઇ જશે. પરંતુ આ વાત લેકીના આશયથી કેવળ વિરુદ્ધ છે.
તેથી વાંચનારના મન ઉપર એવી અસર ગ્રંથ વાંચતાં જામતી જાય, તો
તે અસરને નિર્મૂળ કરવાનું અત્ર પ્રયોજન છે. નીતિમાં ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્યનું
તત્ત્વ મુખ્ય છે, અને જો કે એ વાતનું સ્પષ્ટ કથન અને જ્ઞાન લેકીએ

કર્મ નથી, તથાપિ અવાંતરે અને રૂપાંતરે એ વાત એણે વારંવાર સમજાવી છે. સાંસારીક કે રાજકીય અયંચળતાને તે મોટું સંકટ ગણે છે. તેનું તત્ત્વર્થ એમ જણાય છે કે માણસનાં મન એની મેળે અમુક કાળે અમુક દિશામાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી બાહ્ય સંજોગો તો કેવળ નિમિત્ત કારણ થાય છે. સંજોગોની વચમાં મનુષ્યના હૃદયમાં નૈતિક વૃત્તિ ઉડે છે, અને તેની પ્રયત્નતાના પ્રમાણમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ બાહ્ય સંજોગોને અનુસાર સંસાર-માં તેની ગતિ થાય છે.

નીતિના વિદ્યાર્થમાં સંજોગોની આમ આવશ્યકતા છતાં નીતિના અંતરમાં તેમનો પ્રવેશ નથી. બીજી રીતે બોલીએ તો નીતિમાં દ્વૈતનો સ્વીકાર છે, અને ઇચ્છા-સ્વાતંત્ર્ય વિના નીતિનું સ્વરૂપજ બનતું નથી. આ સ્વાતંત્ર્ય સમજવાનો અત્ર પ્રયાસ નથી, તેમ તેનું પ્રયોજન પણ નથી. રાજ્યના કાયદા અને શાસનમાં, સમાજના પ્રચલિત રીતરિવાજ અને ધોરણમાં, માન્યા કે ગુરૂની શિક્ષામાં, વ્યવહારના અનેક વિધ પ્રસંગોમાં, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે તેનો સ્વીકાર થાય છેજ, અને જાણ્યે કે અજાણ્યે બાળકોનું વર્તન પણ એ શક્તિના સ્વીકાર ઉપરજ થાય-છે. આંતર નીતિવાદ અને બાહ્યનીતિવાદના કોઈપણ પ્રકાર વચ્ચે એક ભેદ એ છે કે આંતરનીતિવાદ એ શક્તિનો સ્વીકાર કરી શકે છે, પરંતુ બાહ્યનીતિવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી તેનો સ્વીકાર ઉપસ્થિત થઈ શકતો નથી. આ વાત સુધારકોએ ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. ખરો સુધારક નીતિમાં આંતરવાદી હોવો જોઈએ, કારણકે ઇચ્છા-સ્વાતંત્ર્ય વિના સુધારો બનવોજ અશક્ય છે. પરંતુ આંતરવાદમાં સ્વાત્માર્પણ, સ્વાર્થ ત્યાગ ઇત્યાદિ ગુણો કે જેમના વિના નીતિનું સ્વરૂપજ બની શકતું નથી તે ગુણો મુખ્ય છે. તેથી ખરા સુધારકમાં એ ગુણો અવશ્ય જોઈએ. અને જેતામાં એ ગુણો હોય તેજ સમાજમાં ખરા નેતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ આ ગુણો શરીરે કે ચૌટે વેચાતા મળતા નથી, અને તેથીજ ખરા સુધારકો એટલા થોડા આપણે ઇતિહાસમાં જોઈએ છીએ. પરંતુ ન્યાં સુધી આવા પ્રતિભા-શાળી અને નીતિમાં જાનવશ્યમાન નેતાઓ કોઈ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય

નહિ, ત્યાં સુધી તે સમાજની ઉન્નતિ અને પ્રગતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે; અને મોટી મોટી વાતો કરવી નિર્થક છે. સુધારકોએ કેવી રીતે કામ લેવું જોઈએ તે વિષે લેકોએ આ ગ્રંથમાં ઈસારા કર્યા છે તે પણ લક્ષમાં લેવા જેવા છે.

નીતિના દરેક સિદ્ધાંતમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક સિદ્ધાંત પણ પાયાભૂત હોય છે. જનહિતવાદમાં ચિદ્રશ્મિત સ્વતંત્ર ક્રિયાકારક રહેતી નથી; તેથી તે મતમાં જડચેતનનો ભેદ માત્ર ભુસાઈ જાય છે. વર્ણી વ્યવહાર પરત્વે જ્ઞાનની પ્રક્રિયાનો સિદ્ધાંત કેન્ટે સ્થાપીને તે મતની જ્ઞાનની પ્રક્રિયાને પણ એણે દોષિત કરાવી છે. આમ જનહિતવાદ સર્વથા ત્યાજ્ય દૂર છે. પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે આંતર નીતિવાદમાં સમાજના શ્રેયનો અને લોકોના હિતનો અનાદર અને અભાવ છે.

આમ નીતિના સિદ્ધાંતમાં આંતરવાદ આદરણીય થાય છે; અને તેથી તેની સામે મુકાતા આક્ષેપોનો પરિહાર લેકો કરે છે. આપણી કર્પનાદિ શક્તિઓનો સંબંધ નીતિમાં કેવો છે તે પણ એ કહે છે.

આંતરવાદ પ્રમાણે નીતિ સમજતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં મૂળે કેટલાંક વસ્તુઓ રહેલાં છે તે સંજોગના બળે દૃશ્ય કાર્યોમાં પ્રતીત થવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને તેથી નીતિના ક્રમમાં ઉન્નતિનો અવકાશ રહે છે, અને વૃત્તિઓ કેળવાતી જાય છે. આ કેળવણીની પદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે, અથવા કેવાં કેવાં કારણોને લીધે સમાજને પોતાની નીતિનાં ધોરણ ઉંચાં કરતાં જાય છે અને તેથી કરીને કેવા કેવા સદાચાર પ્રત્યે તેમની પસંદગી વળતી જાય છે તેનું દિગ્દર્શન લેકો કરે છે, અને તેમાંથી કેટલાક ઉપયોગી નિયમો એ તારવી કાઢે છે. તેમની અત્ર પુનરુક્તિ કરવી ઉચિત નથી.

પરંતુ આ નિયમોમાં જો કે સામાન્ય અંશ રહેલો હોય છે, પરંતુ અનેક કારણોને લીધે દેશ દેશમાં અને જાત જાત પ્રતિ તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. લેકો કહે છે તેમ આ નિયમોનું આપણું જ્ઞાન આબોહવાના

આપણા જ્ઞાન જેવુંજ હોય છે. તેથી કોઇપણ દેશની નૈતિક ઉન્નતિ કે પ્રગતિના નિયમો તારવી કાઢવા પૂર્વે તે દેશનો ઇતિહાસ સર્વ પાસા મનન પૂર્વક શોધાવો જોઇએ. યુરોપના અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી યુરોપના સંબંધમાં આવા નિયમો લેકીએ તારવી કાઢ્યા છે, અને આ ગ્રંથમાં કહ્યા છે.

બીજા પ્રકરણથી યુરોપનો નૈતિક ઇતિહાસ ગ્રંથકાર કહેવા માંડે છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં રોમનો ઇતિહાસ મધ્યગિંદુ છે. સુધરેલી દુનિયાની ભિન્ન ભિન્ન પ્રજાઓ, ભિન્ન ભિન્ન વિચારો, ધર્મો અને સંસ્થાઓ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યની છત્રચ્છાયા નીચે રોમમાં એકઠાં થાય છે, અને પછી યુરોપમાં પ્રસરી જાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ એમજ ફેલાયો છે. આ ખ્રિસ્તિ ધર્મની મૂળ જન્મ-ભૂમિ તો એશિયામાં આવેલો સિરિયા પ્રાંત હતો. પરંતુ રોમમાં આવી એ સર્વોપરિ થયો અને યુરોપમાં ફેલાઇ ગયો. સાતમા સૈકાની શરૂઆતમાં હઝરત મહમદ પેગંબરે મુસલમાની ધર્મ સ્થાપ્યો અને દુનિયામાં ‘દીન, દીન’ના પોકાર ઉઠ્યા. એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવાર રાખી આરબ લડવૈયાઓ બહાર નીકળી પડ્યા અને સો વર્ષમાં તો લગભગ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યા. તેમણે આફ્રિકા અને ઇજીપ્તમાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં; ઇરાનમાંથી પારસીઓને હાંકી કાઢ્યા; અફઘાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન, તાતાર ઇત્યાદિ દેશો સર કર્યા, અને ચીનની સરહદ સુધી પહોંચી વળ્યા. સીરિયા, તુર્કિસ્તાન ઇત્યાદિમાં રાજ્ય જમાવી બગદાદમાં ખલીફાત સ્થાપી. આણી તરફ આફ્રિકામાંથી તેઓ રૂપેન ઉપર ધસ્યા, અને ત્યાંથી ક્રાન્સ તરફ ચાલ્યા. પણ પોઇટીઅર્સની લડાઇમાં ચાર્લ્સ મારટલે તેમને શિકસ્ત આપી, અને તેથી યુરોપનાં નસીબ અને ઇતિહાસ ફરી ગયાં; અને પછી રોમના ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ આખા યુરોપને તેમની સામે ઉશ્કેરવા લાગ્યા, અને ધર્મયુદ્ધો ચાલુ થયાં. સમય જતાં યુરોપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ દૃઢ થયો, અને મુસલમાનોની બીક મટી ગઇ. પરંતુ ખ્રિસ્તિ સમય પેહેલાં રોમની નૈતિક સ્થિતિ કેવી હતી અને તેનાં શા શા કારણો હતો તેમની તપાસમાં ગ્રંથકાર પ્રવૃત્ત થાય છે.

મનુષ્યના સ્વભાવમાંજ ક્રિયા કરવાનું સતત વલણ મૂળથીજ રહેલું હોય છે, કારણ કે ‘જીવનું’ એ પ્રાણી માત્રનું લક્ષણ છે, અને તેથી જીંદગી જળવવાનો પ્રયાસ દરેક પ્રાણી એની મેળેજ કરે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય જાતની છેક પ્રાથમિક અવસ્થામાં પણ સમયના સંજોગને યોગ્ય અમુક પ્રતિનું આચરણ એની મેળેજ બંધાઈ જાય છે. આ ન્યાયે રોમની છેક પ્રાથમિક અવસ્થા પ્રજાતંત્રના બંધારણમાં બંધાઈ ગઈ હતી; અને આચરણ અને વ્યવહારના વિચાર અમુક દિશામાં અનાયાસે એની મેળેજ વળી જવા લાગ્યા હતા.

સાર્વભૌમ પદ પ્રાપ્ત કરવાને સર્જિત થએલી રોમન પ્રજા આમ અનાયાસેજ લડાયક ગુણો તરફ ઢળી ગઈ હતી. તેથી શૌર્ય અને પરાક્રમ તેમનામાં ઉચ્ચ સ્થાને આવ્યાં હતાં. તેની સાથે નીતિમાં અમુક અમુક સદાચાર પણ ઉત્તમ ગણાવા લાગ્યા હતા. સ્વદેશાભિમાન, સંકટ વેડવાની શક્તિ, આત્મ-ભોગ આપવામાં તત્પરતા, અને ખુદ્દિ અને રસજ્ઞતામાં કાંઈક જાડ્યતા પણ આચરણમાં પ્રતીત થવા લાગ્યાં. આવી સ્થિતિ સૈકાઓ પર્યંત ચાલુ રહી.

ચોતરફ દિગ્વિજય કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપવું એ રોમના જીવનનો હવે મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો. પરંતુ તેમ કરતાં અનેક અન્ય પ્રજાઓના સંબંધમાં આવવાનો પ્રસંગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. અને તેથી તેમનાં ચારિત્ર્ય અને વિચારો ઉપર આ સંસર્ગની અનેક વિધિ અસર થવા લાગી. પ્રથમ તેઓ ગ્રીક લોકોના સંસર્ગમાં આવ્યા. ગ્રીક પ્રજા તત્ત્વજ્ઞાની, વિચારશીલ, સૌંદર્ય અને કળાના ઉત્કટ ભાનવાળી, અને સ્વભાવે અને આચરણમાં એકંદરે કોમળ અને દયાળુ હતી. વળી સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં સમૃદ્ધિ અને સત્તા વધવા લાગ્યાં, અને તેથી રોમન પ્રજા વિલાસ-વૃત્તિને સેવનારી બનવા લાગી. તેથી રોમના સાદા અને ભવ્ય સદાચારને ટોડાઈ મત અનુકૂળ હતો તે માન્ય ગણાવા લાગ્યો, પણ સાથે સાથે એપિક્યુરસ મત પણ તેમના જીવનમાં પેઢો. કાળે કરીને રોમનું જીવન છેક બદલાઈ ગયું અને પરિણામે રોમન લોકો કેવળ સ્વચ્છંદી અને બ્રષ્ટ થવા લાગ્યા.

હવેથી નીતિબ્રજ રોમન લોકોનો ઇતિહાસ તેમની પડતીનોજ ઇતિ-
હાસ છે. લવ્ય સ્ટ્રાઇક મત નીતિમાં લથડી ગએલા અને લથડતા રોમનોને
ટફાર કરવા કે રાખવા સમર્થ થઇ શક્યો નહિ. એપિક્યુરસના મતે તો આ
પડતીની ગતિમાં ત્વરિતતા ઉમેરી. પોમ્પી અને સીઝર જેવા આગેવાનોમાં
ઉંઠો ઉંઠો રાન્ય-લોભ જાગ્રત થયો અને પ્રજા-વિગ્રહ મંડાણા. તેમાં લોકો-
ની ખુવારી થઈ. અંતે ઑગસ્ટસના સમયમાં પાદશાહત શરૂ થઈ; અને
પ્રજાને માથે લોહાને પાચે પનોતી બેઠી. લોકો વેહેમી અને બ્રજ થઈ ગયા;
લશ્કરમાં ગેર વ્યવસ્થા ચાલી; અમીર વર્ગ છુંદાઇ નિસ્તેજ બની ગયો;
ગરીબ વર્ગ સુસ્ત અને એદી બની ગયો; કળા, હુનર નાશ પામ્યાં; ખેતી
સ્વદેશાભિમાન અને શૌર્યનો અસ્ત થયો; અને નીતિબ્રજના નિરંકુશ બની
ઉઘાડેછોગે શેરીએ અને ચૌટે ઘૂમવા લાગી.

માઠી દશામાં ધર્મ માણ્યને દિલાસા રૂપ થઈ પડે છે. પરંતુ રોમનો
ધર્મ મૂળથીજ રાજકીય હતો, અને રાન્ય બ્રજ થઈ જતાં તે ધર્મને માટે
પણ માન જતું રહ્યું. તેથી માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમાંજ ધર્મ ગણાવા લાગ્યો;
અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ આવતાં તે ભાગ પ્રત્યે પણ તિરસ્કારની નજરથી જોતાં
લોકો શીખ્યા.

પરંતુ એક બીના અત્ર ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. દરેક પરિ-
વર્તનમાં લાભ અને હાનિ બન્ને સમાએલાં હોય છે. પણ લેખી કહે છે તેમ
રોમને આ સમયે લાભ વિના હાનિજ પ્રાપ્ત થઈ; અને તેનાં ત્રણ કારણો
પણ એ બતાવે છે: પાદશાહતની સ્થાપના, ગુલામગીરીનો રિવાજ, અને
તરવારના પ્રાણધાતક ખેલ. તેથી કરીને “વિલાસવૃત્તિની સાથે આવવા
જોઇતા અન્ય સદાચાર તેમનામાં આવ્યા નહિ. સુધારો વધતાં રીતભાત
વધારે સભ્ય થાય છે અને પરોપકાર વૃત્તિ સતેજ થાય છે. બુદ્ધિની ચંચળતા
અને ઔદ્યોગિક સાહસ વધે છે; રાજકીય લાભોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે.
અને મોટાઈના ખાસ સદાચાર ઓછા થઈ જાય છે તો તેને બદલે સમા-
નતાના સદાચાર વૃદ્ધિ પામે છે.” આમાંનું કશું રોમન લોકોને પ્રાપ્ત થઈ
શક્યું નહિ. તેથી રોમ નષ્ટ થયું.

હવે ઇતિહાસનું તાત્પર્ય જે ઉપદેશમાં હોય તો આ ખીનામાંથી આપણે ઘણું શીખવાનું મળી આવશે. સમયને અનુસરી ઘણી આખતમાં આપણે ફેરફાર કરવા પડે છે; નહિ કરીએ તો એની મેજે થશે. કાળ કિંવા પ્રગતિનો નિયમજ એવો છે. આમ હિંદુસ્તાનમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં છે અને થશે. પરંતુ લક્ષમાં રાખવાની વાત અત્ર એટલીજ છે કે જે ફેરફારો કરવા આપણે શક્તિમાન થઈએ અથવા કરી શકીએ તે કેવળ એક દેશી થઈ ન જાય એ જોવાની ખુબી આવશ્યકતા છે. સારાની સાથે નરસું ચાલ્યું આવતું હોય તો નરસું સમય જતાં નીકળી જશે એવી આશાથી તે વખતે સંતોષ માનવો ઉચિત ગણાય; પણ જાણ્યે કે અજાણ્યે નરસુંજ માત્ર પેસી જતું હોય તો વિચારશીલ પુરૂષોએ તે વાત તુરત લક્ષમાં લેવી ઘટે છે. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગના બળે આપણી રહેણીકરણીમાં, માત્ર વિલાસ વૃત્તિને સંતોષવા કેવળ અનુકરણરૂપે ઘણું પેસી જાય છે; જેથી લાલ કાંઈ થતો નથી અને હાનિ તો થાય છે. એકજ દાખલો અત્ર બસ થશે. ચ્હા પીવાનો રિવાજ સમાજના છેક નીચલા થરમાં પણ ધરોધર પેસી ગયો છે.

કેવા સંનેગોમાં ખ્રિસ્ત ધર્મ રોમમાં દાખલ થયો અને શરૂઆતમાં કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ એ ધર્મને વેડવી પડી હતી એ વાત હવે ગ્રંથકાર ત્રીજા પ્રકરણમાં કહે છે. રોમનું સાદું પણ લવ્ય જીવન હવે નષ્ટ થઈ ગયું હતું, અને વિલાસ વૃત્તિને લીધે મનુષ્યોનાં આચરણ કેવળ નીતિભ્રષ્ટ અને અધમ થઈ ગયાં હતાં. લોકો ભોળા અને વહેમી થઈ ગયા; અને આવી અનુકૂળ સ્થિતિ મળતાં ઇજીપ્તનો અલખવાદ (Mysticism) રોમમાં પેસી પ્રબળતા પામ્યો. રોમના રાજ્યમાં અન્ય ધર્મોને ઘણી સ્વતંત્રતા હતી અને લેખકોને પોતાના વિચાર જણાવવાની છૂટ હતી. તેથી અનેક મતમતાં તરો રોમમાં ચાલતા હતા અને લોકોનાં મન તે તરફ વળતાં હતાં. ચાહુદી ધર્મમાં એકેશ્વરવાદ હોવાથી લોકોને તે ખુબી આકર્ષક થવા માંડ્યો હતો. દ્રુકામા લોકોનાં મન અત્યારે એવી સ્થિતિમાં આવી ગયાં હતાં કે કોઈ પ્રબળ ધર્મ મળતાં તુરત તેમાં તેઓ લગી જાય.

આવી પરિસ્થિતિમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પણ રોમમાં પગભર થયો હતો અને પોતાની સત્તા અને વગ વધાર્યો જતો હતો. સમયનો લાલ લાઇ અને જૂઠાં જૂઠાં આકર્ષક તત્ત્વોને પોતાના સિદ્ધાંતમાં વણી દઇ છેવટે એ સર્વોપરિપક્વને પ્રાપ્ત થયો અને રોમમાં અને આખા યુરોપમાં પ્રસરી ગયો. તેથી કરીને તે ધર્મની સ્થાપના કાઇપણ પ્રકારે ચમત્કારરૂપ હતી એ વાત માનવાની ગ્રંથકાર સાફ ના કહે છે. સમયના સંગ્મેગની સાનુકૂળતા, સંસ્થાની સુઘટ વ્યવસ્થા અને નેતાઓની કાર્યદક્ષતા અને કુશળતા, અને ભિન્ન ભિન્ન આકર્ષક તત્ત્વોનો તેમણે કરેલો સ્વીકાર, ઇત્યાદિ કારણોની સામટી અસરને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ છેવટે વિજયી નીવડ્યો છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મે દુનિયાના ઇતિહાસમાં મોટા ફેરફાર કર્યો છે, અને હજી પણ કર્યો જાય છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગમનથી યુરોપની નીતિમાં જે જે પરિવર્તનો થયાં છે તે હવે ચોથા પ્રકરણમાં ગ્રંથકાર કહી બતાવે છે. ખરૂં કહીએ તો આ ચોથું પ્રકરણજ ગ્રંથનો અમૂલ્ય ભાગ છે; અને તેમાં શાર્લ્સમેનના સમય સુધીના નૈતિક ઇતિહાસની સમીક્ષણા ગ્રંથકારે કરી છે.

નીતિનાં મૂળ તો તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ બન્નેમાં હોય છે, પરંતુ આચરણ ઉપર થતી દરેકના ઉપદેશની અસરમાં બહુ ફેર પડી જાય છે. નૈતિક ઉત્સાહ વિના આચરણની સુદૃઢ વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી, કારણ કે આ નૈતિક ઉત્સાહજ માણસને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. તે મંદ હોય તો નીતિમાં પ્રવૃત્તિ પણ મંદ રહે છે. બુદ્ધિની પ્રેરણાથી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનને આચરણમાં પ્રતીત કરાવનારૂં તત્ત્વ આ નૈતિક ઉત્સાહ છે. અને આચાર વિચારની એકતા થાય ત્યારેજ માણસને નીતિમાન આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ શ્રદ્ધા અને ભકિતદ્વારા હૃદયની ઉર્મીઓને ખીલાવવાનું સામર્થ્ય ધર્મમાં ધણું રહેલું હોવાથી નીતિને તે બહુ પ્રોત્સાહન આપી શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શનોમાં આવું સામર્થ્ય હોતું નથી, કારણ કે તે કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન હોય છે. તેથીજ કરીને વિધર્મીઓનાં તત્ત્વ દર્શનો બ્રહ્મ થઇ ગયેલા આચરણને સુધારી શક્યા નહિ. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પાપનું ભાન અને પશ્ચાતાપ મુખ્ય વાતો હોવાથી ખાસ કરીને નીતિબ્રહ્મ માણસોને તેમાંથી

દિવાસો અને આશાસન બહુ મળે છે. તેથીજ દુઃખી અને બ્રષ્ટ માણસોને એ ધર્મ વધારે મોહક થાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રસારનું આ પણ એક કારણ છે. તેથીજ રોમનો ગુલામ-વર્ગ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લળ્યો હતો, અને તેથી પરસ્પર બંનેને કેવા લાલ થયા હતા એ વાત અંધકાર બહુ સારી રીતે સમજાવે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ નીચલા વર્ગના લોકોજ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ગયા છે અને જાય છે અને ‘વિશ્વાસી’ ના નામથી ઓળખાય છે. અને હલકા વર્ગ (Depressed classes) ની સ્થિતિ સુધારવાની જે ચળવળ અત્યારે દેશમાં ચાલી રહી છે તે વાત પણ લક્ષમાં ઉતારવા જેવી છે.

પરોપકાર અને પ્રેમજીવન ખ્રિસ્તિ ધર્મના પાયામાં રહેલા છે, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના આરંભ કાળમાં લગભગ બેસેં વર્ષ પર્યંત ખ્રિસ્તિઓનાં આચરણ અતિ વિશુદ્ધ અને અતુલ્ય રહ્યાં હતાં. પરંતુ જેમ નદીનું વહન મૂળમાં સ્વચ્છ હોય છે, પરંતુ આગળ ચાલતાં તે વિસ્તૃત પણ અસ્વચ્છ થતું જાય છે, તેમ મહાન ચળવળના મુખ્ય ઉચ્ચ ઉદ્દેશમાં સમય જતાં આજીબાજીના સંનેગોની અનેક અસરો લળતી જાય છે, અને તેથી જૂદું જ સ્વરૂપ તે ધારણ કરતી જાય છે. તે પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનામાં નૈતિક સુધારણાનાં જે આશાજનક ચિહ્નો જણાતાં હતાં તે સૈકાઓ પર્યંત બહાર દૃશ્ય થયાં નહિ. તથાપિ ખ્રિસ્તિ ધર્મે જનસેવા ધણી કરી છે, અને તેની તપાસમાં હવે અંધકાર ઉતરે છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની પ્રથમ અસર એ થઈ કે તેથી મનુષ્યની હંદગી પવિત્ર ગણાવા લાગી. તેથી ગર્ભપાતમાં ગુનો થાય છે એવી સમજણ લોકોમાં ઉભી થઈ અને બાળહત્યામાં ધોર પાપ સમજવા લાગ્યું. છોકરાં-ઓને રખડતાં મૂકવાનો ચાલ બંધ પડ્યો, અને તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલ ધીમે ધીમે બંધ પડ્યા. વળી દેહાંત દંડની સજા સામે અણગમો ઉભો થવા લાગ્યો અને આત્મહત્યામાં પાપ છે એવી સમજણ થતાં તે પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજવા લાગ્યો. સાર્વત્રિક બ્રાતુલાવનો ઉપદેશ થવા લાગ્યો એ તેની બીજી અસર થઈ. તેથી ગુલામ વર્ગને ધણો ફાયદો થયો, અને

તે વર્ગના ખાસ સદાચારોની કિંમત અંકવા લાગી. સખાવતો વધી અને તેમની નિયમસર વ્યવસ્થા થવા લાગી. પરંતુ અમુક પ્રકરના દીવાના પશ્ચ પ્રત્યે ખ્રિસ્તિ સંસ્થા બહુ કઠોરતાથી વર્તી છે અને તેથી ડાકણોમાં ખપી અનેક ડોશીઓના પ્રાણ ગયા છે. વળી સખાવતોમાં બહુ ત્રિવેક પણ રહેતો નહિ, તેથી સખાવતનો ઉદ્દેશ પણ બહુ ફળીભૂત થતો નહિ. તોપણ તેને લીધે લોકોમાં કાંઈક ક્રામળતા આવી હતી. આ બધા સુધારા કરવામાં ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ બે ઉપાયો કામે લગાડ્યા હતા. પ્રભુભોજન-માંથી ખાતલ કરી ગુનેગારને ધાર્મિક શાસન એ કરતી હતી; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ન્યારથી રાજ્ય-ધર્મ થયો ત્યારથી તે ધર્મના વલણને અનુસરી રાજ્ય-માં કાયદા થવા લાગ્યા હતા.

કોન્સ્ટનટાઇનના સમયથી ખ્રિસ્તિ ધર્મ રાજ્ય-ધર્મ થયો. પરંતુ તે પહેલાં ખ્રિસ્તિઓ ઉપર રાજ્ય તરફથી વખતે વખતે બહુ જૂલમ થતો અને ત્રાસ વરતાતો. આના પરિણામમાં તપોવૃત્તિ ઉભી થઈ અને ભયમાંથી ખચી જવા લોકો જંગલમાં જવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેઓ દેહને કષ્ટ દેવામાં હંદગીનું સાર્થક માનવા લાગ્યા. તેમાંથી સંતો નીકળવા લાગ્યા, અને પછી સંત કથાઓ ચાલુ થઈ. આમાંથી સંત જીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ ઉભું થયું. આ તપોવૃત્તિના પ્રચારમાંથી પરિણામ નીપજ આવ્યાં. જ્ઞાન પ્રત્યે અણુગમે થયો. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાંજ રહેલા વિકારના તત્ત્વને કેવળ દબાવી દેવા માટે દેહ-દમન ઉત્તમ ગણાવા લાગ્યું; અને કુંવારી હંદગીની પવિત્રતા સદાચારના ક્રમમાં અગ્રસ્થાને આવી. તેથી થયું એમ કે ધર્મે વિષાદ-મય રૂપ પકડવા માંડ્યું, અને મનુષ્ય જીવનમાં ખુશ-મીઠાજ અને આનંદ રહ્યાં નહિ. પરંતુ નીતિ પરત્વે ઇચ્છા સ્વાતંત્ર્યનો સાક્ષાત્કાર વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યો, તથાપિ કૌટુંબિક સદાચારનો નાશ થયો. સંતો પોતાનાં સગાં વહાલાં પ્રત્યે કઠોર હૃદયના અને નિષ્ઠુર વર્તણૂકના થવા લાગ્યા. ધર્મગુરુઓ પણ એ વાતને ઉત્તેજન આપતા હતા. વળી નાગરિક સદાચાર અસ્ત થવા લાગ્યા તેથી પ્રમુદીય કે સામાજિક ચંચળતાનો લોપ થયો; સ્વદેશભિમાન નષ્ટ થવા લાગ્યું અને તેથી રૂમી રાજ્યની પડતી ત્વરિત બની.

વળી આ સર્વ પરિવર્તનોને લીધે સમયની નૈતિક દૃષ્ટિમાં પણ ફેર પડી ગયો, અને નાની નાની આખતોમાં નીતિની બહુ ઉહાપોહ થવા લાગી, પરંતુ આખા સમાજમાં જ એકંદરે સડો પેસી ગયો હતો. પાદરી વર્ગ બ્રહ્મ થઇ ગયો હતો અને લોકોમાં ખાલીશતા અને દુરાચાર પેસી ગયાં હતાં.

તથાપિ કેટલીક આખતોમાં તપોવૃત્તિનું વલણ સાફ પણ હતું. આત્મ-ભોગ આપતાં શીખવવાની તે એક પ્રકારની શાળા હતી. સંતોની કથામાં નીતિનું સૌંદર્ય હતું. મુંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુ થવાનું તેમાં વલણ હતું. પરંતુ આ બધી વાતોને ધર્મની સાથે વણી દેવી પડતી હતી.

પશ્ચિમમાં તપોવૃત્તિએ વ્યાવહારિક સ્વરૂપ લીધું હતું; અને તેમાંથી મઠની સંસ્થા ઉભી થઇ. ઘણાં કારણોને લીધે આ સંસ્થા હવે લોકોને આકર્ષક થવા લાગી હતી, અને તેથી દીનતા અને આત્માધીનતાના સદાચાર આગળ આવવા લાગ્યા. મેહેનત કરવામાં જે દૂષણ ગણાતું હતું તે હવે જતું રહ્યું અને તેથી મેહેનતુ વર્ગની કિંમત અંકાવા લાગી. પરંતુ શુદ્ધિ-વિષયક સદાચારોને સખત ફટકો લાગ્યો, અને ધર્મની આખતમાં સ્વ-તંત્રતાનો કેવળ નાશ થયો. તેથી કરીને ધર્મમાં કોઈ પણ જાતની શંકા કરવામાં પાપ ગણાવા લાગ્યું; ધાર્મિક જૂલમ થવા લાગ્યો અને શાસ્ત્રીય શોધખોળ કરનારાઓને ત્રાસ થવા લાગ્યો. મઠમાં પ્રાચીન ગ્રંથો સચવાઈ રહેતા અને હસ્તલિખિત પ્રતોનું સંરક્ષણ થતું, પણ નવીન કૃતિનો સત્કાર થતો નહિ. માત્ર ધર્મ સંબંધીજ લેખ લખાતા હતા. તેથી મઠની સંસ્થા એકંદરે જ્ઞાનની પ્રવૃદ્ધિને અનુકૂળ નહોતી. વળી પોતાનાજ ધર્મમાં સત્ય રહેલું છે, ખીજે ક્યાંઈ સત્ય હોયજ નહિ એવી સમજણ થવાથી સત્યનો પ્રેમ-ઓછો થઇ ગયો. ઉપરાંત ધર્મને નામે નરકનાં ખીલામણાં ચિત્રો આપી લોકોની કલ્પનાને સાધુઓ થરથરાવી દેતા, અને તેમાંથી બચવા લોકો મઠમાં નાણું આપતા. આમાં અન્ય કારણો પણ ભળવા લાગ્યાં, અને મઠનું નાણું વધી પડ્યું. તેથી સમય જતાં મઠ સંસ્થામાં અત્યંત દુરાચાર પેડો. તેથી તે સંસ્થા અંતે નાશુદ્ધ થઇ.

આ સઘળાનો ઉપસંહાર કરી છેવટે ગ્રંથકાર તે સમયના યુરોપની નીતિરીતિનું તાદૃશ્ય ચિત્ર આપે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ધાતકી ગુન્હા થતા હતા. પ્રપંચ અને પાપંડ કરી રાજ્યો પોતાનું રાજ્ય વધારતા, અને તે જ આસ્તિક ખ્રિસ્તિ હોય તો તેમને સારા કહી ધર્મગુરૂઓ તેમને વખાણતા હતા. રાજ નીતિમાન હોય પણ જો તે ખ્રિસ્તિ ન હોય તો તેને તેઓ વખોડતા હતા. ધીમે ધીમે ધર્મગુરૂઓનું જોર વધી પડ્યું અને રામના ધર્મગુરૂઓ અંતે સ્વતંત્ર થઈ રાજ્યોમાં વચ્ચે પડવા લાગ્યા; અને ધર્મનો આશ્રય લેતાં રાજ્યોના હકા દિવ્ય ગણવા લાગ્યા. મુસલમાનોના ત્રાસને લીધે અને ધર્મભક્તિને લીધે ધર્મયુદ્ધનો જન્મનો આવ્યો. તેમાંથી શૌર્ય સંસ્થા (Chivalry) અને પદવી પૂજા જન્મ પામ્યાં. આમાંથી આગળ જતાં નગીર-વ્યવસ્થા (Feudal System) વિસ્તાર પામી. આવા સમયનો દૃષ્ટાંતભૂત પુરૂષ મહાન શાર્લમેન હતો. તેથી તેનું વર્ણન કરી ગ્રંથકાર આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરે છે.

હવે આ ગદ્યાની સ્ત્રીનાં ચારિત્ર્ય અને પદવી ઉપર કેવી અસર થઈ તે છેલ્લા પ્રકરણમાં ગ્રંથકાર તપાસે છે. આખત અગત્યની છે. પણ તેનો ઇતિહાસ લખવામાં મુશ્કેલીઓ છે. પરંતુ ઇતિહાસકારને એ આખત હાથમાં લીધા વિના છૂટકો નથી.

જંગલીઓમાં સ્ત્રીઓની દશા દયાપાત્ર હોય છે. સમય જતાં સ્ત્રીઓ વેચાતી બંધ થઈ; દાયજનો રિવાજ ચાલુ થયો અને સ્ત્રીઓની પદવી સુધરતી ગઈ. વળી એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ પડતાં સ્ત્રીઓનો મહિમા અને સુખ વધ્યાં.

ગ્રીસના કવિતા-કાળમાં સ્ત્રીઓનાં સુંદર ચિત્રો આલેખાયાં છે. પણ ઐતિહાસિક કાળમાં તેમની પદવી તેથી ઉતરતી હતી. ગ્રીક લોકોના જીવનમાં સ્ત્રીઓના એ વર્ગ પડી ગયા હતા; ગૃહપત્ની અને વારાંગના. આ બન્નેનાં ચિત્રો ગ્રંથકાર ગ્રંથમાં આલેખે છે અને વારાંગનાનું સ્થાન ગ્રીક સંસારમાં શા માટે અનુચિત ગણાતું નહોતું તેનાં કારણો એ બતાવે છે.

રોમમાં સ્ત્રીઓ પરત્વે સાર્વજનિક અભિપ્રાય વધારે વિશુદ્ધ હતો. પ્રજાતંત્ર કાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી ધણી માનવંતી હતી. પરંતુ તે કાળના આખર સમયમાં લોકોની રીતભાત બ્રષ્ટ થઈ ગઈ, અને ધણાં કારણોને લીધે લોકોને લગ્ન પ્રત્યે અરુચિ થવા લાગી. પછી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર કરવાના કાયદા થવા લાગ્યા અને લગ્નોચ્છેદની વ્યવસ્થા દૃષ્ટ થઈ. તેનું પરિણામ બહુ ખુરં આગ્યું; અને સ્ત્રીઓ કેવળ બ્રષ્ટ અને નિર્લજ્જ બની ગઈ; છતાં સ્ત્રીઓનો સહાયાર છેક નષ્ટ થઈ ગયો નહોતો, અને તે કાળમાં પણ સહાયારી સ્ત્રીઓના ઘણા દાખલા છે.

સ્ત્રીઓને પરાણે સહાયાર પળાવવા પછી કાયદા રચાવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓ પણ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કે લગ્ન પરત્વે નૈતિક બંધન અરસપરસ સ્ત્રી પુરૂષને સરખું છે, અને વેશ્યાવૃત્તિ અધમ છે. વળી નવીન પ્લેટોમતાદિની અસરથી લોકમતમાં પાતિવ્રત્યનો મહીમા વધવા લાગ્યો હતો.

આ લોકમતમાં ખ્રિસ્તિધર્મે પોતાનું વજન ઉમેર્યું; અને તેવા શુદ્ધ કરનારને તે ધર્મ ધાર્મિક સજ્જ કરવા લાગ્યો. ઉપરાંત ખ્રિસ્તિ શહેનશાહે કાયદા પણ કરવા લાગ્યા. વળી તપોવૃત્તિ પ્રત્યે લોકોને ભાવ ઉપજતાં નીતિની આ બાબતને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. તેથી અનેક સ્ત્રીઓએ સંતની પદવી પ્રાપ્ત કરી ધર્મ-નીરત્ર તેઓ દાખવવા લાગી. તે સંબંધમાં અનેક કથાઓ પણ પ્રચલિત થઈ.

પરંતુ તપોવૃત્તિએ લગ્ન-સંસ્થાને જામરો ફટકા માર્યો, કારણકે તપોવૃત્તિને મૂળે લગ્નનોજ અલગમો હતો. તેથી પાદરીઓએ કુંવારા રહેવું એવો ધર્મમાં મત ઉભો થયો, અને તેના પરિણામમાં પાદરી વર્ગ બ્રષ્ટ થવા માંડ્યો. સારાંશ કે તપોવૃત્તિના સમયમાં સ્ત્રીઓની ગણના બહુ હલકી થતી હતી.

દરમિયાન જંગલીઓએ રોમ સર કર્યું, અને તેમનામાં સ્ત્રીઓની ગણના બહુ ઉંચા પ્રકારની થતી હતી. પરંતુ તેમના રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી

કરવાનો રિવાજ હતો. આ વાત ખ્રિસ્તિ ધર્મે નાબુદ કરી, અને લગ્નમાં ધર્મનું તત્ત્વ મૂકીને લગ્ન સંસ્થાને ધીમે ધીમે પવિત્ર બનાવી દીધી. વળી સ્ત્રીપુરૂષના લગ્ન સંબંધી હક સમાન છે એ વાતને ખ્રિસ્તિધર્મે નોંસથી ઉપાડી લીધી અને અદ્યાપિ પર્યંત પણ આ વિચાર યુરોપમાં પ્રચલિત છે. વળી લગ્નોચ્છેદના રિવાજને પણ ખ્રિસ્તિધર્મે ખૂબ વખોડી કાઢ્યો. તેથી લગ્નની આબતમાં સ્ત્રીપુરૂષને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. વળી મિશ્ર લગ્નો પ્રત્યે પણ ખ્રિસ્તિધર્મે વિગ્રહ આરંભ્યો, કારણ કે તેથી કૌટુંબિક વિખવાદ બહુ થતો, આમ એકંદરે સ્ત્રીની પદવી સુધારવામાં ખ્રિસ્તિધર્મે બહુ કર્યું છે. અહીં ગ્રંથ પૂરો થાય છે.

પરંતુ સમય જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ફાંટા પડવા લાગ્યા, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે પોપની સામે બળવો કર્યો. આ ધર્મ—સુધારકોનો મત એવો હતો કે લગ્નના સ્વરૂપમાં ધર્મનું તત્ત્વ નથી, પણ તેમાં સામાજિક કારણ હોય છે. તેથી લગ્નોચ્છેદ કરવામાં કાંઈ અડચણ આવતી નથી. છતાં લગ્ન કરવાં એ ઉત્તમ વાત છે, અને તેથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓ પરણવા લાગ્યા. તથાપિ છેક હાલના સમય સુધી કાયદામાં સ્ત્રીઓ, વિશેષે કરીને પ્રેરણેત્રી સ્ત્રીઓ, સ્વતંત્ર ગણાતી નહોતી. અને છેક છેલ્લા ત્રીશક વર્ષથીજ સ્ત્રીપુરૂષો વાસ્તવિક રીતે સમાન હકદાર છે એવી ગણના થવા લાગી છે. અને પરિણામે ઈંગ્લાંડમાં મતાભિલાષી સ્ત્રીઓની ચંચળતા જેવી ચળવળ થવા માંડી છે.

નીતિ પરત્વે સંસારમાં કુટુંબનું સ્થાન અતિ ઉંચું છે; તેથી તે સંબંધી કાંઈક વિશેષ વિચાર અત્ર અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. જ્યાં કૌટુંબિક જીવન વિશુદ્ધ ન હોય ત્યાં સમાજમાં સડો પેસી જાય છે, તેથી કરીને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીયતા (Nationality) આવી શકતી નથી, અને રાજ્યને નિરંતર જોખમ રહ્યા કરે છે. કૌટુંબિક જીવનમાં લગ્નની વાત પ્રધાનપદ ભોગવે છે. પરંતુ લગ્નમાં સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પર અબ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ્નો વિચાર મુખ્ય હોવો જોઈએ. તેથી કરીને પ્રયત્ન કામ—વિકાર કે કેવળ સ્વાર્થના અંશથી

દોરાઇ લગ્નો થાય તે વાત આદરણીય નથી; કારણ કે એવા સંબંધો અલ્પ-
યુધી નીવડે છે, અને તેથી સ્ત્રી પુરૂષ ઉભયના જીવનમાં ઉચ્ચાશયતા નહિ
રહેતાં જીવન ભ્રષ્ટ થતું જાય છે અને તેમનો સંસાર બગડતો જાય છે.
કુટુંબ એ વૃત્તિઓને ફળવવાની એક જાતની શાળા હોય છે. છોકરાંઓને
ફળવવા માટે ક્રામજતા, અનુવૃત્તિ, આત્મત્યાગ, અમુક ઉદ્દેશો કાર્ય કરવાની
સતત અડગતા, જવાબદારી, ચંચળ પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિ ગુણો માખાપોને
સેવવા પડે છે, અને સંતાનો પણ આ ઉત્તમ પાઠ જેવા કુટુંબમાં શીખે
છે તેવા શાળામાં કે સંસારમાં પણ શીખી શકતા નથી, તેથી કૌટુંબિક
જીવન ઉચ્ચ ભાવનાઓથી ભરપૂર અને વિશુદ્ધ અવશ્ય રહેવું જોઈએ.

માનસ-શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જોતાં સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રેમનો
આવિર્ભાવ રહેલો હોય છે. પ્રાણી વર્ગમાં નર માદા એક બીજા પ્રત્યે
કોઈ અકથ્ય આવિર્ભાવથી સ્વાભાવિક રીતેજ આકર્ષાય એવો સૃષ્ટિનો નિય-
મજ છે. પરંતુ મનુષ્ય એ બુદ્ધિમાન પ્રાણી છે, અને તેથી ધતર પ્રાણી-
ઓના જેવા અલ્પાયુધી સંબંધ તેને અનુચિત લાગે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય
વર્ગમાં લગ્ન સંસ્થા ઉચ્ચ સ્વરૂપ પકડે છે અને ઐહિક આયુષ્મિક શ્રેયનું
સાધન તે બને છે. તેથી જે લગ્નમાં ઉચ્ચાશયતા અને મહાન્ નીતિ
ભાવનાઓ પોષાઈ ખીલી શકે નહિ તે લગ્નો અવશ્ય તિરસ્કારને પાત્ર છે,
અને એવાં લગ્નો ન થાય એવા ઉપાયો યોગ્યવા જોઈએ. સ્ત્રી પુરૂષ બંને
એક બીજાને અર્થે જીવે, પોતાનાં સંતાનોને ઉચ્ચ માર્ગમાં વાળી સમાજમાં
ઉચ્ચ સ્થાનને માટે યોગ્ય કરે, નિર્વાહ અને ગુજરાનના સાધનમાં એક
બીજાને પડખે રહી પરસ્પર સહાય કરે, અને વિચાર અને વાણીને ફળવી
સમાજની સામાન્ય પ્રગતિમાં યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો આપે-આ પવિત્ર
દૃષ્ટિ લગ્નોની હોવી જોઈએ.

વળી એક બીજી વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. જો કે સ્ત્રી
અને પુરૂષ બંને મનુષ્ય છે, તથાપિ બંનેના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિમાં ફેર
છે, અને તેથીજ બંનેની વચ્ચે લગ્નનો સંબંધ શક્ય થાય છે. સ્ત્રીમાં સ્ત્રી

પણ હોવું નોંધએ અને રહેવું નોંધએ; પુરૂષમાં પુરૂષપણું હોવું નોંધએ અને રહેવું નોંધએ. અને સ્ત્રીત્વ અને પુરૂષત્વના યથાર્થ મિલાપમાંજ લગ્નનું વાસ્તવ્ય રહેલું છે. તેથી કરીને જે પ્રવૃત્તિ કે સંસ્થાથી સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વને કે પુરૂષના પુરૂષત્વને હાનિ પહોંચતી હોય અથવા પહોંચે તેમ હોય તેનો ત્યાગ થવો નોંધએ; કારણ કે તેથી લગ્ન-સંબંધને હાનિ પહોંચે છે, અને તેથી સમાજને અંતે નુકસાન થાય છે. અર્વાચીન સમયમાં અનેક આર્થિક ફેરફારને લીધે યુરોપ અને અમેરિકામાં કૌટુંબિક જીવન ધણું રૂપાંતર પામી ગયું છે. જે ધંધા પ્રથમ ધરના ઉદ્યોગ ગણાતા હતા તે હવે યંત્રોને લીધે મોટાં મોટાં કારખાનામાં થવા લાગ્યા છે, અને સ્ત્રીઓ અને છોકરાં આ કારખાનામાં કામે જવા લાગ્યાં છે. તેથી કૌટુંબિક લાગણીઓ કેળવવાનો અવકાશ બહુ થોડો રહે છે. પુરૂષ પણ લગભગ આખો દિવસ કુટુંબથી વેગળોજ રહે છે, અને તેથી પોતાની સ્ત્રી અને બાળકોના સમાગમથી કામળતાની જે કેળવણી એને મળી શકે છે તેનાથી બેનસીબ એ રહે છે. સ્ત્રીઓ પરત્વે તો વસ્તુસ્થિતિ ત્યાં બહુ ફરી ગઈ છે. વેપાર હુન્નરનાં કારખાનાં વધતાં સ્ત્રીઓને નિર્વાહનાં સાધન વધ્યાં છે; તેથી ગૂંજરાન અર્થે લગ્ન ઉપર કે સગાં સંબંધીઓ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર તેમને રહેતી નથી; અને કુંવારી જીંદગીની સ્વતંત્રતા વધારે મોહક લાગતાં પરણેતર જીંદગી પ્રત્યે અણુગમો રહે છે. પરણેલી સ્ત્રીઓને પણ કુટુંબની સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તો પણ તે નીભાવી લેવાનું મન થતું નથી. અર્થાત્ સ્ત્રી પુરૂષની વચ્ચે આધારાધેય સંબંધ રહેવો નોંધએ તે ધણો ઓછો થઈ ગયો છે. વળી પોતે કમાતી થવાથી ધર કામકાજ તેમને હલકા પ્રકારનું લાગે છે. આવાં અનેક કારણોથી ત્યાં લોકોનું કુટુંબ-સુખ જતું રહેવા લાગ્યું છે. આ પરિવર્તનો કેટલાક વિચારશીલ લેખકોને નોંખમકારક લાગે છે. મતાભિલાષી સ્ત્રીઓની ધમધમાટીની અસર કદાચ આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઔદ્યોગિક સાહસો વધતાં આવાં પરિણામ આવ્યાં છે, અને નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તાઓમાં હમણા હમણામાં આ વાત બહુ જણાવા લાગી

છે. દરેક દેશે પોતાનાજ સંનેગોનોજ સૂક્ષ્મ વિવેક કરી તેમને ખીલવવા છે એ વાત ખાસ કરીને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

આપણા આર્યાવર્તનો આવો ઇતિહાસ લખવા માટે અગાધ શક્તિ, અદ્વિતીય વિદ્વત્તા, અવિરમ શ્રમ, અને પુષ્કળ અવકાશની આવશ્યકતા છે, અને મારે માટે તો એ કાર્ય આત દુર્ઘટ છે—કદાચ અશક્યજ છે. પરંતુ લેકાની પેઢે જો કોઈ સમર્થ આર્ય વિદ્વાન એવો ગ્રંથ લખવાનું હાથમાં લે તો એશક તેથી ઘણો લાભ થાય. તથાપિ આ ટૂંકા ઉપોદ્ધાતમાં પણ આપણા ઇતિહાસની જેવી તેવી પણ રેખા દોરવી ઇષ્ટ છે એમ સમજી હું લખું છું. વિચારશીલ, મનનપૂર્વક ઇતિહાસ આપવાનો અહીં પ્રયાસજ નથી. માત્ર સાદી અને જેમ અને તેમ ટૂંકામાં રૂપરેખા અંકિત કરવી એટલોજ ઉદ્દેશ છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે મનુષ્ય જાતનો નવ દશ હજાર વર્ષનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ આપણને મળી શકે છે. મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયાને કેટલો કાળ ગયો છે તે કહેવું બની શકે તેમ નથી. આપણામાં યુગ યુગાંતર અને મન્વંતરની કલ્પના છે; અને તે પ્રમાણે કરોડો વર્ષો થવા જાય છે. અર્વાચીન સમયમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ ભુસ્તર વિદ્યાનું શાસ્ત્ર ખૂબ ખેડ્યું છે, અને તેની ગણતરી આપણી તે કલ્પનાને અનુકૂળ થતી જણાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મ—પુસ્તક આદ્યલમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થયાને ૭ હજાર વર્ષ કહ્યાં છે, પણ એ વાત હવે યુરોપમાં પણ મનાતી નથી.

એવું જણાય છે કે ઐતિહાસિક કાળના છેક પ્રાથમિક સમયમાં આર્ય નામથી ઓળખાતો મનુષ્યનો એક સમૂહ એશિયાના છેક ઉત્તર ભાગમાં વસતો હતો; અને એક સામાન્ય ભાષા બોલતો હતો. આ ભાષામાંથી યુરોપની ગ્રીક, ઇટાલિક, કેલ્ટિક, ટ્યુટોનિક અને સ્લેવોનિક ભાષાઓ ઉપજી આવી છે; અને એશિયાની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ઝંદ, ફારસી અને આરમેનિયન ભાષાઓ પણ તેમાંથીજ થઈ છે.

આ મૂળ ટોળામાંથી એક ભાગ છટો પડી યુરોપ તરફ ગયો, અને

તેમની ઓલાદથી યુરોપ વસ્યો. ખીજે ભાગ ધરાન તરફ ગયો; અને મધ્ય એશિયામાં થઇ એક ત્રીજે ભાગ હિંદુસ્તાન ભણી આવી પ્રથમ પંખખમાં વસ્યો, અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં પ્રસર્યો. હિંદુસ્તાનમાં તે વખતે દ્રવિડ નામની જાતના જંગલી લોકો વસતા હતા, જે મૂળે તાતાર, ટિબેટને રસ્તે થઇ મધ્ય એશિયામાંથી આવેલા મનાય છે. જેમ જેમ આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ આ જંગલી લોકોને તેઓ દક્ષિણ તરફ હાંકતા ગયા.

આર્યો પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે હિંદમાં આવેલા આ આર્યો તે વખતે પણ સુધારામાં ઘણા આગળ વધી ગયેલા હતા. આવ્યા ત્યારેજ આ આર્યો ઉત્તમ સંસ્કાર અને વિચારો પોતાની સાથે લેતા આવ્યા હોય એમ જણાય છે; અને આ વિચારો લગભગ બે હજાર વર્ષ પર્યંત વિકાસ પામતા રહ્યા છે. આ કાળ વેદકાળ કહેવાય છે, અને આપણે તે કાળને એ સંજ્ઞાથી ઓળખશું. આ સમયમાં દેશની પરિસ્થિતિ અને રીતરિવાજ કેવાં હતાં તે આપણે જોઇએ.

ઋગ્વેદમાં આર્યોને પ્રાર્થના કરતાં આપણે જોઇએ છીએ. સૃષ્ટિકર્મ દેવોનો સ્થાપેલો હોય છે અને કુદરત પણ દેવોની આજ્ઞા પાળતી જણાય છે. વળી ઋત કિંવા સત્ય-નીતિનો કાયદો પણ હોય છે અને તે માણસો-એ પાળવોજ જોઇએ; અને જે ન પાળે તેને દેવો શિક્ષા કરે છે; આવો વિચાર મુખ્યત્વે કરીને તે સમયે પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. પ્રાર્થનાને માટે દેવ-મંદીરો બંધાણાં નહોતાં. તેથી તે સમયે તેમનામાં મૂર્તિપૂજા હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી. પણ સમય જતાં બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મ હિંદમાં ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે લોકોને અનુકૂળ થઇ બ્રાહ્મણોએ પણ વેદધર્મમાં મૂર્તિપૂજા દાખલ કરી હોય એમ જણાય છે. વેદકાળમાં યજ્ઞ હોમાદિ અને દેવતાઓની સ્તુતિ ઘેરજ થતાં, અને સગાં સ્નેહીઓ પ્રાર્થના કરી પ્રસાદી લેતા. દેવોને પ્રાર્થના કરવાથીજ કલ્યાણ થાય છે એમ મનાતું હતું; અને કલ્યાણમાં દ્રવ્ય, ખોરાક, આયુષ્ય, આખાદી, ઠોર, ગાય,

ધોરા, શત્રુથી રક્ષણ, વિજય અને કવચિત્ અસુર શત્રુઓનો નાશ ઇત્યાદિ મળતાં હતાં. આત્માની અમરતાના અને બાવિ હંદગીની આશાના ઝળકારા પણ કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે. દેવો અમર છે એવી માન્યતા હતા. અસત્યનો તિરસ્કાર અને પાપનો ધિક્કાર જોવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાઓ ઘણું કરીને સાંસારિક કલ્યાણને માટે થતી હતી, અને દેવતાઓ સંતોષાય તો કલ્યાણ અવશ્ય થાય એવી માન્યતા હતી.

આ દેવોનાં નામ ઋત્યે જે આપણે નજર નાખીએ છીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે પુરાણકાળના શિવ, મહાદેવ, દુર્ગા, કાળી, રામ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ તે નથી; તેમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશની ત્રિમૂર્તિ જે પાછળથી આપણા સાંભળવામાં બહુ આવે છે તે પણ નથી; પરંતુ અગ્નિ, ઇંદ્ર, સૂર્ય, મરૂત, આદિત્યો, ઉષા, અશ્વિનો, રૂદ્ર ઇત્યાદિની પ્રાર્થનાઓ તે સમયે થતી હતી.

કેટલાક કહે છે કે એ સમયે આર્યો પોતાનાં દોર ઢાંખર લઇ અહીં તહીં ભટકતા અને બહુ તો ભરવાડશાઈ હંદગી ગાળતા હતા. પણ સમયની સ્થિતિ જોતાં આ વાત માન્ય થઇ શકે એવી નથી. ખેતીની સ્થિતિ આ બાદ હતી, અને તે વખતે ઘંધા હુતર પણ ખીલ્યાં હતાં. કાપડ વણવાનું તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. સુતાર કામથી તેઓ માહીતગાર હતા. સોનાના અને લોઢાના ખખતર બનાવવાનું કામ પણ તેઓ જાણતા હોય એમ જણાય છે. વળી તેઓ સમુદ્રની સફરો કરતા, અને દ્વીપો ઉપર ચડાઇઓ પણ તેઓ કરતા; તેથી વહાણ બાંધવાના કામમાં તેઓ કુશળ હોય એમ જણાય છે. વેપાર તો તેઓ સારી રીતે ખેડતા હતા; અને સમય જતાં મિસર, બેબિલોન ઇત્યાદિ દૂર દેશાવરોની સાથે તેઓ વેપાર કરવા લાગ્યા હતા. ખગોળ-શાસ્ત્રમાં તો બેશક તેઓ અનાયોથી બહુ આગળ વધેલા હતા. સિંધુને કાંઠે, કચ્છ અને ગૂજરાતમાં પણ તેઓ વધી આવ્યા હતા. નાનાં નાનાં રાજ્યો અને રજવાડાં પણ તેમણે સ્થાપી દીધાં હતાં.

આવા સુધરેલા આર્ય લોકો વર્ણુ ગૌર અને ચેહેરામાં સુંદર હતા.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ હતા. ઋગ્વેદના પ્રખ્યાત પુરુષ-સુક્તમાં પણ તેમનો ઇસારો છે, અને તેમની ઉત્પત્તિનું વર્ણન છે. ઉપરાંત જંગલીઓની પાંચમી જાત હતી, અને તેમને આર્યો નિશાદ કહેતા હતા. ગામ અને પૂર વચ્ચે હતાં. ઘરો ઘણું કરીને તેઓ માટીના બનાવતા પણ પથ્થર અને ચૂનો પણ વાપરતા હોય એ સંભવિત છે. ગામોને કોટ અને કીલ્લા હતા. રાજ્યો પુરોહિત રાખતા હતા, અને તેમને ગાયો ધન્યાદિ બક્ષીસ આપતા હતા. ગરીબો અને ધનવાન—એવા વર્ગ હતા અને ગરીબો પ્રત્યે ધનવાન બહુ ઉદાર રહેતા.

બહુધા એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ આ રિવાજમાં કદિ અપવાદ પણ બનતા હશે. રાજ્યોમાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. પુરુષ વધારે બળવાન-વીર્યવાન ગણાતો હોવાથી પુરુષને આવી છૂટ અપાતી હોય એ સંભવિત છે. તથાપિ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુખી હતી અને પદવી માનવંત હતી. તેથી સ્ત્રી કુંવારી રહી આપને ઘેર ઘરડી થાય તો તેમાં મોટું દુઃખાગ્ય મનાતું. સ્ત્રીઓને ફરી લગ્ન કરવાની છૂટ હોય એમ પણ જણાય છે. પણ તેવાં લગ્ન કવચિત્ જ બનતાં હોય એમ લાગે છે. જૂઠું બોલનારા પાપીઓને ભાઈ બિનાની સ્ત્રીઓ સાથે અને પોતાના સ્વામીનું બુરું વાંચતી સ્ત્રીઓ સાથે સરખાવ્યા છે. સ્વરૂપવાન સ્ત્રી પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી હતી. “ તે પોતેજ લોકોમાંથી પોતાનો મિત્ર પસંદ કરી લે છે,” એમ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. દ્રવ્યની ખાતર કોઈ સ્ત્રી જો કોઈ પુરુષને પરણે તો તેની બહુ નિંદા થતી હતી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓને તો પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની છૂટ હતી. તથાપિ સ્વયંવરનો ચાલ નહિ હોય. રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં સ્વયંવર થતા હતા; પરંતુ તે પણ ઘણું કરીને રાજ્યોમાં જ થતા હશે. આ સદષ્ટી વાંતોથી એમ જણાય છે કે આગલગ્નો તો તે સમયે નહિ જ થતાં હોય. મુસલમાનોના ત્રાસદાયક સમયમાં જ આગલગ્નો રિવાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સતીનો રિવાજ પણ મુસલમાનોના સમયથી આર્ય સંસારમાં પેઢા લાગે છે. વેદકાળમાં પતિ મરી જતો ત્યારે તેની સ્ત્રીને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવતી હતી; ત્યાં એહ ઉપર બેસારી પાછી તેને ઉઠાડી ઘેર લાવતા. આમાંથી સતીનો રિવાજ પ્રચલિત થયો હોય એમ લાગે છે. આ રિવાજ અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં લોર્ડ બેન્ટિન્કના સમયમાં કાયદાથી નાબુદ થયો છે.

એકંદરે સ્ત્રીઓની પદવી ઉંચી ગણાતી હતી એમ લાગે છે. તથાપિ સ્ત્રીઓની બેવકાઈના અને વ્યભિચારના ઇસારા પણ મળી આવે છે. જૂગડું રમાતું હતું અને તેનાં છુરાં પરિણામો પ્રત્યે લોકોનું લક્ષ બેચાવા લાગ્યું હતું. જુગારીઓની સ્ત્રી પ્રત્યે અન્ય પુરૂષો છળકપટ અને પ્રપંચ કરે છે. એક કેકાણે સ્ત્રીએ ગુપ્ત સંકેત સાચવ્યાનું પણ લખ્યું છે. ગર્ભપાત ગુપ્ત રીતે થતો હોય એ સંભવિત લાગે છે. સ્ત્રીઓ ઉપર અંકુશ જોઈએ એવી સામાન્ય રીતે માન્યતા પ્રચલિત હતી. પાછળથી સ્મૃતિકારો તો સ્પષ્ટ કહેતા કે સ્ત્રી કદાપિ સ્વતંત્ર નથી. પરંતુ તે ઉપરથી એમ સમજવાની ભૂલ આપણે કરવી જોઈતી નથી કે સ્ત્રીઓની ગણતરી ગુલામ તરીકે થતી હતી. મનુ-સ્મૃતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવતાઓ રમે છે.

ગ્રીસ અને રોમમાં જે ઉદ્દેશથી ગર્ભપાત થતા હતા અને બાળકોને સંપડતા મૃકવામાં આવતાં હતાં તે ઉદ્દેશથી આર્યાવર્તમાં કદિ પણ એમ થયું હોય એવું જણાતું નથી. પાછળથી રજપૂતોમાં દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ પડ્યો હતો, પણ તેનું કારણ એમ છે કે તરવારીઆ રજપૂતોને ‘સસરો’ થવામાં મેણું લાગતું હતું. આ ચાલ પણ દયાળુ અંગ્રેજ સરકારના અમલમાં છેક અર્વાચીન સમયથી બંધ પડી ગયો છે, પરંતુ લેકી કહે છે તેમ સુધારાની વૃદ્ધિમાં વ્યભિચારના ગુન્હાને વધારવાનું વલણ હોય છે અને તેથી ગર્ભપાતના ગુન્હા પણ વધે છે. આ ગુન્હાઓ વિધવાઓ કરે છે. પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે એ ગુન્હા થવા પણ હવે લગભગ બંધ પડી ગયા છે. કારણ કે રિવાજ તરીકે જો કે પુનર્લગ્નનો સ્વીકાર આર્ય સંસા-

રમાં અઘાપિ પર્યંત પણ થયો નથી; તથાપિ બ્રાહ્મણ વાણીઆ જેવી ઉંચ વર્ણની વિધવાઓ નાત જાતમાંથી નાશી છૂટી અન્ય સાથે ઘર માંડીને રહે છે અને સગાં સંબંધી તેમને કાઠ પણ પ્રકારે કનડી શકતાં નથી. અફસોસ છે કે હાલના હિંદુઓ નાકું પકડીને બેઠા છે તે બેઠાજ છે અને બેઠાજ રહેશે. ભેગા મળીને કાંઈ તોડ કાઢવાનું તેમને ફાવતુંજ નથી. બેએક વર્ષ પહેલાં વાણીઆની નાતમાં તરતની પરણેલી બે કન્યાઓ રાંડતાં નાતે તેમને ફરી પરણાવવાની પરવાનગી આપી છે એ વાત અત્યંત સંતોષકારક છે. સમજીની બલીહારી છે !

વળી વેદકાળમાં ગુલામો ભેટ તરીકે અપાતા હતા, તેથી ગુલામ-ગીરીનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ગુલામોને ત્રાસ અપાતો હોય એમ જણાતું નથી. એકંદરે સમાજની સ્થિતિ આબાદ હતી અને લોકો સુખી હતા. સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પેહેરતી. કપડાંમાં ઉતનાં વસ્ત્રો વાપરવાનો ચાલ વિશેષ હતો; સૂતરાઉ કપડાં પણ વપરાતાં હશે. પુરૂષો પાઘડીઓ પેહેરતા, અને સ્ત્રીઓ હાલના ખાખીઓની જટા જેવો માથે વાળનો ઉભો અંબોડો વાળતી. તેથી માથે ઓઢવાનો, લાજ કાઢવાનો કે પરદા પોશનો રિવાજ હોઈ શકે નહિ. આ રિવાજ પણ મુસલમાનોના સમયથીજ પડ્યો છે. હાલ પણ દક્ષિણમાં માથે ઓઢવાનો રિવાજ નથી.

અનાજમાં જવ, ચોખા, માશ (અડદ), તલ, ધાણા ઇત્યાદિ ધાન્ય વપરાતાં હતાં. દહીં, ઘી અને મધ પુષ્કળ વપરાતાં હતાં. ફળાદિનો ઉપયોગ પણ બહુ થતો હતો. યંત્રમાં માંસ વાપર્યાનું પણ એક ટેકાણું કહ્યું છે. દેવોને મહીષીનું બળીદાન અપાતું હોય એમ જણાય છે. સોમપાન ઇત્યાદિ કેરી પીણાના ઇસારા પણ ધણા છે. સૂરાપાન થતું હોય એમ પણ જણાય છે. પણ એ સૂરા શામાંથી કાઢવામાં આવતો હતો તે જણાતું નથી. હાલ વિવાહ વિધિમાં જે મધુપર્ક કરવામાં આવે છે તે એક જાતનો અતિથિ-સત્કાર છે. અને માંસ વિના મધુપર્ક નહિ, એમ આશ્વલાયન કહે છે; અને તેમાં ગોવધ થએલા છે. અત્યારે આપણને આથી સખેદ આશ્ચર્યજ

ઉપજે છે ! પરંતુ પરદેશ-ગમનની વિરૂદ્ધ બોલનારાઓએ આવી વાતો ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. અત્યારે તો આપણે મધુપર્કમાં હહીં, ઘી અને મધજ વાપરીએ છીએ.

૨થ ખનાવવામાં લોકો તે સમયે કુશળ હતા, અને લાકડા અને ધાતુમાં કારીગરી અનતી હતી. ભાલા, તરવાર, છરી, ફરશી ઇત્યાદિ લડાઈનાં હથિયાર ખનાવવામાં પણ તેઓ કુશળ હતા. ચામડાની કારીગરી પણ થતી હતી. જુગારીઆઓને ખેતી કરવાની ભલામણ થતી હતી તેથી ખેડવાઈ જમીનનો ટોટો નહિ હોય. ખેતીના દેવને પ્રાર્થનાઓ થતી. નેહર કામથી પણ તેઓ જાણીતા લાગે છે; અને લેણદેણનો શરાશી વ્યાપાર પણ તેમનામાં આલતો હતો.

વેદકાળમાં આર્યોનું જીવન એકંદરે આવું હતું. તેમાંથી તેમના આચરણનો નમુનો કંઈપણ મુશ્કેલ નથી. દેશનું નહિ, પણ પોતાની જાતિનું અભિમાન તેમને બહુ હોવું જોઈએ, અને આવું અભિમાન મનુષ્યને ઉત્તમ નીતિમાં પ્રેરનારું અત્રિતિમ બળ નીવડે છે. વળી આનાર્યોની વચમાં તેમને રહેવાનું હોવાથી તેમનામાં સંપ અને ભાતુભાવ હોવાં જોઈએ; કારણ કે આજ સંકટથી સંપ અને ભ્રાતૃ-ભાવની લાગણીઓ બહુ કેળવાય છે અને દૃઢ થાય છે. વળી સૌ સાથે આવેલા હોવાથી દરેક કુટુંબમાં તેના વડા કે કુળ પિતાની સત્તા સર્વોપરી ગણાતી હશે. આખા દેશમાં વસ્તી-વૃદ્ધિની પ્રથમ જરૂર; તેથી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે માન અને પૂજ્યભુક્તિ રહેતાં હોવાં જોઈએ. સ્ત્રીઓ પણ પોતાપોતાના પતિને વફાદાર રહે અને તેનું શુભ ઇચ્છનારી હોય તો તે પણ વાસ્તવિક છે. જરૂર પડતાં જૂદી જૂદી જાતનાં કળા હુન્નર પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હોય તો તેમાં પણ નવાઈ નથી. સંખ્ય-તંત્ર પ્રથમ પ્રજાતંત્ર જેવુંજ હોવું જોઈએ; અને વડીલો પ્રત્યે સર્વને માન અને પૂજ્યભુક્તિ રહેતાં હશે. વર્ણ વ્યવસ્થા હજી ગર્ભમાં હતી, અને તેથી આમન સામન લગ્નોની બહુ છૂટ હશે. છેવટે આ દેશનાં કુદરતી સૌંદર્ય અને રમણીયતાથી તેમના સંસ્કારી હૃદય અને બુદ્ધિમાં કોઈ અલૌકિક પ્રતિબિંબ પડતાં તેમનામાં રહેલી ગુણ ધર્મ-ભાવના દેવોના કવન કરવા લાગી હશે.

આ બીજી સમયના સંમેલનના બળે વિકાસ પામતાં ગયાં. અનાય પ્રજાને જીતી પોતાના દેશનો વિસ્તાર કરતાં કરતાં તેમને રાજની જરૂર પડી. તેથી રાજ્યો બંધાવા લાગ્યાં, અને નિયમસર વ્યવસ્થા થવા લાગી. શત્રુઓને હરાવે અને દેશનું સંરક્ષણ કરે એવો ક્ષત્રી-વર્ગ ઉભો થયો. વેપાર વધતાં વૈશ્ય વર્ગ ઉભો થયો, અને યજ્ઞયાગાદિ કરવાં બ્રાહ્મણ-વર્ગને ભાગે રહ્યાં. અનાયોને સુધારી તેમનો દાસવર્ગ તેમણે બનાવ્યો. આમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વર્ણ ઉભા થયા. આ બધું બ્રાહ્મણ કાળમાં અને આરણ્યકકાળમાં બન્યું લાગે છે; અને સૂત્રકાળમાં સૂત્રરૂપે ગુંથાવા લાગ્યું.

હવે વર્ણ-વ્યવસ્થા બંધાતાં અરસપરસ વ્યવહાર અને સંબંધની વ્યવસ્થા થવા લાગી. ત્રિવર્ણમાં માંહેમાંહે લગ્ન થતાં હોય એમ જણાય છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીની કન્યા પરણે અને ક્ષત્રી વૈશ્યની કન્યા પરણે તે અનુલોમ વ્યવહાર કહેવાતો. તેથી ઉલ્લંઘન બને તે પ્રતિલોમ વ્યવહાર કહેવાતો. આ પ્રાતલોમ વ્યવહાર પ્રત્યે આર્યોને બહુ અણુગમો હતો. વીર્યહાનિ કે ક્ષેત્ર-દોષ થતાં જે અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે તેમનો ભય આર્યોને બહુ રહેલો હોય એમ જણાય છે. તેથીજ તેમને કુળ અને જાતિનું બહુ અભિમાન રહેતું હતું. પરંતુ જન-સ્વભાવમાં રહેલું વિકારનું પ્રબળ તત્ત્વ નિયમ કે વ્યવસ્થાની બેડીને વારંવાર તોડી નાખે છે. આ વાત બરાબર લક્ષમાં ઊતારવાથી આગળ જતાં જે અનેક નાતો અને પેટા નાતો થઈ તે બરાબર સમજી શકાશે.

પરંતુ આર્ય જીવનમાં વિચારનું એક બીજું વેન પણ વહેતું હતું. મનુષ્ય જીવનનો કોઈ ગંભીર અને ગહન ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એવી ભાવના આર્ય જીવનમાં મૂળથીજ અંતર્ગત રહેલી છે. આ ભાવનાને પોષવા અર્થે આશ્રમની વ્યવસ્થા થઈ; અને બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ એવા ચાર આશ્રમ નિયત થયા. હિંદુસ્તાનના અનુપમ સૃષ્ટિ સૌંદર્યથી મુગ્ધ બની પ્રથમ આ ભાવના દેવપ્રાર્થના રૂપે પ્રતીત થવા લાગી; અને દેવોને સંતોષવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. પછી યજ્ઞકાળ આવતાં દેવોને બધું અર્પણ

કરવાની બુદ્ધિ થઇ. અને વહાલી વસ્તુઓનો દેવોને ભોગ અપાવા લાગ્યો. સમય જતાં પિતૃપૂજા થવા લાગી અને પિતૃઓ દેવ ગણાવા લાગ્યા. તેમાંથી સ્વર્ગનો વિચાર જન્મ પામ્યો; પરંતુ તેથી આર્ય-ભાવના સંતુષ્ટ થઇ નહિ. છેવટે એવો વિચાર આવ્યો કે દેવો અમર છે તો મનુષ્યો પણ કેમ અમર ન હોઇ શકે? તેથી જીવ બ્રહ્મના વિચાર થવા લાગ્યા, અને ન્યાય, સાંખ્ય, વેદાંતાદિ દર્શનો પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં.

પરંતુ યજ્ઞકાળમાં યજ્ઞો કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વિચાર આગળ આવ્યો. આર્યોની નીતિ મૂળથીજ સામાજિક હોઇને તેમાં સ્વાર્થ-ત્યાગ અને આત્મ-ભોગનાં તત્ત્વો પ્રથમથીજ હતાં. આ તરફો યજ્ઞકાળમાં બહુ બહાર આવ્યાં. યજ્ઞમાં મુખ્ય રહસ્ય સ્વાર્થ-ત્યાગનુંજ છે. બળીદાન એટલે ભોગ અપવાની વાત યજ્ઞમાં મુખ્ય છે. તેથી અશ્વમેધ, અન્નમેધ ઇત્યાદિ યજ્ઞો થવા લાગ્યા. વખતે નરમેધ પણ થતા હતા. વખત જતાં યજ્ઞોની વ્યવસ્થા બહુ બારીક થઇ પડી, અને આખું આર્યજીવન યજ્ઞોથી ભરાઇ ગયું. કેટલાક યજ્ઞો કે જે સત્ર કહેવાતા તે બહુ લાંબો કાળ ચાલતા અને તેમની ક્રિયા બહુ સૂક્ષ્મ અને ચોક્કસ રીતે થતી હતી. તેથી કરીને યજ્ઞ કરાવનારો બ્રાહ્મણ વર્ગ બહુ આગળ પડ્યો, અને પશુહિંસા વધી પડી. ઐશ્વર્ય અને જૈનધર્મ આ વાતની સામે થયા. ઐશ્વર્યને આગ્રહ બાતભેદને તોડવાનો પણ હતો. આ પ્રમાણે આર્ય ધર્મમાંજ વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. તેથી કરીને બ્રાહ્મણોને પણ વેદધર્મનું સ્વરૂપ સમથને અનુકૂળ કરવાનું આવશ્યક લાગ્યું. પરિણામે પુરાણના શૈવ, વૈષ્ણવ ઇત્યાદિ ધર્મો ચાલ્યા અને આગળ જતાં બંગાળામાં શાકતમત ચાલ્યો, અને કાળી, દુર્ગા ઇત્યાદિ દેવીઓ પૂજવા લાગ્યાં. અત્યારે તો મત મતાંતર અને પંથોનો પાર રહ્યો નથી.

અद्याપિ પર્યંત આર્યોની આંતર વ્યવસ્થા આપણે જોઇ. ધીમે ધીમે આખા ભારત વર્ષમાં તેઓ પથરાઇ ગયા; વર્ણાશ્રમ ધર્મ બંધાઇ ગયો; નાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થપાયાં; ધર્મ ભાવના રૂપાંતર પામતી ગઇ;

અંદર અંદર વિખવાદ શરૂ થયો; જંત્રતંત્રાદિ વહેમો છેક અર્થર્થ વેદના કાળથી તેમનામાં પેસવા માંડ્યા હતા; શાકતમત પણ ચાલવા લાગ્યો, અને તેથી આર્યોના જીવનમાં અધમતા આવવા લાગી. આ બધું આપણે જાણ્યું. આવી પરિસ્થિતિમાં હવે બાહ્ય તત્ત્વનું મિશ્રણ થવા માંડે છે.

આર્યાવર્ત અતિ સમૃદ્ધિવાન દેશ છે. અને હીરા માણેકનો દેશ છે એવી ખ્યાતિ છેક વેદકાળથી પણ પરદેશમાં તેની થઈ હતી, કારણ કે આર્યાવર્તનો વેપાર મિસર, આબીલન, ઇરાન ઇત્યાદિ દૂર દેશાવરો સાથે ચાલેલો હતો. તેથી પરદેશીઓને હિંદનો બહુ મોહ રહેતો હતો. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની અસરથી અને ગરમ દેશની હવાના પ્રતાપે આર્ય પ્રજાનાં સત્ત્વ અને પરાક્રમ શિથિલ થવા લાગ્યાં હતાં. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી પરદેશીઓના હુમલા થવા લાગ્યા, અને તેથી દેશની પાયમાલી થવા લાગી. પ્રથમ દ્વારા આવ્યો. પછી સિકંદર આવ્યો. સિકંદર પછી તેના પ્રાંતોના હાકેમો આ તરફ આવવા લાગ્યા; પણ તેમાંથી કોઈ અહીં રાજ્ય બાંધી રહ્યું નહિ. ઇસવીસનના આરંભમાં શક લોકોએ કાશ્મીરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને આ લોકો આરે તરફ દેશમાં હુમલા કર્યા કરતા. આવી સ્થિતિ લગભગ પાંચસે વર્ષ ચાલી. તે પછી થોડોક સમય આર્યબુદ્ધિ પાછી જાગ્રત થઈ, પ્રજામાં ચંચળતા આવી; અને વ્યાકરણ, ભાષ્ય ઇત્યાદિ ગંભીર ગ્રંથો લખાયા.

પરંતુ મુસલમાન ધર્મનું જોર વધતાં મુસલમાનોની ચડાઇઓ આ દેશ ઉપર થવા લાગી. મહમદ ગીઝનીએ તો હદ વાળી. તેરમા સૈકાથી તેમનું રાજ્ય શરૂ થયું. સોળમા સૈકામાં મોગલોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું. મોગલોના સમયમાં પણ વંદા, ફ્રેંચ, અંગ્રેજ ઇત્યાદિ યુરોપીય પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં વેપાર અર્થે આવતી થઈ હતી. તેમાંથી અંગ્રેજોએ ધીમે ધીમે પોતાની વગ વધારી પોતાની સત્તા સર્વોપરી કરી. આ સઘળી બીના ઇતિહાસમાં જાણીતી છે.

આ ઐતિહાસિક પરિવર્તનોથી હિંદુઓનું હિંદુપણું તો છેક ન ગયું, પણ તેમનું આર્યત્વ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું, મુસલમાની સમય જામ્યા પહેલાં

પણ વર્ણ-વ્યવસ્થા બગડવા લાગી હતી; અને આર્યોમાં કુસંપ અને કદાહ વધ્યાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય જામવાનું આ પણ એક કારણ છે. દરેક રાજ્ય પોતાનોજ વિચાર કરી બેસી રહેતું; અને પાડોશી રાજ્યોનું ધૂરં ચાલતું. આદાણુ વર્ગ હજી પવિત્ર ગણાતો હતો, પણ તેમનું બ્રહ્મતેજ જતું રહેવા લાગ્યું હતું. દેશમાં હજી કળા હુતર હતાં, પણ વેપારને ધક્કો લાગવા માંડ્યો હતો. તથાપિ રજપૂત સમયમાં આચરણનો અમુક નમુનો સચવાઈ રહ્યો હતો. સત્ય, ટેક, પ્રમાણિકપણું, શૌર્ય, પરાક્રમ ઇત્યાદિ સદાચાર ઉંચા ગણાતા હતા. નિર્બળનું રક્ષણ કરવામાં ક્ષત્રીઓ કર્તવ્ય માનતા હતા. પરંતુ રાજ્યો ધણી રાણીઓ પરણતા, અને અન્ય લોકોમાં પણ તે ચાલ થયો હતો. તથાપિ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ એકંદરે સુખી હતી. રજપૂત-ણીઓ અઘાપિ પર્યંત પણ ડાહી, કાવઝી, અને ચતુર ગણાય છે. સ્વતંત્રતાનો જુસ્સો પણ કાંઈક રહ્યો હતો. પરંતુ મુસલમાનોનો સમય આવતાં આ ગુણો પણ નાશ પામવા લાગ્યા. ધર્મીય મુસલમાનો હિંદુઓને વટલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા, હિંદુઓ ઉપર ભારે કર નાંખતા, અને સામા થતા તેમને છૂંદી મારતા. આવા ત્રાસથી કેટલાક હિંદુઓ મુસલમાન થઈ ગયા, અને એટલી નાતો વધી. લોકો નિર્માલ્ય અને તેજહીન થઈ ગયા, અને ખુશામત અને છેતરપીંડી વધ્યાં. સતી, બાળવ્રત, પડદો ઇત્યાદિ અનિષ્ટ રિવાજ પૂર જોસમાં ચાલવા લાગ્યા. મંત્ર જંત્રાદિ વહેમનાં ઝુંડ ઉભાં થયાં; અને અનેક મતમતાંતર ચાલવા લાગ્યા. આર્યશાસ્ત્રોના બંધ શિથિલ થવા લાગ્યા અને લોકોને માથે અનેક જાતની વિદ્યમણીઓ પડવા લાગી. પરંતુ આ દુઃખદ ચિત્રમાં એક રેખા સારી હતી. મોગલ શહેનશાહોએ હિન્દને ઘર ગણી રાજ્યની જમાવટ અહીંજ કરી; તેથી હિન્દની સંપત્તિ હિન્દમાંજ રહેતી; અને કળા અને કારીગરીને ઉત્તેજન મળતું. લગ્ય ઇમારતો બંધાણી, અને હિન્દના છીંટ, મજલીન ઇત્યાદિ યુરોપમાં જનાં. વળી ત્રાસ અને જીલમના સમયમાં હિન્દુઓને પોતાના ધર્મનો આગ્રહ વધ્યો, અને તેથી દલસોજી અને સંપ વધ્યાં. પણ અસલની વિકૃત્તા અને સત્ય-પ્રેમ રહ્યાં નહિ; તેથી શાસ્ત્રોના અનુકૂળ અર્થ થતાં અજ્ઞાન અને વેદેમ વધ્યાં.

ભોગવ શહેનશાહતના અસ્ત સમયમાં મરેહાનું જોર વધ્યું. પણ જમી ગએલી શહેનશાહતની સામે ઉઘાડું ઉઘાય એમ ન હોવાથી લડવામાં નાસ-ભાગની પદ્ધતિ તેમણે અડચણ કરી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાની સત્તાકાળે પણ મરેહાઓ ચોથ અને સરદેશમુખીને નામે લૂટફાટજ કરતા હતા. તેથી દેશમાં સર્વત્ર અંધાધુની અને ત્રાસ પ્રસરી રહ્યાં. મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં પીંઢારા અને ફાંસીઆ ત્રાસ ઉપજાવતા; પંજાબમાં સીખ લોકો માંહોમાંહે વદતા હતા; દક્ષિણમાં હૈદર અને ટીપુનું રાજ્ય થોડાકાળને માટે ઉદય પામ્યું અને પછી અસ્ત પામ્યું. ચોર, લૂટારા અને ચાંચીઆ ચો-તરફ ત્રાસ વરતાવવા લાગ્યા. જન માલની સલામતી રહી નહિ અને લોકો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવા લાગ્યા. લડાઈ, ટંટા, અને શીસાદ ચારે તરફ થવા લાગ્યા. આવે સમયે અંગ્રેજ યોદ્ધો બહાર પડ્યો, અને કળમળથી કામ કરી પોતાની સત્તા એણે સ્થાપી. સત્તાવનના બળવા પછી બ્રિટિશ શહેન-શાહતની હિન્દમાં સ્થાપના થઈ; અને પરમ વત્સલ અને દયાળુ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાના નામે પરમ હિતકર બ્રિટિશ રાજ્ય ચાલવા લાગ્યું.

બ્રિટિશ અમલ જેમ જેમ જામતો ગયો, તેમ તેમ જનમાલનું રક્ષણ વધતું ગયું; અને હિન્દના ધર્મ અને કાયદાને માન અપાવા લાગ્યું. દેશી રજવાડા નિયમમાં આવવા લાગ્યા અને આધુનિક સુધારાનો કાળ એસવા લાગ્યો. લોકો નિર્ભય થયા અને વાઘ અને બકરી એક ચારે પાણી પીએ એવો સમય આગ્યો. આ શાંતિનો સમય આવતાં લોકોને પોતાના અમ્યુદ્ય અને નિશ્ચેયસૂતો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ પાછો પ્રાપ્ત થયો.

સરકારે પણ લોકોને જાગવવાનો આરંભ કર્યો. યુનિવર્સિટીઓ સ્થ-પાઈ, અને છાપાં અને વર્તમાનપત્રો નીકળવા લાગ્યાં. અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ વધતાં લોકો પાશ્ચાત્ય વિચાર અને રહેણી કરણીથી વાકેફ થવા લાગ્યા. વેહેમતાં ઝુંડ વિખેરાયાં, અને ‘યા હોમ કરીને પડો સુધારો આજે’ એવી બૂમ પડી. બંગાળામાં બક્ષોસમાજ ઉભી થઈ, અને યુંગલ અને અમદાવાદમાં પ્રાર્થના સમાજ આસ્તિત્વમાં આવી. આર્ય સમાજ અને

ધિઓસોફિકલ સોસાયટી ઉભા થયાં, અને આર્યશાસ્ત્રો નવીનરૂપે સમજવા લાગ્યાં. સુધારાનો પવન પૂર જોસમાં ફુંકાવા લાગ્યો; અને પુનર્જન અને પરદેશ ગમનની જખરી હિમાયત થવા લાગી. તાર, આગગાડી અને આગ-ખોટ થતાં મુસાફરી અને વેપારની સગવડો વધી અને વિચારની આપ લે થવા લાગી. યાંત્રિક કળા દાખલ થતાં ગરીબોની જોજી ઉઘડી, અને પોષ્ટ ઓશીસની સેવીંગ બેંકમાં નાણાં જમા થવા લાગ્યાં; અને તેથી લોકોમાં કરકસરની ટેવ પડવા લાગી. એકંદરે આર્ય જીવનમાં ઉત્સાહ આવ્યો, અને હિન્દુનું નશીબ સુધરેલી દુનિયાની સાથે સંકળાવા લાગ્યું. પણ દેશ-માંથી કળા હુત્તર ગયાં અને લોકો સરકારની નોકરી શોધવા લાગ્યા. છેલ્લા દસકામાં લોક-વિચાર અલગત બદલાવા લાગ્યો છે, અને દેશમાં ઔદ્યોગિક ચળવળ ચાલી રહી છે.

કોંગ્રેસ સ્થપાતાં લોકો રાજકીય પ્રશ્નો સમજવા લાગ્યા છે. સંસાર સુધારા કોન્ફરન્સ પણ ભરાવા લાગી છે, અને તેમાં સાંસારિક સુધારાના પ્રશ્નો ચર્ચાય છે. સંસાર સુધારામાં અત્યારે બે પ્રશ્નો મુખ્ય થઈ પડ્યા છે, જ્ઞાતમેદ અને નીચલા વર્ગની ઉન્નતિ. સમય એવો આવ્યો છે કે જૂદી જૂદી નાંતો ભેગી મળી આ પ્રશ્નોનો કાંઈક તોડ આગળથી કાઢી તૈયાર નહિ રહે તો સમયના સંતોગમાં રહેલાં બજો તો તેનો તોડ કાઢવા પ્રવૃત્ત થઈ જ ચૂક્યા છે. એકંદરે આર્ય જીવને હવે કાંઈક નવુંજ રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું છે. પરંતુ લોકોનો ઘણો મોટો ભાગ હજી અશિક્ષિત છે; અને સ્ત્રી કેળવણી હજી પણ નહિવત્ છે.

:

આ બધાં પરિવર્તનોમાંથી પાશ્ચાત્ય સંપર્ગની અસર હિન્દુઓમાં આચરણ ઉપર ઘણી ગંભીર અને મોટી થઈ છે અને હજી થતી જાય છે. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી હિન્દુની પ્રગતિનું વેનજ જાણે ફરી ગયું હોય એમ લાગે છે. સૈકાઓ પર્ચેન જે વાત બનતી મુશ્કેલ થઈ પડી હતી, અને જે કદિ પણ બનશે એ વાત અસંભવિત લાગતી હતી, તે જોતજોતામાં આપણી નજર સન્મુખ બનતી જાય છે. જમાનાને જમાના પર્ચેન છૂદાઈ ગયેલી

જે પ્રજાને હાથ કરીને ખેસવાનો વારો આવ્યો નહોતો તે પ્રજા હવે ખ્રિ-
શ્ચિય અમલના શાંતિદાયક સમયમાં સુખ ચેતની મીઠી નિદ્રાનું પરમ સુખ
લેવા લાગી, અને કેશવકૃતિના ગાનારને ‘હિન્દુપણું નય હાલ્યું’ એવો
પોકાર તેમના કાનમાં નાખવાની જરૂર લાગી. પણ હિન્દુપણું હાલ્યું તે
હાલ્યું; તેને રોકી રાખવાનું સામર્થ્ય હવે કોઈનામાં રહ્યું હોય એમ
લાગતું નથી.

મેક્ષમુલર કહે છે કે હિન્દની પ્રજામાં આળસુ અને એટલી થઇ
જવાનું વલણ છે; આ વાત સાચી લાગે છે. હિન્દનો વેપાર માત્ર પશ્ચિમ-
વાસીઓના હાથમાં ગયો છે, અને જે હિન્દ પ્રથમ પોતાની કારીગીરીને
માટે આખી દુનિયામાં પેકાતું હતું તેજ હિન્દમાંથી કાઢ્યો : માલ ખરીદાઇ
પરદેશ ચડે છે અને અન્યરૂપે પાછો હિન્દમાંજ દશગણી વીશગણી કીમતે
વેચાય છે. આ ખામતમાં હિન્દ હવે છેલ્લા દશકામાં ઘણું નબત્ત થયું છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે આર્થિક ફેરફારથી સુધારા એની મેળે થાય
છે, આ વાત પણ હિન્દના સંબંધમાં અનન્ય રીતે સાચી નીવડી છે.
પચ્ચીસ વર્ષમાં આપણા આચાર વિચારમાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે !!
રેલવે, આગખોટ ઇત્યાદિથી આલડછેટ ઓછી થઇ ગઈ છે; અને નાત
નતના બંધ શિથિલ થઇ ગયા છે. મોંઘવારીથી નાતવરા ઓછા થઇ ગયા
છે, અને વખત જતાં તેમાં હજી પણ બહુ ફેરફાર થશે. મિશ્રલગ્નો થવા
લાગ્યાં છે અને ધર્મનો છોહ ઓછો થયો છે. આળસનો બહુ ઓછાં થઇ
ગયાં છે, અને જે કે હજી વિધવાઓના પુનર્લગ્નનો રિવાજ નિયમ તરીકે
સ્વીકાર પામ્યો નથી, તથાપિ અન્યરૂપે પુનર્લગ્નો ઘણાં થવા લાગ્યાં છે.
એકંદરે સ્ત્રીઓને વધારે છૂટ મળતી જાય છે, રેહણીમાં સુખચેતનું ધોરણ
ઉંચું થતું જાય છે, અને તેથી ફૂળવાન અફૂળવાનના જૂના વિચાર ધસાતા
જાય છે. અંગ્રેજ કેળવણીનો પ્રભાવજ એવો છે કે ગ્રેન્યુએટ થતાં માણસ
ઘણાખરા જૂના વિચારોને એની મેળેજ મૂકી દે છે.

પરંતુ સાથે સાથે શરીર સંપત્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, અને હાલના

યુવકોમાં મોટાઈના ખોટા વિચાર પેસી ગયા છે. પચાસ રૂપિયા કમાતો વેપારી જે કામ કરે છે તે કરતાં મેટ્રિક થએલો યુવક શરમાય છે. ધંધા રાજગાર અને નોકરીમાં પણ હરીફાઈ વધતી જાય છે અને તેથી કમાણી જૂજ અને અનિશ્ચિત બનતી જાય છે. જ્ઞાન કેવળ એકદેરી થતું જાય છે પરદેશ ગમનની ઈચ્છા વધતી જાય છે, પણ સાધનના અભાવે તેનો લાભ જેવો જોઈએ તેવો મળી શકતો નથી. તેદુરસ્તીના નિયમો બરાબર જળવાતા નથી, અને બાળકોનું મરણ પ્રમાણ વધતું જાય છે. મતમતાંતર વધતા જાય છે અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓ કામ કામવાર થતાં માત્ર એક જાતિય બની જવાનું જોખમ તેઓ વેરતી જાય છે. નાત બંધમાં અને માણસ માણસમાં અવિશ્વાસ વધતો જાય છે, અને તેથી લગ્ન જેવાં પવિત્ર કાર્યો પણ કરારનું રૂપ ધારણ કરતાં જાય છે.

દૂકામાં કહીએ તો પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસર્ગથી વ્યક્તિવાદ આપણામાં ઘણો પેસી ગયો છે. ખરી સ્વતંત્રતા વિના ખરી ઉન્નતિની આશા રાખવી અર્થ છે એ વાત હવે યુરોપ અમેરિકાના વિચારશીલ લેખકો સ્વીકારવા લાગ્યા છે. અર્થાત્ આર્થિક પરિવર્તનોને લીધેજ થએલા સુધારા સંગીન રીતે શ્રેયસ્કરજ હોય એવો નિયમ નથી. વ્યક્તિવાદમાં સ્વતંત્રતાનો આભાસ હોય છે, પણ સ્વતંત્રતા હોતી નથી, તેનો દેખાવ ઉપરથી રમણીય અને શુદ્ધ લાગે છે, પણ તે અંતે સ્વાર્થવાદ જ છે. તેથી નીતિના ભોગે થતા સુધારા કોઈ પણ રીતે આદરણીય નથી. અફસોસ છે કે અત્યારે આપણામાં વ્યક્તિવાદ બહુ ધુમી રહ્યો છે, અને પોતાનુંજ કામ કાઢી લેવામાં ઘણું કરીને આપણે તૈયાર રહીએ છીએ. આ વ્યક્તિવાદનાં પરિણામ બહુ ઘુરાં આવ્યાં છે. નાતમાં ઘેર ઘેર પટેલીઆ થયા છે, અને કહેવાતા પટેલીઆ પોતાના મોખેજ કામ કરતા જાય છે. ઘેર ઘેર વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો પવન વાઈ રહ્યો છે. અમલદારો પ્રજાના આકર ગણાવા લાગ્યા છે, અને વિદ્યાશુરને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને માટે રાખેલો પગારદાર નોકરજ ગણે છે. કોઈ મંડળ સ્થાપિત થાય, તો તેના સભાસદો પોતાના માનદ મંત્રીને પોતાના નોકર જેવોજ લેખે છે. મોટા નાનાનો ફેર રહેતો નથી અને સૌ

પોતાને ગણ્યા અને સમજી માને છે. આ ચિત્ર કદાચ અતિશયોક્તિવાળું લાગશે, પણ યારીક અવલોકન કરનારને તેની સત્યતા સમજાયાવિના નહિ રહે. ઉન્નતિના ક્રમમાં વ્યક્તિવાદનો પણ સમાસ છે; પણ તેનાથી વેળાસર ચેતી જવું જોઈએ એટલુંજ અત્ર તાત્પર્ય છે.

નીતિની આગતમાં જોઈએ છીએ તો એકંદરે વર્તણૂકમાં સંમ્યતા વધી છે, પણ નિખાલસપણું ઓછું થયું છે. સ્પષ્ટ વક્તતા ઘટી છે અને સદ્ગામ વધી છે. નાની નાની આગતોમાં પણ માણસને મોઢે સત્ય કહેતાં આપણે ડરીએ છીએ-આંચકા ખાઈએ છીએ. તેથી ચશ્મપોશી અને ઢાંકપીછાડો વધ્યાં છે, અને આચરણમાં કૃત્રિમતા આવી છે. દરેક આગતમાં ‘આપણે શું કામ કાંઈ કહેવું જોઈએ’ એજ વાત આગળ મૂકાય છે. લેડી પોતે ગ્રંથમાં કહે છે કે સુધારે વધતાં મોટા યુના ઉપર અંકુશ મેલાતો જાય છે, પણ નાની નાની અનેક આગતોમાં દંભ અને કૃત્રિમતા પેસતાં જાય છે. અંગ્રેજીમાં જેને સમ્ય (Gentleman) કહે છે તેનું અનુકરણ કરતાં આ પરિણામ આવ્યું હોય એમ લાગે છે. કદાચ અનેક રાજ્ય પરિવર્તનોને લીધે સાચું બોલતાં અટકી જવાની અને તે મનમાં દબાવી દેવાની ટેવ આપણને પડી ગઈ હશે. વળી હાલના સમયમાં પોલિસ કોર્ટમાં સાક્ષી પૂરવા જતાં બહુ હેરાન થવું પડે છે તેથી પણ માણસો આંખ આડા કાન કરતાં થયાં હશે. આ વાત અત્યારે બંગાળાની સરકાર અનુભવવા લાગી છે, અને યુના પકડવામાં લોકોની સહાય માગવામાં તે તદ્દન વાજબી છે. પણ નીતિની કેળવણી એકદેશી હોઈ શકતી નથી અને થઈ શકતી પણ નથી એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. એકંદરે આખું શરીર સારી રીતે કેળવાય તોજ પ્રત્યેક અવયવ સારી રીતે પોત પોતાનું કામ કરી શકે છે એવો કુદરતી નિયમ છે. તેથી સત્ય બોલવાની ટેવ એકંદરે બંધી આગતમાં કેળવાવી જોઈએ, વળી અધુરામાં પૂરું જાતીયલો કે સાધન-માં પહોંચતો માણસ આગરનો દાવો માંડવાની બીક દેખાડે છે. આ સધળાનું એકંદર પરિણામ એ આવ્યું છે કે નૈતિક હિંમત અને જુસ્સો લોપપામતાં જાય છે અને સ્વાર્થી માણસો હિંમતવાન બની સમજીનોને વધારે વધારે છેડતા જાય છે. સાર્વજનિક અભિપ્રાય મજબુત હોય તો આમ અને

નાહ. આપણા ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ અને ઉન્નત કરવું હોય તો આ આખત ધ્યાનમાં લેવાની બહુ જરૂર છે. સુધારા કરવા ન્યાં ઇષ્ટ લાગે છે, ત્યાં પણ પેહેલ કરવાની હિંમત નથી.

કૃત્રિમ સુધારો કાંઈ પણ રીતે આદરણીય નથી. સમાજના વિચારો અદલાઈ સુધારો થવો આવશ્યક છે એવી પ્રયત્ન લાગણી ન્યાં સુધી લોકોમાં ઉભી થાય નહિ ત્યાં સુધી સુધારો ખરા સ્વરૂપે આગળ વધી શકતો નથી. કેવળ બાહ્યનુકરણથી ફાયદો નથી. એક નાતું પણ નિર્દોષ દૃષ્ટાંત લઈએ. આપણી નિશાળોમાં પ્રથમ સવારનો અને અપોર પછી સાંજનો ટાઇમ હતો. હવે તે અગીઆરથી પાંચનો થયો છે. આ ફેરફાર આપણા જેવા ગરમ દેશમાં લાભદાયક નથી. અન્ય રૂપે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ પણ હવે આ વાત સ્વીકારી છે. અર્થાત્ કાંઈ પણ સુધારો કે ફેરફાર સમાજના હૃદયમાંથીજ ઉભો થવો જોઈએ, અને એ ઉદ્દેશ લોક વિચારને ખરાખર ફળવવો જોઈએ. નવાની હિમાયત કરવા પેહેલાં જૂનું ખરાખર તપાસી તેમાં જે ફેરફાર કરવો ઉચિત લાગે તે કરવામાંજ શ્રેય છે.

દેશની સામાજિક સ્થિતિ પરત્વે નજર નાખીએ છીએ તો અનેક મતમતાંતર અને ધર્મો પ્રવર્તી રહ્યાં છે. અનેક નાતો, પેટાનાતો અને તેમાં પણ જૂઠાં જૂઠાં તડો ગામે ગામે જોવામાં આવે છે. અને તેથી અનેક અડચણો અને મુસીબતો ખમવી પડે છે. સ્વાર્થ વૃત્તિને લીધે કુસંપ અને ઇર્ષ્યા વધતાં સંપ અને સદ્ભાવ રહેતાં નથી. ઉંપલક ઉપચાર થવા લાગ્યા છે, પણ રોગને મૂળમાંથી ડાંભવાના ઉંપાય યોગ્યતા નથી. બેકા, મીસો, વીમા કંપનીઓ ઇલાદિ થવા લાગ્યાં છે, પણ હજી વ્યવસ્થા અને ચારિત્ર્યમાં ઉચ્ચાશયતાની જરૂર છે.

હિંદુસ્તાનમાં ઘણી કામ વસે છે, પણ તેમાં પારસી ભાઈઓએ પાશ્ચાત્ય સુધારાનું વધારેમાં વધારે અનુકરણ કર્યું છે. તેમના મૂળ વતન પ્રાંતનો મામલો ફરી જતાં એ કામ ઇસવીસનના આઠમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવી પ્રથમ સુરત તરફ વસી. આમ વિદેશીય સંજોગોમાં પોતાનો નિભાવ અને નિર્વાહ કરવાનું તેમને માથે આવતાં તેમનામાં ઉત્સાહ અને

આગળ પડવાના ગુણુ આગ્યા; અને પરદેશીઓના રીતરિવાજનું અનુકરણ કરવાની તેમને ટેવ પડી. મૂળ સંખ્યામાં થોડા; વળી ધર્મની એકતા; અને પરદેશીઓની વચમાં રહેવું; એટલે તેમનામાં સંપ રહ્યા. હિંદુ સમયમાં તેઓ હિંદુ આચાર વિચાર માન રાખતા, અને હિંદુ પેહેરવેશ પણ તેઓ પેહેરતા. સુરત તરફ કોઈ પારસી ગૃહસ્થે સ્વામીનારાયણનો પંથ સ્વીકાર્યાનું પણ સાંભળ્યું છે. તાત્પર્ય કે સમયને વર્તી ચાલવામાં ચતુર અને હિતા જમાનાનાં ચિહ્નોને ઝડપી લેવામાં કુશળ પારસી કામે યુરોપીઅન રીતરિવાજનું ધણું અનુકરણ કરી લીધું છે. પારસી ભાષાઓ યુરોપીઅનોનો પોશાક પેહેરવા લાગ્યા છે, અને યુરોપીઅનો સાથે ખાવા પીવામાં તેમને વાંધો નથી. પારસી બહેનો અંગ્રેજી કેળવણી લે છે; મોટી ઉમરે પરણે છે; હરવા ફરવાની તેમને ફટ છે, અને લાજ, પડદો ઇત્યાદિ રિવાજ તેમનામાં નથી. તેમનામાં જ્ઞાતિઅંધન નથી, બાળલક્ષ નથી, અને પુનર્વિવાહની ફટ છે. પરંતુ તેમની રહેવાની રીતભાતથી તેમનો ખરચ વધી ગયો છે, અને તેથી લક્ષનો પ્રશ્ન તેમનામાં બહુ ચર્ચાય છે. વળી તેમનો સંસાર અંદરખાને સારો રહ્યો નથી એવા ધ્વનિ પણ આપણે છાપામાં સાંભળીએ છીએ. મતલબ કે પારસી ભાષાઓએ પાશ્ચાત્ય રીત રિવાજનું અનુકરણ કરવાનો અખતરો આપણી સમક્ષ કરી નેયો છે એમ સમજી, તે સુધારો કેટલે અંશે આપણે સ્વીકારવો તે પણ તેમના દાખલાથી આપણે શીખવાનું છે. પાશ્ચાત્ય સુધારાની વિરુદ્ધ અમે બોલીએ છીએ એમ સમજવાની ભૂલ વાંચનારે કરવી નહિ; પણ સમજીને, વિચાર કરીને આપણે આગળ વધવું છે એ વાત વિસ્મૃત કરવા જોવી નથી.

છેવટે, ન્યાયી ખ્રિષ્ટિય સલ્તનતમાં આપણા ઉદયની આશાનાં કિરણો ક્ષિતિજમાં દેખાવા લાગ્યાં છે; અને સમય જતાં આપણી આશાઓ ફળી-ભૂત થશેજ. પરંતુ તે સફળતાને યોગ્ય થવા આપણું ચારિત્ર્ય આપણે અવશ્ય નમુનેદાર બનાવવું જોઈએ; અને તેમ કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એ વાત નિરંતર લક્ષમાં રાખવાની છે.

યૂરોપીય પ્રજના આચરણનો ઇતિહાસ.

પ્રકરણ ૧ લું.

આચરણનો સ્વભાવ-સિદ્ધ ઇતિહાસ

ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે મનુષ્યનું આચરણ જમાને જમાને બદલાતું આવ્યું છે. વેદકાળમાં યજ્ઞયાગાદિ સત્કાર્યો ગણાતાં હતાં. જૈનના જમાનામાં જીવહયાનો ધર્મ સર્વોપરી સત્તા ભોગવતો હતો; અને તરવારીઆ રજપૂતોના સમયમાં સ્વદેશાભિમાન, આદુબળ, ટેક અને એક વચ્ચનીપણું ઇત્યાદિ ગુણો સર્વોપરી સદ્ગુણોનું સ્થાન ભોગવતા હતા. આમ થવાનું કારણ શું? એ રૂપાંતર થવામાં કેવા કેવા સંબંધો કારણભૂત થતા ગયા? અને તેનાં પરિણામ કેવાં કેવાં આવતાં ગયાં? એ વાત પ્રજાઓના ઇતિહાસમાંથી તારવી આપવાનું કામ નીતિશાસ્ત્રના ઇતિહાસકારનું છે. અને એજ વાત યૂરોપીય પ્રજના ઇતિહાસમાંથી આપણે જોળવી છે.

પરંતુ સામાન્ય રીતે નીતિનું સ્વરૂપ આપણે શાને આધારે આંધવું? એ પ્રશ્ન આરંભમાંજ ઉભો થયો છે. આ પ્રશ્ન જો કે અધિક અંશે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે, તથાપિ યૂરોપીય પ્રજાની નૈતિક ઉત્પત્તિના ક્રમની તપાસમાં પ્રવૃત્ત થયા પૂર્વે એ પ્રશ્નનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરવું આવશ્યક છે. દુર્ભાગ્યે આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવું સહેલું નથી, કારણ કે વિગતો પરસ્પરે દર્શનિકામાં મતભિન્નત્વ ધણું છે. વળી ‘આંતર-પ્રત્યક્ષ’ અને ‘ઉપયોગિતા’ના ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાંતને લઈને, છેક પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલના કાળથી નીતિનાં દર્શનોમાં બે મુખ્ય વિભાગ પ્રચલિત છે. પરંતુ આ બન્ને મતોનાં સ્વરૂપ

તેમના ભિન્ન ભિન્ન અનુયાયીઓએ અર્વાચીન સમયમાંજ :સ્પષ્ટ કરેલા છે; અને તેમની દલીલીને લીધે બુદ્ધિને સંશયગ્રસ્ત થવાનો અવકાશ રહે છે.

એક બીજી બ્રાંતિ પણ અત્ર દૂર કરવી ઉચિત છે. ‘તમારો નીતિનો સિદ્ધાંત માનવાથી અનીતિમાન પરિણામ આવે છે, એમ જો કાંઈ દાર્શનિકને કહેવામાં આવે તો તેથી પોતાની જાતની વિરુદ્ધ એ ટીકા થાય છે એમ સમજી તે માણસ વખતે ગુસ્સે થાય છે. પરંતુ એમ ગુસ્સે થવાનું કાંઈને કાંઈ કારણ નથી. નીતિપરત્વે થતા વાદવિવાદનું એક ખાસ લક્ષણ એ છે કે દરેક આચાર્ય પોતાના પ્રતિપક્ષીની વિરુદ્ધ એવીજ દલીલ આપે છે. પ્રતિવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી કર્તવ્યનો વિચાર આપણામાં જન્મી શકતો નથી અથવા આપણે કર્તવ્યપરાયણ રહી શકતા નથી એમ બતાવી આપવા વાદીનો પ્રયાસ હોય છે. અને તેથી આવા પ્રકારની દલીલ આંતરનીતિવાદી અને જનહિતવાદી એકબીજાની સામે કરે છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી તે તે નીતિવેત્તાના પોતાના ચારિત્ર્ય ઉપર આક્ષેપ આવી જાય છે એમ સમજનાર, વ્યવહારમાં નીતિના સિદ્ધાંત કેવું સ્થાન ભોગવે છે એ વાત બરાબર સમજવામાં ભૂલ કરે છે. નૈતિક સિદ્ધાંતોમાંથી આપણા નૈતિક મનોભાવ ઉપજી આવતા નથી, પરંતુ સિદ્ધાંતના સ્થાપનની પૂર્વે લાંબા વખતથી તેમના ભાવ આપણા ચારિત્ર્યમાં સ્થાપિત થએલા હોય છે. અને એવી રીતે સ્થાપિત થયા પછી ઘણું કરીને તેમના વિષે આપણે તત્ત્વ-જ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ વિચાર કરવા બેસીએ છીએ. તેથી કરીને મનુષ્યની વિચાર પદ્ધતિમાં કિંવા મનનમાં અપૂર્ણતા હોય, છતાં તેના નૈતિક વર્તનમાં અપૂર્ણતા ન હોય એ વાત અને તેવી છે. તેથી કાંઈ નીતિવેત્તાના સિદ્ધાંતમાંથી તર્કની દ્રષ્ટિએ ગમે તેવાં પરિણામ આવી શકતાં હોય; તથાપિ તે પોતે અનીતિમાન છે એમ તેથી માની લેવાનું કાંઈ વાસ્તવિક કારણ નથી.

ઉપર કહેલા બે સિદ્ધાંતોને લેખકો જૂદાં જૂદાં નામ આપે છે અને તેમના અનેક વિભાગ પાડે છે. આંતરનીતિવાદને કેટલાક પ્રેરણાવાદ કહે છે અને જનહિતવાદ બાહ્યનીતિવાદનો એક વિભાગ લેખાય છે. આંતરનીતિ-

વાદીઓ એમ માને છે કે આપણા મનોભાવની નૈતિક સારાસારતાનું જ્ઞાન અને તેમના પ્રત્યે આપણા કર્તવ્યની સમજ આપણને અંતરમાં એની મેળે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આપણામાં એક એવી સ્વસિદ્ધ શક્તિ રહેલી છે કે જેને લીધે શુભેચ્છા, સત્ય, દાંપત્ય ધર્મ ઇત્યાદિ સર્વ ગુણો ખીજા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે; અને આ ગુણો આપણે કેળવવા જોઈએ અને તેમના વિરોધી ગુણોને દબાવી દેવા જોઈએ એમ આપણને એની મેળે વિદિત થાય છે; બાહ્ય અનુભવનું તે કામ નથી. અર્થાત્ તેઓ એમ કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવની રચનાજ એવી છે કે નીતિના વિચારની સાથેજ તે વિચારને આચરણમાં મૂકવાનું બંધન રહેલું છે; અમુક જાતનું વર્તન આપણું કર્તવ્ય છે એમ જાણવામાં જ વ્યવહારમાં તેવું વર્તન કરવાનું કારણ આપણને બુદ્ધિગમ્ય અને પૂરતું થાય છે; અને તેવા વર્તનમાંથી ઉપજતા પરિણામ ઉપર દ્રષ્ટિજ રાખવાની નથી. આપણા કર્તવ્યના મૂળ નિયમો આપણને પ્રેરણાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના પ્રતિપક્ષીઓ કહે છે કે નીતિના મૂળ નિયમોનું આમ સ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષ આપણને થતુંજ નથી. પાપ પુણ્યનું જ્ઞાન, આપણી મનોવૃત્તિઓ અને કાર્યોના મુકાબલાનું જ્ઞાન, આપણને સ્વભાવ-સિદ્ધ નથી, પરંતુ જે માનુષી-જીવન સુખમાં પર્યવસાન પામે છે તેના નિરીક્ષણથીજ તે પ્રાપ્ત છે. અર્થાત્ જે કાર્યોથી માણસ જાતનું સુખ વધે અથવા દુઃખ ઓછું થાય તે સારાં; તેથી વિરુદ્ધ જે કાર્યોનું વલણ હોય તે નકારાં. તેથી કરીને મોટામાં મોટી સંખ્યાનું વધારેમાં વધારે સુખ હસ્તગત કરવું એ ઉત્તમ ઉદ્દેશ નીતિનો હોય છે; અને જે માણસ એમ કરવામાં સફળ થાય તે માણસ સદૃશુણનું સ્વરૂપ છે એમ સમજવું.

આ પાછલા સિદ્ધાંતીઓ પોતાના સિદ્ધાંતનું મંડાણ બાહ્ય અનુભવ ઉપરથી રચે છે; તેથી તેઓને આપણે અનુભવવાદીઓના નામથી ઓળખ્યું. હવે અહીં પ્રશ્ન આમ થાય છે. ખરી વાત છે કે કેટલાંક કાર્યો માણસ જાતને સુખકારક છે એ અનુભવથી જણાય છે. પરંતુ તેટલા માટે તે કાર્યો કરવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એવું નૈતિક બંધન ક્યાંથી આવી જાય છે? જે કાર્યો સમાજને ઉપયોગી છે એમ અનુભવ જણાવે તે સારાં-એમ

જે માણસ માનતો હોય તે માણસ એમ પણ જો સાથે માનતો હોય કે સ્વાર્થ અને પરાર્થના વિરોધ સમયે પણ, તેનું પોતાનું નહિ પણ પારકાનું સુખ શોધવાનું તેના ઉપર નૈતિક બંધન છે, તો પછી તે માણસ આ અનુભવજન્ય સિદ્ધાંતનો અનુયાયી રહેતો નથી. મારા સુખની સાથે બીજાનું સુખ જો વધતું હોય તો તેમાં મને અડચણ નથી. પણ મારા સુખના ભોગે બીજાનું સુખ મારે શા માટે શોધવું? અને છતાં તે શોધવુંજ એમ જો હું માનતો હોઉં, તો પછી આંતરવાદીઓની પેઠે નૈતિક બંધનનું ભાન સ્વભાવ-સિદ્ધ છે એમ પણ હું માનું છું એ વાત નક્કી. ઉપલા અનુભવવાદીઓની પણ કાંઈક આવીજ દશા થાય છે. હચીસન કહે છે કે સર્વ સદ્ગુણો શુભેચ્છા કિંવા પરાપકારમાં અંતર્ગત છે; છતાં એ પરાપકાર વૃત્તિની સર્વોત્તમતા અને નૈતિક બંધન નૈતિક ઇન્દ્રિયથી આપણને પ્રત્યક્ષ થાય છે. હયુમ કહે છે કે કાર્યની ઉપયોગિતાથી સદ્ગુણનું પારખું થાય છે, અને તેટલે અંશે બેશક હયુમ જનહિતવાદી છે. પરંતુ તે એમ પણ કહે છે કે આપણું સદ્વર્તન પરાપકારી હોય છે; અને સદ્ગુણ કે દુર્ગુણનું ચિંતન બ્યારે આપણને થાય છે ત્યારે એક ખાસ પ્રકારની લાગણી કે રસવૃત્તિ આપણામાં ઉભી થાય છે, અને તેની સાથે સંમતિ કે અસંમતિની સ્વાભાવિક મનોવૃત્તિ ઉપર આપણા વર્તનનો આધાર હોય છે; અને આ મનોવૃત્તિ યુક્તિથી સાધ્ય નથી, પણ સ્વભાવ-સિદ્ધ છે. કાર્યોનું અને મનોભાવનું તોલન તેમના પરિણામથી કરવાનું છે; અને જેને લીધે મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે તે સાફ અને જેથી તે ઓછું થાય તે નહાફ-એટલું કહેવાથી જનહિતવાદનું વર્ણન સર્વોંશે થઈ ગય છે એમ ધારવું ભૂલભરેલું છે. કારણ કે તેથી તો નીતિપરત્વે એકજ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને મળે છે. પરંતુ દરેક નીતિવેત્તાએ બે પ્રશ્નના ઉત્તર આપવાના છે. કર્તવ્ય એટલે શું? અને તે શા માટે આપણું કર્તવ્ય થાય છે? ફલાણું ફલાણું વર્તન આપણે કરવું જોઈએ એમ કોઈ નીતિવેત્તા આપણને કહે તે ઠીક છે; પણ તે કરવાનું બંધન આપણને કેવા પ્રકારનું છે? એ જ્યાં સુધી તે આપણને ન કહે ત્યાં સુધી પ્રથમ કથન નિરૂપણી છે. આંતરવાદીઓ કહે છે કે ખરૂં જોઈએ જાણવાનું સામર્થ્ય આપણને

સ્વભાવ-સિદ્ધ છે. અનુભવવાદીઓ કહે છે કે તે માત્ર તેમનો ભ્રમ છે. તે બાણવાનું માત્ર એકજ સાધન છે અને તે સુખ દુઃખનું પૂર્વજ્ઞાન છે. અમુક આચરણ કરવાની આપણી ફરજ છે તેમ કહેવામાં તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે કે જો તેમ નહિ કરીએ તો આપણને દુઃખ થશે. મનુષ્યના આચરણનું પ્રયોજન સુખ કે દુઃખાભાવજ હોય છે, જીભું કશું નહિ. આપણે સદ્ગુણી શા માટે થવું અર્થાત્ જીભનું ભણું કરવાનો પ્રયાસ આપણે શા માટે કરવો? તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે તેથી આપણને એકંદરે ઘણામાં ઘણું સુખ થવાનું છે. વૃક્ષમાં, અનુભવવાદીઓનો એવો મત છે કે જેથી મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે અથવા દુઃખ ઓછું થાય તે સદ્ગુણ; એથી ઉલટું જેનું પરિણામ આવે તે દુર્ગુણ; અને અનુભવથી સંસ્કાર પામેલો સ્વાર્થ તે આપણા નૈતિક આચરણનું બંધન છે. પરંતુ સુખ, ઉપયોગિતા, અને સ્વાર્થના ભિન્ન ભિન્ન અર્થ થાય છે; તેથી કરીને તે મતનાં અનેક રૂપાંતર થએલાં છે.

એમાંથી છેક હૃદય પંકિતનો મત મેંડવિલનો છે. તેના મત પ્રમાણે પહેલેથી રાજકર્તાઓએજ આખું નીતિ-શાસ્ત્ર રચ્યું છે. સ્વતંત્ર જની માણસો પોતાના મનોવિકાર તૃપ્ત કરવા માંડે, તો રાજકર્તાઓને અમલ ચલાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી વિકારોને દબાવી પોતાની ડ્રામનું ભણું કરવા માણસોએ પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ એવો ઉપદેશ તેઓ કરવા લાગ્યા; અને પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા લોકોની મિથ્યાભિમાનની લાગણીને તેઓ ઉત્તેજવા લાગ્યા. મનુષ્યો કાંઈ જનાવર નથી કે પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે માંહિમાંહે કપાઈ મરે. મહાન નર તો તેજ કે જે પોતાની ડ્રામને માટે પોતાની જાત અર્પણ કરી દે. કાયદા, ખિતાબ અને માન અને અકરામતી નવાજેશ કરીને, મોટાં મોટાં નિરંતર વખાણ કરીને, અને નિરૂપયોગી મોજશોખમાં જે માણસો લાગ્યા રહે તેમની અતિ નિંદા કરીને, છેવટે મનુષ્યના મિથ્યાભિમાનને એવું તો પ્રદાપ્ત એમણે કરી મૂક્યું કે તેથી લોકોમાં એવા સદાચરણને માટે સ્પર્ધા થવા લાગી વળી વિકારોને દબાવતાં ઘણી જાતનાં દુઃખદ પરિણામ આપણાથી દૂર રહે છે એમ બ્યારે માણસોને માલમ પડતું ગયું ત્યારે સદ્વર્તન રાખવાનું એ પણ એક નવું કારણ મળ્યું. વળી દરેક માણસને એમ પણ

પણ લાગતું ગયું કે બીજના આત્મ-ભોગથી પોતાને તો લાભજ થાય છે; વળી કોઇને જો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો હોય તો તેની આડે આવનારો પરમાર્થ નથી હોતો, પણ તેની પેઠે જો પોતાનો સ્વાર્થ શોધતો હોય છે તેજ હોય છે. આમ આત્મ-ભોગમાં સૌને સર્વોત્તમતા સમજવા લાગી. અને પરિણામે જેથી સમાજને નુકસાન થાય તેને દુર્ગુણ કહી સૌ નિંદવા લાગ્યાં; અને જેથી સમાજને લાભ થાય તેને સદ્ગુણ કહી તેની સૌ પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં. પરંતુ આ મત તરફ લોકોનું હવે વાજખી દુર્લભ છે.

પરંતુ સાંકડા વિચારના કેટલાક જનહિત વાદીઓ હાજરના અનુયાયી ઓ છે. તેઓ કહે છે કે માણસની પ્રવૃત્તિ માત્ર સ્વાર્થથીજ થાય છે. માત્ર મળમાંજ સઘળું કલ્યાણ સમાયેલું છે; અને તેથી જેનાથી મળ મળે તે પુણ્ય અને ન મળે તે પાપ. સદ્ગુણને સદ્ગુણની ખાતર કોઈ ઇચ્છતું નથી; એમ બનવુંજ અશક્ય છે. પરમેશ્વરને આપણે કલ્યાણકારી કહીએ છીએ તો તેનું કારણ એટલુંજ કે આપણું કલ્યાણ તે કરે છે. કોઈ આપણું સાંઝે કે નરસું બંને બની કરી શકે એમ છે છતાં આપણું લલુંજ તે કરશે એમ જ્યારે આપણને ખાતરી થાય છે ત્યારે તેના તરફ આપણને પૂજ્ય શુદ્ધિ થાય છે. લકિત કરવાથી સુખ અને મજા મળશે, નહિ તો દુઃખ થશે એમ માની માણસો પ્રભુની લકિત કરે છે. નીતિનો દરેક મનોભાવ આપણી સ્વાર્થ શુદ્ધિનું કોઈને કોઈ અંશે રૂપાંતર માત્ર હોય છે. બીજ આપણને મોટા ગણી માન આપે, વખત આવ્યે તેઓ પણ આપણા ઉપર ઉદારતા બતાવે, અને બીજની ઇચ્છાઓ આપણે પણ તૃપ્ત કરી શકીએ એવી આપણામાં શકિત છે એવો આપણને તેથી સંતોષ કહે, માટે આપણે ઉદારતા કરીએ છીએ. દયા પણ આપણે આપણા ઉપરજ બતાવીએ છીએ, અન્ય ઉપર નહિ. બીજનું દુઃખ જોઈ તેવું દુઃખ આપણને પોતાને કદિ પડે તેની તીવ્ર કલ્પના થવાથી બીજ પ્રત્યે આપણે દયાની લાગણી બતાવીએ છીએ. આપણા ઉપર દુઃખ પડવું ન જોઈએ એમ ગણી જેના ઉપર દુઃખ પડવું લાજમ નથી તેના પ્રત્યેજ આપણે ધણું કરીને દયા બતાવીએ છીએ. મિત્રતા પણ સ્વાર્થવૃત્તિને પોષવાજ શોધાય છે. જેની આપણને જરૂર હોય તેને જ ભ્રમ કરવા આપણે મથીએ છીએ.

પરંતુ જનસ્વભાવની આ ગણના મનુષ્યને જંગલી દશામાં મૂકે છે અને તેથી નીતિનું નામ જ રહેતું નથી, કારણકે આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વ આચરણ એક ઢાંઢાનાં થઈ જાય છે. વળી જો આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સૌ વર્તવા માંડે તો માણસો માંહે માંહે વઢી મરે અને ઢાંઢાનો સ્વાર્થ સરવાનો પ્રસંગ જ રહે નહિ. પણ સુભાગ્યે એ આપણી વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી. અનુભવ આપણને એમ શીખવે છે કે બીજાની સહાય વિના અને સમાજની ઢાંઢક વ્યવસ્થા વિના આપણી ઘણી ખરી ઇચ્છાઓ પાર પડી શકતી નથી. તેથી આપણા કુદરતી હવસનું ઢાંઢક નિયમન કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. આ નિયમને માટે કાયદા રચાય છે અને પારિતોષિક અને દંડથી તેમનું સમર્થન થાય છે; અને આમ સમાજના ક્રિયામાં વ્યક્તિનું ક્રિયા ગણાવા લાગે છે. તેથીજ હોબ્સ કહે છે કે નિરંકુશ રાજ્ય-શાસન પદ્ધતિમાંજ સર્વોત્તમ ક્રિયા છે; રાજની આજ્ઞા સર્વોપરી છે અને તે આજ્ઞાઓનું પાલન એજ નીતિ. વળી તેથીજ કરીને આ મતના અન્ય અનુયાયીઓ રાજ્ય-સ્થાપન કળાને નીતિ-શાસ્ત્રનું મુખ્ય અંગ ગણે છે; કારણકે તેમના મત પ્રમાણે આપણું સઘળું વર્તન સ્વાર્થથીજ થાય છે; સમાજના લાભની સાથે આપણા લાભની એકતા તે સદ્ગુણ; અને આ એકતાનો વિવેક કાયદાથી સાધ્ય હોવાથી, કાયદા બાંધનાર અને નીતિવેત્તાની દ્રષ્ટિને લગભગ સરખીજ હોય છે. પરંતુ આ રાજ્ય-સત્તા ઉપરાંત લોક-અભિપ્રાયનું એક બીજું બળ પણ તેઓ સ્વીકારે છે. સદ્ગુણથી આપણને ખ્યાતિ અને મિત્રતા મળે છે; દુર્ગુણથી નિંદા અને દુશ્મનાવટ પ્રાપ્ત થાય છે. કાયદાથી મળતી કેળવણીને લીધે અને સમાજનાં ભિન્ન ભિન્ન અંગ ભૂતોનાં હિત એક બીજાની સાથે એકત્રિત થએલાં હોય છે એવા વધતા જતા અનુભવને લીધે, એક જાતનો એવો લોકમત ઉભો થતો જાય છે કે જેને અતુકેળ રહી માણસો શાંત અને મિલનસાર રહેતાં શીખે છે, અને સુખ ચેતનમાં પોતાનાં જીવન ગાળે છે. આવી રીતે ન્યાય, ઉપકારવૃત્તિ, ખનય, નિષ્પક્ષપાતતા, વિશુદ્ધિ અને પાતિવ્રત્યના ગુણો અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે. આ ગુણોથી જો સમાજને સુખ થતું ન હોય તો તેમને દુર્ગુણ કહેવા જોઈએ, અને જેમ

જેમ સુધારો આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ લોકમત વધારે વધારે દૃઢ થતો જાય છે, માણસનાં ચારિત્ર્ય બંધાતાં જાય છે અને તેથી લોકો વધારે વધારે નિઃસ્વાર્થી થતા જાય છે. ત્યારે પ્રૌઢનીતિવાળો અને નાનઃસ્વાર્થી કાણુ ? એવો પ્રશ્ન થતાં આ મતવાળાઓ જવાબ આપે છે કે તેવો માણસ પોતાનુંજ સુખ શોધવામાં કેવળ મશગુલ રહે છે; પણ તે સુખ એ એવી રીતે શોધે છે કે તેની પોતાની તૃપ્તિની સાથે બીજાને પણ તેથી સુખ મળે છે.

પ્રાચીન કાળથી લોકો કહેતાં આવ્યા છે કે જે માણસ દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરીને પોતાનું સુખ શોધે છે તેનું જીવન યથાર્થ નીતિમાનજ હોય છે. નીતિને ધર્મની અપેક્ષા નથી એમ જે કેટલાક જનહિતવાદીઓ કહે છે તેઓને આ મત ઘણો આદરણીય થાય છે; અને દરેક માણસ સ્વભાવથીજ પોતાનું સુખ શોધવામાં તત્પર હોય છે એવો તેમનો મત હોવાથી, ‘દુર્ગુણ એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે એ પ્લેટોના સિદ્ધાંત ઉપર આમ અન્ય રીતે આપણે આવીએ છીએ. સદ્ગુણ એ સુખની પ્રાપ્તિ માટે વિચારવંત ઉદ્યમ છે, દુર્ગુણ અવિચારી ઉદ્યમ છે. સદ્ગુણ તો વ્યવહાર-નિપુણતાની શાખા માત્ર છે. સુખદુઃખની ગણતરી કરતાં ન આવડે તે દુર્ગુણ. જેને સમાજ-જની નીતિ સુધારવાનો ઉદ્યમ આરંભવો હોય તેને બે જ રસ્તા ખુલા છે. દરેકનો સ્વાર્થ બીજાના સ્વાર્થની સાથે વધારેને વધારે જોડાએવો કેમ રહે તેના ઉપાય એણે યોજ્યા; અને જે અજ્ઞાનતાને લીધે માણસ પોતાનો ખરો સ્વાર્થ સમજી શકતો નથી તે અજ્ઞાનતા દૂર કરાવવી. અર્થાત્ નીતિનું શાસ્ત્ર માત્ર ગણિતનોજ વિષય છે. જે પાતિવ્રત્ય કે સત્યથી સુખ કરતાં દુઃખ વધારે થતું હોય અથવા મોટા સુખના ભોગે નાનું સુખ મળતું હોય તો તેવા આચરણમાં પાપ છે, મુર્ખાઈ છે. જે ગુણેને સદ્ગુણ ગણવામાં આવે છે તેમને આચરણમાં મૂકવાથી આપણને લાભ થતો ન હોય તો તે પ્રમાણે વર્તવાનું આપણને કાંઈ બંધન નથી. અર્થાત્ આખું નીતિશાસ્ત્ર આચાર નિયમમાં સમાઈ જાય છે; (૧) જે સુખમાં કાંઈ દુઃખ ન હોય તે

ભેટી લેવું; (૨) જે દુઃખમાં કાંઈ સુખ ન હોય તે તજ દેવું; (૩) જે જે સુખ મેળવતાં તેના કરતાં પણ મોટું સુખ અટકી જતું હોય અથવા તેથી સુખ કરતાં દુઃખ વિશેષ થતું હોય તો તે સુખ તજ દેવું; (૪) જે દુઃખથી મોટું દુઃખ અટકી જતું હોય અથવા મોટું સુખ મળે તેમ હોય તો તે દુઃખ ભોગવી લેવું.

અત્યાર સુધી ઐહિક સુખ દુઃખની વાત થઈ. પણ તે મતના કેટલાક અનુયાયીઓ પારલૌકિક સુખ દુઃખને પણ નૈતિક આચરણમાં કારણભૂત ગણે છે. જે માણસો સ્વભાવથીજ સ્વાર્થી હોય તો પછી તેઓ નિઃસ્વાર્થી કેમ થઈ શકે? એ મુશ્કેલી આ મતમાં મુખ્ય છે. પારલૌકિક સુખ દુઃખનો વિચાર વચમાં લાવવાથીજ આ મુશ્કેલી ટળી શકે છે એમ કેટલાક કહે છે. ઐહિક સુખો ઉપર આપણે પૂરેપૂરો અમલ ચાલતો નથી; પણ સર્વજ્ઞ ન્યાય-કર્તા એક એવો છે કે જે આપણાં સર્વ કાર્યોનો બદલો પરલોકમાં પણ જરૂર આપશે જ-એ વિચારથી બેશક માણસોને સદાચારમાં પ્રવૃત્ત રહેવાનું મન વધારે થાય છે. તેથી આ મતવાળાઓ કહે છે કે જે કોઈ માણસને યોગ્ય લાભની આશા ન હોય તો તેણે પોતાના સુખનો ભોગ આપવો તે ગાંડપણજ છે. પરંતુ આ દુનિયાના સુખનો ભોગ આપવામાં અડચણ નથી, કારણ કે તેને બદલે અન્ય દુનિયામાં તેથી વિશેષ સુખ મળવાનું છે. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ અને નરકમાંથી મુક્તિ-એ બન્ને માટેજ આપણા આચરણ માત્રની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને મૃત્યુ પછી પણ પહોંચે એવી સ્વાર્થની ગણતરી કરવી તેજ સદ્ગુણ; અને આ ગણતરી સિવાય અન્ય કોઈ ધર્મ નથી. સદ્ગુણનાં મહિમા અને ઐશ્વર્યથી આપણે આચરણમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ એવી વિધર્મીઓની માન્યતા કેવળ ભ્રમજનક છે.

કેવળ નફાતોટાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આ મત વિરૂદ્ધ બે આક્ષેપ મૂકી શકાય છે. સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને માટે સદ્ગુણના કેટલા સંચયની જરૂર છે એ આ મતમાં ચોક્કસ કરાવેલું ન હોવાથી પરિણામ એ આવે કે કેટલાક દુર્ગુણો આ દુનિયામાં નિર્ભયતાથી આચરી શકાય. આનો જવાબ તેઓ એમ આપે

છે કે આવી અનિશ્ચિતતાને લીધેજ જેમ અને તેમ ધર્મ-ભાવનામાં માણસે ઉત્સાહી રહેવું એ ડહાપણનું કામ છે; અને વળી દરેક જાતના સદ્ગુણ કે દુર્ગુણને માટે પ્રભુના દરબારમાં ક્રમવાર કોઠો ઘણું કરીને તૈયાર છે. બીજો આક્ષેપ એ છે કે આ દુનિયાના સુખો ઓછાસ છે એટલી વાત તો સિદ્ધ છે; પણ પારલૌકિક સુખની એવી ખાત્રી ક્યાં છે? એ સુખો આપણને મળશે કે કેમ તેની કોને ખબર છે? આના જવાબમાં તેઓ કહે છે કે પારલૌકિક સુખ દુઃખ એવાં ગંભીર પ્રકારનાં અને મ્હોટાં છે કે તેમની સંભવિતતા કે શક્યતાની ખાતર પણ ડહા માણસે તે મેળવવા કે દૂર કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

જનહિતવાદના વિશાળ પ્રવાહને કાંઈક તજ દષ્ટને કેટલાક વળી એમ કહે છે કે જનહિતતા એ નીતિના કાયદાનો પાયો નથી, પણ પ્રભુની ઇચ્છા અથવા પોતાની મરજીમાં આવે એવું એણે આપેલું ફરમાન એજ નીતિનો કાયદો. છતાં આ મતવાળાનો મોટો ભાગ તો જનહિતવાદીજ રહે છે; કારણ કે આપણે એમને પૂછીએ કે ઇશ્વરની ઇચ્છા આપણે શી રીતે જાણવી? તો તેઓ કહે છે કે સાક્ષાત્ ઇશ્વર આવીને તો પોતાની ઇચ્છા આપણને પ્રગટ કરતો નથી; પરંતુ ઉપયોગિતાના કાયદાથી એ ઇચ્છાનું શોધન થઈ શકે છે. કુદરતના નિરીક્ષણથી સાબીત થાય છે કે ઇશ્વરની ઇચ્છા કલ્યાણકારી છે અને મનુષ્યનું કલ્યાણજ ઇશ્વર ઇચ્છે છે. એટલા માટે જે વર્તનથી એ ઉદ્દેશ સફળ થતો હોય તે વર્તન ઇશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ સમજી લેવું. કેટલીક આજ્ઞાઓ ધર્મ-પુસ્તકમાં આપેલીજ હોય છે. અને ન આપી હોય ત્યાં જનહિતતાનો નિયમ લગાડી જોવો. હવે તે ઇચ્છા આમ જાણી શકાય છે એમ આપણે કમુલ કરીએ તોપણ હજી પ્રશ્ન થાય છે કે એ ઇચ્છાને તામે આપણે શા માટે થવું? આ પ્રશ્નના બે જવાબ છે: પ્રથમ તો, ઇશ્વરનો ઉપકાર આપણા ઉપર અત્યંત છે, માટે સ્વાભાવિક રીતે જ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે વર્તવુંજ જોઈએ. પણ આ જવાબ આંતર-વાદીઓનો છે. બીજો જવાબ એવો કે સૃષ્ટિ-કર્તાની પાસે અસંખ્ય દાન અને દંડ તૈયાર છે. આ જવાબ આ મતવાળા સામાન્ય રીતે સ્વીકારે છે.

સારાંશ કે તેમના મતે, નીતિનો વિષય મનુષ્યનું કલ્યાણ છે, ઇશ્વરની ઈચ્છા તેનો કાયદો છે, અને સતત સુખ તેનું પ્રયોજન અને ઉદ્દેશ છે.

આ પ્રમાણે આપણા સ્વભાવના ઉત્કૃષ્ટ અને હલકા વિભાગના બેદનું જ્ઞાન થવા માટે આપણામાં એક એવી કુદરતી-સ્વભાવ-સિદ્ધ શક્તિ રહેલી છે કે જેને લીધે આપણા કર્તવ્યના કાયદાનું જ્ઞાન અથવા આપણું વર્તન કેવા પ્રકારનું થવું જોઈએ તેનું પ્રકાશન આપોઆપ આપણને થઈ જાય છે એ વાતની આ અનુભવવાદીઓ ચોખ્ખી ટૂલ જેવી ના કહે છે. સુખની ઇચ્છા કે સદાચારમાં કે મનોભાવમાં જે કાંઈ પ્રશંસનીય તત્ત્વ રહેલું હોય તો તે માણસ જાતનું સુખ વધારવાનું તેમાં રહેલું વલણ માત્ર છે; અને કર્તાએ માનેલું કે વાસ્તવિક સુખજ માત્ર તેના સદાચારનું પ્રયોજન છે. અને આ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા જે સાધનોની અપેક્ષા છે તે ઉપરાંત ‘ કર્તવ્ય ’ શબ્દનો અન્ય અર્થ કાંઈ થતો નથી. આ સાધનો જૂદી જૂદી જાતનાં અને જૂદાં જૂદાં વજનવાળાં તેઓ માને છે. પૈલે ધર્મ ઉપર ભાર મૂકી કહે છે કે સદાચારનું પ્રયોજન માત્ર એજ છે, જો કે અન્ય સ્થળે એ બીજાં સાધનોનો પણ સ્વીકાર કરે છે. દૈવી દાન અને દંડ, કાયદાની સજા અને સામાજિક શિક્ષા-એ સાધનો લોક સ્વીકારે છે. શારીરિક, રાજકીય, નૈતિક અથવા સામાજિક, અને ધાર્મિક એવા વિભાગ એના બે-ત્રામ પાડે છે. ત્યાં દુરાચારથી શરીરની જે દુર્દશા થાય તે શારીરિક; મંત્રીઓના કાયદાથી જે શિક્ષા થાય તે રાજકીય; સામાજિક વ્યવહારમાંથી ઉપજતાં સુખ દુઃખ તે નૈતિક; અને પારલૌકિક દાન અને દંડ તે ધાર્મિક.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે મનુષ્યનું જીવન સ્વાર્થથી શરૂ થઈ નિઃસ્વાર્થમાં પરિણમે છે. પણ તેઓ કહે છે તેમ જો મનુષ્ય જન્મથીજ સ્વાર્થી હોય તો આગળ જતાં તે નિઃસ્વાર્થી કેમ થઈ શકે છે એ બાબતનો ખુલાસો તેમણે કરવો જોઈએ. અર્થાત્ મનુષ્યના સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થનું તત્ત્વ મૂળજ ન હોય તો તે આવી જાય છે ક્યાંથી ? તેઓ કહે છે કે સ્વાર્થનું રૂપાંતર નિઃસ્વાર્થમાં એ ઉપાયોથી થઈ શકે છે: નિઃસ્વાર્થી અગર સહૃદય ઇતિઓનો સ્વીકાર અને વિચાર-સાદ્યર્થનો સિદ્ધાંત.

જન-સ્વભાવની રચનાજ એવી છે કે બીજાના આનંદમાં સ્વાભાવિક રીતેજ આપણે આનંદ માનીએ છીએ એ વાત તો સામાન્ય માણસને પણ સમજાઇ જાય એવી સ્પષ્ટ છે. છતાં એ વાતની હોખસે સાફ ના કહી છે; અને હૃદયેશિયસની શાળાના લેખકો એમ પણ સાબીત કરવા મથ્યા છે કે સધળી કૌટુંબિક અને મિલનસાર લાગણીઓ, જે માણસના ઉપર આપણી ચાહના હોય છે તે પ્રિયજન આપણને આવશ્યક હોવાથીજ આપણે બતાવીએ છીએ. સહૃદયતાનાં સુખ દુઃખ વાસ્તવિક છે એવો સ્વીકાર બેનથામે કર્યો છે; પરંતુ પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરી, પોતાના લેખમાં એ સ્વીકારને એણે આગળ પડવા દીધો નથી; અને સદાચારના સાધનોની નોંધમાં એ સ્વીકારને સ્થાન એણે આપ્યું નથી. તથાપિ, એ મતના પાછલા અનુયાયીઓ એવા સ્વીકારની તરફેણમાં છે, જે કે તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે બાબત તેમનામાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે વિચાર-સાહચર્યના બળે સ્વાર્થમાંથીજ પરોપકારની લાગણીઓ જન્મે છે. બીજાઓના મત પ્રમાણે તે લાગણીઓ આપણા સ્વભાવના અસલ અંશ છે. તેમની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ગમે તેવો હોય, પણ તેમના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર તેઓ આમ કરે છે; અને કહે છે કે તે લાગણીઓને ફળવવી એ નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને તેમના ઉપયોગથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તે આનંદ સદાચારની પ્રવૃત્તિનું એક મુખ્ય કારણ છે. આંતરવાદીઓ પણ એમજ કહે છે, છતાં બંનેના મતમાં ભેદ છે અને તે બે પ્રકારનો છે. બંને કબુલ કરે છે કે પરોપકાર અને દ્રેષ બંને વૃત્તિઓનું અસ્તિત્વ જન-સ્વભાવમાં છે અને તેમને ભિન્ન ઓળખાવતી કુદરતી શક્તિ આપણામાં રહેલી છે; પરંતુ આંતરવાદીઓ કહે છે કે આ બંને વૃત્તિઓ સન્મુખ થતાં તેમાંથી એક સારી અને બીજી નકારી એવું સહજજ્ઞાન આપણને થાય છે, પણ જનહિતવાદી એ વાતની ના પાડે છે. બીજો ભેદ એ છે કે પરોપકારનાં કાર્યો કરવાથી આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત બંનેને માન્ય છે; પણ જનહિતવાદીઓ કહે છે કે એ આનંદને માટેજ પરોપકારમાં આપણી પ્રવૃત્તિ થાય છે. પણ બધા બંને આંતરવાદીઓ કહે છે કે

એ આનંદ આપણને અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન એ આનંદ નથી.

પરંતુ જનહિતવાદીના સિદ્ધાંતમાં વિચાર-સાહચર્યનો નિયમ ઘણું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. વસ્તુઓને પ્રથમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેનું કારણ કે તેથી આપણને સુખ મળે છે. પણ વસ્તુ અને તેથી મળતું સુખ આપણા અનુભવમાં એવાં સંકળિત થઈ જાય છે કે એકનો વિચાર આવતાં બીજાનો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેથી સુખનો વિચાર ધ્યાનમાંથી ખસી જતાં વસ્તુની ખાતર જ વસ્તુને પછી આપણે ચાહીએ છીએ. એજ પ્રમાણે સદ્ગુણને પણ સદ્ગુણની ખાતર આપણે ચાહીએ છીએ. પરંતુ વિચાર-સાહચર્યના આ નિયમને સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં મૂકનાર હાર્ટલી છે. એની દૃષ્ટિ તો માત્ર માનસ-શાસ્ત્ર ઉપરજ હતી. પણ જ્યારથી જનહિતવાદીઓએ નીતિ-શાસ્ત્રમાં એ નિયમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે, ત્યારથીજ તેનું માહાત્મ્ય ઘણું વધી ગયું છે. આ નિયમની સત્યતા વિષે ગમે તેવો વિચાર આપણે બાંધીએ, પણ જે લોકો એમ કહે છે કે સ્વભાવથીજ મનુષ્યનું કેવળ સ્વાર્થી જીવન વિચાર-સાહચર્યના બળેજ છેવટે અત્યંત બીન-સ્વાર્થી થઈ શકે છે, તે લોકોના બુદ્ધિબળની તો કાંઈક તારીફ આપણે કરવી પડે છે. કેવળ સ્વાર્થ-વૃત્તિમાંથી કેવળ પરાંપકાર વૃત્તિ કેમ જન્મે છે એ વાત તેઓ લોભ-વૃત્તિના દૃષ્ટાંતથી સમજાવે છે. પૈસો જાતે સુખ આપી શકતો નથી. તેમ તે ખુદમાં કાંઈ પ્રશંસનીય તત્ત્વ નથી. ભૂખ લાગે તો પૈસો ખરાતો નથી. અથવા રૂપીઆની હાર કરી તેમાં બેસી દિલ્હી જવાતું નથી. પરંતુ આપણી ઘણી ખરી ઇચ્છિત વસ્તુઓ મેળવવાનું તે સાધન માત્ર છે. તેથી આપણા મનમાં સુખના વિચારની સાથે તે સંલગ્ન થાય છે. તેથી આપણે તેને ઇચ્છીએ છીએ. હવે પૈસાથી વસ્તુઓ ખરીદ થઈ શકે છે એ વાત મનમાંથી અળગી થતાં પૈસાની ખાતર કોઈ પૈસાને ચાહે તો તે વાત અને તેવી છે. અને કંજુસની કહાણી પણ બીજી શી હોય છે! દુઃખ વેડીને પણ તે પૈસાજ ભેગો કરે છે.

આંતરવાદીઓ કહે છે કે માણસોમાં મરણોત્તર કીર્તિનો લોભ હોય છે; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં નિઃસ્વાર્થનું તત્ત્વ મૂળથીજ રહેલું છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે એ વાત ખોટી છે. મનુષ્યનું આચરણ મૂળે તો સ્વાર્થની શોધમાંજ ફરે છે, પણ પછી વિચાર-સાહચર્યના બળે તે નિઃસ્વાર્થ રૂપે પ્રતીત થાય છે. પ્રશંસા સ્તુતિ કરનારનો પ્રેમ સૂચવે છે અને બીજાના પ્રેમનું આપણને લક્ષ્ય બનાવે છે. પણ પછી તે સાધન મટી ઉંશ બની જાય છે, અને તેનું ઘેલું પછી માણસને એબું તો લાગી જાય છે કે જે પ્રશંસા પોતે કાને સાંભળવા રહેવાનો પણ નથી એવી મુઆ પછીની કીર્તિ મેળવવા દુઃખ વેડીને પણ તે પ્રયાસ કરે છે. પ્રશંસાથી કેટલાક લાભ આપણને થાય છે તેથી આપણે તેને પ્રથમ ઇચ્છીએ છીએ. પણ પછી લાભની વાત અળગી રહી જાય છે અને પ્રશંસાને શોધતા ફરીએ છીએ. એજ ન્યાયે પ્રશંસાને છોડીને જે વસ્તુઓથી સ્વાભાવિક રીતે અથવા ધણું કરીને પ્રશંસા પ્રાપ્ત થતી હોય તે વસ્તુઓ ઉપરજ આપણું મન ચોંટયું રહે છે. આમ આપણા સધળા નૈતિક મનોભાવ આ કિમિયા જેવી કૃતિને જ ઉપકૃત છે. સ્વભાવથી માણસમાં પરોપકાર વૃત્તિ હોતીજ નથી. પ્રથમ તો એના આચરણનું નિયમન કેવળ સ્વાર્થથીજ છે. પરંતુ બાળક અવસ્થામાં માતૃભાવ સાથે પોતાનું સુખ જોડાએલું છે એમ એ શીખે છે. જરીક મોટા થતાં કુટુંબની સાથે તે સંયુક્ત થએલું એને સમજાય છે, અને ઉમરે પહોંચતાં પોતાની માતિ, ધર્મ, દેશ, અને છેવટે આખી આદમ જાતની જોડે તે જોડાએલું છે એમ એને સમજાય છે. આમ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છેવટે રચાય છે. બીજાને દુઃખી જોઈ પોતાનાજ દુઃખની દુઃખદ સ્મૃતિ બાળકમાં જાગ્રત થાય છે, અને બાળકની કલ્પના શક્તિને ઉશ્કેરી આ સ્મૃતિને માઆપ દૃઢ રાખતાં જાય છે. વળી નિશાળમાં પણ એકનાં સુખ દુઃખ કાઢને કાઢી રીતે સર્વ સાથે જોડાયલાં લાગે છે. અને આમ બીજાઓનાં દુઃખ સાથે આપણા પોતાના દુઃખનો વિચાર જોડાઈ જાય છે અને આપણામાં દયાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે, શુભેચ્છા અને ન્યાય માણસો આચરે છે તે એટલા માટે કે

બીજાઓ પણ તેમના પ્રત્યે તેવી શુભેચ્છા અને ન્યાય આચરે, તેમના પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી જુએ, અને ભવિષ્યમાં તેમનો બદલો તેમને મળે એવી આશાથી. પરંતુ વિચાર-સાહચર્યના બળે, શુભેચ્છા અને ન્યાય જે પ્રથમ સાધનજ હોય છે તે પાછળથી આચરણના મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડે છે. અને તેથી વિરૂદ્ધ વિચાર-સાહચર્યના બળે દુષ્ટ ઇચ્છા અને અન્યાય પ્રત્યે વિરૂદ્ધ લાગણીઓ ઉભી થાય છે. આમ સદ્ગુણ અંતે આપણી વૃત્તિઓનો વિષય બને છે. બીજા કોઈપણ મૂળ કરતાં, જેને આપણે સદ્ગુણી કાર્યો કહીએ છીએ તેમાંથી, આપણી મોજ અને આનંદનો મોટો ભાગ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાના સદ્ગુણથી આપણને અસંખ્ય લાભ મળે છે. આપણો પોતાનો સદ્ગુણ આપણા પ્રત્યે બીજાનો પૂજ્યભાવ ઉપજાવે છે, અને તેથી આપણને લાભ થાય છે. તેથી સદ્ગુણની સઘળે પ્રશંસા થાય છે અને દુર્ગુણની નિંદા થાય છે. ધર્મ પણ બોધ કરે છે કે અનહદ સુખની આશા સદ્ગુણ સાથે સંકળિત છે અને અનંત દુઃખની બીક દુર્ગુણમાં રહેલી છે. એટલા માટે સુખદ વસ્તુઓના વિચાર સાથે સદ્ગુણ ખાસ કરીને સંકળિત થઈ જાય છે. પરંતુ વિચાર-સાહચર્યના બળે માણસો સદાચારને સ્વતંત્ર રીતે ચાહવા લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ સદાચાર પાળતાં પછી આપણને આનંદનો ઉભરો આવે છે અને દુરાચાર કરતાં તીવ્ર વેદના થાય છે. આનું નામ આપણી મનોદેવતા. આ મનોદેવતા આપણા જીવનનો મુખ્ય સિદ્ધાંત થાય છે, અને આ મનોદેવતાને નાકરમાન થવા કરતાં આ દુનિયાની સઘળી ચીજોનો ભોગ આપવો બેહેતર છે એમ આપણે શીખેલા હોવાથી, સદાચારના અતિ ઉચ્ચ શિખરે આપણે પહોંચીએ છીએ. પણ એ બધો પ્રતાપ વિચાર-સાહચર્યનો છે.

આ બુદ્ધિશાળી મત તરફ ધણાં લોકોનાં મન આકર્ષાયાં છે; કારણ કે અનુભવવાદીઓનો સિદ્ધાંત સમજતાં જે જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તેમાંથી કેટલીકનું નિરાકરણ આ મતથી બેશક થાય છે. દષ્ટાંત તરીકે, આંતર-વાદીઓ કહે છે કે સદ્ગુણ તરફ આપણે સેહેજે આકર્ષાઈએ છીએ અને દુર્ગુણ પ્રત્યે આપણને સહજ અણગમો હોય છે, તેથી કોઈ વાત સારી છે

યા નદારી-એ નૈતિક નિર્ણય આપણને તાત્કાલિક અને પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ છે. અને તેથી કરીને તેમાં થંડે પેટે કરેલી સ્વાર્થની ગણત્રીનો ગંધ પણ હોતો નથી. છતાં પણ જનહિતવાદીઓ કહે છે કે આપણા સધળા નૈતિક નિર્ણયો મુદ્દે સ્વાર્થનીજ ગણત્રી હોય છે. આના જવાબમાં વિચાર-સાહચર્યવાદીઓ કહે છે કે વિચાર-સાહચર્યના બળે એક પ્રકારની એવી વૃત્તિ આપણામાં ઉપજી આવે છે કે પછી એજ આપણા એવા નિર્ણયોમાં કારણભૂત થાય છે. આમ મનોદેવતા આપણા સ્વભાવમાં એક વાસ્તવિક અને અગત્યનું તત્ત્વ બને છે. તેથી સદ્ગુણથી ઉપજતા દુરસ્થ પરિણામોની દરકાર રાખ્યા વિના સુખના એક પ્રકાર તરીકે સદ્ગુણને સદ્ગુણની ખાતર માણસ ચાહે તો તે શક્ય વાત છે. વળી કેળવણી ઉપર આ મત એટલું બધું વજન મૂકે છે કે તેથી પણ વ્યવહારમાં અગત્યનું સ્થાન એને પ્રાપ્ત થાય છે. સુખકારક વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણી વૃત્તિ અવશ્ય ખેંચાય છે. એટલા માટે વિચાર-સાહચર્યના નિયમને જેમ બને તેમ વેહેલો અમલમાં મૂકી મનુષ્યોને એવી રીતે કેળવી દેવાં કે તેથી સદાચાર પ્રત્યે તેઓ આકર્ષાયલાં રહે અને દુરાચાર પ્રતિ તેમને તિરસ્કાર ઉપજે. સદાચારની સાથે પ્રશંસા અને સુખ જોડાએલાં છે એવું સમજવાની જો નાનપણથીજ ટેવ આપણને પડે, તો આપણી પ્રવૃત્તિ સદાચારમાં સેહેલાઇથી થશે; અને દુરાચારની સાથે જોડતાં જો શીખશું, તો દુરાચારી થઇશું. તેથી કેળવણી કિંવા મહાવરાથી જેવો સ્વભાવ આપણે પાડશું તેવો પડશે, જો કે આ સ્વભાવ કેળવણીનું પરિણામ હોવાથી કેવળ કૃત્રિમ અને વિચાર-સાહચર્યના બળેજ ઉપજેલો હોય છે.

છતાં આ સિદ્ધાંત માત્ર આપાતરમણીયજ છે, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તે સ્વાર્થનોજ સિદ્ધાંત છે. સદ્ગુણની ખાતર સધળી વ્યાવહારિક વસ્તુઓનો ભોગ આપતો સદાચારી માણસ આ મત પ્રમાણે માત્ર પોતાના મને માનેલી મોટામાં મોટી મોજ મેળવવાનોજ ઉત્સુક હોય છે. કાષ્ઠપણ રીતે પૈસાનો ઉપભોગ કરવા કરતાં માત્ર પૈસો ભેગો કરવામાં જેમ કંજુસ વધારે આનંદ માને છે તેમ આ મતનો સદાચારી માણસ ગમે તે ભોગ

આપીને પણ પોતાના માનસિક વિલાસમાંજ મોજ માને છે. સિદ્ધાંતની આવી દશા અટકાવવા તેઓ કહે છે કે મોજની ખાતર જેમ માણસ અશીશ લેવું શરૂ કરે છે, પણ ટેવ પડ્યા પછી દુઃખ થવા છતાં તે છોડતું નથી, તેમ સદાચારની ટેવ પડ્યા પછી સદાચાર પણ છોડતો નથી. પરંતુ આ દલીલ પણ વાસ્તવિક નથી, કારણ કે મોજની ખાતર શરૂ કરેલા દુરાચારની ટેવ મોજ ન મળે ત્યારે પણ માણસથી છોડાતી નથી તેવું કારણ એમ છે કે તેમ કરતાં અશાંતિ અને એચેનીને લીધે મનની તીવ્ર વેદના એને થાય છે; અને આ વેદના અટકાવવા પોતાની ભુરી ટેવ એ જરૂરી રાખે છે. તેથી દુઃખને દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે અથવા બીજી શકે તેટલું વધારે સુખ મેળવવાની ખાતર જેનું સઘળું વર્તન થાય તે માણસ મુલે સ્વાર્થી કે આપ-મતલબી છે એમ કહેવામાં ભાષાનો દુરુપયોગ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. અને આટલી વાત સાચી હોય તો બાહ્યનીતિવાદની બધી શાખાઓ સ્વાર્થાવલંબી છે એમ કહેવામાં અસત્યનો ઉચ્ચાર થતો નથી. છતાં હોબ્સ, મૅન્ડવિલ તથા પૅલેના મોજવાદમાં અને જનહિતવાદના સંસ્કૃત સુખવાદમાં ફેર છે એ વાત પણ આપણે સ્વીકારવી ઘટે છે. વળી, સદાચાર આચરતાં એક પ્રકારનો સંતોષ-આનંદ આપણને થાય છે એમ જ્યારે આંતરવાદીઓ કહે છે ત્યારે તેમની ભાષા અને આ સુખવાદીઓની ભાષામાં થોડાજ ફેર જણાય છે. સઘળાં શ્રેષ્ઠ આચરણોનો અંતર્ભાવ હલકા અને સ્વાર્થી તત્ત્વોમાં બતાવીને પોતાના સિદ્ધાંતની સપાટીએ જનસ્વભાવને ઉતારી પાડવાનો સુખ્ય આશય મોજવાદીઓનો હતો. સુખ અને સ્વાર્થના બોધનમાં એવી ઉત્કૃષ્ટતા મૂકવી કે તેમાં સર્વોત્તમ સદાચારનો સમાવેશ થઈ જાય એવો આશય પાછળથી થએલા કેટલાક સુખવાદીઓનો હતો. જોકે આપણી મનોદેવતા મૂળે સ્વાર્થમાંથીજ વિચાર-સાહચર્યના બળે ઉપજી આવે છે, છતાં તે દેવતા જન-સ્વભાવનું ખરૂં તત્ત્વ છે અને આપણા જીવનમાં તે મોર્ગ-દર્શક થવી જોઈએ એ વાત હાર્ટલીના અનુયાયીઓ સ્વીકારે છે. સહૃદય વૃત્તિઓની સત્યતા પણ તેઓ એવીજ રીતે સ્વીકારે છે. ખરેખરા નિઃસ્વાર્થ વર્તનની શક્યતા તેમના મતને અનુસાર તેઓ સ્વીકારી શકે નહિ એ વાત

એકે સત્ય છે, તથાપિ તેઓની દલીલ એવી છે કે બીજાના ભલા માટે આત્મ-ભોગ આપીને માણસ ઓતાનું સર્વોત્તમ સુખ મેળવે એ વાત અને તેવી છે; અને સદાચાર અને સુખનું સાહચર્ય ત્યારેજ સંપૂર્ણ થયું કહેવાય કે ન્યારે તેને લીધે નિઃસ્વાર્થ વર્તન આપોઆપ અને નિરંતર થયાં કરે. અને દુરાચારના ફળમાંથી ઉપજતા આનંદ કરતાં વધારે દુઃખ તે આચરવામાં જેને લાગતું નથી તે માણસની નીતિ કોઇ પણ રીતે વાસ્તવિક ગણાય નહિ. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતમાં એકે આ મત તેનો તેજ રહે છે, છતાં પાછળના અનુયાયીઓ તેનું તાત્પર્ય છેક બદલાવી નાખે છે.

આ પ્રમાણે અનુભવવાદીઓના મતમતાંતર આપણે જાણ્યા. હવે તે તે મત સ્વીકારતાં શી શી અડચણો આવે છે તે આપણે જોઈશું. પછી આંતરવાદીઓનો મત આપણે શા માટે સ્વીકારવો તે કહેશું. પરંતુ આપણી નૈતિક ભાવનાઓ સ્વભાવ-સિદ્ધ હોવાથી એકે અનુભવજન્ય નથી હોતી, તોપણ અનુભવથી તેમનું પ્રકટીકરણ થઇ દૃઢ થાય છે. તેથી આ પ્રકટીકરણ કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર ચલાવી આ પ્રકરણ આપણે સમાપ્ત કરીશું, કે જેથી કરીને રાજકીય કે ધાર્મિક સંસ્થાઓની અસર આપણી નૈતિક ઉત્પત્તિ ઉપર કેવી થઇ છે તે જોવાની તક આપણને મળે.

મનુષ્ય જાતની લાગણીઓ અને ભાષામાં સત્ય સમાએહું છે; તેથી અર્થ સહિત તેમનો મુદ્દો સાચવવો એ નીતિના દરેક સિદ્ધાંતને માટે આવશ્યક છે. આ ન્યાયે તપાસતાં જનહિતવાદ બિલકુલ ટકી શકતો નથી. ખરું કહીએ તો જનહિતવાદના જેવો દૂષિત બીજા કોઇ મતને લોકો ગણતા નથી. સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતા એ સદૃશ્યથી તદ્દન નિરાણી વસ્તુઓ છે એમ દરેક જમાનામાં લોકોએ જાણ્યું છે; અને દરેક ભાષામાં આ વિલક્ષણતાનો સ્વીકાર છે. પ્રતિષ્ઠા, ન્યાય, પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ સદૃશ્યોનો અર્થ કાર્ય-દક્ષતા, ચતુરાઇ, કે સ્વાર્થના અર્થથી કેવળ જૂદોજ થાય છે એ બધા સમજે છે. સ્વાર્થમાં પણ પરાપકાર થઇ શકે છે એ વાત ખરી, તથાપિ તે અને વાતો બિન્ન બિન્ન છે એટલુંજ નહિ પણ તે વિરોધી છે એ

સમજવું જરીએ કઠિન નથી. ફલાણો માણસ આખરના ઉંચા વિચારથી પોતાનું જીવન ગાળે છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ, ત્યારે પોતાનો અથવા સમાજનો સ્વાર્થ શોધવામાં જ એ તત્પર હોય છે એમ કહેવાનો આપણો આશય હોતો નથી. સાર્વજનિક અભિપ્રાય એવો છે કે સદ્ગુણ-શાળી વર્તનમાં આત્મ-ભોગનું તત્ત્વ અવશ્ય હોય છે અને બદલામાં કાષ્ટ-પણુ જાતના આનંદની આશા વિના જેમાંથી ઓછામાં ઓછો સ્વાર્થ સરે તેવા માર્ગનું જાણી જોઈને ગ્રહણ કરવામાં આત્મ-ભોગ સમાએલો છે. છતાં નીતિનો આ સિદ્ધાંત કહે છે કે સમજી માણસના સઘળા માણસના વર્તનનું પ્રયોજન માત્ર સ્વાર્થ જ હોય છે. પરંતુ તે પ્રમાણે જાણી જોઈને કાષ્ટ વર્તવા માંડે, તો એનું આચરણ દુષ્ટ અને તુચ્છ ગણાયા વિના રહેતું નથી. સ્વાર્થી વર્તન નિર્દોષ હોય તોપણ તેને સદ્ગુણી કહી શકાતું નથી, અને સદ્ગુણનાં કાર્યો સ્વાર્થી ધરાદાયી થાય છે એમ કહેવામાં સદ્ગુણનો પ્રતિષેધ જ થાય છે. અંતરના ઉંડા ભાગમાં જઈને નીતિનો સિદ્ધાંત જોવાનો આગ્રહ આપણે રાખીએ, અથવા કોઈ મિત્ર યા દુશ્મનનું આચરણ આપણે તપાસવા બેસીએ, અથવા ઐતિહાસિક મનુષ્યો યા કોઈ નવલકથા કે નાટકના પાત્રોનું તોલન કરવા આપણે તત્પર થઈએ, તો નીતિના નિયમ પરત્વે આપણી વૃત્તિઓ એવાજ પ્રકારની છે એમ આપણને માલમ પડે છે. જેટલે અંશે પોતાનાજ આનંદની ઇચ્છાથી માણસની સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેટલે અંશે તેની કિંમત ઓછી અંકાય છે: અને તદ્દન સ્વાર્થી માણસ નરાધમ ગણાય છે, પણ કેવળ નિઃસ્વાર્થીની ગણના અતિ ઉત્તમ થાય છે. એટલાજ માટે કેવળ સત્યની ખાતર રાજ-વૈભવ તથા યાંડાળનું સેવન કરતા હરિ-શ્રદ્ધ રાજની પ્રશંસા આપણે કરીએ છીએ. એટલા જ માટે એક વચનની ખાતર વનવાસ ભોગવતાં પાંડવોની આપણે વાહવાહ બોલીએ છીએ. આમ સઘળા જમાના, સઘળી પ્રજાઓ અને સામાન્ય લોક-અભિપ્રાય જે વાતને સર્વોત્તમ ચિન્હ તરીકે ઓળખે છે તેજ વાતની આ સ્વાર્થવાદીઓ ના કહે છે. આ પ્રમાણે જે સિદ્ધાંત કેવળ બાહ્ય અનુભવના બળે આપણા નૈતિક જીવનના કાનુનો સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે તેજ સિદ્ધાંત, જે લોકો

સિદ્ધાંતને રચવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના પોતાના એવા અનુભવના આધારે વંરતે છે તેમના વર્તનથી કેવળ વિરુદ્ધ વાત કરે છે, અને સામાન્ય રીતે લોકો જે નૈતિક ભાષા વાપરે છે તેનો ભેદ માત્ર હુસી નાંખે છે; આટલીજ હકીકત તે સિદ્ધાંત સાચો ન હોઈ શકે તેની સખળ સાબીતી છે. અનુભવવાદી અહીં કહે છે કે લોકો પોતાના જીવનના મુખ્ય નિયમો બાબત ભ્રમમાં છે અને નીતિ પરત્વે શબ્દોમાં જે ભેદ તેઓ લાખે છે તે પણ ભ્રમજ છે. પરંતુ જાણ્યા વિના જે કોઈ કામ માણસ જાંઘળી પર્યંત કર્યા કરે તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે તેના રહસ્યની તેને ખબર નથી; પણ તેટલા ઉપરથી તે ખોટું કરે છે એમ સિદ્ધ થતું નથી.

વળી કેટલાક કહે છે કે આનંદ એટલે ઇન્દ્રિયજન્ય ઉપભોગ અથવા વિલાસ નહિ, પણ સદ્ગુણી આચરણથી જે સંતોષ ઉપજે છે તે. પરંતુ એમ બોલવાથી પણ તેમના મતની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી; કારણ કે કોઈ ભોગ આપતાં તેમાંથી થતા દુઃખ કરતાં એ સંતોષનું સુખ ઘણું વધારે છે એમ માની જે માણસ સદાચારી રહેતો હોય તે અંતે સુખવાદીજ રહે છે. ખરું કહીએ તો, સદ્ગુણના સંતોષનું સુખ શોધ્યે મળતું નથી, પણ સદ્ગુણની ખાતર સદ્ગુણી રહેતાં તે સહજ આલ્સ્ય આવે છે. કેવળ ખીન-સ્વાર્થી આસ્થાજ અહીં કૃણીભૂત થાય છે; અને સદાચારનો ખરો સંતોષ નિષ્કામ પ્રવૃત્તિથીજ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાતનું ભાન માણસોના નૈતિક અભિપ્રાયોના મુળમાં રહેલું હોય છે. દેવતાઈ દરમ્યાનગીરીની વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ આપણા સ્વભાવના નિયમને અનુસાર એક પ્રકારની કલ્યાણ કરી અસર પ્રાર્થનાથી ભક્તોનાં હૃદય ઉપર એની મેળે થાય છે. દીનભાવે અત્યંત ભક્તિમાન બનીને અને પોતે દેવની સમક્ષ ઉભો રહે છે એવી અત્યંત સચેત કલ્પનાથી ઉત્સાહપૂર્વક જે અનન્ય ભક્ત પ્રાર્થના કરે છે તેની માનસિક સ્થિતિ અતિ ઉન્નત અને તેના સુખની વર્ધક થાય છે. પરંતુ તે સિવાય અન્ય કોઈ આશા જેને સ્વાર્થમાં હોય છે તેને એ લાભ કદિ પ્રાપ્ત થશેજ નહિ. પોતાની પ્રાર્થનાનો પ્રત્યુત્તર થશે એવી જેને આસ્થા કે આશ્વાસનથી તેની માનસિક દશા ઉન્નત થવી અશક્યજ છે. માત્ર પથ્થરની મૂર્તિ-

માં કોઈ એવી શક્તિ નથી કે તમારા હૃદયને એ ઉન્નત બનાવી દે. તખ્તે-શ્વરની ટેકરી ઉપર જઈ કોઈ ખિસ્ત મહાદેવની પ્રાર્થના કરે તો તે પોકળ પ્રાર્થનાથી તેને શો લાભ થવાનો હતો ? વળી અવિવેકી ઉદારતાથી મળતો આનંદ કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજને થતા નુકસાનથી વિશેષ હોય તો તેની ઉદારતા કરવામાં જનહિતવાદ પ્રમાણે કાંઈ અડચણ નથી. પરંતુ જે માણસ સુખ મેળવવાના ધરાદાએ શુભેચ્છા રાખતો હોય તેને તે આનંદ મળતો નથી. આપણે સાંઠે કૃત્ય કર્યું છે એવા વિચારથી આપણને આનંદ થાય છે. આપણે નુકસાન કરીએ છીએ એવી ખાત્રી જ્યાં આપણને હોય ત્યાં તે આનંદ કદી પણ આપણને પ્રાપ્ત થતો નથી. આપણી મનોદેવતાના સંતોષ પરત્વે પણ એજ વાત સત્ય છે. કર્તવ્યની ખાતર કર્તવ્ય કર્યા પછી સંતોષની વૃત્તિ એની મેજે ઉપજે છે; પણ માનસિક આનંદ મેળવવાની અપેક્ષાએ જો કર્તવ્ય આચરવામાં આવે તો નફા ટોટાનો એ હિસાબ સ્વીકારવાની આપણી મનોદેવતા સાફ ના કહે છે. અર્થાત્ આનંદ મેળવવાના ઉદ્દેશે સદ્ગુણ આચરવામાં આવે તો તેવા સદ્ગુણમાંથી આનંદ મળવો મુશ્કેલ છે.

વળી આપણા સ્વભાવમાં રહેલા લિન્ન લિન્ન અંશોમાં નૈતિક અંશ બીજાથી તદ્દન લિન્ન છે એ વાત સામાન્ય રીતે સૌને સ્પષ્ટ છે. આ ભેદનો ખુલાસો આપવા જનહિતવાદ કેવળ અસમર્થ છે. માત્ર ઉપયોગિતા અથવા માણસોનું સુખ વધારવાની વૃત્તિમાંજ જો સદાચારની સર્વોત્તમતા સમાએલી હોય, તો અનેક અપવિત્ર આચરણોને આપણે પવિત્ર માનવાં પડશે. લિન્ન લિન્ન સમાજના ગુણ અને ધર્મને અજવાળામાં આણનારા અર્થશાસ્ત્ર અને તત્ત્વદર્શક ઇતિહાસના ગ્રંથોનો સવ્રજો પ્રયાસ એમજ સિદ્ધ કરવામાં છે કે જેને આપણે સદ્ગુણી કૃત્યો કહીએ છીએ તેમના કરતાં સ્વાર્થી કૃત્યોને લીધે મનુષ્ય જાતને વિશેષ સુખ અને લાભ થયાં છે. ‘સ્વાર્થમાં પરાર્થતા’ ના નિયમે પ્રજાઓની આખાદી અને સુધારણી પ્રગતિ થઈ છે. ઉદારતાના જે ઉજાળાથી માણસો નાણું કાઢી નાખે છે તેમના કરતાં સ્વાર્થ-વૃત્તિને લઈને જે માણસો ધન સંચે છે તેમનાથી અંતે દુનિયાને વધારે લાભ થયો છે. એક મહાન ઇતિહાસકાર તો એમ પણ કહે છે

કે નૈતિક વિકાસ કરતાં બુદ્ધિનો વિકાસ સમાજને વધારે કામનો છે. છતાં એ બંનેમાં વાસ્તવિક ભેદ છે એ વાતની ના કાણુ કહેશે?

આ ભેદ આંતરિક આશયથી સ્પષ્ટ થાય છે એમ જનહિતવાદીથી કહી શકાય નહીં; કારણ કે તે મત પ્રમાણે કાર્યની સારાસારતાના વિવેક માટે આંતરિક આશયની અપેક્ષાજ બિલકુલ નથી એ પણ તે મતની એક પીઠા છે. બેન્થમ કહે છે કે મનુષ્યની સધળી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન માત્ર આનંદ-પ્રાપ્તિજ હોય છે. પરંતુ તેથી સદાચારી, દુરાચારી અને ઉદાસીન-સધળાં કાર્યો એક કોટીનાંજ થઈ જાય. આમ સદ્ગુણને જે અપ્રતિમ અને અપૂર્વ પદવી જન-સમૂહ આપે છે તેનો ખુલાસો આ મતથી થઈ શકતો નથી. જેથી માણસોને સુખ થાય તે સાફ એમ જો આપણે સ્વીકારીએ તો ધણાં અનીતિમાન કૃત્યોથી પણ માણસોને સુખ થતું હોવાથી તેમને નીતિમાન કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. જો આંતરિક આશયનું ધોરણ આપણે સ્વીકારીએ તો કાર્યદક્ષ આશય અને સદ્ગુણી આશયમાં ભેદ છે એ વાત માનવાની આ મતવાળાઓ ના કહે છે. અને જો *ઈરાદાનું ધોરણ સ્વીકારીએ, તો સત્ય અને પાતિવ્રત્યથી ગમે તેટલું સુખ મનુષ્ય જાતને થતું હોય, પણ પરાપકાર કરવાના ઇરાદાથી એ સદાચાર કાંઈ પાળતું નથી. આ પ્રમાણે મનુષ્યના સ્વભાવમાં નૈતિક વૃત્તિનો અંશ સ્વતંત્ર રહેલો છે તેનો ખુલાસો આ મતથી કાંઈ રીતે થતો નથી.

વળી કેટલાક એમ કહે છે કે આંતરવાદીઓ પોતેજ કહે છે કે અમુક કાર્યોમાં માણસોનું સુખ વધારવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે, માટે તે કરવાંજ જોઈએ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ કહે છે કે જેમાં એવું સામર્થ્ય ન હોય એવો એક પણ સદાચાર આંતરવાદીઓ બતાવી શકે એમ નથી. હવે શુભેચ્છા કે પરાપકાર, અર્થાત્ મનુષ્યના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવી તે, માણસ-

* ઈરાદા (Intention) અને આશય (Motive)નો ભેદ બેન્થમ પાડે છે. ઈરાદામાં કાર્યનું પરિણામ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું હોય છે. જુઓ: Mackenzie's *Manual of Ethics* Bk. 1 ch. 2.

તું કર્તવ્ય છે એ વાતની શંકા કાઢી આંતરવાદીને સ્વપ્નમાં પણ આવી નથી. ઉલટું તેઓ કહે છે કે એ કર્તવ્ય છે એવું જ્ઞાન આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ-સિદ્ધ છે; આપણો સ્વાર્થ તેથી સરે છે એવા શોધથી તે નથી થતું. પરંતુ સઘળા સદ્ગુણ સુખ-વૃદ્ધિના આ એકજ નિયમને વશવર્તી છે એ વાત સ્વીકારવાની તેઓ ના પાડે છે. લોક-વિચારની સાથે એક મત થઈ પરોપકારને તેઓ સદાચાર લેખે છે તે એટલાજ માટે કે દુનિયાને એ ઉપયોગી છે, અને ઉપયોગિતા કિંવા જનસેવાને તેઓ કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. એજ લોક-વિચારની સાથે એકમત રહી તેઓ માને છે કે સત્ય અને પાતિવ્રત્યથી સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, પણ તે જાતેજ સદાચાર છે. તેમની બીજી દલીલમાં જે પ્રશ્ન સમાએલો છે તેનું ઉત્તર આપવું એટલું સહેલું નથી, કારણ કે કાર્યોનાં છેવટ પરિણામોની ગણતરી કરવી મુશ્કેલ છે. કાર્યની સારાસારતા વિષે જ્યાં મનુષ્યોમાં વિવાદ હોતો નથી ત્યાં પરિણામ પરત્વે તેમના વિચાર ઘણું કરીને બહુ સ્પષ્ટ હોય છે. અમારો સિદ્ધાંત ઘણો ચોક્કસ છે એવી આપવડાઈ જનહિતવાદીઓ કરે છે, છતાં ‘સુખ’ શબ્દની પણ ચોક્કસ વ્યાખ્યા તેઓ બાંધી શકતા નથી, અને બાંધી શકાય એવી પણ નથી. “બની શકે તેટલા સુખ”ના આવશ્યક લક્ષણો કયાં? એ કાઠપણ માણસ બરાબર કહી શકતું નથી. પ્રજા પ્રજાના, અરે કહો કે માણસ માણસના પણ સુખના વિચાર જૂદા જૂદા હોય છે. અને દરેક સદાચાર ઉપયોગી હોય છે એ બાબતમાં કંઈ વિવાદ ન હોય તોપણ તેમાંથી એમ ફલિત થઈ જતું નથી કે ઉપયોગિતાને લીધે તેમાં શ્રેષ્ઠતા આવે છે.

સદ્ગુણી કાર્ય સામાન્ય રીતે તેના કર્તાને અગર છેવટે સમાજને એકદરે ઉપયોગી થાય છે એ વાત સ્વીકારવામાં અડચણ નથી. પણ તેથી કરીને ઉપયોગિતા નીતિનો સર્વોપરી નિયમ થઈ જતો નથી. વળી કાર્યોની ગણના તેમાંથી ઉપજતા ફળથીજ કરવા બેસીએ, તો પરિણામ ઘણું ચોંકાવનારાં આવશે. ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત એવો છે કે જે કાર્યથી મનુષ્ય જાતનું સુખ વધે તે સાફ અને જેનાથી તે સુખ ઓછું થાય તે નફાફ.

તેથી દરેક કામ, દરેક વર્તન, દરેક કામ, સમાજની દરેક સ્થિતિ, જેટલે અંશે આદમ જાતનું સુખ વધારે તેટલે અંશે સદાચારી, અને જેટલે અંશે તે સુખ ઓછું કરે તેટલે અંશે દુરાચારી. હવે સ્વભાવની કેટલીક નિર્ચળતાથી એવી કોઇ બાબતમાં નિશ્ચય કરી લેવાની ઢીલ કે ઉતાવળથી જેટલું દુઃખ થાય છે તેટલું દુઃખ અધમમાં અધમ દુરાચાર કે જેનું નામ પાડવું પણ લાજમ નથી તેથી થાય છે કે કેમ તે સંકા પડતી વાત છે. શરમાળ, નિરાશિમાની, સ્વભાવે શાંત અને થોડું બોલનારો, પોતામાં રહેલી શક્તિ-ઓનો અવિશ્વાસી, અને તકરાર કે દલીલની વાત આવતાં તુરત પોતાનો તંત છોડી દે એવો માણસ દુનિયાને એકંદર ઓછો લાલ કરી શકે છે એ વાત તો નિઃસંશય છે; પણ નિર્વજ્ર, છાતીચલો અને ઉદ્ધત માણસ તગડા ફડાકા મારી દરેક કામમાં માથું મારે છે અને ફાવી જાય છે. પરંતુ ઉપયોગિતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ માણસ વધારે સારો ગણાશે. વળી ઉપકારવૃત્તિને લીધે આપણો વ્યવહાર ખેશક ઘણો સૌમ્ય અને કામળ થયો છે; પરંતુ ઘણા જમાના પર્યંત વેરની વૃત્તિને લીધે સામાજિક અંધાધુની અટકી છે, અને હાલ પણ યુન્હા ઉપર એનો અંકુશ છે. તેથી ઉપકાર-વૃત્તિ કરતાં વેર-વૃત્તિ જન-સમાજને વધારે ઉપયોગી થઇ છે. સાર્વજનિક જીવનની વિશાળ રંગ-ભૂમિ ઉપર, વિશેષે કરીને ન્યારે લોકો રાગદ્વેષથી ઘેરાઇ આચરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે, સૂક્ષ્મ નીતિના વિચારવાળો પ્રા-માણિક અને ત્રિષ્પક્ષ માણસ અથવા ઢોંગ કે ઢીલને સહન કરી ન શકતો વર્મનો એકમાર્ગી ઝનુની જગતને ઝાઝો લાલ કરી શકતો નથી. પરંતુ ગમે તે ઉપાયે પણ પોતાની મતલબ સાધવાનો ખંતી, અંતર્યામિ દેવતાની ગુચવણમાંથી તદ્દન મુક્ત અને કેવળ થંડે પેટે કામ કરનારો, સૂક્ષ્મદર્શી રાજદારી પુરૂષ તે સમયે સત્તાવાન થઈ પડે છે, કારણ કે લોકોના રાગ-દ્વેષ અને સમયના દુરાગ્રહને કાંઈક સાચવી લેવાની કસમત તેનામાં હોય છે. આવી રીતે ફતેહમંદ નીવડેલા માણસોને ભલે કેટલાક લેખકો વખાણે અને હૃદયની વિશાળતા અને ખારીક નીતિના વિચારને લીધે જેઓ નેતા

થઈ શકતા નથી તેમની હાંસી કરી તેઓ ભલે તેમને ધિક્કારે; પણ સમાજને ઉપયોગી થઈ શકતા નથી માટે આ સદાચારી માણસો દુરાચારી છે એમ ભાગ્યે જ કોઈને વિચાર આવશે. જે માત્ર ઉપયોગિતાથી જ નીતિનું તોલન કરવાનું હોય, તો પોતે કરે છે તેના કરતાં મોટી દુર્દશા જે અટકાવે છે એવા વર્ગ પ્રત્યે નીતિનો અણગમો આપણે કેવી રીતે ગતાવધો એ વાત સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. વેશ્યાઓ સદાચાર કરે છે એમ કોઈ કહશે નહિ. આમ ઉપયોગિતાના સૂત્રથી તો સદાચારને દુરાચાર અને દુરાચારને સદાચાર કહેવાનો પ્રસંગ આવે છે.

હવે જનહિતવાદને યથાર્થ અનુભવમાં મેક્ષતાં શું થાય તે આપણે નોંધએ. ધારો કે કોઈ માણસને વિચારમાં અને આચારમાં યથાર્થ જનહિતવાદી થવું છે, અને ધારો કે પોતાના સ્વાર્થ અને કર્તવ્યમાં દેખીતો તફાવત છે એ મુશ્કેલીનું સમાધાન પોતાના મન સાથે એણે પ્રથમથી જ કરી લીધું છે; અને હવે કર્તવ્યનું જ જીવન એને જીવવું છે. પણ કર્તવ્ય શું? એ પ્રશ્નનો જવાબ તેને આમ મળે છે:—સુખ સિવાય મનુષ્યના આચરણનો અન્ય કોઈ ઉદ્દેશ કે નિયમ છે એમ માનવું એ માત્ર ભ્રમણા છે; ક્ષણથી સ્વતંત્ર કાર્યની સદાચારતા કે દુરાચારતા જ નથી; ઉપયોગી કાર્યમાં દુરાચાર કદિ પણ હોતો નથી; અને કાર્યની ઉપયોગિતામાં જ સઘળો સદાચાર સમાએલો છે અને તેની કિંમત પણ તેથી જ કરવાની છે. આટલું જાણ્યા પછી જરીક અવલોકન કરતાં તે જાણાસુને તુરત માલમ પડી આવે છે કે ખુન, ચોરી, જૂઠું ઇત્યાદિ યુનાઓથી પણ દુનિયામાં ઘણીવાર લાલ થાય છે. તો એવાં કાર્યો એણે પણ શા માટે ન કરવાં? એમ પૂછતાં એને જવાબ મળે છે કે કાર્યોની નીતિ તપાસવામાં સમીપનાં અને દૂરસ્થ જનને ક્ષોભને ધ્યાનમાં રાખવાનાં છે; તેથી તે કાર્યો ખરૂં જોતાં ઉપયોગી નથી. વળી કેટલાંક જૂઠુંથી અને કવચિત્ ખૂનથી પણ લાલ થાય, તથાપિ હંદગી અને મિલકતની પવિત્રતા જાળવવામાં મનુષ્ય જાતનો એક પ્રકારનો મોટામાં મોટો લાલ સમાએલો છે, અને વળી સત્ય બોલવાનું ઉચું ધોરણ સમાજમાં

સાચવી રાખવું જોઈએ, નહિ તો ખરાબ દાખલો બેસે. પરંતુ આ પ્રત્યુત્તર સંતોષકારક નથી. કેમકે જનહિતવાદીએ એમ સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે દુનિયા જેને ગુનો કહે છે તેવા એક કાર્યથી સમાજના આ મહાન પાયા એવા નિર્ભય થઈ જાય છે કે તેથી તુરંતના લાભ કરતાં દૂરસ્થ હાનિ વધારે થાય છે. નહિ તો, સુખની તરફેણમાં સીલક બાકી રહે છે, અને તેથી ખૂન, ચોરી કે અસત્ય ઉપયોગી થાય છે, અને તેથી જનહિતવાદીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે સદાચાર જ ગણાય.

દાખલો બેસવાની વાત જનહિતવાદી કરે છે તે પણ અસંગત છે. પ્રથમ તો અપ્રસિદ્ધ માણસનાં જાહેર કાર્યોથી દાખલાની અસર બહુ થોડી થાય છે. પણ તે કાર્યો જે કેવળ છાનાં રહી શકે, તો દાખલાથી ઉપજતી માઠી અસર થવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. તમે કહેશો કે જેને લોકો ગુના કહે છે તે આમ છાના કરવાની પરવાનગી લોકોને આપવી એ ઘણું જોખમ ભરેલું છે. તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે એવી પરવાનગીનો ઢંઢેરો પીટાવવામાં જનહિતવાદીને લાભ નથી, પણ તેટલા કારણથી તે પોતે પોતાનો લાભ સાધતાં શા માટે અટકે? જે કોઈ માણસને ખાત્રી હોય કે અમુક કાર્ય ઉપયોગી હોવાથી તેમાં પાપ નથી, એટલું જ નહીં પણ તે કરીને તાત્કાલિક લાભ તે મેળવી શકે એમ છે, અને વળી એવી ગુપ્ત રીતે એ કાર્ય તે કરી શકે એમ છે કે લોકોને દાખલા રૂપ તે બિલકુલ થઈ જ નહિ શકે, તો પછી જનહિતવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે કાર્ય કરવામાં તે વાજબી જ છે. જેને આપણે સદાચાર કહીએ છીએ તે માત્ર ઉપયોગી હોવાથી જ નીતિમાન થતો હોય, તો જ્યારે તે ઉપયોગી થાય ત્યારે જ તે નીતિમાન હોઈ શકે. આમ કાર્યપ્રદેશમાં મોટે ભાગે ‘પાપ કરતા પકડાવું નહિ’ એ સદાચારનો સિદ્ધાંત થઈ જાય છે, અને પાકો અને ખંધો માણસ ખરા સદાચારીમાં ખપી જવાનો ભય ઉપજે છે. આ દોષનું નિવારણ કરવા ફેટલાક એમ કહે છે કે એવા કાર્યથી કર્તાના સ્વભાવનું વલણ કમ-જોર થઈ જશે; અર્થવા બીજી રીતે બોલીએ તો જે કાર્યો સમાજને ઘણું કરીને હાનિકારક હોય છે એવાં કાર્યો કરવાનું પ્રસંગ મળતાં એને મન થઈ

જશે. પરંતુ આ દલીલમાં પણ ઝાઝો દમ નથી, કારણ કે એક જ કાર્યથી એના સ્વભાવ ઉપર તે અસર એવી થઈ જતી નથી કે તાત્કાલિક લાભ મોટો હોય છતાં એ છોડી દે; કેમકે જનહિતવાદી હોવાથી તે તો એમ જ માનતો હોય છે કે આચરણના ખરા સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ એ વરતે છે. અને એ કાર્યથી જો ટેવ જ પડી જતી હોય તો ઉપયોગિતાની યથાસ્થિત અને આરીક ગણતરી કરીને કાર્યોનું નિયમન કરવું તે તો જનહિતવાદીનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય છે.

વળી આ જીજ્ઞાસુ જો તીવ્ર કલ્પનાવાળો અને એકાંતવાસી પ્રવૃત્તિનો હશે, તો ઘણું કરીને કેવળ કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં જ એ મગ્ન રહેશે. સામાન્ય રીતે માણસને સહજ સમગ્રય છે કે કેવળ કલ્પનાની સૃષ્ટિમાં રહેવામાં પાપ છે, કારણ કે પોતાના આનંદ સિવાય અન્ય કર્તવ્યો પણ માણસે કરવાનાં છે; અને તે તેનાથી નથી થતાં તો તેને પશ્ચાતાપ થાય છે. પરંતુ જનહિતવાદીને પોતાના સિદ્ધાંતને લીધે તે પશ્ચાતાપ થતો નથી. તેથી અતિ દુષ્ટ કલ્પનામાં આસક્ત રહેવાથી એને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને જો એ આસક્તિ ઢાઢ કાર્યમાં પરિણમતી ન હોય તો તેથી તેને લાભ પણ સ્પષ્ટ છે. તેથી આ આસક્તિ પ્રશંસનીય થાય છે. અને જીવનની આવી રચના થઈ શકતી હોવાથી, જનહિતવાદમાં કલ્પનાનાં પાપ બની શકે છે. અને કલ્પનાદ્રાવક ગ્રંથો બહુ વાંચવાની સામે એ જ આક્ષેપ છે કે તેથી વાંચનારની વૃત્તિઓ કેવળ કલ્પના સૃષ્ટિમાં રમતી હોવાથી વ્યાવહારિક કલ્યાણમાં તેની પ્રવૃત્તિ રહેતી નથી. વળી, દૂરસ્થ પરિણામોનો વિચાર જનહિતવાદમાં પ્રધાનતા ભોગવે છે. પરંતુ તેમાં પણ ફેરફાર કરવાની આપણા આ જીજ્ઞાસુને જરૂર લાગશે, નહિ તો આળસવાદીને પરવાનો મળશે. જનહિતવાદી કહે છે કે ખૂનથી મોટો લાભ થતો હોય તો પણ તે કરવામાં પાપ છે, કારણ કે તેથી હિંદગીની પવિત્રતાનો વિચાર નિર્મળ થતો જાય છે. પરંતુ અમુક આખતમાં માણસો હિંદગીના બેદરકાર રહે છે તેથી અધી આખતમાં તેઓ તેના બેદરકાર થાય છે એ વાત અનુભવથી વિરૂદ્ધ છે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં દયાની જરીપણ લાગણી વિના ગરીબ માથાપનાં

છોકરાનું ખૂત થતું હતું અથવા તેમને રખડતાં મૂકાતાં હતાં, છતાં ઉમરે પહોંચ્યાંની ઉંઢળી પવિત્ર ગણાતી હતી. વળી જે માણસો ધર્મનો વિસ્તાર કરવા જાણી જોઈને જૂઢું બોલી ઉપયોગી વેઢુંબો ઉપજાવે તે અન્ય વ્યવહારમાં પણ જૂઢું બોલશેજ એમ તેમાંથી આવશ્યક રીતે નીકળતું નથી. સદ્માં અત્યંત અપ્રમાણિક માણસ બીજા વ્યવહારમાં વાણું કરીને ચોખ્ખો અને પ્રમાણિક હોય છે. જનહિતવાદને જો કાંઈ દુરાચાર ધરાવે અંધ બેસતો હોય તો તે નિર્દયતા છે. પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ક્રૂર થવાથી માણસો પ્રત્યે ક્રૂર હોવાનું પરિણામ આવ્યું નથી; અને જ્યાં પ્રાણીઓને થતું દુઃખ આનંદનું મુખ્ય તત્ત્વ હોય છે એવા દેખાવોથી ચારિત્ર્ય ઉપર માડી અસર થાય છે ત્યાં પણ તે દેખાવોથી અંતે ઉપજતા માનુષી અસુખનો સરવાળો તે વખતે ઉપજતા તાત્કાલિક અત્યંત આનંદની ધરાધરી કરે છે કે કેમ ? તે પણ ઘણા સંશયની વાત છે. આમ જનહિતવાદમાં ક્રૂરતા આચરવાની પરવાનગી મળે છે.

પરંતુ એમાંથી જનહિતવાદમાં અતિ વિલક્ષણ પ્રકારનું એક બીજું પરિણામ પણ આવે છે. પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એ વાતનું વાજબીપણું અને ખુલાસો આંતરવાદીના મત પ્રમાણે સહેલાઈથી થઈ જાય છે. જેના જેના સંબંધમાં આપણે આવીએ તે સર્વ પ્રત્યે આપણા સંજ્ઞેગ અને ચારિત્ર્યતા બળે આપણામાં જૂઢી જૂઢી લાગણીઓ જન્મે છે, અને તે દરેકની સારાસારતા વિષે આપણી મનોદેવતા આપણને આપોઆપ કહે છે. તેથીજ બીજા કરતાં આપણા દુડુંબીઓ અને સ્વદેશીઓને આપણે વધારે ચાહીએ તો તે સ્વાભાવિક અને વાજબી છે. એજ મનોદેવતા આપણને કહે છે કે પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાનું આપણું કર્તવ્ય સ્વાભાવિક અને વાજબી છે, છતાં તેમાં અને માણસો પ્રત્યે આપણી દયાના કર્તવ્યમાં ભેદ છે. માણસ માણસનું લક્ષણ કરતો નથી, પણ પ્રાણીઓને ખોરાકમાં વાપરે છે. આમણની ખાતર, અગર નજીવી અગવડમાંથી મુક્ત થવાની ખાતર માણસ મારતાં જેના હૃદયમાં કાંઈ આનાકાની થતી નથી તે માણસ પરાપકાર કરે છે એમ કહી તેને કાંઈ

વખાણતું નથી. તથાપિ ખોરાક, મોજ કે સગવડની ખાતર પ્રાણીઓનો જીવ લેવામાં જે માણસનું હૃદય કાંઈ ડંખતું નથી તે માણસ પ્રાણીઓ પ્રત્યે ઘણો દયાળુ છે એમ જનહિતવાદ પ્રમાણે ગણી શકાય.

જમાનાના બુદ્ધિસાને વશ થઈ, પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવી જોઈએ એ વાતનું સમર્થન કરવા જનહિતવાદીઓએ પ્રસંગીક પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ મનુષ્યના સુખમાં વૃદ્ધિ કરવા ઉપરાંત અન્ય ઉદ્દેશને જે સિદ્ધાંત ઝાળખતો નથી, તેમાંથી એ વાત ઉપસ્થિત થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે. તેથી હાલમાં તે મતના કેટલાક અનુયાયીઓ એમ કહે છે કે જે સુખદુઃખની અહીં વાત થાય છે તે મનુષ્યનું હોય કે પ્રાણીઓનું હોય, પણ એકદરે જે કાર્યથી સુખ વધારે થાય તે સારું, અને જેથી દુઃખ વધારે થાય તે નકારું. અર્થાત્ મનુષ્ય પ્રત્યે મનુષ્યનું જેવું કર્તવ્ય છે તેવું જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ છે. તેથી પ્રાણીઓના દુઃખ કરતાં મનુષ્યનું સુખ વધારે ન હોય તો તે દુઃખ કરવું વાજબી નથી.

પરંતુ આજ્ઞાતુલવવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી આ વાત પણ કેમ નીકળી આવે છે તે સમજાતું નથી. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે, સ્વાર્થને લીધે માણસની પરોપકારમાં પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે; પણ પછી ટેવ પડતાં પરોપકાર એની મેજે થઈ જાય છે. પરંતુ કૂરતાથી ખીજા પ્રાણીઓ આપણને નુકસાન કરી શકે નહિ, તેથી પ્રાણીઓ પરત્વે આ સ્વાર્થનો પાયો રહેતો નથી. તમે કહેશો કે શુભેચ્છાની ટેવ પ્રથમ માણસો પરત્વે પડે છે અને પછી વિચાર-સાહચર્યના બળે પ્રાણીઓ પ્રત્યે તે આપણે લેખાવીએ છીએ; તો તે વાત ઠીક છે; પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય માણસો પ્રત્યેના કર્તવ્યની કોટીનું લેખાય એ વાત આદરણીય નથી. પ્રાણીઓને મારી નાખતાં જે દુઃખ તેમને થાય છે તેમજ તેથી જે સુખ તેમનું જતું રહે છે તેના કરતાં, તેમના ચામડાનો અનેલો પોશાક પહેરતાં અથવા તેના માંસનો આહાર કરતાં જે આનંદ થાય છે તે વધારે છે એમ જ્યાં સુધી કાદની ખાત્રી થાય નહિ ત્યાં સુધી તે માણસ તેવો પોશાક પહેરશે નહિ અથવા તેવો આહાર કરશે નહિ એમ અનર્થ કદિ સંભવિત લાગતું નથી. અને

ધારો કે આવી ગણતરી કરીને જ જનહિતવાદી માંસાહારદિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તો પછી ગરીબ માઆપનાં અરધાં ભુખે મરી જતાં છોકરાંને મારી ખાતાં એના સિદ્ધાંતમાં શો વાંધો આવે છે ? કેમકે એના મત પ્રમાણે એ બાળકો અને બકરાં એક જ કાઠીનાં છે. આ પ્રમાણે આ સિદ્ધાંતમાં લૌકિક નીતિથી વિરુદ્ધ અને કમકમાટી ઉપજાવે એવાં તર્કનાં પરિણામો અંતર્ગત રહેલાં છે. પરંતુ હજી એ બાબતમાં બોલવાનું રહે છે: પાતિવ્રત્ય અને સત્યનો પ્રેમ.

પાતિવ્રત્ય વિષે આપણે આગળ બોલવું પડશે. અત્રે તો તે સંબંધી ઇસારો કરવો જ ઉચિત છે. ધારો કે પાતિવ્રત્ય સંબંધી એક જમાનામાં અનાચાર અને નિરંકુશ સ્વચ્છંદ પ્રવર્તે છે અને લોકોના મનમાંથી તેની સ્વાભાવિક સર્વોત્તમતાનો વિચાર ખીલકુલ નીકળી ગયો છે; અને ધારો કે ખીજ એક જમાનામાં એ બાબતમાં અતિ પવિત્ર સદાચાર પળાય છે. આ બે જમાનામાંથી નીતિમાં કયો સારો ? એ વિષે જે જનહિતવાદી વિચાર કરવા બેસે તો એણે કહેવું જોઈએ કે જે જમાનામાં વધારેમાં વધારે આનંદ અને ઓછામાં ઓછું દુઃખ થાય છે તે સારો. કૌટુંબિક જીવનમાંથી મળતો આનંદ, સમાજમાં નિરંકુશ વ્યવહારથી ઉપજતું સુખ, પાતિવ્રત્યના ભંગથી જૂદે જૂદે અંશે ઉપજતા કલેશ, અને જીંદગીના દરેક પ્રકારને લીધે સુખ અને વસ્તીની વૃદ્ધિ ઉપર છેવટે જે અસર થાય છે તે—આ બધાં તે સરખામણી કરવામાં તરવો બને છે, અને આ ધોરણે તપાસતાં કાષ્ઠપણ માણસ એમ કહી શકશે કે પાતિવ્રત્ય પાળતાં એકંદરે એટલું બધું સુખ ઉપજે છે કે નીતિમાં આપણે જે ઉત્તમ સ્થાન એને આપીએ છીએ તે વાજબી છે ? અર્થાત્ જનહિતવાદીના સિદ્ધાંતમાંથી પાતિવ્રત્યનો સદાચાર ઉપસ્થિત થતો નથી.

ખીજ બાબત સત્યના પ્રેમની છે. સત્યપ્રેમી માણસ વેહેમી હોતો નથી. હવે ધર્મમાં અથવા અદ્વાનો શત્રુ જનહિતવાદીના જેવો ખીજો કાષ્ઠ હોતો નથી. છતાં તેના સિદ્ધાંતમાંથી આ શત્રુતાનું વાજબીપણું સિદ્ધ થવું મુશ્કેલ છે. ગ્રીક લોકોને દેવોની અધમ ખીટ હતી, અને બેશક આવી

જાતના વેહેમથી મનુષ્યોને અવલ્ય સંતાપ અને કલેશ થએલા છે. પરંતુ ખીજા કેટલાક વેહેમોમાં તેથી ઉલટુંજ વલણ રહેલું છે. ઘણીવાર હૃદયની આતુર ઇચ્છાઓ તેમનાથી તૃપ્ત બની સંતાપ પામે છે. જે વાત તર્કથી કેવળ શક્ય કે સંભવિત લાગે છે તે વાત તેમનાથી નિશ્ચિત બની આપણામાં ગાઢ આસ્થા અને પ્રેમ ઉપજાવે છે, અને એવા વિચારોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે કલ્પનાને તેમના ઉપર કરતાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલીક વખતે નૈતિક સત્યોને પણ તેમનાથી નવું વજન મળે છે. હૃદયમાં એવી જરૂરીઆતો તેઓ ઉભી કરે છે કે જે તેમનાથીજ સંતાપ પામે. એવી ધાસ્તીઓ ઉભી કરે છે કે જે તેમનાથીજ નષ્ટ થાય; આમ મનુષ્ય જીવનમાં ઘણીવાર તેઓ સુખનાં આવશ્યક તરવો અને છે અને દુઃખને વખતે જ્યારે દીવાસાની ખરેખર જરૂર હોય છે ત્યારે તેમનાથી જ માત્ર દીવાસો મળી શકે છે. જ્ઞાન કરતાં મોહના આપણે વિશેષ ઋણી છીએ. વિચારના પ્રદેશમાં, તર્કનું સામર્થ્ય તો વિશેષે કરીને ટીકા અને સંહારમાં સમાએલું હોય છે. પરંતુ કેવળ રચનાત્મક કલ્પના આપણા સુખમાં ઘણું કરીને વધારે સહાયમૂત થાય છે. હાથે બાંધેલા તાવીજથી કે કાંઈ પવિત્ર છબી ધરમાં હોવાથી પોતાના સંરક્ષણની અશિક્ષિત મનને એવી તો ખાત્રી રહે છે કે તેથી દુઃખને વખતે ખરેખર દીવાસો તેને જેવો મળે છે, તેવો દીવાસો તત્ત્વજ્ઞાનના ભવ્ય સિદ્ધાંતોથી પણ મળતો નથી. જેના ઉપર પોતે આધાર રાખી શકે એવી કાંઈક વસ્તુ શોધી કાઢવાની હૃદયની પ્રથમ ઇચ્છા હોય છે. સુખનો આધાર સંજોગો ઉપર નથી, પણ મન ઉપર છે; અને દુઃખદ અને સંતાપજનક સંશયમાંથી મુક્ત થવું એ રસ્તો સામાન્ય માણસોને સુખ મેળવવામાં ઘણો ઉપયોગી થાય તો ધર્મની કાંઈ સંસ્થા અસત્ય, વેહેમી અને પશ્ચાત્તાપી ભલે હોય, પણ તેથી વિશ્વની પ્રકૃતિ સમજવાની ચાવી મળે છે એમ જન-સમૂહનો મોટો ભાગ જો માનતો હોય, જ્યારે હૃદયને ચીરી નાંખે એવા દુઃખના સમયે ઉંચા પ્રકારના વિવેકની વાતો શુષ્ક લાગે ત્યારે જો તેમને એનાથી ખરો દીવાસો મળતો હોય, અને મંદવાડ અને મૃત્યુ કાળના ઉદ્વિગ્ન સમયે તેમના નિર્ભજ અને

ભક્ષે થતા હૃદયને તેથી ટેકા મળતો હોય, તો તેવા ધર્મથી પણ તેમને સુખ થાય છે. ભોળો અને વેહેમી માણસ સુધારાની હલકી પાયરીએ ભલે હોય, પણ જ્યાં વેર કે એવું કોઈ બીજું ત્રાસજનકરૂપ વેહેમ ધારણ કરતો ન હોય એવા ઘણા પ્રસંગે તે દુઃખજનક હોતો નથી; અને સુધારાની હલકી પાયરીથી દુઃખ ઉપજતું ન હોય તો તે હલકી પાયરીને જનહિતવાદીની નીતિમાં સ્થાન હોઈ શકે નહિ. શોધક વૃત્તિ સચેત થતાં માત્ર દુઃખદ માન્યતાઓ જ નષ્ટ થશે અને સુખદ માન્યતાઓ બધી રહી જશે એમ માનવું વાળું ભૂલ ભરેલું છે. અજ્ઞાનનું ભાન અને સંશયની વેદનાઓને અંતરમાં પ્રવેશ કરાવવાથી દુઃખ થાય છે અથવા સહન કરવું પડે છે, અને તે સંશય કાળ વીત્યા પછી પણ કદિ રહે છે. મહાદેવની મૂર્તિને સમક્ષ રાખી લલિત કરતી કોઈ આર્ય મહીલાને જે તમે એમ કહો કે “એહેન, એ પથ્થરમાં પરમેશ્વર નથી, પણ ખરા પરમેશ્વરનું ભજન કરો તો તેમાં તમારું કલ્યાણ છે;” તો ખરા પરમેશ્વરનું ભજન કરવા જતાં તેનો પરમેશ્વર જ ઉડી ચાલ્યો ગયો છે એમ એને લાગશે અને આંખમાં આંસુ લાવી દયામણુ ચેહેરે તમને એ કહેશે કે “ભાઈ, મારો પરમેશ્વર તમે ઉપાડી ગયા છો.” આવે વખતે જનહિતવાદને ઉભા થઈ રહેવું પડશે. પરંતુ આંતરવાદ અહીં બોલી ઉઠશે કે આપણા ઉપદિષ્ટ મંત્ર-વ્યોને માત્ર માનસિક વિલાસની ચીજ ગણવામાં પાપ છે; અને સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, પણ સત્ય શોધવાની આપણી ફરજ છે, અને આ ફરજ ઉપયોગિતાના સૂત્રથી કેવળ ભિન્ન છે અને તેનાથી શ્રેષ્ઠ છે.

જનહિતવાદમાં જે કાયદાથી નીતિનું પાલન થાય છે તે કાયદા પરત્વે પણ તેમનો એક જ સિદ્ધાંત કાંઈક યોગ્ય લાગે છે, અને તે ધાર્મિક કાયદો છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે સદાચારની તરફેણમાં સ્વાર્થની પુરાંત હમેશાં રહી શકે છે. પરંતુ અર્વાચીન જનહિતવાદીઓનો મોટો ભાગ ધર્મના વિચારને પોતાના મતથી સ્પષ્ટ રીતે અલગ રાખે છે, તેથી તેના સંબંધમાં માત્ર એક બે વાતો જ આપણે જ્ઞેશું.

પ્રથમતો, દેવની ઇચ્છા જ જે નીતિનો કાયદો માત્ર હોય, તો પછી

દેવી ગુણો આપણા પ્રેમ અને પ્રશંસાના વિષય રહેતા નથી. દેવ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહેવાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે શ્રેષ્ઠતા નામે કોઈ એવો ધર્મ છે કે જેને અનુસાર દેવ પોતે વરતે છે, નહિતો તેમાં અર્થ રહિત પુનરૂક્તિ જ થાય છે. કેવળ ઇચ્છામાં કોઈ નિયમ ન હોવાથી, માત્ર ઇચ્છાવાળા દેવ ઉપર શ્રદ્ધા અને પ્રીતિ આપણને કેવી રીતે અને શા માટે થાય? આ મતમાં બે વાત સ્પષ્ટ છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા જ માત્ર નીતિનો કાયદો છે, અને ભવિષ્યમાં મળવાના સારા કે નરસા બદલાને લીધે જ એ ઇચ્છાને આપણે અનુસરીએ છીએ. પ્રથમ વાતથી ઇશ્વરની શ્રેષ્ઠતા રહેતી નથી: બીજી વાતથી મનુષ્યનો સદ્ગુણ રહેતો નથી.

બીજી વાત આ મતવાળા કહે છે કે પરલોકના સુખ દુઃખના વિચાર-થી જ આપણી પ્રવૃત્તિ નીતિમાં થાય છે. પરંતુ આપણી વાસ્તવિક માન્યતા એવી છે કે ધર્મ અને અધર્મની એવી દૃઢ વૃત્તિ આપણા અંતરના ઉડા ભાગમાં સંજોડ રહેલી છે કે તેને સંતોષવાની ખાતર ભાવિ બદલાનો સિદ્ધાંત આપણે સ્વીકારીએ છીએ. સદાચારી દુઃખી અને દુરાચારી સુખી થાણીવાર આપણે જગતમાં જોઈએ છીએ. તેથી આ જન્મમાં નહિતો આવતા જન્મમાં તેમને બદલો મળવો જ જોઈએ એમ આપણે માનીએ છીએ. જો ધર્મ અધર્મનું આ ભાન આપણા સ્વભાવમાંથી લઈ લેવામાં આવે, તો પછી એ અનુમાન કાઢવાનો અવકાશ આપણને રહેતો નથી.

ત્રીજી વાત. સૃષ્ટિ-કર્તાના શ્રેષ્ઠ પરોપકારીપણાની વાત જનહિત વાદી કરે છે. પરંતુ આપણી સ્વભાવસિદ્ધ નૈતિક શક્તિની સંમતિ વિના કેવળ કુદરતમાંથી એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. સૂર્યના પ્રકાશમાં આનંદ માણતું જંતુ, પ્રાણીઓમાં પોતાના સંરક્ષણને માટે ઉદાર હાથે બક્ષીસ થએલું અંગગાન, માઆપનો સ્નેહ, બાળકોનો આનંદ, કુદરતનાં સૌંદર્ય અને ફળદ્રુપતા વિગેરે અનેક સારી વાતો આપણે કુદરતમાં જોઈએ છીએ અને તેથી ઇશ્વર થણો દયાળુ છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ આથી ઉલટી વાતો પણ કુદરતમાં દેખાય છે. ભયંકર રોગો, દુકાળ અને

મરફી, બ્રાણીઓ ઉપર જીવનારાં પેટનાં કૃમિઓ, ઉંદર બિલાડી જેવાં વેર અને કૂરતા, ઈત્યાદિ પુષ્કળ દુઃખ અને સંકટો આપણે નોંધએ છીએ. આ ઉપરથી ઇશ્વરને કૂર આપણે શા માટે ન કહેવો ! વળી બુદ્ધિ-વિષયક આબતોમાં પણ કુદરતે ઘણો ભ્રમ ઉપજાવેલો છે. દરેક ચીજ જોતાં જંગલીની જાણસા તેને ભ્રમમાં જ નાખે છે. સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નાનો દીવો જણાય છે; ચંદ્ર અને તારા પોતાને અજવાળું આપવા માટે જ માત્ર સરજાયેલા લાગે છે; વિચિત્ર પ્રકારના રોગ થતાં શરીરમાં ભૂત ભરાયેલું સમજાય છે; કુદરતના ભયંકર બનાવો જડ શક્તિનાં નહિ પણ પૃથક્ પૃથક્ ચૈતન્યમય કર્તાઓનાં કાર્યો લાગે છે, અને આવી આવી વાતોથી એના મનમાં વેહેમ જડ ધાલીને બેસે છે. આવા આવા વહેમોને લીધે સેંકડો વર્ષ લગી જગતમાં લોહીની નીકા વહી છે, કુદરતના કાયદા દેવ રૂપે પૂજાયા છે અને લાખો પ્રાર્થનાઓ તેમને નાહક થઈ છે. આમ કુદરતના ભ્રમજનક દેખાવને લીધે, સર્વત્ર બાળક અવસ્થામાં ભયંકર ભ્રમણાઓનો ભોગ થએલી મનુષ્યની મતિ સેંકડો વર્ષોના ભારે પરિશ્રમ પછી જ માંડ માંડ તેમાંથી મુક્ત થએલી છે.

અર્થશાસ્ત્રથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ છે. પ્રજ્ઞઓના સ્વાર્થ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે એવી ભ્રમણા થતાં અનેક ખુનખાર લડાઈઓ સળગેલી છે અને તેમાં દુનિયાનો ડાટ વાળી ગયો છે. પરંતુ આવી ભ્રમણામાં પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન બુદ્ધિવાળાં માણસો પણ ગોથાં ખાઈ ગયાં છે; અને માત્ર હમણા હમણામાં જ દ્રવ્યના કાયદાઓનું સહસ્ય દુનિયાને સમજવા લાગ્યું છે. પરંતુ આ ઉપરથી આપણે સમજવું શું ? જો કેવળ કુદરતના અતુલ્ય ઉપરથી જ આ બાબતમાં આપણને સમજવાનું હોત, કેટલીક વસ્તુઓ પોતાના સ્વભાવથી જ સારી છે અને કેટલીક ખરાબ છે એવું જ્ઞાન જો આપણને બિલકુલ થતું જ નહોત, તો આપણે કેમ કહી શકત કે ઇશ્વર સર્વ વાતે સંપૂર્ણ છે ? સૃષ્ટિમાં શુભ વૃત્તિની વિશેષ પ્રતીતિ આપણને થતી હોય, તોપણ કુદરતના મિશ્રિત ધર્મો ઉપરથી તેના યંત્રકારમાં પણ તેવા મિશ્રણનો આરોપ આપણે કરવો નોંધએ. શ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમતાનું આપણું જ્ઞાન,

અરે ! સૃષ્ટિ-કર્તાના અસ્તિત્વની શ્રેષ્ઠ સાબીતિ, જડ સૃષ્ટિમાંથી નહિ પણ આપણા નૈતિક સ્વભાવમાંથી આપણને હસ્તગત થાય છે. એ વાત યુક્તિની નથી, પણ આસ્થાની છે. આસ્થા અને યુક્તિ બન્ને આપણા સ્વભાવના મૂળ અંશ છે; પણ આસ્થા જે વાત આપણને શીખવે છે, તે યુક્તિથી કદિ જાણી શકાય એમ નથી. યુક્તિથી અતીત, અતિ ઉન્નત અને શ્રેષ્ઠ નીતિની ભાવનાઓ આપણા હૃદયમાં રહેલી છે. આ ભાવનાઓ જડ સૃષ્ટિમાં સંતુષ્ટ થઈ શકતી નથી. પણ તેમની મહદ્ અભિલાષા એવી તો સ્પષ્ટ અને પ્રબળ છે કે માત્ર અન્ય દુનિયાને માટે તેઓ લાયકની લાગે છે; અને તેથી કરીને આપણામાં રહેલા દૈવી અંશની અને આ જાદૂગી-માં જ આપણા જીવનની સમાપ્તિ નથી એ વાતની, તેમાંથીજ આપણને સાબીતિ મળે છે.

આ વાતો યુક્તિથી સમજાવી શકાય એવી નથી, પણ માત્ર આપણા અંતરના ઉદ્દગાર જ હોય છે. પરંતુ સઘળા જમાનાના શ્રેષ્ઠ અને મહાન પુરૂષોનો અનુભવ એવો જ છે એ વાત તેમની સત્યતાની સાબીતિ છે. આ દુનિયાની વસ્તુઓથી આપણા સ્વભાવનો તૃપ્તિ થતી નથી એ ચોક્કસ છે, અને પવિત્ર અને ઉન્નત જીવનથી આ મહદ્ અભિલાષાઓ પ્રદીપ્ત થાય છે અને સ્વાર્થી અને ભ્રષ્ટ જીવનથી અસ્પષ્ટ અને મંદ થઈ જાય છે એ વાત સાચી છે. અને આ ભાવનાઓનું સ્થાયી ખંડન તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ સિદ્ધાંત કે સંશયવાદથી અઘાપિ પર્યંત થઈ શક્યું નથી. આપણા નૈતિક સ્વભાવનું વલણ ઉપર જોવાનું છે. અને ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ પણ તે સ્વભાવમાં જ છે, કારણકે આ તત્ત્વ આપણા સ્વભાવના અંધારણમાં અતિ નિર્બળ છતાં સર્વોપરી અને શ્રેષ્ઠ છે એ વાતનું ભાન આપણને જે વાતથી થાય છે તે જ વાતથી તે દૈવી અંશ છે એવો ઉપદેશ પણ આપણને મળે છે. તેથી જ દુનિયાના ઉત્તમ ધર્મોએ સ્વાર્થનો નહિ-પણ હૃદયનો આત્મભોગનું જે દૈવી તત્ત્વ આપણામાં યુક્ત રહ્યું છે તેનો, આશ્રય લીધો છે. આમ આપણા વાસ્તવિક નૈતિક સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાથી જ

કુદરતમાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર થઈ શકે છે; કારણ કે તેવા સ્વીકારમાં આપણા અંતરે આપણાથી ઉત્તમ સ્વભાવ વચ્ચેનો સંબંધ અંતર્ગત રહેલો છે. અંતરે એવો સ્વીકાર ન કરીએ તો આદિ-કારણના અસ્તિત્વને પ્રશ્ન માત્ર પુરાણનો વિષય બની જાય છે અને ધર્મ કલ્પનાનો વ્યાપાર માત્ર બની જાય છે.

પરંતુ મોટે ભાગે જનહિતાવાદીઓ કહે છે કે વ્યવહારિક કાયદાથી જ તેમનો સિદ્ધાંત સ્થાપિત થાય છે. અર્થાત્ પરાપર સમજાય તો આપણા કર્તવ્યનો મેળ આપણા સ્વાર્થની સાથે એવો તો મળતો આવે છે કે માત્ર વ્યવહારમાં દષ્ટિ રાખી માણસ વરતે તો સંપૂર્ણ સદાચારી તે અવશ્ય થાય છે. શારીરિક દુર્ગુણથી અંતે શરીરની ક્ષીણતા અને દુઃખ આવે છે. ઉડગિ-પણાથી અંતે પરાખી થાય છે. નિરંકુશ રાગદ્વેષથી કૌટુંબિક શાંતિનો ભંગ થાય છે. બીજાના સ્વાર્થની બેદરકારીથી સમાજની અને કાયદાની શિક્ષા થાય છે. તેથી ઉલટું જેમ સદાચાર વધારે થાય તેમ શાંતિ વધારે રહે છે. પરોપકાર કરવાથી એક પ્રકારનો ખરેખરો આનંદ થાય છે; અને ટેવ પડતાં સદ્વર્તનથી અવશ્ય સુખ થાય છે. ટેવ પડ્યા પછી જેમ દુકાનદારને દુકાને ગયા વિના એન પડતું નથી, તેમ નીતિમાં રણધીર પુરૂષ પણ, જે સદાચાર પ્રથમ પોતાના સુખનું સાધન માત્ર હતું તે સદાચારને પછી સર્વથી વિશેષ ગણતાં શીખે છે અને તે જરૂરી રાખે છે.

હવે આ મત પ્રમાણે વ્યવહારિક ડાહ્યાપણમાં સદાચાર ગણાય છે, અને સદાચાર અને સ્વાર્થ વચ્ચે સંપૂર્ણ મેળ છે એમ લેખાય છે. પરંતુ જો કે આવા મંતવ્યમાં કાંઈક સત્ય સમાયેલું છે, તથાપિ તેથી આપણે છેતરાઈ જવાનું નથી, કારણ કે વ્યવહારના બહુ જૂજ પ્રદેશમાં એ સત્યની સિદ્ધિ છે. પ્રથમતો સમષ્ટીરૂપે પ્રજાઓને એ વાત લાગુ પડતી નથી, કારણ કે જો કે મોજ અને વિલાસથી પ્રજાનું હૃદય-બળ ખવાઈ જઈ નિર્વિર્થ બની જાય છે, તથાપિ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે કે જૂલમ, લોભ, સ્વાર્થ અને કપટના સેવનથી પણ પ્રજાની આખાદી બહુ વધી શકે છે. વળી જ્યાં સામાજિક અભિપ્રાયનો ડર લોકોને હોતો નથી

અને ‘બળીયાના બે ભાગ’ વાળી નીતિ જ્યાં પ્રવર્તમાન હોય છે ત્યાં પણ એ સત્યની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી સમાજની અત્યંત સુધરેલી દશામાં પણ અમુક અંશે જ એ સત્ય લાગુ પડે છે. સભ્ય અને સુધરેલા સમાજમાં સામાન્ય સદાચાર પાળવાથી સુખ થાય છે, નિરંકુશ રાગદ્વેષથી દુઃખ થાય છે, અને સમાજના કાયદાનો ભંગ કરવા કરતાં તેમને તાબે રહેવાથી કાયદો થાય છે. મોટા ગુનાની શિક્ષા થાય છે, પરંતુ જે દુરાચારથી તંનદુરસ્તી અથવા પ્રતિષ્ઠાને કાંઈ હાનિ પહોંચતી નથી એવા જરીક દુરાચારની મોજ જે માણે છે તે વ્યવહારમાં લહેર કરે છે. ખરું કહીએ તો સુધરેલા સમાજમાં પણ દંભ, ડોળ અને ગુપ્ત દુરાચાર કાંઈ એછો ચાલતો નથી. તેથી ઉલટું, ઉત્સાહપૂર્વક અથવા દુઃખ ખમીને પણ જે ઉચ્ચપ્રતિનું આચરણ રાખે છે તે લોકપ્રિય થતો નથી. પ્રમાણિકતામાં કુશળ વ્યવહાર-નીતિ છે, એ સૂત્રના નિરાકરણનો આધાર પોલિસ ખાતાના સામર્થ્ય ઉપર છે. ઉજળા લૂગડાં પેહેરીને અને છાતી કાઢીને ચાલતા માણસનું જીવન બરાબર તપાસવામાં આવે, તો ઘણી વખત તે ગુપ્ત દુરાચારથી ખરડાયેલું માલમ પડશે. પણ આત્મભોગ આપનારા સદાચારનો પાયો તો જૂદો જ હોય છે. કોઈ પણ રૂપે સુખ જ જે હૃદયગીતી મુખ્ય મતલબ હોય તો માશકસર મધ્યમતા જ આપણા જીવનનો મુખ્ય મંત્ર બેસક થાય છે. પણ મધ્યમતા આત્મભોગ અને દુરાચાર બન્નેની વિરોધી છે. શુદ્ધિની કે નીતિની ખુબીનો કોઈ પણ પ્રકાર એવો નથી કે જેને મધ્યમ રીતે કેળવતાં તેમાં સામાન્ય રીતે સુખ ઉપજવવાનું વળણ ન હોય. પરંતુ મધ્યમતા ઓળંગી જતાં તેમાંથી દુઃખ થાય છે એ વાત પણ પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્વાન માણસના આનંદનો ભંડાર અખૂટ છે એ વાત ખરી, પણ એટલા માટે અત્યંત વિદ્વાતાની દશા સુખને અનુકૂળ છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે. અતિ માનસિક પરિશ્રમથી જ્ઞાન તંતુઓ રોગી અને ચીડીયા થઈ જાય છે, અજ્ઞાન અને મધ્યાભિમાનનું કંટાળા ભરેલું અને શરીરને તાલી નાંખતું ભાન રહે છે, અને ગંભીર અન્વેષણ પછી મોહ જતો રહેતાં અને અપૂર્ણતા રહેતાં રાજર્ષિ ભર્તુહરિની માફક વિદ્વાનોને બોલવાનો અવકાશ રહે છે કે ઝાઝા ડાહ્યાપણમાં ઝાઝી ગમ-

ગીતી છે અને જે જ્ઞાન વધારવા જાય છે તેનો સંતાપ પણ વધે છે.

આચરણના પ્રદેશમાં પણ એ જ વાત સ્પષ્ટ છે. બહુ કષ્ટ વિના જે સદાચાર પાળી શકાય છે અને બહુ પ્રયાસ વિના જે ટકી શકે છે તે સદાચાર સુખનો વધારેમાં વધારે સાધક થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. કુદરતની અને કાયદાની શિક્ષા દુરાચારના મોટા અને હઠહઠતા પ્રસંગે જ થાય છે. સામાજિક શિક્ષા કદિ ઉંચી પ્રતિના સદાચારને પણ થાય છે. સમાજના હાનિકારક રિવાજને માન નહિ આપનારા સારા માણસની ગેરઆખર અને અવગણના થાય છે. જનહિતવાદીઓ કહે છે કે સમાજના વિચારની સાથે મનુષ્યની એકતા એક દિવસ એવી થશે કે તેને લીધે સમાજની વિરૂદ્ધ સઘળી લાગણીઓ દબાઈ જશે, પણ આ એકતાને લીધે જ માણસો અત્યંત સદાચારી કે અત્યંત દુરાચારી નહિ થઈ શકે, કારણ કે પોતાના સુખની ખાતર સમાજના સામાન્ય અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાનું મન કોઈને નહિ થાય. આમ દુરાચારની સાથે સદાચારને પણ દબાઈ જવાનો પ્રસંગ આવશે. તમે કહેશો કે સંપૂર્ણ સદાચારી માણસના મનની સ્વસ્થતા એ સુખનો ઉંચામાં ઉંચો પ્રકાર છે, અને વ્યાવહારિક લાભ અને સમાજની શાખાસી મેળવવા કરતાં તેવી સ્વસ્થતા મેળવવી વાસ્તવિક રીતે વધારે સારી લેખાય. પણ તેવી સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા કોઈ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, અને તેની ઝાંખી પણ કોઈકને જ થઈ શકે છે. જ્યારે કોઈ માણસની દુષ્ટ વૃત્તિઓ ઘણી પ્રચળ થાય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ છે તેના કરતાં જે અસલથી જ ભિન્ન હોત તો તે વધારે સુખી થાત એમ તે દુઃખીઆને કહેવું નિરર્થક છે. જે સુખની પ્રાપ્તિ જ તેની મતલબ હોય, તો જેવો હોય તેવો પણ તેના સ્વભાવમાંથીજ તે પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યા વિના તેને ખીજે ઉપાય નથી; તેથી તે દુષ્ટ વૃત્તિઓનો કાંઈક તોડ કાઢ્યા વિના તેને શાંતિ થવાની નથી. અર્થાત્ આપણી પ્રકૃતિના ગુણો પરત્વે જ નીતિનો આ સ્વાર્થ-સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે, પણ પ્રકૃતિની સામે થઈ જે ઉત્તમ પ્રતિનો સદાચાર પળાય છે તેમાં એ નકામો છે. આપણી શુભ વૃત્તિઓને કેળવતાં એક જાતનો આનંદ આપણને થાય છે એ નિઃસંશય છે, પરંતુ દુષ્ટ વૃત્તિઓને દબાવી દેવામાં ખેશક એવું સુખ

પ્રાપ્ત થતું નથી. આખી જીંદગી પર્યંત કરે કાંઈક અને ઇચ્છે તેથી વિરુદ્ધ એવાં પણ માણસો હોય છે. આવાં માણસોને સદાચારી થવા માટે સુખનો ભોગ આવશ્યક છે, કારણ કે કુદરતી વિકારોની મધ્યમસર તૃપ્તિ કરતાં જે સહન કરવું પડે છે, તેના કરતાં તેમની સામે થતાં ઘણું વધારે સહન કરવું પડે છે.

ખરી વાત એ છે કે અત્યંત સદાચારી જીવન આ દુનિયામાં માણસના સુખનું ઉપકારક થાય છે જ એ કથનના જેવું હડહડતું જૂઠું બીજું કાંઈ નથી. સ્વભાવ અને સંજોગના બળે એક માણસ પોતાના જાત લાઈ-ઓના સુખમાં પોતાનું મોટામાં મોટું સુખ માને અને બીજાને માણસ તેમની દુર્દશામાં પોતાનું સુખ માને, અને આ બીજાને માણસ જો પોતાના લાભને અનુસરી વરતે તો તેમાંથી ઉપજતા પરિણામ ખામત જનહિતવાદીને ગમે તેટલો અફસોસ થાય પણ તેને કંપકા આપવાનો કે તેના પ્રત્યે અણગમો બતાવવાનો તે જનહિતવાદીને કશો હક નથી. કારણ કે જનહિતવાદીનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જ એ છે કે માણસની પ્રવૃત્તિ પોતાના મોટામાં મોટા સુખના આશયથી જ થાય છે.

વળી પાપ કરતાં હૃદયમાં બેચેની અને દુઃખ સામાન્ય રીતે બેશક થાય છે, પણ તે ગુનાની ગંભીરતાના પ્રમાણમાં હોતાં નથી. મનજી તંતુ-ઓની અવ્યવસ્થાને લીધે ઘણું કરીને સ્વભાવમાં ચીડીઆપણું આવે છે; પણ આ ચીડીઆપણાને લીધે અગર દીલ કે ટ્યુપણાને લીધે હૃદયને બ્રષ્ટ કરી નાખે એવા કેટલાક અત્યંત ખરાબ દુરાચાર કરતાં પણ વિશેષ દુઃખ ધણીવાર થાય છે. સદાચારી માણસનો ખિન્ન સ્વભાવ જીંદગીમાં ઝેરરૂપ કદિ થઈ પડે, અને સ્વાર્થી લુચ્ચો માણસ સ્વભાવની ચંચળતાને લીધે સંસારમાં લાભ પામી જાય અને સુખી થાય.

પરંતુ અહીં હાર્ટલીના અનુયાયીઓ કહેશે કે સુખ દુઃખની ગણતરી કરવામાં મનોદેવતાના ઉખતી વાત તમે ધ્યાનમાં રાખતા નથી. આજુ-બાજુનો વિચાર રાખીને પોતાના દુષ્ટ મનોવિકારની મધ્યમ રીતે તૃપ્તિ કરતાં પોતાના ચિત્તની સ્વસ્થતા વધતી કાંઈ માણસને લાગે, તો તેજ

વખતે પોતાની મનોદેવતાના ડંખની વેદના એવી તો તીવ્ર એને થશે કે તેને લીધે એ દુરાચારમાં એ પ્રવૃત્ત થશે નહિ. હવે મનોદેવતાની સત્યતાની અને તેથી થતા સુખ દુઃખની આંતરવાદીઓએ ના કદિ કહી નથી અને કહેતા નથી. પણ આ સુખ દુઃખની સત્તા એવી પ્રબળ છે અથવા આપણા આચાર પ્રત્યે એવું પ્રમાણુ તેઓ જાળવી રાખે છે કે તેથી કરીને માણસની પ્રવૃત્તિ સદા સદાચારમાં જ થાય છે એ વાતની તેઓ ના કહે છે, અને આ જાખતની સત્યતા માટે તેઓ આંતર પ્રત્યક્ષની સાક્ષી આપે છે. મનોદેવતાને આપણા સ્વભાવનું મૂળ તત્ત્વ માનીએ અગર વિચાર-સંગતિનું ધૂળ માનીએ, પરંતુ તેનો અધિકાર એ પ્રકારનો સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ તો ખરા ખોટાનો ભેદ એ કહી આપે છે, અને બીજો અમુક અંશે દુઃખ અને બે-ચેતી એ ઉપજાવે છે. પ્રથમ અધિકાર મનુષ્યની જીંદગીમાં એ સતત ભોગવે છે, બીજો અધિકાર ખાસ સંજોગોમાં જ એ ભોગવી શકે છે. દીવાનો ન હોય તો પેઢેલા દુરાચારનું દુરાચારીને લાન તો થાય છે, પણ તેથી તેનું હૃદય તેને ડંખી શકતું નથી. કારલાઇલ કહે છે તેમ, કલેન્જની સત્તા કરતાં મનોદેવતાની સત્તા મનુષ્યના સુખ ઉપર ઓછો અધિકાર ભોગવે છે. મનોદેવતાની વેદના અણગમાની વૃત્તિને બહુ મળતી છે. હલાલખોરનો ઘંઘો બીજા કાફને કરવો ગમશે નહિ, પણ હલાલખોરને તેનો અણગમો હોતો નથી. તેજ પ્રમાણુ પેઢેલા દુરાચારીમાં દુરાચારનો ડંખ જતો રહ્યો હોય છે. સચેત હૃદયની અને બહી બહીને ચાલનારી સદ્ગુણી બાળા આજ્ઞા-લંગ કે છોકરવાદીના પોતાના એકાદ કાર્ય પ્રત્યે પણ ના પસંદ નજરથી જોશે, પરંતુ ગુનામાં રચીપચી રહેતા દુષ્ટ હરામખોરની મનોદેવતા તે જાખત-માં ગામ જ ગએલી હોય છે.

વિચાર-સાહચર્યના બળે ભલે મનુષ્યમાં એવી એક વૃત્તિ ઉભી થતી હોય કે જેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે દુઃખદ વસ્તુ સુખદ લાગે અને સુખદ વસ્તુ દુઃખદ લાગે; પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ વૃત્તિને મનુષ્યે શા માટે માન આપવું ? બાહ્ય-અનુભવવાદીના મત પ્રમાણુ તો સ્વાભાવિક કર્તવ્ય જેવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી. જીંદગીમાં માણસો પોતાનું સુખ શોધવા જ તત્પર

હોય છે. આપણા સ્વભાવની રચનાને લીધે અને અરસપરસ આપણા સા-
માજિક સંબંધોની નિકટતાને લીધે, આપણા જ સુખને માટે કેટલાંક તાત્કા-
લિક સુખો આપણે તજ દેવાં પડે છે અને કેટલાક દુઃખદ આચાર પાળવા
પડે છે એવા અવલોકનમાંથી સદાચારનું આખું મંદીર ઉપજી આવે છે.
તેથી હાર્ટલીના નૈતિક રસાયનથી આપણી વૃત્તિઓનાં ગમે તેવા વેષાંતર કે
રૂપાંતર થતાં હોય, પરંતુ તેમાં અંતે સ્વાર્થ જ સદાચારનું પ્રયોજન રહે
છે. બીજાને સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ; પણ આપણને અંતે સુખ થતું
હોય તો તેવા વર્તનમાં નીતિ જ છે, એ આ મતનું અંતિમ રહસ્ય રહે છે.
સમાજ અને સ્વભાવને ધ્યાની બની શકે તેટલું સુખ મેળવવું એ આમ
મનુષ્યનું કર્તવ્ય થાય છે. અને તેથી દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવની એવી
વ્યવસ્થા કરી લેવી કે જેથી તેને વધારેમાં વધારે સુખ મળે. વિચાર-સાહ-
ચર્યના બળે એવી કાંઈ ટેવ તેનામાં પડી ગઈ હોય કે જેથી એકંદરે તેને
સુખ કરતાં દુઃખ વધારે થાય તો એવી ટેવનો ત્યાગ કરવામાં તેને લાભ
છે; અને તેનું કર્તવ્ય પણ એટલું જ છે. અને જનહિતવાદમાં કર્તવ્ય શબ્દનો
અર્થ પણ એટલો જ થાય છે. આ કર્તવ્ય જે ન કરે તે મૂર્ખ કહેવાય.
અને દુરાચાર એટલે મૂર્ખાઈ-એટલું જ જનહિતવાદીથી ઓલી શકાશે. આ
પ્રમાણે કર્તવ્યની વાસ્તાવક વ્યાખ્યા આ મત આપી શકતો નથી.

ખરું કર્તવ્ય તો મનોદેવતાની આજ્ઞાનું યથાર્થ પાલન કરવામાં છે.
તેના સુખ દુઃખનો પ્રશ્ન કર્તવ્યના પ્રશ્નથી તદ્દન નિરાળો છે. એકંદરે જોઈએ
તો મનોદેવતાથી સુખ કરતાં દુઃખ કદાચ વધારે થતું હોય છે. તેની
શાખાસી કરતાં તેના ઇપકા વધારે તીવ્ર લાગે છે. અને કર્તવ્યનો નહિ,
પણ કેવળ સુખનો જ વિચાર કરવા બેસીએ, તો મનોદેવતાને વારંવાર
ઇપકાક ભારી તેના ડંખની વેદનાને દબાવી દઈ દઈ દુરાચારી ઘણીવાર
સંસારમાં સુખી થતો જોવામાં આવે છે. પોતાની ભારે લાયકાતનો
આનંદથી વિચાર કરતાં સદાચારી માણસનો આત્મા *આપ શાખાસીથી

* જનહિતવાદ પ્રમાણે આપ-શાખાસી એ સદાચારનું મોટામાં મોટું પ્રયોજન
છે. પણ વિવેક, નમ્રતા અને શરમાળપણથી આપ-શાખાસીનો આનંદ ઓછો થતો
હોવાથી તેમનાથી વધારે નુકસાનકારક કે ગુનાહિત બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ.

પ્રસન્ન રહે છે એ વાતનું બ્યાન નીતિશાસ્ત્રીઓ બહુ કરે છે, પણ વ્યવહારમાં એ અનુભવ ભાગ્યે જ થાય છે. વ્યવહારમાં અતિ સ્વસ્થ ચિત્તનો માણસ સદાચારમાં અતિ સંપૂર્ણ સ્વભાવનો કવચિત્તજ હોય છે. નીતિમાં માણસ જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ નીતિ પરત્વે તેની લાગણી સૂક્ષ્મતર અને તીવ્રતર થતી જાય છે; અને આપ-શાબાસીની રેલ-છેલને અંકુશમાં રાખવા વિવેક અને નમ્રતાની વૃત્તિ સર્વોત્તમ સદાચારી માણસમાં હમેશાં હાજર હોય છે. અર્થાત્ આ આપ-શાબાસીનું સુખ કર્તવ્યના વિચારનું વિરોધી છે.

આચરણના અને ધર્મના દરેક ખરા સિદ્ધાંતમાં, સદાચારના પ્રવર્તક હેતુઓ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા જેમ જેમ વધારે થતી જાય છે તેમ તેમ તે હેતુઓ વધારે બળવાન થતા જાય છે. જ્યારે તેઓ નજરમાં રહેતા નથી, જ્યારે રાગદ્વેષથી ઘેરાઈ તેઓ અસ્પષ્ટ થઈ જાય છે, જ્યારે તેઓનું ભાન રહેતું નથી અથવા તે ભૂલી જવાય છે, ત્યારે જ માત્ર તેમનો વ્યાપાર બંધ પડે છે અને આચરણમાં પ્રતીત થતાં અટકી જાય છે. પરંતુ જન-હિતવાદના સદાચારનો વિચાર એવો છે કે જેમ જેમ તેનાં મૂળ અને સ્વભાવ વિચારમાં સ્પષ્ટ થતાં જાય, તેમ તેમ ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અસર ઓછી થતી જવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયજન્ય આનંદો હમેશાં વિવેક કિંવા પૃથક્-કરણના બળની અવગણના કરશે, કારણ કે આપણા જીવનમાં તેમનો વાસ્તવિક પાલો છે. અનાદિ કાળથી વસ્તુસ્થિતિ એવીજ છે. પરંતુ સદાચરણથી જે આનંદની પ્રાપ્તિ આપણને થાય છે તે આનંદનો પાલો આ જનહિતવાદ પ્રમાણે તદ્દન જૂદોજ છે. પ્રાસંગિક અને કૃત્રિમ વિચાર-સંગતિનું તે પરિણામ છે; ટેવનું, સાધનને ઉદ્દેશ માનતી કલ્પનાની ગેરસમજનું, જે કાર્યો અને ગુણો સમાજને ઉપયોગી છે તેમને સમાજથી અપાતા ગૌરવનું, ફળ છે. જેમ જેમ આ વાત હૃદયમાં ઉતરતી જાય છે, જેમ જેમ સ્વાભાવિક સર્વોત્તમતા અને નૈતિક બંધનના વિચારથી સદાચારના વિચારને અંતઃકરણ પૃથક્ કરતું જાય છે અને તેમનો સંબંધ કેવળ કૃત્રિમ છે એમ મનને સ્પષ્ટ થતું જાય છે, તેમ તેમ નૈતિક હેતુનું નિયામક બળ

નષ્ટ થતું જશે. કાર્યોમાં અને બંધાઈ ગએલા સ્વભાવમાં રહેલાં સુખ બંધા-
રવા કે ઘટાડવાના વલણથી તેમની નીતિનું માપ કરવાનો જનહિતવાદીનો
કાયદો, અથવા ‘માણસે એવું વર્તન રાખવું’ જોઈએ કે તેમાં સમાએલા
કાનુનને સર્વ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો કાયદા તરીકે સ્વીકારે’ એ કેન્દ્રનું સૂત્ર,
જીંદગીમાં એક માર્ગ-દર્શક તરીકે કદાચ ધણું ઉપયોગી હશે; પણ તેમને
નૈતિક વજન પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે નૈતિક બંધનની લાગણી તેમનાથી
પ્રથમ હોવાની જરૂર છે; અર્થાત્ કર્તવ્યની જાણ થાય ત્યારે તે પ્રમાણે
જીંદગીમાં વર્તવાની આપણી ફરજ છે એનું જ્ઞાન પ્રથમ સ્વીકારવું જોઈએ.
અને વિવેક-બુદ્ધિની નજરમાં, આ તત્ત્વ કેવળ કૃત્રિમ વિચાર-સાહચર્ય
કદિ પૂરું પાડી શકતું નથી.

આમ ન્યાયશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં, આ સિદ્ધાંત નીતિને ઉંધો
વાળનારો જ નીવડે છે; અને વિશેષ કરીને સ્વાર્થ-ત્યાગ અને ઉંચી પ્રતિભા
હિંમતવાન સદાચારને તે બહુ પ્રતિકૂળ છે. આ સદાચારને તેમાં અવકાશ
મળતો હોય તોપણ તેમનું વાજબીપણું તેમનાં સિદ્ધ થતુંજ નથી. મનો-
દેવતાને ઉત્પત્તિમાન વૃત્તિ માનવાથી તે મનોદેવતા રહેતી નથી; અને કોઈ
આંતરવાદી એ વાત કબુલ કરશે નહિ. જે કટલીક વૃત્તિઓ આપણામાં
અત્યારે છે તેમની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો આપવો-એટલુંજ કામ નીતિવેત્તાનું
છે એમ માનવું કેવળ ભૂલ ભરેલું છે. સઘળા આચરણના મૂળમાં એક એવી
માનસિક બુદ્ધિ રહેલી છે કે જે સ્પષ્ટ રીતે પ્રિયતા કે અપ્રિયતાની આપણી
લાગણીથી, સુખ કે દુઃખથી, તદ્દન ભિન્ન છે. પોતાની કોઈ નિર્દોષ મૂર્ખા-
ઈથી જ્યારે માણસને કાંઈ નુકસાન થાય છે અથવા સામાજિક કોઈ કાયદા-
નો ભંગ અજાણતાં તેનાથી થઈ જાય છે ત્યારે કદિ મનમાં ધણું દિલગીર
બની તે શરમાઈ જાય છે; છતાં તેણે કોઈ પાપ કર્યું નથી એમ એ સારી
રીતે સમજે છે. કર્તવ્ય અને તેની સર્વોપરિ સત્તાનું જ્ઞાન મનોદેવતાનું
ખાસ લક્ષણ છે અને આ લક્ષણ વડેજ આપણા સ્વભાવના સઘળા અંશથી
તે ભિન્ન થાય છે; પણ એ જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા વિચાર-સાહચર્યના નિયમથી
બિલકુલ થતી નથી. અમુક વર્તન સુખકારક છે અને જે વૃત્તિઓને લીધે

માણસ તે વર્તનમાં પ્રેરાય છે તેમને નિર્બળ કરતાં અમુક અંશે દુઃખ થાય છે એમ કહેવું, અને તે વર્તન કરવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે એમ કહેવું, એ બંને વાતો ભિન્ન ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. હાર્ટલીના સદાચાર અંતે કલ્પનાનો રોગ જ છે. લોભ વૃત્તિ કરતાં સમાજને એ વધારે લાભકારક કદાચ થતો હશે, પણ બંનેના રચનાનો પ્રકાર એક જ છે; અને બંનેનું બંધન-બળ બરાબર સરખે જ અંશે છે. હાર્ટલીના મત પ્રમાણે પોતાની મનો-દેવતાની આજ્ઞા પ્રમાણે બે કાંઈ ન આવે તો તેને દુરાચારી કહી શકાય નહિ.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે સ્વાર્થથી સ્વતંત્ર કર્તવ્યનો કાંઈ અર્થ જ થતો નથી, કારણ કે જે કાર્ય ન કરવાથી આપણને કાંઈ ખરાબ પરિણામ આવે નહિ તે કરવાની આપણને ફરજ છે એમ કહેવામાં મૂર્ખાઈ છે. પરંતુ આ ફલીલનો જવાબ આપવો હવે સહેલો છે. કર્તવ્યનો કાયદો પળાવવામાં દાન અને દંડ સહાયભૂત થાય છે એ વાત ખરી, પણ કર્તવ્યના સ્વભાવનાં તે આવશ્યક તરવો નથી. અને આ વાત સામાન્ય લોકોને સ્વતઃ સિદ્ધ જ લાગે છે. આંતરવાદીઓ એટલું જ કહે છે કે ફેટલાંક આચરણો બીજા કરતાં વધારે સારાં, ઉત્તમ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં હોય છે એ જ્ઞાન આપણને આંતર પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ છે; આપણા જીવનના બંધારણને લઈને આ વાત સુખ કે દુઃખની અપેક્ષાથી અત્યંત ભિન્ન છે; અને આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન તે થઈ શકે, થવું જોઈએ અને વારંવાર થાય છે. ઉત્તમ રસ્તો મૂકીને માણસ કદાચ અધમ રસ્તો ગ્રહણ કરે એ વાત બંને એવી છે, અને તેમ થાય તો તેને શિક્ષા થવી યોગ્ય છે એમ આપણે કહીએ છીએ, અને ન થાય તો તે વાતને આપણે ગેરવાજબી ગણીએ છીએ, પરંતુ તેને દાન કે દંડ દેવા કાંઈ ઉપરી સત્તા ન હોય, તોપણ તેથી તેનાં કાર્યો તટસ્થ થઈ જતાં નથી. તેનાં સારાં કામની સ્તુતિ કે નકારાં કામની નિંદા ન થાય તો પણ તે અનુક્રમે સારાં અને નકારાં છે જ અને રહેશે.

સુખ સિવાય અન્ય હેતુ પસંદ કરવાની માણસની શક્તિ છે કે કેમ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય અંતે આંતર-પ્રકાશના ભાગે રહેવા દેવો જોઈએ. સદા-ચારની પછવાડે ગમે તેટલું સુખ આવતું હોય, પરંતુ કાંઈપણ સ્વાર્થી

ઉદ્દેશથી સ્વતંત્ર સદાચારની પસંદગી થાય છે એ વાત લોકના સામાન્ય અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે. અને કર્તવ્યની પ્રબળ લાગણીઓ અને પ્રબળ રાગ દ્વેષ વચ્ચે જ્યાં વિરોધ હોતો નથી ત્યાં પણ સુખના ધોરણથી સદાચારના અંશનું માપ કરવું અશક્ય છે. સર્વોત્તમ સદાચારી માણસ અત્યંત સુખી કવચિત્તજ હોય છે. ‘દુઃખી માણસ’ રૂપે પોતાનું પરમ પ્રાપ્તવ્ય આજ અદારસે વર્ણથી ખ્રિસ્તિ ધર્મે સ્વીકાર્યું છે.

ઉપર બતાવેલી દલીલોને લીધે આંતરવાદીઓ જનહિતવાદનો સાગ કરે છે. મનુષ્યને સુખ ઉપજવતા કાર્યો નીતિમાન હોવાની તેઓ ના નથી કહેતા. પણ તેઓ એમ કહે છે કે કાર્યોની નીતિ પરત્વે થતી ઉપલાબ્ધિ આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવ-સિદ્ધ ન હોત તો આપણા સ્વાર્થની સાથે મનુષ્યના સુખનો વિરોધ આવતો હોય ત્યારે પણ તેમનું સુખ શોધવાનું આપણું કર્તવ્ય છે એ વાત આપણને કદિ પણ સમજાત નહિ; અને ઉપયોગિતાને લીધે જ માણસનો સદ્ગુણ ખીલી નીકળે છે અથવા તેના પ્રમાણમાં જ અવશ્ય કરીને સદાચારની કિમત છે એ વાતની તેઓ ના પાડે છે. તેઓ કહી શકે છે કે સમાજની હાલની સ્થિતિમાં સદાચાર અને આઆદીના માર્ગ સામાન્ય રીતે એક હોય છે. પરંતુ તેમની દલીલ એવી છે કે એ અને માર્ગ વાસ્તવિક રીતે ભિન્ન ભિન્ન છે, અને તેથી સમાજની વ્યવસ્થામાં ગમે તેવી ઉથલપાથલ થાય તોપણ આપણા કર્તવ્યનો વિચાર તો છે તેનો તે જ રહેવાનો; સેતાનના અમલમાં પણ તે વિચારમાં કાંઈ ફેરફાર થવો શક્ય નથી. ગણતરી કે ટેવથી સદાચાર કાંઈક વિશેષ છે. નીતિના મૂળ નિયમોનો છે તેવાથી ઉલટા પ્રકારનો ખ્યાલ આવવો પણ અશક્ય છે. સદશ વૃત્તિઓને એક માની લેવાની ભૂલ કરવાનું પ્રબળ વલણ માણસોમાં હોવા છતાં, કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન મનુષ્યની સમજણમાં તદ્દન ભિન્ન રહે છે અને દરેક કાર્યમાં આ બે તરફોને જૂદા પાડવા આપણે સમર્થ છીએજ. શૂરવીર શત્રુ પ્રત્યે ઉપજતું માન, વિશ્વાસવાદી માણસ ઉપયોગી હોય છતાં તેના પ્રત્યે થતો ધિક્કાર, મરતી વખતે પ્રિય ખેશીઓના કલ્યાણ માટે રહેતી

કળાજી, ભણી જોઈને કરેલી અને અજાણતાં થયેલી ઈજન વચ્ચે તેમજ ગુના અને ગદ્ગતમાં સચવાતો ભેદ, સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ ઉપર કર્તવ્યના અંકુશની આવશ્યકતા, સ્વાર્થના અંશથી અવશ્ય ઓછી થતી નીતિની કિંમત, આખર કે ઉપકારના પ્રસંગે જે માણસ પોતાના સ્વાર્થની ગણતરી કરવા બેસે તેના પ્રત્યે ઉપજતો ક્રોધ, બીજા બધા મનોભાવથી કાંઈ જુદાજ પ્રકારનો થતો પશ્ચાતાપનો પ્રભાવ, ઇત્યાદિ એની મેળે ઉપજતા અને સાર્વત્રિક અભિપ્રાયથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વાર્થ વૃત્તિ અને સદાચારની વૃત્તિમાં ઘણો ફેર છે. સુખ શોધવું અને દુઃખ તજવું, એવું આપણા સ્વભાવનું બંધારણ છે; તે સિવાય જેમ તેને માટે બીજું કારણ આપી શકાતું નથી, તેવો જ રીતે ‘વાજબી’ અને ‘ગેરવાજબી’ શબ્દો પણ આપણા જીવનના અંતિમ ભુદ્ધિગ્રાહ્ય પ્રયોજનોનું આપણને ભાન કરાવે છે. આ પ્રયોજનો બીજાથી કેવળ ભિન્ન છે, ઉંચા પ્રકારના છે અને કર્તવ્યનું ભાન તેમની સાથે જોડાયેલું છે, એવું ભાન આપણને થાય છે. નીતિના જે સિદ્ધાંતમાં આ હકીકત કહી ન હોય તે સિદ્ધાંત, જે વૃત્તિઓનું આપણને અંતરમાં ભાન થાય છે તેમનું બરાબર અને યથાસ્થિત બ્યાન કરવામાં નિષ્ફળ થાય છે. બ્યાને નાણું આપવામાં જેમ ઉદારતાં લેખાતી નથી, તેમ ક્રોધપણ સુખ મેળવવાની આશાએ આપેલા સુખના ભોગને સદાચાર કાંઈ કહેતું નથી. શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ વિના સદ્ગુણનો અંશ જનતો જ નથી. અને નીતિના જાન્યવલ્લભ કાર્યો પ્રત્યે જે આવિર્ભાવ આપણને થાય છે, તે સઘળાનું મૂળ એ જ છે. દુઃખ અને સંકટ તથા માનસિક વેદના અને અકાળ મૃત્યુ ભોગવીને, અને મુઆ પછી મળવાના બદલાની આશા વિના જેને પોતે નીતિનો માર્ગ ગણે છે તે માર્ગનું ગ્રહણ માણસથી અર્ધ શકે એમ છે એમ આપણને લાગે છે. આપણા જીવનનો એ મહાન ખાસ હક છે; અને માનુષી અને દૈવી પ્રકૃતિઓનો ત્યાં મિલાપ થાય છે.

છતાં જનહિતવાદ પ્રત્યે લોકો આકર્ષાય છે તેનું એક કારણ એ છે કે જે નૈતિક ગુણોની ઉત્પત્તિ એ સિદ્ધાંતથી ઘણું કરીને થઈ શકે એમ આપણને લાગે છે તે ગુણોનો આવિર્ભાવ સમાજની અમુક અવસ્થામાં એની

મેળે થાય છે, લોકોનાં મન આમ જનહિતવાદને માટે આગળથીજ તૈયાર થઈ રહેલાં હોય છે. બીજું કારણ બુદ્ધિનું આકર્ષણ છે, કારણ કે તેની મોહક સાદાઈ અને સરળતાથી ઘણાં માણસની બુદ્ધિ અંબાઈ જાય છે. જન-સ્વભાવમાં રહેલી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ અને મિશ્ર વ્યાપારો એકજ સિદ્ધાંત અથવા પદ્ધતિને વશ છે એવો દાવો તે કરે છે; અને એ વિચાર લોકોને ઘણો સરળ અને મોહક લાગે છે. તેથીજ છેલ્લા સૈકામાં ઇંદ્રિય-વિજ્ઞાન વાદ ઘણો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, અને તેથીજ આ શાળાના ઘણા ખરા તત્ત્વચિંતકો જન-સ્વભાવમાં રહેલા દ્વૈતની ના પાડવા પ્રેરાયા હતા. પરંતુ કેવળ સરળતા નીતિની આગતમાં ખાસ કરીને જોખમકારક નીવડે છે; કારણ કે આપણી નૈતિક મનોવૃત્તિઓના વ્યાપાર એક બીજામાં ભેળાઈ જતા હોવાથી અને દરેકનાં અનેક રૂપાંતર થઈ શકતાં હોવાથી, દરેકમાંથી બીજી બધીની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો કાઢને કાઢી રીતે આપી શકાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે હોજ્ઝ, સ્વાર્થના સિદ્ધાંતના નામે કહે છે કે બીજાની આક્રમણના ભાનથી ઉપજતી આપણા પોતાના ઉપર ભાવિ આક્રમણની કલ્પનાનું નામ દયા છે; પરોપકારના સિદ્ધાંતના નામે જ્યારે હચીસન કહે છે કે બીજાઓ ઉપર જીલમ કરવા આપણે ઉશ્કેરાઈએ છીએ અને તેથી પરોપકાર વૃત્તિ શિથિલ થઈ જાય છે; એ દુરાચારની દુરાચારતા છે; વળી આપણા સ્વભાવની સર્વોત્કૃષ્ટતાનો અચાવ કરતાં કેટલાક જ્યારે એમ કહે છે કે દયાથી એવોતો ઉત્તમ પ્રકારનો આનંદ થાય છે કે તે લાગણીને સંતોષવાની ખાતર આપણું કૂર કૃત્યો થાય છે; ત્યારે આ દરેક સિદ્ધાંતમાં વિચિત્રતા છતાં, માનસ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં બેશક તેમાં કાંઈક સત્ય છે ખરૂં. અવિધ્યના દુઃખની જેને તીવ્ર ધારતી રહે છે તેના હૃદયને બીજાનું દુઃખ જોઈ આંચકા લાગે છે. જે માણસને પરોપકારની તીવ્ર લાગણીઓ હોય છે તે બીજાનું ખરૂં કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, અને દયામાં આનંદનો અંશ રહેલો છે એ વાત પણ ખરી છે, અને કોઈ માણસમાં એ અંશ વખતે એવો તીવ્ર બની જાય કે તેની ખાતર મુનો પણ તે કરે. પણ આ બધું અપવાદ રૂપ હોય છે; એવું આ અપવાદને નિયમ

જણી લેવામાં અને જે રીતે એ પરિણામ ઉપજી આવે છે તે રીતનું ખોટું બ્યાન કરવામાં એ સિદ્ધાંતોની ભૂલ થાય છે. આપણામાં અભારે જે નૈતિક મનોભાવ રહેલા હોય તેમને સાબીત કરી આપવા અને પછી તે કેમ રચાયા હશે તેનું કેવળ તર્કના આધારે અનુમાન બાંધવું એટલુંજ કામ માત્ર નીતિના તત્ત્વચિંતનમાં અવલોકનનું નથી; પરંતુ તેમની રચનાની બધી અવસ્થાઓનું બારીક અવલોકન થવું જોઈએ.

વળી પોતાનો મત અનુભવજન્ય છે એમ અનુભવવાદીઓ કહે છે, પરંતુ અનુભવ શબ્દનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે. ખરું ખોટું જાણવાની કોઈ સ્વભાવસિદ્ધ શક્તિ કે વૃત્તિ આપણામાં રહેતી નથી અને વર્તનના જૂદા જૂદા પ્રકારમાં ખરું સુખ વધારવાનું ઓછું કરવાનું જે વલણ રહેલું છે તે વલણના અનુભવ ઉપરથી જ ખરા ખોટાનો ખ્યાલ આપણને આવે છે એમ જે માનતા હોય તેનેજ નીતિશાસ્ત્રમાં યથાર્થ અનુભવવાદી કહેવાય. છતાં કેટલાક એમ માનતા જણાય છે કે આપણા નૈતિક વિચારોના મૂળનો નિર્ણય અનુભવ કિંવા વ્યાપ્તિ-પ્રયોજક અનુમાનથી થવો જોઈએ એ વાત માત્ર અનુભવવાદીઓજ સ્વીકારે છે. પરંતુ આ માન્યતા કેવળ ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે એ અર્થમાં તો આંતરવાદીઓ પણ અનુભવવાદીજ છે. આચરણનો પાયો અને તેના સિદ્ધાંતનો પાયો એ ભિન્ન ભિન્ન વાત છે. જે વાદીઓ નૈતિક શક્તિનું અસ્તિત્વ માને છે તેઓ અનુભવથી સ્વતંત્ર પોતાના સિદ્ધાંતોના સૂત્ર તરીકે એ વાતને સ્વીકારી લેતા નથી, પરંતુ વ્યાપ્તિ-પ્રયોજક અનુમાનનો સખ્ત પ્રયોગ કર્યા પછીજ તેનું સત્ય તેઓ માને છે. પોતાની વર્તમાન નૈતિક વૃત્તિઓને તપાસી તેમનું પૃથક્કરણ અને વર્ગીકરણ તેઓ કરે છે, બીજી વૃત્તિઓથી આ વૃત્તિઓ કેવી રીતે જૂદી છે તેનો નિર્ણય કરે છે, જૂદા જૂદા મનોભાવને પગલે પગલે ચાલી તેમનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને જ્યારે તેમને માલુમ પડે છે કે બીજી વૃત્તિઓથી તેઓ અત્યંત ભિન્ન છે અને આગળ તેમનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી ત્યારે જ તેમને એક ખાસ શક્તિના હવાલામાં તેઓ સોંપી દે છે.

છેવટના પૃથક્કરણમાં આપણી સઘળી વૃત્તિઓને એક યીજ્ઞથી ભિન્ન ભિન્ન કરી આપે છે એટલેજ અર્થ 'નૈતિક શક્તિ' નો થાય છે. આપણામાં નૈતિક શક્તિ રહેલી છે એમ કહેવામાં આંતરવાદીઓનો આશય એવો નથી કે શરીરના અવયવની પેઠે અંતઃકરણમાં તે પણ એક ભિન્ન અને સ્પષ્ટ અવયવ છે. આવી જડવાચક કલ્પનાની આપણને કાંઈ માહિતી નથી. 'શક્તિ' શબ્દ માત્ર વર્ગીકરણનોજ વાચક છે. આપણામાં રહેલા ચેતન પદાર્થની સત્તાને લીધે જાણવાની, અનુભવવાની અને નિશ્ચય કરવાની આપણામાં શક્તિઓ રહેલી છે એમ બોલવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે ધરના ઓરડા-ઓની પેઠે તે શક્તિઓનાં પણ આપણા અંતઃકરણમાં જૂદાં જૂદાં ખાતાં છે. આપણું વ્યક્તિત્વ તો આખું અને એકજ છે. તેના ભાગ પાડી શકાતા નથી. પરંતુ તે શક્તિઓનું ભાન એકંદરે આપણને જૂદું જૂદું થાય છે. નૈતિક શક્તિ રસિક વૃત્તિથી ભિન્ન છે એમ કહેવામાં મતલબ એટલેજ છે કે નૈતિક ઉત્તમતા વિષે અંતઃકરણ અમુક પ્રકારના અભિપ્રાય આપે છે અને સૌંદર્ય પરત્વે અન્ય પ્રકારના અભિપ્રાય એ આપે છે. નૈતિક પ્રત્યક્ષ આપણા સ્વભાવના કયા ભાગને થાય છે એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ એટલુંજ છે કે માનસિક દર્શનોની કયી પરિપાટીને તેઓ ઘણાજ મળતા આવે છે ?

આટલી વાત જો બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો આંતર-વાદીઓનું દેખીતું મતભિન્નત્વ બહુ ઓછું લાગશે, કારણ કે નૈતિક મનોભાવોનું કોઈ એક લક્ષણ માત્ર સ્પષ્ટ કરવા દરેક શાખા મથે છે. દાખલા તરીકે ખટલર કહે છે કે કર્તવ્યના ભાનને લીધે નૈતિક મનોભાવ યીજ્ઞ બધા મનો-ભાવથી જૂદા તરી આવે છે. તેથી આપણા આચાર ઉપર તેમની સર્વો-પરિ સત્તા છે. આ સર્વોપરિ સત્તા જો શક્તિના હવાલામાં છે તે શક્તિનું નામ મનોદેવતા. ઝંડમ રિમથ ઇલાદિ લેખકોને નૈતિક મનોભાવમાં રહેલી સહૃદયતા આકર્ષક લાગી. સ્વાભાવિક રીતેજ આપણને દયાનું આકર્ષણ થાય છે, અને ક્રૂરતાનો અણગમો હોય છે. તેથી ખરા ખોટાનો ભેદ કહેતી શક્તિમાં વિવેક-બુદ્ધિનું તત્ત્વ નથી એમ તેણે કહ્યું. પરંતુ કડવર્થ, કેન્ટ ઇત્યાદિને આ પૃથક્કરણ યથારિથત ન લાગ્યું. ન્યાય, દયા, સત્યતાદિ સદ્-

ગુણોમાં આપણને આકર્ષવાની શક્તિ છે એટલુંજ નહિ, પણ તે ખસુસ કરીને અને અવિકૃત રીતે સારાજ છે; તેમના તેવા હોવાનો આધાર આપણા બંધારણો ઉપર કે બંધારણોને લઈને નથી; અને તે કદિ પણ દુરાચાર થાય અથવા તેથી ઉલટા ગુણો કદિ પણ સદાચાર થાય એ વાત અશક્ય છે એવું બુદ્ધિ-પ્રત્યક્ષ પણ આપણને થાય છે. તેથી તેઓ બુદ્ધિનાં સહજ જ્ઞાન છે. કલાર્ક કહે છે કે આપણા સ્વભાવની શક્તિઓમાં વધતા ઓછા ગૌરવનોક્રમ છે અને વસ્તુઓની પ્રકૃતિ સાથે એકરાગ રહેવામાં સદાચાર છે. વોલેસ્ટન કહે છે કે સદાચાર માત્ર સત્યના પ્રકાર છે અને હચીસન કહે છે કે એ શુભેચ્છાના પ્રકાર છે; અને આ વાતમાં ‘નૈતિક ઇન્દ્રિય’ સંમત થઈ તે સ્વીકારે છે. આ નૈતિક ઇન્દ્રિયને શેફ્ટમ્સબરી ઇત્યાદિ નૈતિક રસજ્ઞતા કહે છે. રીડના નીતિશાસ્ત્રમાં નૈતિક ઇન્દ્રિય કે શક્તિ પાચાર્પ છે. હયુમ જનાહત વાદી છે; છતાં એ કહે છે કે કાર્યની ઉપયોગિતાનું ભાન આપણને આ નૈતિક ઇન્દ્રિયેથી થાય છે. કેટલાક કહે છે કે આપણા નૈતિક ફેસલામાં બુદ્ધિનો નિર્ણય અને હૃદયનો આાવિર્ભાવ બન્ને હોય છે. આથી આગળ જઈ કેટલાક કહે છે કે આ એ તરવો જૂદી જૂદી જાતના સદાચારમાં જૂદે જૂદે અંશે લાગુ પડે છે. લૉડ કેમ્મિસ કહે છે કે ન્યાય અને સત્યાદિ કેટલાક સદાચારમાં ખરા ખોટાનું આપણું બુદ્ધિ-પ્રત્યક્ષ સંપૂર્ણ બંધનકારક છે. અને તેથી તેમના ભગમાં સ્પષ્ટ ગુનો થાય છે. પરંતુ શુભેચ્છા કે સખાવત જેવા સદાચારમાં આકર્ષણ કે લાગણી વધારે પ્રબળ હોય છે અને તેમાં નૈતિક બંધન અપૂર્ણ પ્રકારનું હોય છે.

કેટલાક કહે છે કે નીતિના અને સૌંદર્યના અનુભવમાં ઘણું સામ્ય છે. આ બાબત વિચારવા જેવી છે. નીતિ અને સુંદરતાનો નિકટ સંબંધ માણસોને હમેશાં લાગ્યો છે. પ્લેટો કહે છે કે નીતિની સુંદરતા એવા સર્વોપરી નમુનો છે કે બીજાં બધાં દૃશ્ય સૌંદર્ય તેની છાયા માત્ર હોય છે. ‘નીતિનું સૌંદર્ય’ એ શબ્દોમાં યથાર્થતા આપણને લાગે છે. આપણને લાગે છે કે સૌંદર્યના જૂદા જૂદા પ્રકારમાં જૂદા જૂદા સદગુણની વાસ્તવિક સદશતા રહેલી છે અને કાવ્ય અને વકતૃત્વના ઘણાખરા મનોહારિત્વનો આધાર

સાદૃશ્ય ઉપર રહેતો હોય છે. વળી આપણને લાગે છે કે આકાશાદિની સુંદરતા માત્ર દર્શનથીજ આપણને આપોઆપ સિદ્ધ છે, અને ઉપયોગિતાના ભાનથી એ વાત તદ્દન જૂદીજ છે તથા ઉપયોગિતાના વિચારથી એ પ્રાપ્ત થતી નથી; તેથી. નૈતિક ભાનની પેઠે સૌંદર્યનું ભાન પણ આપણને સહજ અને તાત્કાલિક થાય છે. વળી આપણા મનના વ્યાપારમાં ઉંડા ઉતરી આપણે તપાસીએ તો આપણને લાગે છે કે નીતિની પેઠે સૌંદર્યના ભાનમાં પણ બુદ્ધિનો અંશ અને હૃદયનો ભાવ રહેલાં છે. સુખના વિચારમાં તેની ઇચ્છાનો અને કર્તવ્યના વિચારમાં તે કરવાનો વિચાર જેમ અંતર્ગત છે તેમ સૌંદર્યના વિચારમાં પણ સાનંદ પ્રેમનો આવિર્ભાવ રહેલોજ છે. વળી સારા નરસાના ભેદની પેઠે સુંદરતા અને વિરૂપતાનો ભેદ પણ સૌને સ્પષ્ટ છે. નરસા કરતાં સાફ અને વિરૂપ કરતાં સુંદર વધારે ઉત્તમ છે એ વાત પણ સર્વને નિર્વિવાદ છે. વિગતો પરત્વે કેટલીક આખતમાં મતભેદ જોવામાં આવે છે એ વાત ખરી, તથાપિ વાસ્તવિક એકમતતા ઘણી વધારે જોવામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પણ ઉત્તમ કાવ્યો પ્રતિ માણસોનાં મન આકર્ષાયાં છે. સંગીતની આલ્હાદકતા, સુંદર સ્ત્રીના મુખનું મનોહારિત્વ, તારા ત્રાળા આકાશની કે પર્વતની ભવ્યતા, ખળ ખળ વહેતા ઝરાની મૃદુ સુંદરતા, આ સર્વની મોહીની દરેક જમાનામાં મનુષ્યોએ અનુભવી છે અને અનુભવશે. એજ પ્રમાણે સાહસિક સદાચાર અને સદ્ગુણના નમુનાની સર્વ ક્ષણમાં લોકોએ વાહ વાહ કહી છે અને કહેશેજ. નાની નાની આખતોમાં મતભેદ હોવા છતાં મોટી આખતોમાં તો સાર્વત્રિકતા સ્પષ્ટજ છે. એકંદરે સિદ્ધાંત તો અવિકૃતજ છે. સત્યને દુરાચાર કે વ્યભિચારને સદાચાર ક્રોધ કહેતું નથી; તેમ ઉનાળાના રમણીય સૂર્યાસ્તને વિરૂપ કે ઘંટીગોઆવાળા મનુષ્યના મ્હોંને સુંદર ક્રોધ કહેતું નથી.

અન્ને આખતોમાં જે મતભેદ પડે છે તે મોટે ભાગે જમાનાની ભિન્ન ભિન્ન અંશે પ્રગતિને લઈને પડે છે. નૈતિક ધોરણ અમુક હદમાં અને જનસમાજના વિકાસની સાથે સાથે અમુક નિયમેજ અદલાય છે. જંગલી દશામાં સર્વોત્તમ ગણાતા સદ્ગુણ સુધરેલી દશામાં દમ વગરના

ગણાય છે; અને તેથી ઉલટું, તે દશામાં ગૌણ ગણાતા સદ્ગુણ સુધરેલી દશામાં મુખ્ય ગણાય છે. વળી કેટલાક સદાચાર એવા પણ હોય છે કે જે અત્યંત સુધરેલી દશા સિવાય માણસોને સમજવા અશક્ય છે. વળી કેટલીક વખત દયા અને નિર્દયતાદિ સદાચાર અને દુરાચારનો પ્રશ્ન માત્ર ઓછા વધતા સદાચારનોજ પ્રશ્ન હોય છે, અને સુધારાની કોઈ એક અવસ્થાનું ધોરણ બીજી અવસ્થાના ધોરણ કરતાં કદિ બહુ ઉચું પણ હોય. એજ પ્રમાણે વધતા જતા સુધારાને લીધે આપણી રસિક વૃત્તિમાં ફેરફાર થતો જાય છે. વંગલીની અને સુધરેલાની રસિક વૃત્તિમાં ફેર હોય છે. દેશ દેશના રીવાજને લીધે તેમના પેહુરવેશમાં ફેર હોય છે; રંગની પસંદગી માં પણ ફેર હોય છે. રસિક વૃત્તિ કેળવાતાં તેના નિયમો પણ બદલાતા જાય છે. છતાં સૌંદર્યનાં સામાન્ય લક્ષણોતો તેના તેજ રહે છે.

વળી આ બંને આખતોમાં ઘણા મતભેદના કારણો પ્રાસંગિક પણ હોય છે. કોઈ વગવાળા મોટા માણસના દેખાવની કે પોશાકની વિચિત્રતાનું અનુકરણ ઘણી વખત લોકો કરવા માંડે છે અને કાળ જતાં તેમાં રસસતા ગણવા લાગે છે. એવીજ રીતે કોઈ પ્રાસંગિક સંબંધના બળે કોઈ તટસ્થ કાર્યમાં મોટા સદાચાર ગણવા લાગે, તે લોકોની મનોદેવતા પણ તેને ધીમે ધીમે તેવું ગણવા લાગે છે અને પછી વધારે વિશાળ ન્યાયબુદ્ધિને અપીલ કરવાથીજ આ ભૂલ સુધરી શકે છે. પોતાના સંબંધ અને સ્થિતિના પ્રભાવે દરેક પ્રજા સૌંદર્ય અને નીતિ પરત્વે પોતપોતાનાજ નમુનાપ્રમાણે બોલે છે અને વરતે છે અને તેને બીજા કરતાં સ્વાભાવિક રીતેજ વિશેષ ગણે છે. ઉગ્ધ પર્વતોમાં વસનારી, ચારે તરફ દુશ્મનોથી વીંટાએલી, અને હિંમત જાગ્રતિ અને અથાક બંદોબસ્તથીજ જે શત્રુતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખે છે, તે પ્રજા કૂરતા અને જીજ્ઞાસુ પ્રત્યે કઠોર નજર નહિ રાખે; અને જે પ્રજા ધનવાન, વિદેશીય હુમલાની ધાસ્તી રહિત અને બહોળા વેપારવાળી હોય તે એજ દુરાચારને જોખમકારક ગણશે અને બીજાને સર્વોત્તમ ગણશે. એજ પ્રમાણે હાસીઓના અને ચોસાઓના સૌંદર્યના વિચારમાં

ફેર હોય છે. પોતાના સંજોગના બળે પ્રજ્ઞતાં ધોરણ બંધાય છે અને વિચારમાં ફેર પડે છે; અને અમુક બાબતમાં રીત રીવાજો એવા દૃઢ બંધાઈ જાય છે કે નાની અને નજીવી બાબતોમાં પણ તેમની અસરમાંથી મુક્ત થવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગોરપૂજા કરીને આવતી કન્યાનું ચિત્રિત કપાળ જોઈને યુરોપવાસીને કદાચ હસવું આવશે.

કેટલાક કહે છે કે સૌંદર્ય, ભવ્યતા કે રસિક વૃત્તિને નામે ઉપજતા કોઈ પણ મનોભાવથી માણસ માત્ર આનંદજનક વિચારમાં મસ્ત રહે છે પણ તેથી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી; પરંતુ નૈતિક મનોભાવથી તો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ તે બેમાં મોટો ભેદ છે. પણ આ દલીલ ખોટી છે; કારણ કે સૌંદર્યના ભાનમાં પણ પસંદગી કરવાની શક્તિ રહેલી છે, અને અન્ય બળની ગેરહાજરીમાં એ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. નરસું કોઈને ગમતું નથી; અને ભાડું આપવાની શક્તિ હોય તો નફાઈ ઘર કોઈ ભાડે રાખતું નથી. નીતિ અને સૌંદર્યના ભાનને અનુરૂપ વર્તન માણસો કરતાં ન હોય તો તેનાં અન્ય કારણો હોય છે. ખરી વાત છે કે ઉપયોગિતાના વિચારથી દોરવાઈ વખતે સુંદરતાનો ભોગ આપણે આપીએ છીએ, પણ નીતિનો ભોગ તેવી સેહેલાઈથી આપણે આપતા નથી; ઢંગધડા વિનાનું ધર બાંધવાની માણસ કદાચ હા પાડશે, પણ ગેરઆખરનું કામ કરવાની તે ના પાડશે. છતાં દુઃખની લાગણી થયા વિના સુંદર વસ્તુ મૂઝીને વિરૂપ વસ્તુ જાણી જોઈને કોઈ પસંદ કરતું નથી, અને હાર્ટલી આવા પ્રકારના દુઃખનેજ મનોદેવતાનું નામ આપે છે; અને કોઈ માણસમાં સુંદરતાનું ભાન કદિ એવું પણ પ્રખળ હોય કે જીવ જાય તો પણ એ ભાનથી વિરૂદ્ધ એ નહિ વરતે.

બન્ને વચ્ચે આનું સામ્ય હોવાથી નીતિને કેટલાક લેખકો સૌંદર્યનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ પ્રકાર માત્ર લેખે છે. અને રસજ્ઞતાની કેળવણીને નીતિની કેળવણી ગણે છે. હવે આ સિદ્ધાંત જો કે જનહિતવાદ કરતાં સારો છે. તથાપિ બે વાતને લીધે એ પણ યથાર્થ નથી. પ્રથમ તો દયા, શ્રદ્ધા, ભક્તિ ઇત્યાદિ સદાચાર પ્રત્યે 'સુંદર' શબ્દનો પ્રયોગ જેવો યથાર્થ લાગે

છે તેવો યથાર્થ એ પ્રયોગ સત્ય, પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ સદાચાર પ્રત્યે લાગતો નથી. ખરૂં કહીએ તો સૌંદર્યનું ભાન અને તેમાંથી ઉપજતો આનંદનો આ વિર્ભાવ, સાદું કર્તવ્ય કે જેથી માણસ સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક રહે છે તેના કરતાં અંતરના ઉત્સાહ અને લાગણીને વધારે વળગેલાં હોય છે. બીજી વાત એ છે કે આપણા સ્વભાવમાં મનોદેવતાની પદવી અદ્વિતીય છે અને તેથી સૌંદર્યના અભ્યાસથી નૈતિક આચરણ સ્પષ્ટ રીતે ભિન્ન છે. આપણી દરેક ઇંદ્રિયના વ્યાપારનો પ્રદેશ મર્યાદિત છે, પણ મનોદેવતાનું કામ આપણી પ્રકૃતિના આખા પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરવાનું છે; અને જૂદા જૂદા મનો વિકાર અને લાલસાઓની તૃપ્તિની હદ તે બાંધી આપે છે. તેથી આપણા આખા જીવનનું નિયમન તેને અધીન છે. તેની સત્તા કદિ નામની હોય તોપણ તેથી તેના સર્વોપરીપણાનો હક કુઝી જતો નથી. જેટલું એનું વાજ-બીપણું છે તેટલું જો એનું સામર્થ્ય હોત તો આખી દુનિયા ઉપર એનો અમલ જામત. સઘળા મનોવિકાર, લાલસા અને રસજ્ઞતાથી એ તદ્દન ભિન્ન અને શ્રેષ્ઠ છે. તેથીજ આપણા જીવનનો સર્વોપરી કાયદો સદાચાર થાય છે, અને તેથીજ નીતિમાં કર્તવ્યની લાગણી આપણને રહે છે.

આંતરવાદીઓના સિદ્ધાંતમાં આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ વિભાગનો ભેદ બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. પરંતુ આ ભેદ દર્શાતદ્વારાજ સમજાવી શકાય એવો છે; કારણકે એ અનુભવની વાત છે. મોજમાં પણ કેટલીક મોજ ઉચ્ચ હોય છે અને કેટલીક નીચ હોય છે, અને આ ભેદથી પણ જીવનમાં આપણે પ્રેરાઈએ છીએ એ વાત પણ દર્શાવતી સમજાશે.

રસના અને જ્ઞાન બન્ને દ્વારા આપણને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. રસનાને લીધે અમુક જાતના ભોજનમાં આપણને સ્વાદ લાગે છે; જ્ઞાનને લીધે સંગીતમાં મોહ ઉપજે છે. આ બન્ને પ્રકારના આનંદ આપણને સ્વાભાવિક છે; અને કેળવણીથી તે દરેક આનંદમાં ઘણો વધારો થઈ શકે છે; દરેકમાં તે આનંદ ઘણો ઉત્કટ પણ ક્ષણિક હોય છે; અને કાષ્ટમાંથી ખરાબ પરિણામ આવવાની આવશ્યકતા નથી. છતાં તે બેમાં ફેર છે. તમે કહેશો કે સંગીતમાંથી ઉપજતા આનંદની પ્રત્યક્ષતા વધારે છે તેથી એ ફેર લાગે

છે તો તે વાત ખોટી છે, કારણ કે ઘણા પ્રસંગે આ પ્રમાણના હોતી નથી. આ એની સરખામણીમાં કાંઈક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે તેમની પ્રયત્નતા, કાળમાન, અને પરિણામેની ગણતરીથી તદ્દન ભિન્ન છે એવું લાન આપણને બધાને થાય છે. સ્વાભાવિક રીતેજ એકમાં આપણને કાંઈક શરમ અને બીજામાં શોભા લાગે છે. સાઈ સાઈ ખાવાના શોખવાળા માણસને આપણે કાંઈક તુચ્છ ગણીએ છીએ. પોતાને ખાવાનો શોખ છે એમ બોલતાં માણસ લજવાશે, પણ સંગીતનો શોખ સ્વીકારતાં કશી આનાકાની તેને થતી નથી. અર્થાત્ ખાવાનો શોખ નીચો છે, સંગીતનો ઉંચો છે.

વળી એક કેળવાએલા પણ ઝાઝી ચાપાચીપ વિનાના આનંદી માણસને નાટકના તખ્તા ઉપર ફારસ બેતાં વધારે અભિશ્રિત અને પ્રયત્ન આનંદ થાય છે. પરંતુ કોઈ સાઈ કર્ણ રસ પ્રધાન નાટક બેતાં આનંદની સાથે વૃત્તિઓની શિથિલતા અને એક પ્રકારનું દુઃખ તે અનુભવે છે. છતાં તે ફારસ કરતાં તે નાટકનો આનંદ ઉંચા પ્રકારનો છે એ વાત એ તુરત સ્વીકારશે. આ બેમાંથી કયો આનંદ લેવો એ ખામત કવચિત્ તેના મનમાં ભાંજગડ થાય છે. કેવળ આનંદ બેઠેલો હશે તો ફારસ બેવા એ જશે; ઉંચી પ્રતિભા આનંદ બેઠેલો હશે તો નાટક બેવા એ જશે.

સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધની વાત એક કારે રાખીએ તો સૌંદર્યની સંપૂર્ણતા કરતાં હાસ્યજનક વિચિત્રતામાંથી સામાન્ય રીતે વધારે પ્રયત્ન આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૌંદર્યનો આનંદ ઉચ્ચ નથી હોતો અને ઘણા પ્રસંગે તો તેમાં ઉદાસીનો અંશ હોય છે. રમણીય પ્રદેશ બેતાં માણસના મન ઉપર જે ઉડી અસર થાય છે તેથી અત્યંત પ્રકુલ તે કવચિત્ જ બને છે. ઉદાસીની છાયા ગુપ્ત રીતે તેના મન ઉપર ચાલી આવે છે, આંખોમાં આંસુ તરી આવે છે અને કોઈ નહિ સમજતી અતૃપ્ત વાંછના તેના જીગરમાં ઉપજી આવે છે. છતાં હાસ્યજનક વિચિત્રતાના આનંદ કરતાં તે બેશક ઉંચો છે.

જો આપણી પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન માત્ર આનંદની પ્રાપ્તિજ હોય અને એ આનંદની ઉચ્ચતાનું માપ ઉત્કટતાના પ્રમાણથી થતું હોય તો જે માણસ ઓછામાં ઓછી મેહેનતે પોતાની મુરાદ હાંસલ કરે તેને અલ્લામાં અલ્લો

કહેવો નોંધ્યો. પણ આપણા અનુભવ તેથી ઉલટું જ કહે છે. દીંગણા દીંગ-
લીની રમતમાંથી આગકને થતો આનંદ અતિ ઉત્કટ અને સંપૂર્ણ હોય છે.
આશક્ષિત ગામડીઓ કેવળ અણુધક વાર્તાથી કે હલકી મજાકથી ખુશ ખુશ
થઈ જાય છે. કેળવાયેલો માણસ આવા આનંદ પ્રત્યે ના પસંદ નજરથી
જુએ છે, કારણ કે એને શ્રમ-સિદ્ધિ વસ્તુઓમાંથી આનંદ મળે છે. મોટી
ઉમરના માણસમાં છોકરવાદી નોંધ, આપણે તેની અવગણના કરીએ છીએ.
કેટલીક રમુજમાંથી આનંદ મેળવવાની વાતજ આપણામાં શરમની લાગણી
ઉપજાવે છે, કારણ કે આપણા સ્વભાવની ઉત્તમતાને યોગ્ય એ નથી લાગતી.

સમાજ પરત્વે પણ આ વાત સાચી છે. આનંદની પ્રાપ્તિમાંથી તેની
ઉચ્ચતાનું માપ થતું નથી. અર્ધ-જંગલીઓને આનંદની પ્રાપ્તિ સુધરેલા
માણસો કરતાં ઓછી થાય છે એમ ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાતું નથી. અસં-
સ્કારી જન ખસુસ કરીને દુઃખી હોવોજ નોંધ્યો એવો કાંઈ નિયમ નથી.
અને નોકે સુખનું ખરાબર માપ કરવાનું સાધન આપણી પાસે નથી, તોપણ
આપણને એટલી તો ખાત્રી થાય છે કે આખાદીના પ્રમાણ સાથે સુખની
રાશ મળતી આવતી નથી. પછત જમાનામાં માણસોની ટેવ અને રૂચિ
થોડાકે આનંદોના ટુંકા ક્ષેત્રની અનુકૂળતા સ્વીકારી લે છે અને તેમાંથી
કદાચ સુધરેલા જમાનાના બહોળા સાહિત્યના જેટલોજ આનંદ તેમને પણ
મળતો હોય. અશિક્ષિત દશામાં આનંદના સાધનો થોડાં હોવાથી માણસોને
તેમનો કંટાળો જરા વધારે આવશે એમ જો તમે કહેતા હો તો સુધરેલી
દશામાં અસંતોષની ફિકર બહુ વધી જાય છે એ વાત પણ તમારે ધ્યાનમાં
રાખવી. છતાં અત્યંત સુધરેલો માણસ વધારે ઉચ્ચ દશાને પ્રાપ્ત થયો છે
એ વાતની ના કાંઈ કહેતું નથી, કારણ કે પોતાના જીવનને વધારે સાર્થક
એણે કર્યું છે અને પોતાની શક્તિઓના મોટા ભાગને જાગ્રત કરી એ
વાપરવા લાગ્યો છે. અને મનુષ્યજીવનનો ઉદ્દેશ એજ છે. માણસો કરતાં
પશુદિ વધારે સુખી હોય, અને એ વાત અસંભવિત નથી, અને સુધરેલા
કરતાં અર્ધજંગલી કદિ વધારે સુખીઓ હોય, તો પણ પશુ થવા કરતાં
માણસ થવું વધારે યોગ્ય છે અને સાહસ અને જ્ઞાનના ઝરાથી કેવળ

વેગળે એકલી પડેલી પ્રજામાં જન્મવા કરતાં સુધારાના તોફાની તરફડીઆની વચમાં જન્મવું વધારે ઉત્તમ છે. જનહિતવાદીઓ ભૌતિક સુધારાનો મહિમા બહુ વર્ણવે છે; પરંતુ તે સુધારામાં એવું તત્વ રહેલું છે કે જેનો ખુલાસો કેવળ સુખના સિદ્ધાંતથી થઈ શકતો નથી.

વળી શારીરિક આનંદ કરતાં માનસિક આનંદને લોક-અભિપ્રાય એશક બહુ ઉત્તમ લેખે છે. હવે આનંદનું મૂલ્ય તેમાંથી મળતા સુખના જથ્થાથી જો અંકાતું હોય તો આ વાતનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી. ખરું છે કે માનસિક આનંદો નાનાવિધ અને ચિરસ્થાયી હોય છે. પણ તેમની પ્રાપ્તિમાં ખરબચડ વધારે પડે છે અને તેના આનંદ ઘણાં થોડાં માણસો મેળવી શકે છે. એક પ્રકારનાં માણસો શિકારાદિ અંગકસરતમાં મોજ માણે છે, અને બીજા પ્રકારનાં માણસો ઉચા પ્રકારની માનસિક કેળવણીમાં આનંદ માને છે; કિશોરાવસ્થાની મોજમાં ઘણું કરીને પાશવ વૃત્તે હોય છે અને ખેસતી પાકટ અવસ્થામાં તે ઘણું કરીને માનસિક હોય છે. પરંતુ સુખના આ જૂદા જૂદા ધોરણમાં કોઈ કારણ તેમને એવું નહિ દેખાય કે જેના વડે તે બે વચ્ચે મનુષ્યો જે મોટું અંતર રાખે છે તેનો ખુલાસો થઈ જાય. કોઈ ચિતારા કે નવલકથાકારને સંપૂર્ણ સુખનો શ્રેષ્ઠ નમુનો ચિતરવાનું મન થાય તો ગંભીર વિચારકને દૃષ્ટિમાં રાખી એ કામ તે કરશે નહિ. માનસિક અવસ્થાઓ સાથે શરીરનો સંબંધ કેવો છે એ પ્રશ્નમાં ઉડકું ઉતરવાનું અત્ર પ્રયોજન નથી. તથાપિ માનસિક દશાઓ કરતાં શારીરિક દશાઓનો આપણા સુખ ઉપર વધારે અમલ ચાલે છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી. પેહેલું સુખ તે જાતે નર્યાં. તંદુરસ્તી હોય તો બધા સુખમાં સુખ લાગે છે. મંદવાડમાં સાકર પણ કડવી લાગે છે. પરંતુ તંદુરસ્તી એ શરીરની અવસ્થા માત્ર છે. માનસિક દુઃખ કરતાં શારીરિક દુઃખની તીવ્ર વેદનાથી આપણા સ્વભાવની શક્તિઓ વધારે બેહેર મારી જાય છે. માનસિક કે નૈતિક કારણોની આવી અસર ઘણું કરીને મનુષ્યના મોટા ભાગ ઉપર થતી નથી. સોક્રેટિસથી માંડીને મિલ પર્વત મોટા મોટા નીતિ-શાસ્ત્રવેત્તાઓ કરતાં, બેભાન-ઉત્પાદક દવા પ્રથમ શોધી કાઢનાર અમે-

રિકને માણસ જાતના સુખને માટે વિશેષ કર્યું હોય એ સંભવિત છે. નૈતિક કારણો મનુષ્યોને ધીરજ અને સહનશીલતા શીખવે છે અથવા તેથી મનની વેદના કદાચ ઓછી થાય છે, પરંતુ શારીરિક કારણોથી વખતે માણસનો સ્વભાવ એવો બદલાઈ જાય છે કે પછી ઘણાંપરં દુઃખો તેને લગભગ સ્પર્શતાં નથી. એક પ્રાચીન પુરૂષે કહ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાન માણસને મરતાં શીખવે છે. પરંતુ અનેક રણસંગ્રામમાં, શંસીના અનેક લાકડાં ઉપર, અને ચીન અને હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા પર્યંત, એ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે કે ભાન વિનાનો એદી અને પાશવ વૃત્તિવાળો માણસ તત્ત્વજ્ઞાની કરતાં વિશેષ શાંતિથી મોતનો બેદરકાર રહી શકે છે. ખરી વાત એમ છે કે આપણા સ્વભાવનો માનસિક વિભાગ શારીરિક કિંવા ઇન્દ્રિય-વિભાગ કરતાં ઉત્તમ છે તે એટલા માટે નહિ કે આપણા સુખને એ અત્યંત ઉપકારક છે. તેની ઉત્તમતા જૂદા જ પ્રકારની છે. ઉચ્ચ હોવાથી તે ઉચ્ચ છે.

અને આપણી નૈતિક વૃત્તિઓની તૃપ્તિથી જે આનંદ આપણને થાય છે તે આનંદને વાસ્તવિક રીતે જ આપણે પ્રથમ પદવી આપીએ છીએ; લસબસતા લાડુ ખાતાં જે આનંદ થાય તે આનંદનો ગમે તેવડો ગુણાકાર કરો, પણ તે આનંદ એક ઉદાર કાર્યના આનંદની બરાબરી કદિ પણ કરી શકશે નહિ એ વાત મનુષ્યના મોટા ભાગને ઘણું કરીને સ્પષ્ટ જ છે.

આનંદ આનંદમાં રહેલા આ વાસ્તવિક ભેદની ઘણા ખરા જનહિતવાદીઓ ના કહે છે; અને જો કે તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ પોતાના મતની વ્યવસ્થા કરવામાં એ વાતને ઘુસાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતમાં એ વાત અસંગત છે એ સ્પષ્ટ જ છે. આ ભેદ વાસ્તવિક છે એમ જો સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી એમ જ સિદ્ધ થાય કે આપણી ઇચ્છા-શક્તિને જે વસ્તુઓથી વધારેમાં વધારે સુખ મળે તેમના પ્રત્યે ખંચાવાની તેને આવશ્યકતા રહેતી નથી; એટલું જ નહિ પણ કોઈ આનંદની ઉચ્ચતા કે નીચતા ઓળખવાની, અને સુખને લીધે નહિ પણ તે

ઉચ્ચતાને લીધે વસ્તુની પસંદગી કરવાની, આપણામાં શક્તિ રહેલી છે. એમાંથી એક જાતના આનંદમાં પરિણામે ઓછામાં ઓછી મોજ છે એમ જે જાણે છે, છતાં તે ઉચ્ચ છે એમ સમજીને જે માણસ પરિણામની દરકાર રાખ્યા વિના જાણી જુઠીને તે પસંદ કરે છે તે માણસ કાંતો વિવેકહીન છે અને કાંતો વિચારના એવા સિદ્ધાંત ઉપર તે ચાલે છે કે જેનો ખુલાસો ‘વધારેમાં વધારે સુખ’ વાળા જનહિતવાદથી થઈ શકતો નથી. જનહિતવાદ પ્રમાણે તો આપણા સ્વભાવના જે લાગણી કે વિચાર અથવા લાગણીના જે પ્રદેશથી સુખ વધારે મળે તે ઉચ્ચ અને ઓછું મળે તે નીચ. પણ સુખમાં જાતિ-ભેદનો સ્વીકાર કરીએ તો ‘ઉચ્ચ’ શબ્દનો અર્થ જ ફરી જાય છે; કારણ કે પછી તો એમ જ કહેવું પડે કે આપણા સ્વભાવનો એક ભાગ ઉચ્ચ હોવાથી ઉચ્ચ છે અને બીજો નીચ હોવાથી નીચો છે. અને આપણા જીવનની આ ઉચ્ચતા અને નીચતા આપણને સ્વભાવસિદ્ધ અને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ છે એ વાત આંતરવાદીના સિદ્ધાંતમાં સુખ્ય છે. તેથી જ આંતરવાદીઓ કહે છે કે આપણું નૈતિક અને માન-સિક જીવન ઇન્દ્રિય જીવન કરતાં ઉચ્ચ છે, સ્વાર્થ કરતાં પરોપકાર ઉત્તમ છે; અને આપણા જીવનના બીજા ભાગ ઉપર મનોદેવતાનો અધિકાર છે એમ બોલવામાં અમે ભ્રમજનક, તુરંગી કે અવગત વાત કરતા નથી, કારણ કે એ વાત એવે રૂપે આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે યથા-સ્થિત છે એમ તેઓ કહે છે.

આંતરવાદની સામે એ આક્ષેપ મૂકાય છે: એક તો, આપણી બધી નૈતિક મનોવૃત્તિઓ ઉપયોગિતાના વિચારમાં પર્યવસાન પામી શકે છે. આ આક્ષેપ પરત્વે આગળ આપણે બહુ કંઈ છે. બીજો એ છે કે જમાને જમાને અને પ્રજા પ્રજામાં આ મનોવૃત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન માલમ પડેલી છે અને નૈતિક શક્તિની કદપનાથી આ વિવિધતાનો તદ્દન ખુલાસો થઈ શકતો નથી. આ ભ્રમ ભાંગવો નહીંએ તેથી, અને આચરણના ઇતિહાસમાં આ વાત અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવતી હોવાથી, તેનું નિરાકરણ અત્રે થવું જોઈએ.

પ્રથમ તો ઘણી આખતોમાં નૈતિક અભિપ્રાયની વિવિધતા કેવળ બુદ્ધિવિષયક કારણોને લીધે ઉપજેલી છે, નૈતિક કારણોને લીધે નહિ. દાખલા તરીકે, વ્યાજ નાણું ધીરવું એ કુદરતના કાયદાથી વિરુદ્ધ અને સ્પષ્ટ રીતે જીવનકારક છે એમ જ્યારે ધર્માચાર્યો કહેતા હતા ત્યારે નાણાના ઉપયોગના ખોટા વિચારમાંથી એ વાત જન્મી હતી એ સ્પષ્ટ છે. નાણું વંધ્ય વસ્તુ છે, અને ઉછીની લીધેલી રકમ પૂરેપૂરી પાછી આપી એટલે દેણદારે લીધેલા સઘળો લાભ ખતમ થઇ ગયો એમ તે માનતા હતા. વળી તે સમયમાં વ્યાજનો દર એટલો બધો આકરો હતો કે ગરીબ લોકોને તે જીવનરૂપ લાગતો હતો. પરંતુ અર્વાચીન અર્થશાસ્ત્રે આ ભૂલ અને ભ્રમ દૂર કર્યા છે. પૈસો ઉત્પાદક વસ્તુ છે અને વ્યાજે નાણાં લઇ માણસ તેમાંથી એવા લાભ લઇ શકે છે કે દેણું ભર્યા પછી પણ તે લાભ જારી રહે છે એ વાત જેમ જેમ સમજાતી ગઇ તેમ તેમ વ્યાજ લેવામાં અન્યાય નથી એ વાત લોકોને સ્પષ્ટ થતી ગઇ.

ગર્ભપાતના શુના વિષે પણ અન્ય કારણોને લીધે માણસોના વિચાર બદલાતા ગયા છે. માણસનું ખૂન કરવામાં બેશક પાપ છે. પરંતુ ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભ જ્યારે સજીવ અવસ્થામાં આવે ત્યારે તેવા ગર્ભપાતમાં પાપ ગણાય; પણ આગક તે અવસ્થામાં સજીવ ક્યારે ગણાય તે આખતમાં બહુ મતભેદ જણાય છે. પ્રાચીન કાળમાં એકંદરે એવો અભિપ્રાય પ્રચલિત હતો કે ગુમરાની પેઢે ગર્ભ પણ તેની માતાના શરીરનો એક ભાગ માત્ર છે અને તેથી બન્નેને અળગાં કરી નાખવાનો તેનો હક છે. પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ બન્નેની એ વિચારમાં સંમતિ હતી. અરિષ્ટપનના સમયપર્યંત રોમના લોકોમાં પણ ગર્ભપાતની સામે કાયદો નહોતો. શ્વાસની ક્રિયા જ્યારથી થવા લાગે ત્યારથી જ આગક જીવતું ગણાય એમ સ્ટોઇક મતવાળા માનતા હતા. ગર્ભાધાન પછી ચાળીશ દિવસે આગકમાં પ્રાણ આવ્યો ગણવો એમ જસ્ટિનિયનના ધારામાં નક્કી કર્યું હતું. અર્વાચીન કાયદામાં ગર્ભાધાનના સમયથી જ ગર્ભપાતમાં શુનો ગણવા લાગ્યો. આવી આખતોનો નિશ્ચય કરવો એ નૈતિક વૃત્તિઓનો વિષય નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.

વળી ધર્મની આજ્ઞાને આધારે મનાયલાં કર્તવ્ય અને મનોદેવતાનાં ફરમાનરૂપ કર્તવ્યમાં મોટો ફેર છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. જન્માશ્રમી કે ભીમ અગ્નીઆરસનો અપવાસ ન કરવો, અથવા અમાસ આરસે બ્રાહ્મણને સીધું ન પૂરવું એમાં જે પાપ હોય તો તેનો આધાર, જૂઠું, ચોરી, ખૂન અને વ્યભિચારના પાપના આધાર કરતાં તદ્દન ભિન્ન છે. પ્રથમ જ્ઞાતનાં પાપો પ્રત્યે મનોદેવતાનાં દંપકા શરત-વાચક જ હોય છે, કારણકે તે આજ્ઞાઓને તાબે રહેવાનું મનોદેવતા ફરમાવે છે, પણ તે આજ્ઞાઓ કઈ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ વિવેકબુદ્ધિને તે સોંપી દે છે. આમ આ બંને જ્ઞાતનાં કર્તવ્યમાં ફેર છે એ વાત જરીક વિચારવાથી સહેજે સમજાય છે, અને તેમની ભાષેક્ષ અગત્યતા બાબત જે મતભિન્નત્વ જેવામાં આવે છે તેમનું જ્યાન કરવું એ ધાર્મિક ઇતિહાસનું કામ છે.

વળી પરાપૂર્વથી આવ્યો આવતો રીવાજ વખત જતાં ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે છે અને તેથી તેનું ખરૂં કારણ વીસરી જઈ કેવળ ધર્મને નામે લોકો તેનો વ્યવહાર કરે છે. દાખલા તરીકે, રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં સ્ત્રીઓની વિશુદ્ધિ સાચવવાને અર્થે સ્ત્રીઓએ દારૂ આખવો પણ નહિ એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો. આ કારણ સમજાય તેવું છે. પરંતુ કેળવણી, ટેવ અને પરંપરાએ ચાલી આવતી પૂજ્યબુદ્ધિને લીધે લોકોની વૃત્તિમાં એવો તો ઓતપ્રોત એ થઈ ગયો કે પછી તેના ભંગમાં એક રાક્ષસી યુનો થતો ગણાવા લાગ્યો. અને લજ્જા અને પાતિવ્રત્યને માટે પ્રસિદ્ધ એવી એક સ્ત્રીને દારૂ પીવાના વાંકે માટે તેના ઘણીએ કારડા મારી મારીને મારી નાખ્યાનો દાખલો પણ તેમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. આમ મૂળ સાદા વિચારમાં બીજા વિચારો ધીમે ધીમે લળી જાય છે અને તેથી માણસોના નૈતિક વિચાર પણ રૂપાંતર પામે છે. મૂળ વિચાર પાછો ન્યારે ખરા સ્વરૂપે સમજવા લાગે છે, ત્યારે નૈતિક વિચાર પણ પાછો યથાથોગ્ય થઈ જાય છે.

પરાક્રમી વિજેતાઓ પ્રત્યે માણસોને જે ભાવ અને ભક્તિ ઉપજે છે તેમાં પણ વિચાર-સાહચર્યની જ આવી ગડબડ હોય છે. ભુખના દુઃખથી

પ્રેરાઇ કે અન્યાય સહન ન થવાથી કોઇ ગરીબ કે ગામડીઓ એકાદી લૂટ કે ખૂન કરે તો તેના ઉપર આપણને તિરસ્કાર ઉપજે છે. પરંતુ માત્ર આપ-વડાઇ કે કીર્તિની ખાતર, અથવા જમીનના લોભથી લોભાઇ, હજારોને મરાવી હજારોને રંડાવતા અને અનેક વિધ દુઃખ ઉપજાવતા વિજેતાઓ પ્રત્યે માણસો ભાવ અને લક્ષિત બતાવે એના જેવી નીતિની બાબતમાં બીજી એકે વિચિત્રતા નથી. જે અગાધ બુદ્ધિ અને સત્તાનું માપ સામાન્ય લોકો ભૌતિક ક્ષેત્રોથી જ કરે છે તે બુદ્ધિ અને સત્તાનું આકર્ષણ, પોતાની પ્રગ્નને જે લાભ વિજેતા મેળવી આપે છે તે, લગાઇના પરિણામમાં દેવની દરમ્યાનગીરી હોવાથી વિજ્ય એ દૈવીકૃપાની સાબીતિ છે એવી માન્યતા, અને રાજસત્તાને અપાતી પવિત્રતા,—આ બધાં વિજેતાની કારકીર્દીની કુર-તાને બેશક છાવરી રાખે છે; પરંતુ કદાચ આથી પણ વધારે ઉંડું કારણ તેમાં રહેલું છે. લગાઇની અનેક દુર્દશા છતાં નીતિનું એક પ્રૌઢ તત્ત્વ તેમાં રહેલું છે. તેમાં ઉત્કટ આત્મ-ભોગ બહાર ખીલી નીકળે છે. અને નિઃસ્વાર્થી ઉત્સાહને તેમાં ઘણું જ અવકાશ રહે છે. હજારોએ પોતાના દેશ કે રાજ્યને માટે પોતાના લોહીનું અલિહાન આપ્યું છે અને આપણે પણ તેમજ કરવાનું છે એવો વિચાર લગાઇને વખતે શરવીર સીપાઇઓમાં બહાર તરી આવે છે. પણ જેમ સાકાર મૂર્તિ વિના કેટલાકની ઈશ્વર-ભાવના ટકી શકતી નથી તેમ આ ઉત્સાહની લાગણીને ટકાવી રાખવા માટે કોઈ દૃષ્ટાંત-ભૂત પુરૂષની જરૂર રહે છે. અપ્રસિદ્ધ સામાન્ય સિપાઇઓનાં નામ કદપના ઉપર અસર કરતાં નથી; અને તેથી બીજાની નજર તેમના ઉપર ફરતી નથી. પરંતુ રાજા કે સેનાપતિ મહોટો અને આગેવાન હોવાથી આત્મ-ભોગની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ લેખાય છે અને પૂજ્ય છે. અને પછી એજ માણસ શોધી શોધીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા તત્પર રહે છે. આમ પ્રારબ્ધની ચોર વક્રોક્તિરૂપ વિચાર-સાહચર્યની ગુંચવણ તો બુઝો, કે હજારો માણસની આત્મ-ભોગની વૃત્તિથી બહાર નીકળેલો નૈતિક ઉત્સાહ, જે માણસની અપૂર્વ અહતા મમતાને લીધે જ તે આત્મભોગ આવશ્યક થાય છે તે જ માણસની આસપાસ પવિત્ર પ્રકાશનું ડુંગળું કરી આપે છે.

વળી કેટલીક વખત આપણી નૈતિક વૃત્તિને સ્પષ્ટ આંચકા લાગે એવી વાતો પણ ધર્મની શ્રદ્ધાને લીધે માણસો માને છે. કેટલીક વખત યુદ્ધિને પણ આવો આંચકો લાગે છે. ઘણાખરા ખ્રિસ્તિઓ વિશ્વાસપૂર્વક માને છે કે અમુક રાત્રીએ વાળુ કરતાં ઈશુખ્રિસ્તે પોતાનું શરીર પોતાના હાથમાં લીધું, તેના કકડા કરી પોતાના અનુયાયીઓને એણે વહેંચી આપ્યા, અને એલાઓ તે ખાવા લાગ્યા; છતાં તેજ શરીર એજ વખતે સાચું તાજું મેજ પાસે બેઠેલું હતું અને તુરત જ ગેથેસેમન નામના બગીચામાં ગયું. આવી વાતમાં અસંગતતા લાગવા છતાં ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખી માણસો એ માને છે. એજ પ્રમાણે જે છોકરાંઓને જળ-માર્જન (Baptism) ની ક્રિયા થઈ ન હોય તે નિરંતર નરકમાં સડ્યાં કરશે એ ઓગસ્ટાઇનનો સિદ્ધાંત પણ એવો જ છે. તરતનું જન્મેલું બાળક કે જે જળ-માર્જન પામ્યા વિના ગતપ્રાણ થાય તે બાળક, છ હજાર વર્ષો પૂર્વે પોતાના વડવાઓએ કરેલા આજ્ઞા-સંગતે માટે નરકમાં જાય એ વાતથી આપણા નીતિના વિચારને જખરા આંચકો લાગે છે; અને જે પ્રભુ એવાં બાળકોને દુઃખ દેવા જ ઉપજાવે છે તેની નીતિ અને દયાને માટે તેથી વિચિત્ર વિચાર આપણને ઉપજે તો તેમાં નવાઈ નથી. આવા પ્રભુની કૂરતા કેટલી કહેવાય? આવા સિદ્ધાંત ઉપર નીતિના સ્વભાવ-સિદ્ધ પ્રત્યક્ષોનો સિદ્ધાંત ટકી શકે જ નહિ; કારણ કે આ કૂરતા આગળ માનુષી કૂરતાનો હિસાબ નથી. પરંતુ સુભાગ્યે ધર્મના જે ઋણીઓ ધર્મનો આ સિદ્ધાંત માને છે, તે અન્ય બાબતોમાં તો નૈતિક પ્રત્યક્ષોનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે; અને નીરોની કૂરતાને ધિક્કારી વખોડે છે. આમ ધર્મ અને નીતિમાં કેટલીક વખત વિરોધ હોય છે.

આવો વિરોધ ધાર્મિક જીવનમાં સ્પષ્ટ થાય છે. ધર્મ-બ્રજતા અને પાપગંડને નામે કેથોલિક ધર્મના અનુયાયીઓએ હજારોનો સંહાર કર્યો છે અને હજારોને જીવતા બાળી મૂક્યા છે. આ બાબતમાં તેમના દુરાગ્રહી સિદ્ધાંતની કેવળ અનીતિમાન પ્રતિજ્ઞાનો જે સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો તેમાંથી નીકળતા અનુમાનને નીતિમાન અને યુક્ત કહેવું જ પડે; જ્યાં

ગુનાની દુષ્ટતા અને તેનાથી થતું નુકસાન મોટામાં મોટું હોય ત્યાં ગુનેગારને મોટામાં મોટી શિક્ષા થવી વાજબી છે. ખુન એવી જાતનો ગુનો હોવાથી ખુનીને ફાંસીની સજા થાય તે યોગ્ય જ છે; અને તેવી સજા કરનારમાં નૈતિક તત્ત્વનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ કોઈ કહેશે નહિ. આ ન્યાયે અમુક મત માનનારો પાપી છે અને પોતાનો મત ફેલાવવા એ જીવતો રહે તો માણસ જાતની મોટામાં મોટી ખરાબી થાય એમ જ્યારે કેથોલિકો માનવા લાગ્યા ત્યારે પાખંડીઓને મારી નાંખવામાં પાપ નથી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ. આમ પોતાનો ધર્મ કદિ જૂઠો હોય જ નહિ એવો દૃઢ વિશ્વાસ, અને ભૂલને ગુનો ગણવાનો તેમનો મત-આ, એ વાતથી તેમના ધાર્મિક જીવનનો ખુલાસો થઈ શકે છે.

આમ જે ધર્મને પોતાના મતનો આગ્રહ હોય અને ભાવિ દાન અને દંડ ઉપર જેનો નિભાવ હોય તે ધર્મ નીતિના એવા કાયદાનો ઉપદેશ આપે કે જેથી મનોદેવતાને મૌન્ય રહેવું પડે કે દગ્ગાઈ જાય, અને કદિ અવગે માર્ગે પણ દોરાય. જે ધર્મગુરુઓ આપણને નિરંતર એમજ કહ્યા કરે કે ધર્મની વાતમાં કોઈ પ્રશ્ન કે શંકાજ ઉઠાવવી નહિ, પણ ધર્મ જે કહે તે મૂંગે મોઢે માની જ લેવું, તો ધીમે ધીમે આપણી માનસિક ટેવો એવી પડશે કે પછી નિષ્પક્ષ અને પ્રમાણિક વિચાર સાંભળતાં પણ આપણને ક્યારી જૂટશે. એવી જ રીતે જે કોઈ માણસ પોતાના કર્તવ્યનો નિરંતર ભંગ જ કર્યા કરે તો અંતે કર્તવ્યની લાગણી જ એનામાં રહેશે નહિ. પરંતુ નીતિની ઉહાપોહમાં આ એક મોટી મુશ્કેલી જે કે છે, તથાપિ તેથી કરીને નૈતિક પ્રત્યક્ષોની વાસ્તવિકતા મટી જતી નથી, કારણ કે જેના સ્વાધીનમાં આપણા સ્વભાવની શક્તિઓ રહેલી છે એવો તે કાયદો જ છે. સુદ્ધિની ખરાબ કેળવણીથી જ્ઞાન અપૂર્ણ અને ભ્રમજનક થશે એટલું જ નહિ પણ સુદ્ધિનું વળણ પણ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. રસિકતાની ખરાબ કેળવણીથી ખોટા નિયમો બંધાઈ જાય છે. હમેશના દુરપયોગથી કેટલાંક ઇદ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષો પણ દૂષિત અને ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. આ દરેક બાબતમાં ખરાબ ખોટાનું ધોરણ જૂદી જૂદી અવસ્થાના અનેક માણસના અનુભવના આધારે

નિશ્ચિત થવું જોઈએ, અને બ્રહ્મ અવયવને પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પાછો લાવવા માટે લાંબો વખત પરિશ્રમ કરવાની જરૂર છે. અમુક અમુક પ્રશ્નોનો નિર્ણય આપણે યુક્તિથી કરીએ તે લલે, પણ યુક્તિનો ધનસાક આંતર-પ્રત્યક્ષથી જણાતા કેટલાક નીતિના નિયમોને આધરે જ થાય છે.

લોકો ધારે છે કે આંતરવાદીઓના મત પ્રમાણે સોફેટિસનાં 'ભૂત'ની પેઠે આપણામાં પણ 'મનોદેવતા' નામની કોઈ અનિર્વાચ્ય વ્યક્તિ રહેલી છે અને પ્રસંગે પ્રસંગે આપણને ખાસ અને અચૂક માહિતિ તે આપે છે. પરંતુ આમ માનવામાં પણ ભૂલ છે. આંતરવાદીઓ તો એટલું જ કહે છે કે માત્ર સુખ દુઃખના કાયદાથી જ આપણી ઈચ્છા-શક્તિનું નિયમન થતું નથી, પણ કર્તવ્યના કાયદાથી પણ થાય છે. આ કર્તવ્યનો કાયદો સુખ દુઃખના કાયદાથી ભિન્ન છે અને નૈતિક બંધન પણ તેનું જ છે એમ આપણને અંતરમાં લાગે છે. બીજી વાત એ છે કે આપણા હૃદયમાં જે જે વિચાર કે વૃત્તિઓ ઉઠે તેમાંથી કેટલીક અવશ્ય કરીને સારી છે અને તેમને ઉત્તેજીત કરવી જોઈએ; અને કેટલીક અવશ્ય કરીને દુષ્ટ છે અને તેમને દાબી દેવી જોઈએ; એવું સહજ લાન આપણને અંતરમાં જે થાય છે તે આપણા કર્તવ્યના વિચારનો પાયો છે. તેઓ કહે છે કે દ્રેષથી શુભેચ્છા, અસત્યથી સત્ય, અન્યાયથી ન્યાય, અપકારથી ઉપકાર, ઇંદ્રિયજન્ય વિશ્વાસ-થી પાતિવ્રત્ય, ચઢીઆતાં છે એવું આપણને અંતરમાં થતું લાન માનસ-શાસ્ત્રની વાસ્તવિક હકીકત છે; અને સઘળા જમાનામાં અને સઘળા દેશમાં નીતિનો માર્ગ ઉચ્ચ વૃત્તિઓના વર્તનમાં રહેલો હોય છે, નીચ વૃત્તિઓના વર્તનમાં નથી હોતો. કર્તવ્યનું લાન એવું નિર્બળ હોય કે તે જણાય પણ નહિ, અને તેથી આપણા સ્વભાવનો નીચ લાગ ઉપરી થઈ જાય એવું પણ કદિ બને. ગ્રીક લોકોએ બુદ્ધિવિષયક અને રાજદ્વારી સદાચાર ખીલવવાનો જ પ્રયાસ કર્યો હતો અને દાંપત્ય-વર્મને લગભગ વિસારી મૂક્યો હતો; આમ કેટલાક જમાનામાં લોકો અમુક બાબતોમાં જ પોતાની નીતિ ઉચ્ચ કરવાની કાળજી રાખે એમ પણ બને. કોઈ વખતે ન્યાયની તીવ્ર લાગણી શુભેચ્છાને અંકુશમાં રાખે છે તેમ, વખતે આપણા સ્વભાવ-

ના અંશો એક બીજાના વિરોધી પણ લાગે. નીતિના કાયદાને અનુકૂળ ન હોય એવાં કાર્યોથી અદૃશ્ય દેવદેવીઓની કૃપા મેળવવાનું કોઈ મતમતાંતરમાં કદાચ કહ્યું પણ હોય. જૂદાં જૂદાં પ્રયોજનના મિશ્રણને લીધે કે ખાસ સંજોગોને લઈને નૈતિક ઉન્નતિનો માર્ગ અસ્પષ્ટ અને ગુંચવણ ભરેલો પણ વખતે થઈ જાય. આ બધું બને તેવું છે; છતાં એક મહાન સત્યનો એ બધાની ઉપર અમલ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. જૂદું બોલવાથી, બીજાનું બૂંદ ઈચ્છવાથી કે દાંપત્ય-વ્રતનો ભંગ કરવાથી પોતાનું આચરણ ઉંચા પ્રકારનું થાય છે એમ કોઈ માનતું નથી. જેને આચરણની પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે તો સારી વૃત્તિઓનું સેવન કરવુંજ પડે છે.

આમ આંતર પ્રત્યક્ષથી નીતિના સામાન્ય નિયમો પ્રતીત થતા હોવાથી, જૂદા જૂદા જમાનામાં નૈતિક ધોરણની કે કાર્યોની એકતા હોતી નથી; છતાં તેમનું વલણ એક જ દિશામાં હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. જન્મથીજ સારી વૃત્તિઓ કરતાં સ્વાર્થી વૃત્તિઓનું જોર માણસમાં વધારે હોય છે. આ ક્રમને ઉલટાવી નાખવાનું કર્તવ્ય નીતિનું છે. જન-સ્વભાવમાંથી સ્વાર્થ તદ્દન નાબુદ થવો તો અશક્ય છે, અને બધા નિઃસ્વાર્થી થાય તો સમાજ ટકે પણ નહિ. પરંતુ આ અંશોનું મિશ્રણ કેવું હોવું જોઈએ? એ જ પ્રશ્ન નીતિનો હોય છે. એક સમયે શુભેચ્છાની વૃત્તિ કેવળ કુટુંબ પ્રત્યે જ રમતી હોય છે; પછી તે જ્ઞાતિ, પ્રજા અને મનુષ્ય જાત પ્રત્યે પણ વિસ્તરે છે; અને છેવટે મૂંગા અને અવાચક પ્રાણીઓ પર્યંત પહોંચે છે. આ દરેક દશામાં નીતિનું જૂદું જૂદું ધોરણ રચાય છે, પરંતુ દરેકમાં એક જ વલણને સદાચાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ એક સાદો હકીકતથી આંતરવાદ ઉપર થતા અનેક આક્ષેપોનો પરિહાર થઈ જાય છે. જંગલી લોકો પોતાના માખાપને મારી નાંખે છે, સુધરેલી પ્રજાઓએ પણ બાળહત્યાનો રીવાજ નિઃશંક મને સ્વીકારેલો છે, ઉચ્ચ આચરણવાળા કોઈ રોમનને પણ તરવારના પ્રાણધાતક ખેલોમાં કાંઈ દુરાચાર લાગ્યો નહિ, રાજકોય કે કિનારોર કતલમાં કાંઈ પાપ હોય એવું જમાનાને જમાના સુધી મનુષ્યોને સમજાયું નહિ, કોઈ જમાનામાં ગુલામ

ગીરીની પ્રશંસા થઈ છે અને કાષ્ઠમાં તેનો તિરસ્કાર થયો છે,—આ બધાં દર્શાવે-
થી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વાતને એક જમાનો નિર્દોષ ગણુતો
હતો તે વાતને બીજા જમાનો સંદોષ ગણુતો હતો. ખાસ સંન્નેગોને લીધે જ
આવે. મતભેદ પડે છે અને નીતિનું તોલન કરવામાં આ ખાસ સંન્નેગો
વક્ષમાં લેવાના છે. વણીવાર સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે તરવારના પ્રાણ-
વાતક ખેલો એ ધાર્મિક ઉદ્દેશે સ્વીકારેલા નરમેધનો જ એક પ્રકાર છે;
ઘરડાં બુદ્ધાને જાળવવાનું કામ અશક્ય લાગવાથી જંગલીઓ પોતાના માખાપ-
નું ખુન કરવામાં દયા જ બતાવતા હતા, અને માખાપો પોતે પણ એ વાતને
એવી રીતે સ્વીકારતા હતા; વેર એ ન્યાયનો જ એક પ્રકાર છે અને
ન્યાયની અદાલતો સ્થપાયા પૂર્વે ગુના ઉપર અંકુશ પણ એને જ લીધે રહેતો
હતો; રાજકીય ખુનોથી ખોટા હકદારોની ચિંતાથી રાજ્ય મુક્ત રહેતું; વસ્તુઓ
ઉપર સૌનો સમાન હક છે એવા વિચારથી જંગલીઓને ચોરીમાં પાપ
લાગતું નહિ; લડાયક ગુણોને કેળવવા અને વિશેષે કરીને ધન-સંચયની વૃત્તિને
નિરૂત્સાહ કરવા સ્પાર્ટન લોકમાં ચોરી કરવાની પરવાનગી હતી; બ્યારે
એક પ્રજા બીજી પ્રજાને જીતતી ત્યારે જીતાએલી પ્રજાનાં માણસોને વિજયી
પ્રજા મારી નાખતી, પરંતુ કાળ જતાં દયાની ખાતર તેમને ગુલામ કરવા
લાગી; આમ દરેકનો ખુલાસો થઈ શકે છે. પણ એક સામાન્ય ખુલાસો
પણ આપી શકાય છે. વિગતો પરત્વે માણસોનો એક મત થયો સંભવિત
નથી; અને આંતરવાદીઓ એમ કહેતા પણ નથી. પરંતુ બધી બાબતોમાં
મૂળ સિદ્ધાંત તો તેનો તે જ રહે છે. કેટલાંક કાર્યો આપણને અત્યારે રાક્ષસી
અને કૂર લાગે છે તે કાર્યો પણ મૂળે દયાની પ્રેરણાથી જ થએલાં હોય
છે. દયાનું ધોરણ કદિ ઘણું હલકું ભલે હોય, પરંતુ દયાને સદાચાર અને
કૂરતાને દુરાચાર હમેશાં લેખવામાં આવ્યો છે અને લેખાશે.

જનહિતવાદીઓ કહે છે કે આંતરવાદ પ્રમાણે નીતિમાં ઉત્તરોત્તર
ઉન્નતિ બનવી અશક્ય છે. પરંતુ આ વાત ખોટી છે એ બે વાતથી સ્પષ્ટ
છે. એકતો, આંતરવાદી કહે છે કે જો કે કેટલાક ગુણો અવશ્ય કરીને
સદ્ગુણી હોય છે, પરંતુ જેટલે અંશે તેઓ આચારણુમાં મેલાય તે અંશે

ભિન્નભિન્ન હોવાને લીધે નીતિમાં ઉન્નતિનો ક્રમ બની શકે છે. અર્થાત્, સિદ્ધાંતની એકતા છતાં ધોરણોની વિચિત્રતાને લીધે નીતિમાં ઉત્તરોચ્ચર ઉન્નતિ બની શકે છે. બીજી વાત એ છે કે જો કે સઘળા સદાચારનું ઉપ-યોગિતામાં પર્યવસાન આંતરવાદી કરતો નથી, તોપણ પરોપકારમાં સદા-ચાર છે એ વાત જનહિતવાદીની પેઠે તે પણ સ્વીકારે છે. અને તેથી કરીને જે જે શોધોથી મનુષ્ય જાતનું ખરેખરું કલ્યાણ થાય છે તે તે શોધોને લીધે આપણા કર્તવ્યના વિચાર ઉપર નવી જાતનું અજવાળું પડે છે.

પ્રાતિવ્રત્યનો ઇતિહાસ તપાસતાં નૈતિક ઉન્નતિ કેવી રીતે થઈ શકે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. જ્યારે માણસોના વિકાસે તદ્દન નિરંકુશ હોય છે ત્યારે સ્ત્રીઓનો સામાન્ય ભાગવટો અને કામાસક્તિના સઘળા વિલક્ષણ પ્રકાર લોકો સ્વીકારી લેશે. આ બાબતમાં જ્યારે લોકો પોતાની પ્રકૃતિ સુધારવાને પ્રયાસ આદરે છે, ત્યારે પ્રથમ તેઓ કામાસક્તિના રાજ્યને ટૂંકી કરી તેની હદ બંધશે. પરંતુ સુધારાની આ ક્રિયા અમુક હદ સુધી જ વધી શકે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમ તો મનુષ્ય જાતને નાશુદ્ધ ન કરવી હોય તો કામ-વૃત્તિસંસારમાં રહેવી જોઈએ. વળી આ વિકારની પ્રબળતા અને મનુષ્યની નિર્બળતા એટલી બધી છે કે સઘળી પ્રજાઓમાં અને વિશેષે કરીને જ્યાં આ વિકારને નિરંકુશ સ્વતંત્રતા લાંબા વખત સુધી મજબૂતી હોય છે ત્યાં કામ-વૃત્તિનો મોટો ભાગ સંતાતે ઉપજવવાના શુદ્ધ વિચારને લઇને થતો નથી એ વાત નીતિશાસ્ત્રવેત્તાએ લક્ષમાં લેવાની છે. તેથી જો ગોત્ર-ગમન બંધ થાય અને સ્ત્રીને સામાન્ય મિલકત ગણવાના રીવાજને બદલે ઝાઝી સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ પડે, તો તેટલે અંશે નૈતિક ઉન્નતિ થઈ ગણાય અને નીતિનું અમૂક ધોરણ રચાયું કહેવાય. આમ એક વખત ધોરણ રચાયા પછી તે ધોરણ આગળ ઉંચું ઉંચું થતું જાય છે. યાહુદીના કાયદા જોઈએ તો તેમાં બ્યલિયારની મનાઈ છે અને લગ્નના રીવાજો નિયમિત થયા છે, પણ ઝાઝી સ્ત્રી કરવાની સ્વ-તંત્રતા તેમનામાં આપી જણાય છે. શ્રીક લોકોમાં એક જ સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ હતો; પણ તેમાં અપવાદ ઘણા રહેતા અને કેટલાક પ્રતિકૂળ સંજોગોને લીધે અન્ય દુરાચાર વધી ગયો હતો. રોમમાં એ ધોરણ ઘણું ઉચી

સ્થિતિએ પહોંચ્યું હતું. એક સ્ત્રીનો રીવાજ દૃઢ સ્થાપિત થયો હતો. સ્ત્રીઓનો સદાચાર ધણો ઉચો થયો હતો. પરંતુ પુરૂષોમાં જો કે સૃષ્ટિ-વિરૂદ્ધ મૈથુન અને વ્યભિચારમાં પાપ ગણાતું હતું, છતાં લગ્ન પહેલાં કરેલો વ્યભિચાર ભૂલરૂપે પણ ગણાતો નહિ. કેથોલિક ધર્મમાં, પ્રજાની ઉત્પત્તિ અર્થે, અને મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતાને કાંઈક છૂટ આપવી જોઈએ માટે, લગ્નને વાજખી ગણ્યું છે. પણ તે સિવાય સઘળી જાતની કામ-વૃત્તિની સખત અને સાફ મના કરી છે.

આ પ્રમાણે કામ-વૃત્તિને દબાવી દેવાની ઉત્કંઠામાં અને યથેચ્છ વિહારમાં તેને કેટલી છૂટ આપવી તે બાબતમાં જમાને જમાને ધણો ફેર માલમ પડી આવે છે, પણ તે સંબંધી સદાચારની ઉર્મિમાં કશો ફેર પડતો નથી. વળી વ્યભિચારમાં અને પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં સ્વાર્થ અને ઉપયોગિતાના પ્રશ્ન બેશક વચમાં આવે છે, પરંતુ સામાન્ય ઉન્નતિનો આધાર તો કેવળ જૂદી જ જાતના વિચાર ઉપર રહેલો છે એવું ભાન આપણને થાય છે. કામ-વૃત્તિની વૃદ્ધિ ગમે તેટલી હકદાર અને વાજખી હોય છતાં તે ગુપ્ત રાખવાની વસ્તુ છે એવી ભાવના ગમે તેટલી ઘસાઈ ગયેલી છતાં કોઈમાં તદ્દન નાશુદ્ધ થયેલી કદિ હોતી નથી; એવી વાત જાહેરમાં કરતાં માણસને લાજ અને શરમ આવે છે; અને નિર્લજ્જ શબ્દો બોલતાં માણસ શરમાય છે; છત્યાદિ હકીકતોથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે આ કામ-વૃત્તિમાં કાંઈક નીચતા રહેલી છે એ વાત આપણને અંતરમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્વભાવ સિદ્ધ છે. કાંઈક એમાં એવું છે કે જેની આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ શરમ આવે છે; આપણી સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિને આંચકો લાગે એવું તેમાં કાંઈક રહેલું છે, અને અતિ પવિત્ર જીવનમાં એ તત્ત્વ હોવું આપણને અનુચિત લાગે છે. આવી લાગણી કોઈ પણ માણસમાં હામુકી ન હોવી સંભવિત નથી; અને દુરાગ્રહી જનહિતવાદી વિના બીજું કોઈ એવું રૂપાંતર માત્ર સ્વાર્થ-ની ગણતરીમાં કરી નાખતું નથી. મનુષ્યની ઉન્નતિના ક્રમમાં આ લાગણી ક્રિયા પ્રેરણા જ બીજરૂપ છે; અને તેને લીધે જ સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિની પવિ-

ત્રતાનું ભાન દરેક ધર્મમાં અને દરેક જમાનામાં ઉપજેલું છે. ચીન દેશના પુરાણમાં એક કથા એવી છે કે જ્યારે આદિકાળમાં આ પૃથ્વી ઉપર એક જ પુરુષ અને એક જ સ્ત્રી હતાં ત્યારે વસ્તીની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે પણ તે સ્ત્રીએ પોતાનું કુમારિકા ત્રત ખંડિત કરવાની ના પાડી, અને તેની વિશુદ્ધિથી ખુશી થઇ દેવોએ તેને વરદાન આપ્યું કે તેના આશકના માત્ર દષ્ટિપાતથી જ તે ગર્ભ ધારણ કરી શકશે અને આમ કુંવારી માતા મનુષ્ય જાતની જનેતા થઈ. વિલાસી ગ્રીક પ્રજામાં પણ એથીન આદિ દેવીઓની વિશુદ્ધિમાં ઉત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો. કેટલાક ધર્મેમાં આચાર્યોને પરણવાની મનાઈ હોય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓને ધર્મ-સેવા અર્થે કુંવારા રહેવાનું હોય છે. ખેડે આપણા સ્વભાવના એ વિભાગ પાડે છે—વિવેકી અને કામાચકત. તેમાં પ્રથમ ઉચ્ચ છે અને બીજો નીચ છે; અને આ ભેદ ઉપર તેના નીતિશાસ્ત્રનું મંડળ છે. પિથાગોરાસની શાળામાં બ્રહ્મચર્ય મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અને તેના અનુયાયીઓએ મઠની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો હતો. આ બ્રહ્મચર્ય સતત સાચવવા માણસો સખત જીવન જીવ્યાં છે. આપણા આચાર્યોને આ વાત સમજાવવી પડે તેમ નથી. ધર્મની ઘણી ક્રિયાઓમાં અમુક મુદત પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે. જૈન લોકો એને ચોથું ત્રત કહે છે અને હાલ પણ ઘણા જૈનીઓ અમુક મુદતને માટે તે ત્રત લે છે. આવાં ત્રતધારી પુરુષોનાં વખાણ પ્લુટાર્ક બહુ કરે છે. લગ્નની પવિત્ર જીવગીને રોમન લોકો પૂજતા હતા. જતાં રોમમાં જ દેવી-પૂજારણ (Vestal Virgins) નો એક ખાસ વર્ગ ઉભો થયો હતો. આવી પૂજારણ કુંવારી રહેતી હતી અને તેઓ બહુ પ્રતિષ્ઠિત ગણાતી હતી. તેમની પ્રાર્થનાઓ ચમત્કારિક લેખાતી અને દેશની આબાદીનો સંબંધ પણ તેમની સાથે કલ્પાતો હતો. શહેનશાહ્યાનુથી પણ વિશેષ હક તેને મળતા. પરંતુ પોતાના ત્રતનો જરીક ભંગ તેઓ કરે તો ભયંકર શિક્ષા તેને થતી. દરેક દેશના પુરાણ, કથા અને ઇતિહાસમાં સ્ત્રીની પવિત્રતાનો પ્રભાવ વર્ણવેલો છે. ઇશુ ખ્રિસ્તની મા કુંવારી હતી. કેથોલિક ધર્મના મઠની સંસ્થાથી ઘણા પ્રકારનાં નુકસાન થયાં છે એ

વાત ખરી, પરંતુ આપણા સ્વભાવના નીચ લાગને બ્રહ્મ ગણવામાં આપણા સ્વભાવની યથાસ્થિત હકીકત જ તેઓ જાહેર કરે છે.

વળી એક બીજી વાત પણ સમજવા જેવી છે. કેટલીક પ્રજાએ કુંવારી છંદગીને જેટલી પવિત્રતા અર્પી છે તેટલી જ પવિત્રતા બીજી કેટલીક પ્રજાએ એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાના ચાલને અર્પી છે એ વાત પણ સાચી નથી. પવિત્રતાના પગથીઆ પગથીઆમાં પણ ફેર છે. મુસલમાન લોકો સારા માણસને સ્વર્ગમાં પરીઓ મળવાની વાત કરે છે; તેનો અર્થ એવો નથી કે એવા સુખને તેઓ સદાચારનું શિરોબિંદુ ગણે છે. પરંતુ આ દુનિયામાં સદાચાર આચરવાનો છે અને સ્વર્ગમાં તેનો અદલો મળવાનો છે એમ તેમનું તાત્પર્ય છે. જો કોઈ જંગલી પ્રજામાં કામાસક્તિ દેવતારૂપે પૂજાઈ હોય, તો તેનું કારણ એમ હતું કે કુદરત કે જેની રૂપરૂપ શક્તિ મનુષ્યના લક્ષમાં પ્રથમ આવે છે તે કુદરતનાં અજોની પૂજા માણસોમાં ધર્મનું પ્રથમ રૂપ ધારણ કરે છે; અને દેવ અને નીતિની એકતાનું ભાન મોહું મોહું થાય છે. કેટલીક પ્રજાએ કુમારિકાવ્રતને વખોડ્યું છે, પણ તે એટલા માટે નહિ કે અલ્પચર્ય કરતાં કામાસક્તિ વધારે પવિત્ર છે; પરંતુ લગાયક પ્રજાના અસ્તિત્વનો આધાર લડતેયાની સંખ્યા ઉપર હોવાથી કુંવારી કન્યાથી દેશને કાયદો થતો નથી. આ પ્રમાણે ચાહુદી લોકો વસ્તીની વૃદ્ધિમાં દેશની આબાદી ગણતા હતા. પરંતુ તે પ્રજામાં પણ અમુક પંથવાળા કુમારિકાવ્રતને પવિત્રતાનું શિરોબિંદુ ગણતા હતા.

આમ કેટલાંક કાર્યો અમુક વખતે સદાચારી ગણાયાં છે અને તે જ કાર્યો બીજા જમાનામાં દુરાચારી ગણાયાં છે માટે આંતરવાદ અસંગત છે એ આલેખ ટકી શકતો નથી એ વાત હવે સ્પષ્ટ છે. જો કે પ્રાપ્ત સદાચારનાં ધોરણો જમાને જમાને અદલાયાં છે, તથાપિ તેની તે જ વૃત્તિઓને કેળવવામાં સદાચાર હમેશાં ગણાયો છે. નીતિની આખતમાં, વાજબી કે ગેરવાજબી અથવા સદાચાર કે દુરાચાર કરતાં વધારે ઉચ્ચ કે ઓછું ઉચ્ચ, વધારે ઉત્તમ કે ઓછું ઉત્તમ એ શબ્દો વાપરવા વધારે યુક્ત છે. અમુક અર્થમાં નૈતિક

ભેદો નિરપેક્ષ અને અવિકારી છે, બીજા અર્થમાં તેઓ તદ્દન સાપેક્ષ અને વિકારી છે. કેટલાંક કૃત્યોથી આપણી નૈતિક વૃત્તિને એવો તો દેખીતો અને સ્પષ્ટ આંચકા લાગે છે કે આપણી નૈતિક કેળવણીની છેક પ્રથમાવસ્થામાં પણ તે દુષ્ટ અને દુરાચારી ગણાયાં છે. સત્ય અસત્યાદિ જેવા કેટલાક ભેદો સ્વભાવે જ એવા સુરૂપષ્ટ અને બળવાન હોય છે કે કેવળ ક્રમિક સદાચારથી એમની મેળે તે જૂદા તરી આવે છે, બે કે આ બાબતોમાં પણ જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદે જૂદે અંશે વ્યવહારમાં તેમનું પાલન થયું છે. પરંતુ ધર્મની આજ્ઞાઓને આઘી રાખી બોલીએ તો, કાર્યોને ‘વધારે સારા’ કે ‘વધારે ખરાબ’ નહિ, પણ નિશ્ચયાત્મક રીતે ‘વાજબી’ કે ‘જેરવાજબી’ છે એમ કહેવા માણસો જે બાહ્ય નિયમને લીધે શક્તિમાન થાય છે તે તો માત્ર સમાજનું પ્રચલિત ધોરણ જ હોય છે. પરંતુ આ ધોરણ મેંડવિલે કહેલા ધોરણ જેવું કેવળ મનમોહ અને આપખુદ નથી હોતું, પણ આપણી નૈતિક શક્તિ કે જેને આપણા સ્વભાવનો ઉચ્ચ ભાગ કહે છે તેની કેળવણીમાં સમાજે પ્રાપ્ત કરેલું પગથીયું તે હોય છે. આ ધોરણથી જે માણસ નીચો રહે તે, જે વલણ સદાચારની ઉન્નતિમાં ખાસ તત્ત્વભૂત છે તેમાં અટકાવરૂપ છે. આ ધોરણને માત્ર સાચવીને જે એસી રહે તે માણસની નીતિ બાહ્ય નિયમને અનુસાર તો છે જ; છતાં મનોદેવતાએ આગળ સૂચવેલા પોતાના નૈતિક વિકાસના ધોરણને અનુરૂપ તેનું વર્તન ગણાય નહિ. સમાજના ધોરણથી આગળ વધી જે માણસ ખાસ સદાચારી રહે તે પુણ્યશાળી ગણાય, પણ તેમ વર્તવામાં કાળજી ન રાખે તો તેમાં પાપ ગણાય નહિ. ગુલામગીરી, વિગ્રહમાં પકડાએલા કેદીઓની કતલ, તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલ, કે એક કરતાં વધારે સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ—એ બધાં જાતે જ, અવશ્ય કરીને પાપ છે કે કેમ ? એ પ્રશ્ન નકામો છે. આપણે તેમને હમણાં પાપ ભલે ગણતા હોઈએ, પણ અમુક સમયે તેમાં પાપ નહોતું ગણાતું, અને તેથી તે જમાનામાં તે આચરનારો પાપી નહોતો. સારાંશ કે શુભેચ્છાની વૃત્તિ સદા સારી જ છે; કામવૃત્તિ સદા સર્વદા નીચી છે એ પ્રતિજ્ઞા-વાક્યમાં ફેરફાર કદિ થતો નથી.

પરંતુ અહીં એક મુશ્કેલ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. આપણા સ્વભાવનો નૈતિક વિભાગ શારીરિક અને માનસિક વિભાગ કરતાં ઉત્તમ છે એમ સ્વીકારીએ; આપણી પ્રકૃતિની રચના જ એવી છે કે તેને સંપૂર્ણ વિસ્તૃત કરવાની આપણી દ્રવ્ય છે અને એટલા મોટા નૈતિક ઉદ્દેશો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એ વાતને આપણે સિદ્ધ સમજીએ; છતાં પ્રશ્ન એમ ઉભો થાય છે કે આપણા સ્વભાવના જૂદા જૂદા વિભાગોની અસમાનતા શું એવી છે કે નીતિના થોડાક ભાગે પણ કોઈ મોટા માનસિક કે ભૌતિક લાભ વાળાની રાહ આપણે ન ખરીદી શકીએ ? સૂક્ષ્મ વિવેકનો આ મોટો પ્રશ્ન છે; અને ધર્મવાદીઓ પૂછે છે કે જો ઉદ્દેશ સારો હોય તો કદિ ઉપાયો ગમે તેવા હોય તો અડચણ ખરી કે કેમ ? કેટલાક ધર્મવાદીઓનો એવો મત છે કે પૃથ્વી રસાતળ જતી હોય, ગમે તેવું દુઃખ ભોગવવું પડતું હોય, તોપણ નાનામાં નાનું પાપ પણ કદિ કરવું જ નહિ. હવે, આ મતનો સાક્ષાત્કાર કોઈને કદિ થતો નથી; વ્યવહારમાં તેને લાગુ કરવાનું કોઈને કદિ સ્વપ્નમાં પણ આવતું નથી; અને ખરું કહીએ તો, જો કે અહીં ધર્મનો ધરાદો ધણો ઉત્તમ છે, પણ તેને અનુસાર આચરણ સુધારાના મૂળતત્ત્વોનું કેવળ વિરોધી છે. આ મત કહે છે કે નાનામાં નાનું સ્પષ્ટ પાપ જાતે અને પરિણામે એટલું બધું ભયંકર હોય છે કે ગમે તેવા મોટા માનસિક કે ભૌતિક લાભથી તેનો ખંચવળી શકે નહિ. જો આ વાત સાચી હોય, તો પછી સ્પષ્ટ છે કે માણસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ પાપ રહિત થવાનો હોયો જોઈએ, અને એ ઉદ્દેશે બધી ઈચ્છાઓને કેવળ નિર્મૂળ જ કરી નાખવી જોઈએ. આપણી હાજરોનો પ્રદેશ વિસ્તારતાં લાલચો પણ અવશ્ય વધે છે; અને તેથી પાપની સંખ્યા પણ વધે છે. નીતિના ધોરણમાં કદિ તેથી ઉચ્ચતા પણ આવે ખરી, કારણ કે નિઃસ્વાહી અચેત પાપરહિતતા નીતિની ઉચ્ચ અવસ્થા નથી. પરંતુ આ ધર્મવાદીઓ કહે છે તેમ દરેક પાપ જો નિરંતર વેદનાને લાયકનું જ હોય અને એવું ભયંકર હોય કે તેની આગળ દુનિયાના નાશનો પણ હિસાબ નથી, તો પછી નૈતિક લાભો પણ તેની અરોખરી બિલકુલ કરી શકે નહિ. નૈતિક વૃત્તિની ગમે તેટલી ઉચ્ચતા, ભક્તિનો ગમે તેવો જુસ્સો કે ઉઝાણ,

એક ક્ષણ પણ તેની સામે ત્રાજવામાં બેસી શકે નહિ. વ્યવહારમાં પણ આ મતનાં પરિણામ વિચિત્ર આવશે. પ્રજ્ઞના બધા વેપારનું સંચાલન વળી જતું હોય, કૃષ્ણદુષ પ્રાંતો લૂટાઈ જતા હોય, અને પ્રજ્ઞના હક માત્ર ઢૂંધી જતા હોય, તો પણ તે પ્રજ્ઞના રાજ્યે વિગ્રહમાં ઉતરતાં પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો; કારણ કે નાની સરખી લૂટ કે એકાદી સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યનો ભંગ જે તે લગ્નમાં થઈ ગયો તો તે ઉપલા બધા લાલ કરતાં વધારે મોટું સંકટ થઈ પડશે. જે ભયંકર મરઝી કે દુઃકાળથી એક ક્ષણ પર્યંત પણ જે દુરાચાર અટકતો હોય તો તેથી એણે ખૂંટી થવું. મોટાં મોટાં શહેરો વસાવવાથી પાપની સંખ્યામાં જે એકનો પણ વધારો થતો હોય તો શહેરો વસાવવામાં ભયંકર પાપ છે. આ મત પ્રમાણે શ્રમ-સાધ્ય સુધરેલી છંદગી, રમત ગમતના મેળાવડા, લગલગ દરેક હુન્નર, અને દ્રવ્યની દરેક પ્રાપ્તિ દુષ્ટ છે, કારણ કે તેમાંથી કોઈને કોઈ પાપના પ્રસંગ ઉપજે છે, અને તેમાં લાલ તો માત્ર ઐહિક જ હોય છે. હવે, નીતિમાં કેટલીક ખરાબી થશે એ વાત આપણે જાણતા હોઈએ છીએ છતાં તે ભોગવીને પણ માનસિક અને ભૌતિક શક્તિઓને ખીલવવી એ વાત સારી છે એ માન્યતા ઉપર સુધારાની આખી રચનાનું મંડાણ છે. કારણનાં ઉદ્ધાડતાં તેમાંથી આગળ જતાં માણસો દારૂ પીતાં અને વ્યભિચાર કરતાં શીખશે એમ ધારીને કારણનાં ઉદ્ધાડતાં કોઈ અટકી જતું નથી. કવચિત્ નીતિના નાના ભોગ આપીને પણ સુધારામાં આપણે આગળ વધીએ છીએ.

ધર્મના આ મતને જે કે ઘણાજણ સિદ્ધાંતરૂપે માને છે, પણ વ્યવહારમાં તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ કોઈ વર્તવું નથી; પરંતુ બીજા બધા લાલ કરતાં નૈતિક લાલની ઉત્તમતા કેટલે અંશે વધારે છે તે ખાતર માણસોના વ્યવહારિક મતભેદને લીધે આંતરવાદીઓના મત ઉપર ગંભીર પ્રકારનો દોષ મૂકાય છે. ધર્મ-મતમાં પાપનો જે વિચાર છે તેને અત્યંત સતીષ આવે એવું વ્યવહારમાં વર્તન તપસ્વીઓનું હોય છે. તપોવ્રત્તિનું મુખ્ય મંતવ્ય જ એ છે કે પાપ એ એવી તો અત્યંત ભયંકર ચીજ છે કે તેની સાથે કોઈપણ ઐહિક લાલની સરખામણી થઈ શકે નહિ. તેથી કોઈ પણ

પ્રકારે પાપને પોતાના જીવનમાં પેસવા ન દેવું એ તપસ્વીઓના જીવનનો ખાસ ઉદ્દેશ થાય છે. એટલા માટે જીંદગીની સઘળી ચંચળ પ્રવૃત્તિથી તપસ્વી અળગો રહે છે, સઘળા સાંસારિક ઉદ્દેશ અને ઉત્કર્ષનો એ ત્યાગ કરે છે, સતત દેહ-દમનથી પોતાના કુદરતી વિકારોને મંદ પાડી દે છે, અને કેવળ ધાર્મિક વિધિમાં નિમગ્ન રહેવાનો પ્રયાસ એ કરે છે. અને આ સઘળી આખતમાં એની વર્તણૂક વાજબી અને પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસાર છે. જે માણસને પાપની ગંભીરતાનો એવો વિચાર હોય છે તે સ્વાભાવિક રીતે જ લાલચોથી અથવા ખાલ સંજોગોથી ગમે તે ભોગે પણ અળગો રહેશે અને પોતાના વિકારો અને વાસનાઓને મંદ કરવા અને તેટલું કરશે. પરંતુ એ આખતમાં વધારે પડતા આગ્રહથી આપણું નૈતિક જીવન બેહેર મારી જાય છે એ વાત પણ જોવાની છે; કારણ કે પાપનો ઘટાડો ઘણો અગત્યનો છે એ વાત ખરી, પણ તે નૈતિક ઉન્નતિનો એક ભાગ માત્ર છે. જ્યારે જ્યારે તેના એક ભાગને વધારે પડતું વજન આપવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે માણસાઇ મંદ, નિરસાહી અને એકદેશી થઈ જાય છે અને ગરીબાઇ કિંવા અકરીગવત નરમાશ સર્વોપરી સદ્ગુણ ગણાવા લાગે છે.

પરંતુ તાપસી આચરણ કુલે ઝડપથી નાબુદ થતું જાય છે. અને એ જ વાત અત્યંત આપે છે કે તેમના સિદ્ધાંતમાં સમાવેલા નૈતિક વિચાર અદ્વિપાયુષી હતા. છતાં હજી ઘણા વ્યવહારમાં મનભિન્નત્વની મુશ્કેલી ઉભી રહે છે. કેથોલિક નિશાળોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાપ અટકાવવાનો ઘણું કરીને હોય છે; પણ ઈંગ્લાંડની ખીજ સાર્વજનિક શાળાઓનો ઉદ્દેશ આપણી દરેક શક્તિનો યોગ્ય વિકાસ કરવાનો હોય છે અને પાપની સંભવિતતા અટકાવવાની ખાસ સંભાળ અહીં લેવામાં આવતી નથી. વળી, ધર્મના જે અભિપ્રાયોને પોતે ખોટા માનતા હોય તે પ્રત્યે સારા માણસોનું વ્યાવહારિક વર્તણૂક પણ જૂઠું જૂઠું જોવામાં આવે છે. સુધારકો જેવા કેટલાક લોકો વેહેમી ક્રિયાને અસહ્ય ગણી તેમાં ભાગ લેતા નથી, એટલું જ નહિ પણ ગમે તેટલું નુકસાન વેડીને પણ પોતાનો મત જાહેરમાં મૂકવા ચૂકતા નથી. કેટ-

લાંક માણસોને પોતાને તેમાં બિલકુલ શ્રદ્ધા હોતી નથી; છતાં પોતે તે ક્રિયા કરે છે અને તેની વિરુદ્ધ બોલનારાને સખત રીતે વખોડે છે; કારણ કે તેમના મત પ્રમાણે બ્રમથી પણ માણસોને જે દીલાસો મળતો હોય તો તે ભ્રમ લાગવો નહિ. કેટલાક વળી પોતે તે ક્રિયા કરતા નથી, પણ લોકોનાં અશિક્ષિત મનને સમજાવી તૈયાર કરી સુધારવાની વાતને પસંદ કરે છે, અને 'સંભળન સંભળાવજોરે ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ સૂત્ર વ્યવહારમાં સ્વીકારે છે. બાળ-લગ્નની આગતમાં પણ મતભિન્નત્વ જોવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે સુખના ધોરણની પાયરી ઉતારવાથી ભૌતિક આબાદી ઘટે છે; માટે બાળ લગ્ન ન કરવાં. કેથોલિક ગુરૂઓ કહે છે કે માણસનો મોટો ભાગ હાપણુના ઉદ્દેશે લગ્ન મોડાં કરે તો પાપ વધે, માટે બાળલગ્ન કરવાં. વળી કેટલાક પંથોમાં કેવળ નિર્દોષ આનંદમાં ભાગ લેવાની પણ બંધી છે, કારણ કે તેમાંથી પાપ અથવા પાપના પ્રસંગ ઉપજી આવે છે. કેટલાક વળી પ્રસંગે પ્રસંગે આનંદોત્સવ કરે છે. કોઈની વૃત્તિ જાણી નેહને પાપમાં પ્રવૃત્ત થવાની હોતી નથી, તેથી આ મત ભિન્નત્વમાં સિદ્ધાંતનો ભેદ નથી, પણ વધતા ઓછા સદાચારનો ભેદ હોય છે. એક કહે છે કે ગમે તે રીતે પણ પાપ અટકાવવું. બીજો કહે છે કે પાપની હદ ઓળંગ્યા સિવાય નિર્દોષ રમત ગમતો શા માટે ન કરવી ? પણ આ હદ બાંધવી ક્યાં ? તેમાં પણ ઘણા કમવાર પગથીઆં હોય છે. અને કાયદા, ધારા, અને નાનતા રીવાજ પરત્વે માણસો તેમના ગુણ દોષ વિષે અનેક પ્રશ્નો ઉભા કરે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એવી આગતમાં સારા નરસાની સ્પષ્ટ લીટી ક્યાં દોરવી ? અમુક હદ પર્યંત નિર્દોષ ગમતમાં પાપ નથી, અને પછી તેમાં પાપ થાય છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય ક્યા નિયમને આધારે આપણે કરવો ?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં આંતરવાદીને કશુંલ કરવું પડે છે કે એવી કોઈ લીટી દોરી શકાય એમ નથી; એનો નિયમ કોઈ છે જ નહિ. આપણા નૈતિક સ્વભાવનાં રૂપો ભાષાથી સ્પષ્ટ કરી ભાષે જ સમજાવી શકાય છે. એવી અગમ્ય રીતે તેઓ એક બીજામાં લગી જાય છે કે તેમાંથી કોઈ

એક મટી બીજું ક્યારે થઈ જાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું અશક્ય છે. મનુષ્યનું જે જીવન કુદરતે નિર્મિત કર્યું છે તેનો સર્વ પાસા સરખો વિકાસ કરવો એ મનુષ્યના જીવનનો ઉદ્દેશ છે અને આનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે તેના જીવનનો મુખ્ય અને સર્વોત્તમ હેતુ નૈતિક હોવો જોઈએ. જે સમાજ કે માણસમાં આ નૈતિક હેતુની પ્રખલતા ન હોય, તે રોગી હાલતમાં છે- કુદરતની વાસ્તવિક હાલતમાં નથી એમ સમજવું. પરંતુ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અંશનું સર્વોપરીપણું જો કે બીનતકરારી છે, પણ સાથે સાથે તે મોઢમ કિંવા અનિશ્ચિત પણ છે; અને દેશ કે કાળ પરત્વે અનંત નથી; અને તેથી કરીને પ્રચલિત ધોરણ સર્વકાળે સરખું હોતું નથી. નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તા તો માત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ આપી શકે છે. આ નિયમોને વ્યવહારમાં કેમ લગાડવા એ વાત તો વ્યક્તિગત વૃત્તિ કે સમાજની સામાન્ય ભાવનાથી જ બની શકે છે.

આ પ્રમાણે આંતરવાદમાં એક પ્રકારની મોઢમતા રહેલી છે. જન-હિતવાદીઓ કહે છે કે અમારા ‘વધારેમાં વધારે સુખના’ સિદ્ધાંતમાં એવી અનિશ્ચિતતા નથી, પણ ‘વાજબી’ ‘જેરવાજબી’ વચ્ચે હમેશાં સ્પષ્ટ લીટી દોરી શકાય છે અને તેથી નૈતિક મતભેદ લાગણીના રાજમાંથી નીકળી સ્પષ્ટ ઉપપત્તિના વિષય થાય છે. પરંતુ એમ ઓતવામાં જનહિત-વાદીઓ લોકોને ડગે જ છે. નાણાની મદદ વડે કાપડ, ઘોડા ઇત્યાદિ વિજ્ઞાતીય વસ્તુઓની લેવડ દેવડ આપણે કરી શકીએ છીએ, કારણ કે નાણા વડે તેમના વિનિમયનું માપ થઈ શકે છે. પરંતુ સુખ કે ઉપયોગિતાના વિજ્ઞાતીય પ્રકારોનું એવું સામાન્ય માપ આપણને મળી શકે એમ નથી. એક દૃષ્ટાંત લઈએ. પાલીતાણે શત્રુંજની જગ્યા નિમિત્તે હજારો લોક વર્ષોવર્ષ ભેગા થાય છે. હવે આ મેળાથી એકંદરે લાભ વધારે છે કે હાનિ ? અને નીતિમાન માણસે તેને ઉત્તેજન આપવું કે કેમ ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ જનહિતવાદ કેવી રીતે કરી આપશે ? હજારો લોકોને તેથી નિર્દોષ અને આરોગ્યવર્ધક આનંદ થાય છે. જૂદા જૂદા લોકોના સમાગમથી અનુભવ અને જ્ઞાન વધે છે. સ્થાનિક આર્થિક ક્ષેપત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે

અને રેલવે કમાય છે. ધંધા રોજગાર અને કારીગરીને પણ ઉત્તેજન મળે છે. બીજી રીતે બોધ્યે તો તેમાં હાનિ પણ ધણી છે. ટાઢ તડકાથી માણસો હેરાન થાય છે. વખતે કાલેરા પણ ફાટી નીકળે છે. ચોરી અને વ્યભિચારની તક માણસોને મળે છે અને વખતે થતા પણ હશે. ઉપલો ધર્મવાદી કહેશે કે આ એક કારણને લીધે જ એવા મેળા બંધ કરવા બોધ્યે; પણ એ વાત લોકોને રૂચશે નહિ. આમ આ મેળામાં લાલ અને ગેરલાલ બન્ને સમાએલા છે; અને તે માનસિક, શારીરિક કે નૈતિક હાય છે. ધણું કરીને બધા નીતિશાસ્ત્રીઓ કહેશે કે અનીતિના થોડાક દાખલાઓને લીધે એવા મેળાવડા બંધ પાડવા વાજબી નથી. આવડો મોટો માણસનો સમૂહ મેળો થાય ત્યારે એવા થોડાઘણા દાખલા તો બને જ, અને તેની સંભાળ પોલિસ રાખશે. એકંદરે તેમાં હાનિ કરતાં લાલ વિશેષ છે. પરંતુ આ લાલ હાનિને ત્રાજવામાં તોળી એકંદરે તેમના નફા તોટાનો સ્પષ્ટ હિસાબ બતાવી આપે એવો કોઈ કોટો જનહિતવાદી બતાવી શકે એમ નથી. ‘આ કેકાણે ભૌતિક લાલ કરતાં નૈતિક ગેરલાલ વધી જાય છે’ એવી સ્પષ્ટ લીટી દોરવા પોતે અસમર્થ છે એ વાત આંતરવાદી કબુલ કરે છે. બેન્થામના સૂત્રોમાંથી પણ આ હક કેમ બાંધી શકાય છે એ સમજાતું નથી. માત્ર સંખ્યાની ગણતરીથી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ જાય છે એમ બોલવામાં માત્ર સાહસ જ છે. પોતાના સદાચારના નાશથી થતી એક સ્ત્રીની પાચમાલી અને બીજી સ્ત્રીના આખા દિવસનો આનંદ-આ બેને એક કાંટે તોળવાનો દુરાગ્રહ જનહિતવાદી નહિ જ કરે. તેથી આવી બાબતોમાં તેમના મેદની સ્પષ્ટ લીટી દોરવાની અશક્યતા બે દોષ હોય તો તે દોષ આંતરવાદ અને જનહિતવાદ બન્નેને સમાન છે.

હવે સ્વાર્થ અને સદાચારનો શો સંબંધ છે તે આપણે ટૂંકામાં બોધ્યે. જનહિતવાદને બે જાતના લાલ સાથે સંબંધ છે: વ્યક્તિનો લાલ અને સમાજનો લાલ. પ્રથમ જાતનો લાલ સઘળા સદાચારનો અંતિમ ઉદ્દેશ છે; બીજો લાલ સદાચારનો છેવટ હેતુ છે. આંતરવાદી કહે છે કે સ્વાર્થી કૃત્ય સદાચારી કે શાખાશીયાળું હોઈ શકે નહિ. એક માણસ ચોરી કરવા

તો ગયો છે, પણ એકાએક પોલિસને નોંધ બ્હી જાય અને ચોરી કરતાં અટકે, તો એ કૃત્યને માણસો નીતિમાન કહેતાં નથી. જેટલે અંશે સજા પામવાના ભયથી તે કામ કરવું એ છોડી દે, તેટલે અંશે સદાચારની શાખાથી એને ઓછી મજા છે. કર્તવ્યની ઢાંગણીથી જ માણસે પાપમાંથી મુક્ત રહેવાનું છે. આમ સ્વાર્થ અને સદાચાર એકબીજાના વિરોધી છે એ વાત ખરી, પરંતુ એટલા માટે સ્વાર્થના વિચાર કાંઈ કાળે પણ સદાચારને સહાયભૂત થઈ શકે નહિ એમ માનવામાં પણ ભૂલ છે. પ્રથમ તો, ધમકી અને સજાના સુવ્યવસ્થિત ધોરણથી સદાચારની દિશા જેવી સ્પષ્ટ થાય છે તેવી બીજી કશાથી ભાગ્યે જ થઈ શકે છે. જ્યારે સદાચાર અને દુરાચારના પ્રયોજનો વચ્ચે અંતરમાં વિગ્રહ ચાલે છે ત્યારે ધણીવાર દાન અને દંડના વિચારથી એ ઝંઘડાનો અંત આવે છે અને આપણી પ્રવૃત્તિ સદાચારમાં થાય છે. અને વિજયના આવા દરેક પ્રસંગથી સદાચાર દૃઢ થતો જાય છે અને દુરાચાર નિર્મળ થતો જાય છે, અને છેવટે દાન અને દંડના વિચારની સહાય વિના પણ તે સદાચાર થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

સામાજિક લાભના સંબંધમાં બે ભિન્ન ભિન્ન બાબતો લક્ષમાં રાખવાની છે. એક તો, બીજાનું કલ્યાણ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું એ બેશક સદાચારનો એક પ્રકાર છે, પણ તેમાં જ સર્વ સદાચાર સમાઈ જતો નથી. અથવા બીજી રીતે બોલીએ તો બીજી જાતના કેટલાક સદાચાર એવા છે, કે જે લોકોને ઉપયોગી હોય વા ન હોય, પણ તે જાતે જ સદાચાર છે અને તેથી કર્તવ્ય તરીકે તે આચરવાના છે. બીજી વાત એ છે કે કેટલીક વખતે ઉપયોગિતાનો પ્રસંગ એવો પ્રખળ અને મહત્વનો હોય છે કે તે વખતે એવા સદાચારનો પણ ભોગ આપવો વાજબી ગણાય છે. એક મોટું કારખાનું કાઢતાં છેવટે દુરાચારને કાંઈક તક મળે છે એ વાતથી એક કારખાનું કાઢતાં અટકવું નહિ. અથવા જે વાતથી અત્યંત મોટો લાભ થતો હોય તે વાત પરત્વે મૂંઝુ રહેતાં અસત્ય ગણાતું હોય તો પણ તે કરવામાં કાંઈ અડચણ નથી; અથવા કાંઈ નિર્દોષ માણસની છંદગી બચાવવા જૂઠું પણ બોલવું પડે. પરંતુ આવા કેટલાક પ્રસંગે ઉપયોગિતાને

અગ્રસ્થાન અપાય છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે તેના કરતાં નીતિના વિચાર ઉંચા પ્રકારના નથી. નીતિ અને ઉપયોગિતા બન્ને એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે અને તેમાં નીતિના વિચાર ઉપયોગિતાથી વધારે ઉત્તમ છે. અને વખતે બન્નેની વચ્ચે વિરોધ પણ હોય છે. સોનું અને રૂપું ભિન્ન ભિન્ન ધાતુઓ છે. રૂપા કરતાં સોનું વધારે કિમતી છે, છતાં થોડા સોનાને બદલે રૂપાનો મોટો જથ્થો લેવાથી વખતે વધારે લાભ થાય છે. આંતરવાદની સામે મૂકાતા એક બીજા આક્ષેપની પણ અહીં સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. આંતરવાદી કહે છે કે નૈતિક પ્રત્યેક્ષો આપણને સ્વભાવસિદ્ધ છે. ત્યારે મનુષ્યનો સ્વભાવ કયો ? એવો પ્રશ્ન ઉભો કરી કેટલાક કહે છે કે જંગલી અને છેક પ્રાથમિક દશામાં જે સ્વભાવની પ્રતીતિ થાય છે તે જ મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ ગણાય; અને કેટલાક કહે છે કે સુધરેલા મનુષ્યમાં કૃત્રિમ ટેવો અને બાહ્ય પ્રાપ્તિ બાદ કરતાં જે ભાગ સંસ્કારી અને વિકાસ પામેલો બાકી રહે છે તે મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ ગણાય. આમ મનુષ્યના કુદરતી સ્વભાવના બે અર્થ થઈ શકે છે તેનો લાભ લઈ બાહ્ય અનુભવવાદીઓ કહે છે કે જંગલી અને સુધરેલામાં ભેદ માત્ર બાહ્ય પ્રાપ્તિનો જ છે, આંતરવિકાસનો ભેદ બિલકુલ નથી. આ વિચારને અનુસરી, જંગલી લોકોનાં જે વર્ણનો મુસાફરો આપે છે તેમાંથી દાખલા લઈ તેમનામાં નૈતિક વિચારોનો અભાવ બતાવી, આપણા નૈતિક ભેદ સ્વભાવ-સિદ્ધ હોવાની તેઓ ના કહે છે. હવે, આ વર્ણનો ધણું કરીને અત્યંત અવિશ્વસનીય હોય છે, કારણ કે જે મુસાફરોએ એવાં વર્ણન કર્યાં છે તેમને તે તે દેશની ભાષા આવડતી નહોતી, જંગલી લોકોના જીવનના રહસ્યની તેમને માહિતી નહોતી, અને માત્ર પોતાના જ ધોરણથી તેમની નીતિ અવલોકતા હતા; એટલું જ નહિ, પણ પોતે જોએલી વિચિત્રતામાં અતિશયોક્તિ પણ ઉમેરતા. તેથી તેમના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખવો યોગ્ય નથી. તમે કહેશો કે અઢારમી સૈકામાં ક્રાન્સના નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તાઓ જંગલી દશામાં રહેલી નૈતિક અવસ્થાને સર્વોત્તમ ગણતા હતા, તેથી તમારો નૈતિક વિકાસનો સિદ્ધાંત અસંગત ઠરે છે તો તે પણ ચૂલ્લ

છે; કારણ કે તે સમયે તત્ત્વવેત્તાઓ યુક્તિવાદના પરિણામે સંશયવાદી થઇ ગયા હતા અને વૉટ્ટેર ઇત્યાદિ લેખકો પ્રચલિત ધર્મ અને નીતિને કેવળ કૃત્રિમ અને વહેમી કહી તેમની હાંસી કરતા હતા, છતાં અર્ધ જંગલો ચીન અને ચીનાઓના વર્તનને યુક્તિસિદ્ધ અને પવિત્ર ગણતા હતા; તેથી આ લેખકોને લીધે તે લોકો ભ્રમમાં પડ્યા હતા.

પરંતુ જંગલી દશાનાં ચિત્રોને દલીલની ખાતર ખરાં માની લઇએ તો પણ પ્રતિપક્ષીને નૈતિક વિકાસની ના કહેવી છે તે વાત એમાંથી સિદ્ધ થતી નથી. આંતરવાદી ખરૂં કહે છે કે આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ વિભાગને તેવા રૂપે ઓળખવાની આપણામાં સ્વાભાવિક શક્તિ રહેલી છે. પરંતુ શારીરિક ચક્ષુની માફક આંતરિક આંખ પણ કવચિત્ ખીગાએલી રહી શકે છે. ઇન્દ્રિયજન્ય તૃપ્તિમાં માણસો નિમગ્ન રહે છે ત્યારે બેશક એમ જ થાય છે. રોપાની માફક માણસને પણ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓના સંપૂર્ણ વિકાસને માટે અનુકૂળ જમીનની જરૂર છે. તેથી અનુકૂળ સંજોગના અભાવે જંગલીઓનો માનસિક કે નૈતિક વિકાસ થઈ શક્યો ન હોય તો તેથી તે શક્તિઓ તેમનામાં મૂળે જ નથી એમ સિદ્ધ થતું નથી. તે શક્તિઓ તો ત્યાં છે જ; પણ સંજોગના અભાવે બગડત થઇ શકી નથી. જંગલી દશામાં માણસો અરાખર વાંદરાની માફક જ આચરણ કરે-છે એમ સિદ્ધ થાય તો પણ માણસ મટી માણસ વાંદરૂં થઇ શકતું નથી. તે એમાં સ્વાભાવિક ભેદ છે: પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ કરવાની વાંદરામાં શક્તિ નથી, માણસમાં છે. સંજોગની અનુકૂળતાએ સુધરી જંગલી માણસ સુધરેલો અને સદાચારી થઈ શકશે, વાંદરો નહિ થઇ શકે. વડનાં પાંદડાં જેમ પથ્થરમાં દેખાતાં નથી તેમ તેના ઝીણા ખીજમાં પણ દેખાતાં નથી; છતાં તે ખીજમાંથી વડનું વૃદ્ધ થઇ શકશે, પણ તે પથરો તો પથરો જ રહેશે. નીતિ-શાસ્ત્રના બે મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો ભેદ હવે વાંચનારને સ્પષ્ટ સમજાયો હશે; અને આ બાલ્યનીતિવાદ અને આંતરનીતિવાદમાં નીતિના અનેક મતમતાંતર અંતે અંતર્ગત થઈ જાય છે. હવે, આ બે સિદ્ધાંતોના પાયાભૂત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ ભેદ રહેલો છે. બાલ્યઅનુભવવાદીઓ કહે છે

કે સધળું જ્ઞાન આપણને ઇંદ્રિયજન્ય અનુભવમાંથી જ થાય છે. આંતર-વાદીઓ કહે છે કે જ્ઞાન ઉપજવવામાં અમુક અંશે ચિદ્શક્તિની સ્વતંત્ર સહાય પણ આવશ્યક છે. આ બીજો મત પ્લેટોની પૂર્વ-અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતમાં દૃશ્ય થાય છે. કેટલાક વિચારો આપણા અંતઃકરણમાં એવા હોય છે કે જેમનો ખુલાસો જનમ્યા પછી થતા અનુભવથી થઈ શકતો નથી, માટે તેમનું અસ્તિત્વ માણસમાં તેના જન્મની પૂર્વે હોવું જોઈએ, અને એટલા માટે પૂર્વ-અસ્તિત્વનો સિદ્ધાંત યથાસ્થિત છે. સત્તરમા સૈકામાં ‘સ્વભાવ-સિદ્ધ વિચારો’નો જે મત પ્રચલિત હતો તે આ સિદ્ધાંતનો અન્ય પ્રકાર માત્ર હતો. પરંતુ લોકના સમયમાં એ સિદ્ધાંત પરત્વે જે સમજણ હતી તે હવે લોપ પામી ગઈ છે અને હવે ધણાખરા તત્ત્વવેત્તાઓ એમ માને છે કે જેમ અમુક જાતની કળીમાંથી અમુક જાતનું ફુલ અવશ્ય ખીલવું જોઈએ, તેમ આપણામાં પણ કેટલીક શક્તિઓ એવી છે કે જે બાહ્ય સૃષ્ટિની સહાય વિના કેટલાક વિચારોને માત્ર પોતાના વિકાસથી જ મેળવી શકે એમ છે અને કેટલાક વિચારો અવશ્ય કરીને એમ એને મળવા જ જોઈએ; અને અર્વાચીન સમયમાં આ વાતને પ્રાણીઓનાં અંગ જ્ઞાનની પ્રબળતા અને વિસ્તારના નિરીક્ષણથી ટેકા મળે છે. અને કેન્ટ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે આપણા દરેક જ્ઞાનમાં બે અંશ હોય છે; એક અંશ પૂર્વ-સિદ્ધ નિયમરૂપ હોય છે અને બીજો અંશ પશ્ચાત-સિદ્ધ અને તેનો વિષય હોય છે—તે નિયમના દૃષ્ટાંતરૂપ હોય છે. પરંતુ બાહ્યઅનુભવવાદીઓ આ વાત સ્વીકારતા નથી. મનની શક્તિઓ ક્રિયાકારક હોવાની તેઓ બનતાં સુધી ના કહે છે, અને બને તેટલું મહત્ત્વ તેઓ બાહ્ય અનુભવને આપે છે. આંતરવાદીઓ કહે છે કે આપણામાં કેટલીક સ્વભાવ-સિદ્ધ શક્તિઓ રહેલી છે, જેનું પેહેલેથી જ આપણને જ્ઞાન થાય છે એવો સ્વીકાર અવશ્ય આપણે કરવો જ જોઈએ; નહિ તો જ્ઞાનની સંભવિતા જ રહેતી નથી.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે ચિંતક ઇંદ્રિય-વિજ્ઞાનવાદી હોય છે તે નીતિમાં સ્વાર્થવાદી કે જનહિતવાદી હોય છે. પરંતુ આંતરવાદી નૈતિક શક્તિના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર હમેશાં કરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રક્રિયા જોડે નીતિના

સિદ્ધાંતને ગાઢ સંબંધ છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સિદ્ધાંત પરત્વે જો કોઈ પણ વાતથી માન્યતામાં કોઈપણ ફેરફાર થાય તો તેટલે અંશે નીતિના સિદ્ધાંતમાં પણ ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના મહાન વિચારોના ક્રમમાં પણ સામ્ય છતાં ભેદ છે. પ્રાચીન સમયમાં, ઉપયોગિતાને નામે વિશ્વાત્પત્તિના વિલક્ષણ વિચારમાંથી લોકોની બુદ્ધિને સોક્રેટિસે મનુષ્યના નૈતિક સ્વભાવના અભ્યાસ પ્રત્યે વાળી હતી. અર્વાચીન સમયમાં, એ જ ઉપયોગિતાને નામે મધ્ય સમયના નૈયાયિકોના નિરર્થક તાર્કિક વાદવિવાદમાંથી બેકને લોકોની પ્રવૃત્તિને સૃષ્ટિના પદાર્થોનું શાસ્ત્રીય શોધન કરવાની દિશામાં વાળી છે. અને બેકનની પોતાની ચોક્કસ પદ્ધતિ અને નવાં શોધેલાં યંત્રો અને સાહિત્યોને લીધે, તેમજ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોની બુદ્ધિને લીધે એ દિશામાં ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. અને અર્વાચીન પ્રજાઓમાં ઇંદ્રિય વિજ્ઞાન વાદનો પ્રસાર આ ચળવળને લીધે વધારે થયો છે; અને એને લીધે જ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસની વચ્ચે કેટલાક અતિ અગત્યના ભેદ ઉપજી આવ્યા છે. પ્રાચીન સમયમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિચાર અમુક મર્યાદામાં ફર્યા કર્યા છે; અર્વાચીન સમયમાં નવી નવી શાસ્ત્રીય શોધો કરવામાં માણસો પ્રવૃત્ત રહે છે. પ્રાચીન લોકો એમ માનતા કે પ્રજાની સત્તા અને ઘણું વખતે તો પ્રજાની સ્વતંત્રતા પણ જાળવી રાખવા માટે માનસિક અને નૈતિક ગુણોનું સતત પ્રોત્સાહન રહેવું જોઈએ. તેથી જ્યારે કોઈ પ્રજાનું શૌર્ય અથવા બુદ્ધિ મંદ પડી જતાં, ત્યારે બીજાં રાજ્યોનો અમલ તેના ઉપર જામતો અને પાછો એનો એ જ ઇતિહાસ દર્શ્ય થતો. બેશક, કોઈ મહાન પ્રજા કારીગરી અને સાહિત્યના અનુપમ નમુના પાછળ મૂકી જતી, ઉંચી પ્રતિનું તત્ત્વજ્ઞાન મૂકી જતી, શૌર્યને પ્રોત્સાહન આપે એવાં ચારિત્ર્યના દૃષ્ટાંત મૂકી જતી, અને પ્રજાનો વિનાશ અટકાવે એવી સૂચનાઓ પણ વખતે કરી જતી, પરંતુ એ બધાં મનની અમુક દશામાં જ ઉપયોગી થાય એવાં છે. પણ હાલના સમયની સુધેરેલી પ્રજાની ઐજ્ઞતાનો આધાર નવી નવી શોધખોળ ઉપર રહેલો છે, અને આ શોધખોળ એવી હોય છે કે જે એકવાર થઈ એટલે

કદિ જતી રહેતી નથી અને તેથી તેની અસર નૈતિક જીવનની અસ્થિરતામાંથી મોટા ભાગે મુક્ત રહે છે. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ મહાન પુરુષનું આગમન પ્રજ્ઞની પ્રગતિમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરી શકતું અથવા તેને ત્વરિત કરી મૂકતું. અર્વાચીન સમયમાં એ જ કામ કોઈ મોટી નવીન શોધથી થાય છે. છાપવાની કળાથી ભૂતકાળમાં થએલો બુદ્ધિનો પરિશ્રમ જળવાઈ રહ્યો છે અને તેથી કરીને લવિષ્યમાં આગળ વધવાની ચોક્કસ ખાત્રી મળી છે; દારૂગોળા અને લડાયક હથિયારોની શોધથી જંગલી પ્રજાને વિજ્યી થવાનો સંભવ હવે જતો રહ્યો છે. વરાળચંત્રોને લીધે જૂદી જૂદી પ્રજાઓ નિકટ સંબંધમાં આવવા લાગી છે અને તેથી એકતા વધી છે. અને અસંખ્ય યાંત્રિક યુક્તિઓને લીધે ઔદ્યોગિક તત્ત્વ એટલું બધું બહાર આવી ગયું છે કે તેથી આપણા સુધારાની દરેક શાખા રંગાઈ ગઈ છે.

જરીક વિચારતાં દરેક જણને માલમ પડશે કે સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, શોધખોળ કરવાની કુશળતા અને ઔદ્યોગિક સાહસ—આ ત્રણે આખતોઆખો અરસપરસ સંબંધ છે કે કોઈ પણ પ્રજા તેમાંથી એકનો લાંબા વખત સુધી પ્રયાસ કરે તો બીજી એ આખતો તેની પછવાડે એમની મેળે ચાલી આવે છે. કુદરતના કાયદાનું જ્ઞાન હોય તો નવી નવી શોધો થઈ શકે છે, અને શોધનાં સાહિત્યોથી જ્ઞાન વધતું જાય છે, અને ઉદ્યોગનો આધાર એ બંને ઉપર છે, તેથી તેમનો આ સંબંધ અમુક અંશે કાર્યકારણ સંબંધ છે. ઉપરાંત તેમનામાં એકરાગતા પણ રહેલી છે. વિચારતું એક જ જાતનું વલણ કે દેવ આ ત્રણે રૂપે વિસ્તૃત થાય છે. બ્યાહારિક માણસનાં એ લક્ષણ છે, કેવળ વિચારકનાં નથી હોતાં. એવો માણસ સાવધ રહી અવલોકન કરે છે અને પ્રયોગ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. દૂરંકમાં, તે કેવળ વિચારક નથી હોતો, પણ સુધારક હોય છે. પ્રાચીન લોકો એમ માનતા કે કુદરત ઉપર કોઈ દેવ પોતાની મરજી પ્રમાણે અમલ કરે છે, તેથી સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રત્યે તેમને અભાવ થયો; અને ઔદ્યોગિક સાહસો તેમનામાં ગુલામ કરતા, તેથી તે સાહસ ઉપર પણ તેમનો અભાવ હતો; તેથી તેઓ વિચારશીલ વધારે રહ્યા; આ બન્ને આખતો ઉપર અર્વાચીન

સમયમાં ભાવ પ્રગટયો છે; તેથી તેને અનુકૂળ વ્યવહારિક ઉન્નતિ પણ થઇ છે.

જે માનસિક વલણોને લીધે અર્વાચીન સમયમાં ભૌતિક આત્માદી થઇ છે અને સુધારો એક ધારાએ ચાલતો રહ્યો છે તે વલણો પ્રાચીન સમયનાં વલણો કરતાં ઉત્તમ છે એ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ આ લાલ ચારિત્ર્યની ઉચ્ચતા અને ગૌરવના કાંઇક ભોગે ખરીદાયો છે એ પણ નિસંશય છે. જ્યારે માનસિક અને નૈતિક ગુણો માણસના મુખ્ય ઉદ્દેશ થાય છે, જ્યારે ઇન્દ્રિયજન્ય ઉપભોગની વસ્તુઓથી માણસનાં મન અત્યંત વેગળાં રહે છે, ત્યારે જ ધણાં મનુષ્યો ઉચ્ચ રીતે નીતિમાન હોય છે અને સદાચારનું ધોરણ પણ અતિ ઉચ્ચ રહે છે. બીજી બાજુનો પેઢો અહીં પણ સાંગત્યના કાયદાનો અમલ સંપૂર્ણ ચાલે છે. જડ વસ્તુઓના ગુણો ઉપર જે મન ઘણું કરીને ચોંટી રહે છે તે મન ઘણું કરીને પોતાના સઘળા વિચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારાજ મેળવે છે; પરંતુ જે મન સ્વાભાવિક રીતે પોતાના જ વ્યાપારનું ચિંતન કરે છે તેનું વલણ ચૈતન્યવાદ તરફ હોય છે; અને નીતિના પ્રચલિત સિદ્ધાંતનો આધાર આ ભેદ ઉપર બહુ રહેલો હોય છે.

પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતમાં મતભેદ છતાં બન્ને મતોના અનુયાયીઓના વ્યવહારિક આચરણમાં ઝાઝો ફેર હોતો નથી. નીતિવેત્તાઓ કાંઇ સમાજની બહાર રહેતા નથી; અને તેથી સમાજની સામાન્ય લાગણીઓનો અનુભવ તેમને પણ થાય છે, કારણ કે સમાજના વાતાવરણમાં તેઓ પણ ઉછરેલા હોય છે. નીતિના જનનનો સિદ્ધાંત તેઓ ગમે તે આપે, પરંતુ સંસારમાં સદાચાર તરીકે લેખાતા આચરણને તેઓ પણ વાજબી ગણે છે, અને પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી તે ફલિત થાય છે એમ સિદ્ધ કરવા તેઓ મથે છે. પરંતુ તેમનો આ પ્રયાસ નિષ્ફળ છે એમ આગળ આપણે જોઈશું છે. આ બન્ને મતમાં સદાચાર તો તેનો તે જ રહે છે. પરંતુ જૂદા જૂદા સદાચારને અપાતી અગત્યતા બન્ને મતમાં જૂદી જૂદી છે અને નૈતિક ઉત્તમતાનાં જૂદાં જૂદાં દષ્ટિ-બિંદુ બાંધી તેને ઉત્તેજિત કરવાનું તેઓ કહે છે. આ પ્રમાણે રડોષક મતવાળા આત્મ-સંયમને સર્વોત્તમ કહે છે અને તે મતમાં નીતિના પ્રૌઢ ગુણો ઉપજાવવાની ખાસ અનુકૂળતા છે. હચીસન શુભેચ્છાને સર્વો-

તમ માને છે અને તે મતથી કામળ ગુણો ખાસ ખીલી નીકળે છે; અને જનહિતવાદ ઔદ્યોગિક ગુણોને ખાસ કરીને અનુકૂળ છે. આ ત્રણમાંથી જે આચરણ સમાજમાં સર્વોત્તમ મનાતું હોય તેને અનુરૂપ નીતિનો સિદ્ધાંત તે સમાજમાં ગ્રહણ થાય છે; અને સિદ્ધાંત અંધારા પડી તે આચરણ, દૃઢતર થતું જાય છે. આમ આચરણ અને સિદ્ધાંત એક બીજાને દૃઢ કરે છે. આચરણનો ઇતિહાસ લખનારે આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. એ-થેન્સમાં અન્ય મતો લગભગ અસ્ત પામી ગયા હતા, તોપણ એપિક્યુરસનો મત લાંબા વખત સુધી ટકી રહ્યો હતો. એથી ઉલટું રોમના મહા-રાજ્યમાં લગભગ સઘળા મહાન પુરૂષો સ્ટોઇક મતના અનુયાયીઓ હતા અને એપિક્યુરસનો મત જીલમી અને ભ્રષ્ટ ગણાતો હતો. આંતરવાદમાં સાદું અને સ્પષ્ટ બાલ્ય ધોરણ નહિ હોવાથી એ મત વેહેમી, કાંઈક એમાં ગુહ્ય-ન સમજાય તેવું હોય એવો, તરેહવાર, યુક્તિહીન, અને અવ્યવહાર લોકોને લાગે છે; અને જનહિતવાદમાં સ્વાર્થની પ્રધાનતા હોવાથી અને લાભની ગણતરી તેમાં વારંવાર આવતી હોવાથી ઉચ્ચ નૈતિક દષ્ટિ-બિંદુને નીચું ઉતારી નાખવાનું તેમાં વલણ રહેલું છે; અને તેથી ચારિત્ર્ય સ્વાર્થ અને હલકું થઈ જવાનો તેમાં સંભવ છે. આંતરવાદમાં નીતિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી જીવનનો ઝાંક અને ધોરણ ઉંચા રહે છે. આસપાસના સંબંધોની અસર મનુષ્યના વર્તન ઉપર કેવી થાય છે તે જનહિતવાદ જણાવતો હોવાથી, ઘણા અગત્યના વ્યવહારિક સુધારાને તે જન્મ આપે છે. આમ દરેક મત એક બીજાની ખોટ પૂરી પાડી એક બીજાને સુધારે છે. પણ તેમાંથી એકને જ વળગી તેમાંથી એકે પરિણામ કાઢવા એસીએ તો અનર્થ આવે છે, અને તે વખતે તેના હરીફ મતનો ઉપર હાથ થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે માણસો પોતાની નૈતિક વૃત્તિઓની પરોક્ષ અને વર્ગીકરણ કેવી રીતે કરે છે તે સંબંધી જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત અને તેમનું વલણ આપણે જાણ્યું. હવે જે પદ્ધતિએ આ વૃત્તિઓનો વિકાસ થતો જાય છે, અથવા બીજી રીતે ઓર્લિએ તો, જે કારણોને લીધે સમાજોનું નૈતિક ધોરણ ઉચ્ચ થતું જાય છે અને જેને લીધે બીજા કરતાં અમુક સદાચાર પ્રત્યે

તેમનો પક્ષપાત વધારે બંધાય છે તે કારણે હવે આપણે તપાસીએ. અને તેમાંથી કેટલાક ઘણા ઉપયોગી સામાન્ય નિયમો આપણને મળી આવશે.

જેમ જેમ સમાજની વ્યવસ્થા ખારીક થતી જાય છે તેમ તેમ સૈનિક સદાચાર અને વૈરાગ્ય-વૃત્તિના સદાચારના ભોગે મિલનસાર અને વ્યવહારિક સદ્ગુણોની જમાવટ વધારે વધારે થતી થાય છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. વળી સદાચાર સમજીને સદાચાર થવો જોઈએ. સ્વભાવમાંથી એની મેળે ઉપજી આવતું વર્તન સદાચારી ન કહેવાય. આવા સદાચારનો પ્રથમ પ્રકાર માથે પડેલા દુઃખને હિંમતથી સહન કરવું તે ઘણું કરીને હોય છે; અને તે સદાચાર જંગલીઓમાં આગળ પડતો હોય છે. તે દશામાં માણસો ચારે પાસ ભયથી વીંટાએલા હોય છે; સમાજની વ્યવસ્થા હોતી નથી; અને લોકો લડાયક હોય છે. તેથી મોટી હિંમત અને સહનશીલતાનાં કાર્યો વારંવાર થાય છે, અને ઉન્નતિનો આધાર પણ તે સમયે તેવાં કાર્યો ઉપર હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ સમાજની વ્યવસ્થા બંધાતી જાય છે તેમ તેમ તેવાં કાર્યોના પ્રસંગ ઓછા થઈ જાય છે; તેથી તેવાં કાર્યો બહુ નથી થતાં અને થાય તેની બહુ અસર થતી નથી. વળી જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ લોકોની રૂચિ અને ટેવ, તેમની શાંતિ અને સુખવધ અને દુઃખ ઓછું થાય એવી અનેક નવી નવી શોધો થએલી હોવાથી, સૈનિક સદાચારથી તદ્દન જિનન દિશામાં સમાજની પ્રવૃત્તિને વાળે છે; અને તેથી જો કે આરિચ ક્રામળ અને રસેક થાય છે, પરંતુ સાથે કાંઈક નિર્બળ પણ થતું જાય છે. વૈરાગ્યવૃત્તિ કે જેને લીધે માણસો સંસારનો ત્યાગ કરી અત્યંત પવિત્ર થવા જંગલમાં તપ કરવા જાય છે તે પણ સ્વાભાવિક રીતે જ કાંઈક અશિષ્ટ દશામાં જ હોઈ શકે છે; કે જે દશામાં સંસારનો ત્યાગ કરવો સહેલો હોય છે અને તેથી વારંવાર તે થાય છે. પરંતુ જ્યારે સમાજની સમૃદ્ધિ આપ્તાદ હોય છે, મોજશોખ અને તેનાં સાધનો પુષ્કળ હોય છે, ઔદ્યોગિક સાહસ તીવ્ર હોય છે, અને એક બીજાને સહાય કરવામાં નીકટ બંધનથી બંધાએલા લોકો હોય છે, ત્યારે જે વાતથી સમાજને શાલ થાય તે સુખ્યત્વે કરીને સદાચાર ગણાય છે અને સદાચારની તે

વૃત્તિને રાજકાયદાથી મળતી કેળવણી વધારે દૃઢ કરે છે; કારણ કે કાયદો જો કે નૈતિક ભેદોની છાપ મન ઉપર ઉડી પાડે છે, પરંતુ તેની સાથે તે ભેદોને ખાલ અને ઉપયોગિતાના ધોરણથી માપવાની ટેવ પણ લોકોમાં પાડે છે. એવી સ્થિતિમાં આંતરવાદ જનહિતવાદને માર્ગ આપી દે છે, અને ઉદ્દેશ મટી સદાચાર સાધન ગણાવા લાગે છે. સામાન્ય રીતે લોકો દયાળુ અને મીલનસાર હોય છે, પરંતુ કર્તવ્યની ઉચ્ચ લાગણી અને આ દુનિયા-યાના સુખ દુઃખની દરકાર ન રાખે એવી પવિત્રતા હમેશાં સુખની સ્પષ્ટ અને સીધી વૃદ્ધિ કરી શકતી નથી, અને તેથી કરીને તેમની ઉચ્ચ ગણના એવે સમયે થતી નથી. જંગલી જીવનમાં ઇન્દ્રિય-લોભપતા મુખ્ય હોવાથી આ ઉચ્ચ સદાચારનો તેમાં અભાવ હોય છે. અને ભૌતિક સુધારાની અત્યંત આખાદીના સમયમાં આ સદાચારને બહાર લાવી ખીલવે એવું અનુકૂળ પ્રચલિત વાતાવરણ હોતું નથી અથવા તેની કિંમત તે વખત થતી નથી. તેથી આ બેની વચલી સ્થિતિમાં જ એ સદાચાર ઘણું કરીને ખીલી શકે છે.

પરંતુ કેટલાક સદગુણો ખાસ કરીને સુધરેલી દશાનાં જ પરિણામ હોય છે. સ્થાનિક કે કોઈ ખાસ સંજોગોની ગેરહાજરીમાં, જંગલી કે અર્ધ જંગલી દશામાંથી અત્યંત સુધરેલી દશામાં માણસોનો દશા-પાલટો ન્યારે થાય છે ત્યારે તેની સાથે વિચાર અને રહેણી કરણીનો અમુક પાલટો પણ આવશ્ય કરીને આવે છે. પ્રથમ તો, વેરની વાજખી તૃપ્તિ પણ નાશ પામે છે અગર અંકુશમાં આવે છે. જંગલી કે અર્ધ-જંગલી દશામાં માણસો પોતાના વેરની તૃપ્તિ પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. સુધરેલા સમાજમાં ન્યાયની અદાક્તો સ્થપાય છે અને નિષ્પક્ષ ન્યાયાધીશો ગુનાનો ન્યાય કરે છે. વળી સુધરેલા સમાજમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ લગાયક મટી શાંત થાય છે, જંગલી રમત ગમતોને બદલે રસિક અને બુદ્ધિને ખીલવે એવા શોખની વૃદ્ધિ થાય છે, જૂઠ્ઠાં જૂઠ્ઠાં અંધનથી જ્ઞાતિઓ અને પ્રજાઓ ત્વરાથી સંકલિત થવા માંડે છે, અને બુદ્ધિની ખીલવણીને લીધે કલ્પના શક્તિ દૃઢ અને મજબૂત થતી જાય છે. કોઈ વસ્તુને હૃદય સન્મુખ તાદ્દસ્ય ખડી કરી

આપવાની શક્તિ કલ્પનામાં રહેલી હોવાથી, આ કલ્પના શક્તિ આપણા સ્વભાવના નૈતિક અને માનસિક ભાગોને જોડનારી મુખ્ય કડી છે. દુઃખની આબેહુલ કલ્પના થાય ત્યારે જ તે દુઃખ ઉપર આપણને દયા ઉપજી શકે છે, અને આ તાદસ્યતાના પ્રમાણમાં ધણું કરીને આપણી દયાની પ્રબળતા હોય છે. આપણી નજર સન્મુખ બનતા મૃત્યુના પ્રસંગથી આપણને જોડાઈ દયા ઉપજશે તેટલી દયા અમેરિકામાં થએલા ધરતીકંપથી આપણને ઉપજશે નહિ. મુખ્યત્વે કરીને આ જ કારણને લઈને કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુનેગારને મોતની સજા થાય ત્યારે ધણું કરીને આપણને અત્યંત દયા ઉપજે છે; આ જ કારણને લીધે રાજાઓની બાબતમાં આપણને પ્રેમ અને ઉત્સાહ રહે છે. અને ઐતિહાસિક ફેંસલા આપવામાં અનેક પ્રકારની સ્પષ્ટ અસંગતતા આપણે બતાવીએ છીએ. એલકઝાંડર કે સીઝર જેવો મોટો માણસ લાખોને ગુલામ બનાવે છે અને હજારોને રેહુંસી મારે છે એ વાત ભૂલી જઈ છૂટા છવાયા તેના કોઈ ઉદાર કાર્ય ઉપર આપણી નજર ફરે છે. ઇતિહાસના મોટામાં મોટા કરણાજનક બનાવો સાદી અને નિર્બળ ભાષામાં લખાયા હોય તો તેની અસર આપણને લગભગ થતી નથી. હજારો માણસોને નેપોલિયને ખુવાર કર્યા હતા એ વાત ભૂલી જઈ, સેંટ હેલિનામાં કેદી તરીકે પોતાના દારોગાની સામે કેવી કેવી કર્કશ ફરિયાદ તે કરતો હતો એ ઘણા ખરા માણસોની કલ્પનામાં ભમ્યા કરે છે. આપણા સ્વભાવની નિર્બળતા એવી છે કે જંગીજખાને કે તૈમુરે દુનિયામાં કરાવેલી રકારોળ કરતાં એક બેદીવાન રાજપુત્રીનાં આંસુથી કે કોઈ ખાનગી જીવનના એકાદ નિર્જીવ પ્રસંગથી આપણે વધારે ઉશ્કેરાઈ જઈએ છીએ.

આપણી શુભેચ્છાની વૃત્તિઓ ઉપર કલ્પનાની આવી સત્તા ચાલતી હોવાથી, સ્પષ્ટ છે કે વસ્તુને તાદસ્ય કરી આપતી આ શક્તિનાં સત્તા અને વિસ્તાર જે સંજોગોથી વધે તે સંજોગો મીલનસાર સદ્ગુણોને અનુકૂળ આવે છે અને કેળવણીથી ઘણું મોટું અંશે એ વાત બની શકે છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. અન્ય જ્ઞાતિઓ, પ્રજાઓ, બીજાના વિચાર અને બીજાનું જીવન બીજા કેળવાયેલા માણસની કલ્પનામાં ઉતરતાં નથી; પરંતુ જેમ જેમ એનાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી

જાય છે, તેમ તેમ એમનું રહસ્ય એને સમજાતું જાય છે, અને તેથી તેમના પ્રત્યે એની દીલસોજી પણ વધતી જાય છે; કારણકે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે તેની કલ્પનાની શક્તિ પણ ખીલતી જાય છે. દરેક વાત જેટલે અંશે સમજાય છે તેટલે અંશે કલ્પનાને તાદૃશ્ય થઈ શકે છે; અને આપણામાં દયા ઉપજાવવા માટે આ તાદૃશ્યતા આવશ્યક છે એ વાત ઉપર કહી છે. તેથી જ કરીને સુધરેલા માણસની કલ્પના ફળવાએલી હોવાથી ખીજની લાગણીઓના આરીક ભેદ એ સમજી શકે છે અને તેમને અનુકૂળ થઈ વરતે છે; વળી તેથી જ કરીને સુધારાના પ્રમાણમાં દયાની તીવ્ર લાગણી થાય છે અને નિર્દયતાથી હૃદયને કમકમાટી આવે છે. આમ શુભેચ્છા અને કલ્પનાનો આવો સંબંધ છે.

પણ નિર્દયતા એ પ્રકારની થાય છે અને દરેકનાં કારણ અને પરિણામ એકબીજાથી ભિન્ન હોય છે. એક પ્રકારની નિર્દયતામાં હૃદય કેવળ કઠોર અને જંગલી હોય છે; અર્થાત્ આવા પ્રકારના નિર્દય માણસને કલ્પનાની ફળવણી મળી નથી હોતી; પણ જો મળી હોય તો નિર્દય એ નહિ થાય. ખીજ પ્રકારની નિર્દયતામાં હૃદય ઝેરીલું અને કિત્તાખોર હોય છે. આ પ્રકારના માણસની કલ્પના ફળવાએલી હોય છે અને નિર્દયતામાં એને ખાસ મજા આવે છે. પ્રથમ પંક્તિનો માણસ દીવનો સખત, મૂર્ખ અને કાંઈક ગાફેલ સ્વભાવનો હોય છે; અને તે પ્રકારની ક્રૂરતા અજવાન, વિજયી પ્રજા અને સમશીતોષ્ણુ દેશોમાં ઘણું કરીને વધારે દેખાય છે. આવી નિર્દયતાનું મોટે ભાગે કારણ એ હોય છે કે તેવા માણસને આગલાના દુઃખની તાદૃશ્ય કલ્પના થતી નથી. ખીજ જાતની ક્રૂરતામાં કાંઈક આયલા-પણું રહેલું છે અને બુદ્ધમનો ભોગ થઈ પડેલી પ્રજામાં, ગરમ દેશોમાં અને તામસી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોમાં સામાન્ય રીતે એ જોવામાં આવે છે. અતિશય ઝેર અને કિત્તાની સાથે ધણીવાર અતિશય ક્રામજતા પણ રહેલી હોય છે, અને અતિશય કઠોરતાની સાથે મનની અતિશય મોટાઈ પણ ધણીવાર હોય છે; પરંતુ કિત્તાખોર સ્વભાવમાં મનની મોટાઈ અને કઠોર જંગલી સ્વભાવમાં ક્રામજતા, ક્યારેક જ હોય છે. પ્રાચીન રોમન લોકોમાં

કઠોરતા અને મનની મોટાઇનો અપૂર્વ સંયોગ થયો હતો; અને અર્વાચીન ઇટાલિયનો ધણુ ઝેરીલા છતાં ક્રામળ હોય છે. અને જાતની ક્રૂરતા સુધારા વધતાં ઓછી થતી જાય છે, પણ જૂદે જૂદે અંશે અને જૂદાં જૂદાં કારણોને લઇને ફળવાએલી કલ્પનાની આરીક લાગણી આવતાં કઠોરતા અદશ્ય થાય છે; અને પોતપોતાનું ખાતગી વેર પોતે જ લેવાને બદલે ન્યાયની અદાલતદ્વારા તે મેળવવાના સુધારાથી ઝેરી ક્રૂરતા ઓછી થઇ જાય છે.

જે માનસિક ફળવણીથી બીજાનું દુઃખ દશ્ય થતાં કલ્પના દ્વારા ઉપજે છે, તે જ ફળવણીથી લોકોનાં ચારિત્ર્ય અને અભિપ્રાયો પણ કલ્પનામાં તાદશ્ય થઇ શકે છે; અને તેથી તેમના પ્રત્યે ઉદાર શુદ્ધિ ઉપજે છે. આવી અનુદાર વૃત્તિ મોટે ભાગે કલ્પનાની અપૂર્ણ ફળવણીને લીધે જ થાય છે. દરેક મતમતાંતર તેના અનુયાયીઓને જેવી રીતે સમજતા હોય છે તેવી રીતે અન્યને સમજતા નથી, અને તેથી જ મતવાદીઓમાં વિશેષે કરીને પોતપોતાના મત માટે દુરાગ્રહ રહે છે. વિશાળ હૃદયના અને ફળવાએલા માણસોમાં વાદવિવાદની કડવાશ ઓછી હોય છે, કારણ કે તેવાં માણસો એક બીજાના મતમાં પ્રવેશી શકે છે અને એક બીજા પ્રત્યે સમાન-વૃત્તિ રાખી શકે છે. ઘણી વખત કાંઈ યુનેગર વિષે આપણે સખત અભિપ્રાય બાંધીએ છીએ, કારણ કે મનની અવસ્થા કરતાં દશ્ય કાર્ય કલ્પનાને વધારે સહેલાઇથી તાદશ્ય થઇ શકે છે. સદાચરના સંપૂર્ણ વાતાવરણમાં ઉછરેલા માણસ દુરાચારીના દશ્ય સંનેગો બને છે; પણ તેના મનની અવસ્થાનો ખ્યાલ એને લાગ્યે જ આવી શકે છે. જે વિકારનો અનુભવ આપણને કદિ થયો નથી તેના અળનો તાદશ્ય ચિતાર ખડો કરવા માટે, આપણાથી કેવળ લિંગ પ્રકારના નૈતિક સ્વભાવને હૃદયમાં ઉતારવા માટે, કે ખરાબ ફળવણીથી અવશ્ય કરીને ચારિત્ર્યમાં જે ભ્રષ્ટતા અને અધમતા આવે છે તેના યથાસ્થિત ખ્યાલ બંધવા માટે, કલ્પનાની એવી શક્તિ બેઠાએ છીએ કે જેની બક્ષીસ બધા માણસોમાં હોતી નથી. આપણા પોતાના વર્તનનો અભિપ્રાય આપવામાં પણ કલ્પનાની આ નિર્બળતા કેટલીક વખત જણાઇ આવે છે; અને પોતાની સુવાની નીવૃત્તિઓને તાદશ્ય

કરવાની શક્તિ જેની જતી રહી છે એવો કાંઈ વૃદ્ધ માણસ પોતાની જુવાનીના ધૂર્બતા સાંભળીને ગેરવાજબી રીતે તેને કદિ વખોડે છે. દુરાચારી માણસ પોતાના દુરાચાર છાતી ખોલીને સ્વાભાવિક સદાચારવાળા માણસ આગળ કહી શકતો નથી તે તેના સદાચારની બીકથી નહિ, પણ તેની અજ્ઞાનતાની બીકથી; કારણ કે તે જાણે છે કે અનુભવની ખામીને લીધે સદાચારી માણસ તેની વાત સમજી શકે એમ નથી. અહીં કાંઈ કહેશે કે ઇશ્વરમાં દુરાચારનો કાંઈ પણ અંશ લોકો સ્વીકારતા નથી અને છતાં તે ન્યાયી કહેવાય છે. તો તેનો જવાબ એ છે કે ઇશ્વરમાં સંપૂર્ણ નીતિની સાથે સર્વજ્ઞતા પણ રહેલી છે; તેથી મનની દરેક અવસ્થા તે સારી રીતે સમજી શકે છે, અને તેથી દરેક માણસની સાથે તે સમચિત્તા રાખી શકે છે; માટે જ તે ન્યાયી કહેવાય છે. જેમ જેમ આપણી વિવેક શક્તિ વધતી જાય છે અને કલ્પના શક્તિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ આપણને લાગતું જાય છે કે ચારત્ર્ય અને અભિપ્રાયો ઉપર સંબેગોની અસર બહુ થાય છે, અને નૈતિક અસમાનતાના આપણા આગલા અભિપ્રાયો બહુ ભૂલભરેલા હતા એમ આપણને લાગતું જાય છે. આ પ્રમાણે ન્યાં પ્રથમ પ્રમળ અણુગમા હોય છે ત્યાં ધીમે ધીમે વૃત્તિઓ કામળ થતી જાય છે. ઉદાર અભિપ્રાય બાંધતાં માણસો શીખે છે, પણ નૈતિક ઉત્સાહ કાંઈક કમી થાય છે.

વળી સુધારાની ભિન્ન ભિન્ન દશામાં કલ્પનાનો વિકાસ પણ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. પ્રાથમિક સુધારાની નિર્બળ દશામાં સૂક્ષ્મ વિચારો ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તેનામાં થોડીજ હોય છે; અને તેથી એવા વિચારો સ્થૂલ અને રૂપક રૂપે જ એનાથી સમજી શકાય છે. લેખન કળાની શરૂઆત ચિત્ર-લીપી અથવા સાંકેતિક ચિત્રોથી થાય છે. શરૂઆતની ઇશ્વર-ભક્તિમાં જીવારો પણ કે ભક્તિપૂર્ણ હોય છે. વકતૃત્વ શક્તિ પ્રથમ ચિત્રાત્મક, ઇન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય અને અલંકારિક હોય છે; અને તત્ત્વ ચિંતનની શરૂઆત દેવ દેવીઓની કથાથી થાય છે. કલ્પના પ્રથમ પૃથક્ પૃથક્ દાખલાઓ ઉપર જ ચેટી છે; પછી સામાન્ય અંશ ઉપર લક્ષ રાખતાં શીખી ધીમે ધીમે જાતિ કે સુઅવસ્થિત સંસ્થા સમજી શકે છે; અને નૈતિક કે માનસિક સિદ્ધાંતનું ગ્રહણ તે

સુધારાની અતિ ઉચ્ચ દશાએ પહોંચ્યા પછીજ તે કરી શકે છે. આમ હોવાથી, સુધારાની દશાને યોગ્ય નૈતિક ઉત્સાહમાં પણ ક્રમ હોય છે.

આમ નૈતિક ઉન્નતિના ક્રમના સામાન્ય નિયમોનું જ્ઞાન આપણને થાય છે, પણ આ જ્ઞાન ગણિતના જ્ઞાન જેવું ચોક્કસ અને અપર નથી હોતું; છતાં તેઓ સત્યની આસપાસમાંજ હોય છે. નૈતિક ઉન્નતિના નિયમોનું આપણું જ્ઞાન આબોહવાના નિયમોના જ્ઞાન જેવું છે.

વિષુવ વૃત્તની નજીક કે દૂર જેમ જેમ આપણે જઈએ તેમ તેમ તેની આબોહવા કેવી હોવી જોઈએ તે, ગરમીના સામાન્ય નિયમોને આધારે આપણે આગળથી કહી શકીએ છીએ, અને એકંદરે એ નિયમો સાચા પણ માલમ પડી આવે છે. તથાપિ, કોઈ દેશની સપાટી ઉંચી હોય, અગર મોટા પર્વતોની હાર તેમાં હોય, અગર દરિયાની નજીક તે હોય, તો તે નિયમો કાંઈક ખોટા પણ પડે છે. નૈતિક પરિવર્તનોના ઇતિહાસમાં પણ એમજ છે. ધાર્મિક કે રાજકીય સંસ્થાઓ, ભૂગોળ વિષયક હાલતો, રૂઢ થએલા સંપ્રદાયો કે રીવાજો, તેથી ઉપજતા અસુક સહજ કંટાળા કે પ્રેમ-આવાં આવાં અનેક કારણોને લીધે નૈતિક ઉન્નતિમાં અનેક પ્રકારે જૂદાં જૂદાં વિધો કે લાલ હાંસલ થાય છે અને તેથી તેના ક્રમનો સામાન્ય પ્રવાહ કાંઈક બદલાઈ જાય છે. અત્ર આશય માત્ર એટલો જ છે કે આચરણનો સ્વભાવસિદ્ધ ઇતિહાસ સત્ય વસ્તુ છે, અર્થાત્ આપણી નૈતિક વૃત્તિઓ એક સ્પષ્ટ પ્રવાહમાં નિયમે કરીને ખીલેલી છે. ખીજી રીતે બોલીએ તો કેટલાક સદાચારના સમૂહો એવા છે જે અસુધરેલા લોકોના બાહ્ય સંજોગ અને માનસિક દશાઓમાંથી એની મેળે પ્રગટી નીકળે છે, અને ખીજા કેટલાક એવા છે કે જે નિયમે કરીને સુધારાના વાસ્તવિક ફળ તરીકે મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થાય છે. જંગલી લોકોના સદૃશ્યોને સુધરેલાં માણસો પણ સ્વીકારે છે; પરંતુ તેમના જેટલી અગત્યતા તેઓ તેમને આપતા નથી અને તેથી સંપૂર્ણ અંશે તેમને આચરણમાં તેઓ મુક્ત નથી. આમ નૈતિક અભિપ્રાય હરહમેશ બદલાતા જ જાય છે, અને આ પરિવર્તનોમાં ઔર્ય અને સહનશીલતાનું ધીરેધીરે અસ્ત થવું, દયા અને ઉદાર વૃત્તિનું

રધવું, અને કેવળ ભક્તિને કેકાણે સ્વદેશભિમાન અને સ્વતંત્રતાના ઉત્સાહ-
નું આગમન—આ ફેરફારો કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બીજા કોઈ દીસી આવતા
નથી.

વળી સુધારાની વૃદ્ધિ સાથે સત્ય બોલવાનો સદાચાર પણ ધણું કરીને
રધતો જાય છે. કોઈ જૂઠું ન બોલે એટલે તે સત્ય બોલ્યો એવો સત્ય
શબ્દનો અર્થ અહીં ગણવાનો નથી. જે માણસ જૂઠું તો ન જ બોલે; પણ
સત્ય સમજવામાં જે જે હકીકતો ઉપયોગી અને આવશ્યક હોય તે બધી
હકીકતો જે છૂપાવે નહિ અગર છૂપાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે, અથવા પ્રમા-
ણિકતાથી પૂરેપૂરી તપાસ કર્યા વગર જે માણસ નિશ્ચયપૂર્વક કોઈ બાબત-
માં બોલે નહિ, તે જ માણસ સત્યવાદી છે એમ સમજવું. આવી સત્યતા
દેવોને કરેલી માનહુકમાં ધણું કરીને પ્રથમ પળાએલી જોવામાં આવે છે;
અને કોઈ પણ ધર્મની કિશોર અવસ્થામાં માનતા ઇત્યાદિ બહુ થાય છે.
પણ પછી સુધારો વધતાં આ સત્યતા બીજા ત્રણ રૂપે પળાતી જોવામાં
આવે છે. ઔદ્યોગિક, સામાજિક અને તાત્વિક. આપેલું વચન કે કરેલો
વાયદો જે બરાબર પાળે તેનું સત્ય ઔદ્યોગિક સમજવું. કેટલીક વખતે
લડાયક પ્રજામાં આપરના વિચારને લીધે આ સત્યની પ્રબળ લાગણી હોય
છે; તથાપિ વેપારી પ્રજાનો ધણું કરીને આ ખાસ સદ્ગુણ હોય છે;
કારણ કે ઔદ્યોગિક સાહસમાં (જૂઠું બોલવું હોય તો) જાણ કપટ માટે
લાલચોના પ્રસંગો તો ધણા મળી શકે છે; તો પણ પરસ્પર વિશ્વાસની,
અને તેથી કરીને યથાર્થ બોલવાની, એટલી બધી આવશ્યકતા રહે છે કે
માણસોના મનને તે ધણાજ અગત્યના ગુણ લાગે છે. એવી સ્થિતિમાં,
સારા નરસા માણસનું પારખું આ ગુણને લીધે વધારે થાય છે, અને જે
માણસમાં એ ગુણ ન હોય તેની ગણના જ કાંઈ થતી નથી. તેથી કરીને
વેપારમાં જ્યાં જાણકપટ ધણાં થતાં હોય છે ત્યાં પણ સિદ્ધાંતમાં તો આ
ગુણની સર્વોત્તમતા સ્વીકારવામાં આવે છે, અને નીતિમાન રહેવા ઇચ્છતો
માણસ આ ગુણ પ્રથમ સેવે છે. જે પ્રજામાં ઔદ્યોગિક સાહસનો
પવન સખત વાતો હોય છે તે પ્રજા ખંતથી આ ગુણને સેવે છે; અને

જે પ્રજા એમ કરતી નથી તેના સ્વભાવમાં કાંઈક ઢંગધડા વગરનું અને અનિયમિત વલણ હોય છે. અતિશયોક્તિ કરવાની, નાની નાની આજ્ઞાઓ જૂઠું બોલવાની અને આપેલા વાયદા નહિ સાચવવાની તેમને ટેવ હોય છે. પરંતુ તે ઉપરથી તે પ્રજા (ખીજ કાર્મપણ આખતમાં ગુણવાન નથી એમ ધારવાની ભૂલ આપણે કરવી ન જોઈએ; કારણકે ખીજ ઘણી આજ્ઞાઓમાં તે પ્રજા ઘણી સદાચારી હોય તો તે બનવા જેવું છે. જ્યાં લોકોમાં ઔદ્યોગિક સાહસનો પવન રોરંગમાં ફેલાઈ ગયેલો નથી હોતો, ત્યાં સસ બોલવાના ગુણને ઝાઝી અગત્યતા અપાતી નથી, છતાં તે લોકોમાં કેટલાંક ગુણો એવા માલમ પડે છે કે જે ઉદ્યોગી પ્રજામાં ભાગ્યેજ માલમ પડે છે. કારણકે તે લોકો જોકે નાની નાની આજ્ઞાઓમાં જૂઠું બોલે છે, છતાં ધર્મની ઉડી લાગણીવાળા, ઇશ્વરમાં આસ્થા અને વિશ્વાસ વાળા, ગરીબોમાં સંતોષ અને પ્રસન્ન મનથી દુઃખ સહન કરી લેવાની ટેવવાળા ઇત્યાદિ અનેક સારા ગુણો વાળા તેમને આપણે જોઈએ છીએ. પોતાના ધર્મનું એવું તો અભિમાન તેમને હોય છે કે ગમે તેવા બુદ્ધિમંત્રી પણ પોતાનો ધર્મ તેઓ છોડતા નથી.

ઉદ્યોગ હુન્નરની વૃદ્ધિ સાથે ઔદ્યોગિક સત્યનો ખાસ કરીને પ્રચાર વધે છે. પરંતુ આવા પ્રકારની સત્યતા માણસમાં બહુ હોય, છતાં સામાજિક સત્યતા તેનામાં ન હોય એમ પણ બને છે. વિવાદના વિષયમાં સઘળા અભિપ્રાય, સઘળા દલીલો, અને સઘળા હકીકતો સાંભળી તેમાં નિષ્પક્ષપાતતા રાખવી તેનું નામ સામાજિક સત્યતા છે. સ્વતંત્ર પ્રજાની આ ખાસ પ્રકૃતિ હોય છે, અને પ્રજાકીય જીવનમાં એ ખાસ કરીને ઉછરે છે. દરેક આજ્ઞાઓમાં સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ સંવાદ થતો હોવાથી તેની કોઈ બાબત ગુપ્ત રહી શકતી નથી, અને ગુપ્ત રહે તો તેમાં લોકોને અન્યાય થતો લાગે છે. અને અન્યાયની આ લાગણી ધીમે ધીમે બુદ્ધિના આખા જીવનમાં ફરી વળે છે અને અંતે પ્રજાકીય જીવનનો એક મુખ્ય અંશ તે બની રહે છે. પરંતુ બુદ્ધિવિષયક સદાચારનો આથી પણ વધારે ઉચ્ચ એક ખીજનો પ્રકાર છે. બુદ્ધિ જેમ જેમ ખીલતી જાય છે અને વિશેષે કરીને તત્ત્વ-ચિંતનનો

અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ સત્યની ખાતર સત્ય શોધવામાં લોકો પ્રવૃત્ત રહેતાં જાય છે, અને પોતાના એકતરફી અભિપ્રાય કે રાગદ્વેષને છોડી કેવળ સત્ય શોધવાનું કર્તવ્ય તેમને સમજાય છે, અને તત્ત્વવેત્તા થવા તેઓ ઉમેદ રાખે છે.

આ ત્રણ જાતની સત્યતામાંથી છેલ્લી એ સુધારાની અતિ ઉચ્ચ દશા-એ જ સમાજને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેમાં તાત્ત્વિક સત્યના તો છેક છેવટે આવી શકે છે. સદાચારનું એ પુષ્પ મોડામાં મોડું ખીલે છે. પરંતુ આ બંને જાતની સત્યતાની સ્વાભાવિક ખીલવણીમાં ધર્મ-ગુરૂઓની અસ્વાભાવિક વિરુદ્ધતાને લીધે અસ્વાભાવિક અંતરાય બહુ નડેલા છે; કારણ કે સેંકડો વર્ષ પર્યંત કેથોલિક ધર્મ ગુરૂઓએ પોતાના મતની વિરુદ્ધ જે જે લેખ હોય તેને દબાવી દેવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો; અને જ્યારે તેને દબાવી ન શકતા, ત્યારે તે નિષ્પક્ષપાત વિચારને પાપ કહી વખોડતા; તેથી આ એ સત્યતાને ખીલવામાં જોઈએ તે કરતાં પણ વિશેષ વાર લાગી છે.

વળી ઔદ્યોગિક કાળમાં એ ગુણો ખાસ કરીને પ્રગટી નીકળે છે. કરકસર અને સટ્ટો અથવા જોખમ ખેડીને વેપાર કરવાની ટેવ. માણસોને મુખનાં સાધનો મેળવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે અને તેમની જરૂર તેમને બહુ લાગે છે, અને આ બંને ગુણોનું પ્રયોજન તો તે મેળવવાનું જ હોય છે, છતાં બંનેમાં ગંભીર પ્રકારની ભિન્નતા રહેલી છે. કરકસરનું મુખ્ય લક્ષણ સાવચેતી છે, સટ્ટાનું સાહસ છે. કરકસરથી માણસ નિયમિત, ગંભીર મધ્ય સ્થિતિએ રહેનારો, મનોનિગ્રહવાળો અને ધીરજ અને અંતથી ઉદ્યોગ કરવાવાળો થાય છે; ટૂંકામાં એવો માણસ વ્યવહારમાં વફરવાળો ગણાય છે; પરંતુ વધારે પડતી કરકસરથી માણસ સાંકડા વિચારનો, અનુદાર અને હૈયા દુબળો થઈ જાય છે; અને તેથી બીજા પ્રત્યે દીલસોજી અને દયા એ બતાવી શકતો નથી; પરંતુ સટ્ટાડિયાની પ્રકૃતિ એથી ઉલટા જ પ્રકારની હોય છે. તરલ, તામસી, આકળો અને અનિશ્ચિત મનનો તે હોય છે, અને મોટા અને ઉધાડા દુરાચારમાં પડવાની તેનામાં સંભવિતતા હોય છે, પરંતુ પ્રસંગે પ્રબળ લાગણીઓ, મોટી ઉદારતા અને મનની દૃઢતા પણ તે બતાવી શકે છે. ઔદ્યોગિક વૃત્તિવાળો સમાજ આ બેમાંથી કયા ગુણવાળો

યશો એ પ્રશ્નના નિર્ણયનો આધાર સ્થાનિક સંનેગો ઉપર રહેલો છે. વેપારના બહોળા પ્રવાહની બહાર રહેલા માણસમાં અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ ન્યાં નિયમિત ઉદ્યોગથી માત્ર ધીમે ધીમે થઈ શકે છે ત્યાં ધણું કરીને કરકસર આવે છે; અને ન્યાં દ્રવ્ય અને સાહસ બહોળા વિસ્તારમાં હોય છે ત્યાં સદૌ ધણો સાધારણ થઈ પડે છે.

વળી ઔદ્યોગિક કાળમાં દીર્ઘદષ્ટિ એક મોટો સદ્ગુણ ગણાવા લાગે છે. ધાર્મિક આસ્થાની પ્રાથમિક દશામાં દરેક બનાવને માણસો ઇશ્વર કૃત્ય સમજતાં હોવાથી ભવિષ્યની કાંઈ પણ સંભાળ કે ચિંતા ન રાખવી એ વાતને તેઓ કર્તવ્ય અને આસ્થાનું પારખું ગણે છે અને તેથી પોતાના ખોરાક અને વસ્ત્રની બાબત તેઓ ઇશ્વર ઉપર મૂકી દે છે. પરંતુ ઔદ્યોગિક સમયમાં ભવિષ્યને માટે કુશળ સાવચેતીના ઉપાય લેવા એ વાત વાળખી લેખાય છે અને તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું કર્તવ્ય મનાય છે. તેથી કરીને કુટુંબનો નિર્વાહ પોતે કરી શકે એવી સ્થિતિ ન થાય ત્યાં સુધી સારો માણસ પરણતો નથી; કુટુંબના વિસ્તારના પ્રમાણમાં તે પોતાનો ખર્ચ રાખે છે; પોતાના દીકરાને કેળવણી આપવા અને દીકરીઓને દાખલો કરવા અને કુટુંબના દરેક માણસની જરૂરીયાતો પૂરી પાડવા નાણાંની જોગવાઈ એ કરી રાખે છે. આમ દીર્ઘદષ્ટિ તેના જીવનનું સૂત્ર થઈ પડે છે. અને આ એક વાતથી પણ કોઈ પ્રજાનો સુધારો સારી રીતે જાણી શકાય છે. અને તેટલી સંભાળ અને અગમચેતી રાખવી અને પછી ઇશ્વર જે કરે તે સ્વીકારી લેવું એ સૂત્ર ઔદ્યોગિક કાળનું ચિહ્ન છે.

આ પરિવર્તનની એક અસર એ થાય છે કે જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ મનુષ્ય જાતમાં પૂજ્ય શુદ્ધિનો વેગ કમી થતો જાય છે. જનહિતવાદમાં આ પૂજ્યશુદ્ધિનું સ્થાન બહુ તો ઘણું શંકાસ્પદ હોય છે, કારણ કે જનહિતવાદની નજર સુખના સરવાળા ઉપર હોય છે, અને ધાર્મિક વેદેશ અને રાજકીય ગુલામગીરી રૂપે આ પૂજ્યશુદ્ધિની વૃત્તિમાંથી જે મહાન અનર્થ ઉત્પન્ન થયા છે તેમને લીધે સુખ કરતાં દુઃખનું મૂળ એ વૃત્તિ કદાચ વધારે થઈ હશે. પરંતુ આ દષ્ટિએ

જોતાં એ વૃત્તિનું સ્થાન ગમે તેટલું શંકાસ્પદ હોય, તથાપિ જે માણસમાં પૂજ્યશુદ્ધિનો ગુણ ન હોય તેને સર્વોત્તમતાનું ઉચ્ચ શિખર પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એવું ભાન થોડા જ માણસને થયા વિના રહેશે. બીજા બધા સદ્ગુણ કરતાં ‘સુંદર’ શબ્દની યથાર્થતા આ વૃત્તિ પ્રત્યે વધારે વાસ્તવિક અને ઉચિત છે. તથાપિ સુધારા વધતાં જે ટેવ માણસોમાં પડતી જાય છે તે ટેવો આ વૃત્તિની વૃદ્ધિને એકંદરે પ્રતિદૂષણ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે નિરંતર આશ્રિતતાના ભાનથી શ્રદ્ધા જામે છે. વિચારની ધાર્મિક દશામાં માણસો એમ માનતાં હોય છે કે તેમના સંબંધમાં ખનતા બધા ખનાવો ખાસ રીતે વ્યવસ્થિત થએલા હોય છે અને તેથી તેમાં કોઈને કોઈ નૈતિક મુદ્દો સમાએલો હોય છે. આવી ધાર્મિક દશામાં આ વૃત્તિ પોષિત થાય છે. વળી જ્યાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનની દશા એવી હોય કે જેને લીધે માણસો એમ માનતાં હોય કે કુદરતનો દરેક અવનવો ખનાવ દેવની સીધી દરમ્યાનગીરીનું પરિણામ છે અને તેથી કરીને તેમનામાં દીનતા અને ધાસ્તીના આવિર્ભાવ જન્મત થાય છે, ત્યાં પણ આ પૂજ્ય શુદ્ધિનું જોર હોય છે. વળી જ્યારે રાજા પ્રત્યે ભક્તિ કિંવા પૂજ્યશુદ્ધિ હોય છે, જ્યારે રાજગાદીથી દંડાએલા ભાયાતો ગામેગામમાં લોકોને તાબેદાર રહેવાની અને પોતાને માન આપવાની ટેવ પાડે છે, અને જ્યારે રાજ્યમાં ઉચ્ચપાથલ કરે એવી, સામાજિક કે સંશયાત્મક વૃત્તિનો અભાવ હોય છે. ત્યારે રાજકીય જીવનની આવી અવસ્થામાં પણ આ વૃત્તિનું રાજ પ્રવર્તતું હોય છે, સંજોગોમાં કે માન્યતામાં જ્યારે કોઈ મોટા ફેરફાર થાય છે, ત્યારે વૃત્તિઓમાં પણ મોટા ફેરફાર થાય છે. પોતાના વિચારમાં માણસ સ્વતંત્ર છે એવી માન્યતાથી દરેક બાબતમાં થતું નિશ્ચયપૂર્વક કથન, પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યની સર્વ-સમાનતા, વિવેચનાની તીક્ષ્ણ છરી, પ્રજ્ઞના જૂદા જૂદા વર્ગોને કેવળ કરારની દશાએ લાવી મૂકતા આર્થિક ફેરફાર, વસ્તીની સેળભેળ અને આગગાડી ઇત્યાદિની સગવડોને લીધે પ્રાચીન વિચારોના બંધનોનું તૂટી જવું—આ બધી બાબતો શુદ્ધ, ભક્તિમાન, અને એકમાર્ગી પૂજ્ય શુદ્ધિ કિંવા શ્રદ્ધાની વિરોધી છે. શુભેચ્છા, પ્રમાણિકતા, સાહસ, શુદ્ધિ-

વિષયક નિર્મળતા, સ્વતંત્રતાનો પ્રેમ અને વહેમનો તિરસ્કાર—આ બંધાં આરે તરફ ઉછરી આવતાં આપણને દેખાય છે. પરંતુ પોતાની શક્તિની અવિ-
શ્વાસી અને બીજાના આધારે જ જીવતી, નિર્મળ, નમ્ર અને ભક્તિમાન
આસ્થા કે જેની માત્ર બહુ ઓછી અસરથી જ કેટલીક આબોધમાં લોકોના
આચરણ અતિ પવિત્ર રહેતાં હતાં. તે આસ્થા હવે શોધી પણ જડતી નથી.
કુદરતની ભવ્ય રચનાથી કોઈ કોઈના મનમાં આસ્થાની લાગણી ઉપજે છે;
પરંતુ જન સમૂહના મોટા ભાગને એ વાત સિદ્ધ છે કે કુદરતના બનાવો
કાયદાને જ આધીન છે; તેથી તે બનાવોમાં કાંઈ પણ નૈતિક તાત્પર્ય છે જ
નાહ; અને તેથી આસ્થાનો અસ્ત પણ લગભગ થઈ ગયો છે. સુધારાની અસર-
થી મુક્ત રહેલી કોઈ એકાંતવાસી પ્રજામાં જ આસ્થાનું સૌંદર્ય નજરે પડે
છે. આસ્થાને લીધે ઉપજેલા કારીગીરીના સુંદર નમુના હાલના નહિ પણ
મધ્ય સમયના દેવળોમાં જ દ્રશ્ય થાય છે. મનુષ્યના ઇતિહાસની દરેક દશામાં
કોઈને કોઈ સદાચાર સ્વાભાવિક હોય છે, અને વહેમનો કાળ આ નિયમમાંથી
મુક્ત નથી; અને તેથી તેના ખાસ સદાચાર સુધારાની દશામાં રહેતાં નથી.

સ્ત્રી-પુરુષોના સંબંધમાંથી ઉપજતા સદાચાર કે દુરાચાર વિષે બો-
લતાં બહુ વિચાર રાખવો પડે છે; અને વળી ખાસ કારણોને લીધે એ
ઇતિહાસ અત્યંત અસ્પષ્ટ પણ રહેલો છે. અત્યાર સુધી જે જે આચરણો
આપણે તપાસ્યાં તેમની નૈતિક ઉત્તતિનો ક્રમ સ્વાભાવિક નિયમોને અનુ-
સાર બહુધા થયે જાય છે અને તેમાં અપવાદ રૂપ સંજોગોની અસર બહુ
થોડી જોવામાં આવે છે. મીલનસાર ગુણોનો વિકાસ, શૌર્ય અને ભક્તિનો
અસ્ત, અને ઔદ્યોગિક ટેવોની અભિવૃદ્ધિ—આ ગુણો ધણું કરીને બધા પ્ર-
કારના સુધારાની સાથે અવશ્ય રહેલા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રજામાં
તેમની ઉત્તતિના પ્રકાર મુખ્યોંશે મળતા જ હોય છે. પરંતુ લંપટતાના
ઇતિહાસમાં ગુલામગીરી, ધર્મ મતો, લક્ષના કાયદા ઇત્યાદિ ખાસ કારણોની
અસર થએલી જણાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે આ ક્ષેત્રમાં મોટા ફેરફાર
થયા છે તે આપણે પણ જોઈશું. અત્ર તો એ દુરાચાર સંબંધી બે ત્રણ
મોટી મોટી હકીકતો જ કહેશું.

પ્રથમ તો અતૌરસ બાળકોના જન્મના આંકડાથી કોઇ પ્રજાની અનીતિનો મત બાંધવો એ ભ્રમજનક છે. તેથી કરીને વંધ્ય વ્યભિચાર ગણત્રીમાંથી રહી જાય છે. વળી કામ વિકારની પ્રબળતા સિવાય કેવળ અન્ય કારણોને લીધે પણ અતૌરસ બાળકો જન્મે છે અને તેઓ પણ આ ગણત્રીમાં આવી શકતા નથી. દાખલા તરીકે, ઈંગ્લાંડના કેટલાક પરગણામાં એવો અભિપ્રાય પ્રચલિત છે કે લગ્નક્રિયામાં પશ્ચાતદર્શી સદાચાર રહેલો છે, કારણ કે તેથી લગ્નની પૂર્વે કરેલી અનીતિનું આચ્છાદન થઇ જાય છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે લગ્નની કાયદેસર કે ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા વગર રૂખાતનો રિવાજ હોય છે. આવી વ્રાતોને માટે આપણને ગમે તેટલો શોક થાય, પરંતુ તેટલા ઉપરથી એમ તો ન જ કહી શકાય કે તે પ્રજામાં કામનો વિકાર કેવળ નિરંકુશપણે વરતે છે. સ્વીડનમાં અતૌરસ બાળકો ઘણાં જન્મે છે, પણ તેનું કારણ એ છે કે ત્યાં લગ્ન કરવામાં કાયદાની મુશ્કેલીઓ ઘણી આવે છે. વળી માણસ માણસની કામ વૃત્તિમાં પણ ભેદ હોય છે, કેન્દ્ર પ્રજાની પેઠે કેટલીક ગમાર, હાંસીખોર અને દેખાવ કરવાની શોખીલી હોય છે; સ્પેન કે ઇટલીની પ્રજાની પેઠે કેટલીક ધૂણાયમાન, શિથિલ અને રસિક હોય છે; અને ઉત્તર તરફના કેટલાક દેશોમાં તે વૃત્તિ લગ્નજન્ય અને ગુપ્ત હોય છે. આ સઘળા વ્યભિચારના પ્રકાર છે, છતાં આંકડાના હિસાબમાં આવી શકે એવા નથી; અને તેમ છતાં સમાજના આચરણ અને રીતભાત ઉપર દરેકની લિજ્જ લિજ્જ અસર થાય છે.

વળી જૂદા જૂદા દેશની આબોહવાની જૂદી જૂદી અસર કામ-વૃત્તિ ઉપર થાય છે એ વાત તો નિઃસંશય છે, પણ ઉપરાંત તેથી સ્ત્રીઓની પદવી, ચારિત્ર્ય અને રચિત્વો ઉપર આડકતરી રીતે જખરી અસર થાય છે; કારણ કે સ્ત્રીઓએ ધરમાં જ રહેવું કે બહાર હરવું ફરવું એ બાબતનો આધાર દેશની હવા ઉપર બદલ રહેલો છે, અને તેથી કરીને જે વર્ગમાં સ્ત્રી સૌંદર્યની ખાસ બક્ષીસ હોય છે તેના વર્તનમાં પણ ઘણો ફેર પડી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર તરફના દેશોમાં સૌંદર્યની જે છટા વખણાય છે તેનો આધાર આકૃતિ ઉપર નહિ પણ રંગ ઉપર રહેલો છે. એકેરાની તેજ

અને નાણુકતામાં ત્યાં સૌંદર્ય લેખાય છે, અને સખત મજુરી અને બહાર રખડવાથી તે નષ્ટ થતું હોવાથી ગરીબ સ્ત્રીઓ ક્વચિત્ જ બહુ સુંદર હોય છે. પરંતુ દક્ષિણ તરફના દેશોમાં સર્વના પ્રચંડ કિરણોથી સૌંદર્યની મોહીનિઓ વધારે ઘીડી અને પરિપક્વ થાય છે; તેથી ત્યાં સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ સર્વને સમાન હોય છે. તેથી ત્યાં યુવકોમાં રહેનારી અને મેહેલમાં રહેનારી બંને સુંદર હોઈ શકે છે, અને લોકોની નીતિ અને રીતભાત ઉપર તેની અસર બહુ થાય છે.

કેવળ જંગલી કરતાં આણુધડ અને અર્ધ સુધરેલી પ્રજામાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ સદાચારનું ધોરણ ધણું કરીને અતિ સખત હોય છે. અતિ સૂક્ષ્મ સુધારો ધણું કરીને આ સદાચારની વૃદ્ધિ માટે અનુકૂળ નથી હોતો. વ્યભિચાર એ યુવાન માણસો અને વૃદ્ધ પ્રજાનો દુરાચાર છે. વિચારાત્મક કે સામાજિક સુધારાની ઉચ્ચ દશાને પ્રજા પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, પણ રાજકીય કારણોને લઈને જેની શક્તિઓના વ્યાપાર માટે યોગ્ય પ્રદેશ મળતો નથી તે પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ મંદ મોજવિલાસની હોય છે. શહેરોમાં કેટલીક વખત પૈસાની લાલચથી, અને કેટલીક વખત રસિક આનંદ અને મોજશોખની અતિ યંચળ આતુરતાને લીધે સ્ત્રીઓનો સદાચાર ખાસ કરીને જોખમ કારક સ્થિતિમાં આવી પડે છે; અને સાર્વજનિક રમત ગમતોનું બહું વલણ પણ એજ દિશામાં હોય છે. જંગલી પ્રજા લડાયક ઝપાઝપીમાં આનંદ માને છે અને તેમાંથી તેઓ ઘાતકી થતાં શીખે છે. પણ સુધરેલા માણસોની મળતાવડી ટેવો અને નાટકીય તથા ચતુર રસિકતામાંથી વ્યભિચાર પરીણમે છે. ધણી ગરીબ સ્ત્રીઓ કેળવણી લઈ સુધરે છે અને પોતાથી ઉચ્ચ સ્થિતિના પુરૂષોના સોળતીઓ થવા માટે યોગ્ય થાય છે અને તેથી પોતાની પાયરીના પુરૂષો માટે અયોગ્ય બને છે. ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ આત્મ-સંયમની વૃદ્ધિને અનુકૂળ છે ખરી, અને લડાયક જીંદગીના સ્વેચ્છાચાર તો ખાસ કરીને તેથી ઓછો થતો જાય છે, પરંતુ સાથે સાથે જેમ અને તેમ લગ્ન મોડાં કરવાની અગમચેતીને લીધે લાલચો પણ વધે છે, અને આત્મ-સંયમથી અનાચાર અટકે છે તેના કરતાં લાલ

ચોથી વધે છે વધારે; અર્થાત્ આત્મ-સંયમના ભેદ કરતાં લાલચોના ભેદથી નીતિમાં વિષમતા ઘણી આવે છે એ વાત વ્યક્તિઓના કરતાં સમાજના સંબંધમાં વળી વધારે સાચી છે. લાલચો વધતાં જન સમુદાય જ્યાં મોટો હોય ત્યાં થોડા ઘણા પ્રમાણમાં પણ દુરાચાર વધે જ છે. વસ્તીની અતિ-વૃદ્ધિ અટકાવવા માટે જાણી જાણીને કવચિત્ જ કાંઈ પવિત્ર રહેતું હશે. શારીરિક અને નૈતિક સંકટોથી જ એ દુરાચાર અટકેલો છે; અને આ બંને એક બીજાનાં વિરોધી હોવાથી ઘણું કરીને એવું બને છે કે એકનો ઘટાડો અન્ય બીજાની વૃદ્ધિ થાય છે. આયર્લેન્ડના ગામડીઆમાં બાળલગ્નનો ચાલ છે; પરંતુ તેથીજ કરીને તેમની સ્ત્રીઓના સદાચારનું ઉચું ધોરણ સચવાઈ રહ્યું છે; પણ તે જ વાતથી એ પ્રજામાં દીર્ઘ-દૃષ્ટિની ખામી છે એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે તેમની ઔદ્યોગિક આબાદી તે કારણને લીધે વધી નથી. જો એ આખતમાં એ લોકો ઓછા પવિત્ર હોત, તો તેમની આબાદી વધારે થાત. મરીને પણ તે સદાચાર સાચવવાનો તેમનો આગ્રહ ન હોત તો ઓગણીસમા સૈકામાં દુકાળને લીધે તેમનાં એટલાં બધાં સાણસો મરી ગત નહિ.

વળી એક આખતમાં લોકમાન્ય સદાચારનું ધોરણ બીજી આખતમાં પણ કેવી અસર કરે છે તે પણ આયર્લેન્ડના દાખલામાંથી જોવા જેવું છે. ધર્મ-ગુરૂઓને માથે કુંવારા રહેવાનું બંધન કવચિત્ જોખમકારક નીવડે છે એ વાત યુરોપના બીજા દેશોમાં તેમના દુરાચારના દાખલાથી સિદ્ધ થાય છે. આયર્લેન્ડમાં કાયદાનું એવું બંધન નહિ છતાં ધર્મગુરૂઓ નિષ્કલંક રહે છે. કારણ કે તે આખતમાં લોકોની લાગણી સખત છે. તેથી ધર્મગુરૂઓ પોતાનું આચરણ શુદ્ધ ન રાખે તો તેમનો જામેલો વગ લોકો ઉપર રહે નહિ. આ વાત દેશના આબોહવાથી સ્પષ્ટ થતી નથી, પણ બાળલગ્નના રિવાજથી સ્પષ્ટ થાય છે.

વાંચનારને હવે વિદિત થયું હશે કે જો કે સદાચાર અને દુરાચારનો તત્ત્વશૂત સ્વભાવ તો તેનો તે જ રહે છે, પરંતુ જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ, સિદ્ધાંતમાં તેની ગણના અને આચરણમાં તેની પ્રતીતિ

નિરંતર, અને કેટલીક ખામતોમાં તો નિયમિત અને આવશ્યક, ફેરફાર પામતી જાય છે. વળી અમુક અમુક સમાજમાં નૈતિક સુધારાની વાત આપણે કરીએ તે ભલે, પરંતુ મોટા પાયા ઉપર કેવળ શુદ્ધ નૈતિક સુધારો કદિ ખતો નથી, અગર કવચિત જ અને છે. નુકસાન કરતાં કદિ લાભ વધારે હોય, પણ દરેક પ્રાપ્તિમાં કાંઈક ખોવાતું તો હોય જ છે. સુધારાની દરેક દશાના ખાસ સદાચાર હોય છે, અને જેમ જેમ સુધારો આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ આગલા સદાચાર નષ્ટ થતા જાય છે. જીવનગારની ધુંસરી નીચે કચડાતી પ્રજાને જોઈ સારા માણસને દુઃખ થયા વિના રહેતું નથી; પરંતુ તે દશામાં શુદ્ધ ઉત્સાહ પૂર્વક જેટલાં આત્મ-ભોગ, ધૈર્ય અને ભાતુ-ભાવનાં આચરણ થાય છે તેટલાં ખીજ કોઈ દશામાં દૃશ્ય થતાં નથી; અને સંભવિત છે કે સ્વતંત્રતાના વિજયથી આવાં આચરણ ઓછાં થઈ જશે એટલું જ નહિ પણ તે કરવાની માણસોની શક્તિ પણ નિર્બળ થઈ જશે. લડાઈ એ ખેશક ભયંકર સંકટ છે, પરંતુ તેમાં મનની મોટાઈનો સદાચાર બહાર ખીલી આવે છે, જે શાંતિના સમયમાં ચીમળાઈ અસ્ત પામશે. જીગરથી પણ માણસો ધીરજથી નુકસાન ખમતાં અને રાગદ્વેષને અંકુશમાં રાખતાં શીખે છે.

વળી હાલની પ્રજાઓમાં સુધારાની વિવિધતા એટલી બધી છે કે જૂદા જૂદા દેશમાં મુસાફરી કરવાથી જૂદા જૂદા કાળનો અનુભવ થઈ જાય છે અને સુધારાનો દરેક પ્રકાર આપણી નજર સન્મુખ ખતો જણાય છે. પરંતુ વિદ્યાની સરળતા અને અનુપ વૃદ્ધિ, મુસાફરીના સાધનોની ચક્રિત કરે એવી સાનુકૂળતા અને રાજકીય અને સૈનિક કારણોને લીધે યુરોપના પ્રખળ અને પ્રજાકીય રાજ્યોની એક-સંખી-આ બધાં કારણોને લીધે આ ભેદ હવે ત્વરાથી ભુંસાતો જાય છે. મુખ્ય ફેરફાર એકંદરે લાભકારક હોય છે એમ જ માને છે તેને પણ આ ઉચ્ચપાથલમાં ખેદકારક અંશ ધણું છે એમ લાગે છે. યુરોપનાં ધણાંખરાં મોટાં રાજ્યો કરતાં કેટલાંક નાનાં નાનાં રાજ્યોની આર્થિક સંપત્તિ વધારે છે, લોકો વધારે સુખી છે, કેટલાકમાં તો સામાજિક સ્વતંત્રતા, શાંતિ અને માનસિક ઉન્નતિ પણ વિશેષ છે; અને સંતોષ, શાંતિ અને પશ્ચાતદર્શી પ્રજા-સુદ્ધિ કે જે અર્વાચીન સુધા-

સમાં મુખ્યત્વે કરીને નથી હોતાં તે ગુણોનાં આ નાનાં રાજ્યો ધર હોય છે. આ રાજ્યોની સહીસલામતી સચવાઈ રહી છે એ વાત યુરોપીય પ્રજાઓના પરસ્પર નૈતિક વ્યવહારનું શુભ ચિહ્ન છે. મઠની સંસ્થાના અત્યાચારથી ખરાબી થઈ છે એ વાત ખરી, તથાપિ અમુક પ્રકારનાં માણસોને ખાસ કરીને મઠમાં આશ્રમ મળતું હતું; અને તે રીતે દુનિયાને ખેશક એ સંસ્થાથી સુખ હતું; તેથી તે સંસ્થાને યુરોપમાંથી જડમૂળથી કાઢી નાખવાના પ્રયાસમાં કેવળ વૈર અને ટૂંકી દૃષ્ટિ છે, કારણ કે તે સંસ્થા નાશ પામવાથી ઉદ્યોગ-વૃત્તિના અત્યાચારને અટકાવનાર કોઈ સાધન રહેતું નથી. આલતા સુધારાનું શિખર પોતે પ્રાપ્ત કરે એ વાત એક પ્રજાને લાલકારક છે. પણ આખી આલમ તે ઉચ્ચ દશાએ પહોંચે તેમાં એકંદરે એને લાભ છે કે કેમ ? એ અતિ શંકા પડતી વાત છે. નીતિના સંપૂર્ણ વિકાસને માટે અતિ લિન્ટ લિન્ટ સંજોગો અત્યંત આવશ્યક છે. એટલા માટે રાજ્ય-અવસ્થામાં જાત જાતના પ્રતિનિધિઓ અને દુનિયામાં જાત જાતનાં રાજ્યો હોવાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેથી કરીને નીતિ અને સુધારાની ભિન્ન ભિન્ન દશાઓ આઘાત અને પ્રત્યાઘાતના નિયમથી અંકુશમાં રહે છે અને તેથી એકંદરે તેમનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ ઉપજે છે.

બુદ્ધિના અને નીતિના વિકાસને એક બીજા સાથે કેવા સંબંધ છે તેની સમજણ હવે વાંચનારને કાંઈક પડી હશે. તે સંબંધી હાલ મોટા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. કેટલાક કહે છે કે મનુષ્યની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ લખનારે કેવળ બુદ્ધિ વિષયક તત્ત્વોને જ લક્ષમાં રાખવાં જોઈએ, કારણ કે નીતિનું તત્ત્વ તો સર્વત્ર સરખું અને સ્થાયી જ હોય છે; તેથી તેના વિકાસ હોઈ શકે જ નહિ, અને તેથી નીતિનો ઇતિહાસ લખવો બને નહિ. જ્યાં નિરંતર ફેરફાર થતા હોય ત્યાં જ ઇતિહાસ સંભવે છે. હવે નૈતિક આચરણના મુખ્ય તત્ત્વો અવિકૃત છે એ વાત ખરી, તથાપિ તેના ધોરણમાં નિરંતર ફેરફાર થયાં કરે છે અને અમુક અમુક સદાચારની કિંમત જૂદે જૂદે સમયે લોકોએ જૂદી જૂદી આંકી છે; અને તેથી આચરણનો સામાન્ય ઇતિહાસ લખવો સંભવિત બને છે. કેટલાક કહે છે કે આવા ફેર-

કાર અને છે અને સંસારમાં એ ધણા અગત્યના છે એ વાત ખરી, તથાપિ તેનાં કારણો તો બુદ્ધિવિષયક જ હોય છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં ફેરફાર થયે જ આચરણમાં ફેરફાર પડે છે. આ વિચારમાં કાંઈક સત્ય છે, તથાપિ નિયમ તરીકે તે સ્વીકારી શકાતો નથી. બુદ્ધિમાં અત્યંત તેજસ્વી વ્યક્તિઓ કે જમાના નીતિમાં સર્વોત્તમ થયા નથી એ જાણીતી વાત છે; અને માનસિક કે ભૌતિક ઉચ્ચ સુધારાના સમયમાં નીતિની ભ્રષ્ટતા ધણું કરીને બહુ હોય છે. કેટલીક આખતમાં તો માનસિક આબાદીના સંન્નેગો નીતિની વૃદ્ધિને પ્રતિ-
કૂળ હોય છે. મોટાં શહેરોમાં જ્ઞાન અને ભૌતિક આબાદી ધણી હોય છે, પણ ત્યાં જ દુરાચાર વધારે થતો હોય છે. ઘરોઓ અને મળતાવડાપણું પણ ગામડાના લોકોમાં હોય છે તેવું શહેરીઓમાં નથી હોતું. શહેરીઓ સ્વાર્થી હોય છે, ગામડીઆ પરગજુ હોય છે. કેળવાએલા માણસના ચિત્તમાં સ્થળે સ્થળે શંકાઓ અને દલીલો સ્ફુરે છે અને તેથી દૃઢ આસ્થામાંથી ઉપજતો નીતિનો પ્રબળ ઉત્સાહ એનામાં હોતો નથી. દુરાચાર કરતાં ગુનાને દયાવી દેવામાં સુધારો એકંદરે વધારે સમર્થ નીવડ્યો છે. સખ્યતા, ઉદારતા અને સામાજિક સદાચારને સુધારો બહુ માફક આવે છે, અને જ્યાં ગુલામ-ગીરીની પ્રથા નીકળી ગઈ હોય છે ત્યાં ઔદ્યોગિક ગુણો તેનાથી કેળવાય છે; પણ આત્મ-ભોગ, ઉત્સાહ, ભક્તિ અને પાતિવ્રત્યના સદાચારો પ્રત્યે તેની અનુકૂળતા એટલી બધી હોતી નથી.

પરંતુ બુદ્ધિ-વિષયક કારણો સુધરેલી જાંદગીના પાયાભૂત હોવાથી સુધારાએ ઉપજાવેલાં નૈતિક પરિવર્તનોનાં પણ તે છેવટનાં કારણો લેખી શકાય. કેટલીક વખત બુદ્ધિ-વિષયક કારણોની પાંધરી અસર થાય છે, પરંતુ ઘણું ખરું તો તેમની આડકતરી અસર જ થાય છે; અર્થાત્ જાંદગીમાં એવી ટેવો તેમનાથી પડે છે કે તેમને લીધે કર્તવ્યના નવા વિચાર આપ-ણામાં ઉપજે છે. માણસોનાં આચરણનું નિયમન અભિપ્રાય કરતાં તેમની પ્રવૃત્તિઓથી વધારે થાય છે. સદ્ગુણનો નમુનો પ્રથમ સંન્નેગોમાંથી રચાય છે અને પછી તે નમુના ઉપરથી માણસો પોતાનો સિદ્ધાંત બનાવી કાઢે છે. પોતાની ભૂગોળ કે બીજા આસપાસ સંન્નેગોને લીધે એક પ્રજાને લગાયક થવું

પડે છે અને ખીજને ઔદ્યોગિક થવું પડે છે; અને તેથી અમુક અમુક જાતના સદાચાર તેમનામાં સર્વોત્તમ ગણાય છે, જે કે જ્ઞાનની આખતમાં તો બંનેની સ્થિતિ સરખી જ હોય છે.

વળી કોઈની નીતિનું તોલન કરવામાં કેટલીક ભૂલો આપણાથી થઈ ન જાય તેની આપણે ખાસ સંભાળ રાખવી ઘટે છે. જ્યાં પોતાનો ખાતગી સ્વાર્થ સંધાએલો હોય એવી ખાતગી આખતો કરતાં રાજકીય આખતોમાં ધણાખરાં માણસોની નીતિનું ધોરણ ઘણું નીચું હોય એ સંભવિત છે. ખાતગી જીવનમાં જે માણસો ખુદ નીતિના નમુના રૂપ હોય છે તે જ માણસો રાજકીય અન્યાય અને જીલમનાં મ્હોટાં કાર્યોનાં કારણો આપી તેમની તરફદારી કરે છે એ વાત ઘણી સામાન્ય છે; પરંતુ તેટલા ઉપરથી તે માણસો ખીજ બધી આખતમાં અન્યાયી છે એમ અનુમાન કરવું કેવળ ભૂલ ભરેલું જ ગણાશે. વળી, ઘણી વખત રાજદ્વારી યુનાને પ્રજાકીય સદાચારની સાથે નિકટ સંબંધ હોય છે એ વાત કદંગી છતાં ઘણીવાર સત્ય માલમ પડી આવે છે. જે પ્રજા તાબેદાર, ગરીબ અને વફાદાર હોય છે તે પ્રજા એજ કારણોને લીધે જીલમગારની ધુંસરી નીચે ચળદાયે જાય છે; અને તે પ્રજાને સમજી ગએલો હાકિમ વર્ગ ઘણો જીલમી થતો જાય છે, પણ તેટલા ઉપરથી એ હાકિમ-વર્ગ વાળી આખી પ્રજા અન્યાયી છે એમ કહેવું ભૂલ ભરેલું ગણાય. વળી કેટલાક સદાચાર કે દુરાચાર લોકોની આંખમાં તુરતજ આવી જાય એવા હોય છે; અને કેટલાક એવા હોય છે જે કે તેમની અસર તો તેટલી જ થાય છે, પણ લોકોની નજરે એકદમ ચડી જતા નથી. દાખલા તરીકે, કામ કામની વચ્ચે રહેતી કડવી લાગણી, ધર્મની ભયંકર સતાવણી, સુધારા પ્રત્યે વગર સમજ્યો ધિક્કાર, તીવ્ર ઝેર જેવી નાલાયકી અને અંકુશને અપાતો અનુદાર ટેકા, પોતાના વર્ગ માટે રહેતી પ્રખળ સ્વાર્થ-વૃત્તિ, માનસિક અને રાજકીય વહેમોની હડપૂર્વક થતી તરફદારી, નાનાં નાનાં કારણોને લઈને થતા છોકરવાદી પણ તરંગી ફૂર કળ્યા, આ બધું ધર્મની સંસ્થામાં એવું સામાન્ય હોય છે કે તેથી કરીને લોકોને તે સંસ્થાને અતિ નીચી પાયરીએ મૂકવાનું મન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે; પણ તે જીલ છે; કારણ કે તે

ધર્મની સારી યાજ્ઞ પણ હોય છે. એક પાદરી પોતાના નાના પ્રદેશમાં સાફ પણ ધણું કરી શકે છે. લોકોને નીતિ અને સુધારાના માર્ગમાં એ કળવે છે; સાદા, સરળ અને બીનસ્વાર્થી ઉત્સાહથી અજ્ઞાનીને એ જ્ઞાન આપે છે; નીતિમાં ભૂલેલાને એ રસ્તા બતાવે છે; દુઃખીને દીલાસો આપે છે, ભયંકર મરકાની દરકાર રાખ્યા વિના મરતાનું મોત એ સુધારે છે, અને અનેક રીતે દુષ્ટ મનોવિકારનું સાંત્વન કરી લોકોની રીતભાતને કામળ અને વિવેકી એ કરે છે અને તેમને ઉન્નત બનાવી શાંત કરે છે. પરંતુ આવી યાજ્ઞતો ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ ખહાર તુરત દેખાઈ આવતી નથી; અને તેથી ઇતિહાસકારના લક્ષમાંથી તે સરી જાય છે. કોઈ મંડળની એકંદર વર્તણૂક ઉપરથી તેના અંગભૂતોની ચાલચલગતનું અનુમાન બાંધવું હમેશાં જોખમ ભરેલું છે. પણ ધર્મ-સંસ્થાની યાજ્ઞતમાં તો એ ખાસ જોખમ ભરેલું છે, કારણ કે સંસ્થાની અપૂર્ણતા લોકોની નજરે તુરત ચડી આવે છે, પણ તેના અંગ-ભૂતોની ખુબીઓ એકદમ નજરે નથી ચડતી. વળી જૂદી જૂદી પ્રજામાં સદાચારનાં પ્રયોજન પણ ધણું ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને તેથી એક પ્રજાના માપથી બીજાને માપતાં ગંભીર ગેરસમજણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે સહૃદયતાની પ્રબળ શક્તિમાંથી ફ્રેંચ પ્રજાના મુખ્ય સદગુણો પરિણમે છે, અને તેમના કેટલાક અત્યંત સુંદર માનસિક ગુણોનું, કેટલાકે સાંસારિક રિવાજોનું, અને યુરોપમાં તેમની એટલી બધી અસર થાય છે તેનું, કારણ પણ તે જ છે. જો કોઈ પરદેશી પ્રજા સ્વતંત્રતાનો પ્રયાસ કરે તો તે પ્રજા પ્રત્યે સંપૂર્ણ દીલસોજી બતાવનારા ફ્રેંચ લોકો જેવા બીજા કોઈ હોતા નથી. વિદેશીય વિચારોને સમજવામાં અને તે વિચારો પ્રત્યે દીલસોજી બતાવવામાં તે પ્રજા જેવી બીજા કોઈ મશહૂર નથી. તે પ્રજાના ગુના ગંભીર અને ઘણા છે, પણ તેના ગુણ પણ મોટા છે. પરંતુ એવો સંક્ષેપ પ્રજામાં જોઈ કોઈ વખત પ્રબળ પણ ક્ષણભ્રમી ઉત્સાહ દેખો દે છે, પણ ધણું કરીને તે પ્રજા સાંકડા મનની, અશુદ્ધ, અને લાગણી વિનાની હોય છે. તેના સદગુણોનું મોટું મૂળ કર્તવ્યની લાગણી હોય છે, અને બીજા કશાની દરકાર રાખ્યા વિના પોતાને જે વાત યાજ્ઞી લાગે તે કરવામાં મશહૂર છે. તેમને

હીતિની નહિ પણ આબરૂની દરકાર હોય છે. તીવ્ર રાગદ્વેષના તોફાનમાં તેઓ ધસડાઇ જતા નથી, અને લોભ કે લાલચને લીધે નીતિના માર્ગમાંથી જરી પણ ચલિત થયા વિના સંપૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણ તેઓ રહે છે. રોમન પ્રજાની પણ એજ ખાસીઅત હતી. આ ખાસીઅતને લીધે ઇંગ્લાંડે ગુલામ-ગીરીની સામે મજબૂત લડાઇ ચલાવ્યે રાખી હતી.

વળી એક સદ્ગુણ હોય ત્યાં બીજો ન જ હોય એમ જો કે કહી શકાય નહિ, તો પણ આટલી વાત તો એશક સાચી છે કે કોઇ નૈતિક નમુનાની એકતા જાળવવા જે સદ્ગુણો આવશ્યક હોય છે તેમને સમુદાયમાં રહેવું સ્વાભાવિક રીતે જ બહુ અનુકૂળ આવે છે. આ રીતે જોતાં, સૈનિક-સમુદાય, કોમ-સમુદાય, ઔદ્યોગિક-સમુદાય, બુદ્ધિ-વિષયક સમુદાય, એવા ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ સદાચારના પડે છે; અને કેટલાક પ્રસંગે આ સમુદાયો એક બીજાના વિરોધી હોય છે; એટલે એક જાતનો સદાચાર જ્યાં હોય ત્યાં બીજો જાતનો ન જ હોઇ શકે એમ તો નથી અનર્થ, પણ એક જ્યાં આગળ પડતો હોય છે ત્યાં બીજા દબાએલા રહે છે. ઔદ્યોગિક ક્ષણમાં સંતોષ મુખ્ય સદાચાર થઇ શકતો નથી. લડાયક જમાનામાં તામેદારી અને અત્યાચાર પ્રત્યે શાંતિ રહી શકતી નથી; તેમ જ જમાનામાં લોકો આસ્તિક વધારે હોય છે તે જમાનામાં બુદ્ધિ-વિષયક સદ્ગુણો કેળવી શકતા નથી; છતાં આ દરેક સંજોગો પોતાના કોઇને કોઇ ખાસ સદ્ગુણને ખીલાવી શકે છે, નીતિના ભિન્ન ભિન્ન નમુનામાં વિવિધ જાતની સુંદરતા રહેલી હોય છે, અને આ વિવિધતાનો આધાર, જે સદ્ગુણો તે નમુનામાં તત્ત્વજૂત હોય છે તેમના કરતાં તેમના મિશ્રણના પ્રમાણ ઉપર વધારે રહેલો છે. સોક્રેટિસ, કેટો, અને સંતક્રાન્સિસ-એ બધાના આચરણ સુંદર છે, પણ દરેકના આચરણની સુંદરતા એક બીજાથી અત્યંત ભિન્ન છે. અહીં ઓછી વધતી સુંદરતાનો પ્રશ્ન નથી, પણ તેમાં જાતિ-ભેદ જ રહેલો હોય છે. એકમાં નીતિની જે સુંદરતા છે તે બીજામાં નથી, અને બીજામાં છે તે પહેલામાં નથી હોતી. પ્રાચીન રૅટોઇક અને અર્વાચીન ઍન્જેજમાં મજરૂરનું તત્ત્વ મુખ્ય છે, સાધુમાં દીનતાનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય છે; અને આ મૂળીઆ-

માંથી સદાચારના લિન્ન લિન્ન પુષ્પો ખીલી નીકળે છે. સ્ત્રીમાં સદ્ગુણ ગણાય અને પુરૂષમાં દુર્ગુણ ગણાય એવો ગુણ કોઈ નથી; પરંતુ સંપૂર્ણ સ્ત્રીમાં સદ્ગુણોની જે વ્યવસ્થા હોય છે તે સંપૂર્ણ પુરૂષને માટે કેવળ અનુચિત થાય છે. મતલબ કે સ્ત્રી અને પુરૂષના સદ્ગુણ સમાન હોવા છતાં કેટલાકમાં સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને દીપી નીકળે છે, અને કેટલાકમાં પુરૂષો ખાસ કરીને દીપી નીકળે છે. શારીરિક સુંદરતાની આખતમાં પણ એમજ છે. પુરૂષની સુંદરતામાં સ્ત્રીની સુંદરતા હોતી નથી; આળકની સુંદરતા પાકટ મનુષ્યના કરતાં જૂદા જ પ્રકારની હોય છે; દક્ષિણી સ્ત્રીઓની સુંદરતા અને ગુજરાતની સ્ત્રીઓની સુંદરતામાં ભેદ હોય છે. ચેહેરાના સઘળા નમુના જેમ સુંદર નથી હોતા; તેમ આચરણના યથા નમુના સારા નથી હોતા; પરંતુ જેમ સુંદરતાના લિન્ન લિન્ન મરોડ હોય છે, તેમ સદાચારના નમુના પણ લિન્ન લિન્ન હોય છે.

આ અતિ અગત્યના સત્ય વિષે બીજી રીતે બોલીએ, તો હકીકત એમ છે કે જે કોઈ માણસમાં કોઈ એક સદાચારની ખામી જણાય તો તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે બીજી આખતમાં પણ તે નીતિમાન અને સદાચારી નથી હોતો. છતાં દરેક જમાનાના આચરણના મૂળમાં કોઈ એક સદાચાર એવો રહેલો હોય છે કે જેના ઉપર લોકોની દષ્ટિ ખેંચાએલી રહે છે, અને જે માણસ તે સદાચાર ઉપર બીલકુલ લક્ષ આપતો નથી તે માણસ પોતાની નૈતિક કેળવણીનો કેવળ બેદરકાર રહે છે એમ કહેવામાં કાંઈ અડચણ નથી. અર્થાત્ આ મૂળભૂત સદાચાર તો દરેક માણસમાં હોવોજ જોઈએ. દરેક જમાના, દરેક પ્રજા અને મનુષ્યના દરેક વર્ગમાં આ મૂળભૂત સદાચાર લિન્ન લિન્ન હોય છે. પ્રાચીનકાળનાં મોટા પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યોમાં તે સદાચાર સ્વદેશાભિમાન હતો, કારણ કે તેમની નજરમાં રાજ્યના હિતમાં સર્વ કર્તવ્યો સમાઈ જતાં હતાં. આપણામાં પ્રજ્ઞકીય કલ્યાણની કેવળ બેદરકારીની સાથે બીજા ખાનગી સદાચાર કદાચ બહુ રહેતા હશે. મહત્ત્વાકાંક્ષી, અને કાંઈક જૂદે રૂપે શૌર્યાન્વિત નારી-પૂજનના સમયમાં લક્ષિતપૂર્વક આઝાદિનતા મૂળભૂત સદાચાર ગણાતો હતો. પરંતુ હાલના સમયમાં એ ગુણ

સદાચારી માણસમાં ઘણી વખત નથી હોતો. ઔદ્યોગિક સમયના સદાચાર સત્ય અને પ્રમાણિકતા છે. સ્ત્રીઓનો મૂળભૂત સદાચાર પાતિવ્રત્ય છે, પણ પુરૂષોનો તે ભાગ્યે જ ગણાય છે; અને સ્ત્રીઓમાં પણ તે સઘળા જમાનામાં તેવો ગણાયો નથી, અને કેટલાક દેશમાં હાલ પણ તેવો તે ગણાતો નથી. દરેક જમાનાનો આ મૂળભૂત સદાચાર શોધી કાઢવો એ ઇતિહાસ-વેત્તાનું અતિ અગત્યનું કામ છે, કારણ કે તેથી બીજા અથવા સદાચારોની પદવી નક્કી થઈ જાય છે.

ઉપર જે સઘળું કહ્યું તે ઉપરથી સહજ સમજાશે કે કોઈ એક ચારિત્ર્યને નમુના રૂપે આગળ કરી તે પ્રમાણે ખાસ વર્તવા લોકોને કહેવું એ ઘણું જોખમ ભરેલું છે. કોઈ પાત્ર કિંવા ચારિત્ર્ય પોતાની જાતમાં ગમે તેટલું ચઢીઆતું હોય; પરંતુ કોઈ એક પાત્રમાં સંપૂર્ણતાના સઘળા નમુનાને સમાવી લેવાની શક્તિ હોતી નથી; કારણકે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે કોઈ નમુનાની સંપૂર્ણતાનો આધાર જે સદ્ગુણોમાંથી તે રચાય છે તેમના ઉપર હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ તે સદ્ગુણોની ક્રમિક અગત્યતા અને વ્યવસ્થા ઉપર રહેલો છે. તેથી કરીને પોતાના જમાનાને જે નૈતિક નમુનો અત્યંત જરૂરનો છે અને જે નમુનો માણસોની મોટામાં મોટી સંખ્યાને ઉપયોગી થાય છે તે નમુના પ્રમાણે બરાબર જેનું આચરણ રહે છે તે માણસ તે સમયમાં સંપૂર્ણ નીતિમાન ગણાય છે. સ્ટોઇક નીતિના નમુનામાં શૌર્યયુક્ત ગુણોની પૂજા થતી હતી, તો ખ્રિસ્તિ નમુનો મિલનસાર પ્રેમી ગુણોને પૂજનીય લેખતો હતો; અને સ્ટોઇક મત કરતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ સુધારાનો અધિષ્ઠાતા થવા વધારે યોગ્ય હતો તેનું આ પણ એક કારણ છે; કારણકે સમાજ જેમ જેમ વ્યવસ્થિત અને સુધરેલું થતો જાય છે, તેમ તેમ આ નિડરતાને ઓછો ઓછો અને મિલનસાર ગુણોને વધારે વધારે અવકાશ મળતો જાય છે.

જે નૈતિક અસહિષ્ણુતાને લીધે સઘળાં ચારિત્ર્યોને એક નમુનાનાં અસાવવા માણસોએ પ્રયાસ કર્યો છે તે અસહિષ્ણુતાના ઇતિહાસની ઘટતી

તપાસ પણ હજી સુધી થઈ નથી. પોતાની રૂચિ કે ખુબી માણસને સર્વોચ્ચ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી પોતાના માપથી ખીજને એ માપવા લાગે છે અને જો તેનાથી ભિન્ન હોય તેને અપૂર્ણ, હલકું, કે થોડી કિંમતનું ગણે છે. સામાન્ય રીતે આ આખતનો ખુલાસો લોકો મિથ્યાભિમાનથી કરે છે, પણ ધણાખરા પ્રસંગે તો તેનું કારણ કદપનાની નિર્બળતા જ હોય છે, કારણકે ધણાખરા માણસોને પોતાથી કેવળ ભિન્ન ચારિત્ર્ય સમજતાં ધણીજ મુશ્કેલી લાગે છે. સારો માણસ સામાન્ય રીતે પોતાની જાતના ધણા અપૂર્ણ માણસ પ્રત્યે ધણી દીલસોજી બતાવી શકે છે; પરંતુ એ જ માણસ પ્રમાણમાં વધારે સંપૂર્ણ પરંજાતના માણસ પ્રત્યે એટલી દીલસોજી બતાવી શકતો નથી. ઐતિહાસિક કારણો કે સ્વાર્થની પ્રાસંગિક ભિન્નતાની સાથે, આ પણ પ્રજા પ્રજાની વચ્ચે ગાદમૈત્રી જન્મતી નથી તેનું એક કારણ છે: વિશેષ કરીને જ્યાં જાતિ-ભેદ અને પ્રજા-ભેદ સાથે હોવાનો યોગ બને છે ત્યાં આ કારણ બહુ પ્રબળ માલમ પડે છે.

દરેક પ્રજામાં સદાચારનો ભિન્ન ભિન્ન નમુનો પ્રચલિત હોય છે અને દરેક પોતાના સદ્ગુણને વખાણી પોતાના પાડોશીના દુર્ગુણને વખોડે છે. આમ ‘ભેળું રહેવું અને લાંડણું કરવાં’ એવો પ્રકાર થઈ જાય છે અને તેથી પ્રજા પ્રજામાં ધણી કડવાશ વધે છે. સમજી માણસો એ સ્થિતિમાંથી તુરંત મુક્ત થઈ જાય છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ સામાન્ય લોકો તો એવી જ સ્થિતિમાં રહે છે.

દરેક માણસની વર્તણૂકનો આધાર કાંઈક તેના પોતાના સ્વભાવ ઉપર અને કાંઈક બાહ્યસંજોગો ઉપર રહે છે. સમાજના પ્રચલિત વિચારને કાંઈક પણ માન આપ્યા વિના માણસને ચાલતું નથી. લડાયક સમયમાં નરમાશ અને ગરીબાઈની હાંસી થાય છે, અને તેથી તે ગુણોને તે સમયમાં ખીલવાનો અવકાશ રહેતો નથી. તેથી બાહ્ય સંજોગોની અનુકૂળતા થયા વિના નવા સદાચારનો પ્રવેશ સમાજમાં એકદમ કરાવી શકતો નથી. તેથી કરીને કોઈ રીતરિવાજનો નવો સુધારો દાખલ કર્યા પહેલાં માણસોને પ્રથમ તે

વિચારમાં કળવવાં જોઈએ, તેમને તેથી પરિચિત કરવાં જોઈએ, લોકોના અભિપ્રાય ફેરવી તેમ કરવાની તેમની ફરજ છે એવું તેમને ગળે ઉતારવું જોઈએ. આમ કર્યા સિવાય સુધારો કરવામાં કોઈ માણસને સફળતા પ્રાપ્ત થશે નહિ. સમાજ અનુકૂળ હોય તો માણસની પ્રકૃતિ ખીલી નીકળે છે અને તેનું ઉચ્ચ શિખર એ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી કરીને સંજોગોના ફેરફારની સાથે સદાચારનાં દૃષ્ટિબિંદુ પણ બદલાતાં જાય છે. અને તેથીજ કરીને નીતિનો ઇતિહાસ લખવો સંભવિત બને છે અને સામાન્ય ઇતિહાસમાં એને સંકળિત કરી દેવો જોઈએ. જે ધર્મના નીતિવિચાર જમાનાને અનુકૂળ હોય તે જ ધર્મ નીતિનો ઉપદેશક થઈ શકે છે; અને જે તત્વો તેમાં અનુકૂળ નથી હોતાં તેમના પ્રત્યે લોકો બેદરકાર રહે છે.

આમ મનુષ્યના નૈતિક આચરણનાં આવશ્યક તત્ત્વો બે છે. પ્રકૃતિ અને સંજોગ. તેમાંથી સંજોગોના નિયમો વિષે આપણે ઘણું જાણીએ છીએ. રાજકીય, સામાજિક અને જીવિક વિષયક કારણોની ચારિત્ર્ય ઉપર કેવી અસર થાય છે તે સંબંધી આપણને ઘણું જ્ઞાન થયું છે. પરંતુ આપણી પ્રકૃતિનું નિયમન કયા કાયદાથી થાય છે, અને વ્યક્તિઓની અને મનુષ્યની જાતિઓની સ્વાભાવિક નૈતિક વિધિવિધતા કેટલે દરજ્જે અને કયા કારણથી થાય છે તે સંબંધી આપણે ભાગ્યે જ કંઈ જાણીએ છીએ. તથાપિ વૈદિક શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જેમ જેમ જૂઠાં જૂઠાં નૈતિક પૂર્વ-વલણોનાં શારીરિક કારણો જણાતાં જશે, તેમ તેમ આ આખતમાં આપણને વધારે વધારે જ્ઞાન હસ્તગત થવું જશે. તેથી વૈદિકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધારવાની બહુ જરૂર છે. હજી સુધી આ શાસ્ત્ર કેવળ અજમાયશ અને પ્રયોગની દશામાં રહેલું છે. પરંતુ વરાળયંત્રાદિમાં માણસો મર્યાં રહ્યાં છે એમ બે આ શાસ્ત્રમાં તે મર્યાં રહે તો તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળી આવશે. કેટલાક અસાધ્ય રોગોના કારણની હજી આપણને કંઈ માહિતી નથી; અને વૈદિક સારવાર નિશ્ચયાત્મક નથી એ વાત સૌ સ્વીકારે છે. શ્વસન ક્રિયાનું વૈદિક હજી આભ્યાસરથમાં છે અને છતાં તે ક્રિયાથી ઘણા રોગો આપણને થાય છે અને ઘણા મટે છે. વીજળીમાં રહેલી વૈદિક શક્તિનો શોધ હજી લગભગ

જરાએ થયો નથી. હાલના સમયમાં બેભાન કરનારી દવાની શોધથી અતિ અગત્યનો પ્રદેશ ખુલ્લો થયો છે; અને શરીરની અમુક અવસ્થામાં બાહ્ય સૂચનથી લાગણીઓ અને મનોભાવના આખા પ્રવાહને મરજી માફક ગમે તે દિશામાં વાળી શકાય છે એ વાત હવે સિદ્ધ થવાથી માણસ જાતનું દુઃખ ઘણું ઓછું થઈ શકશે. પરંતુ મનુષ્યના ખરા સુંખનો આધાર આપણા સ્વભાવના શારીરિક અને નૈતિક વિભાગનો અસપરસ સંબંધ કેવો છે તેના જ્ઞાન ઉપર રહેલો છે; અને તેથી નૈતિક રોગોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવો જોઈએ છીએ. મધ્ય સમયના સાધુઓના અપવાસ અને રક્તસ્નાન, કામ ક્રોધાદિ વિકારોને શાંત કરે કે ઉત્તેજીત કરે એવાં ઔષધો, જ્ઞાનતંતુઓના રોગના ઉપચાર, ગાંડપણ અને ઝંડ છેદનથી થતી નૈતિક અસર, મસ્તક-વિદ્વાની શોધો, શરીરના વિકાસની સાથે આવતા નૈતિક ફેરફાર અને વિકાર, કયા કયા રોગથી માણસનું ચારિત્ર્ય બદલાઈ જાય છે અને પછી માનસિક શક્તિઓ પણ રૂપાંતર પામી જાય છે તે—આ બધી બાબતો તે શાસ્ત્રના વિષયો છે. શરીર અને મનની એક બીજા ઉપર અસર થાય છે એ વાત તો જડવાદની વિરુદ્ધ બોલનારાઓને પણ સ્વીકારવી પડે છે. મનના ત્વરિત ખળભળાટથી નાડી ઝડપથી ધબકવા માંડે છે અને ગાલમાં ક્રિકકાશ કે લાલી આવે છે; અને ધાર્તીને લીધે માણસને મરકી કે કાલેરાં ન થતાં હોય તો પણ થાય છે. આમ મનની અસર શરીર ઉપર થાય છે. અને શરીરની અસર મન ઉપર થાય છે તેના તો અનેક દાખલા મળી આવે છે. આ અસર આપણા નૈતિક બંધારણના બધા ભાગ પર્યંત પહોંચતી હોય તો તે પણ સંભવિત છે; અને દરેક શારીરિક કારણને અનુરૂપ ક્રોધને ક્રોધ મનોવિકાર કે મનનું ખાસ વલણ હોય તો તે અને એવી વાત છે, અને આ કારણોનું જો આપણને જ્ઞાન હોય તો શરીરના રોગની પેઠે નૈતિક રોગોની પણ ચિકિત્સા કરી તેમના ઉપચાર આપણે કરી શકીએ. આમ બ્યાવહારિક લાભ તો તેથી થાય જ; પણ ઉપરાંત શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ તેથી લાભ જ થાય; કારણ કે આપણા નૈતિક ગુણોના કારણ-સંબંધ ઉપર તેથી નવું અજવાળું પડશે, આબોહવાની નૈતિક અસર

કેવી થાય તેનું વધારે સંપૂર્ણ વર્ણન કરવા આપણે શક્તિમાન થઈશું. અને જાતિની અસરનો મહાન પ્રશ્ન ઘટાછવાયા નિરીક્ષણના ખ્યાલનો વિષય નહિ રહે, પણ પ્રયોગના પાકા પાયા ઉપર પછી તેનો આધાર રહેશે. આ પ્રમાણે ઇતિહાસકારના પરિશ્રમમાં તે પૂરવણી રૂપ થશે.

પરંતુ આ અધું-બને સારે ખરું; અને તેમનું વિવેચન આ ગ્રંથમાં આવતું પણ નથી. આચરણ ઉપર બાહ્ય સંજોગોની અસરની રેખા દોરવી, જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા જમાનામાં પરમપ્રાપ્ત્ય તરીકે આગળ ધરાવેલા નૈતિક નમુનાને તપાસી જોવા, વ્યવહારમાં કેટલે અંશે તેમનું પાલન થયું હતું તે બતાવવું, અને કેવાં કેવાં કારણોથી તે નમુના મર્યાદિત થયા, નિર્બળ શ્યા કે નાશ પામ્યા, ઇત્યાદિ બાબનો આ ગ્રંથના ઉદ્દેશ છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

વિધર્મી મહારાજ્ય.

ગ્રીસ અને રોમનો પ્રાચીન સુધારો યુરોપની અર્વાચીન પ્રગતિનું મુખ્ય મૂળ છે. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસના પૌરાણિક ધર્મે નૈતિક આચરણને કાંઈ પણ પ્રોત્સાહન આપ્યું નથી. હોમર ઇત્યાદિ કવિઓના ગ્રંથોમાં દેવ દેવીઓની અનેક વાતો કહી છે એ વાત ખરી, પરંતુ તત્વવેત્તાઓના તર્ક અને કટાક્ષ આગળ અનેક-દેવ-વાદ ટકી શક્યો નહિ, અને પરિણામે ગ્રીસમાં સંશયાત્મવાદ ઉભો થયો; અને પીરોના અનુયાયીઓ કહેવા લાગ્યા કે માનુષી કે દૈવી-કાંઈ પણ જાતનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકે એમ જ નથી.

બુદ્ધિના વિકાસનું પ્રથમ ફળ વિચારકોને સંશયાત્મવાદી બનાવવાનું હોયછે, અને રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અને મહારાજ્યનો સમય એ અસર-માંથી મુક્ત રહ્યો નથી. ગ્રીસના સંસર્ગથી રોમમાં એ મત પેદા હતા.

એપિક્યુરસનો મત અને સ્ટોઇક મત તેથી. તે સમયના કેટલાક વિચારકો એપિક્યુરસના અનુયાયીઓની પેઠે જડવાદી અને નાસ્તિક હતા, અને કેટલાક સ્ટોઇક મત વાળાની પેઠે અને પ્લેટોના અનુયાયીઓની પેઠે શુદ્ધ ચૈતન્યવાદી અને આસ્તિક હતા. જડવાદીઓ કહેતા કે ધાર્સ્તીને લીધે લોકો દેવોનું અસ્તિત્વ માને છે; સૃષ્ટિના ક્રમમાં ચતુર યોજના કે દુરઝંદેશી જેવું કશું નથી. પરમાણુના સંમેલનથી સૃષ્ટિ એની મેળે ઉપજી છે, અને ક્રમે કરીને જીવ-સૃષ્ટિ એની મેળે થાય છે; માટે ધર્મ ભાવનાનો કોઈ પણ પ્રકાર માત્ર કલ્પનાનો ભ્રમ જ છે. ચૈતન્ય વાદીઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતા, પણ સર્વાત્મવાદની પેઠે જગત અને ઇશ્વરનો અભેદ માનતા; જગતમાં દુરઝંદેશી તેઓ માનતા, પણ પૌરાણિક દેવોને તુચ્છ ગણી તેમની કથાઓ સમજી દેવોનો પ્રયાસ કરતા. પ્લિનિ કહેતો કે સૃષ્ટિ અને આકાશમાં યધી વંસ્તુઓ સમાધાન થાય છે; માટે તેમને જ અનાદિ, અનંત, વિભુ અને અવિનાશી ઇશ્વર ગણવો જોઈએ; અને તેથી વિશેષ માણસથી જાણી શકાય એમ નથી. અને તેથી વિશેષ શોધવામાં લાભ પણ નથી. સિસેરોએ આ ઇશ્વરને જડ નહિ પણ અવિકારી ચૈતન્ય માન્યો. સેનિકાએ તેને ઇંદ્ર કહી જગતનો સ્વામી અને આદિ કારણ માન્યો. કેટલાક સ્ટોઇક લોકો કહેતા કે જ્યારે દેવ, માનવ અને આખું જગત આદિ ચેતનમાં વિલય પામશે ત્યારે તે પ્રભુ જ માત્ર સર્વ શક્તિમાન રહેશે. અર્થાત્ દેવદેવીઓની ધાર્સ્તી રાખવાની કાંઈ જરૂર નથી. આવો વિચાર પ્રસરતાં દેવ-વાણી ઉપરથી પણ આસ્થા ઉઠી ગઈ, અને ભવિષ્ય-કથનનો પ્રચાર ઓછો થઈ ગયો. વ્યવહારમાં સફળ થાઓ વા ન થાઓ, પણ મનુષ્ય-જાંઘળીનું સાર્થક તો પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં જ છે; પોતાના સદાચારથી જ માણસને અંતરમાં સંતોષ રહેવો જોઈએ; તેથી પોતાના નસીબમાં ભાગ્યની બક્ષીસ છે કે કેમ ? તે જાણવા દેવ-વાણીનો આશ્રય માણસે શા માટે લેવો? અનીતિ-માન દેવો નીતિમાન માણસને શું કહેવાના કે આપવાના હતા ?

પરંતુ આ ઉપરથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે તત્ત્વચિંતકોના વિચાર સામાન્ય જનમંડળના વિચારથી ઘણા જૂદા હતા. તે વખતે જાપાની

જાળા અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉદય હજી થયો નહોતો. તેથી તત્વજ્ઞો અને જન-સમૂહના વિચારો વચ્ચે અંતર ધણું રહ્યું હતું. એટલા માટે રોમન લોકોનું નૈતિક જીવન ક્યા મળમાંથી વહ્યું છે તેની શોધ આપણે અન્ય સ્થળે કરવાની રહે છે. વળી તત્વજ્ઞોના વિચાર રોમના રાજ-ધર્મ સાથે પણ મળતા આવતા નહોતા. રોમનો ધર્મ રાજ-કીય હતો. અને આ ધર્મનો પોતાના અંતરમાં અનાદર છતાં પણ તત્વ-ચિંતકો જાહેરમાં તે ધર્મ પાળતા અને તેના અચાવમાં દલીલ પણ કરતા કે ઇશ્વર તો એકજ છે, પણ તેને ઝોળખવાના રસ્તા જૂદા જૂદા હોય છે. વર્તુળના મધ્યબિંદુએ બધી ત્રિજ્યાઓથી જઈ શકાય છે, અને એ ધર્મથી સદાચારમાંથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય તે ગમે તેવો ભૂલ ભરેલો હોય પણ તે સારો જ છે. સ્વધર્મ એટલે જ છે. સ્ટોઇક લોકો પણ કહેતા કે દરેક માણસે પોતાના દેશની ધર્મ-ક્રિયાઓ ધરાયર કરવી જોઈએ.

પરંતુ રોમના રાજકીય ધર્મથી સાર્વજનિક આચરણનું નિયમન કુ-વ્યવસ્થિત થતું હતું એ ખરૂં, છતાં તે ધર્મ નૈતિક ઉત્સાહનું સ્વતંત્ર મૂળ કદિ થયો નહોતો. એ ધર્મની ઉત્પત્તિ રાજ્યથી હતી અને રાજકીય વૃત્તિને લીધે તેનું પાલન થતું હતું. રોમના દેવો ધાણું કરીને જૂદા જૂદા સદાચારનાં સાદાં રૂપક માત્ર હતા; અથવા વેપાર ઉદ્યોગના જૂદા જૂદા ખાતાની સંભાળ રાખવા કડપેલા ફિરસ્તા હતા. આ ધર્મ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાઓ પવિત્ર ગણાતી, કેટલાક સદાચારો કાયદાએ ખાસ પવિત્ર માન્યા હતા અને તેમનાં દૃષ્ટિાની નોંધ રાજ્ય તરફથી ખાસ લેવાતી; તેના સ્થાનિક મહા-ત્મ્યને લીધે સ્વદેશાભિમાન દૃઢ થતું હતું; મુએલાંની પૂજા થતી હોવાથી આત્માના અમરત્વની ઝાંખી ઝાંખી માન્યતા આવી હતી; કુટુંબમાં તેને લીધે પિતાની સર્વોપરી સત્તા રહી હતી; અને લોકોનાં વર્તન એકંદરે સાદાં, ભક્તિમાન અને સર્વોપરિ સત્તાને અધીન રહેનારાં થયાં હતાં. છતાં એ ધર્મ સાવ સ્વાર્થી હતો. તેની મતલબ આખાદી પ્રાપ્ત કરી, સંકટ દૂર કરવાં અને ભવિષ્ય જાણવું-એટલી જ હતી. પ્રાચીન રોમે પરાક્રમી પુરૂષો ઘણા ઉપજાયા છે, પણ કોઈ સંત પેદા કર્યો નથી. એનો આત્મભોગ સ્વદેશ-

ભિમાની હતો, ધાર્મિક નહોતો; અને જો કે તેની ધર્મ ક્રિયામાં મિશ્રિત થઈ કેટલાક ઉંચા સદાચાર લોકોમાં દૃઢ થયા હતા, અને તેથી લોકોનાં જીવન એકંદરે સાદાં અને ગંભીર બન્યાં હતાં, પણ એ ધર્મથી ઇશ્વરીક પ્રેરણા કદિ કોઈને થઈ નહોતી.

પરંતુ આ સાદું અને ગંભીર જીવન પણ, પ્રજાતંત્રના અસ્તકાળમાં અને સાર્વભૌમ રાજ્યના ઉદયકાળમાં, તેમનામાં રહ્યું નહિ; કારણ કે રોમન લોકો જેમ જેમ વિજય કરતા ગયા, તેમ તેમ તેમનામાં મોજશાખ અને વિલાસની વૃત્તિ વધતી ગઈ. પ્રજાતંત્રની સામાજિક અને રાજકીય અવસ્થા તદ્દન ઉધી વળી ગઈ, માંહેમાંહે વિગ્રહ થવા લાગ્યા, નવા નવા પરદેશીઓના આગમનની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનના નવા નવા સિદ્ધાંતો, રીતરિવાજ અને દેવોના વિચાર દાખલ થવા લાગ્યા, અને તેથી કરીને સદાચારનાં મૂળનાં બંધનો અદૃશ્ય થઈ ગયાં: ધર્મને લીધે નીતિ ઉપર જે છાપ પડી હતી તે લગભગ ભૂંસાઈ ગઈ: પૂજ્ય યુદ્ધિનો નાશ થયો અને લોકો દેવને પથરા મારવા લાગ્યા. અધુરામાં પૂરું, દેવને બદલે પાદશાહ પોતે જ પૂજવા લાગ્યા. આથી વિશેષ ધર્મની બ્રષ્ટ દશા પછી શી હોય! મંદીરમાં જે દેવની પૂજા થતી તે જ દેવની નાટકશાળામાં હાંસી થતી. લોકો વેહેમી મટયા નહોતા, પણ નવા નવા ધર્મ તેઓ માનવા લાગ્યા હતા અને મંતર જંતરનો વેહેમ વધી પડ્યો હતો. દેવોનું અસ્તિત્વ લોકો સ્વીકારતા નહિ, છતાં ભવિષ્ય-કથન, શુકન, સ્વપ્ન અને દૈવી ચમત્કારમાં તેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ધૂમકેતુ, ખરતા તારા, ધરતીકંપ કે વિલક્ષણ જન્મની કાંઈક ગુપ્ત અને જાદુઈ અસર ધારવામાં આવતી અને તેથી લોકોનું કોઈક પ્રકારે અનિષ્ટ સૂચન થતું મનાતું; અને ગ્રહવિદ્યાનું વજન વધી પડ્યું. આવા ધર્મમાં નીતિના ઉપદેશક થવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી. તેથી કરીને હવે તત્ત્વજ્ઞોના સિદ્ધાંત પ્રતિ જ દૃષ્ટિ કરવાની રહે છે. અને ગ્રીસના સંસર્ગથી એ મત રોમમાં દાખલ થયા હતા એ વાત આપણે ઉપર કહી છે.

હવે પોતાના સ્વભાવ ઉપરથી માણસ પોતાનો સિદ્ધાંત રચે છે. કોઈ માણસ આકરો, કડક અને સીધો, મનોનિગ્રહ વાળો, હિમ્મતવાન, માત્ર

કર્તવ્યની જ શુદ્ધિવાળો, મોટો આત્મભોગ આપવાનો ઉત્સુક, બીજાની નિર્બળતા સહન કરી ન શકે એવો, સાધારણ વ્યવહારમાં પણ સખત અને બીણાવટ વાળો, પ્રસંગ આવ્યે આચરણમાં દિવ્ય ભવ્યતા આચરનારો, અને પોતાના સિદ્ધાંતને તજવા કરતાં મરવું સાફ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો, હોય છે. આવા માણસને સ્ટોઇક સમજવો. વળી બીજા કોઇ શાંત સ્વભાવનો, ચાલે છે તેમ ચાલવા દે એવો, મિલનસાર, નમ્ર, ભલો, વાળીએ તેમ વળે એવો, મિત્રતાની લાગણી વાળો અને દુઃખનોને ક્ષમા કરે એવો, અંતરમાં સ્વાર્થી પણ બની શકે ત્યાં પોતાની વૃત્તિઓની તૃપ્તિ સાથે બીજાની તૃપ્તિ પણ ઇચ્છવાવાળો, ઉત્સાહમાં મદ અને વેહેમને પ્રતિકૂળ, ગુલ્લ અને ગૂઢ વાતોથી અલગ રહેનારો, ચારિત્ર્યના ઉડાણ અને આત્મભોગની શક્તિ રહિત, છતાં આનંદ કરવા કરાવવામાં કુશળ અને હંદગીમાં આનંદી અને ખુશમીગજ રહે એવો હોય છે. આ માણસને એપિક્યુરિયન સમજવો. સ્ટોઇક આંતરવાદીને મળતો આવે છે: એપિક્યુરિયન જન્મહિતવાદીને મળતો આવે છે. પ્રથમ પ્રકારનો માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ આત્મસંયમને સૌથી મોટો સદાચાર ગણશે, અને બીજા પ્રકારનો માણસ આત્મભોગ કરતાં કામળ અને મીલનસાર ગુણોને વધારે પસંદ કરશે.

આમ ચારિત્ર્ય ઉપરથી માણસના અભિપ્રાય અંધાય છે એ વાત ખરી, પણ ચારિત્ર પોતે જ દેશના સામાન્ય સંજોગોથી અંધાય છે. જે દેશના સંજોગ રસિક, ચતુર અને ઇન્દ્રિયજન્ય વિલાસને વધારે અનુકૂળ હશે, તે દેશની પ્રજા સેહેજે એપિક્યુરસનો મત ગ્રહણ કરશે. પરંતુ રોમન પ્રજાના સંજોગો એવા હતા કે જેને લીધે મૂળથી જ તે પ્રજા આચરણમાં સ્ટોઇક નમુનાને સેવનારી થઈ હતી. શરૂઆતથી જ તે પ્રજાને લડાયક થવું પડ્યું હતું અને રહેવું પડ્યું હતું. તેથી એ પ્રજામાં લડાઈનો ઉત્સાહ અને સ્વદેશાભિમાન પ્રથમથીજ આવ્યાં હતાં. અને આ આચરણને અનુકૂળ આવે એવો સ્ટોઇક સિદ્ધાંત તો તેમને પછી મળી ગયો.

હવે રણસંગ્રામમાં હમેશાં આત્મ-ભોગની વૃત્તિ બહુ કળવાય છે. લડાઈ માણસોને મરતાં શીખવે છે, આખર અને ઉત્સાહનાં કાર્યોથી પરિચિત રાજા

છે; અને સ્વાર્થ-ત્યાગ કરી એક બીજાની સાથે રહી કામ કરતાં, બીકને મારતાં અને રાગદોષ ઉપર દૃઢ કાણુ રાખતાં, શીખવે છે. સ્વદેશાભિમાનથી પણ જીવનની દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિસ્તૃત થાય છે; સમાજને માટે માણસો પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપે છે અને આખરે અર્થે જીવન જીવાય છે. પોતાના દેશમાં થઇ ગએલા વીરનરોના ગુણગાનથી માણસોનાં મન ઉત્સાહી રહે છે અને દેશને માટે જીન આપવા તૈયાર થાય છે. આ બધા પ્રકારે રોમન પ્રજા કેળવાઇ ગઇ હતી, અને સ્વદેશાભિમાન તેમનામાં ખુબ આગળ પડતો સદાચાર ગણતો હતો. અને સાર્વ-લૌકિક રાજ્યના લાંબા સમયમાં મુઠકી અને લશ્કરી વ્યવસ્થા તેમના હાથમાં રહી હતી, જેથી રોમન પ્રજા ચારિત્ર્યમાં ઉચ્ચગ્રાહી અને મગર થઇ હતી.

આ પ્રમાણે રોમનો સદાચાર સ્ટોઇક નમુનાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે એવા તત્ત્વો તે સમયના સંજોગમાં હતાં. અને આ તત્ત્વોથી ઉપજી આવતા પૂર્વ-વલણને દૃઢ કરે એવું એક બીજું તત્ત્વ પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતું. અને આ તત્ત્વ નીતિના ઉપદેશમાં જીવન ચરિતનો જે ઉપયોગ તેઓ કરતા હતા તે છે. ખ્રિસ્તિઓ નૈતિક આચરણમાં ચાહુદીઓ કે સંતો જેવા અલૌકિક પુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો નજરમાં રાખતા, અને તેથી તેમના સાર્વજનિક જીવનનો નમુનો જેમ અને તેમ નષ્ટ થઇ જતો, કારણ કે એવા પુરૂષોનાં જીવનો સામાન્ય મનુષ્યોનાં જીવનોથી ખુબ જૂદા પ્રકારનાં હતાં. પરંતુ ગ્રીક અને રોમન લોકો પોતાનાજ દૃષ્ટાંતિક સ્વદેશીઓના લૌકિક ચારિત્ર્યનો દાખલો લેતા. અને તેમનું અને આ દૃષ્ટાંતિક સ્વદેશીઓનું નૈતિક વાતાવરણ, જીવનના ઉદ્દેશ, આખરનો પ્રદેશ અને કાર્યનું ક્ષેત્ર-એ બધાં તેનાં તે જ હોવાથી, ઇતિહાસની ઉપદેશાત્મક અસર તેમના ઉપર કાંઈ અલૌકિક પ્રકારની થતી. નીતિના વિષય ઉપર દરેક લખનાર, જૂદા જૂદા સંજોગમાં જૂદા જૂદા ઉત્તમ પુરૂષો કેવી રીતે વર્ત્યા હતા તેનું વર્ણન કરવું એ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણતો હતો; અને પોતાની મુશ્કેલીના પ્રસંગે લોકો એ ચરિત્રનો ઉપયોગ કરતા હતા; અને ફલાણો ફલાણો, ફલાણા ફલાણા

સંજોગમાં આમ વર્ત્યો હતો માટે મારે પણ તેમ કરવું એવો ઉપદેશ લોકો તેમાંથી પ્રકૃષ્ટ કરતા હતા.

ઇતિહાસની અસર ઉત્તમ મનુષ્યોનાં મન ઉપર બદલાઇ ગયેલા સમયમાં પણ કેવી થાય છે એ આવી વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. એટલા માટે, રોમના સાર્વ ભૌમ રાજ્યના સમયમાં, જોકે પ્રગ્નના જીવનના સંજોગો છેક બદલાઇ ગયા હતા તોપણ, સ્ટોઇક મત સિદ્ધાંતમાં રોમના ધર્મ રૂપે રહે અને નૈતિક ઉત્સાહનું મોટું મૂળ અને નિયામક ગણાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું થોડુંજ છે. એપિક્યુરસનો મત પણ તે વખતે બહુ પ્રસારેલો હતો, પણ તેતો રાજ્યને વીખી નાખનારો સિદ્ધાંત જ નીવડ્યો છે; બહુ તો, શાંત અને નિષ્ક્રિય માણસોનો એ ધર્મ હતો. એપિક્યુરસનો મત મુદ્દે નિર્દોષ હતો; અને સિરેનેઇક મતના જેવો કેવળ મોજવાદી કે ખરાબ નહેતો; પણ જે મતમાં સુખ, એન અને એશઆરામની એવડી મોટી કિંમત આંકવામાં આવતી હતી તે મત લગાયક સમયમાં ઉછરેલા અને ચારે તરફ સંકટોથી વીરાએલા લશ્કરી લોકોને માટે કેવળ પ્રતિકૂળ અને અયોગ્ય હતો. એપિક્યુરસનો મત શાંત, પહોંચેલો અને ભાવના રહિત જનહિતવાદ હતો. રોમના મહાન્ દૃષ્ટિબિંદુઓ તેથી જૂદાજ પ્રકારના હતા. વળી પોતાના સુખનો ભોગ આપવા રોમન લોકો સદા તત્પર હતા; પરંતુ ન્યારે સુખની તેમને વૃત્તિ થતી, ત્યારે ઘણું કરીને હલકા પ્રકારની મોજમાં તેઓ આનંદ માનતા, અને એ વાત એપિક્યુરસના મતથી વિરૂદ્ધ હતી. તોપણ રોમના ઇતિહાસમાં એપિક્યુરસના મતને પણ કાંઇક કર્તવ્ય બળવવાનું હતું, પણ તે કેવળ નિષેધક હતું. તે મતના ઉપદેશનું વલણ સ્વદેશભિમાનની વિરૂદ્ધ હોવાથી પ્રગ્નકીય લામણી નાશુદ કરાવવામાં તેમને બહુ સહાયમૂત થયો, અને આ વાત સાર્વત્રિક બેલસેલ (Cosmopolitanism) ના ઉદય માટે આવશ્યક હતી; અને વળી ધાર્મિક આસ્થા પ્રત્યે તેની સખત વિરૂદ્ધતા હોવાથી રોમના નષ્ટ થતા પૌરાણિક ધર્મ ઉપર એની પ્રબળ અસર થઇ.

આમ હોવાથી, નીતિના ઉપદેશમાં રચનાત્મક કિંવા નિશ્ચિત અસર ઉપગમવાનું કામ સ્ટોષક મતને માથે આવી પડ્યું. આ મતમાં એ વાત મુખ્ય છે:-ખસુસ કરીને ઈચ્છવાની અને મેળવવાની વાજખી વસ્તુ માત્ર સદાચાર છે, બીજું કશું નહિ; અને વિવેકબુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા એટલી બધી છે કે કામ ક્રોધાદિ ૫૨ વિકારોને કેવળ દાખી જ દેવાના છે. અર્થાત્ વિવેક-બુદ્ધિને વશ રહી સદાચાર પાગવા સિવાય માણસનું બીજું કાંઈ કર્તવ્ય નથી, અને ગાંધી માણસમાં કામ ક્રોધાદિ વિકારનું નામ પણ હોવું નોંધએ નહિ. કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો કહેવા લાગ્યા કે આમાં અતિશયોક્તિ છે, કારણ કે સ્વાર્થથી સ્વતંત્ર સદાચાર મનુષ્યની ઊંઘડીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો નોંધએ એ ખરું, તથાપિ સુખ પણ સારી વસ્તુ છે અને તેને માટે ગાંધક દરકાર રાખવી વાજખી છે. અતિશયોક્તિનું બીજું કારણ એ છે કે કામ ક્રોધાદિ વિકારોને (વિવેક-બુદ્ધિના કબજામાં રાખવા તેનું નામ સદાચાર છે એ વાત ખરી, પણ અમુક હદમાં તે વિકારોની તૃપ્તિ પણ વાજખી છે. છતાં નીતિમાં નિઃસ્વાર્થતાનું દૃષ્ટિગિંદુ અને વિકારો ઉપર શક્તિનો અંકુશ-આ બે સ્ટોષક મતનાં મુખ્ય લક્ષણો તેઓ સ્વીકારે છે. હવે રોમન લોકોને આ મત કેમ અનુકૂળ થયો તે આપણે તપાસીએ.

પ્રથમ લક્ષણ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિને કેવળ અનુકૂળ હોય છે. સ્વ-દેશાભિમાની રોમન નરો જગરા આત્મ-ભોગ આપી મહાન્ પરાક્રમો કરવામાં મશાહુર હતો અને તેમાં કીર્તિ મેળવવાની કે અમર થવાની આશા પણ તેમણે રાખી નથી. માત્ર દેશની દાઝે પોનાના પ્રિય પ્રાણુનો ત્યાગ તેમણે ધણી ખુશીથી કર્યો છે. આવા પરાક્રમી નરોના દૃષ્ટાન્તભૂત જીવનથી સ્વાર્થ અને કર્તવ્યના ભેદની સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખી લાગણી રોમન લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી; અને સ્ટોષક મતમાં પણ એ વાત મુખ્ય હતી.

માણસોની પ્રવૃત્તિ સદાચારમાં કરાવવા ઉપદેશકો નીતિનાં ચાર પ્રયોજનો ખતાવે છે: પ્રથમ:-કાર્યો કિંવા બનાવોની વ્યવસ્થા એવી છે કે સદાચારી સુખી થશે અને દુરાચારી દુઃખી થશે; કારણ કે સમાજને અનુસરીને જે ન ચાહે તેને સમાજ અનુકૂળ થાય જ નહિ; અથવા અહીં ગમે તેમ

હોય, પણ પરલોકમાં પોપાંઆઇનું રાજ્ય નથી; તેથી ત્યાં તો ઘટે તેવો ખદલો જરૂર મળશે. અને ત્યાં જે ખદલો આપશે તે અહીં પણ સારા માણસની કાળજી રાખશે. હવે ધર્મની અમુક લાવનાઓ ન્યાં દૃઢ રીતે મનાતી ન હોય ત્યાં આ છેલ્લી દલીલ કામમાં આવતી નથી; અને પેહેલી દલીલનો આધાર સમાજની વ્યવસ્થા ઉપર છે, કારણ કે કેટલાક સમાજની એવી દશા હોય છે કે તેમાં સંપૂર્ણ સદાચારીને સુખની આશા સ્વપ્ને પણ હોતી નથી. વળી આ ઉપદેશના ગ્રહણનો આધાર મોટે ભાગે ખાસ સંજોગ અને વ્યક્તિઓની પ્રકૃતિ ઉપર રહેશે, અને સિસેરોએ કહ્યું છે તેમ “ એક ઉપયોગિતા જેને સરળવે છે તેનો નાશ બીજી ઉપયોગિતા ધણી ચાર કરે છે.”

બીજું:—શરીરના રોગની પેટે દુરાચાર પણ મનનો રોગ છે. તેથી મનને પણ સદાચારથી તંદુરસ્ત રાખવું જોઈએ. શરીરની તંદુરસ્તી સૌ ઈચ્છે છે; તો મનની તંદુરસ્તી એટલે સદાચાર સૌ શા માટે ન ઈચ્છે ? એવું ન ઈચ્છનાર જે કોઈ હોય તો તેમાં તેની અજ્ઞાનતા છે માટે બાહ્ય લાભની દરકાર રાખ્યા વિના સૌએ સદાચારી રહેવું જોઈએ; કારણ કે દુરાચાર જાતે જ દુઃખદ અને માનસિક વિક્ષેપ ઉપજાવે એવો છે. અર્થાત્ દુરાચાર મનનો મંદવાડ છે; સદાચાર મનની તંદુરસ્તી છે. તંદુરસ્તી હોય તો બીજાં સુખ ભોગવી શકાય છે એ વાત ખરી, પણ તંદુરસ્તી જાતે જ સુખ છે; તેમ સદાચાર જાતે જ સુખરૂપ છે અને દુરાચાર દુઃખરૂપ છે; માટે સદાચાર કરવો અને દુરાચાર પરહરવો. આ સિદ્ધાંત પ્લેટોનો હતો. સ્ટોઇક લોકો એને પોતાના સિદ્ધાંતમાં ગૌણ સ્થાન આપે છે.

ત્રીજું:—સમજીને સદાચાર આચરતાં એક પ્રકારના આનંદનો આવિર્ભાવ પ્રગટે છે. અને આ આવિર્ભાવમાં અને દુરાચારથી દૂર રહેતાં મનને વિક્ષેપ રહિત જે શાંતિ થાય છે તેમાં ફેર છે અર્થાત્ એ બન્ને એક નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. માટે માણસે સદાચારી જ થવું જોઈએ. આ ત્રણે પ્રયોજનોમાં અંતે કર્તાના સુખનો ઉદ્દેશ છે. પ્રથમ પ્રયોજનનું સુખ બાહ્ય સંજોગમાં છે; બીજા અને ત્રીજાનું સુખ માનસિક દશામાં રહેલું છે.

ચોયું:—આપણા સ્વભાવનું બંધારણ જ એવું જ છે કે તેથી અમુક પ્રકારનું વર્તન આપણા જીવનનો ઉચ્ચામાં ઉચ્ચો ઉદ્દેશ થાય છે, અને સુખનો ભોગ આપીને પણ તે કર્તવ્ય આપણે કરવાનું છે. કેટલાંક કાર્યો જાતે જ આરાં અને ઉત્તમ છે અને કેટલાંક નીચ અને હલકાં છે એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપણને આપેઆપ થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તવાનું આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. આ ઉપદેશ આંતર વાદીઓનો છે; અને તેમાં સુખ કે દુઃખ, દાન કે દંડ, જાત કે ભાત, કે મતમતાંતરનો સવાલ જ નથી. સૌને માટે સર્વત્ર નીતના નયમો સરખા જ છે.

આ છેલ્લું પ્રયોજન સ્ટોઈક મતને માન્ય હતું. સ્વાર્થના હલકા પ્રકાર પ્રત્યે તો સ્ટોઈક મતનો સ્પષ્ટ અને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત જ એ હતો કે જે વસ્તુઓ ઉપર આપણું સ્વામિત્વ ચાલી શકતું નથી તેમના પ્રત્યે આપણે નિરપેક્ષ જ રહેવું જોઈએ. ભાગ્યની કોઈ બક્ષીસ પ્રત્યે મનને આકર્ષાવા ન દેવું એ જ ઉદ્દેશ માનસિક કેળવણીનો છે; અને તેથી સદાચારના પ્રયોજન તરીકે ગ્રહાપણ કે દુરઅંદેશીને બિલકુલ સ્થાન જ નથી. માટે સાંસારિક વસ્તુઓ મિથ્યા છે; ગ્રહા માણસના મનને તેવી વસ્તુઓ કાંઈ વિસાતમાં નથી; અને ગમે તેવા દુઃખમાં પણ ગ્રહા માણસ શાંત અને ગંભીર રહી શકે છે. રોમન રાજ્યમાં જે સમયે સ્ટોઈક મત પ્રવર્તતો હતો તે સમયે લોકો સાંસારિક લાલ મેગવવા અત્યંત ઉત્કંઠિત રહેતા હતા અને દુરાચારની સાથે દંભ અને ડોળ પણ બહુ વધી પડ્યાં હતાં. ટેસિટસના શબ્દોમાં બોલીએ તો, સદાચાર અને મોત સરખાં ગણાતાં હતાં! છતાં સ્ટોઈક મતવાળાઓ લોકોને બિલકુલ આગ્રહ વિના પોતાના મતની સખ્ત પવિત્રતાનો ઉપદેશ આપતા. ક્રીસ્ટિની આશાએ તેઓ એ કામ કરતા હતા એમ પણ નહોતું, કારણકે આત્માને અમર કરવા માણસની કોઈ કામમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાત તેઓ માનતા જ નહોતા. આત્માના અમરત્વ બાબત સ્ટોઈક તત્ત્વચિંતકોનો અભિપ્રાય સંદિગ્ધ અને અનિશ્ચિત હતો. માનુષી આત્મા ધર્મરત્નો અંશ હોવાથી મુઆ પછી તે અંશ પોતાના મૂળ ચૈતન્ય સાથે ભળી જાય છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી. સદાચાર

સિવાય અન્ય ક્ષામાં ઐય નથી એવો નિશ્ચય સ્ટોઇક મતનો હોવાથી, પરલોકનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા એ મતમાં રહી નહિ. સદાચારને માટે જ સદાચાર કરવાનો છે, પરલોકના સુખને માટે નહિ; તેથી સુખને માટે પરલોક સ્વીકારવાની જરૂર પણ રહી નહિ. રોમમાં સ્ટોઇક મતનો સ્થાપનાર પેનેશિયસ કહેતો કે શરીરની સાથે આત્માનો પણ નાશ થાય છે, અને એપિકટેટસ એ મતને અનુમોદન આપે છે. આત્માનું અમરત્વ જે લોકો માનતા તેઓ પણ તેને ક્ષીણે કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાતની ના કહેતા. તેથી કરીને થાળી વગાડીને આત્મ-ભોગનો ઉપદેશ આપતો સ્ટોઇક મત તે વિચારની સહાયતા વિના જ વિકાસ પામ્યો છે.

તથાપિ એક અન્ય પ્રકારની અમરતાએ રોમના નીતિવેત્તાઓ ઉપર બહુ અસર કરી હતી. આખરની, અને વિશેષે કરીને મુઆ પછી મળતી કીર્તિની, ખેવના તેમને બહુ હતી. આથી કરીને તેમનાં જીવન પરાક્રમી થતાં, અને વાણીમાં પણ તેથી કરીને કાંઈક કૃત્રિમ અને નાટકીય અસર આવી જતી. પરંતુ લોક-અભિપ્રાયની તેમને આવી દરકાર હતી તે ઉપરથી એમ ધારી લેવાનું નથી કે ગ્રીસ અને રોમના લોકોમાં દંભ અને ડોળ ક્યાં વિના ગુપત્યુપરીતે સદાચાર આચરવાનો વિચાર પ્રચલિત નહોતો, અથવા પોતાના વિષે લોકોની હલકી ગણનાની અવગણના કરવા જેટલું તેમનામાં નૈતિક સામર્થ્ય નહોતું. ઉલટું લોક-પ્રિયતાના ભોગે પણ માણસો સદાચાર આચરતા અને અત્યંત માન પામતા. મિસેરો કહેતો કે દેવો અને માણસો ન જાણે તોપણ દુરાચાર કદિ આચરવાનો નથી; અને ડોળ અને દેખાવ ક્યાં વિના ગુપત્યુપ આચરેલા સદાચારના જેવો બીજો કોઈ સદાચાર પ્રશંસનીય નથી. કીર્તિને માટે નહિ, પણ કર્તવ્યની ખાતર સદાચાર કરવાનો છે. લોકોને રાજી રાખવા કરેલા સદાચારથી તો ઉલટું નીતિ-બ્રષ્ થવાય છે. અપ્રસિદ્ધ માણસ પણ પવિત્ર અને દિવ્ય પુરૂષ હોઈ શકે છે એ વાત કદિ વિસરી જવાની નથી. સુંદર વસ્તુ જાતે જ સુંદર હોય છે; લોકોની પ્રશંસાથી તેની સુંદરતા વધી જતી નથી. આવા વિચારો તે વખતે પ્રચલિત હતા. માર્કસ ઑરેલિયસ મુઆ પછીની કીર્તિને મિથ્યા ગણતો.

વળી સદાચારની મોહિની અને કર્તવ્યની લાગણીમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે એમ પણ સ્ટોઇક મતવાળા કહેતા. આનંદ કે મોજ ગમે તેવા ઉંચા પ્રકારનાં હોય તોપણ તેને કર્તવ્ય માનવાની તેઓ સ્પષ્ટ ના કહેતા. તેઓ કહેતા કે આનંદ તો આપણા જીવનનો સાથી છે, માર્ગદર્શક ભોમિઓ નથી. દેવો અને માનવો પાપની દરગુજર કરે તોપણ ડાહ્યો માણસ તે પાપ કદિ કરશે નહિ; કારણકે સજા અને શરમની ધાર્તીનો માર્યો ડાહ્યો માણસ સદાચારી નથી રહેતો, પણ સદાચાર પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ એ સમજે છે. ચાલવાને માટે પગ કાંઈ નજરાણું માગતા નથી; તો પછી સદાચારને પણ શામાટે કાંઈ માગવું પડે ? આ પ્રમાણે સ્ટોઇક મતથી માણસો કીર્તિ અને લોક-અભિપ્રાયનો ભોગ આપતાં શીખ્યાં અને કર્તવ્યને કાંઈપણ જાતના આનંદ સાથે ખાસ નિસમત નથી એ વાત સમજ્યાં.

મનોવિકારને તદ્દન નિર્મૂળ કરી નાખવા કે જેથી કરીને વિવેકબુદ્ધિનું રાજ્ય નિષ્કંટક ચાલે એ સ્ટોઇક મતનું બીજું મુખ્ય લક્ષણ હતું. માણસોનાં ચારિત્ર્ય માટે ભાગે બે પ્રકારનાં હોય છે એ આપણે આગળ કહ્યું છે. એકમાં ઇચ્છાશક્તિ પ્રબળ હોય છે, બીજામાં વાસનાઓ પ્રબળ હોય છે. પ્રથમ પ્રકારના સારા માણસમાં ઇચ્છાશક્તિ સુવ્યવસ્થિત થએલી હોય છે, તેથી તે માણસ પોતાના વિકાર કે સંજોગોમાંથી ઉપજતી પ્રબળ લાલચોની સામે થઈને પણ પોતાને જે કર્તવ્ય સમજાય છે તે કર્યો જાય છે. બીજા પ્રકારના સારા માણસનો સ્વભાવ સુભાગ્યે એવો બંધાઈ ગયો હોય છે કે તેના વિકાર અને લાગણીઓ કુદરતી રીતે તેને સદાચારમાં પ્રેરે છે. આમાંથી પ્રથમ પ્રકારનો માણસ જ એવો છે કે જેની નીતિનાં વખાણ આપણે કરી શકીએ, અને વારંવાર આત્માનો ભોગ પણ એ જ માણસ આપી શકે છે. બીજા પાસે જોતાં, કુદરતી રીતે આપોઆપ થતો સદાચાર રમ્ય અને મોહક લાગે છે, અને તેવા માણસ ઉપર આપણને વાહાલ ઉપજે છે. આ બે પ્રકારના ચારિત્ર્યને અનુરૂપ કેળવણીના પણ બે પ્રકાર છે; પ્રથમ પ્રકારમાં ઇચ્છાશક્તિને દૃઢ કરવાનો ઉદ્દેશ હોય છે અને તેનાં દૃષ્ટાંત પ્રાચીનકાળમાં સ્પાર્ટાની વ્યવસ્થા અને સ્ટોઇક મત છે; અને કાંઈક ફેરફાર સાથે, મધ્ય-

કાળની મન્યાસવૃત્તિ છે. દુઃખ સહન કરવા માણસો શક્તિમાન થાય, દેખીતા અને પ્રસિદ્ધ વિકારોને દબાવતાં શીખે, વિશ્વાસ માત્રને તજી દે, અને વિકારોને તદ્દન કાણુમાં રાખે,—એ તેમની મતલબ હતી. ખીજા પ્રકારની કેળવણીનો ઉદ્દેશ વાસનાઓને માર્ગ બતાવવાનો હોય છે અને તે હાલના સમયમાં બહુ પ્રચલિત છે. આ પદ્ધતિ સદાચારને આકર્ષક બનાવવાનો, કલ્પના અને આત્માદીની સઘળી મોહિનીઓ સાથે સારા ગુણને બેડવાનો, અને આમ ખબર ના પડે તેવી રીતે વાસનાઓને ધારેલા માર્ગે વાળી લેવાનો, પોતાથી બનતો પ્રયાસ કરે છે. પ્રથમ પ્રકાર લગાયક પ્રજાને અનુકૂળ આવે છે અને તેથી આત્મ-ભોગ અને પરાક્રમનાં કાર્યો થાય છે. ખીજા પ્રકાર શાંત અને ઘણા સુધરેલા જમાનાને અનુકૂળ છે અને તેથી કામળ સદાચારોને સગવડ મળે છે. અને સંભવિત છે કે સુધારાની વૃદ્ધિ સાથે નીતિનો પરાક્રમી નમુનો ઓછો થઈ જશે. સંલેગોના બળે પ્રાચીન પ્રજાઓને પ્રથમ પ્રકારનો નીતિનો નમુનો ગ્રહણ કરવો પડ્યો હતો; અને તેથી જ સ્ટોઇક મતવાળા કહેતા કે વિકારો એક જાતનાં રોગ છે; પરંતુ વિવેક-બુદ્ધિનું સ્થાન સર્વોત્તમ છે અને તેને અનુસાર જ મનુષ્યનું વર્તન થવું જોઈએ. હૃદયના વિકાર કદિ સારા હોય જ નહિ એવા વિચારથી પ્રેરાઈ સેનિકા કહે છે કે રહેમ નજરમાં સર્વોત્તમ સદાચાર છે, પણ દયામાં તો દુરાચાર જ છે, ધર્મ અને વેદમનો જેવો સંબંધ છે તેવો રહેમ નજર અને દયાનો સંબંધ છે. રહેમ નજરમાં ન્યાય હોય છે, દયામાં ન્યાયનો ભંગ થાય છે. રહેમ નજર ગુનેાં અને નસીયતના પ્રમાણની તુલ્યતા કરે છે; દયા ગુનાને ભૂલી જઈ માત્ર નસીયતના દુઃખને જ નજરમાં રાખે છે. રહેમ નજરમાં વિકારનો ગંધ પણ હોતો નથી, દયા વિકારનું જ સ્વરૂપ હોય છે. ડાહ્યો માણસ રહેમ નજર રાખે છે, રોગી માણસો અને નિર્મળ સ્ત્રીઓ દયા દેખાડે છે. ડાહ્યો માણસ પોતાના જાતભાઈઓને સહાય કરવા જ જનમ્બો હોય છે, પણ વિકારથી દોરાઈ ગયા કિંમ્બા શાંત ચિત્તથી પોતાનું કર્તવ્ય એ કાર્યો જાય છે. ખીજાની આંખમાં આંસુ જોઈ પોતાની આંખમાં પણ આંસુ આવે એ મનની નિર્મળતા જ છે. અર્થાત્ હૃદયગત વિકારો વિવેક-

બુદ્ધિના વિરોધી હોવાથી તેમનો જન્મભૂમિ નાશ જ કરવો જોઈએ.

ખ્રિસ્તિના અને વિધર્મીઓના સદાચાર સરખાવતાં આપણને માલમ પડે છે કે જે સદાચારમાં ધમ્માશક્તિની દૃઢતા અને વિવેક વધારે હોય તે વિધર્મીઓમાં વધારે ઉત્તમ ગણાતા; જેમાં હૃદયનો ભાવ વધારે હોય તે ખ્રિસ્તિઓમાં વધારે ઉત્તમ ગણાતા. પ્રેમ નહિપણ મૈત્રી, ઉદાર બુદ્ધિ નહિ પણ આતિથ્ય, કામળતા નહિ પણ મોટું મન, અને દયા નહિ પણ રહેમીયત, — એ પ્રાચીન સદ્વર્તનનાં ચિહ્નો હતાં. મનોવિકારને કેવળ કચરી નાંખવાનો સ્ટાંપકનો સિદ્ધાંત આપણી પરોપકાર વૃત્તિને અન્યાય આપે છે, કારણ કે તેથી દયાળેવા સદ્ગુણોનો સદાચાર રહેતો નથી; પરંતુ વિવેકી અને વિકારરહિત લોકોપકારની જગરી તરફેણ કરી તેનો ખંગ એ વાળી આપે છે.

‘**उदार चरितानाम् तु वसुधैव कुटुंबकम्**’ એ તેનું પ્રખળ મૂત્ર હતું. તેથી તે મતનો ખાસ ઉપદેશ હતો કે દરેક માણસે દૃઢરીતે એમ સમજવું જોઈએ કે બીજાના ભક્ષા માટે જ તેને મનુષ્ય-જીવન મળ્યું છે. ગુના ઉપર પણ દયા રાખવાનું તે મતવાળા કહેતા, કારણકે પલેટોની પેઠે તેઓ પણ એમ માનતા કે ગુનો માત્ર અજ્ઞાનતાનું જ પરિણામ છે. માટે ગુનો અટકાવવા પૂરતી જ સજા થવી જોઈએ. પરંતુ આ બધી વાત તેમના સિદ્ધાંતમાં જ રહેતી. આપણા સ્વભાવમાં રહેલી હૃદય-ભાવનાઓની સામે વિગ્રહ માંડી એડેલો મત તેમાંથી નીપજતા ખરાખ પરિણામને અટકાવી શક્યો નહિ. તેથી વ્યાવહારિક વર્તનમાં તો એ મત એક જતનું ભવ્ય આત્માભિમાન જ રહ્યો હતો. ‘તમારો દીકરો મરી ગયો’ એમ જ્યારે એને ક્ષાગોરાસને કોઈએ કહ્યું, ત્યારે ‘અમર પુરૂષના જન્મમાં હું કારણભૂત હતો એમ મેં કદિ માન્યું નહોતું’ — એટલો જ ઉત્તર એણે આપ્યો હતો. આમ સિદ્ધાંતમાં રહેલા પરોપકારને વર્તનમાં મૂકાવે એવું કોઈ તત્ત્વ તે મતમાં નહોતું. દુઃખ અને રોગને સંકટો માનવાની જે માણસો ના પાડે તે બીજાનાં દુઃખ અને રોગ મટાડવાનાં ઉત્સાહી કવચિત્ જ હોઈ શકે છે. સંસારના રાગદ્રેષ કે સુખ દુઃખથી ઝાલા માણસના ચિત્તમાં જરીએ ક્ષોભ થવો ન જોઈએ એ તેઓનું પરમ દર્શિર્બદ્ધ હતું. આથી કરીને તેમના ચારિત્ર્યમાં સંગ-દિલતા અને

સંપ્રાર્થ આવ્યાં.

વળી સ્ટોઇક મતમાં કુદરતને અનુરૂપ જીવન જ સફલતન છે. હવે આપણી કુદરત કિંવા સ્વભાવ મિશ્ર વસ્તુ છે અને તેમાં વિકાર અને વિવેક અન્નેનાં અસ્તિત્વ છે; અને તેમના ભિન્ન ભિન્ન ક્રમાંગત સદાચાર આપણામાં હોઇ શકે છે એ વાત વિવેકયુક્તિ જ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે. તેથી વિકારના તત્ત્વની અવગણના કરવામાં સ્ટોઇક નીતિવેત્તાઓ પોતાનો જ મત તજ દે છે. એકદેશી સિદ્ધાંતથી ક્યાંઈ સાફ પરિણામ આવ્યું નથી. સ્ટોઇક સિદ્ધાંતમાં પરોપકાર છતાં આચરણમાં તે આવી શક્યો નહિ, કારણ કે હૃદયના જે ભાવમાંથી એ નીપજ આવે છે તેને તો કેવળ દાબી દેવાનું એ કહે છે; સઘળા સદાચાર સરખા છે અને સઘળા દુરાચાર પણ સરખા છે ઇત્યાદિ લોકમતથી વિરુદ્ધ અનેક વાતો તેને કહેવી પડી; અને આચરણમાં કૃત્રિમતા અને દંભ આવવા લાગ્યાં. વહાલું સગું યુગ્મરી જતાં માણસને શોય થવો સ્વાભાવિક છે, પણ સ્ટોઇક મત તેની પરવાનગી આપતો નથી. માત્ર એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં અને જન-સ્વભાવની એક જ આબુ કેળવતાં, તેમનાં મન અને વિચાર સાંકડાં થઇ ગયાં. માત્ર સદાચારને શોધી તેની જ પાછળ લખ્યા કરવું એવો તેમનો સિદ્ધાંત હોવાથી ઘણા ખરા સ્ટોઇકોએ સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર તરફ દુર્લક્ષ દાખવ્યું છે. સ્ટોઇક મત અવશ્ય કરીને પશ્ચાતદર્શો હતો અને વીતેલા યુગની સાદાઇ પુનઃ પ્રાપ્ત કરાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતો હતો. વળી તે મતમાં જે કે ઐશ્વર્ય અને મહાન પુરૂષો ઘણા થયા છે, તથાપિ મોટે ભાગે સ્ટોઇકો સામાન્ય લોકો કરતાં પણ નીતિમાં એકંદરે ઉતરતા હતા, કારણ કે તે મતમાં જેટલું કહેવાતું તેટલું આચરણમાં આવી શકતું નહિ; મોટો કેટો પોતાના ગુલામો ઉપર જીવમ બહુ યુગ્મરતો. બુટસ બ્યાજખાઉ અને પરાણે પૈસા કઢાવનારો હતા. પૈસા કઢાવવા સેલેમિસના કેટલાએક રહેવાસીઓને એણે બુખે મારી નાખ્યા હતા. સેનિકા ખુશામતીઓ અને લોભી હતા; ઇત્યાદિ અનેક દાખલા મળી આવે છે.

વળી સઘળાને ‘ ડાહ્યા ’ ફિલસુફ બનાવવા એ સ્ટોઇક મતનો ઉત્કટ

અભિલાષ હતો. પરંતુ આત્મ-સંયમનું ધોરણ એણે એવું તો ઉચું રાખ્યું કે તેથી તે મત લોકના મોટા ભાગને અને જીંદગીના સાધારણ પ્રસંગોને માટે કેવળ અથોચ નીવડ્યો. મનુષ્યનું જીવન ઇતિહાસરૂપ હોય છે, કવિ-તારૂપ નથી હોતું. મોટાં પરાક્રમ કરવાનો કે મોટાં સંકટો વેઠવાનો પ્રસંગ જીંદગીમાં ક્યારે જ આવે છે; પણ નાના નાના પ્રસંગો તો રોજ અને છે. તેથી સમાજની નીતિના નિમાયક થવાનો લોભ રાખનારી સંસ્થાએ સામાન્ય માણસો અને મિશ્રિત પ્રયોજનોને ધ્યાનમાં રાખી કામ લેવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રચલિત આચરણથી નીતિનું દષ્ટિ-બિંદુ સેટેજ જ ઉચું જોઈએ, નહિતો અતિ શ્રમના લયે લોકો તેની તરફ નજર જ કરશે નહિ. પરંતુ સ્ટોઇક મત માત્ર વિરલાઓની જ શાળા હતી. સદાચાર અને દુરાચારમાં ક્રમવાર પગથીયાં એણે સ્વીકાર્યા નહિ; સામાન્ય માણસોની નીતિનાં પ્રયોજનો અને વૃત્તિઓની ગણના એણે કરી નહિ; અને તેથી સ્વભાવિક રીતે જ જન-સમૂહ એ મતનો ત્યાગ કર્યો.

આત્મસંયમના આ નીતિ-શાસ્ત્રમાં મુખ્ય વાત મનુષ્યના ગૌરવની છે. ડાહ્યા માણસે પોતાના અંતરને પૂછી વાત કરવાની છે; બીજા માણસોના અભિપ્રાયની દરકાર રાખવાની તેને કશી જરૂર નથી. આમ મગરૂરીને આ મતમાં પરવાનગી મળે છે, એટલું જ નહિ પણ તે નીતિનું એક મુખ્ય પ્રવર્તક તત્ત્વ અને છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પાપનું ભાન જે અગત્યતા ભોગવે છે તે અગત્યતા આ મતમાં સદાચારનું ભાન ભોગવે છે. પાપ એટલે એક રોગ; અને ડાહ્યા માણસનું કામ તે મટાડવાનું છે, પણ તેના સંજોગો ઉપર સ્થિત એણે થવું નહિ. મરતી વખતે કરેલા પાપને માટે થતા પશ્ચાતાપને એ મતમાં સ્થાન જ નથી, અને એવા પ્રશ્નાત્પથી ચારિત્ર્ય ઉપર વિશુદ્ધ અને ઉન્નત અસર થાય છે એ વાત પ્રાચીનકાળના લોકોને સમજાણી લાગતી જ નથી. અને નૈતિક રોગની વાસ્તવિકતા સ્વીકારવા છતાં તેમનું દષ્ટિ-બિંદુ અતિ ઉચ્ચ અને ખરૂં કહીએ તો અપ્રાપ્ય હતું છતાં, મનુષ્ય-સ્વભાવમાં મુદ્દે સર્વોત્તમતા રહેલી છે અને મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી જ સદાચારનું અતિ ઉચ્ચ શિખર પ્રાપ્ત કરી શકે જ, એ આમતની શંકા

તે સમયે ધણા થોડાને થતી. હોમર ઇત્યાદિ કવિઓ કેવળ પ્રારંભવાદી હતા; અર્ધું ઇંદ્રની ઇચ્છાથી બને છે એમ તેઓ માનતા. પરંતુ રોમન સ્ટો-ઇકો પુરુષાર્થવાદી હતા. ભાગ્યની વિભુતિઓ ઇશ્વર ગમે તેમ વેરે, અથવા કોઈ કાર્યની સફળતા કે નિષ્ફળતાની વાત ભલે એ પોતાના હાથમાં રાખે, પણ આપણા વિચાર અને વૃત્તિઓના ધણી તો આપણે જ છીએ, એવા વિચાર તેમને માન્ય હતા. નીતિની બાબતમાં માણસ દેવોની સાથે પણ હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એમ છે. નીતિ બધાની છે, શું દેવોની એકલાની છે ? તેથી જ સિસેરો કહેતો કે આપણો સદાચાર આપણે જ મેળવેલો હોવાથી તેની ખુમારી આપણને રહે તે વાજબી છે. જે વસ્તુ આપણે જ મેળવી શકીએ એવી છે તેને માટે વળી પ્રભુની પ્રાર્થના શી ? સદાચારની પ્રાપ્તિ આપણને ઇશ્વર કરાવી શકે એમ નથી. તે તો આપણે પોતે જ કરવાની છે. “ઇશ્વર ઇંદ્રગી આપે છે, દ્રવ્ય આપે છે; પણ મારા મનની શાંતિ તો હું જ કરું છું.” જે વાત આપણાથી બની શકે એવી નથી તેને જ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી ઘટે છે. લુકિશીઅસ કહેતો કે ખરો દેવ તો એપિક્યુરસ છે, કે જેણે નીતિના નિયમો જગતને આપ્યા. સેનિકા કહે છે કે એક બાબતમાં માણસ ઇશ્વરથી પણ ચડીઆતો છે. ઇશ્વરની નિડરતા એને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત છે, પણ ડાહ્યા માણસને એ પોતાથી પ્રાપ્ત છે. ઇશ્વર અમર છે. એટલી જ એનામાં વિશેષતા છે. એપિકટેટસ કહેતો કે ભુરૂં કે સાડું પોતાને પોતાથી જ પ્રાપ્ત છે એમ ડાહ્યા માણસ સમજે છે. આમ મનુષ્ય અને ઇશ્વર લગભગ સરખા ગણાતા હતા.

પરંતુ સ્ટોઇક મતમાં ઇશ્વર સંબંધી વિચાર અસ્પષ્ટ, અયુક્ત અને કેટલેક કેકાણે અસંગત પણ છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં તે મત સર્વાત્મવાદ કિંવા સર્વેશ્વરવાદ સ્વીકારે છે. આ વાદમાં ઇશ્વર અને કુદરતનાં પ્રદેશ અભિન્ન હોય છે. પરંતુ કુદરતમાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી કામ થતું જોવામાં આવે છે. આ દીર્ઘ દૃષ્ટિ અને નૈતિક શ્રેષ્ઠતા આ બે રૂપે સ્ટોઇક મતમાં ઇશ્વર પૂજ્ય હોય છે; અને માણસનો આત્મા એ ઇશ્વરથી છૂટો પડેલો તેનો અંશ માત્ર છે, અથવા ઇશ્વર એતનથી વ્યાપ્ત વસ્તુ છે. તેથી ઇશ્વરની પ્રેરણા વિના

કોઈ માણસ મહાન થઈ શકતો નથી. ઇશ્વર બધે છે, આપણા અંતરમાં પણ છે. અંતર્યામિ દેવતા એટલે જ ઇશ્વર. આ ઇશ્વરને પૂજવો જોઈએ. જે બધું તારામાં છે તે ઇશ્વરનું છે.

સ્ટોઇક લેખકોના લેખમાં આવાં વચનો ઓછાં નથી. પરંતુ ઘણું કરીને તેઓ સદ્ગુણને ઇશ્વરની નકલ કરતું માનુષી કાર્ય જ લેખે છે. “ઇશ્વરની પછવાડે ચાલો” એવું જે પ્લેટોનું સૂત્ર હતું તેનો આવો અર્થ હતો અને સ્ટોઇક લોકો તેનું વારંવાર કથન કરતા. એમાંથી હૃદયને સ્પર્શ કરે એવા અને સુંદર ભક્તિભાવનો ઉપદેશ તેઓ ખીલવતા; અને તેની સાથે ઇશ્વરની દીર્ઘ દૃષ્ટિથી જે કાંઈ થાય તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાથી અને નિઃશંક મને તોખે થવાની ફરજ તેઓ ઉમેરતા. આપણા જીવનમાં રહેલા વિકાર તત્ત્વનો જે અત્યંત અણગમો તેમને હતો તેમને આ ઉમેરાથી બહુ પુષ્ટિ મળતી. પોતાને નિર્મિત પાઠ જ માણસે ભજવવાનો હોવાથી, રોતું, કકળવું કે બડબડાટ કરવો એ પ્રભુની સામે થવા જેવું છે. “એ પાઠ ટૂંકા હોય કે લાંબો હોય,” પણ તે ભજવવાનો જ છે. “જે પ્રભુની ઇચ્છા એવી હોય કે તારે ગરીબનો પાઠ ભજવવો, તો આનંદથી તારે તેમ કરવું. લૂલા લંગડાનો, રાજ હાકેમનો કે ખાનગી માણસનો કદિ તારે પાઠ ભજવવાનો હોય; પણ પ્રમાણિકતાથી તે તારે ભજવવો.” “કોઈ પણ તારી વસ્તુ ગઈ છે—તેં ગુમાવી છે એવું કદિ બોલીશ નહિ; પણ તે વસ્તુઓ તેં પાછી સોંપી દીધી છે એમ જ કહેજે. તારી સ્ત્રી અને છોકરું મરી જાય, તો મૂળ ધણીને તેં પાછાં એમને સોંપી દીધાં છે. તારું ખેતર તારી પાસેથી ગયું તો તે પણ પાછું સોંપી દીધું; દુષ્ટ માણસે તારી પાસેથી તે ખુચી લીધું. તો જે પ્રભુએ તને એ આપ્યું હતું તે ગમે તે રસ્તે પાછું લઈ લે તેની તારે શી પીડા ?” “પ્રભુ કોઈ સારા માણસને આત્માદીમાં રાખતો નથી; તો પ્રભુ તેની પરીક્ષા કરે છે, તેને તાવી દઢ કરે છે, અને પોતાને જ માટે એને તૈયાર કરે છે.” “જેના ઉપર પ્રભુનો પ્રેમ છે, તેને જ દુઃખી કરી એ નાણું છે; પણ જેને લડાવે છે તેને ભવિષ્યમાં દુઃખ દેવા માટે એ બચાવે છે.” અર્થાત્ સારા માણસને દુઃખ દેવામાં પ્રભુ તેની પરીક્ષા જ

કરે છે. ખરાબ માણસની આખાદી અંતે તેમની અધોગતિ જ સૂચવે છે.

નીતિનો જે ગર્વ એક રીતે તેમના મતમાં ઉપસ્થિત થતો હતો તે, પ્રભુની દીર્ઘ દૃષ્ટિને ઉદ્દેશીને બોલાએલાં આવાં વચનોથી બેશક ઓછો થઈ જાય છે. સ્ટોઇક ઉપદેશકોનો આશય પણ તેવોજ હતો અને તેમાં તેઓનો પ્રયાસ સફળ થયો હતો. પરંતુ એ જ પ્રયાસમાં એક બીજું જોખમ સમા-એલું હતું, અને સઘળા જમાનાનાં ધણાં નીતિ-દર્શનોનાં વહાણ એ જોખ-મના ખરાબે અથડાઈ ભાંગી ગયાં છે; કારણ કે તેથી કેવળ પ્રારબ્ધવાદી થઈ જતાં માણસો કદાચ વ્યાવહારિક સદાચારમાં પ્રવૃત્ત જ થાય નહિ, અને જે થાય તે મૂગે મોંઢે સહન કરી જોયાં કરે; અને સમાજની ધણી ખરી દશાઓમાં એમ જ બને છે. પરંતુ સુભાગ્યે, પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં સદાચારનો વિચાર રાજકીય ચંચળતાની સાથે એટલો બધો જોડાએલો રહ્યો હતો કે લાંબા કાળ સુધી આ જોખમ કેવળ દૂર રહ્યું હતું. પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યોના વિચારમાં જે પ્રાધાન્ય રાજ્ય-સંસ્થા ભોગવતી હતી તેવું પ્રાધાન્ય અર્વાચીન સમયમાં એને કદિ પ્રાપ્ત થયું નથી. તે કાળે નૈતિક અને બુદ્ધિ મય જીવનની રંગરંગમાં સ્વદેશાભિમાનની અસરનો ધમધમાટ ચાલી રહ્યો હતો. અતિ ગંભીર તત્ત્વજ્ઞો, અતિ વિશુદ્ધ નીતિ-વેત્તાઓ, ઉંચી પ્રતિના કવિઓ, લઘ્વૈયા અને રાજદ્વારી પુરૂષો તે વખતે હતા. તેથી કરીને નીતિના પ્રાચીન સિદ્ધાંતોમાં શહેરી સદાચારોને પ્રસંગોપાત વધારે પડતું પ્રાધાન્ય અપાતું હતું; એટલું જ નહિ પણ રાજ્યના હિતની ખાતર આપણને કંટાળો ઉપજાવે એવા રિવાજ પણ રાજ્યમાં દાખલ કરવાની હિમાયત તત્ત્વચિંતકો એ કરી છે. આ ઉદ્દેશે સ્ત્રીઓના સામાન્ય ભોગવટાની હિમાયત પ્લેટોએ કરી છે. પોતાના નૈતિક ધારાનો પાયો એરિસ્ટોટલે ગ્રીક લોકો અને જર્મનીઓના ભેદનો લગભગ ખનાવ્યો હતો. સ્પાર્ટના કાયદા બહુ વખ-ણાતા હતા. બુદ્ધિ અને રાજકીય ચંચળતાના આ સંયોગથી નીતિના સિદ્ધાંતોમાં પણ સ્વદેશાભિમાન મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાવા લાગ્યું હતું. અર્વાચીન ઉપદેશકોના સિદ્ધાંતમાં સ્વદેશાભિમાન એવું અગ્રસ્થાન ભોગવતું નથી. એનેલાગોરાસ જેવું કોઈ ઉંચે આકાશ તરફ આંગળી બતાવી

કહેતું કે અમારો ખરો દેશ તો ત્યાં જ છે અને તેથી દેશનિકાલમાં કાંઈ દુઃખ એ માનતું નહિ. પણ આવા વિચાર સમયના પ્રચલિત પવનથી તદ્દન વિરૂદ્ધ જ હતા. સ્વદેશાભિમાન ઉચી પ્રતિનું નૈતિક કર્તવ્ય ગણાતું, અને વહાલામાં વહાલા સગા કરતાં પણ પોતાનો દેશ માણસને વધારે વહાલો હતો; અને જે માણસ પોતાના દેશને માટે મરવાની જરીક પણ આનાકાની કરે તેને સારો માણસ કોઈ ગણતું નહિ. કવચિત્ કવચિત્ શાંત, એકાંતવાસી જીંદગી ગુળરવાના રણકારા આપણે સાંભળીએ છીએ, પરંતુ સામાન્ય રીતે રાજકીય જીવનમાં ભાગ લેવાનું કર્તવ્ય ગણાતું. સિસેરો કહેતો કે પ્રવૃત્તિમાં જ સઘળો સદાચાર સમાએલો છે. જનસમાજ એવું મંડળ છે કે તેના દરેક અવયવે આખા સમાજનું ભલું થાય એવી રીતે વર્તવું જ જોઈએ એ સ્ટોઇક મતનું મુખ્ય સૂત્ર હતું. આમ સ્વદેશાભિમાનને લીધે જ ગ્રાચીન લોકોની નીતિ વ્યવહારપ્રિય રહી હતી; અને સ્ટોઇક મતના ઉપદેશને અનુસાર જીલમના અતિ વિષાદમય સમયમાં પોતાના દેશને સ્વતંત્ર કરવા અર્થે અનેક વીરોએ પોતાના પ્રાણ પણ આપ્યા હતા.

કર્તવ્યની આવી સમજવાળા, કામ ક્રોધાદિ વિકારોને કબજામાં રાખવા સમર્થ, અને શાંત ગૌરવ યુક્ત ચિત્તવાળાં રોમન નરો મરવાને તૈયાર જ રહેતા; અને તત્ત્વચિંતનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ માણસોને મોત માટે તૈયાર કરવાનો ગણાતો. ભાગ્યની વિભુતિઓ મુઆ પછી કાંઈ કામની નથી, તેથી તેમની દરકાર જ મનને શા માટે રહેવી જોઈએ ? અને વેહેમી ધાસ્તીઓ નાજુદ થવાથી તેમનું ચારિત્ર્ય આત્માશ્રયી અને ભગ્ય થતું. સ્ટોઇકમતનું પરમ દર્શિમિંદુ પણ એ જ હતું. પરંતુ મૃત્યુ પરત્વે ભગ્ય ઉપદેશ તેમના જેવો જો કે કોઈ તત્ત્વવેત્તાઓએ આપ્યો નથી, અથવા તો તેમના જેટલા શાંત વૈરથી મૃત્યુની સન્મુખ કોઈ થયા નથી, તોપણ તેમના નિરંતર ઉપદેશથી મૃત્યુને રોગી અગત્યતાનું સ્થાન તેમનામાં પ્રાપ્ત થયું અને જીવનનો તેમનો આખો વિચાર તેથી વિરૂપ થઈ ગયો હતો એ વાતની ભાગ્યે જ ના પડાશે. બેકન કહે છે તેમ સ્ટોઇક મતવાળાઓએ મૃત્યુની કિંમત અતિ મોટી આંધી હતી, અને મૃત્યુની તૈયારીઓથી મૃત્યુને વધારે ખીલામણું તેઓ

અનાવતા હતા. “કેમ મરવું એ નહિ, પણ કેમ જીવવું એ ડાહ્યા માણસના મનનો વિષય હોય છે; અને એવો કોઈ વિષય નથી કે જેના ઉપર ડાહ્યા માણસ મૃત્યુ કરતાં ઓછો વિચાર કરશે” એ સ્પિનોઝાના વચનમાં ગંભીર સત્ય સમાએલું છે. ચંચળ કર્તવ્યપરાયણતાનું જીવન એ મૃત્યુની સૌથી ઉત્તમ તૈયારી છે. અને તેનો વિચાર નિરંતર નજર સન્મુખ રાખવાથી તેનું દુઃખ ઓછું કરવાનો ઉદ્દેશ ઘણું કરીને પાર પડતો જ નથી અને ઉલટું ચારિત્ર્ય વિકળ, ઉશ્કેરાએલું અને ગમગીન તેથી બની જાય છે; માનુષી પ્રગતિને આવશ્યક ઉત્સાહ અને ઉન્નતિનો લોભ નષ્ટ થાય છે, અને ઘણીવાર લાગણીઓમાં મંદતા અને જડતા આવી જાય છે.

એવી દંતકથા છે કે આયરલાંડમાં જીવન અને મૃત્યુના એ ટાપુ હતા. આ એ ટાપુઓ મન્સ્ટરના એક સરોવરમાં હતા. એક ટાપુમાં મૃત્યુનો પ્રવેશ બિલકુલ નહોતો, પણ વૃદ્ધાવસ્થા, મંદવાડ, છંદગીનો કંટાળો, અને લયાનક દુઃખના ઉદ્ઘાણથી લોકો બહુ પરિચિત થતા. અંતે લોકો પોતાની અમરતાના કાયર કાયર થઇ ગયા અને પેલા બીજા ટાપુને શાંતિનું સ્થાન ગણવા લાગ્યા. તેથી તેઓ ત્યાં ગયા ત્યારે જ તેઓને શાંતિ મળી.

મૃત્યુ પ્રત્યે સ્ટોઇક તત્ત્વવેત્તાઓની દૃષ્ટિ કેવી હતી તે આ દંતકથા ઉપરથી બરાબર જણાઇ આવશે. મુઆ પછી આત્માની શી ગતિ થાય છે તે સંબંધી પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓમાં મતભિન્નત્વ ઘણું હતું. પરંતુ મોત એ માત્ર કુદરતી વિસામો છે અને મોતની બીક માત્ર રોગી કદપનાનું જ પરિણામ છે એ વિચારમાં સૌ એકમત હતા. મોત જ માત્ર એવું સંકટ છે કે જે આપણી હયાતીમાં આપણને કાંઈ કરી શકતું નથી. આપણે હોષએ ત્યારે મોત હોતું નથી, અને મોત આવે ત્યારે આપણે હોતા નથી. છંદગીના અંતે જ મોત હોય છે એ વાત ખોટી છે; આગળ પણ હોય છે. મુએલાં અને નહિ જન્મેલાં સુરખાં જ છે. મરવું એટલે જનમ્યા પહેલાં જેવા હતા તેવા થવાનું છે. ઓલવાઇ ગએલા દીવાની અવસ્થા, પ્રગટયા પૂર્વે તેની જે અવસ્થા હોય તેના જેવી જ સમજવી. સંઘળા દુઃખનો અંત તે મોત. મોતથી મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા તો દુઃખનો

અંત આવે છે. મોત ગુલામને કુર શેઠના પંજમાંથી મુક્ત કરે છે, બંધી-ખાનાનાં આરણાં ઉઘાડી નાખે છે, દુઃખના દાહને શાંત કરે છે, અને ગરીબાધના તરફથીઆનો અંત આણે છે. કુદરતની એ છેલ્લી અને સર્વોત્તમ બક્ષીસ છે, કારણ કે સધળી ચિંતાથી માણસને એ મુક્ત કરે છે. ઘણામાં ઘણું તો તેથી આપણે માણેલી ઉબાણીનો અંત આવે છે; સિવાય ખીજું કંઈએ નથી. મોત માગો કે તેથી ભાગો, પણ તેમાં સંકટ કે દુઃખ નથી; માત્ર આપણું અસ્તિત્વ તેના મૂળતત્ત્વોમાં પાછું લય પામી જાય છે; જેને આનંદથી તાબે થવાની આપણી ફરજ છે એવો આપણી પ્રકૃતિનો તે કાયદો છે.

સિસેરો, પ્લુટાર્ક અને સ્ટોઈકમતવાળાઓના લેખ આવી દલીલોથી ભરેલા છે. ઉપરાંત, પ્લેટોના અનુયાયીઓની પેઠે સિસેરો પણ આત્માના અમરત્વનું સૂચન વારંવાર કરે છે. પ્લુટાર્ક પણ આત્માનું અમરત્વ માને છે, પરંતુ તેના મતમાં તેનાં કારણો તાત્વિક નથી; પણ તેની આ માન્યતાનો આધાર દેવ-વાણીઓની સાક્ષી ઉપર એણે રાખ્યો છે. સ્ટોઈકમતમાં આ સદ્દાંત મંદ અને અનિશ્ચિત પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, અને કાર્યોત્તેજક પ્રયોજન તરીકે તેને ઉપયોગ કવચિત્ જ થયો છે અથવા થયો જ નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ-ઓના ધાર્મિક સાહિત્યને છોડી વિધર્મીઓના તત્ત્વદર્શનોમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે જે વાત આપણા ખાસ લક્ષમાં આવે છે તે એ છે કે કોઈ પણ રૂપે મોત શિક્ષાનો પ્રકાર છે એવી માન્યતાની ગેરહાજરી પ્રાચીન તત્ત્વાચંતકાના લેખમાં હતી. સોક્રેટિસના મત પ્રમાણે મૃત્યુથી જીવ-ચેતન ઓલવાઈ જાય છે અગર તે તત્ત્વ શરીરની ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થાય છે; અને જન્મે પ્રકારે તેમાં લાલ જ છે. એપિક્યુરસ કહેતો કે સાદું નરસું મનની લાગણીઓને છે અને મોત થયે લાગણીઓ રહેતી નથી; માટે મૃત્યુ નિરપેક્ષ છે એમ સમજે. સિસેરોની દલીલ આવી હતી:—મુઆ પછી આત્મા કાંતો રહે છે અને કાંતો મૃત્યુથી નાશ પામે છે; રહેતો હોય તો તે સુખી થાય છે; નાશ પામતો હોય તો તે દુઃખી થતો નથી. પોતાનો ભાઈ ગુજરી જતાં પોલિબિયસને સેનિકાએ આ પ્રમાણે દીવાસો આપ્યો

હતો. “ મુએલાંમાં ને કોઇ લાગણીઓ રહેલી હોય તો હુંદગી પર્યંતના લાંબા કેદખાનામાંથી હવે છૂટા થઇને સ્વતંત્રતાનો આનંદ એ માણે છે; અને વધારે ઉચ્ચ સ્થાનેથી કુદરતની અજાએબીઓ અને મનુષ્યોનાં સમજાં કૃત્યોને એ નીહાળે છે, અને જે દિવ્ય વસ્તુઓને સમજવાનો અઘાપિ પર્યંત વ્યર્થ યત્ન એણે કર્યો હતો તે વસ્તુઓને વધારે સ્પષ્ટતાથી હવે એ જુએ છે. કાંતો તે સુખી છે અને કાંતો તે કાંઇ નથી; તો પછી તેને માટે શોય મારે શા માટે કરવો ? સુખીઆનો શોય કરવામાં ઇર્ષ્યા છે; જે કાંઈ નથી તેનો શોય કરવામાં ગાંડપણ છે.” આ પ્રમાણે તત્ત્વચિંતકો કહેતા કે મુએલાંને માટે શોક કરવાનું કાંઇ કારણ નથી.

પરંતુ તત્ત્વચિંતકોના અભિપ્રાયમાં આવી એકમતતા હતી, સામાન્ય લોકોને મૃત્યુની ધાસ્તી બહુ રહેતી હતી એમ ગ્રીક પુરાણોની કેટલીક કથા ઉપરથી જણાય છે. દેવની કે અસુરની તેમને મુઆ પછીની બીક બહુ લાગતી હતી તે વાતની સાબીતિ લુક્રિશિયસ, સિસેરો અને પ્લુટાર્ક ના લેખમાંથી પણ મળે છે. તેથી આ ધાસ્તીને નષ્ટ કરવી એ તત્ત્વચિંતનનું કર્તવ્ય ગણાવા લાગ્યું. પ્લુટાર્ક કહેતો કે એવી ધાસ્તી રાખવી એ દેવની ખરાબમાં ખરાબ નિંદા કરવા જેવું છે. સારા નીતિમાન માણસને પોતાની હુંદગીથી અસંતુષ્ટ થવાનું કાંઇ કારણ નથી; અને પરાક્રમી પુરુષોના મૃત્યુથી લોકોને જે પૂન્યબુદ્ધિ તેમના પ્રત્યે થાય છે તેથી એમ જ સાબીત થાય છે કે એવા પુરુષો ઇશ્વરને પણ વહાલા હોય છે. કારણ કે કે મૃત્યુ જે આશિરવાદરૂપ ન હોય તો એવા માણસનું મૃત્યુ ઇશ્વર શા માટે થવા દે ? ઉંઘમાં જ માણસનું મૃત્યુ થાય એવું વરદાન કોઇ સારા કામને માટે દેવો તે માણસને આપતા; અને તેવી ઘણી ઇચ્છાઓ કહેવામાં આવતી. તેથી શામાટે કોઇએ મૃત્યુથી ડરવું જોઇએ ? આવા દૃઢ વિશ્વાસથી ડાહ્યા માણસો મૃત્યુકાળે શાંત, ધીરજવાન અને પશ્ચાતાપ રહિત રહેતા હતા. સોક્રેટિસનો મૃત્યુકાળ કેવો શાંત અને ગંભીર હતો તે પ્રસિદ્ધ છે. આથી કરીને ભકિતના પ્રકારમાં મોટો ફેરફાર થઇ ગયો, અને લોકોનું લક્ષ નીતિ ઉપર ખાસ ઝોંટવા લાગ્યું. ગ્રીસના સાત ડાહ્યા પુરુષોમાંનો

એક ચિલન હતો. મૃત્યુકાળે પોતાના શિષ્યોને ભેગા કરી એણે કહ્યું કે તેની આખી જીંદગીમાં એક જ કૃત્ય એવું થયું હતું કે જેને લીધે તેને તે વખતે દિલગીરી થતી હતી; અને તે એ હતું કે મિત્રતા પ્રેમની ખાતર તેનું ન્યાયનું ભાન કાંઈક આચ્છાદિત એક વખત થયું હતું. અને રોમના સદાચારી પુરુષો પણ નીતિમાં નિષ્કલંક જીવન ગાળી પરમ સંતોષથી મૃત્યુકાળે મગર થઈ મરતા હતા.

કેટલાક કહે છે કે આ બાબતમાં વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોની નીતિ ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિના જેવી જ હતી; એવી કે કેમ જાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિ તે નીતિના વિકાસરૂપ જ હોય. પરંતુ આ વાત જો કે ઘણા મોટા સ્ટેડોના ઉપદેશને લાગુ પાડીએ તો મોટે અંશે સાચી છે; પણ શરૂઆતના કે મધ્યકાળના કેથોલિક મત પરત્વે તે કેવળ ખોટી ઠરે છે; કારણ કે એ બંનેમાં મોટો ભેદ છે. તત્ત્વચિંતકો મૃત્યુને કુદરતનો કાયદો માનતા, સ્વરૂપ માનતા નહિ. ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા કે આદમના પાપને લીધે મૃત્યુ સ્વરૂપે દુનિયામાં આવેલું છે; અને સઘળી ઝેરી વનસ્પતિ, જડ સૃષ્ટિમાં થતા ઉત્પાત, અને સૂર્યના પ્રકાશની ઓછપનું કારણ પણ એ પાપ જ છે. તત્ત્વચિંતકો માનતા કે મોતથી સઘળા દુઃખનો અંત આવે છે; શરીર ખાખ થઈ ગયા પછી શારીરિક દુઃખોની વાત કરવી એમાં મોટી મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું છે? ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા કે માણસોના બધા મોટા ભાગને મૃત્યુ પછી તુરંત જ ભયંકર દુઃખ અને વેદનાની શરૂઆત જ થાય છે; અને તે વેદનાની આગળ આ દુનિયાનાં દુઃખ કાંઈ ગણતરીમાં નથી; ગમે તેવી હિંમતથી પણ તેમનો તિરસ્કાર થઈ શકે એમ નથી, અને અમર પ્રાણીઓ સિવાય અન્ય કોઈ તે ખમી શકે એમ નથી. તત્ત્વચિંતકો કહેતા કે માણસો પાપ ન કરે ત્યાં સુધી પવિત્ર અને નિર્દોષ હોય છે; ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો માનતા કે જન્મે ત્યારથી જ માણસ પાપી અને અપરાધી છે. વિધર્મીઓ કહેતા કે નાનાં બાળકો મરી જાય તેમની પછવાડે કોઈ પણ જાતની ધાર્મિક ક્રિયા કરવાની નથી, કારણ કે તેઓ સંસારના રાગ દ્રેષ્યથી રહિત હોય છે. એવા પવિત્ર આત્માઓને માટે શોચ કરવામાં પાપ

છે. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા કે પ્રભુ-ભોજનમાં ભાગ લીધા વિના જે આળસ મરી જાય તે ઇશુખ્રિસ્તમાં સજીવતા પામ્યું નથી, અને તેથી તે પાપી જ રહે છે. તત્ત્વચિંતકો માનતા કે મનુષ્યનાં નૈતિક સ્વભાવમાં ધર્મનાં બીજ રહેલાં છે અને નીતિમાન મનુષ્ય જ પરમેશ્વરને પ્રિય થાય છે. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા કે મનુષ્યની નીતિ ગમે તેવા હિંસા પ્રકારની હોય પણ તેને કાંઈ કામમાં તે આવતી નથી. ધર્મ ઉપર અડગ શ્રદ્ધાથી અને તેમાં કહેલી ક્રિયાઓના યથાર્થ પાલનથી જ તેની મુક્તિ થાય છે.

મૃત્યુ પરત્વે જે ધાસ્તીઓ કલ્પનાને લીધે ઉભી થઈ હતી તેમને દૂર કરી માણસને સ્વતંત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોનો હતો. કેયો-લિક ધર્મગુરુઓ તે વિષે અને તેટલી ધાસ્તીઓ ખતાવી પોતાની મત્તા સર્વોપરિ સ્થાપવાના હેતુ તરીકે મૃત્યુનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ ઉદ્દેશે તેઓ બાળવાને બદલે શખને દાટવાનું કહેતા, અને ભૂત પિશાચ અને ચમત્કારની વાતો કરતા. ઘણા ખરા વેહેમો બે બાખતો વિષે જ હોય છે. મૃત્યુની ધાસ્તી અને છંદગીનો દરેક બનાવ ઇશ્વરીક ચમત્કારનું પરિણામ છે એવી માન્યતા. મધ્ય કાળમાં પ્રથમ જાતના વેહેમો ઘણા પ્રચલિત હતા. ખ્રિસ્તી કાળમાં બીજી જાતના વેહેમો પ્રચલિત હતા. અધારામાં હાઉ ઉભો છે એમ કહી માતા જેમ બાળકને આશંકિત રાખે છે તેમ મધ્ય કાળના ધર્મગુરુઓ પણ મૃત્યુની ધાસ્તી ખતાવી માણસોને વશ રાખતા; અને કેળવણી, સાહિત્ય અને કળા લાંબા વખત સુધી તેમના હાથમાં રહેલાં હોવાથી સૈકાઓ પર્યન્ત તેમણે ઉપજાવેલી મૃત્યુની ધાસ્તીઓનો બોલ્લ લોકોની કલ્પના ઉપર રહ્યો હતો. આમ મૃત્યુ પરત્વે તત્ત્વચિંતકો અને ખ્રિસ્તિ ગુરુઓના મત જૂદા જૂદા હતા. મનુષ્ય અપૂર્ણ પ્રાણી છે એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મ છે, અને તેના પાપના પરિણામે મૃત્યુની શિક્ષા તેને માથે ચોંટી છે એ સિદ્ધાંત આદમ જાતને કેવળ નવો જ હતો અને દુનિયાના નૈતિક ઇતિહાસ ઉપર એ સિદ્ધાંતની અસર ઘણી ગંભીર થઈ છે.

તેમનું આ મત-ભિન્નત્વ આત્મ-હત્યાની વિચારણાથી વળી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. કેટલાક ખ્રિસ્તી તત્ત્વચિંતકો આત્મહત્યાની વિરુદ્ધ હતા એ

ચાત ખરી, તથાપિ એકંદરે તે કાળે આત્મહત્યામાં પાપ ગણાતું નહોતું. કર્તવ્ય કરતાં માણસે ડરવાનું નથી; છતાં પોતાની હંદગીનો ચાહે તેવા ઉપ-યોગ કરવાનો દરેક માણસને હક છે એમ સ્ટૉઇક લોકો માનતા. પ્રાચીન-કાળના લોકો મૃત્યુ તરફ જે દૃષ્ટિ જોતા હતા તેનું આ પરિણામ છે. અને વ્રણા જ્યાં લોકો આત્મહત્યા પ્રત્યે નાખુશીની નજરથી જોતા નથી ત્યાં તે કાર્યની શરમ જતાં તેનો ઘણો ખરો ગુનો જતો રહે છે, કારણ કે આત્મ-હત્યામાં જો ગુનો જ થતો હોય તો તે ગુનો અથો મરનારનાં કુટુંબને ઉપજતા કલંક અને દુઃખને લીધે થઈ જતો નથી એમ જે દૃઢ રીતે માનતા હોય છે તેઓ તુરત કબુલ કરશે કે તે દુઃખ અને કલંકને લીધે તે ગુનો વધારે મોટો ગુનો અને છે. પરંતુ પ્રાચીનકાળમાં તે ગુનો જ ગણાતો ન હોવાથી તેને વધારે મોટા થવાપણું રહેતું નહોતું. એપિક્યુરસ પૂછતો કે તમારી પાસે મોત આવે તેના કદ્દતાં તમે મોત પાસે જાઓ તે સાફ કે નહિ? અને તેના કેટલાક અનુયાયીઓએ આત્મહત્યા કરેલી છે. પ્લિની કહેતો કે માણસ પોતાની મેળે મરી શકે છે એટલી ઇશ્વર કરતાં એનામાં વિશેષતા છે. ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઈએ કે દુનિયામાં ઝેરી વનસ્પતિ એણે બનાવી છે. સીરેનેક મતવાળા મોજવાદી હતા; પણ તેનો એક મોટો અનુયાયી કહેતો કે હંદગી ચિંતાથી એટલી બધી ભરપૂર છે કે મૃત્યુમાં જ માણસોએ મોટામાં મોટું લાઝ્ય માનવું જોઈએ; અને આ ઉપદેશથી અનેક માણસો આત્મ-હત્યા કરવા લાગ્યાં હતાં.

પરંતુ રોમન રાજ્યમાં અને રોમન સ્ટૉઇકોમાં આપઘાત કરવાનું ઘેલું લોકોને ઘણું લાગ્યું હતું. મૂળથીજ અમુક પ્રસંગે થતો આત્મ-ઘાત નરભેદ જેવી ધાર્મિક ક્રિયાનો એક પ્રકાર ગણાતો હતો. અને પાછળથી તેમાં ખીન્ત ઘણાં કારણો ભળતાં ગયાં. તરવારના પ્રાણુ-ઘાતક ખેલોને લીધે મૃત્યુથી ઉપજતી કમકમાટી ઓછી થઈ ગઈ. લડાઈમાં પકડાએલા કેદીઓ ગુલામ-ગીરીના દુઃખમાંથી મુક્ત થવા આત્મ-હત્યા કરતા. રાજકીય કેદીઓને પોતાને હાથે મરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી. અને સીઝર વંશના રાજાઓના તુરંગી અને ઘાતકી જુલમથી આત્મ-ઘાતના અનેક દાખલા અનવા

લાગ્યા હતા. અને તેથી લોક-વિચારનો અમુક પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. શારીરિક બુદ્ધિમ ગુજરવાનાં સહિત્યો ગમે તેવાં ફૂર હોય, પણ તે બધાં મૃત્યુ આગળ નકામાં છે. મૃત્યુથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. મોતેય મરવું અને કમોતેય મરવું. ત્યારે અપણુ હાથે જ આપણો અંત આણવો શું ખોટા ? એર ખાઓ, ફાંસો ખાઓ, તલવારથી મરો, પણ મરો; અને ગુલામગીરીના બંધનમાંથી છૂટો. જન્મવાનો રસ્તો એક જ છે, પણ મરવાના અનેક છે. તેમાંથી કાવે તે પસંદ કરી લ્યો. કેવી કુદરતની કૃપા ! માણસો કહે છે કે હંદગી દુઃખની ભરેલી છે, પણ તેમનો મરવાનો હક ક્યાં જતો રહ્યો છે ? અને તેથી દુઃખ પણ ક્યાં રહ્યું ? હંદગીમાં આનંદ હોય તો જીવજો. નહિ તો જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં પાછા જવાની તમારી સ્વતંત્રતા કોઈ છીનવી લે એમ નથી જ. જીવવાનું કોઈને બંધન નથી.

રોમના સ્ટોઈક ઉપદેશકો આવો બોધ કરતા. કાયદામાં પણ એ હકનો સ્વીકાર હતો. પણ સમય જતાં એ અંકુશ તેના ઉપર મૂકાયા હતા. રાજકીય ગુનેગારોના મૃત દેહને અપમાન આપવામાં આવતું અને તેમની મીલકત જપ્ત થતી. એમાંથી બચી જવા તેઓ આપઘાત કરતા. તેથી એવો કાયદો થયો કે એવો ગુનેગાર આપઘાત કરે તોપણ તેને કાયદા પ્રમાણે સઘળી શિક્ષા કરવી. વળી હેડિયનના સમયમાં રોમન સીપાઇનો આપઘાત વગર રખાએ નોકરીના લાગતી ખરાબર ગણાતો. આ એ અપવાદ સિવાય આત્મહત્યાની ફટ હતી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન બહાને અનેક માણસો આત્મહત્યા કરતા. પોતાના શેઠ કે સ્વામીના મડદાની સાથે લોકો સમક્ષ તેઓ બળી મરતાં. રોગનો છેવટનો વૈદ્ય મૃત્યુ ગણાતું અને આત્મઘાત કરતાં કરે તે આવજો લેખાતો. હંદગી ડોકરોની રમત જેવી છે; ન ગમે ત્યારે ચાલ્યા જવું. મૃત્યુનું દારુ હમેશાં ઉઘાડું જ છે. રોગ મરે તેમ હોય અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં હાથ પગ અને ઈંદ્રિયો સાગ્નં તાગ્નં હોય તો જીવવામાં અડચણનથી; નહિ તો જીવીને શમાટે દુઃખી થવું ? આવા વિચાર લોકોના તે સમયે હતા; અને તે પ્રમાણે આચરણ પણ તેઓ કરતા. અસાધ્ય રોગની પીડામાંથી મુક્ત થવા જાઓ પોતાના સ્વામીને પણ આપઘાત કરવા વખતે

સમજવતી અને સાથે પોતે પણ મરતી.

રોમના સ્ટોઇક મતનું શિરોઞ્ઞિદુ આપવાતનો સિદ્ધાંત છે. તે લોકોના મગફર, સ્વાશ્રયી, અને કડક સ્વભાવને અત્યંત દુઃખ અને નિરાશાના વખતે તેમનો અંત આણવા આવી. યોક્ષ્મ ખારીની જરૂર હતી. સ્ટોઇક મત આશાનું કોઈ દાર ખુદ્ધું કરી આપતો નથી, પણ કશાથી નહિ ડરવાનો ઉપદેશ એ બેશક આપે છે. મૃત્યુથી સવળાં દુઃખનો અંત આવે છે એવા વિચારથી હંદગીની ઘણી કડવાશ ઓછી થઈ જાય છે. સ્ટોઇક મતમાં સદ્-ગુણ અને મગફરી સાથે રહેલાં છે અને ઉચ્ચ ઉદ્દેશે તેમના સંમેલનથી નીતિની કેવી સંસ્થા ઉપજી આવે તેનું દૃષ્ટાંત એ મત છે. ‘મેંતો તુમારી ગોઆં હું’ એવી સ્વભાવની કંગાળીઅત કે સ્વમાન-લંગની તે મતમાં વાત જ નથી. જીવતાં કે મરતાં સદાચારી સ્ટોઇક સીધો અને અક્ષડ જ રહેતો હતો.

પરંતુ અહીં જરીક પાછળ દૃષ્ટિ કરી સિંહાવલોકન આપણે કરી લઈએ કે જેથી આગળ ચાલવું વધારે સુગમ થાય. વ્યવહારમાં આચરણનો નમુનો ઉપસ્થિત થયા પછી જ નીતિમાં તેને અનુરૂપ સિદ્ધાંતનું શુદ્ધિપૂર્વક સ્થાપન થાય છે એ નિયમ રોમને પણ લાગુ પડે છે. રોમનું પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય સૈનિક વિજયના ઉદ્દેશે જ યોજિત થયું હતું; તેથી સૈનિક સમાજના સદાચાર અને દુરાચાર તેનામાં આવ્યા હતા. સૈનિક જીવન ક્રામળ સદાચારોને પ્રતિકૂળ અને આત્મ-ભોગને અનુકૂળ હોય છે. રોમના લોકો જળની કિંમત બહુ ગણતા. લગાઈને લીધે નિરંતર કૂરતાના પરિચિત થવાથી સ્વાભાવિક દયાનો અંશ તેમનામાં બહુ થોડો હતો. તેમની નૈતિક ભાવનાઓ લગભગ રાજકીય હતી, અને અડગ મગફરી તેમના સ્વભાવનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું. તેથી તેમનામાં ખરી ક્રામળતા કે દીનતા નહોતી, અને સૈનિક જીવનમાં એ હોવી સંભવિત પણ નથી. સાદી, ઉચ્ચ, ભારેખમ, પરંતુ અશિષ્ટ નૈતિક સર્વોત્તમતા તેમનામાં પકાતી. ઉદ્દેશની સૂક્ષ્મતા, વૃત્તિઓની રસિકતા, અને લાગણીઓની સુઘડતાની કિંમત તેઓ લાગ્યે જ સમજી શકતા. પરંતુ તેઓ નિઃસ્વાર્થી અને આત્મ-ભોગ આપનારા હતા. ધૈર્યથી મૃત્યુની સામે થવાનો ગુણ તેમનામાં હતો. તેમની રહેણી સાદી, કરકસરવાળી,

આખરફાર અને મહેનત હતી. ઉપરાંત તેઓ જીતેદ્રિય, રાગદ્રેષ્ટને મારી શકે એવા, લોકપ્રિયતાના ભોગે પણ પોતાનો ઉદ્દેશ જાળવવામાં દૃઢ અને કર્તવ્યપરાયણ હતા. સ્વદેશાભિમાનને લીધે તેમનામાં ધણુ સદાચાર આવ્યા હતા.

આવા સંજોગોમાં તેમને ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓનો સંસર્ગ થયો; સ્ટોઇક અને એપિક્યુરિયન મતની તેમનામાં ચર્ચા થવા લાગી; અને જો કે એપિક્યુરસના મતનો પ્રસાર તેમનામાં ઘણો થયો હતો, પરંતુ સ્ટોઇક મત તેમના ખમીરને અનુકૂળ હોવાથી સુધરેલા વર્ગને તે મત ધર્મરૂપ થઇ પડ્યો.

સ્ટોઇક મત પ્રમાણે આપણી વિવેક બુદ્ધિ જીવનનો એક અમુક કાયદો આપણને પ્રત્યક્ષ બતાવે છે અને સુખ દુઃખ કે સ્વાર્થની કાંઈ પણ ગણતરી રાખ્યા વિના તે કાયદાને અનુસરી આપણે ચાલવાનું છે. આપણી ઇચ્છા શક્તિનું નિયમન વિવેક બુદ્ધિથી જ થવું જોઈએ. કામકોષાદિ વિકારો એક જાતના રોગ જ છે. આપણી ઇચ્છાશક્તિને ઉત્તત કરી દૃઢ કરવી, અને વિકારોને મોળા પાડી છેક હેંકે બેસારી દેવા એ વાત સ્ટોઇક મતમાં મુખ્ય છે; અને માણસથી એ વાત પતી શકે એવી છે. વર્તમાન જીંદગી સિવાય બીજા કશાની દરકાર રાખવાની એને જરૂર નથી; તેથી મૃત્યુ જોઈ દિલ-ગીર થવાની કે ગભરાવાની તેને કાંઈ જરૂર નથી; અને તેની મરજી હોય તો આપઘાત કરવાનો તેનો હક છે. આવો એ મતનો ઉપદેશ હતો.

રોમન લોકોને આ બધી વાતો બહુ ભાવતી આવી, અને તેથી સ્ટોઇક મત તેમનામાં પ્રબળ થયો; અને તે એટલે સુધી કે સંજોગ બદલાતાં લોકોના આચરણમાં ફેર પડવા લાગ્યો ત્યારે પણ તે મત દૃઢતાથી તેની સામે થયો. લોક-વિચારને માન આપી પોતાના સિદ્ધાંતમાં કાંઈપણ ફેરફાર કરી લોકોને રાજી રાખવાની સ્ટોઇક મતે સ્પષ્ટ ના કહી છે. સુધારા તો દુનિયામાં ઘણા થયા છે અને થશે, પણ આ વાતને લીધે બીજા બધા સુધારકોથી સ્ટોઇક મતવાળા જૂદા તકી આવે છે. પોતાના સિદ્ધાંતની વિશુદ્ધિ સ્ટોઇક મતે કદિ છોડી દીધી નહોતી. અત્યંત અંધાધુની અને ભ્રષ્ટ-તાના સમયમાં પણ સારાનરસાનો ભેદ રોમન લોકોના વિચારમાંથી ભુલાઈ

ગયો નહોતો. પોતાની આસપાસ બ્રજતા પ્રસરેલી જોઇને પણ સ્ટોઇક લોકોએ પોતાનું ધોરણ કદિ નીચું કર્યું નહોતું. આમ એક તરફથી સ્ટોઇક મતની સખ્તાઇ અને બીજી તરફથી લોકોની વિદ્વાસ-વૃત્તિ એવાં બે તરવરોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં સામસામાં ઉભાં થયાં.

સુધારો વધતાં માણસોના નૈતિક અને માનસિક વિચારની દૃષ્ટિ-મર્યાદા વિસ્તૃત થાય છે એ સત્યનો સ્વીકાર સ્ટોઇક મતે કર્યો નહિ. રોમમાં સ્ટોઇક મતનો પ્રવેશ થયા પછી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મનું સ્થાપન થયા પૂર્વે, રાજકીય પરિવર્તનના અંગે લોકોના નીતિના વિચાર પણ બદલાઇ ગયા હતા. આ ફેરફાર બે પ્રકારના હતા: એક તો, આત્મ-ભોગના ઉગ્ર સદાચારની જગા શુભેચ્છાના ક્રોમણ સદાચારે લેવા માંડી; અને બીજો, નૈતિક સહૃદયતા ધીમે ધીમે વધીને સઘળા વર્ગ અને સઘળા પ્રજાઓમાં ફેલાઈ ગઈ. આ બદલાએલા સમયને સ્ટોઇક મત અનુકૂળ આવ્યો નહિ, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મને તે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યો; અને તેથી જ એ ધર્મની ફતેહ થઈ. આ વાત કેમ બની તે હવે આપણે જોઈએ.

ગ્રીસ જીતાયાથી રોમ ગ્રીસના સંસર્ગમાં આવ્યું. ગ્રીસમાં કળા અને સાહિત્યનો વિકાસ થયો હતો. ગ્રીક લોકો તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલોથી અગ્નિપ્રેમ હતા; અને દિગ્વિજય કરી દેશો જીતવાનો તેમને શોખ નહોતો. તેથી તેમના જીવનમાં એક જાતની ક્રોમણતા અને નરમાશ રહી હતી. વેરના હવસને જેમ અને તેમ દાબી દેવાનું પોતાનું કર્તવ્ય તેઓ સમજતા, અને દયા તેમનામાં પવિત્ર દેવી તરીકે પૂજાતી. રોમના શૂરવીર નરોમાં આ ક્રોમણતા અને નરમાશ નહોતાં.

પરંતુ ગ્રીક લોકોમાં જો કે દયાનો ગુણ ધણો હતો, પણ સર્વને સરખા ગણવાનો સદાચાર તેમનામાં પ્રથમ નહોતો. અન્ય પ્રજાને ગ્રીક લોકો જંગલી કહેતા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ આ બાબતમાં તેમના વિચાર ધીમે ધીમે વિસ્તૃત થવા લાગ્યા. સોક્રેટિસના મરણ પછી દરેક બાબતમાં સ્વતંત્ર ટીકા થવા લાગી. સન્યાસવાદ (cynicism) અને એપિક્યુરસના મતનો પ્રસાર થતાં લોકો રાજકીય જીવનમાં નિરપેક્ષ થવા લાગ્યા. લોક-

માન્ય ધર્મોનો નાશ થયો અને પરિપક્વ સુધારા અને વિશાળ જ્ઞાનની સામે એકદેશી સાંકડા વિચાર ટકી શક્યા નહિ. આ બુદ્ધિવિષયક કારણોની સાથે રાજકીય કારણો પણ લળ્યાં. સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપવાની અલેક્ઝાંડરની આકાંક્ષાએ સ્પાર્ટા અને એથેન્સની કીર્તિને ઝાંખી કરી નાખી; બેદ-દષ્ટિને દૂર રાખી જતાએલી પ્રજાને મોટા મોટા હક એણે આપ્યા; અને અલેક્ઝાંડ્રીયા શહેરને વેપાર અને મિશ્ર-તત્ત્વજ્ઞાનનું કેંદ્ર સ્થાપ્યું. આ બંને જાતનાં કારણોથી ગ્રીક પ્રજા સર્વ પ્રત્યે સમાનદષ્ટિથી જોતાં શીખી.

આવા ગ્રીક લોકો ઉપર રોમન લોકોએ વિજય તો મેળવ્યો, પણ લાપા, વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગ્રીક લોકો તેમનાથી ચઢીઆતા હતા; તેથી રોમના લોકો ઉપર તેમની જખરી જાપ પડવા લાગી. રોમનો સર્વોચ્ચ સદાચાર સ્ટોઇક મતદાર પ્રતીત થવા લાગ્યો, અને દુરાચાર એપિક્યુરસના મતથી આચ્છાદિત થવા લાગ્યો. સારાં પુસ્તકો ગ્રીક લાપામાં લખાવા લાગ્યાં; અને ગ્રીક કારીગરો રોમમાં ઉભરાવા લાગ્યા. નાટકશાળાઓ શરૂ થઈ, અને ગ્રીક યુવામો મોટી મોટી કિંમતે ખરીદવા લાગ્યા. એથેન્સની હરેકોઈ સુંદર વસ્તુ રોમમાં આવવા લાગી. રોમની મૂળ સાદાઈ આમ નષ્ટ થવા લાગી, પણ સહૃદયતા વધવા લાગી.

એ જ સમયે એક બીજો મોટો ફેરફાર પણ રોમમાં થતો હતો. અમીર વર્ગ અને સામાન્ય લોકો વચ્ચે કુસંપ વધતાં મોંઘામોંઘે લડાઈઓ થવા લાગી અને પરિણામે સીઝરનું જોર વધતાં રોમમાં શહેનશાહતની સ્થાપના થઈ. વર્ગ-ભેદ શહેનશાહતને પ્રતિકૂળ જણાયો અને તેથી શહેનશાહો અમીર-વર્ગને કચરવા લાગ્યા અને લોકોને ખુશી કરી તેમને પ્રિય થવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. આથી ઘણા અમીરોનો ઘણુ વળી ગયો અને બાકીના સાર્વજનિક રમતગમત અને મોજવિલાસના ખર્ચમાં ફૂલી ગયા. બીજી તરફથી નવીન વર્ગમાં પૈસો વધવા લાગ્યો; અને સામાન્ય વર્ગના લોકો શહેનશાહના માનીતા થઈ રાજ્યમાં મોટા મોટા અધિકાર ભોગવવા લાગ્યા; અને કંઈ કંઈ ઉચ્ચપાયાલ કરવા લાગ્યા.

આમ વર્ગ-ભેદ બુંસાવા લાગ્યો અને રોમની રાજ-સભામાં પ્રથમ રોમ-

નો જ એસતા ત્યાં હવે વિદેશીઓ પણ એસવા લાગ્યા. વળી રાજ્યના વિસ્તાર-
ને લીધે ધણા સિપાઈઓને લાંબા વખત સુધી પ્રતિભામાં ફર રહેવું પડતું અને તેથી
વિદેશીય રીતરિવાજો રોમમાં દાખલ થવા લાગ્યા. વિશાળ રાજ્યની રાજધાની
હોવાથી, અનેક પ્રસંગોને લઈને રોમમાં અનેક જાતનાં માણસોનો મેળો થવા
લાગ્યો. અને અનેક જાતની ભાષા અને વિચાર, અનેક જાતના ધર્મ-પંથો
અને મત મતાંતર, તરેહવાર સદાચાર અને દુરાચાર, રોમમાં પ્રચાર પામવા
લાગ્યાં. મુસાફરીની સગવડો વધી હતી અને અનેક મીષે રોમના લોકો
મુસાફરી કરતા, અને તેમની નિલાસ-વૃત્તિને સંતોષવા અનેક માણસો વસ્તુ-
ઓ લઈ રોમમાં આવતા, કોઈના ધર્મમાં રાજ્ય વચ્ચે પડતું નહિ; તેથી
દરેક ધર્મ પોતાનો મત ફેલાવવાનો આગ્રહ રાખતો. મીસરના ધર્મ અને
તત્ત્વદર્શનોથી લોકો ઘેલા ઘેલા થઈ જવા લાગ્યા, અને ઓગસ્ટસના સમ-
યમાં પણ હજારો યાહુદીઓ રોમમાં રહેના હતા, અને તેમની રીતભાત
અને ધર્મ લોકોમાં બહુ પ્રસરવા લાગ્યાં હતાં.

ગુલામોના સંબંધમાં પણ મોટો ફેરફાર થતો હતો. ધણા ગુલામો
જાતે વૈદ્ય અને કારીગર હતા. કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથકાર પણ હતા. અણ્ણીને
સમયે આ ગુલામો ધૈર્ય અને નિમકહલાલી ખતાવતા. આવાં કારણોને લીધે
ગુલામ અને શેઠ વચ્ચેનો ભેદ પણ ત્વરાથી ભૂંસાવા લાગ્યો. વળી વારંવાર
થતી લડાઈને લીધે જોઈએ તેટલા ગુલામો મેળવવાની અડચણ આવતી
નહિ, તેથી નિમકહલાલ નોકરીના બદલામાં ગુલામો ઝટ સ્વતંત્ર થઈ જતા.
અનેક કારણોને લીધે શેઠ પણ પોતાના ગુલામોને સ્વતંત્ર કરતા; અને છૂટા
થએલા ગુલામો ઉપર અને તેમનાં છોકરાંઓ ઉપર પણ શેઠનો મુરખી-
વટનો હક રહેતો; તેથી એકંદરે ગુલામોને છૂટા કરવામાં શેઠનો સ્વાર્થ પણ
રહેતો. આવા સ્વતંત્ર થએલા ગુલામોની સંખ્યા રોમમાં ઘણી જ વધી
પડી હતી.

આમ સંજોગના બળે રોમનો સમય છેક બદલાઈ ગયો અને ચારે-
પાસ નાના મોટાનો અને ઉંચ નીચનો ભેદ ભૂંસાઈ જતો હતો અને સૌ
સરખા છે એવી લાગણી લોકોમાં ઉભી થવા લાગી હતી. પરંતુ રોમની

રાજ્ય પદ્ધતિથી ફેરફારના આ ચક્રમાં ત્વરિત ગતિ આવી એ વાત પણ નિઃસંશય છે. રોમના પ્રજાસત્તાક સમયમાં જીતાએલા અનેક દેશોને કેમ સાચવી રાખવા એ પ્રશ્નનો નિર્ણય સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં રોમવાસીઓને કરવાનો હતો. જૂદા જૂદા સ્વભાવ, ધર્મ, ભાષા, રીતરિવાજ અને રસમવાળી ભિન્ન ભિન્ન જાતોને એક રાજસત્તા નીચે સલાહ સંપત્તી કેમ રાખવી એ દુર્ધટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અર્વાચીન સમયે બ્રિટિશ સલ્તનતમાં સ્થાનિક કાયદાથી થાય છે, જે વાત હાલમાં ‘સ્વરાજ્ય’ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ જીતાએલા દેશોનું સાંત્વન રોમન લોકો બીજી રીતે કરતા. પ્રથમ તો તેમના રીતરિવાજ અને ધર્મમાં તેઓ બિલકુલ વચ્ચે પડતા નહિ. અને ધીમે ધીમે તેમને પોતાના જેવા જ હકો તેઓ આપતા. તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દેશના સંરક્ષણનું કામ પણ તેઓ તેમને સોંપતા. રાજ્યની મોટી મોટી નોકરીઓમાં તેમને દાખલ કરતા; અને રોમવાસીનો હક પણ તેમને આપતા. આથી કરીને લોકો શહેનશાહને વફાદાર રહેતા.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સેળભેળેનો પ્રકાર ચાલુ રહેતાં રોમન લોકોનું આખું જીવન ફરી ગયું; અને તેથી તેમના નૈતિક વિચારોમાં પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. પ્રાચીન સમયમાં જે રોમ સાંકડા, સૈનિક અને સ્વદેશ-ભિમાની સદ્ગુણોનું સ્થળ હતું, તે જ રોમ હવે વિસ્તૃત માનુષી પ્રેમ અને સહૃદયતાનું ધામ થઈ પડ્યું. આ સ્થિતિ સ્ટોઇકમતને અનુકૂળ હતી. પ્રથમથી જ તે મતમાં સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવનો સ્વીકાર હતો. સ્ટોઇકમતવાળાને ત્રેયની ત્રીજા માત્ર સકાચાર જ હોવાથી અન્ય કશાની અપેક્ષા તેને નહોતી. તેથી ઉંચા કૂળમાં જન્મ, પદવી, દેશ કે દ્રવ્ય એ બધાં જીદગીમાં અકસ્માતરૂપે તેને લાગતી; માટે તેમને લીધે માણસ માણસમાં ભેદ પડે નહિ. માત્ર સદાચારમાં જ એક માણસ બીજાથી ચડીઆતો હોઈ શકે છે. બધાં માણસો એક જ ઇશ્વરના અંશ છે; તેથી એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર’—એ સૂત્ર એ મતનું મુખ્ય હતું; અને રોમના લોકોને સંજોગોના બળે એ વાત પ્રાપ્ત જ હતી. સિસેરો કહેતો કે માણસનો જન્મ બીજાં મનુષ્યોને સહાય કરવા માટે છે. માણસે માણસનું બહું આહવું જ

બોધએ. મોટા કાણુ અને નાનો કાણુ ? અમીર, શુલામ અને સ્વતંત્ર થએલો પરિજન—એ સૌ સરખા જ છે. ‘ દુનિયા અમારો દેશ છે અને દેવો અમારા રક્ષક છે. ’ ડાહ્યા માણસ તો સમજે જ કે બીજાના ભલામાં જ પોતાનું ભલું છે, કારણ જે કુદરતનો કાયદો જ એવો છે. માણસનો જન્મ તેને પોતાને માટે નથી, પણ આખી દુનિયાને માટે છે. સ્ટોઇક મતને આ બધા વિચાર અનુકૂળ હતા.

પરંતુ સુધારો વધતાં કોમળ લાગણીઓનો જે વિકાસ થવા માંડે છે તે વિકાસને અનુકૂળ સ્ટોઇક મત નહોતો. સમાજના સંજોગ બદલાતાં રોમન લોકોમાં નરમાશ અને વિલાસની જે વૃત્તિઓ ઉપજતી હતી તેમને અનુમોદન આપે એવા તત્ત્વની સ્ટોઇકમતમાં ગેરહાજરી હતી. સ્ટોઇકમત નીતિમાં ભવ્ય પણ સખ્ત હતો અને રહ્યો. તેથી કરીને મિશ્ર-મતવાદીઓનો વર્ગ ઉભો થયો, અને કોમળ સદાચાર આગળ આવવા લાગ્યા. સગાં સ્નેહીઓના મૃત્યુથી સ્ટોઇક તત્ત્વજનું હૃદય અરપશ્ય રહેતું તે વાત વખોડવા લાગી: અને નિર્બળતા અને શોકના પ્રસંગોમાંથી પણ કેટલાંક સંદર્ભાત્રાસ થાય છે એ વાતનો આદર થવા લાગ્યો. આ ભેદ સેનિકા અને પ્લુટાર્કની સરખામણી કરતાં સ્પષ્ટ થશે. સેનિકા સર્વાંશે પુરુષ હતો, પ્લુટાર્કનાં કાંઈક સ્ત્રીનો અંશ હતો. પ્રારબ્ધવશાત્ જે બને છે તેને માટે શોકનું કાંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યા વિના તેને તાબે થવું એવો ઉપદેશ સેનિકા આપે છે; પોતાના મરી ગએલા બાળકને માટે વિલાપ કરતી માતાને આશ્વાસન આપવા પ્લુટાર્ક તૈયાર છે. સ્ત્રીનો સદાચાર અને તેના પ્રેમની પવિત્રતા પ્લુટાર્ક સમજતો હતો. જે જે વાતથી દિલાસો મળે તેનો સંગ્રહ કરવામાં પ્લુટાર્ક ચતુર હતો. સેનિકાને એવાં ચારિત્ર્ય બોધતાં હતાં કે જેને દિલાસાની જરૂર જ ન પડે.

પ્રવૃત્તિશીલ અને બ્યવહારપ્રિય રોમન પ્રજાને કેવળ વિચારની વાત મોહક લાગે એમ નહોતું. તેથી સ્ટોઇક મતમાં પોતાને અનુકૂળ હતું તેટલું રોમન લોકોએ સ્વીકારી લીધું. બાકીની બાબતમાં સ્ટોઇક મત પણ તેમનામાં રૂપાંતર પામતો ગયો. સ્ટોઇક મતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના જેવી ધર્મ-

ભાવના નહોતી. પરંતુ સદાચાર ઇશ્વરનો અંશ લેખાતો, અને તેથી સદા-ચારી માણસ ઇશ્વર તુલ્ય પૂજતો. રૂપાંતર પામેલા સ્ટોઇક મતમાં આ વાત ધીમે ધીમે બદલાઇ ગઇ; અને મનુષ્યથી સ્વતંત્ર સગુણ ઇશ્વરની ઉપાસના થવા લાગી. એપિકટેટસ કહેતો કે ઇશ્વર છે અને તે સર્વજ્ઞ છે એ વાત પ્રથમ શીખવાની છે. ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી અંધારામાં તમે ગુપચુપ બેઠા તે ઉપરથી એમ ન સમજશો કે ત્યાં તમે એકલા જ છો; કારણ કે ઓરડામાં ઇશ્વર પણ છે. આવા પ્રભુનાં યશોગાન ગાઓ ! આવી ધર્મ-ભાવના ‘માર્કસ ઓરેલિયસનાં મનન’ નામના પુસ્તકમાં પણ દેખાય છે. છતાં બન્નેના વિચારમાં એક ભેદ છે. એપિકટેટસના મત પ્રમાણે મનુષ્ય ઇશ્વરનું સંતાન હોવાથી ભવ્ય સદાચારના બળે ઇશ્વરની તુલ્ય થવાની તેનામાં શક્તિ છે. તેથી મનુષ્યે ગવિષ્ટ ન થવું, છતાં પોતાની આ શક્તિનો શાંત અને ગંભીર વિશ્વાસ તો એને હોવો જ જોઇએ. માર્કસ ઓરેલિયસ કહેતો કે મનુષ્ય સખળ નહિ, પણ બહુ નિર્બળ પ્રાણી છે. ગમે તેવો સદાચારી માણસ પણ અંતે નિર્બળ છે. માણસ તે માણસ અને પ્રભુ તે પ્રભુ, પ્રિ-સ્તિ ધર્મ ‘દીનતા’ નો જો પાડ શીખવે છે તેને આ વાત સાનુકૂળ છે.

બીજું રૂપાંતર એ થયું કે સ્ટોઇક-મત પાછળથી વધારે વધારે અંત-રાભિમુખ થતો ગયો. અને તેથી આત્મ-નિરીક્ષણ અને વિચારોની વિશુદ્ધિ અગ્રસ્થાને આવ્યાં. તેથી રાત્રીએ સૂતી વખતે પોતાનાં કાર્યો અને વિચારોને તપાસી જોવાનો પ્રચાર વધતો ગયો. કાર્યો ઉપર જ માણસોના વિચારો પ્રથમ સ્થિત થતા તે હવે ભાવનાઓ અને અંતરના વિચારો ઉપર સ્થિત થવા લાગ્યા; અને ભાવનાઓને કેળવવાનું કર્તવ્ય સમજવા લાગ્યું. દેવની આરાધના ધર્મ ક્રિયાથી નહિ, પણ શુદ્ધ ભાવનાથી થવી જોઇએ એવો વિચાર પ્રબળ થયો. હૃદયની ભાવનાઓ એવી રીતે કેળવાવી જોઇએ કે કોઇ સુંદર સ્ત્રીને જોઇ ‘તેના સ્વામીના અહો ભાગ્ય !’ એટલો પણ ઉદ્ગાર અંતરમાં ન ઉઠે. અત્યંત જાગ્રતિથી માણસે પોતાના અંતરના વિચારોનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઇએ.

આવા સિદ્ધાંતનું સર્વોત્તમ દૃષ્ટાંત માર્કસ ઓરેલિયસ પોતે જ હતો.

તે સ્વભાવે સરલ, બાળકવત્ નિર્દોષ. અને અત્યંત સ્નેહાળુ હતો. બુદ્ધિની પ્રબળતા રહિત, ચંચળ અને સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ કરતાં મનન, વિચાર, એકાંત અને મૈત્રીની વધારે ઈચ્છાવાળો, રાજની બહોળલાલી અને વૈભવનો તદ્દન નિરપૂહી, વિદ્વાતાના ડોળનો કાંઈક શાખીન એવો આ રામનો શહેનશાહ મનને મજબુત કરે એવા કીનોના તત્ત્વજ્ઞાનનો શિષ્ય થયો; અને એ તત્ત્વજ્ઞાને એને સંપૂર્ણ સદાચારી બનાવ્યો. તેના સમયમાં રામનો જનસમાજ તદ્દન સડી ગયો હતો અને દુરાચારને માટે રામ મશહુર હતું. છતાં લોકો એને ઈશ્વરરૂપ માનતા. એના 'મનન'માં એના આંતરિક વિચારો અને ભાવનાઓ સુરુપ્પટ રીતે આલેખાયાં છે. એના હૃદયની વિશુદ્ધિ સ્થિર તારાના ચક્રચકિત પ્રકાશ જેવી હતી. વિશાળ રાજ્યનો શહેનશાહ છતાં સઘળાં માણસોને સરખાં ગણવાનો તેના હૃદયનો ઉત્તમ લોભ હતો અને પ્રજાગણની સ્વતંત્રતાને માન આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય એ ગણતો. રાજકીય કુશળતાની ખામી છતાં સતત ઉદ્યોગ અને ખંતથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ મહાન પદવીનાં કર્તવ્ય એ કરતો. છતાં નાની નાની આબતોમાં પણ સંબ્યતા અને સદાચાર સાચવવાનો તેનો આગ્રહ હતો. કોઈ વિલાસ વૃત્તિને પોતાની કલ્પનામાં પણ એ પેસવા દેતો નહિ. સ્વભાવ કે વિચારમાં જરીક પણ ભૂલ થતી તો ખંતથી તેને એ સુધારી લેતો. અને આ બધું એક શહેનશાહ કરતો ! પરંતુ તેની ખરી ખુબી તો એ છે કે લોક-પ્રેમથી દોરાઈ પોતાના ઉત્તમ વિચારોને અમલમાં મૂકવા કાંઈ પણ ધર્માધતા કે જૂલમ એણે કર્યું નથી. સાધારણ માણસો પણ પોતાના વિચાર મનાવી સંસાર-સુધારો કરવાના ખંતી હોય છે. અને આવો કોઈ માણસ જે રાજા હોય તો કાયદાથી લોકોને અંકુશમાં મેલી સુધારાને નામે જરૂર એ જૂલમ કરશે. પણ માર્કેસ ઓરેલિયસ આવી લાલચને વશ કદિ થયો નહોતો. તે કહેતો કે પ્લેટોનું પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આ દુનિયામાં અશક્ય છે. કાયદાથી બળાટકારે કરેલો સુધારો લોકોને કૃત્રિમ અને દાંભિક બનાવે છે. માણસોના વિચાર બદલાય, તો સુધારો એની મેળે થાય; અને માણસોના વિચાર બદલાવવા કોણ સમર્થ છે ? તેથી કરીને અને

તેટલું કર્તવ્ય કરી પરમ સંતોષ માનવો એ જ ઉચિત છે. આ ઉદ્દેશ તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલો એણે ઓછા કર્યા; રોમની રાજસભાને તે માન આપતો; અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા અને નીતિનો ઉપદેશ આપવા અધ્યાપકોની એણે વ્યવસ્થા કરી. પોતાના દરબારનો તમામ વિદ્વાસી ખર્ચ ઓછો કરી પોતે દાંટાંતરૂપ થયો; પરંતુ કાયદાના બંધનથી કૃત્રિમ સુધારો કરવાનો આગ્રહ એણે બિલકુલ રાખ્યો નહોતો. અજ્ઞાનતાને લીધે જ માણસો પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તેથી તેમના ઉપર દયા રાખી બની શકે તો તેમને સુધારવાં. ઇશ્વર પણ એવાં માણસોને નીલાવી લે છે; તો તેમનાથી કંટાળી જનાર ટૂંકી જીંદગીવાળો અને પાપી તું તે કાણુ માત્ર જાણી નેહને પાપ કાઢ કરતું જ નથી; તેથી પોતાના દુશ્મનો ઉપર પણ પ્રેમ રાખતાં માણસે શીખવું નેહએ. આ અન્નર તેના ઉપર ગ્રીક ઉપદેશ કાતી થઇ હતી.

જનાં માર્કસ ઓરેલિયસનો સદાચાર સ્વરૂપે રોમન જ હતો. હિંમુ સદાચારની પાયાબૂત પ્રબળ દીનતા તથા ઉંડી અને ગહન ધર્મ-ભાવના તેમાં નહોતી, તેમ સદાચારના સૌંદર્યની ગ્રીક રસમતાનું ભાન પણ તેમાં નહોતું. કુદરતના કાયદાને અનુરૂપ જીવન જીવવું એ માણસનું કર્તવ્ય છે એવું ભાન તેના સદાચારનો સિદ્ધાંત હતો. ઇશ્વર સર્વની સંભાળ રાખે છે એટલીજ તેની ધર્મ-ભાવના હતી. આત્માના અમરત્વ બાબત પણ તેને શંકા હતી. નિરંતરાહની સાથે તેનામાં સદાચાર સંપૂર્ણ હતો એ આશ્ચર્યજનક વાત તેના સંબંધમાં સાચી હતી. જૂઠ્ઠા અને અન્યાયી માણસોની વચમાં રહીને ગુસ્સે થયા વિના સત્યવાદી અને ન્યાયી રહેવાનું પરમ કર્તવ્ય એણે માન્યું હતું. પરંતુ એના અંતઃસમયે ધણા કારણોને લીધે મનમાં એને દુઃખ થયું હતું એ વાત ઇતિહાસથી જાણીતી છે.

આમ જમાનાને આદર્શરૂપ ઓરેલિયસના જીવનમાં નીતિના એ પ્રચારનું સંમીલન આપણે નેહએ છીએ. કેવળ વિચારશીલ અને સદ્દેય-કામળ સદાચારોને જૂંદી નાખવા એવો સ્ટોઇક મત હતો; પણ જમાનાએ પોતાના જીવનમાં તેમને અવકાશ આપવા માંડ્યો હતો; જનાં સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ

શીલ સદાચારોનો અસ્ત હજી સુધી થયો નહોતો. દુઃકામાં, આત્મ-ભોગ અને શૌર્યને હજી બહુ માન આપવામાં આવતું હતું, પરંતુ નરમાશ અને કામળતા હવે આગળ પડવાં લાગ્યાં હતાં.

આ સમયના સંન્નેગને લીધે આચરણને નવી દીશા પ્રાપ્ત થતી હતી એ વાત ખરી, પરંતુ રોમનો જન-સમૂહ એ વખતે એવો ભ્રષ્ટ થઈ ગયો હતો કે તેને કોઈ પણ જાતનો ઉપદેશ સુધારી શકે એમ નહોતું. અને તેનાં કારણ શોધવાં મુશ્કેલ નથી. વૃદ્ધિ પામતા સુધારાની સાથે મોજશોખ અને વિલાસ પણ રોમન લોકોમાં આવવા લાગ્યા; અને તેથી કરીને રોમનું પ્રાથમિક સાદું જીવન અને તેના સદાચાર નાશ પામવા લાગ્યાં. પરંતુ વિલાસ-વૃત્તિની સાથે આવવા નોંધતા અન્ય સદાચાર તેમનામાં આવ્યા નહિ. સુધારો વધતાં રીતભાત વધારે સખ્ય થાય છે અને પરોપકાર યુદ્ધિ સતેજ થાય છે; યુદ્ધિની ચંચળતા અન્યૌદ્યોગિક સાહસ વધે છે; રાજકીય લાભોનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે, અને ‘ મોદાઈના ખાસ સદાચાર ’ ઓછા થઈ જાય છે. તો તેને બદલે ‘ સમાનતા ’ના સદાચાર વૃદ્ધિ પામે છે. દરેક પરિવર્તનમાં લાભ અને હાનિ બન્ને હોય છે; પણ રોમને આ સમયે લાભ વિના હાનિજ પ્રાપ્ત થઈ. આમ થવાનાં ત્રણ કારણો છે: સાર્વ-ભોમ રાજ્ય પદ્ધતિ, ગુલામગીરીની સંસ્થા અને તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલ-રોમન લોકોના આચરણ ઉપર આ ત્રણેની કેવી ગંભીર અસર થઈ છે તે હવે દુઃકામાં આપણે નોંધએ.

સિદ્ધાંતમાં રોમનો શહેનશાહ પ્રજાનો પ્રતિનિધિ હતો; પરંતુ ધીમે ધીમેબધી સત્તા એણે પોતાના હાથમાં કરી લીધી તેથી રાજ-સભાના મંત્રીઓ રાજાનાં રમકડાં થઈ વર્તવા લાગ્યાં. ગુપ્ત ચોરો અને ખાનગી ગ્રાસુસોની સંખ્યા વધી પડી અને સભાની વિરૂદ્ધ થતા કોઈ કાવત્રાની તેઓ ખખર રાખતા અને ચાડી ચુગલી કરતા. રાજદારી પુરૂષોને અને તાલેવંત ગૃહસ્થોને આ વર્ગ પીડારૂપ થવા લાગ્યો, અમીર વર્ગની દુર્દશા થતાં તે ગરીબ થઈ ગયો અથવા મોજશોખમાંજ તેમની પ્રભુતી પ્રવૃત્તિ રહેવા લાગી. અનાજથી કે રમતગમતોથી ગરીબ લોકોનું સાંત્વન થવા લાગ્યું

અને લોકો પોતાને પવિત્ર ગણે એવા ઉદ્દેશથી શહેનશાહો પોતાની ધાર્મિક પૂજા કરાવવા લાગ્યા આ વહેમ કે જોનો અંશ હાલ પણ રાજાને અપાતા ઉપનામમાં જણાઈ આવે છે તે, કેવળ રાજકુશળ પુરુષોનું સૂચન નહોતું. દિવ્ય પુરુષોને લાંબા કાળ સુધી પ્રાચીન લોકોએ શ્રદ્ધાપૂર્વક માન આપ્યું છે, અને ઘણીવાર શહેરના સ્થાપનારની પૂજા થએલી છે. રાજાને ઈશ્વર કહેવામાં જે કે વધારે સંસ્કારી મનના માણસોને માત્ર અર્થ રહિત ખુશામત લાગતી, અને તેમ કહેવાથી જો કે તેની છંદગી વિરુદ્ધ અનેક કાવત્રાં થતાં અટકતાં નહિ કે તેની પછવાડે સખત ટીકા થતાં અટકતી નહિ, તથાપિ કાંઈ ખાસ પ્રકારે શહેનશાહ ઈશ્વરના રક્ષણમાં હોય છે એવી સામાન્ય રીતે લોકોની માન્યતા હતી. ઑગસ્ટ માસના સંબંધમાં અનેક ચમત્કારિક વાતો કહેવામાં આવતી. દેવવાણીએ કહ્યું હતું કે જે શહેરમાં એ જન્મ્યો હતો. તે શહેર આખી દુનિયા ઉપર રાજ કરે એવા પુરુષને જન્મ આપવાને નિર્મિત થયું હતું. એના પિતામહના ઘરની આસપાસ દેડકાં ડરાંઉં ડરાંઉં કરતાં હતાં તેમને એણે ડપકાં આપ્યો એટલે તે ચૂપ થઈ ગયાં. એક ગરૂડ પક્ષી તેના હાથમંથી ચેટલીનો કટકો ઝડપી આકાશમાં ઉડી ગયું, અને પાછું આવી તે કટકો એને સોંપી ગયું; ઈત્યાદિ અનેક કથાઓ કહેવામાં આવતી. દરેક શહેનશાહની આવી વાતો ચાલતી અને શહેનશાહના મૃત્યુ સમયે પૃથ્વી ઉપર અને આકાશમાં ઉત્પાત થતા.

ઘણા ખરા શહેનશાહો તો આ દેવતાઈ માન અકરામ માત્ર દેખાવની ખાતર જ કબુલ કરતા, અને એકાદા એ શહેનશાહો તો ચારિત્ર્ય અને રસજ્ઞતાની અત્યંત સાદાઈ પણ બતાવતા. એલફ્રાંડર સેવેરસ અને જ્યુલિયન આ સાધારણ ખુશામતની ભાષા સ્વીકારતી ના પાડતા. નીચે પોતે પણ ગાયક અને નટ તરીકે વિજય મેળવવા પ્રયાસ કરતો, અને તેની પુલની વૃત્તિ આવી ચતુરાઈથી જ સંતુષ્ટ થતી. પરંતુ કેલિગ્યુલા પોતાની દિવ્યતાને સાચી માનતો, અને ઘણી મૂર્તિઓ ઉપર જ્યુપિટરને બદલે પોતાના મસ્તકની પ્રતિકૃતિ મુકાવતો. તરવારના પ્રાણધાતક ખેલમાં એક વખત ગાજવીજનું તોફાન થતાં રમત અટકી પડી. ત્યારે આ શહેનશાહ ગુસ્સે થઈ પોતાની જગાએથી

હી કહેવા લાગ્યો કે એના સમયમાં બે રાજાઓનું રાજ્ય સહન થઈ શકશે નહિ. તેથી કાં તો એ નહિ અને કાં તો જ્યુપિટર નહિ.

પરિણામ એ આવ્યું કે દેવની મૂર્તિઓની માફક શહેનશાહોની મૂર્તિઓ પણ પવિત્ર ગણાવા લાગી અને તે મૂર્તિઓને જરી પણ અપમાન આપવું એ મોટો ગુનો ગણાવા લાગ્યો. તેથી ગુલામો અને ગુનેગારો હાથમાં શહેનશાહની મૂર્તિ રાખી શહેને કે ન્યાયાધીશને નિઃશંક બની ગાળો દેતા અને અનેક રીતે લોકોને સુસીંચત પડવા લાગી. ગુપ્ત ચરો શહેનશાહની મૂર્તિને અપમાન થયાની ચાડી ચૂગલી કરતા અને લોકોને હેરાન કરતા. એવું કહેવાય છે કે શહેનશાહ ડોમિશિયનની મૂર્તિ આગળ એક સ્ત્રીએ પોતાનાં કપડાં ઉતાર્યા તેથી તેને મોતની સજા કરવામાં આવી હતી. લોકો આમ કેવળ ગુલામ જેવા બની ગયા, અને શહેનશાહો નિર્ભય બની અત્યંત જૂલમ કરવા લાગ્યા. કમકમાટી ઉપજાવે એવી કૂરતા, દુષ્ટ અનાચાર અને બ્રહ્મોજ વિલાસમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યા; અને તેની ધણી માડી અસર સમાજમાં થવા લાગી. કેટલાક શહેનશાહો બેશક ધણા સારા હતા; પણ રાજદરબારની બ્રહ્મતા, ગુપ્ત દૂતોની યોજના, મોજવિલાસને અપાતું ઉત્તેજન, અનાજની મફત દેણગી અને અનેક રમતગમતને લીધે રોમનો સાદો પણ ભવ્ય પ્રાચીન સદાચાર કદિ પાછો અસ્તિત્વમાં આવ્યોજ નહિ. સ્વતંત્રતાથી ધર્મને ધણીવાર હાનિ થાય છે, પણ નીતિને તો ઘણું કરીને તેથી લાભ જ થાય છે; કારણ કે ઉન્નત આશયોમાં માણસ મશગુલ રહેવાથી દુરાચાર કરતાં તે અટકે છે. પરંતુ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યના કાળમાં સ્વતંત્રતાને અવકાશજ નહોતો, અને તેથી સમાજની નીતિનો આધાર શહેનશાહની વર્તણૂક ઉપરજ રહેતો.

ગુલામગીરીની સંસ્થાનાં પરિણામ તો કદાચ તેથી પણ વધારે ગંભીર આવ્યાં હતાં. શેઠોના જૂલમી અને વિક્રાળ સ્વભાવને તેથી ઉત્તેજન મળતું એ તો સ્પષ્ટ વાત છે; ઉપરાંત, તેને લીધે સઘળી મેહેનત કલંકિત ગણાવા લાગી, અને સ્વતંત્ર ગરીબ વર્ગને હલકી પાયરીએ આણી તેમને વધારે ગરીબ એણે કર્યા. અર્વાચીન સમાજોમાં વગવાળો અને મોટો મધ્ય-વર્ગ

ખંધાઈ ગએલો હોવાથી, અને તે વર્ગ ઔદ્યોગિક જીવનની ઠાવકી અને નિયમિત ટેવોમાં ફળવાએલો હોવાથી, તે વર્ગમાં પ્રજાની નીતિ ખાસ કરીને જળવાઈ રહે છે; તેથી જ્યાં એવો વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોય છે ત્યાં ઉપલા વર્ગના દુરાચારથી નુકસાન તો થાય છે, પણ તે દુરાચાર આખા સમાજનો વિદ્વાતક નથી થતો. પરંતુ રોમનો સમાજ નસે નસે સડી ગયો હતો; કારણ કે મેહેનત મજૂરી અને કારીગરીના લગભગ બધા ધંધા ગુલામોના હાથમાં હોવાથી કોઈ આખરૂદ્ધાર ધંધો રોમના ગરીબ વર્ગ માટે રહ્યો નહિ અને વેપાર ઉપર રોમન લોકોને તિરસ્કાર હતો. તેથી તેઓ નાટકના ખેલ, તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલ, જોશ અને દાલિલ ધર્મના ધર્તીંગ જેવા હલકા ધંધા કરવા લાગ્યા. સ્વતંત્ર વર્ગનું તેથી માંડ માંડ અને પ્રસંગોપાત પોષણ થતું, અને તેથી અમીર વર્ગના આશ્રિતોની સંખ્યા પણ બહુ વધી પડી. આ આશ્રિતો તાલેવંતની ખુશામત કરી તેમના દુરાચારને ઉત્તેજતા. ઉપરાંત લાયકી ગેરલાયકી જેવા વિના ગરીબોને મશત અનાજ અને વખતે પૈસા પણ રાજ્ય આપતું; તેથી લોકો કેવળ આજસુખની ખ્યાલ અને વગર પૈસે મળતી સાર્વજનિક રમતગમતોને લીધે લોકોને મેહેનત કરી પોતાનું ગૂંજરાન ચલાવવાનું મન પણ થતું નહિ.

આવા સંજોગોમાં વસ્તી તરફથી ધટવા લાગી. ઉત્પાદક ઔદ્યોગિક સાહસો ઇટાલિમાં લગભગ નાશ પામ્યા, અને દુરાચારી કુંવારી જીંદગી લોકોમાં સાધારણ થઈ પડી. ખૂબ જીંદગીના જોખમને લીધે અમીર વર્ગ તેથી અલગ રહેવા લાગ્યો, અને સ્વચ્છંદ વિલાસમાં પ્રવૃત્ત થવા લાગ્યો. પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવ્યા પછી ગ્રીસમાં બ્રહ્મા વધી ગઈ હતી. એશિયા માઇનોર અને મિસરના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પણ દુરાચાર વધી પડ્યો હતો. અને વિલાસની વૃત્તિને ઉશ્કેરવામાં ચતુર અને રૂપવાન ગુલામો ગ્રીસમાંથી અને પૂર્વના દેશોમાંથી સંખ્યાબંધ આવવા લાગ્યા, અને અમીર વર્ગ તેમને પોતાને ત્યાં રાખતો. તેથી લગ્ન કરવાની લોકોને મરજી થતી નહિ અને કુંવારા રહી જીંદગી દુરાચારમાં ગાળવાનો પ્રચાર વધી પડ્યો. ખુદ ગુલામોમાં પણ અનાચાર વધી પડ્યો હતો. ઇટાલી દેશની કુદરતી રમણી-

યતા, જાહેર હમામખાના, સાર્વજનિક રમતો, હત્યાદિ કારણોને લીધે ગરીબ લોકો અહાર ભટક્યા કરતા. સામાન્ય રીતે લોકોને આજસ, રમત ગમત અને પેટ પૂરતું ખાવાનું માત્ર જોઈતું હતું. તવંગર લોકોમાં ગર્ભપાતની રસમ ચાલુ થઈ; અને આજ હત્યા અને છોકરાંને રક્ષણતા મુકવાનો ચાર વધી પડ્યો. તેથી વસ્તી ઘણી ઘટી ગઈ. આ સંઘણાનું પરિણામ એ આવ્યું કે રોમન લોકોમાં સ્વદેશભિમાનનું નામ પણ ન રહ્યું, અને સાર્વજનિક જીવસો અને નીતિ નાશ પામ્યાં. પ્રજનનું ચારિત્ર્ય ઉતરી ગયું તે ઉતરી જ ગયું; કદિ પાછું ઠેકાણે આવ્યું નહિ. રોમન લોકોએ જ રોમ લૂટ્યાની સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. અને તેમની આ અધમતા કાયમ રહી. અર્વાચીન સમયના રોમન લોકો પણ માત્ર પેટ પૂરતું ખાવાનું અને રમતગમત માગે છે; સિવાય બીજી કંઈ અભિલાષા તેમને હાલ પણ હોતી નથી.

વળી રોમનું રાજ્ય સાર્વભૌમ અને નિર્દેશક હોવાથી બીજાં કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્ય પણ રહ્યું નહિ કે જેના દષ્ટાંતરી રોમ પાછું નીતિમાં ટટાર થઈ જાય. હાલના સમયમાં સ્વતંત્ર રાજ્યો જોડાજોડ હોવાથી યુરોપમાં સ્વદેશભિમાન અને સ્વતંત્રતા એક પ્રજામાં નષ્ટ થાય તો બીજામાં રહે છે. પરંતુ પરસ્પર થતી આ અસરનો લાભ પણ રોમને મળી શક્યો નહિ.

વળી ખેતી અને સીપાઈગીરીના ધંધા પ્રથમથીજ રોમન લોકોમાં આખરદાર ગણાતા હતા. ખેતીને લીધે લોકો મેહેનતુ, સદાચારી અને સાદા રહે છે, અને એક જાતની ધર્મ-ભાવના તેમનામાં આવે છે. તેથી પ્રાંતોના ખેડૂતોને ઉચી સ્થિતિએ લાવવા વેસ્પેશિયને ઘણા સુધારા કર્યા હતા. દૂરના પ્રાંતોમાં રાજ્યની પદ્ધતિ સારી હતી એમ જણાય છે. શેડેનશાહોની દેખ-રેખથી પ્રાંતના હાકેમો લૂટણીઆ થતા મટી ગયા હતા. તેથી તે પ્રાંતોમાં ખેતીવાડી આખાદ સ્થિતિમાં હતી. પણ ખુદ ઇટાલીમાં લોકોની રહેણીકરણી અને રીતભાતથી ખેતીનો પણ અસ્ત થઈ ગયો. ખેડૂતો દેણદાર થઈ ગયા, અને દેણામાંથી નીકળવાની શક્તિ તેમનામાં રહી નહિ. ગુલામોને લીધે નાલેવંતને ખેતી કરવાનું સુગમ પડતું અને તેથી ઇટાલીની ઘણીખરી ખેડવાઈ જમીન તેમના હાથમાં ગઈ. આમ ખેડૂતની જમીન તો ગઈ, પણ ગુલામ

જેઠાએ તેટલા મળતા હોવાથી તે ખેડૂતને કાંઈ સાથી પણ રાખતું નહિ. બીજી તરફથી રાજધાનીમાં અનાજ મફત મળતું હોવાથી તે ત્યાં જતો. વળી અનાજની આ મોટી દેણગીને લીધે રાજકર્તાઓ દૂર દેશો પાસેથી ખંડણીને બદલે અનાજ લેતા; અને મુખ્યત્વે કરીને સિસિલી અને આફ્રિકાથી અનાજનો મોટો જથ્થો આવતો. તેથી ઇટાલીમાં ધાન્યની નીપજ લગલગ બંધ થઈ ગઈ. તેથી ખેડૂતવર્ગ નાશ પામ્યો અને જમીન પડતર રહેવા લાગી, અથવા ગૌચરમાં જતી, અથવા ગુલામો તે ખેડતા.

ઇટાલિની નૈતિક સ્થિતિ ઉપર આ બધાની બહુ ગંભીર અસર થઈ. જે રોમ પ્રથમ અન્ય દેશોને અનાજ પૂરું પાડતું તે જ રોમને હવે અનાજને માટે અન્ય દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડતો. ટેસિટસ કહે છે તેમ, જીંદગીની ખાસ જરૂરી વસ્તુ માટે રોમનો આધાર પવન અને પાણી ઉપરજ રહેતો; અને પરદેશથી આવતાં અનાજનાં વહાણ ઢૂંચી જાય, અથવા જે દેશમાંથી અનાજ આવતું તે દેશ જે રાજ્યથી સ્વતંત્ર થાય, તો રોમની કેવી લાચાર દશા થઈ જાય એ વિચારથી રાજદ્વારી પુરૂષો કંપી જતા. છતાં ગુલામ રાખવાનો રિવાજ અને મફત અનાજ દેવાની રસમને લીધે ઇટાલીની ખેતીને સજીવન કરવાના દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા. ગુલામગીરીની મંસ્થાનાં મૂળ એટલાં ઉંડાં હતાં કે તેને નાશુદ્ધ કરવી અશક્ય હતી; અને અનાજની દેણગી બંધ કરવાની હિંમત કાંઈ શહેનશાહની ચાલતી નહિ. કેટલાક કુશળ શહેનશાહોને આ ભયનું ભાન હતું, પણ રોમની ખેતીને ઉત્તેજીત કરવાના તેમના બધા પ્રયાસ વ્યર્થ ગયા; અને ખેતીનો નાશ કરનારાં આર્થિક અને નૈતિક કારણો પ્રબળ થયાં. અને મહારાજ્યના પાંછલા સમયમાં ખેતીનો અસ્ત થયો અને તેની સાથે રહેતા સદાચારો પણ તેના અસ્તની સાથે તણાઈ ગયા.

રોમના ઐતિક જીવનનો પણ ધીમે ધીમે અસ્ત થઈ ગયો. રોમના લશ્કરમાં ભરતી પ્રથમ ઉપલા વર્ગમાંથીજ કરવામાં આવતી; અને લડાઈના સમયેજ તેમની પાસેથી નોકરી લેવાતી, જેથી તેમને કાંઈ આપવું પડતું નહિ. પરંતુ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અસ્ત પેહેલાં સિપાઈઓને પગાર આપવાનો

રીવાજ ચાલુ થયો; અને પછી ભાદુતી સિપાઇઓની ભરતી લશ્કરમાં થવા લાગી. રાજ્યનો વિસ્તાર વધતાં લશ્કરને દૂરના પ્રાંતોમાં રહેવું પડતું. તેથી લશ્કરી સખ્તાઇ અને જ્ઞાપસ્ત ધીમે ધીમે ઓછાં થઇ ગયાં; અને સિપાઇઓમાં મોજશોખ વધવા લાગ્યો. સિપાઇઓ તોફાની બની વખતે શેહેનશાહનું પણ ખૂન કરતા; તેથી શેહેનશાહો તેમને લાંચ આપી પોતાની સલામતી શોધવા લાગ્યા. લશ્કરનું જોર વધી પડતાં શેહેનશાહની પસંદગી પણ લશ્કર કરવા લાગ્યું. અને પછી રોમન હોય તે જ શેહેનશાહ થઇ શકે એવો નિયમ પણ રહ્યો નહિ. લાંખા વખત સુધી રોમથી દૂર રહેવાને લીધે અને મોજ શોખ વધી પડવાથી સિપાઇઓમાંથી સ્વદેશભિમાન જતું રહ્યું; અને શેહેનશાહને નહિ, પણ પોતાના સરદારને સિપાઇઓ વફાદાર રહેવા લાગ્યા. નિર્બળ શેહેનશાહના વખતમાં પોતાના સરદારને બળે કરવા તેઓ ઉશ્કેરતા; અને અંતે આખા રાજ્યમાં લશ્કરી ગેરવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી. આના ઉપાયમાં શેહેનશાહ પોતે લશ્કરનું અધિપતિપણું પોતાના હાથમાં રાખતા, પણ તેથી લશ્કરની સ્થિતિ સુધરી નહિ; કારણ કે લોક-પ્રિય થવાની લાલચે સિપાઇઓના સુસ્ત વર્તનને શેહેનશાહો ઘાણું કરીને ઉત્તેજન આપતા, અને તેથી સૈનિક જીવનનાં કષ્ટો અને સંકટો સહન કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ સિપાઇઓમાં રહી નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે લશ્કરમાં વિદેશીઓ દાખલ થવા લાગ્યા; અને તેનાં રાજકીય અને લશ્કરી પરિણામ ખુબ ખુરાં આવ્યાં. તે વખતે દારૂ ગોળાની શોધ થઇ નહોતી. અર્વાચીન સમયમાં સુધરેલી પ્રજા તો પખાનું પોતાના હાથમાં રાખી બીજી પ્રજા ઉપર સરસાઇ ભોગવી શકે છે. પણ તે લાલ રોમન લોકોને મળી શકે એમ ન હોવાથી ઇટાલીના લોકો લડાયક ધંધાના કેવળ બીનઅનુભવી થઇ ગયા; અને જે વિદેશી સિપાઇઓ અંતે રોમનું રાજ્ય ઉથાપવાને સમર્થ થયા તે સિપાઇઓ લડાઇનો હુન્નર રોમન સરદારો પાસેથી જ શીખ્યા. ઉપરાંત રોમને નીતિનું નુકસાન પણ થયું, કારણ કે લડાઇના શોખના અસ્તની સાથે તેમાં રહેલા સદાચારો પણ અસ્ત પામ્યા.

આ પ્રમાણે રોમનો તાલેવંત વર્ગ વિલાસને લીધે બ્રષ્ટ અને પતિત થઈ ગયો; અને ગરીબ વર્ગ સુસ્ત અને નિરૂઘમી બની રહ્યો. પણ બંને વર્ગ તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલોની જંગલી કૂરતામાં આનંદ અને ગમત માનતા એ વાતથી આપણું હૈયું ફાટી જાય છે.

આ ખેલોનો બનાવ રોમના નીતિના ઇતિહાસમાં ઘણો વિરમયકારક અને ખેદનીય છે. તથાપિ તે વાત નીતિના સ્વાભાવિક વિકાસક્રમ પ્રમાણે સમજી શકાય એવી છે. કોઈ મોટા માણસની કબર ઉપર મરેલાની શાંતિ અર્થ માણસોને અસ્પર્શ લગાવી તેમનું લોહી લાં રેડવું એ પ્રથમ ધાર્મિક ક્રિયા ગણાતી હતી. પછી એવું કારણ અપાતું કે લગાઈમાં ગયા પૂર્વે સિપાઈઓને હિંમતથી મરતાં શીખવવા માટે એવી રમતની જરૂર છે. સિવાય લોકોને બીજા લાલ પણ તેથી થતા શેહેશાહને અરજીઓ આપવાનો અને અમલદારો વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવાનો લોકોને તેથી પ્રસંગ મળતો. એવું કહેવાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં એ રમત રોમમાં પ્રથમ દાખલ થઈ હતી. પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અંત સમયમાં પછી એ રમત સાધારણ થઈ પડી હતી અને અમીરોની મીજમાનીમાં પણ એ રમત રમાવા લાગી હતી. વખત જતાં એ રમત લોકપ્રિય થવાનું એક સાધન ગણાવા લાગી; અને સીઝર અને પોમ્પીની હરીફાઈને લીધે એ રમતનો પ્રચાર બહુ વધી પડ્યો. પોમ્પીએ માણસ અને જનાવરની સાદમારી શરૂ કરી. સીઝરે એ રમતને માટે ખાસ નાટકશાળા બંધાવી અને તેમાં રેશમી ચંદરેલા બંધાવ્યો. મોટાં માણસો પોતાનાં મુએલાં સગાંના માનમાં, અમલદારોને અમલદારી મળતાં, વિજેતાઓ લોકપ્રિય થવા, અને તાલેવંત વેપારીઓ મોટા ગણાવા, એ રમત મોટા પાયા ઉપર કરાવતા; અર્થાત્ દરેક ખુશાલીના પ્રસંગે એ રમત રમાવા લાગી. પ્રથમ તો એમાં ગુલામો અને ગુનેગારો જ ભાગ લેતા, પરંતુ પાછળથી તેમાં બધા ભાગ લેવા લાગ્યા. પૈસાનો લોભ, લોકોની શાઆસી, અમીરોની અને વખતે શેહેનશાહની પણ તેથી કરીને થતી મેહેરબાની, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તે રમતમાં સમાયેલું મોતનું બોખમ પણ તુચ્છ ગણાવા લાગ્યું. અને ખેલાડી અને પ્રેક્ષક વર્ગ

અને હંદગીની બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યા. છેવટે એ રમત એક ધંધા-રૂપ થઈ પડી; અને બેલાડીનાં ટોળેટોળાં આખા ઇટાલીમાં ફરવા લાગ્યાં. છોકરાંઓ પણ એ રમત રમતા અને ધાર્મિક પવિત્ર સાધ્વીઓને પણ એ રમતના સ્થળે માનવંતી બેઠકો મળવા લાગી.

પ્રાંતોમાં પણ એ રમતનો એવો જ શોખ વધી પડ્યો; અને તેને માટે નાટકશાળાઓ બંધાઈ હતી. ટાઇબિરિયસના રાજ્યમાં એક વખત એવી એક નાટકશાળા પડી જવાથી વીશ હજાર માણસો મરી ગયાં હતાં; એપ્રીયાએ એક વખત એ રમતમાં ચૌદસે માણસોને ઉતાર્યાં હતાં. માત્ર ગ્રીસ જ આ ઘેલામાંથી મુક્ત રહ્યું હતું.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે લોકો શાંત અને સુધરેલી રમત ગમતને માટે લાયક રહ્યા નહિ. આ રમતની બરાબરી કેટલીક કેવળ બિભત્સ રમતો જ માત્ર કરી શકતી. રોમન લોકો હવે એવા થઈ ગયા કે કલ્પનાને અત્યંત ઉચ્ચેરે એવા પ્રસંગો વિના તે રાજી થતા નહિ. તેથી બ્રજ દ્વારસ અને હાસ્ય-રસ પ્રાધાન નાટકો વધી પડ્યાં; અને કર્ણુરસ-પ્રધાન નાટકો કે જેથી વૃત્તિઓ ઉચ્ચ, ઉન્નત અને રસિક થાય છે તેમનો અસ્ત થયો.

દયાની લાગણી આપણામાં સ્વભાવ-સિદ્ધ હોય છે અને જેવી મનુષ્યો પ્રત્યે એ ઉપજે છે તેવી જ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ તે ઉપજે છે. પરંતુ પરિચિતતાને લીધે તેમાં બહુ ફેર પડી જાય છે. હિંદુઓને એકવીંછી મારતાં પણ જીવ ચાલતો નથી. માંસાહારી પ્રજાને જનાવરો મારતાં કમકમાટી ઉપજતી નથી. આમ પરિચિતતાને લીધે માણસ મારવું એ વાતને રોમનલોકો એક જંગલી જાનવર મારવા જેવું ગણતા હતા. ટેવાઈ જવાથી ધાતકી વર્તણૂકમાં માણસને ધાતકીપણું લાગતું નથી. રોમના આ જંગલીપણા ઉપર અત્યારે આપણને તિરસ્કાર ઉપજે છે. પરંતુ સારામાં સારાં માણસો ઉપર પણ સમયની અસર થયા વિના રહેતી નથી, અને તરવારના આ ખેલ રોમના રાજ્યમાં સર્વત્ર નિર્દોષ ગણાતા હતા, એ વાત.

વિસરી જવી યોગ્ય નથી. છતાં એક આખી પ્રજા મનુષ્ય જીંદગી પ્રત્યે કેવળ ખેદરકારી બતાવે એ એક મોટું નૈતિક સંકટ સમજવું.

પરંતુ આ ખેલોથી ઉપજતી નૈતિક દુર્દશાનો આ સંકટ છેડો નહોતો. કોઈ પણ જાતના સ્વાર્થ વિના કેવળ ખીજના દુઃખથી આનંદની તીવ્ર લાગણી અનુભવે એવાં પણ જે માણસો થતાં હોય તો બેશક તે બહુ જ થોડાં અને કવચિત્ જ હોય છે. તથાપિ છોકરાંઓની વૃત્તિઓનું બારીક અવલોકન કરતાં અને અમુક રમત ગમતોમાં મોટાની વૃત્તિઓ તપાસતાં જણાય છે કે માણસના સ્વભાવમાં કાંઈક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે નાની નાની બાબતોમાં ખીજના થોડા થોડા દુઃખથી રાજ થાય છે. તરવારના પ્રાણુઘાતક ખેલોથી આ તત્ત્વ ખીલી નીકળી બહાર આવ્યું. શેહેનશાહ કલોડિયસને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ખેલોમાં મરી જતા માણસોના ચેહેરાનું નિરીક્ષણ કરવામાં આનંદ માનતો, કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની તેમની વેદનાના નિરીક્ષણથી આનંદ મેળવવાની કળા એ શીખ્યો હતો.

ઉપરાંત નવીનતાની ખાતર તે રમતોના જંગલીપણામાં કંઈ કંઈ જાતની ખંધાઈ અને સીતમ ઉમેરાવા લાગ્યાં. નીરોના સમયમાં ચારસે વાદ્યને સાંઠ અને હાથીઓ સાથે વઢાડવામાં આવ્યા હતા. એક વખતે એક દિવસમાં પાંચ હજાર જનવરો એમ મુગ્યાં હતાં. દ્રાજનના સમયમાં તે રમત એકસોને ત્રેવીસ દિવસ ચાલુ રહી હતી. સિંહ, વાઘ, હાથી, ગેંડા, ગ્રાહ, જરખ, સાખર, મગર અને સર્પોને પણ મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતાં હતાં. માણસોની સંખ્યા તો અસંખ્ય હતી. ડામરના ખમીશ પેહેરાવી ખ્રિસ્તીઓને બાળી મૂકી નીરોએ પોતાના બગીચામાં રોશની કરાવી હતી. એક વખત વામનરૂપ માણસોને એમ લડી મરવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. એકાદી બે વખત સ્ત્રીઓ પણ એ રમતમાં ઉતરી હતી. ટૂંકમાં હસાહસ ઉપજાવે એવા કોઈ પણ પ્રકારનું વિરમરણ થતું નહિ. કેટલાક શેહેનશાહને તો ખાણુ વખતે જંગલી જાનવરો પાસે માણસોને ચીરાવી નાખ્યા વિના ખાધેલું પચતું નહિ.

આવી અધમ દશાએ રોમના લોકો પહોંચ્યા હતા. અને જો ખ્રિસ્ત ધર્મ એ રમતોનો અંત આણુવા સમર્થ થયો નહોત તે હુનિયાની નીતિ સંબંધી વલે શી થાત એ કહેવું અત્યારે નિરર્થક છે. પરંતુ તે સમયે જાણે કોઇ મોહનમંત્રથી વશ થઇ ગયા હોય તેમ લોકોને રમતો મોહિનીરૂપ થઇ પડી હતી; અને કલ્પનાને આકર્ષે અને ઉશ્કેરે એવાં તત્ત્વો પણ તેમાં ઘણાં હતાં. ઉપરાંત હિંમત અને શૌર્યનો કૂર પાઠ લજવાતો લોકો નજરે જોતા અને વિજેતા અત્યંત આખર અને માન પામતો. રોમની કુલીન સ્ત્રીઓ અને વખતે શેહેનશાહ બાતુ પણ તેના ઉપર આશક થતી. તેથી કોઇ પુરૂષને તે ખેલમાં ઉતરવાની જો ના પાડવામાં આવતી, તો તે બહુ દિલગીર થતો. અમીર વર્ગ પણ તેમાં ઉતરતો. વળી ખેલમાં ઉતર્યા પેહેલાં સખત ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ ખેલાડીઓને પાળવો આવશ્યક હોવાથી વિધાતાની ગહન ગતિને લીધે રોમમાં સદાચારી પુરૂષો આ ખેલાડીઓ જ રહેતા.

પોતાની નૈતિક લાગણીઓને આશ્વાસન આપવા રોમન લોકો ખેલાનાં ખતાવવા પણ ચૂક્યા નથી. તેઓ કહેતા કે ધાર્મિક ક્રિયામાં નરમેધ થતો તેના કરતાં આ રમત સારી. વળી ખાસ કરીને તે ઘંધો કરનારા, ગુલામ ગુનેગાર કે લડાઇમાં પકડાએલા કેદીઓજ ખેલમાં ઉતરતાં; અને આમાંથી કોઇના મોતને માટે દિલગીર થવાનું કારણ નહોતું. તે સમયના નીતિવેત્તાઓ પણ એમ માનતા કે તે રમત જાતે ખરાય નથી, પણ તેના ઉપર કાંઇક અંકુશ ખેલવાની જરૂર છે. મૃત્યુના ખેલથી માણસનો સ્વભાવ જ બ્રજ થઇ જાય છે એ વાત છૂટી છવાઇ કોઇ કોઇ વ્યક્તિઓ જ સમજતી. સેનિકા અને પ્લુટાર્ક એ રમતની કેવળ વિરૂદ્ધ હતા. માર્કસ ઓરેલિયસ ખેલાડીઓને છુટ્ટી લરવારથી રમવાની ફરજ પાડતો. પરંતુ તે સમયના મહાન ઇતિહાસવેત્તાઓને પણ તેમાં નૈતિક બ્રજતા લાગી નથી. રોમના લોકોને માણસો કામળઅને દયાળુ જોઇતાં નહોતાં, પણ તેમને શુરવીર અને હિંમત વાનઃખનાવવાં હતાં, તેથી આ રમતને તેઓ વખાણતા. અને જે શેહેનશાહ આ રમતને ખૂબ આહતો તે બહુ લોકપ્રિય થતો.

આ રમતો કૂર અને જંગલી હતી એમાં તો કાંઈ શક નથી. પરંતુ તેટલા ઉપરથી રોમન લોકો બધી આયતમાં કૂર અને નિર્દય હતા એમ માનવું બૂલ ભરેલું છે. નીતિનું ધોરણ સમયને અનુસરીને સાપેક્ષ જ હોય છે. એક જીવડાને મારતો જૈન તરવારના ખેલમાં આનંદ માનતા રોમન કરતાં વધારે નિર્દય છે. આપણા આવા સુધરેલા જમાનામાં પણ મનુષ્યના સ્વભાવની કંઈ કંઈ વિલક્ષણતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાંક માણસો અસુક વર્ગ પ્રત્યે બહુ માયાળુ હોય છે, પણ બીજા બધા પ્રત્યે બહુ એદરકાર રહે છે. કેટલાંક માણસો રીવાજને અનુસરી કાંઈ ધાતકી કામમાં અનુમોદન આપશે, પણ રૂઢી વિરૂદ્ધ જો તે કામ હશે તો તે કદિ પણ એ કરી શકશે નહિ. રૂઢી રાક્ષસ બહુ જખરો છે. દીકરીનાં નાણાં થાય, પણ તેને ત્યાં રોટલો ખવાય નહિ. આપણી લાગણીઓ સ્વભાવે એવી તુરંગી હોય છે કે એક વાત ઉપરથી દેખીતું અનુમાન બાંધી દીધા પૂર્વે ખરી હકીકતથી તે અનુમાનને સુધારવાની બહુ જરૂર રહે છે. યુરોપની માંસાહારી પ્રજા મૂંગા પ્રાણીઓ પ્રત્યે કૂર હોય છે, પણ મનુષ્યો પ્રત્યે કૂર હોતી નથી. તુર્ક લોકો ઘણા કૂર હોય છે, પણ પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુ હોય છે. એમ કહેવાય છે કે ઇજિપ્તમાં વૃદ્ધ બીલાડીઓ માટે ઇસ્પી-તાલો (પાંજરા પોળ) હોય છે, પરંતુ મનુષ્ય જીંદગીને માટે દરકાર નથી. કરોળીઆની જાળમાં માખીઓને મૂકી તેમનાં તરફડીયાં અને મોતથી સ્પિનોઝા ગમત કરતો, છતાં તે અત્યંત ક્રોધાળુ અને ભલો માણસ હતો. કીર્તિલોભની ખાતર કાંઈ મોટો સરદાર લાખો જાનની ખુવારી કરે છે, પણ ખાનગી વર્તનમાં નરમ અને ક્રોધાળુ હોય છે. મનુષ્ય-સ્વભાવની આ વિલક્ષણતા રોમન લોકોમાં પણ દ્રશ્ય થાય છે. મેદાનની રેતીનાં કણકણ લોહીથી ખરડાએલાં જોવામાં જો માણસો આનંદ માનતાં, તે જ માણસો મનુષ્યના સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવની વાત સાંભળી ખુશીના પોકાર કરી દિશાઓ જાળવી મૂકતા. એક અમીરે પોતાના દીકરાને ચાલુ-કનો એવો માર માર્યો કે તે મરી ગયો; પણ લોકો તેથી એવા તો ગુસ્સે થઈ ગયા કે તે અમીરને તેઓએ લગભગ વીંખી નાખ્યો. ખુદ તરવારના

ખેલોમાં પણ લોકોની લાગણી સાવ યુદ્ધી થઈ ગઈ નહોતી. મૃત્યુનું અવ-
લોકન કરવાનો કેલિગ્યુલા ખુબ ખંતીલો હતો એ વાત લોકોને રૂચિર
નહોતી. ચારેપાસ મનુષ્યનું લોહી પાણીની માફક વહેતું હતું; પણ તે જ
સમયે એવો કાયદો પણ થયો હતો કે દોર ઉપર રમતા નટે નીચે જાણી
રાખ્યા વિના રમવું નહિ. આમ દયાનું ધોરણ જો કે નીચું હતું, તથાપિ
દયાની ભાવના તદ્દન નિર્મૂળ થઈ ગઈ નહોતી. અલબત્ત, તે તુરંગી અને
વિચિત્ર તો હતી.

વાંચનારને હવે વિદિત થયું હશે કે રોમમાં નીતિ-શાસ્ત્રવેત્તાઓ અને
જનસમૂહ વચ્ચે વિશાળ અંતર હતું. એક તરફથી સિદ્ધાંતીઓ ભવ્ય ની-
તિનો ઉપદેશ કરતા હતા; બીજી તરફથી લોકો બ્રષ્ટ અને લગભગ જંગલી
બની ગયા હતા. સિદ્ધાંતમાં નીતિનો વિકાસ થયો હતો, પણ વર્તનમાં તે
સંક્રાંતિ થયો હતો. તેથી કરીને જનસમૂહ ઉપર પોતાના સિદ્ધાંતની અ-
સર કેમ થાય? એ સવાલનું નિરાકરણ તે સમયે તત્ત્વવેત્તાઓને કરવાનું
હતું. માત્ર સદાચારનો અર્થ કહેવાથી અને તેની સુંદરતાના વખાણથી
લોકો સદ્વર્તનમાં પ્રવૃત્ત થઈ જતાં નથી. રોમના સ્ટોઇક તત્ત્વવેત્તાઓ
આ સવાલનું નિરાકરણ કરી શક્યા નહિ; છતાં તેમનાથી બન્યું તેટલું
તેમણે કર્યું છે, અને રોમના બ્રષ્ટ સમાજમાં પણ તેમના ઉપદેશની અસર થઈ છે.

પ્રથમતો, રોમમાં કેટલાક શેહેનશાહ બહુ સારા થયા તે સ્ટોઇક
મતના પ્રતાપે. આ શેહેનશાહોના વખતમાં લોકો સુખી થતા અને નીતિને
પ્રોત્સાહન મળતું અને તેમાંથી કાંઈક કાયમ પણ ટકતું. વળી ડાહ્યા મા-
ણસે સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવો જ જોઈએ એવો સ્ટોઇક મતનો
આગ્રહ હોવાથી સ્વદેશાભિમાનને સજીવન કર્યા વિના સ્ટોઇક મત આપાદ
થઈ શકે નહિ. તેથી રોમના બ્રષ્ટ સમયમાં પણ સ્ટોઇક મતનો અનુયાયી
દૃઢ અને હિંમતવાન જ રહેતો. તેથી કરીને બ્રષ્ટ શેહેનશાહોના રાજ્યમાં
પણ એમ લાગતું કે હજી બધું જતું રહ્યું નથી-સ્વતંત્રતા અને સદાચારનાં
બીજ છેક નષ્ટ નથી થઈ ગયાં.

સ્ટોઇક મતની ત્રીજી અસર રોમના ધારાશાસ્ત્ર ઉપર થઇ છે. ભિન્ન ભિન્ન પ્રજ્ઞાઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવવાની પોતાની શક્તિ માટે રોમ મગરર હતું અને આ બાબતમાં ગ્રીસ કરતાં રોમ બેશક ચડે છે. રોમના કાયદા અત્યારે પણ પંકાય છે. કાયદાને માટે રોમનલોકોને માન પ્રથમથી જ હતું. પરંતુ તેના પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યના કાયદા, સંકુચિત, સ્થાનિક, સૈનિક અને ધાર્મિક હતા; અને સાર્વભૌમ રાજ્યના રાજકીય અને માનસિક વિકાસના સમયને માટે અયોગ્ય નીવડ્યા. તેથી ઑગસ્ટસના સમયમાં કાયદાનું નવું બંધારણ શરૂ થયું અને છેવટે થિયોડોસિયસ અને જસ્ટિનિયનના કાયદા-સંગ્રહ બહાર આવ્યા. આ બંધારણમાં બે મુખ્ય ભાગ છે, કાયદા અને ઇનસાફ (equity)નાં સૂત્રો. અમુક અમુક બાબતોને માટે ખાસ સ્પષ્ટ કાયદા થઇ શકે છે, પરંતુ કેટલીક બાબતો કાયદામાં આવી શકતી નથી ત્યાં, અગર કાયદાનો અર્થ જ્યાં સ્પષ્ટ હોતો નથી ત્યાં, ન્યાયાધીશને ઇનસાફ આપવો પડે છે. તેથી કાયદાનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત કરે એવાં કેટલાંક સામાન્ય સૂત્રો ન્યાયાધીશને તૈયાર આપવાં જોઈએ. આ સૂત્રો સ્ટોઇક મતવાળાઓએ જ આપ્યાં છે. નાત, જાત, કે ધર્મનો તફાવત રાખ્યા વિના સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવથી વર્તવું એ સ્ટોઇક મતનો સિદ્ધાંત હતો; અને તે કુદરતનો કાયદો છે એમ તે મત કહેતો. તેથી કુદરતના કાયદા પ્રમાણે સઘળાં માણસો સ્વતંત્ર અને સરખા છે. કુદરતથી કોઇ કોઇનો ગુલામ નથી, અને કોઇ કોઇનો શેઠ નથી. તેથી ગુલામગીરી કુદરતના કાયદાથી વિરુદ્ધ છે; છતાં એ સ્થાનિક કાયદો છે, દેશનો રિવાજ છે, તેથી જ્યાં કોઇ માણસ ગુલામ છે એવી ખાત્રી ન થાય ત્યાં તેને સ્વતંત્ર ગણવો એ ઇનસાફનું એક સૂત્ર ગણાવા લાગ્યું. અર્થાત્ અનુભવથી દોરાર્ધ માણસો ગમે તેવા કાયદા સારા યા નરસા બાંધે, પરંતુ તેથી આગળ કુદરતના કાયદાનું અસ્તિત્વ છે એ ઉત્તમ વિચારની સ્પષ્ટતા માટે દુનિયાએ રોમના ધારાશાસ્ત્રીઓ અને સ્ટોઇક મતવાળાનો જ ઉપકાર માનવાનો છે.

આ પરાંપકારી અને દયાળુ સૂત્રોના પરિણામે ધણા બધા રોમપ્રયોગી કાયદા અસ્તિત્વમાં આવ્યા. રાજકીય સ્થિતિમાં, રોમના શેહેરી થવાનો હક

ધીમે ધીમે બધા પ્રાંતોને આપવામાં આવ્યો હતો; અને કુટુંબમાં પિતાની સત્તા જે કે નષ્ટ તો ન થઈ, પણ ઓછી થઈ ગઈ. પ્રાચીન કાયદા પ્રમાણે પિતાની આજ્ઞાને કુટુંબના દરેક માણસે મૂંગે મોંઢે તાબે જ થવું પડતું. સ્ત્રીની પદ્ધતિમાં જે ફેરફાર થયો તે આપણે પછી જોશું. પરંતુ પિતાની સત્તા પુત્ર ઉપર સંપૂર્ણ હતી; તે ધારે તો પુત્રને મારી પણ નાખે અને તેમાં કોઈથી વચ્ચે પડાય કે બોલાય પણ નહિ. પુત્ર પચાસ વરસનો હોય, અમલદાર કે હાકેમ હોય, કે ગમે તેવા મોટા હોય, પણ પિતાની પાસે તે બાળક જ ગણાતો અને પિતાનો ગુલામ ગણાતો. આના કાયદાથી કુટુંબમાં કલહ વધે તો તે સ્વાભાવિક છે. અને વાસ્તવિક રીતે કાયદામાં કહી હતી તેવી પિતા પ્રત્યે પુત્રની ભક્તિ રોમના ઇતિહાસમાં થોડી જ નોવામાં આવે છે. પરંતુ સુધારા વધતાં, કર્તવ્ય અને જવાબદારી અરસપરસ હોય છે એ વાતનો સ્વીકાર થવા લાગ્યો. તેથી રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં પિતાની સત્તા થઈ ઓછી થઈ ગઈ, અને પુત્રના જનમાલનું રક્ષણ થવા લાગ્યું.

ગુલામગીરીની બાબતમાં પણ સુધારાના કાયદા થયા હતા. રોમના જીવનમાં આ તત્ત્વ ધણું અગત્યનું થઈ પડ્યું હતું. એનાથી લોકોમાં સમભાવની લાગણીઓ વિસ્તૃત થઈ હતી, પણ સ્વતંત્ર વર્ગ નીતિમાં ઘણો બ્રષ્ટ થઈ ગયો હતો. ગુલામોના ઇતિહાસ તરફ જોતાં તેમની ત્રણ અવસ્થા આપણને સમજાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રાથમિક અને સાદા સમયમાં કુટુંબનો વડો ગુલામો ઉપર સ્વતંત્ર અને નિરંકુશ સત્તા ભોગવતો હતો. પણ તે વખતે ગુલામની સંખ્યા બહુ થોડી હતી. દરેક કુટુંબમાં માત્ર એકાદ બે જ ગુલામ હતા અને તે ખેતીમાં મદદ કરતા. શેઠ અને ગુલામ ખેતરમાં સાથે કામ કરતા અને સાથે ખાતા. ગૂજરાત કાઠિયાવાડમાં કણબીઓના સાથીઓ જેવી તેમની હાલત લગભગ હતી. આ અવસ્થામાં ગુલામને ત્રાસ થતો નહિ. કેટલાક ધાર્મિક તેહેવારોની તેમને છૂટી મળતી અને તે વખતે શેઠ અને ગુલામ એક જ જાતનો ખોરાક ભેગા ખેસીને જમતા. છતાં કોઈ વખત તેમના પર જુલમ પણ થતો હશે; કારણ કે દ્રવ્ય

મેળવવાના સાધનરૂપ ગુલામ ગણાતા અને ઘરડા અને નિર્બળ ગુલામને લોકો વેચી દેતા.

બીજી અવસ્થામાં ગુલામની સ્થિતિ ખુબ ખરાબ હતી. ચારે તરફ રોમનો વિજય થવાથી અસંખ્ય ગુલામો રોમમાં આવવા લાગ્યા, અને મોજ શોખ અને વિલાસ વધી ગયો. રોમનું સાદું જીવન હવે જતું રહ્યું હતું અને ધર્મની ધાર્સ્તી પણ મટી ગઈ હતી. વળી તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલ શરૂ થયા હતા અને તેથી બીજાના દુઃખની લાગણી લોકોમાં રહી નહિ. અધુરામાં પૂરું સિસિલીમાં ગુલામોએ બળવો કર્યો અને હજારો ગુલામોને રહેણી નાખવામાં આવ્યા; અને તેમના ઉપર જૂલમ થવા લાગ્યો. મેહેમાનની ગમતને માટે ગુલામને મારી નાંખવામાં આવતો. પોલિઓ નામનો રોમન ગુલામનું માંસ પોતાનાં માછલાંને ખવરાવતો. રોમની સ્ત્રીઓ તેમના માંસલ લાગમાં લાંબી ટાંકણીઓ ઘોંચી ગમત મેળવતી. ગુલામોનાં લગ્ન કાયદાસર ગણાતાં નહિ. તેથી દુરાચાર પણ તેમનામાં વધી પડ્યો.

બીજી તરફથી જોતાં તેમને સારી રીતે રાખ્યાના પણ દાખલા મળી આવે છે. ગુલામનાં લગ્ન જો કે કાયદા પૂર્વક ગણાતાં નહિ, તથાપિ લગ્નનો રીવાજ તેમનામાં હતો. વળી તેમની ખાનગી મિલકત તેમની પાસે રહેવા દેવામાં આવતી. વળી ઉદ્યોગી અને સારી વર્તણૂકવાળો ગુલામ ઇવર્ષમાં ઘણું કરી દૂરો થઈ જતો. વળી ગુલામો ઉપર જે જૂલમ કરતો તેને લોકો ધિક્કારતા અને તેનું અપમાન કરતા. કેટલાક ગુલામ વૈદ્ય હતા અને પ્રેમથી પોતાના શેઠની મંદિરામાં માવજત કરતા. કેટલાક ગુલામ શેઠના છોકરાંને ભણાવતા. ઘણાખરા ગુલામ કારીગર હતા. શેઠના કુટુંબમાં તેઓ ભળી જતા; અને શેઠ અને ગુલામ વચ્ચે મૈત્રી જામ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. એપિકટેટસ પોતે ગુલામ મટી શેઠનશાહનો મિત્ર થયો હતો. વળી તેમની સંખ્યા વધી પડવાથી તેમને માથે પડતો બોલો વહેંચાઈ ગયો હોવો જોઈએ. ગુલામની સાક્ષી લેતાં જો કે એને રીખાવવામાં આવતો, પણ એવા બનાવ કવચિત્ બનતા; અને ઘણી વખત પોતાના શેઠને તેઓ નિમકહલાલ રહેતા; અને ભયમાંથી તેમને બચાવી લેતા. કેટલીક વખતે તે

પોતાના ભોગે શેડની છંદગી તેઓ બચાવતા. તેથી કરીને કહેવાય છે તેવો જીવન તેમનાપર થતો હોય એ વાત સંભવિત લાગતી નથી; તેમ તેમની સ્થિતિ એટલી બધી બ્રજ પણ નહિ હોય. વળી બધા તત્ત્વજ્ઞો ગુલામ ઉપર દયા રાખવાનો ઉપદેશ આપતા. સ્ટોઈક મતવાળા પણ એવો જ ઉપદેશ આપતા. માણસ સ્વતંત્ર માત્ર સદાચારથી જ બની શકે છે. સેનિકા કહેતો કે વાસ્તવિક રીતે સદાચારી ગુલામ શેડ છે અને દુરાચારી શેડ ગુલામ છે. માટે સારા માણસે ગુલામ પ્રત્યે ખરાબ વર્તણૂક રાખતાં બહુ વિચાર કરવો ઘટે છે. આવા આવા ઉપદેશથી ગુલામ પ્રત્યે દયાની લાગણી રહેવા લાગી હતી.

તેથી કરીને કાયદા થવા લાગ્યા અને ગુલામની સ્થિતિ સુધરવા લાગી. આ તેમની ત્રીજી અવસ્થા. ન્યાયાધીશે સજા કરી હોય તો જ તે ગુલામને બંગલી પ્રાણીઓ સાથે લડાઈમાં ઉતારવો, નહિ તો નહિ; એવો કાયદો થયો. વૃદ્ધ કે માંદા ગુલામને શેડ રખડતો મૂકી દે અને તે સાબને થાય તો તે સ્વતંત્ર થતો. શેડની સામે ગુલામોની ફરિયાદ સાંભળવા નીરોના સમયમાં એક ન્યાયાધીશ ખાસ નીમાણો હતો; અને શેડ ગુનેગાર માલમ પડે તો શેડને સજા કરવાની તેને સૂચના હતી. પ્રસંગે પ્રસંગે ગુલામના રક્ષણ માટે કાયદા થતા ગયા અને ગુલામની સ્થિતિ આમ સુધરવા લાગી હતી.

આ પ્રમાણે સ્ટોઈક મતનાં ઘણાં સૂત્રો કાયદામાં રૂપાંતર પામી ગયાં. પરંતુ રોમના તત્ત્વવેત્તાઓ બીજી કેટલીક સીધી રીતે પણ લોકોના આચરણને કબજામાં રાખતા હતા. મરતી વખતે માણસો ચિત્તના સાંત્વન અને હિંમત માટે તત્ત્વવેત્તાઓને પાસે રાખતા; અને તેમના મુઆ પછી આ તત્ત્વવેત્તાઓ તેમના કુટુંબને દિલાસો દેતા. વ્યવહારમાં માણસોની ગુંચવણ અને મુશ્કેલીનો તોડ પણ તેઓ કરી આપતા; અને માણસો બેઠને તે પ્રમાણે ખરો ઉપદેશ તેઓ આપતા. વળી લોકોને કેળવણી આપવાનું કામ મોટે ભાગે તેમના હાથમાં રહ્યું હતું, અને મોટાં મોટાં કુટુંબોમાં ઘણું કરીને અકેકા તત્ત્વવેત્તા રાખવામાં આવતો. વળી સામાન્ય લોકોને ઉપદેશ આપવા ઉપદેશકોની સંસ્થા ઉભી થઈ અને તે ઘણી વિસ્તાર પામી.

આ ઉપદેશકોના બે વર્ગ હતા. એક વર્ગ સન્યાસી હતો અને તે સ્ટ્રોઇક મતના સાધુ કહેવાતા. આ સાધુઓ સિનિક હતા. આ વર્ગ કુંવારો રહેતો અને તેમનો ઉદ્દેશ માત્ર લોકોને ઉપદેશ આપવાનો હતો. આ સાધુઓ રહેણી કરણીમાં સાવ સાદા, દુનિયાની દરેક મોજમજની દૂર રહેનારા અને છતાં સ્વભાવે આનંદી અને સંતોષી રહેનારા હતા. દરેક માણસને રસ્તામાં હિંમતથી રોડીને પણ ઉપદેશ આપવાનો તે પોતાનો હક ગણતા; અને તેમાં મૃત્યુ કે દુઃખનો વિચાર પણ તેઓ કરતા નહિ.

બીજો વર્ગ તાત્વિક વક્તાનો હતો. આ વર્ગનું વર્તન સન્યાસી વર્ગથી સાવ ઉલટું જ હતું. અંગ ચેષ્ટામાં કુશળ અને પોશાકની દરેક નાની બાબતમાં પણ સંભાળ અને શોખથી લોકોનું મન હરવામાં ચતુર એવા આ વક્તાઓના ભાષણમાં લોકોને રસ પડતો. મોટે ભાગે તેઓ શુદ્ધિમાન કે નીતિમાન નહોતા; તેથી તેમની સફળતા બતાવી આપે છે કે એ વખતે લોકો શુદ્ધિમાં અને નીતિમાં કેવા ઉતરી ગયા હતા. ઘણીવાર તો તેઓ નાટકીય ભાષણ આપતા અને નિર્જીવ વાતો વિષે પણ લાંબુ લાંબુ બોલી લોકોને મોહ ઉપજાવતા. ગામેગામ મુસાફરી કરી તેઓ વાદવિવાદમાં ઉતરતા અને આડતેડ પ્રશ્ન પૂછી આગલાને મુંઝવી દેતા. ઘણાખરાઓ પૈસો પુષ્કળ મેળવ્યો હતો અને મુસાફરીમાં ભપકા અને મોઠા રસાલો તે રાખતા. તેમને જોઈને લોકો ખુશ થઈ જતા, અને તેથી જ લોકોના વિચાર ઉપર ભારે અસર કરવા તેઓ શક્તિમાન થતા હતા.

કેટલાક તત્ત્વવેત્તા પોતાના સિદ્ધાંતનો બોધ કરવા વક્તાનો ધંધો કરતા હતા અને તેથી આ વર્ગનો સંઘ સ્ટ્રોઇક મતની સાથે જોડાયો. આવા સ્ટ્રોઇક વક્તાઓમાંથી બે ચાર તો બહુ સારા નીકળ્યા હતા અને લોકોની દાઝ બાળી ઉત્તમ બોધ તેઓ આપતા. પરંતુ શુદ્ધિમગ્નો જમાનો હવે અસ્ત થયો હતો, અને એકંદરે તે વર્ગ શુદ્ધિમાં નિર્માણ હતો; અને વિદ્વત્તાના દંભ અને ડોળમાં કાળક્ષેપ કરતો. તેમના બધા વિચારનું વલણ પશ્ચાતદર્શી અને પ્રાચીન હતું. વાતચિતમાં રૂઢિ-બ્રજ અને અપરિચિત

શબ્દો વાપરવામાં તેઓ બૂધણ માનતા; શબ્દોના મૂળ ધાતુ શોધવાની સીવટ રાખતા; અને વ્યાકરણ અને ઉચ્ચારના નિરર્થક પ્રશ્નો ઉભા કરી વાદવિવાદમાં પડતા. વિચારમાં સાહસ કે સ્વતંત્રતાનો તેમનામાં લગભગ લોપ થઇ ગયો હતો, અને શુષ્ક તર્કના અભ્યાસનો શોખ વધી ગયો હતો. સદાચાર ઉપર તેમને ખરો પ્રેમ હતો, પણ તે પ્રેમ પણ ડોળી અને પશ્ચાત-દર્શી હતો. દૂંકામાં મધ્યકાળના સૂક્ષ્મ તાકિદો જેવા લગભગ તેઓ હતા.

સ્ટોઇક મતમાં જે સાર્વત્રિક અને સાર્વજનિક તત્ત્વ હતું તેનો ફેલાવો કરવામાં આ વર્ગ બહુ સહાયભૂત થયો હતો; પરંતુ આ વર્ગને લીધે સ્ટોઇક મતની પડતી પણ વેહેલી આવી; કારણકે સ્ટોઇક મતમાં નિરર્થક અનુમાનો, વિચારોની સૂક્ષ્મતા અને લોકમત વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો ગુપ્ત રહ્યા હતા તે વર્ગ બહાર લાવ્યો. વળી તત્ત્વજ્ઞોને રાજ્ય તરફથી આશ્રય મળતો હોવાથી ત્રણ નીતિબ્રષ્ટ લોકો દાદી રાખી તત્ત્વજ્ઞતાનો પોશાક પેહેરી લોકોને છેતરવા લાગ્યા; તેથી કરીને તે વર્ગની અવગણના થવા લાગી; ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે સ્ટોઇકમત ઉપર લોકોને કંટાળો આવવા લાગ્યો. આટલું છતાં પણ કદાપિ સ્ટોઇકમત સજીવન રહેત. પરંતુ લોકોનાં મન એક નવિન દિશામાં—પૂર્વ તરફના ધર્મો પ્રત્યે, વળવા લાગ્યાં હતાં; અને ખ્રીસ્તિય ઇત્યાદિ તત્ત્વજ્ઞતાઓની દૃષ્ટિ તળે એક અસપ્તવાદ (Mysticism) ઉભો થવા લાગ્યો હતો, જેમાં ઇશ્વરતા અને પ્લેગેના તત્ત્વજ્ઞતાનું મિશ્રણ હતું. આથી કરીને રોમન લોકોના આચરણનું રૂપાંતર કેવું થયું તે હવે આપણે જોઈશું.

સ્ટોઇકમત હવે કેવળ શુષ્ક તર્કવાદી થઇ ગયો હતો; અને માત્ર ત-કરારી, અસંતોષી, અને માનસિક ગુંચવણો ઉભી કરવામાં જ કુશળ હોય એવા મતની સામે હમેશાં અસપ્તવાદ ઉભો થએલો છે. વળી હૃદયગત આવિર્ભાવને સદાચારમાં આગળ પડતું સ્થાન લાંબા સમયથી અપાવા લાગ્યું હતું અને એ વાત અસપ્તવાદને અનુકૂળ હતી અને સ્ટોઇકમતને પ્રતિકૂળ હતી. વળી રાજકીય અને વેપારી કારણોને લીધે પૌર્વાત્ય વિચારોને રોમમાં

પેસવું અને ફેલાવું અનુકૂળ થઇ પડ્યું હતું. વેપારને લીધે મિસર અને ઇટાલી નિરંતર સંબંધમાં આવતાં હતાં. પોતાના ધર્મને સુસ્તપણે વળગી રહેનારા પૂર્વ તરફના શુદ્ધાત્મા રોમમાં મંખ્યાબંધ હતા. વેપારને માટે અલેક્ઝાંડ્રિયામાં અનેક જાતના લોકો આવતા, અને તેમના સંસર્ગથી ત્યાં એક એવો મિશ્રવાદ ઉભો થયો કે જેની અસર આખી દુનિયા ઉપર થઇ છે. આ મિશ્રવાદ તે નવીન-પેટો મત છે.

પરંતુ આ પરિવર્તનનું પ્રખળ કારણ તો રોમના રાજ્યમાં હવે લોકોને ધર્મભાવનાની જરૂર હતી તે છે. ઇશુખ્રિસ્તના જન્મ પૂર્વના શતકમાં અને પછીના પચાસ વરસમાં રોમની અનાસ્થા છેક છેલ્લા શિખરે પહોંચી હતી. રાજકીય કારણોને લીધે રોમના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની જૂની રહેણીકરણી એકદમ ખદલાઇ ગઇ તેથી, અને સાર્વભૌમ રાજ્યમાં અનેક ધર્મોની સરખામણી થવા લાગી તેથી, રોમન લોકોમાં સંપૂર્ણ અનાસ્થા ઉપજી આવી હતી. છતાં સાથે સાથે જાદુ અને જ્યોતિષના વેહેમો પણ તેમનામાં પ્રચલિત હતા એ હકીકત આગળ કહેવામાં આવી છે. વળી સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન પણ તેમનામાં મોટું હતું. તેથી વેહેમને દાખલ થવાનો અવકાશ હજી ઘણો હતો. પરંતુ પ્રથમ સૈકાના અધવચમાં આસ્થા અને પૂજ્યશુદ્ધિ તેમનામાં આવવા લાગ્યાં, દેવપૂજા પાછી દાખલ થવા માંડી, અને ધર્મ-ક્રિયાઓની સાથે નીતિને સંયુક્ત કરવાનો ઉપદેશ થવા લાગ્યો. દેવ-વાણી પ્રત્યે આસ્થા પાછી સજીવન થઇ. વળી આદ્ય ઉપર આદ્ય આવવાથી રાજ્યનો અસ્ત નજરે દેખાવા લાગ્યો તેથી સ્વદેશાભિમાનની જે લાગણી ધર્મની ગરજ સારતી હતી તે નષ્ટ થઇ અને લયંકર મરડીને લીધે વેહેમનું રાજ્ય પ્રખળ થયું. વળી આત્મા સંબંધી વિચાર કર્યા વિના માણસો લાંબો કાળ રહી શકતાં નથી; અને ધર્મ-ભાવના આપણા સ્વભાવનું એક તત્ત્વ હોવાથી તેની અવગણના પણ લાંબો કાળ થઇ શકતી નથી. શરૂઆતના રોમન સ્ટોઇક મતમાં ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની હિમાયત હતી. તે મત કહેતો કે વર્તમાન જન-સ્વભાવમાંથી આખું નીતિ-શાસ્ત્ર નીપજી આવે છે, માટે તેના પાલન માટે કોઇ ચમત્કારિક બાહ્ય સાધનની

અપેક્ષા નથી. પરંતુ નવીન પ્લેટોમતમાં ધર્મ-ભાવના મુખ્ય હતી, અને એ વાત સમયને રૂચતી હતી.

નવીન પ્લેટો મતમાં પ્લેટોની દિલસુરી અને મિસરની ધર્મ ભાવનાનું સંમિશ્રણ છે. પ્લેટોની દિલસુરીમાં સદાચારનું મૂળ અને નમુનો ઇશ્વર છે એમ માન્યું છે; મનુષ્યો ઉપર અસર કરતા ગૌણદેવો (Daemons) નો સ્વીકાર છે, અને લોક-માન્ય ધર્મોનો યુક્તિ પૂર્વક અને સંતોષકારક ખુલાસો છે. મિસરના ધર્મમાં ચિત્તની શાંતિ અથવા સમાધિને પરમ સુખની દશા માની છે, અને ખાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ચિત્તને વિશુદ્ધ કરવાનો તેમાં પ્રયાસ છે. પ્લેટોની દિલસુરી યુક્તિપ્રધાન છે; મિસરનો ધર્મ ભાવના-પ્રધાન છે. આ બંનેના મિશ્રણથી એક મોટી ધાર્મિક સુધારણાનો જન્મ થયો છે.

પ્લેટોની દિલસુરીના ગ્રીક-વલણનું મુખ્ય દષ્ટાંત પ્લૂટાર્ક છે. પ્લૂટાર્કના મતમાં વિવેક-બુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર છે, અને તેના ઉપદેશમાં મુખ્યત્વે કરીને એકશ્વરવાદ છે. ઇશ્વરનો એક જ છે, પણ તેના ભિન્ન ભિન્ન દૈવી ગુણોને ભિન્ન ભિન્ન દેવ માની લોકો પૂજે છે; તેથી અનેકદેવવાદ અને એકશ્વરવાદમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ઇશ્વર કે દેવ કૂર કે અનીતિમાન કદિ હોય જ નહિ. જે લોકો એમ માનતા હોય તે વેહેમી અને ભ્રાંત છે. સારા નીતિમાન માણસે ઇશ્વર કે દેવથી ડરવાની કાંઈ જરૂર નથી. મૂર્તિપૂજા અજ્ઞાની છે; તેઓ મૂર્તિના કારીગરોને માને છે, પણ તત્ત્વવેત્તાને માનતા નથી. ઇશ્વર સૌંદર્યની મૂર્તિ છે એ વાત ખરી, પણ તે સુંદરતા શારીરિક નથી હોતી. જ્ઞાનીને તો ઇશ્વર દિવ્ય ભવ્યતા, ક્રામણતા, દયા અને નીતિનું સ્વરૂપ જ સમજાય છે. પરંતુ પ્લૂટાર્ક હજી ઘરાઘરા એકશ્વરવાદી નહોતો. દેવ-વાણીમાં હજી તેને આસ્થા હતી; વંશપરંપરા સગ્ગની વાત એ માનતો; અને ખાસ દૈવી ચમત્કારનો સિદ્ધાંત પણ તે સ્વીકારતો; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેનો એકશ્વરવાદ હજી શુદ્ધ નહોતો.

રાયરનો મેક્સિમસ પણ તેની પછી એકશ્વરવાદનો જ ઉપદેશ આપતો હતો. દેવ સંબંધી બધી વાતો તે રૂપક રૂપે સમજાવવા લાગ્યો. વળી તે

કહેતો કે દેવોને પોતાને તો પોતાની મૂર્તિઓની આવશ્યકતા કશી નથી, પણ જન-સ્વભાવની નિર્બળતાને લીધે પોતાની ભાવનાઓને સ્થિર કરવા માટે માણસોને દૃશ્ય ચિહ્નોની જરૂર રહે છે. તેથી દૃઢ ચિત્તવાળાં માણસોને મૂર્તિ-પૂજા નકામી છે. આમ હોવાથી મૂર્તિઓ મનુષ્યની ઇશ્વર-ભાવનાનાં નિર્દોષ ચિહ્નો માત્ર છે, અને પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે જૂદી જૂદી પ્રજામાં જૂદી જૂદી જનની મૂર્તિઓ હોય છે. મિસરના લોકો પ્રાણીઓને પૂજે છે, અને પારસીઓ અગ્નિને પવિત્ર માને છે. પરંતુ ગમે તે રૂપે પૂજે, પણ ઇશ્વર તો એક જ છે એટલું લોકો સમજે તો બસ છે.

વળી ગૌણદેવોની માન્યતા એ વખતે બહુ પ્રચલિત હતી. તત્ત્વવેત્તાઓ પણ તેમનું એ અસ્તિત્વ સ્વીકારી ખુદાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરતા. આ મતની સ્પષ્ટતા એપ્યુલિયસે બહુ કરી છે. તેના મત પ્રમાણે આ દેવો કિંવા-ડીમનો અંતરિક્ષમાં રહેતી જીવ-સૃષ્ટિ છે, અને આપણી પ્રાર્થનાઓ ઉપર પહોંચાડી આપણને તેઓ મદદ મેળવી આપે છે. અર્થાત્ તેઓ રાજના મુખ્ય તોફર જેવા છે, અને દરેકને જૂદાં જૂદાં કામ અને ખાતાં સોંપેલાં હોય છે. ઉપરાંત આ ડીમનો વળી આપણા સદાચારના સંરક્ષક અને આપણાં કાર્યનાં નોંધનારા હોય છે; અને દરેક માણસના રક્ષક રૂપે આવો એક ડીમન હોય છે અને આખી જીંદગીમાં તેના સાક્ષી રૂપે એ હાજર જ રહે છે. તેથી મુઝા પછી એની સાક્ષી ઉપર આપણા કાર્યનો ઇનસાફ ત્યાં થાય છે.

ધર્મ-સુધારણાના આવા આવા પ્રયાસથી ખ્રિસ્તિધર્મના એકેશ્વરવાદનો માર્ગ બહુ સરળ થઈ પડ્યો. અનેકદેવવાદમાં અનેક દેવો પોતપોતાનું કામ કર્યા જતા, અને વખતે માંડોમાંડે વઢતા અને મારામારી કરતા. એંતે સૌ ઈંદ્રની આજ્ઞા પાળતા થયા. એકેશ્વરવાદ પ્રમાણે એક જ ઇશ્વર આ ડીમનો દ્વારા વિશ્વ-નું રાજ કરવા લાગ્યો. આમ લોકોની શુદ્ધિ ઇશ્વર પ્રતિ વળતી થઈ; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને પણ એટલું જ બોધતું હતું. વળી તેથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે નૈતિક અને માનસિક વિકાસના પ્રાપ્ત ધોરણને અનુરૂપ પોતાની ધર્મ-

ભાવના ઉચ્ચ કરવા અને ધર્મના કાનુનને અમુક અંશે નૈતિક સુધારણાના ઉપાય બનાવવા માટે માણસો ઇતેજ્ઞ હોય છે. વળી ધર્મ-ભાવનાના એ સુખ્ય પ્રકાર-જ્ઞાન અને લક્ષિત-જે આપણને હવે સર્વત્ર નજરે પડે છે તે એ પ્રકાર પણ આ પ્રયાસોમાં સ્પષ્ટ દીસી આવે છે. ગ્રીક તત્ત્વચિંતન યુક્તિ-પ્રધાન અને મિશ્રવાદી છે. મિસરનું તત્ત્વચિંતન લક્ષિત-પ્રધાન અને ગૂઢ છે. ગ્રીસનો તત્ત્વચિંતક પોતાના ધર્મ ઉપર પણ ટીકા કરવા મંડી જતો. મિસરનો ધાર્મિક પુરુષ દૈવી હાજરી આગળ વિચારશક્તિને કંગાલ ગણી ગરીબા-ધથી નમી જતો, તેથી યુરોપના નૈતિક જીવનમાં એક નવીન અંશનો પ્રવેશ થયો; અને તે અંશ ધાર્મિક પૂજ્ય બુદ્ધિ અને ધર્મને માટે ધાસ્તી યુક્ત માન હતો.

આ બન્ને પ્રજાના જીવનમાં પડતો ભેદ પણ આ ભેદને લઈને સ્પષ્ટ થાય છે. ગ્રીસના ધર્મમાંથી વણી રમતો અને ઉત્સવ ઉપજ્યાં છે; અને ધર્મની ધાસ્તી તે લોકોમાં બહુ ઓછી હતી. મિસરમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ગુલ્લ ભેદ અને રૂપક રહેતાં, અને બ્રહ્મચર્ય, માંસાહારનો ત્યાગ, પવિત્રતા છત્યાદિ ક્રિયાઓના લાંબાકાળ પર્યંત સેવનથીજ ઇશ્વર-પૂજનને માટે યોગ્ય થવાતું. કુદરતના મહાન્ બળોની ગણતરી દેવ તરીકે થતી હોવાથી અને ગુલ્લ ચિહ્નોથી તે બળો ઢંકાએલા હોવાથી એક ગંભીર પ્રકારની ધાસ્તી તેમના ધર્મમાંથી ઉપજતી હતી.

આ પૌર્વાત્ય ધર્મના પ્રવાહની જોડે આચરણના વિચાર અને તત્ત્વ-દર્શનના સિદ્ધાંતો જે ઘસઘાઈ આવ્યા તે પણ તેવાજ પ્રકારના હતા. વિચાર-પરંપરાથી પ્રાપ્ત થતા નિગમનો કરતાં સમાધિથી થતું અંતર્જ્ઞાન વધારે કિંમતી છે એ વલણ પૌર્વાત્ય ધર્મનું સુખ્ય હતું. નવીન પ્લેટો મત અને સ્ટોઇક મત બન્નેમાં સર્વાત્મવાદ છે, પણ તેમાં ભેદ બહુ છે. બન્ને મતમાં મનુષ્યની એકતા ઇશ્વર સાથે કરી છે; પરંતુ સ્ટોઇક મતમાં મનુષ્યનું ગૌરવ વધારવા તે કરી છે અને નવીન પ્લેટો મતમાં ઇશ્વરનો મહિમા બતાવવા તે કહી છે. સ્ટોઇક મતમાં સદાચારી મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ સૃષ્ટિમાં કશું નથી; નવીન પ્લેટો મતમાં માણસમાં ઇશ્વરીક અંશ છે પણ તે અંશ શરીરની

સત્તાથી દબાઇ ગએલું ઝાંખું, સુસ્ત અને ગુપ્ત પડ્યું રહે છે. તેથી આ શરીરને વશ કરવું અર્થાત્ દુષ્ટ મનોવિકારનો નિઝદ્ધ કરવો એ હંદગીનું પરમ કર્તવ્ય છે. મૃત્યુથી આત્મા અને શરીર તદ્દન ભિન્ન થઇ જાય છે; માટે જ મૃત્યુ અત્યંત ઇચ્છણીય છે. આમાંથી તપોવૃત્તિનો પ્રચાર શરૂ થયો; અને અધ્યાત્મિક તરવદર્શન ઉચ્ચ ગણાવા લાગ્યું. ઇશ્વરની ઝાંખી કરવી હોય તો માણસે ઈદ્રિયજન્ય વિલાસથી તદ્દન અળગા રહેવું જોઇએ. ઈદ્રિયો સત્યની વિરોધી હોવાથી તેમની સત્તાને કેવળ નિર્મૂળ કરી નાંખવી જોઇએ. સત્યનું ઓળખાણ કરાવવા માત્ર બુદ્ધિજન સમર્થ છે. પરંતુ આ બુદ્ધિ એટલે તર્કશક્તિ એમ સમજવાની ખૂલ કરવી નહિ. વસ્તુના સામિપ્ય માત્રથી વસ્તુનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનનું નામ આ બુદ્ધિ; અને તે વિવેચના, પૃથ્વ્વરણુ, સરખામણી કે તર્કથી કાઢેલા અનુમાનથી તદ્દન ભિન્ન છે. આ સદજ્ઞ જ્ઞાનશક્તિ લાંબા અભ્યાસથી જ આવે છે. શરીરરૂપી દીવાલથી આપણામાં ઢંકાઇ રહેતો દૈવી અંશ લાંબી અને દૃઢ અંતર્મુખતાથી જ જોવાઇ શકાય છે. માટે અભ્યાસથી વૃત્તિને દૃઢ કરી સાર્વત્રિક ચેતન (યક્ષ) ની સાથે એક રસ થઇ જાયો. આ શાંતિ, આ મોક્ષ કિંવા નિર્વાણ સદાચારની અંતિમ અવસ્થા છે. નિર્ગુણ, નિરાકાર આ 'એક' જેને અલેકઝાન્ડ્રિયાની ત્રિમૂર્તિમાં 'પ્રથમ પુરુષ' કહે છે તે જ સત્ય છે એવો આધ્યાત્મિક વિવેક મનુષ્યના વિચારની પરિસીમા છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા સમાધિની દશાએ પહોંચવું એ સદાચારનું શિરોચિહ્ન છે. આ દશાએ પ્લોટિનસ ઘણી વાર પહોંચ્યો હતો અને પોરફાઇરી એક જ વખત પહોંચી શક્યો હતો. તર્ક-પદ્ધતિ અહીં નિરૂપયોગી છે એટલું જ નહિ પણ તે ભ્રમાત્મક છે. દૈવી વસ્તુઓ પરત્વે માણસનું કામ નવું ઉપજાવવાનું કે મેળવવાનું નથી, પણ જે છે તેને બહાર ખેંચી કાઢવાનું છે. અને શાંતિ અને દૃઢ નિદ્ધિયાસનથી એ વાત બની શકે છે. માટે સાંસારિક દરેક બાબતમાંથી મનને વાળી લેતાં પ્રથમ શીખવાનું છે.

આ વાત નવી નથી. ઘણા જમાનામાં જુદે જુદે નામે આની આ વાત કહેવામાં આવેલી છે. ગૃહાર્થવાદ, અલખવાદ, અધ્યાત્મવાદ, પ્રેરણા

કે ઇશ્વર કૃપા ગમે તે નામ તેને આપો, પણ તે બધાનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે ઇંદ્રિયોથી પર જ્ઞાનનાં કેટલાંક દ્વાર આપણને પ્રાપ્ત છે એવી માન્યતા આપણા અંતરના અંતરપડમાં રહેલી છે; અને મનની કેટલીક અવસ્થા એવી હોય છે—નૈતિક અને માનસિક પ્રકાશના કેટલાક અંશો આપણને હોય છે કે આપણી સામાન્ય શક્તિઓ વડે તે સમજવી શકાય એમ નથી. આપણી તર્ક શક્તિની વિચારશીલતા, ભીરૂતા અને ચંચળતાને બદલે નવીન પ્લેટો મતમાં કલ્પનાના હર્ષોન્માદનો સ્વીકાર છે, અને તેને માટે બીજી બધી માનસિક શક્તિઓનો ભોગ આપવાનું કહ્યું છે. તેથી થયું એમ કે લોકો ભોળા અને વહેમી થઈ ગયા, કારણ કે વિવેચના શક્તિનો અંકુશ જતાં કલ્પના નિરંકુશ બની ગઈ અને તેથી તેમાં ભ્રષ્ટતા અને ભ્રાંતિનો અવકાશ રહેવા લાગ્યો. આગલા કોઈ પણ મત કરતાં આ મતમાં ચિત્તની વિશુદ્ધિ ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ વિચાર અને કૃતિને છૂટાં પાડવાની ગંભીર ભૂલ પણ આ મતે કરી છે. જે સદાચાર કૃતિમાં પ્રતીત થતો ન હોય તેને સદાચાર તરીકે સ્વીકારવાની રોમના તત્ત્વચિંતકો સાફ ના કહેતા. પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને ખેડૂત જે એસી રહે અને હજી ફેરવે નહિ, તો તેથી ધાન્ય નીપજી જતું નથી. કેવળ જ્ઞાનથી શયદો શો ? વૈદ્યની કુશળતા ક્યારે ગણાય કે રોગીનો રોગ મટાડે ત્યારે. અર્થાત્ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ માણસે બીજાના લલા માટે કરવાનો છે. આપણી માફક પરમેશ્વર આજસુ થઈ જાય તો પછી દુનિયા ચાલશે કેમ ? પરંતુ નવીન પ્લેટો મતનો સદાચાર સામાજિક રહેતો નથી, કારણ કે તે મતમાં સમાધિ જ સદાચારની સર્વોત્તમ દશા મનાએલી છે, અને વૈરાગ્ય વૃત્તિ તે દશા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. પણ વૈરાગ્ય-વૃત્તિ અને સાંસારિક પ્રવૃત્તિ એક બીજાનાં વિરોધી છે. તેથી રોમના તત્ત્વચિંતનને છેલ્લો ફટકો મારવાની ખાસ યોગ્યતા નવીન પ્લેટો મતમાં હતી.

આ પ્રમાણે નવીન પ્લેટો મતને લીધે સામાજિક જીવનની પ્રવૃત્તિ અંધ પડી અને વિવેચના-શક્તિ મંદ થઈ. વળી આગળ જતાં દૈવી ચમત્કારની વાતો બહુ મનાવા લાગી તેથી અને ગૌણદેવોના સિદ્ધાંતથી સ્ટોઇક

કુદરત વાદ સૂઝ ગયો. આત્મહત્યામાં દોષ ગણાવા લાગ્યો, કારણ કે કર્તવ્યનું જે સ્થાન આપણે માટે ઇશ્વરે નિર્મિત કર્યું હોય તે તજવામાં પાપ છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મહત્યા કરતી વખતે માનસિક ગભરાટને લીધે આત્મા દૂષિત થાય છે એવી માન્યતા થવા લાગી હતી. વળી પરલોકનું અસ્તિત્વ પણ સૌ માનવા લાગ્યા હતા, કારણ કે રોમની મોટાઈ નાટ થતાં ‘‘ ઇશ્વરના દરબાર ’’ની વાત ‘લોકોનાં મન ઉપર ધીમે ધીમે સ્થિત થવા લાગી; અને ગુલામોની સંખ્યા જે રોમમાં અસંખ્ય હતી તેમને આ વાત બહુ રૂચિર થઈ પડી. ઉપરાંત નીતિ અને ધર્મનું સંમિશ્રણ થતું અને મંદિરમાં થતી ધર્મક્રિયાઓથી નૈતિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે એવો વિચાર પ્રસર્યો, આ બધાં પરિણામ નવીન પ્લેટો મતમાંથી ઉપજી આવ્યાં.

દ્વંકમાં, આખા પ્રકરણનો સાર આમ છે; રોમમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો ત્યારથી તે ખ્રિસ્તિધર્મની સ્થાપના થઈ તે દરમ્યાન નીતિનાં એકંદર વલણો રોમન પ્રજામાં કેવાં હતાં તે આપણે જોયું; અને સંજોગોને લઈને નીતિનું ધોરણ કેવી રીતે બદલાતું ગયું તે પણ આપણે તપાસ્યું. વ્યક્તિઓની નૈતિક કે માનસિક શક્તિઓમાં ગમે તેવી વિવિધતા હોય, પરંતુ જનસમૂહના એકંદર સ્વાભાવિક કે નૈતિક ધોરણમાં ઝાઝો ફેર હોયો સંભવિત નથી; તેથી કરીને કોઈ પ્રજામાં કોઈ સદાચાર વા દુરાચાર અસ્થાને ગણાતો હોય તો તેનું કારણ તે પ્રજાના અમુક સંજોગોમાંથી જ શોધવાનું હોય છે. તે પ્રમાણે રોમના આચરણના ઇતિહાસની ત્રણ અવસ્થા આપણને પ્રતીત થાય છે.

કેટા અને સિસેરોના સમયમાં રોમના સદાચારનું સ્વરૂપ શુદ્ધ રોમીય હતું. સ્ટોઇક મતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ સ્વરૂપ સમજાવી શકાતું હતું એ વાત ખરી, પણ તે સ્વરૂપ રોમમાં અસલથી જ ચાલ્યું આવતું હતું. તે વખતનો રોમન નર દૃઢ, સહનશીલ, વ્યાવહારિક અને ઉન્નત હતો. કાળે કરીને આ સ્વરૂપમાં ગ્રીક વળણ દાખલ થયું; અને તે કોમળ અને દયાળુ હતું. કેવા કેવા સંજોગોથી આ તત્ત્વ રોમના સદાચારમાં દાખલ થઈ ગયું

તે આપણે ઉપર જોયું છે. પરંતુ આ તત્ત્વ દાખલ થવાથી સ્ટૉઇક મત નિર્બળ થતો ગયો, અને છેવટે લોકમાન્ય ધર્મ સુધારવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા રોમન પ્રજામાં ઉદ્ભવ પામી. આ બીજી અવસ્થાના નૈતિક નમુનામાં રોમ અને ગ્રીસના સદાચારનું સંમિશ્રણ હતું.

ત્રીજી અવસ્થામાં રાજનું રાજ્ય લાંબે વખત ચાલુ રહેવાને લીધે રોમન પ્રજામાં સામાજિક ચંચળતાનો ધીમે ધીમે અસ્ત થઇ ગયો. વક્તાઓનું પરિચય વધી પડવાથી માનસિક શક્તિમાં માત્ર વિતંડા અને શુષ્ક તર્ક રહ્યાં. લાગણીઓને કેળવવાની પ્રથા વધતી ચાલી, અને છેવટે લોકોને ધર્મ ભાવનાની ઇચ્છા પ્રયત્ન થઇ. અનેક નાનાં નાનાં કારણોને લીધે સંસાર-યાત્રાવાદનો નાશ થયો અને ધીમે ધીમે અલેક્ઝાંડ્રિયા નીતિ શાસ્ત્રનું મુખ્ય મથક થઇ પડ્યું. તેથી રોમીય નૈતિક સ્વરૂપ નષ્ટ થયું, અને છેવટે નવીન પ્લેટો મત લોકોની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. આ મતની અસરથી માણસોનાં મન અંતરાભિમુખ, ભોળાં અને વેહેમી થઇ ગયાં; અને સમાધિના ભ્રમમાં પોતાની ઇચ્છિત અવસ્થા પામ્યાં છે એમ માની માણસો એકાંત-વાસી થવા લાગ્યાં.

શેહેનશાહત, ગુલામગીરી અને કૂર રમતોના પરિણામે રોમ કેવળ ભ્રષ્ટ થઇ ગયું હતું. આ ભ્રષ્ટતા મટાડવાનો પ્રયાસ દરેક પંથે કર્યો હતો. સ્ટૉઇક મતે સારા નરસાનો મોટો મોટો ભેદ સ્પષ્ટ સ્થાપ્યો, સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવની વહાર કરી, ઉત્તમ સાહિત્ય અને ધારા-શાસ્ત્ર ઉપજાવ્યાં અને પોતાની નૈતિક વ્યવસ્થાને સ્વદેશાભિમાનમાં લગાડી દીધી. ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનની અસરથી લોકોમાં કામળ ગુણો દાખલ થયા અને સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ સારા નરસાનો ભેદ સ્પષ્ટ થયો. અને નવીન પ્લેટો મતથી ધાર્મિક પૂજ્યશુદ્ધિની ભાવના જનપ્રત થઇ; નમ્રતા, ભક્તિ અને વિચારની વિશુદ્ધિનો ઓધ થયો, અને નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુને માણસ સાથે નહિ પણ ઇશ્વર સાથે સંબંધ છે એ વાતથી લોકો પરિચિત થયા.

પરંતુ એજ સમયે ખ્રિસ્તધર્મ ધીમે ધીમે બહાર આવતો હતો;

અને છેવટે એ ધર્મ નીતિની બાબતમાં આખી દુનિયાનો ગુરુ થઇ પડ્યો. સ્ટૉઇક મતનો સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવ, ક્રોમળ ગુણોને માટે ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓનો પક્ષપાત, અને મિસરના ધર્મમાં પૂજ્ય-શુદ્ધ અને ધાર્મિક સંબ્રમનો જે અંશ હતો તે, આ બધાનું પોતાના મતમાં સંમેલન કરી તે સર્વોપરી બની ગયો. તેથી રોમમાં આ ધર્મનો ઉદય કેવી રીતે થયો, સદાચારનું કયું સ્વરૂપ એણે લોકોની આગળ રજુ કર્યું, લોકોના ઉપર તેની શી અસર થઇ અને તેથી કેવા કેવા ફેરફાર થયા તે જોવાનું હવે આપણને રહે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

રોમ ખ્રિસ્તિ થયું.

જે ખ્રિસ્તિધર્મ આખી દુનિયામાં મોટા વિસ્તરણકારક ફેરફાર કરવાને સંજીત થયો હતો તેની અગત્યતાનું જ્ઞાન, કોન્સ્ટન્ટાઇન રોમનો પાદશાહ થયો તે પૂર્વે રોમીય લેખકોમાં બીલકુલ નહોતું. તેથી પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ-સંસ્થાનો ઇતિહાસ તેમના લેખોમાંથી લખવો એ કામ કેવળ અશક્ય થઇ પડે છે. પ્લુટાર્ક, પ્લિનિ અને સેનિકા પોતાના લેખમાં ખ્રિસ્તિધર્મનું નામ પણ આપતા નથી. ટેસિટસ એ ધર્મને ‘ધિકારપાત્ર વહેમ’ની સંજ્ઞા આપે છે. સ્વેટોનિયસ પણ એમ જ કહે છે. તે સમયના રોમીય લેખકોએ શહે-નશાહોનાં જીવનચરિત્ર લખ્યાં છે અને તેમાં દરબારના પોશાક, રમતો, દુરાચાર અને મૂર્ખાઇઓની અનેક વિગતો તેઓ આપે છે, પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના તો છ સાત ઇસારા માત્ર કહે છે.

આ ચૂપકીનું કારણ સત્તાનો અંકુશ હતો એમ પણ નહોતું. કારણકે આ વિષયમાં લખવાની છૂટ તે વખતે અત્યંત હતી. ઇતિહાસ કેમ લખવો એ વાત તેઓ જાણતા હતા. અને રોમન મહારાજ્યના સામાજિક પરિવ-

તેનેનું ધણું જ્ઞાન તેમના લેખોમાંથી આપણને મળે છે. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મની નૈતિક અગત્યતાનીજ માત્ર તેઓએ ઉપેક્ષા કરી છે, અને તેથી ઇતિહાસમાં એક મોટા ખાડો પડી રહે છે. પ્રતિભાશાળી લેખકો તે વખતે નહોતા એમ પણ નહોતું; પોતાની આસપાસ સમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થા તેઓ જોતા હતા; અને જે સત્તા આવી અવસ્થામાંથી તરી આવી વખત જતાં લોકોની નીતિને દોરનારૂં પ્રયત્ન બળ થવાની હતી તેની આગાહી તેઓ કેવળ કરી શક્યા નહિ એ વાત પણ વિચારવા જેવી છે. ધર્મ અને નીતિના પ્રદેશ એકબીજાથી ભિન્ન છે અને ધર્મથી સ્વતંત્ર નીતિની સિદ્ધિ થઈ શકે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં પ્રચલિત હોવાથી ખ્રિસ્તિધર્મની ઉપેક્ષા તેમણે કરી છે. રોમન મહારાજ્યના સ્ટોઇક સમયમાં ધર્મ બ્યાવહારિક જીવનમાં દૈવી સહાય મેળવનાની કળા માત્ર ગણાતો હતો; અને મનુષ્ય જાતની નૈતિક સુધારણા તેના પ્રદેશની કેવળ બહાર ગણાતી હતી. શિક્ષિતવર્ગ તત્ત્વજ્ઞાનને જ ધર્મ માનતો. અને પૌર્વાત્ય વેહેમો જે રોમમાં પેસી ગયા હતા તે ઘણા અનિષ્ટકારક મનાતા અને તુચ્છ ગણાતા. તેમાંય યાહુદી લોકોના વેહેમ અતિ તુચ્છ ગણાતા; પણ તેમના ધર્મના નિયમોથી લોકો કેવળ અજ્ઞાન હતા. આ યાહુદી ધર્મના પંથ તરીકે ખ્રિસ્તિધર્મ લેખાતો હતો.

રોમના રાજ્ય ઉપર ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ કેટલે અંશે નૈતિક કારણોને લઈને થઈ હતી અને પ્રચલિત તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તેનો સંબંધ કેવો હતો તે અરાબર જાણવા માટે તે ફતેહ કેવી રીતે થઈ તે આખત કાંઈક કહેવું ઉચિત જાણાય છે. કેટલાક કહે છે કે રોમીય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર એ ધર્મની પ્રબળ અસર થઈ હતી, અને રોમના કેટલાક આગેવાન પુરૂષો એ તત્ત્વ જ્ઞાનના અનુયાયીઓ હતા; તેથી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ થઈ છે. કેટલાક વળી કહે છે કે પોતાના ધર્મ-પુસ્તકમાં આપેલી કથાઓ સાચી છે તેના પ્રબળ પૂરાવા ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકોએ આપ્યા તેથી તે ધર્મની ફતેહ થઈ છે. અન્ય કેટલાક વળી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહને કેવળ અમત્કાર રૂપ જ ગણે છે. તેઓ કહે છે કે પવન અને પાણી કેવળ પ્રતિકૂળ હોવા છતાં જેમ કાંઈ વહાણ પોતાને ધારેલે સ્થળે ત્વરાથી પહોંચી જાય એવી ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ પણ

હતી, તેથી મુએલું માણસ જીવતું થાય તેમાં જે ચમત્કાર છે, તેમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ ફતેહમાં પણ ચમત્કાર છે.

ઉપલા ત્રણ મતમાંથી પ્રથમ મત વિષે ઝાંઝું બોલવાની જરૂર નથી. છેલ્લાં પ્રકરણમાં તે સંબંધી બહુ કહેવાયું છે. રોમન રાજ્યના મહાન નીતિ-વેત્તાઓએ ખ્રિસ્તિધર્મનું નામ પણ આપ્યું નથી, અને આપ્યું છે ત્યાં તેનો તિરસ્કાર જ કર્યો છે; અજ્ઞાન લોકોમાં ધણા ધર્મો ઉભા થતા, પણ તેઓ તેમની ઉપેક્ષા કરતાં; અને ખ્રિસ્તિઓના સંબંધમાં તેઓ આવ્યા હોય અગર ખ્રિસ્તિઓ ઉપર તેમણે મેદુરયાની ખતાવી હોય એવો કાંઈ ફિમતી પૂરાવો આપણને મળતો નથી. ખ્રિસ્તિધર્મની અસર તેમના ઉપર થઈ હતી એમ ધારવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે ખ્રિસ્તિઓની પેઠે તેઓ પણ આત્મ-નિરીક્ષણ, સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવ, અને દયાનો ઉપદેશ આપતા. તથાપિ આ સામ્યનો ખુલાસો દરેક મતમાં સ્વતંત્ર રીતે થઈ શકે છે. આત્મ-નિરીક્ષણ કર્તવ્ય છે એ વાત સ્ટૉઈક મતે પિથાગોરિયનોના ઉપદેશમાંથી ગ્રહણ કરી છે. સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવનો સિદ્ધાંત સમયના રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનોનું પરિણામ છે, કારણ કે તે સમયે આખી સુધરેલી આલમ રોમના રાજ્ય-જીત નીચે આવી હતી. વળી સ્ટૉઈકમતના સર્વાત્મ-વાદને તે વાત અનુકૂળ હતી. પાછલા સ્ટૉઈકમતમાં દયાનો ઉપદેશ મુખ્ય હતો એ વાત ખરી છે, પણ તેનું કારણ રોમના જીવનમાં ગ્રીકતત્ત્વ પેહું હતું તે છે. આ પ્રમાણે આ સામ્યનો ખુલાસો આખી શકાય છે.

સેનિકાને સંતપાલની સાથે પત્રવ્યવહાર આવ્યો હતો એ કારણ ખતાવી મધ્યકાળના લેખકો એને ખ્રિસ્તિ માનતા. પરંતુ આ પત્રવ્યવહારને હવે ખનાવટી માનવામાં આવે છે. પરંતુ સેનિકાએ ખ્રિસ્તિધર્મની ભાષા કાંઈક સાંભળી હોય એમ માનીએ તોપણ તે ધર્મથી પ્રેરાઈને પોતાનો નીતિનો સિદ્ધાંત એણે રચ્યો છે એ વાત ખોટી છે, કારણ કે ખ્રિસ્તિધર્મમાં ભક્તિ, દીનતા, માણસની પાપ બુદ્ધિનું અને ઇશ્વરની સર્વોત્કૃષ્ટ ભવ્યતાનું ભાન અને પારલૌકિક સૃષ્ટિનો વારંવાર ઇસારો-એ વાતો મુખ્ય છે. પરંતુ સેનિકાના ઉપદેશમાં એથી ઉલટું જ છે. પારલૌકિક સૃષ્ટિનો બેદરકાર રહીને અને

મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ લબ્યતાનો ગંભીર નિશ્ચય એને હોવાથી, પોતાના શિષ્યોને ઇશ્વર અને માણસની દરેક બીકથી સ્વતંત્ર કરવાનો ખાસ પરિશ્રમ સેનિકાએ કર્યો હતો. ડાહ્યા માણસ દેવોની તુલ્ય છે એવી મગરૂર ભાષા એની હતી. વળી યાહુદીની આખી જાત શાપિત છે એમ સેનિકા સ્પષ્ટ કહેતો, અને યાહુદી અને ખ્રિસ્તિને એ વખતે સૌ એક ગણતું. રોમન સ્ટોઇકમાં જો કોઈનું પણ આચરણ ખ્રિસ્તિના જેવું હોય તો તે મારકસ ઓરેલિયસનું હતું, પણ એણે તો ખ્રિસ્તી ધર્મને સતાવ્યો હતો. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું સામ્ય ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓના લખાણમાં જોવામાં આવતું હતું, અને તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો અપાતાં હતાં. પરંતુ સેનિકા ઇત્યાદિ રોમના સમકાલીન નીતિવેત્તાઓ ઉપર એ ધર્મની અસર થઈ હતી એમ કોઈ ખ્રિસ્તિ જુદા કહેતું નથી. તેથી કરીને સ્ટોઇક મતની પ્રખ્યાતતાના સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મ રોમના તત્ત્વચિંતક વર્ગ ઉપર કાંઈ પણ સત્તા સ્થાપિત કરી હોય એ વાત તદ્દન બીનપાયાદાર છે.

ત્યારે હવે, લોકોને દૈવી ચમત્કારનો પૂરાવો આપી ખ્રિસ્તિ ધર્મ પોતાની સત્તા સ્થાપી છે કે કેમ ? તે બાબતનો આપણે વિચાર કરીએ. અહીં બે બાબતો આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. એક તો, ચમત્કારની તુલ્યતા કરવાની એ જમાનાની શક્તિ કેવી હતી ? અને બીજી કેટલે અંશે તેમના મન ઉપર એ ચમત્કારોની અસર થાય એમ હતું ? આ વિષય યરાયર સમજવાને માટે ચમત્કારના પૂરાવાની વાત કાંઈક છળુવાની અત્ર જરૂર છે.

કુથોલિક સંસ્થાના થોડાક ધર્મગુરૂઓ સિવાય, હાલના મુધરેલા જમાનામાં ચમત્કારની વાત સામાન્ય રીતે કોઈ માનતું નથી. લગભગ દરેક માણસ કોઈ એક અમુક પ્રકારના ચમત્કાર અંતઃકરણપૂર્વક કદિ માનતો હોય છતાં સામાન્ય નિયમ તરીકે ચમત્કારને તે જૂઠ્ઠા અને નહિ માનવા લાયક ગણે છે. ચમત્કાર બનવા અશક્ય છે અથવા કુદરતમાં તે બનવા અત્યંત અસંભવિત છે એવા કારણને લીધે ચમત્કારમાં તેને અશ્રદ્ધા હોય છે એમ પણ નથી, કારણ કે અન્ય ચમત્કારોના સંબંધોમાં

ગમે તેમ હોય, પરંતુ તેમનો એક વર્ગ એવો છે અથવા તેમને વિચારમાં ઉતારવાનો એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં તર્કમૂલક મુશ્કેલી કાંઈ આવતી નથી. વિજ્ઞાનો તાર જોઈ કે ગ્રહણની આગાહી સંભળી ગંગલીલું મન આચાર્ય પામે છે, તેમ આપણાથી અન્યંત ચડીઆતાં જ્ઞાન કે શક્તિવાળી જીવ-સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે વાત અસંભવિત નથી; અને પછી એવી સૃષ્ટિને સામાન્ય લાગતાં કાર્યો આપણામાંથી બુદ્ધિમાનમાં બુદ્ધિ-માન માણસને પણ ન સમજાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. વળી બીજી બાજતોમાં જે પૂરાવાને આપણે પૂરતો માનીએ છીએ તેવો પૂરતો પૂરાવો ચમત્કારની બાજતમાં આપણને મળતો નથી માટે આપણે ચમત્કાર નથી માનતા એમ પણ નથી; કારણ કે ઇતિહાસના ઘણા બનાવો આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી લઈએ છીએ, પણ એજ ઇતિહાસકાર જે દૈવી ચમત્કારની વાત કરે છે તો તે વાતને આપણું મન અનાયાસે જ એક ગપ ગણે છે. આપણને ખાતરી છે કે પ્રાચીન શિષ્ટ સમયમાં કે મધ્ય-કાળમાં ચમત્કાર સામાન્ય બનાવ ન હોવા છતાં તે કાળના લગભગ બધા લેખકોને ખાતરી હતી કે તે બનતા. સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે તે કાળમાં ચમત્કારની માન્યતા ધણી હતી અને હાલ કેમ નથી? તો તેનો જવાબ માત્ર એટલો જ છે કે વધતા જતા સુધારાના પરિણામે મનુષ્યના મનની દશા એવી થઈ કે ચમત્કાર પરત્વે રહેલી હાસ્યજનક અંધ-શ્રદ્ધા એની મેજે સરી ગઈ. ચમત્કારની માન્યતા વાદવિવાદ કે યુક્તિપૂર્વક દલીલોથી નષ્ટ થતી નથી; પરંતુ સુધારો અને કેળવણી વધતાં અવશ્ય એ માન્યતા અદશ્ય થઈ જાય છે, કારણ કે તે માન્યતા મનની એક દશા માત્ર હોય છે. તેથી જ ગામડીઆ અજ્ઞાન લોકો ભૂત પક્ષીત અને ડાકણોને માને છે. ચમત્કારની માન્યતા એ કલ્પનાની જ એક અવસ્થા છે, અને કલ્પના સુવ્યવસ્થિત થતાં એવી માન્યતા એની મેજે રહેતી નથી.

એક ગંગલી અજ્ઞાન માણસ પોતાની આસપાસ જોઈ સૃષ્ટિનો પ્રથમ વિચાર કરવા માંડે છે ત્યારે એને એમ સ્ફુરી આવે છે કે પોતાનો આસપાસ બનતું બધું, કોઈક પોતાની મરજી માફક કરી કરે છે. પોતાની પાસે

પથરો આવીને પડે તો તે એમ જાણે છે કે કાંઈએ એ ફેંક્યો. અને ધૂમકેતુ, મરહી, વાવાઝોડું છત્યાદિ બનાવોને કાંઈ અદૃશ્ય શક્તિના સીધા અને છૂટક છૂટક કાર્યો માનીને તે કાર્યો શા ધરાદાથી પ્રેરિત થતાં હશે તેનો વિચાર કરવા એ બેસે છે; અને તે કરનારાનો ક્રોધ શમાવવા ઉપાયો તે શોધે છે. આમ સૃષ્ટિમાં બનતાં બનાવોને નોખા નોખા ગણીને, તે દરેકની વ્યવસ્થા કરતી અધિષ્ઠાત્રી શક્તિની નવી નવી યોજના તે કરે છે. આમ ચમત્કાર તેને મન કાંઈ વિચિત્ર બનાવ લાગતા નથી, તેમ કુદરતી કાયદાના ભંગરૂપે તેને સમજતા નથી; પરંતુ દુનિયાનો સામાન્ય ક્રમ જ એવો છે એમ એને લાગે છે.

શુદ્ધિની આ અવસ્થાની સાથે કેટલાંક નાનાં નાનાં પરિણામો પણ રહેલાં હોય છે. જીવારોપણવાદ કે જે માનુષી લાગણીઓનું આરોપણ જરૂર વસ્તુઓમાં કરે છે, જે સઘળાં કાવ્ય અને વક્તૃત્વમાં મોટે અંશે દેખાય છે, અને સમાજની પ્રાથમિક દશામાં જે ખાસ કરીને દૃશ્ય થાય છે તે આપણા અભિપ્રાયોના મોટા ભાગનું મૂળ છે. થાંભલા સાથે માથું ભટકાતાં આપણે પણ થાંભલા ઉપર ધડીક ગુસ્સે થઈ જઈએ છીએ; પરંતુ તેમાં આ જીવારોપણ જ હોય છે. પરંતુ વિવેક વાપરી સુધરેલો માણસ ક્રોધના આ આવિર્ભાવને રોકી શકે છે; બાળક અને જંગલી તે રોકી શકતાં નથી. અને આ ન્યાયે અન્ય કારણોની સાથે કષ્ટના શક્તિની નિર્બળતાને લીધે પોતાની પ્રથમ ભાવનાઓને અનુરૂપ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ આદરકાળનાં અશિક્ષિત માણસો બાંધે છે અને આ ઇશ્વરનાં તુરંગી અને અસંગદ કાર્યોને તેઓ ચમત્કાર લેખે છે. કષ્ટનાની એ જ નિર્બળતા પછી તેમનાં માનસિક વલણો, મનોભાવ, વિકારના ખગલખાટ કે વિરોધ કે કેવળ તુરંગને પણ કાંઈક દૃશ્ય સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને આમ ધીમે ધીમે દેવ દેવીઓ અને તેમની કથાઓ ઉપજી આવે છે. આવી કથાઓનો ઉદ્દેશ નીતિનો કાંઈ મુદ્દો રૂપક રૂપે-શુદ્ધિમાં ઝટ ઉતરે એવા કોઈ સાકાર સ્વરૂપે, સમજાવવાનો હોય છે; અર્થાત્ જીવારોપણમાં આશ્ચર્ય ઉપર પ્રેમ અને વિવેચનાશક્તિની ખામી એ બે વાત મુખ્ય હોય છે.

આ પ્રમાણે વર્ષાકાળમાં વરસાદ જેમ સ્વાભાવિક છે, તેમ સમાજની અમુક દશામાં ચમત્કારિક કથાઓની માન્યતા પણ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ માણસોમાં જેમ જેમ સમીક્ષણ વધતું જાય છે, કુદરતનું રાજ્ય નિયમે વરતે છે એવો અભિપ્રાય જેમ જેમ બંધાતો જાય છે, અને વસ્તુઓને વિચારથી નિરાળા કરવાની તેમની શક્તિ જેમ જેમ કેળવાતી જાય છે, તેમ તેમ તેમનામાં ચમત્કારની અપેક્ષા અને આસ્થા ઓછી થતી જાય છે, અને તેથી ચમત્કાર બનવા પણ બંધ પડી જાય છે. ભોળા અને વેહેમી કાળમાં પણ ચમત્કારની સંખ્યાનો આધાર ધાર્મિક બાબતોમાં કલ્પનાની પ્રચલિતતાના પ્રમાણ ઉપર રહેલો હોય છે અને દરેક પ્રજામાં એમ બનેલું છે. તેથી કરીને જ્ઞાનની અમુક દશામાં ચમત્કારની માન્યતા સ્વાભાવિક હોય છે એટલા ખુલાસાથી તે માન્યતાનું ખંડન થાય છે. ચમત્કાર બનવા અશક્ય છે અથવા તેમની સત્યતા સાબીત કરે તેવો પૂરતો પૂરાવો નથી; માટે ચમત્કાર આપણે માનતા નથી એમ અમે કહેતા નથી. કવિઓ પરિઓની વાત કરે છે. પુરાણીઓ વિશ્વહૂત કે મહાદેવના ગણોની વાત કરે છે. આવી વાત માનતાં વિચારમાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. તેમ દરેક બાબતમાં આપણે પૂર્ણ પૂરાવો પણ માગતા નથી. પૂરાવો જ નોંધતો હોય તો ચમત્કારની બાબતમાં તો તે ધણો છે; છતાં આપણે ચમત્કાર માનતા નથી. અમે તો એટલું જ કહીએ છીએ કે સમાજની અમુક અવસ્થામાં તે અવશ્ય મનાય છે. ભૂતપક્ષીતનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ કોઈ માણસ સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી; પણ તાવની ગરમીથી ઉશ્કેરાએલો માણસ ભૂત જુએ તો તેનું કારણ સમજવું આપણને મુશ્કેલ લાગતું નથી.

સુધારો વધતાં ચમત્કારો બનવા બંધ થતા જાય છે તેનાં ત્રણ કારણો છે. પ્રથમ તો, કેળવણી વધતાં વસ્તુઓને અવલોકવાની અને તેમને યથાર્થ કહી બતાવવાની ટેવ માણસોમાં આવતી જાય છે અને તેથી અશિક્ષિત કલ્પના બંધુશમાં આવતી જાય છે. અર્થાત્ કેળવણી વધતાં સત્યની જાણ વધે છે અને તેથી માણસનું મન વધારે સખત સાબીતીની માગણી કરતું જાય છે. બીજું કેળવણીની વૃદ્ધિ સાથે પૃથ્વરણ કિંવા વર્ગીકરણની શક્તિ

વધે છે અને તેને લીધે સૃષ્ટિના જડ બનાવોમાં ચેતનનો આરોપ કરવાની દેવ સુધરે છે અને તેથી દેવદેવીઓની ચમત્કારીક કથા ઉપજાવવાનું મોઢું મૂળ બંધ થઇ જાય છે અને આમ પુરાણ કથાઓનો અંત આવે છે. ત્રીજું, સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ વધતાં કુદરતનું રાજ્ય નિયમે ચાલે છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી ચમત્કારની માન્યતાનો અસ્ત થાય છે. પુરાણ કાળમાં મનાતા અનેક ચમત્કાર રૂપ બનાવો તો કુદરતી જડ કારણોનાં નિયમિત પરિણામ માત્ર છે એમ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રે હવે સિદ્ધ કર્યું છે. વળગાડના દરદોની સારવાર હવે ડાક્ટરો કરે છે; અને કાલેરા, મરકી વગેરે મોકલી ઈશ્વર પોતાની નાખુશી જણાવે છે એવી માન્યતા હવે લોપ પામી ગઇ છે. ધૂમકેતુના આગમનની આગાહી થાય છે અને વિજ્ઞાની તો હવે આપણી દાસી થઇ રહી છે. વળી જ્યાં ફેટલીક પુરાણ-કથાઓનો ખુલાસો આપી શકતો નથી ત્યાં પણ ચમત્કાર બનાવો બહુ અસંભવિત છે. કારણ કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉપદેશ એવો છે કે જગતના બનાવો એક બીજામાં એકત્રિત અને સંકલિત હોય છે; અને તેથી એક આબતમાં વ્યુત્ક્રમ થતાં આખા જગતમાં ઉત્પાત થાય. આમ ચમત્કારની માન્યતા નિર્મૂળ કરવામાં સૃષ્ટિ-વિજ્ઞાન શાસ્ત્રે ઘણું કર્યું છે. સૃષ્ટિમાં કુદરતનું નિયમિત રાજ્ય જ પ્રવર્તે છે; કશું અણુધાર્યું કે અકસ્માતથી બનતું નથી; એ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો મુખ્ય અને જખરો ઉપદેશ છે.

પરંતુ હજી પણ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનો વિજ્ય સંપૂર્ણ થયો જણાતો નથી. હાલના સમયમાં પણ ઘણાખરાં માણસો કુદરતના ફેટલાક બનાવોને ચમત્કારનો પ્રદેશ માને છે; કારણ કે વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર એ બનાવોની યશાખર આગાહી કરી શકતું નથી. દાખલા તરીકે વરસાદ ન થાય તો લોકોની નીતિ ઉપર આક્ષેપ મૂકાય છે. ‘ભાઈ ! આવા પાપના જમાનામાં વરસાદ પણ સૂકાઈ ગયો !’ એમ લોકો માંહોમાંહે કહે છે. વળી ફેટલાક નહિ સમજતા રોગમાં પણ તેઓ ઈશ્વરનો ન્યાય જુએ છે; અને જે રોગ વૈદક શાસ્ત્રથી ન મટે અથવા મટતાં વારલાગે તો લોકો દોરા ચીઠ્ઠી કરાવવા દોડે છે. ઈશ્વરોડમાં એક સમયે જ્યારે દોરોમાં મરકી પેડી ત્યારે ફેટલાક ધર્મગુરુઓ

કહેવા લાગ્યા કે કેટલાક પાપી લેખકોએ ધર્મ-વિરુદ્ધ લેખ લખ્યા હતા તેનું એ પરિણામ હતું. લેખકોએ લેખ લખ્યા પણ તેમને ઘેર ઘેર નહોતાં; ખેડૂતોને ઘેર હતાં, પણ તેમણે એ લેખ લખ્યા નહોતા; એટલું જ નહિ પણ તે લેખની તેમને ખબર પણ નહોતી; અને ખબર હોત તો તે લેખકોની સામે પગલાં ભરત; વળી કેટલાંક પરગણાં ઘણાં આસ્તિક હતાં, છતાં તે રોગનું જોર ત્યાં જ ઘણું હતું; અને બીજા દેશમાં એવી જાતના લેખ લખાતા હતા, છતાં ત્યાં એ રોગનું નામ નહોતું; આ બધી વાત ખરી, પણ લોકોનો વેહેમ ગયો નહિ, અને તે રોગનું કારણ તે નાસ્તિક કે ના હતા એમ તે કહેતા હતા.

હવે બાહ્ય અનુભવના બળે કુદરતી કારણો બોળવાં અને તે ઉપરથી ખતાવોની આગાહી કરી આપવી એ વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની પદ્ધતિ છે. આ પ્રયોગ પદ્ધતિનો ઉપયોગ ન્યાં કરી શકાય એમ છે ત્યાં પણ કરાતો નથી, એ વાત લોકોના લક્ષમાં રહેતી નથી. દાખલા તરીકે અનાસ્થા અને દુરાચારના સમયમાં મરડી કે મહારોગ શિક્ષારૂપે આવે છે એમ લોકો કહે છે; તો આ વાતનું આરીકે અવલોકન થવું જોઈએ અને શાસ્ત્રીય પ્રયોગની પદ્ધતિએ તેને બરાબર તપાસવી જોઈએ. તેથી એક તરફથી મરડી કે મહારોગના ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન થવું જોઈએ, અને બીજી તરફથી દુરાચાર અને અનાસ્થાના કાળને બરાબર તપાસવા જોઈએ; તેથી એ બેની વચ્ચે જો કાંઈ કાર્ય કારણભાવ હશે તો તે જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. સનાતન ધર્મની સનાતનતા પણ તેવી જ રીતે તે ધર્મના બરા ઇતિહાસ ઉપરથી તપાસી લેવી જોઈએ. વળી ન્યાં ઘણા સંબોધોની અસર બેળા થઈ કાર્ય ઉપજાવે છે ત્યાં ઘણી વખત આપણી આગાહી ખોટી પડે છે એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. સૂચ્ય પડે પણ ટિટોનિક આગમોટ ન ડૂબે એમ સૌના માનવામાં હતું. પરંતુ બરફના ડુંગરથી તેનું પેટ ચીરાઈ ગયું અને અનેક નાનાં નાનાં કારણો તેમાં ભળી ગયાં અને આપણને કમકમાટી ઉપજાવે એવી જાનની ખોટી ખુવારી તેથી થઈ ગઈ. પોતાના પગતળે આગમોટમાં ધોધબંધ પાણી ભરાઈ જતું હતું છતાં ‘આ આગમોટમાં આપણે

નિર્લેય છીએ' એવી માન્યતા ઉતાડ્યોની નહોત તે તેથી પણ જનની ખુવારી ઓછી થાત. આ પણ એક યોગજ-કહો કે દૈવયોગ. પરંતુ હવે એવો યોગ ફરીને નહિ બને, કારણ કે કારણ વિના કાર્ય બનતું નથી એ નિયમ સાચો જ રહે છે. છાપરા ઉપરથી નળાયું પડ્યું અને તે ઉભું પડ્યું અને તેથી નીચે ચાલ્યા જતા માણસનું મરણ થયું એ પણ એક દૈવયોગ; અને આવા દૈવયોગ કવચિત્ કવચિત્ બને છે પણ ખરા. પરંતુ આવા યોગને પણ હદ હોય છે. અને આ હદ ઉપર તેવા યોગની સંખ્યા જવા માંડે કે તુરંત જ તેમાં કોઈ કાયદો પ્રવર્તે છે એવું લાન આપણને થાય છે. તે કાયદો આપણને જડી ન આવે તે જૂદી વાત છે, પણ કોઈક કાયદો ત્યાં છે જ. પાસાની રમતમાં પોખાર વારંવાર પડે તો જાણવું કે તેમાં કોઈક દગો છે. ઇતિહાસમાં પણ અણીને સમયે એક બાબુની હાર કે જીત થવાથી અનેક પરિણામ જૂઠાં જૂઠાં આવી શકે છે. આપણે તો તેની એક જ બાબુ જોઈએ છીએ. કેનીની લડાઈમાં વિજય મેળવ્યા પછી જો હેનીઆલે રોમને સર કરી આળી મૂક્યું હોત, તો પછી રોમના રાજ્યની સરસાઈથી જે જે બન્યું છે તે બનવા પામત નહિ, અને જૂદી જ જાતના રાજ્યની સરસાઈથી જૂઠાં જ પરિણામ આવત; અને દુનિયાનો ઇતિહાસ કદાચ ફરી જાત, અને તેથી કરીને ધર્મશાસ્ત્રીઓ કદાચ હેનીઆલની કારકીર્દીને ચમત્કારરૂપ માનત. ટૂંકામાં, ઉડી અને નિષ્પક્ષ તપાસ કર્યા વિના જે વાત આપણને સમજાતી નથી તેને આપણે દૈવયોગ કે ચમત્કાર કહીએ છીએ.

વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખરાબર તપાસ કરવી હોય તો પ્રતિજ્ઞાના વિષયમાં ભાવ-સૂચક અને અભાવ-સૂચક બન્ને જાતના દૃષ્ટાંતોનું નિરીક્ષણ થવું જોઈએ. પરંતુ ચમત્કારને માનનારા ઘણું કરીને સફળ પ્રસંગોની વાત કરે છે, પણ નિષ્ફળ પ્રસંગોને ધ્યાનમાં લેતા નથી. તેઓ કહે છે; 'જુઓ સાર્વજનિક પ્રાર્થના પછી વરસાદ કેવો આવ્યો !' ખરી વાત, પણ ઘણીવાર પ્રાર્થના કર્યા છતાં વરસાદ નથી આવ્યો તેનું કેમ ? આવી અસંમતતાનો વિચાર તેઓ કરતા નથી; એટલું જ નહિ પણ ફેટલાક એવા ધર્મ-ભીરૂ હોય છે કે ધર્મની બાબતમાં શંકા કરવામાં પણ તેઓ પાપ સમજે છે એ શોચનીય છે.

ઇશ્વરની વ્યવસ્થા એવી છે કે તેથી કરીને મનુષ્યનાં સુખ અને આબાદીનું કુદરતી અને ધણીવાર અતિ પ્રબળ કારણ નીતિ થાય છે એ વાતની, અથવા આપણા નૈતિક સ્વભાવને લીધે કાંઈ ઉચ્ચતર શક્તિના અતિ વાસ્તવિક, નિકટ અને સ્થાયી સમાગમમાં આપણે આવીએ છીએ એવી માન્યતાની, વિરુદ્ધ અમારૂં આ બધું કહેવું જાય છે એમ સમજવાનું નથી. જગત ઉપર ઇશ્વરનું સ્વામિત્વ અમે સ્વીકારીએ છીએ, અને તેથી સૃષ્ટિ નિયમોમાં પણ વચ્ચે પડી તેમને ઉલટાવવા હોય તો તે ઉલટાવી શકે એમ ધારવામાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. તેથી દૈવી ચમત્કાર બનવા અશક્ય નથી, પણ તે આપણી આ પૃથ્વી ઉપર તો બનતા નથી એમ સમજી માણસને સેહેજે ખાતરી થશે. તેથી જ્યાં પૂરાવો પૂરતો હોય ત્યાં ચમત્કાર બનવા જ અશક્ય છે એમ કહી તે વાતને તિરસ્કારી દેવી ન જોઈએ. પરંતુ લક્ષમાં રાખવાની વાત અત્ર એટલી છે કે કેટલીક વખતે ચમત્કાર માનવાનું માણસોના મનમાં પૂર્વ વલણ હોય છે, અને તેથી તેવી વાતો પ્રસરે છે અને મનાય છે, અને પછી એ જ વાતો તેમના પૂરાવામાં આગળ મૂકાય છે. આમ તે વાતો માત્ર કલ્પનાનો જ ખેલ બની રહે છે. આ વાત ધણીખરા લેખકોના ધ્યાનમાં રહેતી નથી. હકિકતની શક્યતા, અને પૂરાવો કેની જાતનો છે તે—આ બે બાબતો ઉપર જ તેઓ ધણે ભાગે ધ્યાન આપે છે. અમે જે અત્ર સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે એટલું જ છે કે કુદરતી બનાવોના પ્રવાહમાં ઇશ્વર નિરંતર વચ્ચે પડ્યા કરે છે એ ચમત્કારનો પ્રાથમિક અને સાદામાં સાદો વિચાર હોય છે; આ વિચારની ઉત્પત્તિ કાંઈક કુદરતના કાયદાની અજ્ઞાનતાને લીધે, અને કાંઈક શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિચાર કરવાની અસમર્થતાને લીધે થાય છે; અને આ વિચારની પ્રબળતાને લીધે પોતે આગળથી બાંધી બેઠેલા અભિપ્રાયને બંધ ખેસતી વાતો એકઠી કરવા માણસો મંડી જાય છે. અને એ અભિપ્રાયને જે વાતો અસંગત હોય તે ધ્યાનમાં લેતા નથી. પરંતુ આ રીતે તો હર-કાંઈ વાતને ચમત્કાર ઠરાવી શકાય. અને જે માણસોનાં મન વેહેમી કલ્પનાને પ્રથમથી જ આમ બંધીન થઈ ગયાં હોય છે તેમની જાતિ કેવળ

જ્ઞાનથી લાંબી શક્તી નથી. દાખલા તરીકે, સ્વપ્નામાં કાંઈક દેવતાઈ અંશ હોય છે એવી પ્રાચીન ભોક્ષની દૃઢ માન્યતા હતી. સ્વપ્નું જો સાચું પડે પડે તો તેથી સ્પષ્ટ ભવિષ્ય-કથન થયું હતું એમ ગણાતું. તેથી ઉલટું જ જો અને તો ખુલાસો એવો થતો કે કોઈ વખતે સ્વપ્નમાં ઉલટી વાતનું પણ સૂચન હોય છે. જો રૂપકથી તેનો ખુલાસો થઈ શકતો તો કહેતા કે રૂપક પણ દિવ્ય-પ્રકાશનનો એક પ્રકાર છે. જો કોઈ પણ પ્રકારે તેનો ખુલાસો થઈ જ ન શકતો તો કહેતા કે આપણને ખાસ ભ્રમિત કરવાનો એ રસ્તો હતો. આમ જો વાત માનવાનું માણસોને મન હોય છે, તે ગમે તે પ્રકારે પણ તેઓ માને છે.

આ પૂર્વ-વલણની પ્રયત્નતાને લીધે ઘણી પ્રજાઓએ કેવળ ભ્રાંતિને પણ ચમત્કાર રૂપે માનેલી છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મની પૂર્વે રોમમાં સતત એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે કોઈ મોટો માઠો અનાવ અનવાનો હોય તો આગ-જ્વળથી કુદરતમાં કોઈ ઉત્પાત અવશ્ય થતો, અને બળીદાન આપવાથી તે સંકટનું નિવારણ થતું. આ પ્રમાણે રાજના મૃત્યુ સમયે અથવા કોઈ સાર્વ-જનિક અનર્થ થવાનો હોય ત્યારે કોઈને કોઈ ઉત્પાત થતો. તેથી દેવ-વાણીનાં મંદીરો અને ભવિષ્ય જાણવાની ક્ષણ ત્યાં ઉભાં થયાં હતાં. આખા યુરોપમાં એક સમયે ડાકણનો વહેમ પ્રચલિત હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના અતિ ઉજ્જવળ કાળમાં પણ એવો વેહેમ હતો કે કંડમાળના રોગીનો રોગ રાજના સ્પર્શથી જતો રહેતો. અને અનેક છોકરાંઓને તેટલા માટે રાજ પાસે લઈ જવામાં આવતાં હતાં. એ વેહેમનો સ્વીકાર ઓક્સફોર્ડના વિશ્વ-વિદ્યાલયે પણ કર્યો હતો. પરંતુ હાલના સમયમાં આવા વેહેમ કોઈ ભાગ્યે જ માનતું હશે. સિદ્ધાંતમાં ચમત્કારની અશક્યતા નથી, છતાં કોઈ ચમત્કાર અને એ વાત આપણે માનતા નથી; કારણ કે હવે આપણે સારી રીતે સમજીએ છીએ કે મનની અમુક અવસ્થામાં ચમત્કારની માન્યતા સ્વાભાવિક છે, અને એ અવસ્થા જતાં આ માન્યતા પણ ચૂપ બની ચાલી જાય છે.

રોમના ઇતિહાસમાં સૈદ્ધાંતો પર્યંત વેહેમની આવી પ્રયત્નતા જોવામાં

આવે છે એ વાતથી કદાચ કોઇને આશ્ચર્ય લાગશે. પણ રોમના લોકો ભોળા અને વેહેમી હતા એ ખીના ધણી વાતોથી સમજી શકાય છે. પ્રથમ તો તેમનાં મન તરવદર્શન પ્રત્યે વધારે વળેલા હતા તેથી અન્ય આખતમાં બેદરકાર રહેતાં. વળી ભૂલો ઉપર છાપવાની કળાને લઈને અંકુશ રહે છે, પણ તે કળા હજી અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી; વળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિએ શોધખોળ કરવાની રીતથી તેઓ અજાણ હતા; વળી ધર્મની આખતમાં આસ્થા રાખવી તે સાફ ગણાતું, અને સંશય કે શંકા કરવામાં પાપ ગણાતું. વળી કુદરતના કાયદાની અજ્ઞાનતાને લીધે સૃષ્ટિના ધણા ખનાવો તેમને સમજતા નહિ અને તેથી ચમત્કાર રૂપે તે સમજાય તો તેમાં નવાઈ નથી. ત્યારે હુક્રિશિયસે ચમત્કારની વાતને દુનિયામાંથી દેશનિકાલ કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારે લોકો તેને પૂછવા લાગ્યા કે કુવાનું પાણી ઉનાળા કરતાં શિયાળામાં શા માટે વધારે ગરમ હોય છે? ગ્રહણ અને ધ્રમકેતુ આગામી અનિષ્ટનાં ચિહ્નો ગણાતાં. સ્વપ્નાની અસરને અધીન થઈ મહાન ઓગસ્ટસ આદેશાહે રોમની શેરીઓમાં ભીખ માગી હતી. મરડો, ધરતીકંપ ઇત્યાદિ દેવનાં કૃત્યો મનાતાં, અને તેથી દેવોને બળીદાન અપાતાં. આવા ખનાવોનો કુદરતી ખુલાસો આપવા કવચિત્ કોઈ કોઈ પ્રયાસ પણ કરતા, પણ ધણા ખરા ખુલાસા તો તેમનું અજ્ઞાન જ સૂચવે છે. દાખલા તરીકે, ગ્રીક લોકો કહેતા કે જમીનની નીચે રહેલા પાણીના જોરથી ધરતીકંપ થાય છે; તેથી તેઓ વરૂણને બળીદાન આપતા. પ્લિની કહેતો કે પૃથ્વીના પેટ-માંથી હવા બહાર નીકળવા જાય ત્યારે ધરતીકંપ થાય; ઇત્યાદિ. વળી જાદુ અને જ્યોતિષના વિચારોને લોકોએ ધાર્મિક આસ્થાઓથી જૂદા પાડ્યા હતા, અને તેથી કેવળ નાસ્તિક પણ એવા વેહેમો માનતા હતા.

રોમના અતિ શુદ્ધિશાળી અને ઉજવળ સમય પછી પણ રોમનોની આવી દશા હતી. ભૂતપક્ષીત ઇત્યાદિના વહેમો પ્રચલિત હતા, એટલું જ નહિ પરંતુ સૃષ્ટિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં તેમનું અજ્ઞાન એટલું બધું હતું કે જે ખનાવો અધ્યાત્મિક ન મનાતા હોય તેવામાં પણ તેઓ ધણા વેહેમી હતા. તેમનામાં પ્લિની મોટો વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી થઈ ગયો છે. પણ તે જ કહેતો કે

કુકડો ખોલે તો વિક્રાળમાં વિક્રાળ સિંહ પણ થરથરી જાય છે; હાથીઓ પણ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉજવે છે; સાબર પોતાના શ્વાસથી સાપને તેના દર-માંથી બહાર કાઢી તેને છુંદી મારે છે; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. જેનો તુરત તપાસ થઈ શકે અને નિર્ણય થઈ શકે એવી બાબતોમાં પણ તે એવો જ બેધડક ખની ખોલતો હતો: દાખલા તરીકે, નયણે કાઢે જો માણસ સાપના મ્હોંમાં યુંકે તો સાપ તુરત મરી જાય; આંખ ઉપર યુંક ચોપડવાથી રોળાનો મોજો મટી જાય; મધ પોતાના પ્રતિપક્ષીને મૂકે મારીને જો પોતાની હથેળીમાં યુંકે તો તેનું દુઃખ મટી જાય; અને માર્યા પેહેલાં તેમ કરે તો તેને વેદના ધણી ગાય. એરિસ્ટોટલ કહેતો કે દરિયા કિનારે દરેક પ્રાણીઓ ઓટ વખતે જ મરે છે એ નવાઈની વાત છે. પિલનીએ તપાસ કરી કહ્યું કે એ વાત માત્ર માણસના સંબંધમાં જ સાચી છે. ઇ. સ. ૧૭૨૭ માં બ્રેસ્ટ અને રોશાર્ટમાં આ બાબત વિષે શાસ્ત્રીય તપાસ થઈ અને તે વાત પણ ખોટી ફરી.

આમ રોમના અત્યંત બુદ્ધિશાળી સમયમાં પણ લોકો કાંઈ વિચિત્ર કે ચમત્કારીક વાત આંખો મીચીને માનવા કેટલા ઉત્સુક હતા તેના દાખલા જો ભેગા કરવા માંડીએ તો મોટો ગ્રંથ બરાય. પરંતુ આધ્યાત્મિક બાબ-તોમાં કોન્સ્ટનટાઈન થયો તે પૂર્વે દોઢસો વરસથી મીસરના મીશ્ર તત્ત્વજ્ઞાનથી લોકોના વહેમમાં ધણી વધારો થવા લાગ્યો હતો એ વાત પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. સિસેરો અને સેનિકાનાં લખાણમાં સમયની માન્યતાનું યથા-સ્થિત પ્રતિબિંબ નથી. એપિક્યુરસ અને સ્ટોઈક ઇત્યાદિ મતો જે વેહેમની વિરુદ્ધ વલણવાળા હતા તે હવે રોમમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. સિસેરોના તત્ત્વદર્શનનો ઉદ્દેશ સ્વતંત્ર વિવેચનાથી સત્યનો નિશ્ચય કરવાનો હતો. પિથાગોરાસની ફિલસુફીનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક ક્રિયાઓથી ચિત્તને વિશુદ્ધ કરી તનમય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. તેથી થયું એમ કે દરેક તત્ત્વદર્શી જાદુઈ ક્રિયાઓમાં ગરક થવા લાગ્યા અને તેમના શિષ્યો ગુરૂએ કરેલા ચમત્કારની વાતો પ્રસરાવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ટયાનાનો એપોલોનિયસ જે ઇસુખ્રિસ્તનો પ્રતિપક્ષી ગણાતો હતો તે ભૂત કાઢતો, માંદાને સાજા

કરતો, એક યુવાન પુરૂષ કે જે ડાકણના પ્રેમના પંખમાં ફસાણો હતો તેને એણે તેમાંથી મુક્ત કર્યો ઇત્યાદિ એના અનેક ચમત્કારની વાતો થવા લાગી, અને દરેક તત્ત્વદર્શીના સંબંધમાં આવી વાતો ચાલતી અને મનાતી. દેવ અને ધર્તીંગ પણ થતાં હતાં.

આ પૂર્વ-દેશી પવનની તેહેનાજમાં અનેક વેદેશ અને ચમત્કારની કથાઓ ચાલી આવી, અને આ પવનની પાંખ ઉપર ચડી ખ્રિસ્તિ ધર્મ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં પ્રવિષ્ટ થયો. આ ખ્રિસ્તિધર્મ નીતિની આખતમાં ખીજળથી બહુ જૂદો પડતો હતો. પરંતુ ખીજળ ધર્મ જેમ ચમત્કારની વાતો કરતા તેમ ખ્રિસ્તિધર્મ પણ તેની વાતો કરતો, અને તેમાં કોઈને નવાઈ લાગતી નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના ચમત્કાર બધા સ્વીકારતા અને ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો પણ વિધર્મીઓના ચમત્કાર સ્વીકારતા. દાખલા તરીકે, ઘણા વિધર્મી ફિલસુફો દેવ-વાણી નહોતા માનતા, પણ બધા ખ્રિસ્તિ-વૃદ્ધો તેની સત્યતા સ્વીકારતા, અને તેમાં પોતાના ધર્મની આગાહી કરી છે એમ કહેતા. દેવવાણી ધર્તીંગ છે એમ કહીને છેક ઇ. સ. ૧૬૯૬ માં વાનડેઇલ નામના એક વલંદા ધર્મગુરૂએ પ્રથમ તેનો ઇનકાર કર્યો હતો; ત્યાં સુધી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં તેની સત્યતા સ્વીકારવામાં આવતી હતી. પરંતુ જ્યુડિયામાં પ્રથમ સૈકામાં બનેલા ચમત્કારોના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ ત્રીજા સૈકાના આ માણસોમાં હતી એમ ધારવામાં જૂલ છે. વળી જે સમયે ચમત્કારોની માન્યતા ચારે બાજુએ પ્રસરી હતી તે વખતે એ ચમત્કારોની ખાસ અસર લોકોના મન ઉપર થઈ હતી એમ માનવું પણ જૂલ ભરેલું જ ગણાય.

ખરૂં કહીએ તો યાહુદી સમયના પ્રાથમિક ચમત્કારોની સત્યતા અને રોમ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું એ બે પ્રશ્નો લિખ લિખ છે અને તેમને એક ખીજળથી અલગ રાખવા જઈએ. અર્વાચીન સમાલોચના અને અમુક પ્રકારે વિચાર કરવાની આપણી ટેવો વડે આપણે તે સમયના લેખકોની તુલના કરીએ છીએ; પણ અર્વાચીન કાળના ઘણા ખરા વધારે સમજી વ્યપદેશ્ય એ

(Apologists), યાહુદી લોકોનું અત્યંત ભોળપણ ધ્યાનમાં રાખીને, આ પ્રશ્નને માત્ર પૂરાવા ઉપરથી જ સિદ્ધ થતો વિષય ગણવાની ના પાડે છે, અને મુખ્યત્વે કરીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે ચમત્કાર બનવા શક્ય છે, બાઈબલમાં કરેલાં વર્ણનો એવાં સાદાં અને સરળ છે કે તેમની સત્યતા માનવી જ પડે છે, ઇત્યાદિ. પરંતુ જ્યારે રોમ ખ્રિસ્તિ થયું તે સમયે તે ચમત્કારોની વિવેકયુક્ત ચોક્કસ-આરીક તપાસમાં લોકો ઉતરી શકે એવા નહોતા; અને ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનાને માટે એ ચમત્કારોનો ઝાઝો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ ભવિષ્ય-કથનોને પૂરાવા તરીકે વખતે આગળ ધરવામાં આવતાં હતાં; પણ આ બાબતમાં પણ તે સમયના અભિપ્રાયને નિર્ણયજ કહેવો પડે છે, કારણ કે એ બાબતની પણ ઊંણી તપાસમાં ઉતરવા જેવી ચોખ્ખતા તેમનામાં નહોતી. વળી ભવિષ્ય-કથનમાં રૂપક અને બનાવટની સેળભેળ એટલી બધી હતી કે તેમના સત્યાસત્યનો નિર્ણય થવો અગત્યનો છતાં મુશ્કેલ થઈ પડે એવો હતો. અર્થાત્ આ કારણને લીધે રોમ ખ્રિસ્તિ થયું હોય એ વાત માનતાં પણ સંતોષ ઉપજતો નથી.

પરંતુ યાહુદી ધર્મમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઉતરી આવેલી ચમત્કારની વાતોથી લોકોનાં મન ઉપર ભલે અસર ન થઈ હોય, પણ તે સમયના ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો પોતે જ ચમત્કારી હતા તેથી રોમ ખ્રિસ્તિ થયું હોય તો ? અને આ બાબતમાં તે સમયના ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ઘણી ચોક્કસતાથી બોલે છે. આ પ્રમાણે સંત ઇરેનિયસ, આપણને ખાત્રી આપે છે કે બધા ખ્રિસ્તિ-ઓમાં ચમત્કાર કરી બતાવવાની શક્તિ હતી; તેઓ ભવિષ્ય ભાખતા, ભૂત કાઢતા; માંદાને સાજા કરતા, અને કોઈ કોઈ વખત તો મુએલાને પણ બેઠા કરતા; આ પ્રમાણે બેઠા થએલામાંથી કેટલાક તો ઘણા વર્ષ જીવતા, અને હમેશાં અનેક ચમત્કારો એવા એવા બનતા. સંત એપિફે-નિયસ કહે છે કે નાના ચમત્કારની સાક્ષીમાં કેટલીક નદીઓ અને ઝરાઓનાં પાણી વર્ષોવર્ષ મઘ બની જતાં, અને એણે પોતે એક ઝરામાંથી એકું પાણી પીધું હતું. સંત ઓગસ્ટાઇન કહે છે કે અંગાઉના કરતાં ચમત્કાર

ઓછા ખનતા અને લોકોની જાણમાં ઓછા આવતા, તથાપિ હજી ઘણા ખનતા અને કેટલાક તો એણે પોતે નજરે જોયા હતા એમ એ કહે છે. જ્યારે કોઈ ચમત્કાર અન્યાનું એને કહેવામાં આવતું, ત્યારે તેની ખાસ તપાસ એ કરાવતો; અને સાક્ષીઓની જુખાનીઓ જાહેરમાં વંચાવતો. વળી મુએલા ધર્મ-વીરોનાં હાડકાં ક્યાં છે તેની માહિતી સ્વપ્નદ્વારા મળતી; અને તે હાડકાં જ્યારે લાવવામાં આવતાં ત્યારે તેમના સ્પર્શથી મુએલાં માણસો સજીવન થતાં, આંધળાને આંખો આવતી, અને દીવાના માણસો કાલા થઈ જતા. આવા ચમત્કારની નોંધ સંત ઑગસ્ટાઇને પોતાના લખાણમાં લીધી હતી અને આફ્રિકામાં સંતોની પૂજા ફેલાવી હતી; ખ્રિસ્તી અનેક વાતો ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ કહી છે એ વાત ખરી; પરંતુ આપણું પ્રયોજન અત્ર એટલું જ છે કે સાચી હોય या ખોટી હોય, પણ એવી અદ્ભુત વાતો ખ્રિસ્તિ થએલાની દૃઢતા વધારે દૃઢ કરવામાં જ કામ આવતી હતી; તેથી વિશેષ પ્રયોજન તેમનાથી સરતું નહિ.

પરંતુ ભૂત કાઢવાનો ચમત્કાર પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ સંસ્થામાં બહુ અગત્યનું સ્થાન ભોગવતો હતો. કેટલાક રોગ ઇશ્વરના મોકલ્યા આવે છે એવી માન્યતાથી પ્રાચીન કાળના લોકો પરિચિત હતા, પરંતુ ગ્રીસના પ્રાથમિક કાળમાં ભૂતના વળગાડથી લોકો અજાણ્યા હતા એમ જણાય છે. પ્લેટોના તત્ત્વચિંતનમાં, ગૌણ દેવો કિંવા ડીમોનો જે કે દેવથી ઉતરતા ગણાતા હતા, તથાપિ દુષ્ટ ગણાતા નહોતા, અને ઇશુખ્રિસ્તના અવતાર પહેલાં ગ્રીક કે રોમન લોકોમાં દુષ્ટ ડીમોનોનો સ્વીકાર થયો હોય એ વાત ઘણી સંશય પડતી છે. પરંતુ ડીમોનો દૈત્ય હોય છે એવી માન્યતા પૂર્વ દેશી વેહેમોની સાથે રોમમાં પેઠી અને તેની આંગળીએ વળગાડ અને ભૂવાનો ઘંધો પણ રોમમાં દાખલ થઈ ગયાં. યાહુદી લોકો કે જે પોતાના દેશમાં ભૂતના વળગાડવાળાં માણસો હરતાં ફરતાં ઘણા જોતા તેઓ કહેતા કે સોલોમન કનેથી તેઓ ભૂત કાઢવાની વિદ્યા શીખ્યા હતા અને તેથી તેઓ રોમના ભુવા થયા, અને આણુ દર્દને અથવા આરાસ નામના એક જાતના ચમત્કારીક મળીઆં વડે તેઓ ભૂત કાઢતા. એક યાહુદીએ એક માણસના

નસકારામાંથી આ પ્રમાણે ભૂતને કાઢી મૂક્યું હતું અને તેની ખાત્રી કરી આપવા તે જુવાના હુકમથી આધે પડેલા પાણીનો પ્યાલો તે ભૂતે ઢાળી નાખ્યો હતો. આ ચમત્કાર પોતે નજરે જોયાની જોસેફસ વાત કરે છે. નવીન પ્લેટોમત અને તેના જેવી બીજી શીલસુશીઓનો પ્રચાર રોમમાં વધી પડતાં આ માન્યતાને ટેકા મળવા લાગ્યો, અને જુવાઓ વધી પડ્યા. પરંતુ બીજા બધા કરતાં ખ્રિસ્તીઓ આ વંધામાં પ્રખ્યાત થઈ પડ્યા હતા. જસ્ટિન માર્ટિરના સમયથી અસે વર્ષ પર્યંત દરેક ખ્રિસ્તિ લેખક ગંભીરતાથી અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે તેમની આ શક્તિ સાચી હતી અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ થતો હતો. ખ્રિસ્તિઓ પણ કહેતા હતા કે બીજા બધા કરતાં તેઓ આ આખતમાં શ્રેષ્ઠ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે વિધર્મી જુવાઓના અનેક જાદુમંત્રથી પણ જે હડીલું ભૂત નીકળતું ન હોય તેને પણ કાઢવા, દેવ વાણીને ચૂપ કરવા, અને ભૂતને મોંઢે જ ખ્રિસ્તી ધર્મ સાચો છે એ વાત કબુલ કરાવવા, તેઓ સમર્થ હતા; અને તેમ કરવામાં તેઓ માત્ર કુસ (સ્વસ્તિક)ની નિશાની કરતા અથવા ઇશુખ્રિસ્તનું નામ દેતા. વખતે જનવરોમાં ભૂત ભરાતું તો તે પણ તેઓ કાઢતા. સંત હિલેરિયને એક ઉંટમાંથી એ પ્રમાણે ભૂત કાઢ્યું હતું. જ્યુલિયનના રાજ્યમાં ધર્મ-વીર બેબીલસનાં હાડકાં જ માત્ર ઉદ્ધેનેની દેવવાણીને ચૂપ કરવા પૂરતાં હતાં, અને જ્યારે ખ્રિસ્તિઓએ તે પવિત્ર હાડકાંને ત્યાંથી દૂર કર્યા એટલે તે મંદીર ઉપર વીજળી પડી અને તે બળી ગયું. સંત ગ્રેગરીથામેટરગસે એક મૂર્તિવાળા મંદીરમાંથી પિશાચોને હાંકી કાઢ્યાં, ત્યારે પોતાની આજીવિકાનું સાધન જતું રહેવાથી તેનો પૂજારી સંતની પાસે આવ્યો અને સંતને વિનવવા લાગ્યો કે તે મંદીરની દેવ-વાણી પાછી ચાલુ થવા દેવી. તેથી કરીને ‘સેતાન પાછો આવ’ એવી સંતે ચીઠ્ઠી લખી, અને સેતાન પાછો મંદીરમાં તુરંતજ દાખલ થયો. આ ચમત્કારથી દિગ્મૂઢ બની તે પૂજારી ખ્રિસ્તિ થઈ ગયો. ધર્મને નામે જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જુલમ અને ત્રાસ ગૂંજ-રવામાં આવતો હતો, ત્યારે વિધર્મીઓને હુદ્દેશીને લખતાં ટરજુલિયન છાતી ડોકીને કહે છે કે “વળગાડવાળા ગમે તે માણસને અથવા તો પોતાને

દૈવી પ્રેરણા થાય છે એમ જે કુમારિકાઓ કે પેંગ્ગરો માનતા હોય તેમને કોઈ ખ્રિસ્તિની આગળ લાવો, અને તે ખ્રિસ્તિના પ્રશ્નના જવાબમાં પોતાની ખરેખરી જાત કબુલ કરવાની તે પિશાચોને જરૂર પડશે. અને તેમ ન અને તો તે ખ્રિસ્તિને મારી નાખવા તમે મુખત્યાર છો, અને એટલાથી જ એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તિધર્મ પવિત્ર અને દિવ્ય છે.” જરૂર મારટર ઇત્યાદિ લેખકો કહે છે કે ભૂતના વળગાડવાળા મનુષ્યની સમક્ષ અથવા પોતાને દૈવી પ્રેરણા થાય છે એમ માનતા મનુષ્યની હાજરીમાં જ્યારે કોઈ ખ્રિસ્તિ પ્રાર્થના કરવા લાગતો, અથવા કુસની નિશાની કરતો, અથવા ઇશુખ્રિસ્તનું નામ દેતો ત્યારે તે મનુષ્ય ખુમખરાડ પાડતું અને હાથ પગ પછાડી ભયંકર રીતે પોતાનું શરીર મરડતું અને પછી તેમાં રહેલો પિશાચ પોતે કાણુ છે તે કહેતો. આ બધું વિધર્મીઓની જાણમાં હતું એમ કેટલાક ખ્રિસ્તિ લેખકો કહે છે. એક બાબતમાં ભૂત કાઢવાનો ચમત્કાર પૂરાવા તરીકે બહુ કામમાં આવતો; કારણ કે એક ડીમન કિંવા ભૂત બીજાને કાઢે નહિ, તેથી ખસુસ કરીને દિવ્ય ચમત્કાર તો એ જ હતો, એમ તેઓ કહેતા.

આ કથનની અસર લોકો ઉપર કેવી થઈ હતી તે જાણવાનાં સાધન આપણી પાસે લગભગ નથી, કારણ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરૂદ્ધ લખાણોનો નાશ ખ્રિસ્તિ શેહેનશાહોએ કરાવી નાખ્યો હતો. પરંતુ જે થોડી વંશી માહિતી આપણને મળે છે, તેટલા ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કેળવાએલા વર્ગ ઉપર એની ઝાઝી અસર થઈ નહોતી. આગળના તત્ત્વ-વેત્તાઓના લખાણોમાં જીવની પ્રકૃતિ અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિની ઘણી ઉદા-પોહ છતાં વળગાડની વાતનું તેમાં સૂચન પણ નથી; તેથી જણાય છે કે તેમના સમયમાં તે વાત અગત્યની ગણાતી નહોતી અથવા લોકો તે વાત બહુ માનતા નહોતા. પ્લુટાર્ક દુષ્ટ પિશાચોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતો અને દેવવાણીઓની બહુ તરફેણ કરતો, પણ વળગાડની વાતને વહેમ કહી નિર-સ્કારતો. માર્કસ ઓરેલિયસ કહેતો કે જાદુગરો, ધૂતારા અને ભૂત કાઢનાર જીવાને માનવા નહિ એવું અને શીખવવા માટે તત્ત્વવેત્તા ડાયોગનેટસનો

તેના ઉપર બહુ ઉપકાર હતો. લ્યુશિયન કહે છે કે લુચ્યા મદુગરોને ખ્રિસ્તિઓના ભોળપણનો લાભ લઈ ખ્રિસ્તિ થઈ જવાનું અને પોતાની સ્થિતિ આબાદ કરી લેવાનું તેથી બહુ ફાવતું. યુવાન અને ભોળા વર્ગમાં ખ્રિસ્તિઓ પોતાની ચાલાકી બતાવતા એમ સેક્સસ કહેતો. અલ્પિયનના કાયદામાં એવા ખ્રિસ્તિઓને ગુનેગાર ગણ્યા હતા એમ ધારવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં થતી વિવેચનાથી પણ આ બાબતમાં કંઈક અજવાળું પડે છે. અવલોકન કરતાં એવું જણાયું છે કે વળગાડનાં ચિહ્નો દીવાનાપણા અને વાઇનાં ચિહ્નોને ધણાં મળતાં આવે છે; દબદબા ભરેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓથી એ દરદ મટે કે થાય એ વાત અને તેવી છે; એવા વ્યાધિમાં સૂચક સવાલો પૂછવામાં આવે તો ધારેલા જવાબ મળી શકે છે; અને ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોનાં લખાણો તપાસતાં માલમ પડે છે કે બધા દરદીઓ સારા થઈ શક્યા નથી; તેમ એકવાર મટયા પછી તે દરદ પાછું દરદીને ન થાય એવું પણ હમેશાં બન્યું નથી. વળી એમ પણ જણાયું છે કે ભૂત કાઢવાનો પરવાનો ખ્રિસ્તિઓમાંથી જેને બેઠાએ તેને પ્રથમ મળતો; ધાર્મિક ધુતારાઓના એ જમાનામાં, અને વળી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ ધણા ભોળા હોવાથી, આવા પરવાનાથી ઠગારોને ઘણી સગવડતા મળતી; એથા સૈકામાં જ્યારે લેડોશિયનની સભામાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે મુખ્ય ધર્મગુરૂ જેને કહે તેને જ તે સત્તા આપવી, ત્યારે એવા ચમત્કાર ત્વરાથી ઓછા થઈ ગયા; અને પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમાં જ પોસિડોનિયસ નામના વૈદ્યે વળગાડના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કર્યો હતો.

સારાંશ કે રોમ ખ્રિસ્તિ કેમ થયું ? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં પૂરાવાની વ્યવસ્થાને અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પૂરાવામાં ચાર પ્રકારના ચમત્કારોનો સમાવેશ થાય છે; યાહુદી ધર્મમાંથી ઉતરી આવેલા ઐતિહાસિક ચમત્કાર; સમગ્રલીન ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના ચમત્કાર; ભવિષ્ય કથનો અને આગાહીઓ; અને ભૂત કાઢવાનો પ્રચાર. ઐતિહાસિક વિવેચનાની અપૂર્ણતાને લીધે પ્રથમ પ્રકારના ચમત્કારને અપીલ કરવી નકામી હતી.

ચમત્કારીક અને જાદુઈ શક્તિઓનો અતિ વિસ્તૃત પ્રચાર હોવાને લીધે ખ્રીસ્ત પ્રકારના ચમત્કારને અપીલ કરવી તે પણ નકામું હતું; કારણ કે એવા ચમત્કારોની ખાસ અસર થતી નહિ. ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારના ચમત્કારોનો સંબંધ ધર્મની માનનીયતા સાથે રહેલો છે અને તેમને માટે રોમમાં લાંબા કાળથી માન અને શ્રદ્ધા હતાં. અને કેટલાંક કારણોને લીધે ચોથા પ્રકારના ચમત્કાર એ વખતે ધણા અગત્યના થઈ પડ્યા હતા. પરંતુ છેલ્લા એ પ્રકારની અસર પણ કેવળ ગૌણ જ હતી એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય છે. ત્યારે રોમ ખ્રિસ્ત કેમ થયું ? એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહે છે.

આ પશ્ચતો જવાબ જમાનાના સામાન્ય વલણોમાંથી આપણને મળી આવે છે. રોમનો સમય છેક બદલાઈ ગયો હતો; સંશય અને શ્રદ્ધાની મિશ્રણયુક્ત એક મોટી ચળવળ ચાલુ થઈ હતી, અને લોકોની રીતભાન, વૃત્તિ અને વિચારમાં ગંભીર ફેરફાર થઈ ગયા હતા; આ વાત પાછલા પ્રકરણથી વાંચનારને વિદિત છે. વિનાશાત્મક વિવેચનાથી જૂના ધર્મ બંધા નષ્ટ થઈ ગયા હતા, અને કોઈ નવીન ધર્મ આવે તો તેનો આશ્રય લેવા લોકો ઉત્સુક બની રહ્યા હતા. આમ કોઈ પણ ધર્મને માટે તત્પર અનેવા રોમમાં અનેક ધર્મ અને નત્તવજ્ઞાનના અનેક સિદ્ધાંતો ઉપરિ પદને માટે સરસાઈ કરવા લાગ્યા હતા. કેળવાએલા વર્ગમાં, પ્રૌઢ પણ અપ્રાપ્ય લગ્યતાનો ઉપદેશ આપતો અને લાગણીઓના ટેકાનો, અન્ય દુનિયાની આશાનો અને લક્ષિતાના દિલાસાનો તિરસ્કાર કરતો, સખત સ્ટોઈક મત કેટલોક સમય માન્ય રહ્યો હતો; પણ જમાનાની ધર્મ-ભાવનાને પોષવાનું સામર્થ્ય તેમાં ન્યારે ન જણાયું ત્યારે સઘ તેનો લોપ થઈ ગયો. અન્ય વર્ગોમાં એક પછી એક ધર્મો આવીને જવા લાગ્યા. યાહુદીઓ ઉપર જો કે ધણાં કારણોને લીધે રોમન લોકોને અંટસ હતો, તથાપિ તેમનો ધર્મ બહુ પ્રસરવા લાગ્યો; કારણ કે તેમાં એકેશ્વરવાદ, દયા અને ભૂત કાઢવાની વિદ્યા હતી. એમ કહેવાય છે કે શેહેનશાહ બાનુ પોપીઆએ તે ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. રોમની સ્ત્રીઓને તે ધર્મની ક્રિયાઓ અત્યંત વહાલી હતી, અને તેના તેહેવારોથી સૌ બહુ પરિચિત થયા હતા. ખ્રીસ્ત પૂર્વ-દેશી ધર્મો, અને તેમાં

પણ મીસરનો ધર્મ તો ઘણો વિજયી થયો હતો, અને હજારો તે પ્રતિ આકર્ષાતા હતા. તેથી મિસરના દેવોની પૂજા રોમમાં થવા લાગી અને લોકો મિસરમાં જનારો જવા લાગ્યાં. લોકો કેવળ વેહેમી અને ભોળા થઈ ગયા. દેવવાણીઓ જે ચૂપ થઈ ગઈ હતી તે પાછી સંજાવા લાગી; દરેક શહેરમાં જોશીઓ ઉભરાવા લાગ્યા; ચમત્કારીક કથાઓનું વાતાવરણ તત્વદર્શીઓની આસપાસ ઘંઘાવા લાગ્યું; અને ચારે તરફ ધાર્મિક વહેમોની જળ પથરાઈ જવા લાગી. આમ દરેક સ્થળે માણસો પોતાના સ્થાનિક ધર્મથી અસંતુષ્ટ થઈ ધર્મભાવનાની તૃષાથી પીડાવા લાગ્યા અને ક્રોધ નવીન ધર્મ ઉલટભેર શોધવા લાગ્યા.

આવો સમય આવતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપી દીધી, કારણ કે એ ધર્મમાં સત્તા અને આકર્ષણનાં લિન્ન લિન્ન તત્ત્વો ધણાં હતાં. યાહૂદીના ધર્મની પેઠે તેમાં સ્થાનિક ધર્મનો નહોતાં, અને તેથી દરેક પ્રજા અને કોમને તે અનુકૂળ થઈ પડ્યો. સ્ટોઇક મતની પેઠે તેમાં લાગણીઓની અવગણના નહોતી, તેથી સહૃદય ભક્તિની પ્રજા મોહીની તેમાં રહી હતી. મિસરના ધર્મમાં વ્યાવહારીક નીતિનો અભાવ હતો, પણ આ ધર્મમાં વ્યવહારોપયોગી શુદ્ધ અને નિર્મળ નીતિનો ઉપદેશ હતો. ચારે તરફથી સામાજિક અને પ્રજાકીય સેનભેજ થતી હતી તે વખતે સાર્વત્રિક શ્રાવણની ખાંગ એણે લલકારી. લોકોમાં ક્રોધ લાગણીઓ આવવા લાગી હતી, તો એણે પણ પ્રેમની અત્યંત પવિત્રતાનો બોધ કર્યો. ઇશુખ્રિસ્તના જીવનમાંથી મળતા ઉપદેશને લીધે શુલામોને તો એ ધર્મ એક મોટો આશિર્વાદ અને દીવાસારૂપ થઈ પડ્યો, અને શુલામોનું જોર એ સમયે ધણું હતું. સ્ટોઇક મત અને પ્લેટોના મતનું તેમાં સંમિશ્રણ હોવાથી તત્ત્વદર્શીઓને પણ તે રૂચ્યો. ચમત્કારની વાતોને લીધે સામાન્ય લોકોને પણ તે ભાવતો થયો. લોકોની સમક્ષ પ્રેમ અને દયાનાં દ્રષ્ટિબિંદુ એણે આગળ ધર્મી. ધર્મની મારામારી અને મતમતાંતરના ઝવઝ ન્યારે થતા હતા ત્યારે એણે એવો ધર્મ આગળ કર્યો કે જેનું પ્રતિપાદન તર્કથી નહિ પણ આસ્થાથી જ થઈ શકે. “હૃદયવડે માણસ ધાર્મિકતા માને છે.” “જે મારા

પિતાની ઇચ્છા આચરે છે તે જાણશે કે તે સિદ્ધાંત પ્રભુનો છે;” “આસ્થા વિનાં તમે સમજી શકશો નહિ;” ઇત્યાદિ વાક્યોથી, દુનિયા ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મે પ્રથમ અસર કરી ઉપજાવેલી હોવી જોઈએ તે જણાય છે. સધળા મહાન ધર્મોની પેઠે, તે ધર્મ પણ મગજ કરતાં હૃદયની સાથે વધારે સંબદ્ધ હતો. મનુષ્ય જાતના આધ્યાત્મિક સ્વભાવ સાથે તેના ઉપદેશનું સાંગત્ય હતું એ જ તેની ફતેહનું મુખ્ય કારણ હતું. મનુષ્યોના હૃદયમાં તેનાં મૂળ ઉદ્ભવ સ્થાપિત થયાં તેનું કારણ એ છે કે જમાનાની નૈતિક ભાવનાનું યથા-સ્થિત પ્રતિબિંબ તેમાં હતું; જમાનાને જેવા ઉપદેશની જરૂર હતી તેવો જ ઉપદેશ એણે આપ્યો; લોકોની ધાર્મિક તૃષ્ણા તેનાથી છીપે એમ હતું.

આકર્ષણનાં આ બધાં તત્ત્વોની સાથે બીજા પ્રકારનાં આકર્ષણો પણ તેમાં હતાં. એ ધર્મનો આધાર માત્ર નૈતિક ભાવના કે વિચારોની વ્યવસ્થા કે ચમત્કારીક મનુષ્યોના સમુદાય ઉપર જ નહોતો; એ બધું તેમાં હતું, અને ઉપરાંત તેમાં વિશેષ પણ હતું; કારણ કે અપૂર્વ કુશળતા અને ચતુરાઈથી ઉપજાવેલી સંસ્કારણ એ ધર્મ હતો. તેથી એ ધર્મના અનુયાયીઓ ઉત્સાહી રહેતા, એવા કે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપીને પણ પોતાનો ધર્મ તે પાળતા. વિધર્મીઓની દેવ-પૂજામાં ધર્મ-ક્ષાંતિ ઘણી રહેતી, અને ‘સૌ દેવ સરખા’ એ સૂત્ર ઉપર લોકોનો નિર્વાહ થતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવી ધર્મ-ક્ષાંતિ બિલકુલ નહોતી. પોતાનો જ ધર્મ ખરો છે, બીજા બધા ધર્મો પિશ્ચાત્તી છે અને તેમનો નાશ કરવા પોતે જનમ્યો છે એમ દરેક ખ્રિસ્તિએ અવશ્ય માનવું જ જોઈએ એવો તે ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. આથી કરીને તે ધર્મનો ઉત્સાહ આકરો, છીંડાં શાંધતો અને છતાં ઉત્તમ રીતે વ્યવસ્થિત હતો. અને અનેક પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયા અને વ્યવસ્થાથી આ આસ્થાનું દૃઢીકરણ થતું. ધર્મની બાબતમાં કેવળ આસ્થા જ ફળે છે એ સૂત્ર આગળ આવ્યું, અને તેથી ખ્રિસ્તિઓ એમ માનતા કે મુક્તિ તો માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મથી જ મળે છે, તેથી ખ્રિસ્તિઓ બધા સ્વર્ગમાં જશે; બાકી બધા નરકમાં જશે. આ વાતથી લોકોનાં મન ઉપર બહુ અસર થતી. ક્રાહાપણ, દયા, પ્રેમ અને સખ્તાઈ એ બધાં તત્ત્વો એક સાથે એ ધર્મમાં

હતાં. તેથી જૂદા જૂદા ઉદ્દેશથી જૂદાં જૂદાં માણસો તેમાં ભળતાં. ઉપરાંત બીજી લાલચો પણ તેમાં ધણી હતી. તેના જૂદા જૂદા અધિકારીઓને મોટી મોટી સત્તા આપવામાં આવતી. એ ધર્મને માટે જે કાંઈ પોતાના જીવ આપે તો આ દુનિયામાં એને કીર્તિ મળતી અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળતું. વળી તેના મૃત-દેહને ભપકાથી દાટવામાં આવતું; તેના સ્મારક ચિહ્નોની ભગભગ પૂજા થતી; તેની સંવત્સરી વર્ષો વર્ષ ઉજવાતી; અને તેના પસંદગીનાં મોટી મોટી સભાઓમાં ગાન થતું. તેથી કરીને અસંખ્ય ખ્રિસ્તિ-ઓએ પોતાના ધર્મને માટે જીવ આપવામાં પાછી પાની કરી નથી; અને મૃત્યુને માથુક માની માણસો પ્રેમથી એને ભેટયાં છે. એક જ દાખલો બસ થશે. સંત પરપેચ્યુઆ તેના માખાપને એકની એક દીકરી હતી; તે બા-વીશ વર્ષની યુવાન હતી અને માતા હતી; એણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને ન્યાયાધીશ આગળ તેનો એકરાર કરી પોતાનું મૃત્યુ એણે માગ્યું. તેના આપે તેને ઘણું ઘણું વિનવી; તેને પગે પડ્યો, રોયો, કકળ્યો અને એના ઉપર દયા કરી પોતાની હક છોડી દેવા એને કાલાવાલા કર્યાં. જે કે તેનું હૃદય અંદરથી ચીરાઈ જતું હતું, છતાં એક મટી તે એ થઈ નહિ. અને જે ધર્મ તેને એમ કહેતો હતો કે તેનો આપ નરકમાં જશે તે ધર્મને પોતાના આપ કરતાં પણ વધારે પ્રિય ગણી, તે મરવાને તૈયાર થઈ અને મરી ગઈ. આવા અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળે છે, એટલું જ નહિ પણ એક વખત તો એક નાના ગામડાની આખી વસ્તી એ પ્રમાણે મરવાને તૈયાર થઈ હતી. આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં અડગ આસ્થા, નૈતિક ઉત્સાહ અને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા મુખ્ય હતાં. આવા ધર્મની ફતેહ થાય તો તે વાસ્તવિક છે, અને તેમાં ચમત્કારની વાત કાંઈ નથી.

જે લેખકો આ ખુલાસાને વાસ્તવિક ગણતા નથી તેઓ એમ કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને માથે જીલમ થવામાં બાકી રહી નથી; અને છતાં તે ધર્મ રોમમાં પ્રવર્ત્યો કેમ? એ વાત સમજી શકાય એવી નથી; અર્થાત્ તે વાત એક ચમત્કારરૂપ છે. તેથી આ જીલમ આવત અત્ર કાંઈક વિચારવું ઉચિત છે.

ન્યારે કોઇ રાજકર્તા કોઇ ધર્મ અથવા મતને બળથી દાખી દેવાનું કરે છે ત્યારે તેનાં કારણો ઘણાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. કવચિત્ તે કારણો નૈતિક હોય છે, કારણ કે તે ધર્મથી સીધી કે આડકતરી રીતે અનીતિ ઉપજતી હોય છે; કવચિત્ તે કારણો ધાર્મિક હોય છે, કારણ કે એ ધર્મ ઇશ્વરને રૂચતો નથી એમ તે માનતો હોય છે; કવચિત્ તે કારણો રાજકીય હોય છે, કારણ કે તેથી રાજ્યને કે રાજ્યના અમલને નુકસાન થતું હોય છે; અથવા કવચિત્ તે કારણો બ્રહ્મ કે દુષ્ટ હોય છે, કારણ કે કોઇ લોક કે વેરની વૃત્તિને સંતોષવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તેથી ન્યારે ધર્મ સંબંધી જીલમની વાત આપણે સાંભળીએ, ત્યારે આમાંથી કયા કારણ અથવા કારણોને લીધે તે જીલમ થયો છે તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરવો ઘટે છે.

હવે ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની ઉશ્કેરણીથી થએલો ધાર્મિક જીલમ બીજા જીલમ કરતાં વધારે લાંબા વખત સુધી ટક્યો-છે, અને વધારે ચોક્કસ તથા સખત હતો. અમુક પ્રકારનો ધર્મ જે પાળતા તેમના ઉપર એ જીલમનો ત્રાસ થયો છે, એટલું જ નહિ પણ અમુક વિચાર જેમના હોય તેમના ઉપર પણ એ ત્રાસ વરતાયેલો છે. આ ધર્મ ગુરૂઓ એમ માનતા કે ખરા ધાર્મિક મતથી જ માણસની સદ્ગતિ થાય છે; તેથી ધર્મની આખતમાં જે બ્રાંતિ હોય તો તે પાપ છે. આથી તેઓ બ્રાંતિ ખ્રિસ્તિઓને સતાવવા લાગ્યા; અને આ સતાવણીને લીધે મનુષ્ય-જાતને આગળ વધવામાં ઘણી અડચણ અને અટકાયત થએલી છે; અને તેમના જીલમથી લોકોને ત્રાસ પણ ઘણો થએલો છે. પોતાના ધર્મમાં અડગ આસ્થા હોવી તે ઉત્તમ પ્રતિભા ધાર્મિક સદાચાર ગણાતો હોવાથી, પોતાની જ ભૂલ વખતે થતી હશે તો ? એવી શંકા પણ તેમને ઉપજતી નહિ; તેથી આ જીલમ તેમણે સતત જારી રાખ્યો. અને તેથી ધર્મની સત્તા ન્યારે ઓછી થઇ ત્યારે જ લોકોને સુખ ઉપજ્યું.

વળી તેમના ધાર્મિક ગ્રંથોમાંથી નીતિનો એવો સિદ્ધાંત ઉપસ્થિત થતો હતો કે ધર્મને માટે માણસોની કતલ કરવામાં પાપ નથી; અને જાસ્તી

ગુનરીને પણ મૂર્તિપૂજનો ઉચ્છેદ કરવો એ કર્તવ્ય છે અને તે દ્વારા બીજા ધર્મ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા તેમનામાં આવી ગઈ. ઉપરાંત તેઓ એમ પણ માનતા કે પરલોકમાં નાસ્તિકાની અધોગતિ એવી તો ભુંડી થાય છે કે તેની આગળ આ દુનિયાનું દુઃખ કાંઈ હિસાબમાં જ નથી. તેથી ગમે તે ઉપાયે પણ તેમની ભ્રાંતિ મટાડવી જ જોઈએ. જો કે પ્રસંગોપાત કોઈ વ્યક્તિના ખાનગી કારણોને લીધે આ જાતનો જીલમ થયો હશે, તથાપિ એકંદરે ધાર્મિક જીલમનાં આ કારણો સ્વાભાવિક છે, અને તેમનાથી તે જીલમનો ખુલાસો થઈ શકે છે. ક્રોન્ટન્ટાઇનના વખતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ રાજ્ય-ધર્મ થયો, અને આ જીલમની શરૂઆત પણ ત્યારથી જ થઈ. પછી જ્યારે બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો પવન યુરોપમાં વાયો ત્યારે જ લોહીથી રક્ત બનેલી તલવાર ધર્મગુરુઓના હાથમાંથી હેડી પડી. ધાર્મિક જીલમનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ ‘યુરોપમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્યનો ઉદય’ એ નામના અન્ય પુસ્તકમાં અપા-એલો છે. ‘અમારા ધર્મમાં જ સફળિત છે, અન્ય કોઈમાં નથી જ’ એવી દૃઢ માન્યતાને લીધે જ આ ધાર્મિક જીલમ થયો છે એ નિઃસંશય છે.

કેટલાક અર્વાચીન લેખકો અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે વિધર્મીઓમાં એવી માન્યતા નહોતી છતાં તેમનામાં એવો જીલમ કેમ થયો છે? તેનો જવાબ એટલો જ કે ધાર્મિક જીલમનાં ભિન્ન ભિન્ન કારણો હોય છે એ વાત પ્રથમથી જ અમે કહી છે. ખ્રિસ્તિ ગુરુઓના સંબંધમાં ઉપરનાં કારણો સાચાં જ છે; પરંતુ વિધર્મીઓમાં તેનાં કારણો કાંઈક રાજકીય અને કાંઈક ધાર્મિક હતાં. પોતાનાં રાજ્ય અને સામાજિક સંસ્થાઓને સાચવી દૃઢ કરવાં એ ઉદ્દેશ ગ્રીક લોકોનો મુખ્ય હતો; અને આ ઉદ્દેશ નાની નાની આખતોમાં પણ લોકોના રીતરીવાજનું નિયમન રાજ્યના કાયદાથી થતું. વિદેશીય રીતરીવાજ પ્રત્યે તેમને અવિશ્વાસ અને અશુભો હતો. વળી સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્યના દાતા દેવ હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અચૂત ન થાય તો પોતાના શહેર ઉપર સંકટ આવે એવી તેમની માન્યતા હતી; અને ઉપરની વાતને ટેકાડપ તે થતી. આવાં કારણોને લીધે ગ્રીક રાજ્યોની અસહિષ્ણુતા વધી

પડી હતી અને તેથી ત્યાં તત્ત્વચિંતકોને સતાવવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ છેવટે વિચારની સ્વતંત્રતા ગ્રીસમાં લોકોને પ્રાપ્ત થઇ હતી.

રોમના પ્રાથમિક સમયમાં ધર્મ રાજકીય હતો અને તેની મુખ્ય મુખ્ય ક્રિયાઓ રાજસભાના જ હુકમથી થતી. ‘પોતાના ધર્મમાં જ શ્રેય છે, પારકા ધર્મમાં ભય છે’ એ તેમનું મૂત્ર હતું, અને પોતાની રાજનીતિને આપાદ કરવા તેઓ દેવોને આરાધતા. છતાં જીતાએલી પ્રજના ધર્મ પ્રત્યે તેમની સહિષ્ણુતા પુષ્કળ હતી; અને તેથી દરેક ધર્મના દેવને રોમના સિંપાઇઓ માન આપતા. કોઇપણ ધર્મને રાજ્ય તરફથી સતાવણી થતી નહિ. કુઇડ નામના ધર્મ ગુરુઓ નરમેધ કરતા તેજ માત્ર તેમણે અટકાવ્યો હતો. પર-દેશમાં આવી રાજનીતિ રોમન લોકોએ ગ્રહણ કરી હતી.

પરંતુ ઇટાલીમાં પરદેશીઓનાં અનેક ટોળે ટોળાં આવવા લાગ્યાં હતાં. તેમને તેવી સ્વતંત્રતા આપવી કે કેમ તે જૂદો જ પ્રશ્ન હતો. આ બાબત બરાબર સમજવા માટે વિચારની સ્વતંત્રતા અને ધર્મની સ્વતંત્રતા આ બે વાતોને એક બીજાથી અલગ રાખી તે સંબંધી રોમમાં તે વખતે શી સ્થિતિ હતી તે જોવાની જરૂર છે. રોમના રાજ્યમાં લોકોને વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય પુષ્કળ હતું, અને તત્ત્વચિંતકો પોતાના સિદ્ધાંતને લક્ષીને ગમે તે બોલે અને ગમે તે લખે, તોપણ રાજ્ય તરફથી કોઇ તેને સતાવતું નહિ. જો રાજ્ય વિરુદ્ધ સેઓ કાંઇ બોલતા કે લખતા તો અલગત તેમની ખબર લેવાતી. પરંતુ ધાર્મિક ક્રિયાઓની બાબતમાં રોમના રાજ્ય-કર્તાઓએ ઉલટી જ નીતિ ગ્રહણ કરી હતી. ઇટાલીમાં રોમના દેવો જ પૂજાય એવો તેમનો આગ્રહ હતો. એક વખતે સખત દુકાળ પડતાં લોકો નવા દેવોને પૂજવા લાગ્યા ત્યારે રાજ્ય તરફથી તેની બંધી થઇ હતી. વિદેશીય દેવોનાં મંદીરો તોડી પાડવાના કાયદા અને દાખલા રોમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ધર્મની બાબતમાં રોમમાં દબાણ હતું ખરું. પણ આ નીતિનું ગ્રહણ પ્રજાનું ઐક્ય અને લશ્કરી બંદોબસ્ત જાળવવાની ખાતર જ થયું હતું. કવચિત્ કોઇ ધર્મમાં સમાએલાં નૈતિક દુષણોની ખાતર પણ

તેના ઉપર અંકુશ મેલવામાં આવતા. પરંતુ પ્રગ્નકીય રાજ-તંત્રની આંતરિક વ્યવસ્થા શહેનશાહતના સમયમાં ચાલી શકશે નહિ એ વાત જ્યારે સ્પષ્ટ થઈ, ત્યારે બદલાઈ ગએલા સમયને રાજકર્તાઓએ ખુલા દિલથી સ્વીકારી લીધો અને રોમમાં સઘળા ધર્મેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. માત્ર ખ્રિસ્તિ ધર્મ જ તેમાંથી બહિષ્કાર પામ્યો.

તોપણ હજી એક આખતમાં રોમ મક્કમ રહ્યું હતું. રોમવાસીઓ ગમે તે ધર્મ માને અને પાળે તેમાં રાજ્યને કાંઈ અડચણ નહોતી, પરંતુ પોતાના દેશમાં અપાતા અળીદાનમાં ભાગ લેવાનું અને બીજી કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાનું તેમને બંધન હતું. અને જે કાંઈ સતાવણી થઈ હોય તે આ આખતને લઈને જ થઈ છે. એક લેખકના કહેવા પ્રમાણે રોમન લોકો પોતાના ધર્મના ત્રણ વિભાગ પાડતા: પુરાણ અથવા કથા-ભાગ; આ કથા-ઓનો તર્વચિંતકો જે ખુલાસો આપતા તે અથવા તેમના ઉપરથી જે સિદ્ધાંત બંધાતો તે; અને ક્રિયામાણ ભાગ અથવા રાજ્ય તરફથી જે ધાર્મિક ક્રિયાઓ થતી તે. પ્રથમ બેમાં લોકોના ઉપર કાંઈ અંકુશ નહોતો. પરંતુ ત્રીજો ભાગ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો અને તેમાં લોકોને બિલકુલ સ્વતંત્રતા નહોતી; કારણ કે જન-સમૂહનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે જે દેવોને સંતુષ્ટ કરવામાં ન આવે તો જરૂર રાજ્ય ઉપર સંકટ આવે જ, અને આ આખતમાં તર્વચિંતકો પણ અનુમોદન આપતા હતા. વિધર્મી-તર્વચિંતકો સત્ય-પ્રેમી હતા એ નિર્વિવાદ છે, પરંતુ જેને પોતે એક જાતના વેહેમ ગણતા હોય ત્યાં પોતાની હાજરીથી તેમાં સંમતિ આપવી એ એક પ્રકારનું ધાર્મિક જૂઠાણું છે એવા નીતિના સિદ્ધાંતથી તેઓ કેવળ અજાત હતા. આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ વખતે હાજર રહેવાની પોતાની ફરજ છે એમ સંશયાત્મવાદીઓ પણ સમજતા; અને સૌ કહેતા કે પોતાના દેશના રીત-રીવાજને માન આપવાની દરેકની ફરજ છે. પરંતુ યાહુદી અને ખ્રિસ્તિઓને ત્યાં હાજરી આપવામાં એક જાતની હેતરપીંડી લાગતી, અને તેથી તેઓ જ માત્ર તે ક્રિયાઓમાં ભાગ લેતા નહિ. છતાં યાહુદીઓને આ આખતમાં બાંધું કરીને સતાવવામાં આવ્યા નથી. વળી રોમના શહેનશાહો પણ દેવ

તરીકે પૂજવા લાગ્યા હતા અને તેમની મૂર્તિઓ આગળ ધૂપ કરવામાં રાજભક્તિ ગણાતી હતી. આ વાત પણ ખ્રિસ્તિઓને પસંદ આવતી નહિ, કારણ કે તેમાં તેમને અસંગતતા લાગતી.

સારાંશ કે રોમના પ્રાચીન પ્રજ્ઞ-તંત્રની અસહિષ્ણુતા સાર્વભૌમ રાજ્યના સમયમાં લગભગ નષ્ટ થઈ ગઈ હતી. વિચારમાં અને દલીલમાં સંપૂર્ણ છૂટ હતી. વિદેશીય ધર્મ પાળવાની પણ આખરે છૂટ થઈ હતી. રાજ્યની ધાર્મિક ક્રિયાઓથી પણ અલગ રહેવાની છૂટ યાહુદીઓને ધણું કરીને મળતી હતી. ત્યારે ખ્રિસ્તિઓને જ શામાટે સત્તાવવામાં આવ્યા હતા ? એ પ્રશ્ન હવે ઉભો રહે છે.

દેશ ઉપર બે કાંઈ પણ સંકટ આવતું તો તે સમયે રૂપે કે ચેતવણી રૂપે દેવનું મોકલેલું આગું છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાચીનકાળના ધર્મનો પાયો હતો એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે. તે વખતની આવી માન્યતાને લીધે ખ્રિસ્તિઓને સત્તાવવામાં આવતા હતા. દુકાળ પડતો કે મરફી આવતી તો ધાર્મિક ક્રિયાઓ અચર થાય છે કે કેમ ? તેની ઝીણી તપાસ થતી. અને જો દોષ માલમ પડતો તેને સખત શિક્ષા થતી. આ ધર્મ-ક્રિયાઓમાં યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ બન્ને ભાગ લેતા નહિ. પણ યાહુદી ધર્મ પોતાની મૂળ સ્થિતિને જ વળગી રહેનારો હતો અને ત્યારે તરફ ફેલાઈ જવાનાં તરવો તેમાં નહોતાં. તેથી રોમન લોકોને તે ધર્મની ધારતી નહોતી, પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ તો મૂળથી જ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અત્યંત ઉત્સાહી હતા. ખ્રિસ્તિ પાદરીઓ ધણું કરીને વટલેલા રોમનો જ હતા; અને તેઓ એટલા બધા તો ઉત્સાહી રહેતા કે કેટલાક પરગણામાં રોમનાં દેવ-મંદીરો સાવ ખાલી થઈ ગયાં હતાં, વળી ખ્રિસ્તિઓ ખીજા બધા ધર્મોને સેતાનના ધર્મ કહી બ્યારે અને ત્યારે તેમનું અપમાન કરવા ચૂકતા નહિ. યાહુદીઓ તેમ કરતા નહિ. તેથી કરીને રાજ્યમાં અરેખરા પાખંડીઓ ખ્રિસ્તિઓ જ ગણાવા લાગ્યા; અને તેથી વેહેમી લોકોના ઝનુની ક્રોધનો ભોગ પણ તેઓ જ થવા લાગ્યા. વરસાદ ન આવે તો ખ્રિસ્તિઓના પાખંડને લીધે, ધરતી-

કંપ થાય તો તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓનો જ દોષ. આવી માન્યતાથી લોકો તેમને હેરાન કરવા લાગ્યા. ખ્રિસ્તિઓ રોમના દેવોના દુશ્મન ગણાતાં.

સંકટ અને આફતો ઇશ્વરનાં મોકલ્યાં આવે છે એ સિદ્ધાંત તો ખ્રિસ્તિઓ પોતે પણ સ્વીકારતા; પણ તેઓ સામા એમ કહેતા કે તમે અમને હેરાન કરો છો માટે ઇશ્વર તમને હેરાન કરે છે; અથવા તમે મૂર્તિપૂજકો છો તેથી ઇશ્વર તમારા ઉપર ક્રોધે છે. અર્થાત્ આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ પોતાના ધર્મના ફેલાવા માટે તેઓ કરતા. તેઓ કહેતા કે પ્રથમ ખ્રિસ્તિ પાદશાહ કોન્સ્ટન્ટાઇનની જીત થઇ અને તેથી તેની સત્તા જમી એ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપે. એરિયસનું અકાળ મૃત્યુ થયું એ જ ખતારી આપે છે કે એનો મત ખોટો હતો. આથી કરીને રોમના દેવો પ્રત્યે રોમનોની અશ્રદ્ધા થવા લાગી. પરંતુ રોમનું રાજ્ય વીખાવાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જ્યારે જણાવા માંડ્યાં ત્યારે રોમના દેવો પ્રત્યે પાછી રોમન લોકોની આસ્થા તાજી થઈ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને ગભરામણુ થઈ; અને રોમની સાથે પોતાનાં નસીબ સંકળાએલાં ધારી ભિન્ન ભિન્ન ખુલાસા ખ્રિસ્તિઓ આપવા લાગ્યા. પરંતુ જ્યારે જંગલીઓનાં લશ્કરોથી રોમની સત્તા નાશુદ થઈ, ત્યારે નાશ પામેલા રોમના સામ્રાજ્યના સંબંધથી મોકળો થઈ ખ્રિસ્તિધર્મ કહેવા લાગ્યો કે એ નાશની આગાહી પ્રથમથી જ એ ધર્મમાં થઈ હતી અને એ નાશમાં ઇશ્વરનો ન્યાય હતો. આથી કરીને જંગલીઓ ઉપર એ ધર્મની ભવ્યતાની અસર થઇ અને તેઓ દબાઇ ગયા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં આવે તેને ઇશ્વર ખાસ મહાય કરે છે એવો સિદ્ધાંત અસુધરેલા વર્ગોને ખ્રિસ્તિ અનાવવામાં બહુ કામ લાગ્યો છે. જ્યારે યરંગડીના લોકોને હુણુ લોકોએ હરાવ્યા, ત્યારે છેવટના ઉપાય તરીકે આખી યરંગડી પ્રજા ખ્રિસ્તિ થઇ ગઇ. કેંક લોકો પણ એવી જ રીતે ખ્રિસ્તિ થયા; અને યુરોપમાં એ ધર્મ પ્રસરવા લાગ્યો. મધ્યકાળમાં અને તે પછી સૈકાઓ સુધી, દરેક મોટા અનાવને યુક્તિપૂર્વક સમજાવી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પોતાના ધર્મનું મહાત્મ્ય વધારતા હતા. કોઇ રાજા મરી જતો તો ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરુદ્ધ ફક્તાણું ફલાણું કામ

એણે કર્યું હતું તેથી તે મુઓ. પરંતુ ધીમે ધીમે આવી માન્યતાનો અસ્ત થયો, અને લોકોનાં મન ઉપર હવે એવી વાતની અસર થતી નથી.

પોતાના દેવોની અવગણના થવાથી દેશ ઉપર આક્રમ આવે છે એ એક ધાર્મિક કારણ ખ્રિસ્તિઓને સતાવવાનું હતું. ઉપરાંત તેમાં રાજકીય કારણ પણ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ એક મોટું, સંપૂર્ણ વ્યવસ્થિત અને ઘણી આખતમાં ગુપ્ત, મંડળ હતું; અને તેથી રાજ્યને એની ધાસ્તી રહેતી. કોઈ મંડળી કે મેળા આખત રોમના સામ્રાજ્યમાં બહુ ચીવટ રહેતી, કારણ કે તેમાંથી બળવો જાગે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના અનુયાયીઓની પોતાના ધર્મ પ્રત્યે ભકિત રાજ્ય-ભકિત કરતાં પણ વિશેષ હતી એ વાત પ્રસિદ્ધ હતી અને આખા રાજ્યમાં એ ધર્મની સત્તા વધ્યે જતી હતી. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ વિધર્મીઓ આ નવીન મંડળને રાજ્યમાં ધાસ્તીકારક ધારે તો તેમાં તેમનો દોષ ગણાય નહિ. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે રોમનો લડાયક જુસ્સો નષ્ટ થઈ જતો હતો, અને એ જુસ્સા વિના રાજ્ય નબી શકે તેમ નહોતું. રાજ્યવિરુદ્ધ કાવત્રામાં કોઈ ખ્રિસ્તિએ કદિ ભાગ લીધો નથી, તેમ તેમને એવકા બતાવી આપે એવું કોઈ બાહ્ય ચિહ્ન પણ તેમના આચરણમાં જણાતું નહોતું એ વાત ખરી, તથાપિ આ મંડળના સિદ્ધાંત અને ઉદ્દેશની સમજણ એ વખતે ઘણી અપૂર્ણ હતી, અને રોમન લોકો પોતાની માંહોમાંહે વાતચિતમાં તેમને દુશ્મન કહી સંબોધતા, અને કેટલીક આખતમાં ખ્રિસ્તિઓની વર્તણૂક પણ મિલનસાર અને મળતાવડી નહોતી. વળી ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે બધા વિધર્મીઓ કાયમને માટે નરકમાં જશે અને રોમન રાજ્યનો અસ્ત થવાનો છે.

ઉપરાંત એ વખતે એમ પણ મનાતું કે ખ્રિસ્તિઓ એકાંતમાં ભેગાં થઈ દીવા ઓલવી અચંત અનાચાર આચરતા હતા. આ વાત હાલ કોઈ માનતું નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓ કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ ગુપ્ત રીતે કરતા તેથી, તેમનાં પ્રીતિ-ભોજનોથી, અને બધા ખ્રિસ્તિઓ ઈશુનું એક શરીર અને સહભાગી અવયવો છે એવું તેઓ કહેતા તેથી, એવાં આળ તેમનાં ઉપર ચડવા પામ્યાં હતાં. વળી ખ્રિસ્તિઓ એ વખતે યાહુદી લોકોની એક

જાત મનાતી હતી, અને યાહુદી લોકો બધા મૂર્તિપૂજકોને ધિક્કારતા અને વખતો વખત રાજ્ય સામે બળવો કરતા હતા. બીજી રીતે જોઈએ તો યાહુદીઓ ખ્રિસ્તિઓને ધર્મ-બ્રષ્ટ અને દેશદ્રોહી ગણાતા હતા, કારણ કે જેસેલમના ઘેરામાં ખ્રિસ્તિ યાહુદીઓએ તેમને બિલકુલ સહાય આપી નહોતી; છતાંદિ અનેક કારણોને લીધે યાહુદીઓ અને ખ્રિસ્તિઓ એક બીજાને અંતઃકરણથી ધિક્કારતા હતા અને એક બીજા ઉપર લાગ આવ્યે આળ ચડાવવા ચૂકતા નહિ. વળી તે સમયમાં એક પ્રકારનો અદ્વૈત મત માનનારા પાખંડીઓ આવા અધમ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા એવું તે સમયના કેટલાક લેખ ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ રામન ન્યાયાધીશોની નજરમાં આ બધા મતો અંતે પાખંડી જ હતા, અને તેથી ખ્રિસ્તિ વિરૂદ્ધ મૂકાતાં તોહોમતો પણ તેઓ માનતા.

તેમની સતાવણીનું બીજું કારણ એ છે કે ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો રામની ધણી સ્ત્રીઓને વટલાવી પોતાના ધર્મમાં લાવવા શક્તિમાન થયા હતા; તેથી રામના કૌટુંબિક જીવનમાં ગેરવિશ્વાસ આવવાથી તે જીવન તેમને અતિ અકારૂં થઈ પડ્યું. સ્ત્રીના મનને પોતાનો પતિ પરમેશ્વરરૂપ હોવો જોઈએ. પણ ધર્મને નામે જ્યાં સ્ત્રી પોતાના પતિની અવગણના કરે ત્યાં કૌટુંબિક પ્રેમ અને સુખના તો સાંસાં જ સમજવાં.

વળી ખ્રિસ્તિ લોકો તે સમયે જૂત કાઢવામાં ધણુ કુશલ ગણાતા હતા. સુધરેલો વર્ગ આ વાતને જોઈ મળી તેના ઉપર નાપસંદ નજરથી જોતો હતો, પણ સાધારણ વર્ગમાં એ શક્તિને લીધે લોકપ્રિય બહુ થવાતું એ વાત આપણે આગળ કહી છે. પરંતુ આ કારણને લીધે ખ્રિસ્તિઓને ધણું કરીને સતાવવામાં આવતા નહોતા. જાદુ અને ધનંતર મંત્રનો વેહેમ એ સમયે લોકોમાં બહુ પ્રચલિત હતો, પણ રાજ્ય એ આખત ઉપર દષ્ટિ રાખતું નહિ. હવે પછી રાજ્યગાદી કોને મળશે ? છતાંદિ રાજકીય બાબતો જાણવાનો પ્રયાસ ન્યારે જાદુથી થતો ત્યારે તેવા જાદુની પૂરેપૂરી ખબર રાજ્ય લેતું હતું; પરંતુ ખ્રિસ્તિઓએ એવો પ્રયાસ કદિ કર્યાનો દાખલો મળતો નથી. પરંતુ કલ્પનાને ભડકાવી શુદ્ધિને પરતંત્ર કરવાનો—

ધાર્મિક ધાસ્તીઓ ઉપજવી લોકોનાં મન ઉશ્કેરવાનો, જે કોઈ પ્રયાસ કરે તો તેની ચીડ વિધર્મીઓને ધણી હતી; અને ધણા જ ગંભીર પ્રકારનો શુનો તેઓ તેને ગણતા હતા. હવે ખ્રિસ્તિ એમ કહેતા કે ખ્રિસ્તિઓ સિવાય આખી દુનિયા નરકમાં પડવાની છે અને નરકનું બહુ બીહામણું ચિત્ર તેઓ આપતા; અને અજ્ઞાની અને નિર્બળ મનતા માણસ ઉપર એની બહુ અસર થતી. તેથી જ મારકસ ઓરેલિયસે કાયદો કર્યો હતો કે આવી વર્તણુક જે ચલાવે તેને એક બેઠમાં દેશ-નિકાલ કરવો.

પરંતુ તેમની સત્તાવળીનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે બીજાના ધર્મ પ્રત્યે તેમની અસહિષ્ણુતા અને અંટસ ધણું હતાં. જે ધર્મ બીજા ધર્મની ઈર્ષ્યા ન કરે તે ધર્મ પછી ગમે તેવો હોય તો પણ તે ચાલવા દેવાને રોમન લોકો લગભગ તૈયાર હતા. પણ ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકો તો કહેતા કે બીજા બધા ધર્મો સેતાનના છે અને તે બધા ધર્મોના અનુયાયીઓની અધોગતિ જ ચોક્કસ છે. તેથી બધાને ખ્રિસ્તિ કરવાનો તેમનો આગ્રહ હતો. તેથી કરીને બધા મૂર્તિપૂજકોનું તેઓ અપમાન કરતા અને તેમની મૂર્તિઓને પણ અપમાન આપતા. આથી કરીને રાજનીતિને જાણવાવાળા પુરૂષો ઉશ્કેરાઈ જતા અને કહેતા કે આવા ધર્મને ચાલવા દેવાથી અન્ય ધર્મોની સ્વતંત્રતા રહેશે નહિ; અને પાછળથી સર્વોપરી સત્તા મળતાં ઇથોલિક ધર્મ ધર્મને નામે ત્રાસ પણ ઘણો વરતાવ્યો છે. ધર્મની આખતમાં તીવ્ર અસહિષ્ણુતા ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ખૂબમાં જ હતી. બીજા સૈકામાં પણ તેઓએ નિયમ કર્યો હતો કે નાસ્તિક કે બહિષ્કાર પામેલા કોઈ માણસ સાથે કોઈ ખ્રિસ્તિએ કોઈ પણ જાતનો વહેવાર રાખવો નહિ. આથી કરીને ધણા લોકોની હંફાળી ઝેર સમાન થઈ પડતી; અને તેઓએ વર્તવેલા કરના અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મના ધસારાથી અન્ય ધર્મોની સ્વતંત્રતાને ભય ઉપજ્યો હતો; એટલું જ નહિ પણ વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા કે જે રોમની સંસ્કૃતિનાં ઉત્તમ ફળ હતાં તેમને પણ જોખમ હતું. ખ્રિસ્તિ ધર્મ માણસોના વિચાર અને વર્તન ઉપર પણ અમલ ચલાવવાની પોતાની સત્તા

છે એમ માનતો, તેથી તેના ઉપદેશકો ધર્મની આખતમાં પોતાથી બિન્ન પડતા અભિપ્રાયને ઘાતકી શુનો ગણુતા અને તેમ બોલતા. હવે વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા રોમન લોકોને ધણી પ્રિય હતી. પરંતુ આ સ્વતંત્રતાને અંત અંતે ખ્રિસ્તિ ધર્મે આણ્યો અને તે પુનઃ પ્રાપ્ત કરતાં સૈકાના સૈકા વહી ગયા.

ખ્રિસ્તિઓમાં સારા ગુણો પણ ધણા હતા. સીતમને સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મનીરોની અનુપમ હિંમત, અને તેમના શુદ્ધ, કામળ અને પવિત્ર સદ્-ચારોની પ્રશંસા આપણે જોટલી કરીએ તેટલી ઓછી છે; છતાં ઉપરના કારણોને લીધે તેમને સતાવવામાં આવ્યા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. તેમના સીતમગારોની વર્તણુક કેવળ ગેરવાજબી હતી એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી. વળી તરવારના પ્રાણઘાતક ખેડોને લીધે વિધર્મીઓમાં માણસ જાતના શારીરિક દુઃખની બેદરકારી અને લોહીની તૃષા આવી હતી એ વાતથી વળી એ સીતમ વધારે સેહેલાઈથી સમજી શકાય છે. ખ્રિસ્તિઓ તો એમ માનતા હતા કે માણસની સદ્ગતિ તો અમારા મતથી જ છે; તેથી તેઓ ધર્મને નામે સીતમ કરે તે તો જાણે ઠીક; પણ રોમના વિધર્મીઓને એ સિદ્ધાંત માન્ય નહોતો; છતાં તેમણે સીતમ કેમ કર્યો ? એ પ્રશ્નની જરાએ મુંઝવણ હવે ઉપલા વિચારોને લીધે રહી નહિ. વળી એથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે રોમના શેહેનશાહોનો સીતમ ગમે તેવો સખત અને આકરો હતો છતાં તે એવો જાન્યુક અને ચાલુ નથી રહ્યો કે જેથી કરીને સમયના સંજોગમાં રહેલી વિશાળ નૈતિક, સામાજિક અને માનસિક શક્તિઓ દબાઈ જાય, અને આ શક્તિઓ જ ખ્રિસ્તિ ધર્મને પ્રસરાવવામાં સહાયક થઈ છે. માટે આવા કઠીન સમયમાં પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ તરી આવ્યો તે ઇશ્વરનો ચમત્કાર છે એ વાત ખોટી છે.

આ સીતમની થોડીક તવારીખ તપાસતાં આ વાત સ્પષ્ટ થશે. એવું જણાય છે કે રોમમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ દાખલ થયો ત્યારે તેની સામે વિરુદ્ધતા બિલકુલ બતાવવામાં આવી નહોતી.

ઇ. સ. ૬૪ ના આખર ભાગમાં નીરોએ એ સીતમની પ્રથમ શરૂઆત કરી; કારણ કે રોમને આગ લગાડવાનું આજ ખ્રિસ્તિ-ઓને માથે મૂકાયું હતું. રોમમાં ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા તે વખતે વધી ગઈ હતી અને તેઓ લોકપ્રિય બિલકુલ નહોતા. કેટલાકને જંગલી જનવરની ખાલ પેહેરાવી કુતરાઓ પાસે ફાડી નખાવ્યા હતા. કેટલાકને ડામરનાં કપડાં પેહેરાવી નીરોના બગીચામાં જીવતા આળી મૂક્યા હતા. કેટલાકને કુસ ઉપર ચોડી દીધા હતા. આમ અનેક સુઆ હતા. ઇ. સ. ૬૮ માં નીરો મરી ગયો. પછી ૨૭ વર્ષ સુધી ખ્રિસ્તિઓને સંપૂર્ણ શાંતિ રહી હતી. પરંતુ ડોમિ-શિયનના સમયમાં ઇ. સ. ૯૫ માં પાછો થોડો સમય તેમના ઉપર જીલમ થયો હતો. આ જીલમનું કારણ બરાબર જણાયું નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ જેવી મજબૂત સંસ્થા ઉપર અસર કરી શકે એવા પ્રકારનો આ જીલમ નહોતો. ઇ. સ. ૯૬ માં નરવા ગાદીએ આવ્યો ત્યારથી તે ઇ. સ. ૧૮૦ માં મારક્સ ઓરેલિયસ ગત પ્રાણ થયો ત્યાંસુધીનો સમય લોકોને શાંતિ અને સુખનો હતો. અને તે સમય ખ્રિસ્તિઓને પણ અગત્યનો નીવડ્યો, કારણ કે આ સમયમાં ખ્રિસ્તિઓની સંખ્યા ઘણી વધી અને એવી સત્તા એ ધર્મે જમાવી દીધી કે રાજ્યમાં એક અગત્યની સંસ્થા એ ધર્મ ગણાવા લાગ્યો; અને ગમે તેવા ભયંકર હુમલા તેના ઉપર થાય તો પણ તે ટકી શકે એવી તેનામાં શક્તિ આવી. આ ચોરાશી વર્ષમાં છૂટા જવાયા જીલમ ખ્રિસ્તિઓ ઉપર પ્રાંતમાં થયા છે; પણ તેથી ધર્મને ધક્કો લાગે એવું કોઈ વિધન આવ્યું નથી; અને રોમમાં ખ્રિસ્તિઓ જાહેરમાં પોતાનો ધર્મ નિર્ભયતાથી પાળતા. કવચિત્ ખ્રિસ્તિઓને અનુકૂળ કાયદાઓ પણ થતા; અને ખની શકે તેટલું તેમનું સંરક્ષણ થતું. અત્યાર સુધી યાહુદી ધર્મની શાખા રૂપ તે ધર્મ ગણાતો હતો, પણ હવે તે સ્વતંત્ર જૂદો ધર્મ ગણાવા લાગ્યો; અને યાહુદીઓ વિરૂદ્ધ કાયદાઓ થતા તેમાંથી ખ્રિસ્તિઓને મુક્તિ મળવા લાગી. પરંતુ મારક્સ ઓરેલિયસના રાજ્યના છેક આખર સમયમાં ખ્રિસ્તિઓ વિરૂદ્ધ ફરમાન નીકળવા લાગ્યાં. આવા કામળ અને સારા માણસે સીતમનું કામ કેમ હાથમાં લીધું હશે તેનું આપણને અનુમાન જ કરવાનું

રહે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં બંધારણુ અને વ્યવસ્થા હવે એક રાજ્યના જેવાં થઈ પડ્યાં હતાં અને તેનાં દૃષ્ટિબિંદુ રોમના રાજ્યથી તદ્દન ભિન્ન હતાં. તો પછી રોમનું રાજ્ય આવી સંસ્થાને પોતાના રાજ્યમાં કેમ ચાલવા દે ? વળી મનુષ્ય-ભક્ષણુ અને અતીતિના આરોપ ખ્રિસ્તિઓ ઉપર આ વખતે પૂર્ણ બેસથી મૂકાવા લાગ્યા હતા; ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તે જુલમ કરવા પ્રવૃત્ત થયો હશે. અને લોકોના ઝનુન અને હાકોમોની નબળાઈને લીધે એના વખતનો જુલમ ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ આ સીતમ ત્રણ કે ચાર પ્રાંતોમાં જ થયો હતો. આખા રાજ્યમાંથી ખ્રિસ્તિ ધર્મને નિર્મૂળ કરવાનો એ પ્રયાસ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૦ માં મારક્સ ઑરેલિયસ ગુજરી ગયો ત્યારથી તે ઈ. સ. ૨૪૯ માં ડેસિયસ તાક્તશીન થયો ત્યાં સુધી ૬૯ વર્ષનો એક કાલ આપણે ગણીએ તો તે કાળમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઘણો વગવાળો અને સત્તાવાન થઈ પડ્યો હતો; અને રાજ્યમાં અને લશ્કરમાં ઘણે ભાગે તે અરસામાં મોટા મોટા અધિકાર ઉપર ખ્રિસ્તિઓ હતા. તેથી હવેથી તેમના ઉપર થતા સીતમનું સ્વરૂપ વધારે વધારે રાજકીય થતું ગયું. ખ્રિસ્તિઓની સંસ્થા હવે રાજ્યમાં એક બેખમકારક તત્ત્વ ગણાવા લાગ્યું અને તેથી તેને દાખી દેવાનો પ્રયત્ન થવા લાગ્યો. છતાં આ ૬૯ વર્ષમાં માત્ર એ જ વખત ખ્રિસ્તિઓની શાંતિનો ભંગ થયો હતો. તે સિવાય તેમને હેરાનગતિ થઈ નહોતી. અલેક્ઝાંડર સેવેરસ તો તેમને અંતઃકરણપૂર્વક સહાય આપતો. ફિલિપ પણ તેમને ખુબ અનુકૂળ હતો, એટલો બધો કે જળ-સંસ્કાર નામની ખ્રિસ્તિ ધર્મની ક્રિયા પણ એણે કર્યાનું કહેવાય છે. પણ તે વાત વિશ્વસનીય નથી.

આ પ્રમાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જુડા રોમમાં રોપવામાં આવ્યો ત્યારથી લગભગ બેસ વર્ષનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. આ અરસામાં જે કે ખ્રિસ્તિઓ ઉપર પ્રસંગાપાત જુલમ થયો છે અને તેમણે હિંમતથી સહન કર્યો છે, પરંતુ કદાચ નીરોના સીતમ સિવાય બીજો કોઈ જુલમ એવો નહોતો કે જેથી કરીને તે ધર્મ રાજ્યમાંથી નિર્મૂળ થઈ નય. મારક્સ

ઑરેલિયસના સમયમાં સ્મિર્ના અને લાયન્સમાં સ્થાનિક જૂલમ ઘણા થયો હતો; સેવેરસના સમયમાં આફ્રિકા અને એશિયાઇ પ્રાંતોમાં જુલમ થયો હતો; વળી સાર્વજનિક રમતગમતના ગલરાટમાં અથવા તો રેલ અને ધરતીકંપને લીધે દંગાફિસાદ પણ થતા; પરંતુ પોતાના ધર્મની વિરૂદ્ધ જે જે હોય તેને કચેરી મારવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતે પાછળથી જેવો સતત, યોજના પૂર્વક ઘડી કાઢેલો અને સાર્વત્રિક જૂલમ કર્યો છે તેવો આ જૂલમ નહોતો. રોમના રાજ્યમાં દરેક ભાગમાં વખતોવખત આખા જમાના પર્યંત ખ્રિસ્તિઓને શાંતિ રહી છે. એશિયા માઈનોર અને ગાલમાં ઑરેલિયસના સમય પૂર્વે કોઇ ખ્રિસ્તિને પ્રાણ સમર્પણ કરવાનો વખત આવ્યો નહોતો. નીરોના સમય પછી ઇટાલીમાં પણ મોટે ભાગે શાંતિ રહી હતી. ખ્રિસ્તિઓને રાજ્યમાં અને લશ્કરમાં અધિકાર મળતા હતા. ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જૂલમ થયો છે એ વાત ખરી, પણ ખ્રિસ્તિઓએ પોતે કરેલા જૂલમ જેવો એ નહોતો. રોમના વિશાળ રાજ્યમાં લશ્કર રાજ્યની સરહદ ઉપર રહેતું હતું; પોલિસની બ્યવસ્થા જાહેર રસ્તામાં થતા ટંટા ફિસાદ અટકાવવા પૂરતી જ હતી; સરકાર તરફથી કેળવણીને કાંઇક ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું હતું, પણ કેળવણી ઉપર પોતાનો જ કાબુ રાખવાનો સરકારનો પ્રયાસ બિલકુલ હતો નહિ; અને માયાપો કે ધર્મગુરુઓ પોતાને ફાવે તેવી બાળકોને કેળવણી આપવા સ્વતંત્ર હતા. ગુલામોને લીધે લડી-આની સંખ્યા વધવાથી ગ્રંથોનો બહુ ફેલાવો થઇ શકતો; માત્ર રાજકીય ગ્રંથો ઉપર સખત દેખરેખ રખાતી. પરંતુ અન્ય પ્રકારના ગ્રંથો ઉપર કોઇ પણ જાતનો અંકુશ નહોતો. ટૂંકામાં, જે વખતે લોકોમાં ઉદાર-બુદ્ધિ અને ધર્મ-ક્ષાંતિ વિશેષ હતાં, જે વખતે રાજ્યમાં સર્વને પુષ્કળ છૂટ અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત હતી, જે વખતે રાજ્યો ઘણું કરીને ધર્મની બાબતમાં સંપૂર્ણ બેદરકાર હતા, અને જે વખતે ચારેપાસ સંજોગોની અતુરતા હતી, તેવે વખતે જ ખ્રિસ્તિઓ પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવાનો પ્રયાસ કરવા મંડી ગયા હતા.

પરંતુ ઇ. સ. ૨૪૯ માં ડોસિયસનો દૂર જુલમ શરૂ થયો. આ જુ-

લમનો ઉદ્દેશ ખરેખર લયંકર હતો, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મને દુનિયામાંથી નાશુદ કરવાના વિચારે આખા રાજ્યમાં એ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સીતમમાં જે ફૂરતા વપરાણી છે તેનો ખ્યાલ આપવા શબ્દો પણ સમર્થ નથી. ધીમી ધીમી અનેક જાતની રીઆમણીથી અને અનેક જાતના ઉપદ્રવથી ખ્રિસ્તિઓ ચરચરી ગયા. લાંબો વખત શાંતિનું સુખ ભોગવેલું હોવાથી અને વળી સમયના દુરાચારથી દૂષિત થવાને લીધે તેઓ હવે નિર્વીર્ય થઈ ગયા હતા; અને વિલાસમાં વિધર્મીઓની હરીફાઈ કરતા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ પણ રાજ્યમાં અધિકાર મેળવવાના ઇંતેજર હતા. આવે સમયે આ સીતમનું પરિણામ એ આવ્યું કે હજારો ખ્રિસ્તિઓ પાછા મૂર્તિપૂજકો થવા લાગ્યા; અને આમ ખ્રિસ્તિ ધર્મની અવનતિ થવા લાગી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મના સુભાગ્યે આ સીતમ માત્ર બે વર્ષ જ ચાલુ રહ્યો; અને તેમાં પણ ખ્રિસ્તિઓને જાનથી મારી નાખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ નહોતો, પણ રીઆની રીઆવીને તેમને ખ્રિસ્તિ ધર્મ તજવવાનો આશય હતો. અને અત્યંત રીઆવવા છતાં જ્યારે ખ્રિસ્તિઓ પોતાનો ધર્મ છોડતા નહિ, ત્યારે ઘણા ખરાને છોડી મૂકવામાં આવતા. અલાર સુધી રોમમાં કથસ્તાનનાં ભોંયરાં (Catacombs) પવિત્ર ગણાતાં હતાં; પણ આ સીતમમાં તે જગાની પવિત્રતાને પણ જૂલમગારે ગણુકારી નહોતી. બે વર્ષ પછી ડેસિયસ ગૂજરી ગયો અને આ સીતમ થોડો ઋખત બંધ પડ્યો. પણ ઇ. સ. ૨૬૦ સુધી તે અવાર નવાર ચાલુ જ રહ્યો હતો. આ અગીઆર વર્ષ ખ્રિસ્તિ સંસ્થાને ભારે અને બહુ હાનિકારક નીવડ્યાં છે. તેમાં રોમના ચાર તો મોટા ધર્માધ્યક્ષો મુઆ હતા. બીજા જૂલમોની પેઠે આ સીતમનું કારણ પણ રાજકીય હતું, અને તેમાં લોકોનું ઝનુન લબ્ધ્યું હતું; કારણ કે લોક-માન્યતા એવી હતી કે સ્થાનિક દેવોની ઉપેક્ષા થવાને લીધે દેશ ઉપર આક્રમ પડતી હતી. રાજકીય આક્રમોને લીધે રોમન રાજ્યનો અસ્ત નજીક લાગતો હતો, અને તેમાં મરફી અને દુકાળની આફતો ઉમેરાઈ હતી. આ બધી આફતો ખ્રિસ્તિઓને લીધે આવે છે એવી માન્યતાને લીધે તેમને હેરાન કરવામાં આવતા હતા. આ આક્રમોને ખ્રિસ્તિઓ પણ કેવે રૂપે સમજતા હતા તે સંત સાધ્ધિયનના

એક લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ સંતને ખાત્રી હતી કે દુનિયાનો હવે પ્રલય થવા બેઠો છે. તે કહેતો કે દુનિયા હવે અતિ વૃદ્ધ થઇ ગઇ છે, કુદરતની શક્તિઓમાંથી સત્ત્વ લગભગ જતું રહ્યું છે, પૃથ્વીમાં રસ રહ્યો નથી અને સધળી વસ્તુઓનો નાશ સમીપ છે. ઈશ્વરની વિરૂદ્ધ બળવો કરતી પ્રજાને ચેતવણી આપવા મરકી અને દુકાળ આવે છે, મૂર્તિપૂજકો વિશ્વાસીઓને કનકે છે, એજ દુનિયાનો નાશ સૂચવે છે, કારણ કે તે વિપરીત ક્રમ છે; ઇત્યાદિ.

પરંતુ પછી ચાલીશ વર્ષ દરમ્યાન પાછો ખ્રિસ્તિઓને લગભગ શાંતિનો સમય હતો. એ અરસામાં ખ્રિસ્તિઓ પ્રાંતોના હાકેમ નીમાતા અને તેમને બળીદાનની ક્રિયામાંથી ખાસ મુક્ત કરવામાં આવતા. ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષોને ધણું માન આપવામાં આવતું. રાજમહેલમાં ચાકરો પણ ખ્રિસ્તિઓ હતા અને તેમની રાજ-ભક્તિ વખણાતી. શહેરના દરેક ભાગમાં ખ્રિસ્તિનાં દેવળો બંધાયાં, અને માત્ર રોમમાં જ એવાં દેવળો ચાલીશ હતાં.

પરંતુ ઇ. સ. ૩૦૩ માં ડાયોકલેશિયનનો અત્યંત ક્રૂર જૂલમ શરૂ થયો. આ જૂલમનાં કારણો પણ આગળના જેવાં જ હતાં; તેથી તેમની પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. સૈલેનશાહે પ્રથમ દરમાન કાઢ્યું કે ખ્રિસ્તિઓનાં દેવળો અને બાઇબલોનો નાશ કરવો; ખ્રિસ્તિઓને કેદ કરવા, અને તેમને મારી મારીને પણ બળીદાનની ક્રિયા તેમની પાસે કરાવવી. પ્રથમ તો તેમની જીંદગીને જોખમ નહોતું. પણ પછી તો તેમને જીવતા બાળી નાખવામાં આવતા. અને શારીરિક બચા અને જૂલમ એવો તો ત્રાસદાયક લાગતાં કે તેમની આગળ મૃત્યુ પણ દયા રૂપ ગણાતું. આ જૂલમ લગભગ દશ વર્ષ ચાલુ રહ્યો.

પરંતુ ઇ. સ. ૩૧૩ માં કોન્સ્ટન્ટાઇને ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેથી તે રાજ-ધર્મ થયો અને ખ્રિસ્તિઓની દુર્દશાનો અંત આવ્યો. આ પ્રમાણે ઇતિહાસ તપાસતાં ખ્રિસ્તિઓ ઉપર થયેલો જૂલમ ખ્રિસ્તિઓને નિર્મૂલ કરે તેવો નહોતો એમ જણાય છે. તો પણ એક વાત બક્ષમાં

રાખવા જેવી છે અને તે એ છે કે વિધર્મીઓનો જૂલમ સ્વરૂપે ધણો જ બાતકી હતો અને તે જૂલમમાં માણસોને ધણી જ ક્રૂર રીતે રીખાવવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાકને તપાવેલા લોઢાની ખુરશી ઉપર બેસાડવામાં આવતો; કેટલાકનું માંસ ચીપીઆવતી તોડવામાં આવતું; કેટલીક કુમારિકાઓને તરવારના પ્રાણધાતક ખેલો કરનારાને સોંપી દેવામાં આવતી; કેટલાકની આંખો ખોતરી કાઢવામાં આવતી; કેટલાકના હાથ કે પગની નસો ખેંચી લેવામાં આવતી; ઇત્યાદિ. આવો ત્રાસ અને જૂલમ પોતાના ધર્મની ખાતર જેમણે સહન કર્યો છે તેમના પ્રત્યે તો આપણી પૂજ્ય-શુદ્ધિ રહેવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૪ થું.

કોન્સ્ટન્ટાઇનથી શાલ્મિન સુધી.

ખ્રિસ્તિધર્મની ફતેહ રોમમાં ક્યાં કારણોને લીધે થઈ ? તથા દેવા પ્રકારના જૂલમની સામે તેને ટકી રહેવાનું હતું ? તે આપણે જોયું. પરંતુ આ નવા ધર્મે જે નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુ રોમમાં દાખલ કર્યું તેનું સ્વરૂપ કેવું હતું ? તથા કેવી રીતે આ દૃષ્ટિ-બિંદુ મનુષ્યના વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉતરી શક્યું ? તે જોવાનું હવે આપણને રહે છે. કેટલાક કહે છે કે મારકસ ઓરેલિયસ કે સેનિકાના ગ્રંથોમાં સમાએલાં ઉપદેશ વાક્યોની સાથે ખ્રિસ્તિ ધર્મનાં નીતિ-વાક્યો સરખાવતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે અને તેથીજ ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે યુરોપમાં નૈતિક ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ આ કથન યોગ્ય નથી એ સેહેજ વિચારતાં સમજાય તેવું છે. વિધર્મીઓનું નીતિશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞાનનો ભાગ હતું. ખ્રિસ્તિઓનું નીતિ-શાસ્ત્ર ધર્મનો ભાગ હતું. અને તત્ત્વજ્ઞાની બધા થઈ શકતા ન હોવાથી,

જન-સમૂહ ઉપર તેની ઝાઝી અસર થતી નથી. પરંતુ ખ્રિસ્તિઓનું નીતિ-શાસ્ત્ર વિશાળ ધર્મ-સંસ્થાનાં ભક્તિ, આશા અને ધાસ્તીઓમાં ઓતપ્રોત હોવાથી, કેળવાએલા અને ખીન કેળવાએલા બધા ઉપર તેની પ્રબળ અસર થઈ શકી છે. ભવિષ્ય કહેવું, વિશ્વની ઉત્પત્તિ સમજાવવી, આશતને દૂર કરવી, અને દેવોતી સહાય મેળવવી એટલાજ ઉદ્દેશ વિધર્મી ધર્મોના મુખ્ય કરીને હતા. પરંતુ જાહેર ઉપદેશ અને પ્રાર્થના, પાદરીઓ પાસે પાપની ક્ષુલ્લત, આઈજલનું વાંચન, ધાર્મિક કેળવણી, અમુક ધાર્મિક ક્રિયામાં ભાગ લેવા માટે આચરણની આવશ્યક પવિત્રતા-આમાંનું કાંઈ તે ધર્મોમાં નહોતું. અર્થાત્ નીતિનો ઉપદેશ કરે એવો સ્વતંત્ર વર્ગ વિધર્મીઓમાં નહોતો. વળી તત્ત્વદષ્ટિએ કર્તવ્યનો જે ખુલાસો તેઓ આપતા તે દેવ-મંદિરમાં થતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ જોડે કાંઈ પણ રીતે સંબંધિત થતો નહિ. આ બન્ને પ્રદેશોને એકત્ર કરવાથી અર્થાત્ ધર્મમાં નૈતિક કેળવણીને ઓતપ્રોત કરવાથી લોકોમાં એવી માન્યતા આવે છે કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ બરાબર કરવાથી નૈતિક વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી ઇશ્વરના સાક્ષાત્ સંબંધમાં આવી શકાય છે, અને આવી ઇચ્છા લોકોમાં પ્રબળ હોય છે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આ રસ્તો ખ્રિસ્ત ધર્મે લીધો છે. પિથાગોરિયનો પણ કહેતા કે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાથી ચિત્તની વિશુદ્ધિ થાય છે; અને પૂર્વ-દેશી ધર્મોમાં ઘણું કરીને પ્રાયશ્ચિત્તની વાત સામાન્ય હોય છે એ વાત ખરી, તથાપિ ધર્મના સ્વરૂપમાંજ નીતિને વણી દેવાનું મુખ્ય કાર્ય ખ્રિસ્ત ધર્મે જ કર્યું છે. અને જે રીતે બને તે રીતે લોકોને નીતિનો ઉપદેશ આપીને તેમને ઉચ્ચ માર્ગમાં વાળવા એ પરમ કર્તવ્ય ખ્રિસ્ત ધર્મે પોતાનું ગણ્યું છે અને ખ્રિસ્ત ધર્મના પ્રતાપેજ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, આત્માનું અમરત્વ, અને માણસનાં કર્તવ્ય કે જેવા તો પ્રાચીન યુદ્ધિમાન પુરૂષો ભાગ્યે જ સમજી શકતા તે હવે ઘરગણુ અને અતિ સામાન્ય થઈ પડી છે.

પરંતુ તે ધર્મના ગ્રંથોમાં સમાએલા ઉપદેશનાં સૌંદર્ય અને ધાર્મિક ક્રિયાઓની સંપૂર્ણતા ઉપરાંત સદાચારનાં નવાં પ્રયોજન પણ એ ધર્મે સ્વીકાર્યા ન હોત તો આટલી સફળતા તેને પ્રાપ્ત થાત નહિ. આ નવાં પ્રયો-

જનો કાં તો સ્વાર્થી હોય અને કાં તો નિઃસ્વાર્થી હોય. આ બન્ને જાતનાં પ્રયોજનોનો ઉપયોગ એણે કર્યો છે. પ્રથમ તો પરલોક વિષે અને પાપના સ્વરૂપ વિષે એવા વિચાર એ ધર્મે ફેલાવ્યા કે તેથી લોકોના જીવનમાં બળ્બરો ફેરફાર થઈ ગયો. વિધર્મીઓમાં પરલોક સંબંધી ભાવના અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત હતી; તેથી આ દુનિયાના પાપમાં અટકાયત રૂપ એ સિદ્ધાંત થતો નહિ. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પરલોકનું તીવ્ર ચિત્ર છે. મુઝા પછી પાપીઓ સતત દુઃખ ભોગવે છે, માણસ જન્મથી જ પાપી છે, અને જીંદગીનાં દરેક નાનાં મોટાં કાર્યોનો બદલો પરલોકમાં જરૂર મળે છે, આવા આવા સિદ્ધાંતોથી મરતી વખતે ખ્રિસ્તિઓ જેવો પશ્ચાતાપ કરતા હતા તેવો વિધર્મીઓમાં કદિ થતો નહિ. નાનામાં નાનો દોષ કે જેના પ્રત્યે આ દુનિયામાં ક્ષેપણ દુર્લ્લક્ષ જ દાખવવામાં આવે અને જેનાથી કોઈને કરું નુકસાન થતું ન હોય તોપણ તેવા કાર્યનો હિસાબ મુઝા પછી આપવો પડે છે અને તેથી પરલોકમાં સતત દુઃખ સહન કરવું પડે છે એવા સિદ્ધાંતની અસર એ સમયે લોકો ઉપર ગંભીર પ્રકારની થઈ હતી. વિધર્મીઓની દૃષ્ટિ સદાચાર ઉપરજ હતી, ખ્રિસ્તિઓની દૃષ્ટિ પાપ ઉપર હતી. પવિત્રતાનાં સૌંદર્યનાં વખાણુ કરીને માણસોને સુધારવાનો પ્રયાસ વિધર્મીઓ કરતા; ખ્રિસ્તિઓ પશ્ચાતાપની લાગણીને જાગ્રત કરી સુધારવાનો પ્રયાસ કરતા. દરેક પદ્ધતિમાં ગુણ દોષ રહેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં માણસને પ્રૌઢ બનાવી ઉન્નત કરવાની યોગ્યતા હતી, પણ માણસનો પુનઃઉદ્ધાર એ કરી શકતું નહિ. સદાચારને તેથી પ્રોત્સાહન મળતું, પણ તેથી દુરાચાર અટકતો નહિ. તેથી સદાચારનો શોખ થતો અને વધતો અને ધણાં માણસો તેથી સદાચાર પ્રત્યે આકર્ષાતાં; પણ એકવાર માણસ પૂરેપૂરો પતિત થતો તો તેનો ઉદ્ધાર તત્ત્વજ્ઞાન કરી શકતું નહિ; ખ્રિસ્તિધર્મ એવાનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકતો. જે માણસને સદાચારનાં સૌંદર્ય કે ભગ્નપાનું ભાન થતું નથી તે માણસ પણ પરલોકની બીકથી સુધરી સદાચારી થાય છે એ અનુભવ-સિદ્ધ વાત છે.

પરંતુ આ પદ્ધતિમાં એક ગેરફાયદો પણ છે. પાપનું ભાન નિરંતર નજર સન્મુખ રાખતાં જન સ્વભાવમાં સદાચારનું તત્ત્વ જ નથી એમ કહેવાનું એવે મન થઈ જાય છે અને તેથી જન-સ્વભાવને મોટો અન્યાય અપાય છે. રીઠ માણસ કેવળ દુરાચારી હોતો નથી. મોટામાં મોટા દુરાચારીમાં કોઈક મોટો સરૂણુ પણ હોય છે. અને ખ્રિસ્ત ધર્મનું વલણ પણ શરૂઆતમાં એવું જ હતું. ડેવિના કિર્તનોમાં કહ્યું છે કે વ્યભિચારી અને ખુતી માણસમાં પણ કોઈક કુલીનતા, કોમળતા અને નૈતિક ઉત્સાહનો અંશ રહેલો હોય છે. પરંતુ આગળ જતાં ખ્રિસ્ત ધર્મ ઉપરોક્ત દોષમાંથી મુક્ત રહ્યો નહિ, અને જન-સ્વભાવને એવો તો ભ્રષ્ટ એણે ચિતર્યો કે કેવળ ઇશ્વરના અનુગ્રહ વિના માણસની મુક્તિ નથી એ સિદ્ધાંત તેમાં મુખ્ય થઈ પડ્યો. હવે આ વાત ખોરી છે એ એટલાથી જ સિદ્ધ છે કે દુરાચાર નહિ, પણ સદાચાર જ મનુષ્ય-સ્વભાવનો વ્યાવર્તક ધર્મ છે, કારણ કે સમજીને સદાચાર માત્ર મનુષ્ય જ આચરી શકે છે. કામાસક્તિ, ક્રૂરતા, સ્વાર્થ કે રાગદ્રેષ તો જૂદા જૂદા પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. અર્થાત્ આહાર, ભય, ઈચ્છા અને મૈથુન માણસની પેઠે ઇતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. પરંતુ પોતાના હૃદયની ભાવનાઓનું વર્ગીકરણ કરીને, પોતાની વાસનાઓના પ્રબળ પ્રવાહની સામા થઈને પણ, જે સારી હોય તેને અનુસરવાની શક્તિ માત્ર મનુષ્યમાં જ રહેલી છે. વળી સંસ્કારને લીધે જેનામાં નૈતિક વિકાસ થયો છે એવા માણસના વર્તનમાં નરસા કરતાં સાંઝે વધારે હોય છે. ક્રૂરતા કરતાં પરોપકાર-વૃત્તિ માણસોમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. પારકાનું દુઃખ જોઈને રાજ થનારા બહુ જ થોડા હોય છે, પણ દયાળુ ઘણા હોય છે; અને પોતાને લાલ કરનારનો ઉપકાર જ માણસો ઘણું કરીને માને છે, પણ ઉપકાર ઉપર અપકાર કરનારા તો કોઈક જ હોય છે. વળી આત્મ-ભાગ અને સુખનતા પ્રતિ માણસની અનુવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ વજે છે, અને દુરાચાર તો આપણાં મનનાં જે વલણો જન્મે નિર્દોષ જ છે તેમની અનિશયતા કે વિકૃતિરૂપ જ હોય છે. દૂંઝામાં, સદાચાર આપણી પ્રકૃતિ છે, દુરાચાર માત્ર વિકૃતિ છે.

પરંતુ મનુષ્ય સ્વભાવ છેક જ બ્રષ્ટ છે એવી જે અતિશયોક્તિ કેટલાક પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથોમાં જોવામાં આવે છે તેવી અતિશયોક્તિ પ્રથમ ત્રણ સૈકામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં નહોતી. પાપનું ભાન તો પ્રથમથી જ ખ્રિસ્તિધર્મમાં હતું. પરંતુ જન-સ્વભાવમાં રહેલા સૌજન્યનો તે સમયે ઇનકાર થતો નહોતો. ખ્રિસ્તિધર્મ પાપ કરતાં બ્રાંતિમાંથી મુક્ત વધારે કરે છે એમ તે સમયે મનાતું હતું. જનમથી જ માણસ પાપી છે કે કેમ ? તે સંબંધી પેલેજીયસે ઉભી કરેલી ચર્ચા, સંત ઓગસ્ટાઇનનો ઉપદેશ, અને તપોવૃત્તિની વૃદ્ધિ-આકારણોને લીધે માણસ કેવળ બ્રષ્ટ છે એ સિદ્ધાંત ધીમે ધીમે આગળ આવ્યો, અને તેથી ઘણા અધમ વેહેમો તેમાં પાછળથી પેસી ગયા.

પરંતુ આ પાપના વિચારનો ઉપયોગ નૈતિક કેળવણીમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે કેવી રીતે કર્યો છે તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રભુ-ભોજન નામની ક્રિયા ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ઘણી અગત્યની ગણાય છે. એ ભોજનમાં ભાગ લેવાથી માણસ અમર થાય છે એવી માન્યતા ખ્રિસ્તિઓની હતી. કેટલાક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો એમ પણ કહેતા કે સામાન્ય રીતે એ ભોજનમાં ભાગ લીધા વિના કાઇનો મોક્ષ થઈ જ શકે નહિ. બાળકને પણ એ ભોજનની પ્રસાદી આપવામાં આવતી અને પુત્ર ઉમરનાં માણસો તો એ પ્રસાદી રોજ લેતાં. કેટલેક ઠેકાણે એ પ્રસાદી અડવાડીઆમાં ચાર વખત લેવાતી. આ ક્રિયામાં કાઇને ભાગ લેવા દેવો કે કેમ ? એ પાદરીઓના હાથની વાત હતી; અને આ ક્રિયા પ્રત્યે લોકોમાં એટલી બધી પૂજ્ય ખુદ્દિ હતી કે તેને માટે પાદરીઓ જે કહેતા તે કરવા લોકો તૈયાર થતા. પાદરીઓ કહેતા કે જે માણસ નીતિમાન હોય તે જ એ ક્રિયામાં ભાગ લઈ શકે, તેથી કાંઈ માણસે કાંઈ પાપ કર્યું હોય તો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી જ તે એમાં ભાગ લઈ શકતો. અને ધાર્મિક ક્રિયામાંથી લાંબો કાળ અલગતા, પરણ્યા પૂર્વેનો બ્રહ્મચર્યનો ભંગ, વેશ્યાવૃત્તિ, વ્યભિચાર, તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલનો ઘંધો કે નાટકની રંગભૂમિ ઉપર ખેલાડીનો ઘંધો, મૂર્તિપૂજા, ખ્રિસ્તિઓ ઉપર જૂલમ કરનારની સાથે ભળી ખ્રિસ્તિઓ પ્રત્યે દગાફટકા, અને સૃષ્ટિ-વિરૂદ્ધ મૈથુન

ઇત્યાદિ કૃત્યોને ગુના કરાવી તેમનાં જૂઠાં જૂઠાં પાપને માટે શિક્ષાના ક્રમ પણ તેમણે કરાવ્યા હતા. નાના નાના ગુનાને માટે થોડાં અઠવાડીયાં સુધી આ ક્રિયા-માં ભાગ લેવાની બંધી થતી. વધારે મોટા ગુનાને માટે એક વરસ, દશ વરસ કે વખતે છાંદગી પર્યંત પણ બંધી થતી. કવચિત્ જન્મોજન્મ પણ એમાં ભાગ લઇ ન શકે એવી શિક્ષા થતી. અને આ શિક્ષાનો કાળ પ્રાયશ્ચિત-કાળ ગણાતો અને તેમાં ગુનેગારે કેટલાંક વ્રત પાળવાં પડતાં; દાખલા તરીકે તેનાથી તે કાળમાં સ્ત્રી-સંગ ન થાય, કોઈ પણ જાતની મોજ મગ્નમાં તેનાથી પણ નહિ, અને સતત પ્રભુભક્તિમાં જ મગ્ન એણે રહેવું બેઠએ; અને આ પ્રાયશ્ચિતકાળ પૂરો થઇ રહ્યા પછી પણ તેણે માથું મુંઝાવી ઉપર રાખ ભભરાવી કાથળામાં પેસી પાદરી પાસે ઉભા રહેવું બેઠએ અને જાહેરમાં પોતાના પાપનો ઇકરાર કરવો બેઠએ. અને ત્યારે જ પાછી તેને તે ક્રિયામાં ભાગ લેવાની છૂટ મળતી. કેટલીકવાર પાદરીઓ ગુનેગારને ધર્મ બહાર કરતા, અને તેની સખ્તાઈ આપણામાં નાત બહાર કર્યાની સખ્તાઈ કરતાં પણ વિશેષ હતી.

પાપ અને પ્રાયશ્ચિતની આ પદ્ધતિની બહુ આરીક વ્યવસ્થા પાછળથી ધર્મોધિકારીઓએ કરી હતી, અને તેથી કરીને તે ધર્મની સત્તા રાજ-સત્તા કરતાં પણ વિશેષ થઇ પડી હતી. આ પ્રમાણે જે વાતને લોકો પોતાની મોક્ષની આવશ્યક વસ્તુ માનતા હતા તેની કુલ સત્તા ધર્મોધિકારીઓએ પોતાના હાથમાં રાખવાથી ધર્મને નામે અનેક ધાસ્તીઓ ઉપજાવવા તેઓ શક્તિમાન થયા હતા અને તેથી આગળ જતાં રોમ અતિ અનિષ્ટકારક વહે-મોનો અખાડો થઇ પડ્યું હતું. પરંતુ નીતિ પરત્વે તો તેથી લાભ જ થયો છે, કારણ કે પાપ અને પ્રાયશ્ચિતની આવી સંસ્થાનો સખત અમલ થતો હોવાથી અમુક ખાખતોમાં નીતિ પરત્વે લોકોના ભેદ-ગ્રાહી વિચાર દૂર થાય છે અને નીતિના ક્રમમાં માણસો ટેવાય છે. અને એ જ પરિણામ ખ્રિસ્તિ ધર્મે પણ આણ્યું છે.

જન-સ્વભાવમાં રહેલા સ્વાર્થના તત્ત્વનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે

ખ્રિસ્તિ ધર્મે કર્યો છે. પરંતુ નીતિમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રોત્સાહનને તો એ ધર્મે એથી પણ વિશેષ જાત્રત કર્યું છે. પ્લેટોના અનુયાયીઓ ઇશ્વરનું અનુકરણ કરવાનો ઉપદેશ આપતા; સ્ટોઇક મતવાળા વિવેક-બુદ્ધિને પગલે ચાલવાનું કહેતા, ખ્રિસ્તિઓ ઇશુખ્રિસ્ત ઉપર પ્રેમ કરવાનું કહેતા; અને ઇશુખ્રિસ્તદ્વારા એવા સુંદરચારિત્ર્યની ઉત્તમ રેખા તેમણે અંકિત કરી છે કે આજ ઓગ-ણીસમું વર્ષો પછી પણ મનુષ્યોનાં હૃદયને મનોહારી અને પ્રોત્સાહક થતું તે મટ્યું નથી. અને પ્રોત્સાહિત જીવનના ત્રણ ટૂંકા વર્ષના ઉદ્દેશથી મનુ-ષ્ય-જીવનનો આટલો અર્થ પુનરુદ્ધાર થઈ શક્યો છે એ વાત ખરેખર વિસ્મયકારક છે. ખ્રિસ્તિ જીવનમાં જે કાંઈ સર્વોત્તમ અને અત્યંત વિશુદ્ધ છે તેનું મૂળ કારણ એ જ વાત છે. સંપૂર્ણ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ સ્વાર્થની કાંઈ ગણતરીને પીછાણતો નથી, અને પોતાના હકની માગણી કર્યા સિવાય આત્મ-ભોગ આપવા સદા તૈયાર હોય છે; અને ઇશુ ખ્રિસ્તના પ્રેમની ખાતર ખ્રિસ્તિઓએ પોતાના પ્રાણનું સમર્પણ કરી ઉત્તમ પ્રતિભા સદાચાર પાળેલી છે; અને મૃત્યુને ત્રિયા ગણી તેને ભેટી ધર્મવીરો થઈ ગયા છે.

અરૂં કહીએ તો ખ્રિસ્તિ સદાચારનું દૃષ્ટિગિદ્ધ પ્રેમ-જીવનમાં જ છે અને ખ્રિસ્તિના આચરણમાં ઉચ્ચ પ્રતિભા સદાચાર અને કામળતા પણ તેથીજ આવે છે. ઘણા માણસોમાં કર્તવ્યનો કેવળ સાદો વિચાર વાસનાઓના જળ સામે ટકી શકતો નથી. હઝરત મહમદ પેગંબરના ધર્મમાં પણ વિશુદ્ધ એકેશ્વરવાદ અને કર્તવ્યનો ભવ્ય વિચાર છે, પરંતુ હઝરત મહમદ પેગંબરનું પોતાનું જીવન આદર્શરૂપ નહોતું. ઇશુ ખ્રિસ્તના પવિત્ર અને ઉચ્ચ જીવન-થી ખ્રિસ્તિઓનું જીવન જ બદલાઈ ગયું છે. એક અન્ય કારણને લીધે પણ ઇશુ ખ્રિસ્તના જીવનની અસર પ્રથમ સૈકાઓના ખ્રિસ્તિઓ ઉપર બહુ થયેલી હોવી જોઈએ. કુદરતમાં કાયદાનું રાજ્ય અવિચળ છે એવા આપણા વિચાર હાલ અંધાધ ગએલા હોવાથી કાંઈ બરાબર કેળવાયેલો માણસ મનુષ્યના લાભની ખાતર ઇશ્વરી ચમત્કાર થાય છે એ વાત અત્યારે માનતો નથી. પરંતુ તે સમયે ખ્રિસ્તિઓ તોફાન, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ ઇલાદિ ભયંકર બનાવો માણસોનાં કાર્યોને લક્ષીને ઇશ્વર મોકલે છે એમ માનતા.

અને ઇશુખ્રિસ્ત પ્રભુનો પુત્ર હોવાથી તેને માટે ઇશ્વર ગમે તે ચમત્કાર બતાવે તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? તેથી કરીને તેમના ચિત્તમાં જે એક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના ઉપજતી તે આપણને કદાચ અત્યારે સમજાય પણ નહિ. પરંતુ ઇશુ ખ્રિસ્તના પ્રેમને લીધે આખા જગતનું રૂપાંતર થયેલું જ તેમને લાગતું; અને આખા જગતમાં તેના જીવનના ભણકારા તેમને ભાસતા. તેથી કરીને કુદરતી બનાવો અને આકૃતોનો ઉકેલ તેઓ આ નવીન પ્રકાશથી કરતા અને તેથી તેમાં કાંઈ નવીન રહસ્ય જ તેઓ જોતા. સ્વર્ગના અનંત અથવા હબ્બે વર્ષો સુધી પહોંચે એવા સુખથી પણ અન્ય કોઈકે જૂદીજ નાતનું ગહન આશ્વાસન ખ્રિસ્ત ધર્મથી ખ્રિસ્તિઓને મળતું. દુઃખીઓ, કંટાળેલા અને તદ્દન નિરાધાર થઈ પડેલાને પણ એ ધર્મ આકાશ તરફ જોઈ એમ કહેતાં શીખવતો કે ‘હે પ્રભુ! મારી કાળજી તારે છે; આમ ઇશુના પ્રેમની ખાતર સર્વ કરવાનો અત્યંત ઉત્સાહ તે સમયે ખ્રિસ્તિઓમાં હતો.

આ પ્રમાણે જે ધર્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નૈતિક પ્રોત્સાહન આપવાનો હતો, અને જે ધર્મ ભવિષ્યના બદલાના સિદ્ધાંતથી, પોતાની સુવ્યવસ્થિત સંસ્થાથી અને નિઃસ્વાર્થ નૈતિક ઉત્સાહ ઉપજાવવાની પોતાની શક્તિથી મનુષ્યના હૃદય ઉપર અતુલ સત્તા સ્થાપવા સમર્થ થયો હતો તે ધર્મના મુખ્ય અનુયાયીઓ અતિ પવિત્ર સ્થિતિએ પહોંચે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ નથી. અને યુરોપમાં એ ધર્મ સ્થાપિત થયા પછી લગભગ બસે વર્ષ પર્યંત ખ્રિસ્ત વર્ગે જે નૈતિક વિશુદ્ધિ દર્શાવી છે તેથી વિશેષ વિશુદ્ધિ લાંબા કાળ પર્યંત કોઈ પ્રજાએ કદિ દર્શાવી નથી એ નિસંશય છે. પોતાની આસપાસ પ્રસરેલી જમાનાની ભ્રષ્ટતાથી તેઓ વિમુક્ત રહ્યા, કારણ કે રોમના રાજકીય, સામાજિક અને લગાયક જીવનથી તેઓ અલગ રહેતા, અને તે રાજ્યનો અંત ચોક્કસ છે એમ તેઓ માનતા હોવાથી તે અંત ક્યારે આવે છે તેની નિરંતર રાહ તેઓ જોતા. આવો ધર્મ રોમનો રાજ-ધર્મ થયો. પરંતુ હબ્બે આસં વર્ષ પર્યંત તેની સર્વોપરી સત્તાકાળમાં પણ સમાજની દશા અતિ અધમ હતી એ વાતની પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

એ સમયની સ્થિતિ ટૂંકામાં આવી હતી; મારકસ ઑરેલિયસનું મૃત્યુ થયું એ અરસામાં રોમની સૃષ્ટિમાં ખ્રિસ્તિધર્મ અગત્યની વગ ધરાવતો થયો હતો. રોમન રાજ્યની પડતી ત્વરિત અને લગભગ ચાલુ થવા લાગી હતી. પછી કોન્સ્ટનટાઇન પાદશાહ પ્રથમ ખ્રિસ્તિ થયો અને નવું શહેર વસાવી ત્યાં એણે પોતાની રાજધાની સ્થાપી; અને પૂર્વમાં પોતાના રાજ્યની જમાવટ કરી. આ રાજ્ય લગભગ અગીઆરસેં વર્ષ ચાલ્યું; અને તે સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર માન્ય ગણાતું. આ બાઇઝેંટાઇન રાજ્ય કેવળ અધમ અને નીચ પ્રકારનું હતું એ વાતમાં સર્વ ઇતિહાસકારો સંમત છે. એ રાજ્ય ઘણું વિલાસી, સ્વચ્છંદી અને નિર્દય હતું; અને ઉચ્ચ ભાવનાનો કાંઇપણ અંશ તેનામાં નહોતો. લોકો છળકપટી અને દુરાચારી હતા, અને સદાચારી અને શૌર્યવાન રહ્યા નહોતા. તેમનામાં સ્વદેશભિમાન અને સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા નષ્ટ થઇ ગઇ હતી, બુદ્ધિ-વિશાળતા જતી રહી હતી અને કેવળ સ્વચ્છંદી વિલાસના શોખીન તેઓ થઇ ગયા હતા. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના ઉત્તમ ગ્રંથો તેમની સન્મુખ હતા, તેથી તેમનામાં જ્ઞાન તો હતું; પરંતુ તે જ્ઞાનથી તેમનામાં શૌર્ય કે સ્વદેશભિમાનનો એક તણખો પણ પ્રદીપ્ત થતો નહિ. એ રાજ્યનો ઇતિહાસ જોઇએ છીએ તો ધર્મ-ગુરૂઓ, હીજડાઓ અને સ્ત્રીઓના કાવાદાવા, ઝેર, અપકાર અને બંધુ-વધના બનાવો નિરંતર બનતા આપણે વાંચીએ છીએ. નીચે જેવો નિર્લજ્જ અને અધમ પાદશાહ ત્યાં કોઇ થયો નથી એ વાત ખરી, પણ મારકસ ઑરેલિયસ જેવો પણ ત્યાં કોઇ થયો નથી, એ વાત પણ સાચી છે. જ્યુલિયન કાંઇક સારો હતો; પણ તેણે તો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો તિરસ્કારપૂર્વક ત્યાગ કર્યો હતો. પૂર્વના આ રાજ્યનો અંત છેવટે મુસલમાનોએ આણ્યો; અને મુસલમાનોના અર્ધ-ચંદ્રાકાર વાવટા તળે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ શહેર ચગદાઇ ગયું; અને તે પડયું ત્યાં સુધી પણ તેના નગરવાસીઓ ધાર્મિક મતભેદનો વિવાદ કરવામાં ગુંથવાઇ રહ્યા હતા.

એશિયાના અન્ય શહેરોમાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી. ખ્રિસ્તિધર્મના કોઇ કોઇ નામાંકિત ધર્મગુરૂઓ અને ઘણા ધર્મીય તપસ્વીઓ ત્યાં થયા

હતા, પણ અધમ અને વિલાસી લોકોની નીતિ ઉપર તેઓ કાંઈ અસર કરી શક્યા નહિ. ઉલટું ધર્મના અતિ દ્રૌપી અને ઋતુની વાદવિવાદ તેમણે ઉભા કર્યા, અને આ અંધડાનાં કડવાં ફળ પાછળથી કાયમ ભોગવવાના રહ્યાં.

કાળે કરીને રોમના રાજ્યના જે એ ભાગ પડી ગયા હતા તેમાંથી પૂર્વ તરફના વિભાગની આવી સ્થિતિ હતી. પશ્ચિમ તરફના વિભાગની સ્થિતિ તેથી કાંઈક જૂદી હતી. કોન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તિ થયા પછી એક શતક નહિ વીત્યો એટલામાં તો ઍલેક્ઝિંડે રોમ સર કર્યું અને પછી જંગલી-ઓની ચડાઇઓથી રોમનો સમાજ અંતે ઊંન્ન ભિન્ન થઇ ગયો. પરંતુ આ જંગલીઓએજ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો; તેથી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કે જે પ્રાચીન ખજાનાના સંરક્ષક હતા તે તેમના પણ ગુરૂ થયા; અને જન-સુધારણાનો જે ઉચ્ચ અભિલાષ તેમને હતો તે અમલમાં મૂકવાનો આમ તેમને પ્રસંગ મળ્યો. અને તેમનો પ્રયાસ સાવ નિષ્ફળ પણ નથી ગયો. મનુષ્યોના વિચાર અને કૃતિઓ ઉપર સૈકાઓ સુધી આ ધર્મ લગભગ સંપૂર્ણ સત્તા ભોગવી છે અને એવી સંસ્કૃતિ એણે ઉપજાવી કે તેથી કરીને તેના દરેક ભાગમાં એ ધર્મની અસર સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. કાર્યમાં પ્રદર્શિત થતી શુભ-વૃત્તિમાં, પૂજ્ય-બુદ્ધિના પવનમાં, ભક્તિમાં અને સાથે રહી એકબીજાને સહાય થવાની ટેવમાં, વિધર્મીઓના પ્રાચીનકાળના જમાના કરતાં તે સમય થાડુ આગળ વધી ગયો હતો; અને દયામાં રોમન લોકો કરતાં, અને પાતિત્રત્વમાં ગ્રીક લોકો કરતાં એ જમાનો ખેશક ચડીઆતો હતો. બીજી રીતે જોઇએ તો સ્વદેશાભિમાનમાં અને નાગરિક સદાચારોમાં, સ્વતંત્રતાના પ્રેમમાં, જે મહાન નરો તેમણે ઉપજાવ્યા તેની સંખ્યા અને ઓજસમાં, અને ચારિત્ર્યનો જે નમુનો એણે આંધી આપ્યો તેના ગૌરવ અને સૌંદર્યમાં, વિધર્મીઓના સર્વોત્તમ જમાના કરતાં તે જમાનો ઘણો જ ઉતરતો હતો. કલહ, ગેરવ્યવસ્થા, અન્યાય અને વિગ્રહ ખ્રિસ્તિઓમાં પણ પુષ્કળ હતાં, અને બુદ્ધિવિષયક સદાચારોમાં કોઈ પણ જમાના કરતાં તે સમય ઘણું કરીને ઉતરતો જ ગણાશે. પોતાના મતના એટલા તો આગ્રહી તેઓ હતા કે પરમત તેઓ બિલકુલ સહન કરી શકતા નહિ; અને

પોતાના મતને અનુકૂળ જૂઠું અને જાણી બુજીને કરેલું પાખંડ પણ તેઓ પુષ્ટકળ ચલાવી લેતા. શ્રદ્ધામાં જ સદાચાર છે; સત્તાધારીઓ જે નિર્ગમનો બતાવે તે જ ખરાં; આવો તેમનો નિરંતર ઉપદેશ હોવાથી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં એવી જડતા આવી ગઈ કે તેની બેડી, ઘણા સૈંકાઓ પછી જ્યારે ઇટાલીમાં ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓના ઉદયથી શોધક, નવું નવું કહેનારી અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની ટેવ લોકોમાં આવી ત્યારે જ વૃદ્ધી. કેથોલિક સંપ્રદાયનો આ સત્તા-કાળ ઇતિહાસમાં અંધકારમય યુગના નામે પ્રસિદ્ધ છે, પણ તેમાં ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સારાં તત્ત્વો પણ હતાં.

કોન્સ્ટનટાઇન ખ્રિસ્તિ થયા પછી ખારસે વર્ષના ઇતિહાસથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે જે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મે સદાચારનાં કેટલાંક તત્ત્વો અને સિદ્ધાંતો દુનિયાને આપ્યાં છે અને તેમની છાંટ અને મિશ્રણથી સમાજના આચરણનો રંગ બદલાઈ ગયો છે, તથાપિ ગ્રીક અને કેથોલિક જેવી ખ્રિસ્તિ ધર્મની શાખાઓ પોતાને રૂચે તેવા સુધારાની સ્વતંત્ર પ્રેરક થાય એ વાત જન-સમાજના કદયાણની ખાતર ઢોધપણ રીતે ધણી નથી. અહીં કેટલાક એમ કહે છે કે કોન્સ્ટનટાઇનના સમય પૂર્વે જ રોમનો સંસાર ત્વરાથી બ્રહ્મ થવા માંડ્યો હતો; વિધર્મીઓની અંધકચરાએલી રૂઢિઓ અને ચંચળતા હજી પૂરેપૂરાં નાશુદ્ધ થયાં નહોતાં; અને પાછળના જમાનાની માઠી દશાનું કારણ ઘણું ખરું તે જ હતું; વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વગ ઘણી વખત માત્ર નામનો જ અને દેખીતો જ હતો; અને જંગલીઓ સમાજને છિન્ન લિન્ન કરી નાખતા હતા; આ બધાં કારણોને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ અંધકારમય યુગના નામથી પ્રસિદ્ધ જમાનાઓમાં (અર્થાત્ ઇ. સ. ૫૦૦ થી ઇ. સ. ૧૫૦૦ સુધીના કાળમાં) બહુ અસર કરી શક્યો નથી. આ દલીલમાં કાંઈક સત્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ બાઇઝેંટાઇન રાજ્ય વિધર્મીઓની રૂઢિઓથી અને વિચારોથી મુક્ત હતું, અને હજાર વર્ષથી વધારે સમય પર્થેત જંગલીઓથી છતાયું નહોતું; પશ્ચિમ રાજ્યમાં પણ ચક્રાવર્તીઓના સંક્ષોભ શાંત પડી ગયા પછી ઓછામાં ઓછા સાતસે વર્ષ પર્થેત ખ્રિસ્તિ

ધર્મનો અમલ એક લાકડીએ રહ્યો હતો; આ બધી હકીકતો આપણે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે ઉપલી દલીલ વજનરહિત થઈ જાય છે. પ્રાચીન કાળના હડહડતા દુરાચારોનો હારડો આપી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં કહેલી વિશુદ્ધ નીતિની સાથે તેમની સરખામણી કરવાની વાત સેહેલી છે. પરંતુ વાસ્તવિક સુધારાની યથાર્થ તુલ્યના કરવાની આપણને ઇચ્છા હોય તો ગ્રીક અને રોમના લોકોનો સુધારો અને ખ્રિસ્તિઓનો સુધારો એ બન્નેને એકંદરે આપણે સરખાવવા જોઈએ; અને એ બન્નેમાં કયા કયા દુરાચાર દબાઈ ગયા હતા અને કયા કયા સદાચાર આગળ આવ્યા હતા તે આપણે જોવું જોઈએ. ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રથમ બે સૈકામાં નૈતિક ઉન્નતિ ઘણી થઈ હતી, અને એ જ એ ધર્મની પવિત્રતાની સાબીતિ છે એવી દલીલ વારંવાર તે સમયે થતી હતી. કોન્સ્ટન્ટાઇન ખ્રિસ્તિ થયો તેના આગલા સૈકામાં નૈતિક પતન ક્યારનું સ્પષ્ટ થવા માંડ્યું હતું. તે પછી બે સૈકામાં બધા ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહે છે તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે લોકોમાં બ્રહ્મ દુરાચાર પ્રચલિત હતો. તે પછી ધાર્મિક સુધારાનો જે કાળ આવ્યો તેમાં કેટલાક ખાસ યુગો હતા એ વાત ખરી; પણ ખ્રિસ્તિધર્મની સંસ્થાથી જનસમાજનો પુનરુદ્ધાર થયો છે એવી બડાઈનું કાંઈ પ્રમાણ તેમાંથી નથી મળતું એ વાત પણ ચોક્કસ છે. છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં ઘણી ખરી બાબતમાં અઘાપિ પર્યંત નહિ પહોંચેલી ઉચ્ચ દશાએ સુધારો પહોંચ્યો છે એ વાત તદ્દન ખરી છે, પરંતુ તેનાં કારણો અનેક અને એક બીજામાં મિશ્ર છે, અને ધાર્મિક નીતિ માત્ર તે માંહેલું એક કારણ છે. યાંત્રિક શોધો, ઔદ્યોગિક જીવનની ટેવો, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની શોધખોળ, રાજકીય બંધારણના સુધારા, સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર, વિધર્મી પ્રાચીન કાળના રૂઢ વિચાર, આ બધાનો એ સંસ્કૃતિમાં ભાગ છે; અને ઇતિહાસમાં ઉંડા ઉતરતાં બે સત્યો સ્પષ્ટ રીતે ઉપર તરી આવે છે. એક તો એ કે ધર્મશાસ્ત્રની અસરને લીધે સૈકાઓ પર્યંત યુરોપની બુદ્ધિ બેહેર મારી જઈ અચેત પડી રહી હતી. પરંતુ પ્રાચીનકાળનું વિધર્મી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીની મુસલમાની સંસ્થાઓ-આ બે પ્રદેશ કેથોલિક મતની હકુમતથી હજી સ્વતંત્ર રહ્યા

હતા અને તે દ્વારા સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન કે ન્યાયી અર્વાચીન સુધારાનો કાળ શરૂ થાય છે તે યુરોપમાં પેદા. બીજી સત્ય વાત એ છે કે છેલ્લા ત્રણ સૈકાઓથી વધારે કાળનું નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મની પ્રબળતા જેમ જેમ ઓછી થતી ગઈ તેમ તેમ આપણી ઉત્પત્તિ વધતી ગઈ છે. વૈદક વિદ્યામાં, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રમાં, વેપારી લાભમાં, રાજનીતિમાં અને નીતિશાસ્ત્રમાં પણ ધર્મના દૃઢ ઈકરાર સુધારકની આડા આવીને ઉભા રહેતા હતા, અને આ બધા ઈકરારને બહુ અગત્યના માનીને તેમનો બચાવ કરવામાં આવતો હતો, પણ સુધારાના ઐહિક જોર આગળ એ બધાને અંતે નમી જવું પડ્યું છે.

ઉપરની હકીકતથી સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે જે ધર્મમાં નૈતિક ઉપદેશનું અનુપમ સૌંદર્ય હતું અને જે ધર્મ મનુષ્યોના હૃદય ઉપર અસર કરવાને સમર્થ હતો, અને જે ધર્મ છેલ્લા થોડા સૈકાઓથી લોકોને અનેક બાબતમાં આશિર્વાદરૂપ થઈ પડ્યો છે, તે જ ધર્મ લાંબા કાળ સુધી અને જૂદી જૂદી અવસ્થામાં, યુરોપનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં કેવળ અશક્ત કેમ નીવડ્યો હશે? કાર્ય કરવામાં ખ્રિસ્તિઓ નિરૂત્સાહી અને અકુશળ હતા એમ પણ નહોતું. પરંતુ તે સમયે સમાજમાં વિરોધી બળો વહેતાં હતાં તેનું એ પરિણામ છે એ આ પ્રશ્નનું દ્રુકમાં ઉત્તર છે. કેથોલિક ધર્મના વિશાળ અને અનેકદેશી તંત્રમાં કેટલાક ભાગ એવા હતા કે જે મનુષ્ય-જાતને સુધારવામાં અને ઉન્નત બનાવવામાં બહુ સારી રીતે કામ આવ્યા, અને બીજા કેટલાક ભાગ એવા હતા કે જેની અસર એથી કેવળ ઉલટીજ થઈ. આ વાત સ્પષ્ટ કરવાનું કામ આ પ્રકરણનું છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી મનુષ્યની હંદગી પવિત્ર ગણાવા લાગી. એ ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ એ હતો કે સધળાં માણસો ભાઈઓ છે. અમર પ્રાણીઓ તરીકે, અત્યંત સુખ કે અત્યંત દુઃખને માટે ભાઈઓ છે. અમર પ્રાણીઓ તરીકે, અત્યંત સુખ કે અત્યંત દુઃખને માટે અંતે સર્જિત હોવાથી, અને એકજ જાતની યુક્તિમાં સર્વ સદલાગી હોવાથી, પોતાના જાતભાઈઓને પાવત્ર પ્રાણીઓ ગણવાની ખ્રિસ્તિની પ્રથમ ફરજ

સ્પષ્ટ છે; અને તેમાંથી સઘળાં મનુષ્યોની છંદગી પવિત્ર છે એ ખાસ ખ્રિસ્તિ વિચાર પ્રકટ થયો. કોપના કારણવિના પોતાના જાતલાઘ્યોને કાપી નાખવા એ ખોટું છે એમ મનુષ્યનો કુદરતી સ્વભાવ માણસને કહેતો નથી એ વાત સમજવાનો પ્રયાસ આપણે આગળ કર્યો છે; અને નૈતિક પ્રત્યક્ષો મનુષ્યને સ્વભાવ-સિદ્ધ છે એ સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ દલીલ કરનારાને પ્રત્યુત્તર આપવા આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. જંગલીઓની પ્રાથમિક દશા કે જ્યારે મનુષ્ય-સ્વભાવની ઉચ્ચ શક્તિઓ ખીલેલી હોતી નથી અને લગલગ ગર્ભ-દશામાં જ હોય છે એ દશાની વાત એક કારે રાખતાં, સુધરેલી અને નીતિમાન પ્રજાઓએ પણ અમુક અમુક આખતમાં કે અમુક અમુક વખતે મનુષ્યોની કતલને જનવરના શિકારતુલ્ય ગણેલી છે એ વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. અસલના ગ્રીક લોકો વિદેશીઓને જંગલી ગણી તેમના પ્રત્યે નિર્દય વર્તણુક રાખતા; રોમન લોકો તરવારના પ્રાણઘાતક ખેલોમાં, અને તેમના ઇતિહાસના અમુક કાળે ગુલામો પ્રત્યે, ખુદ દૂરતા વાપરતા; સ્પેનના લોકો અમેરિકાના વતનીઓ પ્રત્યે નિષ્કૃષ્ટ હૃદયના હતા: સંસ્થાન સ્થાપવા જતી ઘણું કરીને સઘળી યૂરોપીય પ્રજા, જે તેના ઉપર યૂરોપની દેખરેખ ન રહે તો, ત્યાં નિર્દય વર્તણુક રાખતી આવી છે. પ્રાચીન પ્રજાઓ મોટેભાગે તરતનાં જન્મેલાં બાળકોને રખડતાં મૂકી દેતી હતી. આ સઘળી આખતોમાં હૃદયની કેવળ કઠિનતા આપણને જણાઈ આવે છે, અને આપણા પોતાના સમયમાં પણ છેલ્લાં ત્રણ સૈકાની અંદર ગ્રેટ-બ્રિટનમાં પણ તે કઠિનતાનાં ચિહ્નો કદાચ મળી આવે તેમ છે. ગ્વેકોની કતલ ઈન્ડિયાના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને મનુષ્યોની સઘળી જાતની સ્વચ્છંદી કતલની દૂરતા આપણી નૈતિક વૃત્તિઓનો એક આવશ્યક ભાગ થએલી છે એ વાત હૃદયમાં ઉતારવી આપણને અત્યારે ગમેતેવી મુશ્કેલ લાગતી હોય, તથાપિ સારાં સારાં માણસો તે નિરંતર આચરતાં આવ્યાં છે એ વાત નિર્વિવાદ છે, અને તે પણ એવાં સારાં માણસો કે જે ખીલ્લ અધી આખતોમાં દોષપણ જમાનામાં અવશ્ય દયાળુ ગણાય એવાં હતાં. જે રમતોને અત્યારે આપણે જંગલી ગણીએ છીએ તે રમતોથી ટ્યુડર રાજ-

ઓના સમયમાં સારામાં સારા અંગ્રેજોને ઘણો આનંદ મળતો હતો; અને ગ્રામીન કાળમાં ખરેખરી દયાવાળાં માણસો કે જે સંબંધીઓ પ્રત્યે કામળ, મિત્રો પ્રત્યે પ્રેમી, પાડોશીઓ પ્રત્યે ઉદાર, અને જેમની નજરમાં પોતાના શેફરીનું ખૂન આપણને લાગે છે તેવું જ ધાતકી લાગતું તે જ માણસો તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલો જોવા જતાં અને ત્યાં તાળીઓ પાડી શાખાસી આપતાં; અને તે જ માણસો નિઃશંક મને બાળકોને રખડતા મુકવાની સલાહ આપતાં. પરંતુ તે ઉપરથી આપણાં કુદરતી નૈતિક પ્રત્યક્ષોની વાસ્તવિકતા શંકિત બની જાય છે એમ ધારવું કેવળ ભૂલભરેલું જ છે. આંતર નીતિવાદીઓનું કહેવું માત્ર એટલુંજ છે કે દયા અને નિર્દયતાના ભેદનું જ્ઞાન આપણને સ્વભાવથી સિદ્ધ છે, અને દયા આપણા ઉચ્ચતર કિંચા વધારે સારા સ્વભાવનો અંશ છે, અને તેથી તે ગુણ કેળવવાની આપણી ફરજ છે. જમાનાનું ધોરણ કે જે સમાજના સામાન્ય સંજોગોથી નિર્ણિત થાય છે તે ધોરણ આ કર્તવ્યની વાસ્તવિક હદ તે સમયને માટે બાંધી આપે છે; કારણકે જે આ ધોરણથી નીચો રહે તે એ ધોરણને નીચું ઉતારવામાં સહાયભૂત થાય છે. હવે, જો કે જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં અને જૂદા જૂદા જમાનામાં દયાનાં ધોરણ બહુ જૂદાં જૂદાં માલમ પડેલાં છે, પણ દયા એ સારો ગુણ છે એ બાબતમાં સૌની સંપૂર્ણ એકમતિ છે, એ વાતથી વધારે ચોક્કસ વાત બીજી કોઈ નથી. પ્લેટોએ બાળકોની ભલામણ કરી હતી; ક્રોટોએ ધરણ ગુલામોને વેચી દેવાની હિમાયત કરી હતી; પ્લિનીએ મેદાનની રમતોનાં મ્હો ફાટતે વખાણ કર્યાં હતાં; જૂના જમાનાના સરદારો લશ્કરી કેદીઓને ગુલામ બનાવતા કે તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલોમાં ઉતારતા; નવા જમાનાના સરદારો તેમના મોભાને હલકો પાડે એવી કોઈ પણ બાબતની મહેનત તેમને સોંપવાની ના પાડે છે; જૂના જમાનાના ધારા-શાસ્ત્રીઓ પોતાના કાયદામાં અનેક પ્રકારની ક્રૂર શિક્ષાઓ ફરમાવતા; નવા જમાનાના ધારાશાસ્ત્રીઓ મોટામાં મોટા ગુનેગારની સજા પણ ટૂંકી કરી નાખવાના પ્રયાસ કરે છે; જૂના જમાનાના શિક્ષકો ત્રાસથી અંકુશમાં રાખતા; નવા જમાનાનો શિક્ષક સહૃદયતાથી વશ કરે છે; સ્પેનની બાલિકા

ગોધાતી કૂર લડાઈમાં આનંદ માનતી; અર્વાચીન સુધારક :શિકારની બધી રમતોને નિંદે છે અથવા ખોરાકને માટે પણ પ્રાણીઓની હિંસાને વખોડે છે; અથવા તો મોટાં પ્રાણીઓને જ મારવાની હિંમત કરે છે કે જેથી ઓછા જીવની હિંસા થાય; અથવા તો પ્રાણીઓની નિર્વિવશ કતલ કરવાનું કહે છે; આ બધાં માણસો પોતાનાં કાર્યોમાં અને કંઈ બાબતોને કૂર કહેવી અને કંઈ બાબતોને સ્વચ્છંદી કહેવી એ બાબત પોતાના અભિપ્રાયોમાં એક બીજાથી બહુ જૂદા પડે છે, છતાં કૂરતા કરતાં દયા સારી છે એ બાબતમાં સૌ સંમત હોય છે. અર્થાત્ જમાનાના ધોરણે તે તે સમયના સામાન્ય સંજોગોથી નિર્ણિત થતાં હોવાથી તે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે; પણ મૂળ સિદ્ધાંતમાં ભિન્નતા ક્યાંઈ હોતી નથી. તેથી કરીને જૂદા જૂદા જમાનામાં વિગતો પરત્વે પ્રજ્ઞઓનું કે મનુષ્યોનું મતભિન્નત્વ ગમે તેટલું હોય પણ નિર્દયતા કરતાં દયા સારી છે કે કેમ ? એ બાબતનો સંશય પણ કાઢીને આવ્યો નથી. જમાનાના ધોરણે પ્રમાણે ચાલવાનું માણસનું કર્તવ્ય છે, અને તે ધોરણથી ઉતરતું જેનું વર્તન હોય તેને તે સમયનાં માણસો નિંદે છે. હવે ખ્રિસ્તિ ધર્મની ખાસ ખુબી એ છે કે દયાના પ્રચલિત ધોરણને અતિ ઉચ્ચ એણે બનાવ્યું અને ભાર દઈને જગતને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે ગમત કે સગવડતાની ખાતર કોઈ પણ માણસની જીંદગી લેવામાં મોટું પાપ છે, અને તેથી આપણી પરોપકાર વૃત્તિઓને ખૂબ સચેત એણે કરી દીધી.

આ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર મનુષ્ય જીંદગીની છેક પ્રાથમિક અવસ્થા અર્થાત્ ગર્ભાવસ્થાથી શરૂ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં ગર્ભપાતનો રિવાજ બહુ નિંદ્ય ગણાતો નહોતો, કારણ કે જનમ્યા પેહેલાં બાળક જીવતું ગણાય નહિ એવી માન્યતા તે સમયે પ્રચલિત હતી. વળી મનુષ્ય જીંદગીની પવિત્રતાનું પ્રયત્ન ભાન ત્યાં હોતું નથી, ત્યાં હજી નહિ જન્મેલા બાળકના ઘાતથી દયાની લાગણી બહુ ઉપજતી નથી; અને વખતે સામાજિક હિતના વિચારથી દોરાઈ બાળકને જન્મવા નહિ દેવામાં દયાનું જ કામ થાય છે, એમ માણસો સમજવા લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી. ઐરિસ્ટોટલ કહેતો કે ત્યાં વસ્તીની સંખ્યા અમુક હદ ઓળંગી જાય, ત્યારે રાજ્ય તરફથી ગર્ભપાત

કરાવવાનો કાયદો થવો જોઈએ. પ્રાચીન ગ્રીસમાં અને રોમના સામ્રાજ્ય-સમય પર્યંત ગર્ભપાતની વિરુદ્ધ કોઈ કાયદો નહોતો, અને હોય તો તે અમલમાં મુકાતો નહિ. તે સમયના અનેક લેખકો કહે છે કે એ રિવાજ પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સાર્વત્રિક હતો. અને વ્યભિચાર અને ગરીબીનું એ પરિણામ હતું એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસૂતિથી શરીર-સૌંદર્ય ખગડી જાય છે એમ ધારી વખતે માતાઓ પણ ગર્ભપાત કરતી હતી. અને એટલા બધા ગર્ભપાત થતા હતા કે તેથી તેને માટે ખાસ ઘંઘો પણ જાગ્યો હતો. સેનિકા, પ્લુટાર્ક ઇત્યાદિ લેખકો એને ગુનો ગણતા હતા, પણ તે ચલાવી લેવા જેવો છે એવી એકંદરે સામાન્ય માન્યતા હતી.

હવે ખ્રિસ્તિઓ છાતી ઠોડીને કહેવા લાગ્યા કે એ રિવાજ નિર્દય છે, એટલું જ નહિ પણ ગર્ભપાત એટલે ખૂન-આળહટ્યા જ. અને તેના પ્રાચીન તરીકે એવી તો સખત સજા એ સંસ્થામાં થતી કે તેથી તે એક મોટો ગુનો છે એવી અમર ખ્રિસ્તિઓના મન ઉપર સચોટ થવા લાગી. એક ગુનેગાર માતાનો મૃત્યુ પર્યંત પ્રભુ-ભોજનમાંથી બહિષ્કાર થયો હતો. આ સજા ધીમે ધીમે પાછળથી ઓછી થવા લાગી હતી, તથાપિ ગર્ભપાતને એક અતિ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો સંસ્થાના શાસનમાં લેખવામાં આવતો હતો. વળી જળમાર્જનની ક્રિયા કે જે ખ્રિસ્તિઓના ધર્મ-શાસ્ત્રમાં આપણી બુદ્ધિને અત્યંત કમકમાટી ઉપજાવે એવી છે તે સિદ્ધાંતથી પણ સુધારાની આવડતને તો બહુ ટેકો મળ્યો છે. વિધર્મી કિંવા મૂર્તિપૂજકોની દૃષ્ટિમાં જ્યારે ગર્ભપાત અને હત્યા ગુનારૂપ લાગતા ત્યારે પણ તેઓ તેમને નિર્જીવ ગુના ગણતા; કારણ કે પુત્ર ઉમરના મનુષ્યની હત્યા થતાં તેની કેટલી બધી આશાઓ અને ઉત્સાહ લાગી પડે છે તે વાત ખાસ નજરમાં રહેતી. વળી તેને શારીરિક દુઃખ પણ ઘણું થાય છે; અને તેનાં સગાં સંબંધો, મિત્રો અને જગતને પણ વખતે ઘણું વસમું લાગે છે. આમાંથી કયું ગર્ભપાત કે આળહટ્યામાં બનતું નથી. આળજીવન તેમને મન કાંઈ અગત્યનું જ નહોતું. પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મ ગુરૂઓને આળજીવનમાં પણ ભયંકર અગત્યતા સમજતી. તેઓ કહેતા કે ગર્ભમાં જીવ આવ્યો કે તરત જ તે અમર પ્રાણી થાય છે અને જનમ્યા પહેલાં તે મરી જાય તો પણ આદમના પાપને માટે તે જવાબદાર

હોવાથી ક્યામતને દિવસે તેને ઉભું થવું પડે છે અને જળ-માર્ગનની ક્રિયા તેને કરવામાં નહિ આવી હોય તો નિરંતર તેને નરકમાં રહેવું પડે છે. આળજીવનની કિંમત અને પવિત્રતાના આપણા નિર્મળ ભાનની શરૂઆતનાં સિદ્ધાંતને લીધે ઘણું કરીને મોટે ભાગે થએલી છે, અને હવે આપણા જ્ઞાતિ જીવનમાં એ ભાન એવું તો ઓતપ્રોત થઇ ગયું છે કે એવા કોઇપણ સિદ્ધાન્તની ગેરહાજરીમાં પણ તે ટકી રહેવા સમર્થ છે. શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે આળક મરે તે તો હીક; પણ જળ માર્ગનના સંસ્કાર પામ્યા વિના જે એ જાય તો તેની નિરંતર અધોગતિ રહે છે. તેથી જ તેઓ ગભીરાતને મહા પાપ ગણતા હતા. ‘સંતોના જીવન ચરિત’ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે એક માણસને ગર્ભાશયમાં આળકની અવસ્થા કેવી હોય છે તે જાણવાની વિચિત્ર જ્ઞાતિ થઇ, અને તેથી એક ગભીરતી સ્ત્રીને તેણે મારી નાખી; અને આ પ્રમાણે તેણે સ્ત્રી-હત્યા અને આળ-હત્યા બન્ને કરી. પણ પાછળથી તેને તેનો પસ્તાવો થતાં જંગલમાં જઇ પ્રાયશ્ચિત અને પ્રાર્થના તે કરવા લાગ્યો. પશ્ચાતાપના ઘણાં વર્ષો એમ ગાળ્યા પછી ઇશ્વરી અવાજથી તેના જાણવામાં આવ્યું કે તેનો સ્ત્રીહત્યાનો ગુનો માફ થયો પણ આળહત્યાનો ગુનો માફ થયો નહિ.

પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં આળહત્યાનો રિવાજ પણ એક મોટા કસંક રૂપ હતો. આ ગુનાનો સ્વાભાવિક ઇતિહાસ કાંઈક વિચિત્ર છે. જંગલીઓમાં ક્યાની લાંગણી બહુ નિર્મળ હોય છે; અને તેમની લડાયક અને ભરવાડ-શાઇ જાંદગી આળ-જીવનના સંરક્ષણને પ્રતિકૂળ હોય છે. તેથી જન્મેલા આળકને જીવતું રાખવાનો તેના આપનો વિચાર ન થાય તો તેને મારી નાખવાનો કે રખડતું મૂકી દેવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે પ્રચલિત થાય છે. જે પ્રજા જંગલી દશામાંથી બહાર આવેલી છતાં હજી પોતાની રહેણી કર-ણીમાં અણધાર અને સાદી હોય છે તે પ્રજામાં આળ-હત્યાનો રિવાજ ઘણું કરીને કવચિત જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ સુધારો વધતાં ખીજા કૂર ગુનાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછા થતા જાય છે તેમ આ ગુનો ઓછો થતો નથી, કારણ કે જંગલી દશા છોડ્યા પછી લોકોની કૂરતા કરતાં તેમના વ્ય-

ભિચારથી આવા ગુના વિશેષ અને છે. વળી ઘણા દેશોમાં અને જમાનામાં એવો વિચાર પ્રચલિત હોય છે કે જે વસ્તુ પોતાને અત્યંત પ્રિય હોય તેનું બળીદાન દેવોને બહુ રૂચિકર થાય છે, અને સંતાનો માબાપને અત્યંત પ્રિય બળનારૂપ હોવાથી તેમનું બળીદાન દેવોને બહુ ગમે છે. વળી જેને અત્યારે આપણે જનહિતવાદનો સિદ્ધાંત કહીએ છીએ તેને અનુસાર ગ્રીક લોકો એ રિવાજને અનુમોદન આપતા હતા; અને અમુક પ્રસંગે તો તે આબતમાં કાયદાની ફરજ પણ માણસોને માથે નાખવામાં આવતી હતી, કારણકે તેમનો સિદ્ધાંત એકંદરે એવો હતો કે વસ્તીનો વધારો અમુક હદ પર્યંત જ થવો જોઈએ અને લાચાર અને નિરૂપયોગી જનોથી જેમ અને તેમ રાજ્ય મુક્ત રહેવું જોઈએ. માટે રોગી અને બદસીકલ બાળકોની હત્યાથી સમાજને લાભ જ થાય છે એમ તેઓ માનતા હતા. એવાં બાળકો જો જીવે તો તેમનું જીવન તેમને પોતાને પણ બોળરૂપ લાગ્યા વિના રહે નહિ; તેથી તેમાં દયા પણ છે. ગ્રીક-જીવનના વિદ્વાસી વલણને લીધે લાંબાકાળ પર્યંત ઇદ્રિયનિગ્રહ સાચવી રાખવાનો વિચાર ગ્રીક લોકોને આવતો જ નહિ અને પિતા કરતાં બાળકો પ્રત્યે માતાની વૃત્તિઓ વધારે ક્રામળ હોય છે, પરંતુ ગ્રીક માતાની સામાજિક અને માનસિક દશા ઘણી અધમ હોવાને લીધે પ્રજના વિચારમાં આગેવાન થવાને તેઓ અસમર્થ નીવડી હતી. પરંતુ ગ્રીસમાં પણ આ ગુનાની છૂટ સર્વત્ર નહોતી, અને થીબ્સમાં તો તે ગુનાને માટે દેહાંતદંડ થતો.

રોમમાં પોતાનાં સંતાનો ઉપર પિતાની સત્તા પ્રથમથી જ સંપૂર્ણ હતી; પરંતુ તે સત્તા ઉપર કાયદાના અંકુશ પણ પ્રથમથી જ હતા. રોમને પ્રજા-વૃદ્ધિની આવશ્યકતા હતી, અને તેથી રોમન સામ્રાજ્યના વિદ્વાસી અને ભ્રષ્ટ કાળ સુધી રોમન લોકોમાં બાળહત્યાનો રિવાજ કદિ પણ સાધારણ થયો હોય એમ જણાતું નથી. અને ન્યારે બાળહત્યાના બનાવ બહુ બનવા લાગ્યા ત્યારે જ પિતાને ઘણાં છોકરાં હોય તેને ખાસ હકે આપીને, ગરીબ માબાપોને કેટલાક કરોના બોળમાંથી મુક્ત કરીને, અને રખડતાં મુકેલાં છોકરાંઓ માટે સંરક્ષણના કેટલાંક સાધનો સ્થાપીને, આડ-

કતરી રીતે ધારાશાસ્ત્રીઓએ એ વાતને નિંદ્રા ગણી હતી. અર્થાત્ આળ-
હત્યાને તેઓ ગુનો તો ગણતા, પણ આપણી પેઢે તેને મોટા ગુનો તેઓ
નહોતા ગણતા. તોપણ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં આળહત્યાઓ બહુ થતી
અને ગુનેગારો બહુ સહેલાઈથી અને વારંવાર છટકી જતા. આળહત્યા
અને આળકને રખડતું મૂકી દેવું એ એ વાતોમાં ભેદ પાડવામાં આવતો;
અને પાછલા ગુનાને માટે કાયદામાં કાંઈ સજા નહોતી. તેથી કોઈ પણ
જાતની ભીતિ વિના તે ગુનો લોકો એકઠક કર્યે જતા. જન્મેલું આળક
છોકરી હોય તો તેની તો ઘણું કરીને હત્યા જ કરવામાં આવતી, અને
ગરીબ માઆપ આળકને રખડતું મૂકી દે તો લોકો તેમના પ્રત્યે બહુ ક્ષમા-
દષ્ટિ રાખતા. રખડતાં મૂકેલાં આળકો અલખત ઘણું કરીને મરી જતાં.
પરંતુ અમુક સ્થળે તે આળકો મૂકાતાં હોવાથી લોકો તેમને વારંવાર
બચાવી લેતા અને ગુલામ કે વેશ્યા તરીકે તેમને ઉછેરતા.

આ પ્રમાણે આળહત્યા નિંદ્રા છે એવી લોકોમાં લાગણી તો હતી જ.
આ લાગણીને વધારે મજબૂત કરી તેનો અમલ કરાવવો અને રખડતાં
મૂકેલાં છોકરાંઓને માટે સંરક્ષણનાં સાધનો વધારવાં એટલું જ ખ્રિસ્તિ
ધર્મને આ આખતમાં કરવાનું હતું. અને ગલિપાતની આખતમાં ગ્રહણ
કરેલી પદ્ધતિ અહીં પણ તેમણે ગ્રહણ કરી. ઉપરાંત ખ્રિસ્તિઓ ઉપદેશ
કરવા લાગ્યા કે અજાણ્યાની દયા ઉપર આધાર રાખીને આળકને રખડતું
મૂકી દેવું એ તેની હત્યા કર્યા બરાબર છે. અને તેથી ક્રાન્સ્ટન્ટાઇનના
સમયથી જ તે સંબંધી કાયદા થવા લાગ્યા; અને ગરીબ માઆપનાં છોક-
રાંને રાખ્યના ખર્ચે ઉછેરવાં એમ પ્રસિદ્ધ થયું. વળી રખડતા મૂકેલાં
આળકોને બચવાના યોગ વધે એવા ઉદ્દેશથી એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો
કે તેવાં આળકો ઉપર તેમને બચાવનારની સંપૂર્ણ સત્તા રહેશે. પરંતુ તેથી
કરીને સેંકડો વર્ષ પર્યંત આવાં આળકો ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત થઈ શક્યાં
નહિ. યુરોપમાં બ્યારે ગુલામગીરીનો અંત આવ્યો ત્યારે જ તેમનો ઉદ્ધાર
થયો. વળી ગરીબ માઆપો છોકરાંને વેચી દેતાં. આવાં છોકરાંને માઆપો

કાયદાપૂર્વક લીધેલાં નાણાં પાછાં આપીને અને વખતે પાછાં આપ્યા વિના પણ તેમને પાછાં મેળવી શકતાં. પરંતુ છોકરાંને વેચવાનો પ્રચાર પણ લાંબા વખત સુધી ચાલેલો જણાય છે.

વિધર્મીઓના કાયદા પ્રમાણે આળહટ્યાને ઘણું કરીને મનુષ્યવધ મણવામાં આવતો; પરંતુ ખીજી જાતના મનુષ્યવધ જોડેલો ફર તે લેખાં-તો નહિ, અને તેથી તેને માટે મોતની સજા થતી નહિ પણ દેશનિકાલની થતી. પરંતુ ધીમે ધીમે એ ગંભીર પ્રકારનો ગુનો ગણવા લાગ્યો અને શાર્લમેનના સમયમાં એ ગુનો ખૂન ગણવા લાગ્યો; અને આળક રખડતું મૂકનારને પણ સજા થવા લાગી.

આ બધા કાયદા ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તાકાળમાં થયા હતા. પરંતુ તેથી આળહટ્યા કેટલે દરજ્જે ઓછી થઈ તેનો ઓક્સ નિર્ણય થવો શક્ય નથી. પણ આવા કાયદાથી આળકને રખડતું મૂકવાનો ઉદ્ધારો બંધો અશક્ય થઈ પડ્યો, અને તે ગંભીર પ્રકારનો ગુનો છે એવું ઉત્કટ ભાન લોકોને થવા લાગ્યું એટલી ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર થઈ એમ કહેવામાં કાંઈ અડચણ નથી. અત્યંત ગરીબીને લીધે માઆપ છોકરાંને રખડતાં મૂકી દેતાં, તે આળકને ખ્રિસ્તિઓ મદદ કરતા, અને એવાં ઘણાં છોકરાંઓને ખ્રિસ્તિ ગૃહસ્થો ઉછેરતા. પણ મધ્યકાળની શરૂઆતમાં આળ-સંરક્ષક સંસ્થાઓ ઉભી થવા લાગી. પરંતુ તેમાં ઉછેરેલાં આળકા ખ્રિસ્તિ સંસ્થાના ગુલામ ગણાતાં. ગુલામ-ગીરી નષ્ટ થઈ ત્યારે આવાં આળકા મદની સંસ્થામાં લળી ગયાં. ખ્રિસ્તિ ધર્મ દયા અને સખાવતને માટે મશહુર છે; છતાં આળ-સંરક્ષક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં એ ધર્મ ઠીલો રહ્યો હતો, તેનું કારણ ઘણું કરીને એ છે કે વ્યભિચારના ગુનાને તેઓ ઘણા જ ગંભીર લેખતા. ઘણી ઉદાર સંસ્થાઓની માતૃભૂમિ રોમમાં પણ તેરમા સૈકાની શરૂઆત સુધી એવી કાઠી સંસ્થા નહોતી. આરમા સૈકાના મધ્યભાગમાં મિલાનમાં એવાં મંડળો સ્થપાયાં હતાં. એ જ સૈકાના અંતમાં એક ખ્રિસ્તિ સાધુએ આળકાના સંરક્ષણ અને તેમની કેળવણી માટે એવું એક મંડળ પારીસમાં સ્થાપ્યું હતું. અને તેરમા અને ચૌદમા સૈકામાં યુરોપના મોટા ભાગમાં આ મંડળની શાખાઓ થઈ

હતી. આ સંસ્થા પણ તજ દીધેલાં બાળકોને લેવાની ના પાડતી. એને જ્યારે બાળકોનાં ઘણી થવાથી તેને માટે પોકાર થવા લાગ્યો ત્યારે સંત વિન્સેન્ટ ડી પૉલે લોકોને એવા જાગૃત કર્યા કે તેની અસર ખાનગી ધર્માદામાં અને કાયદાના અંધારણમાં પણ થઈ; અને તેથી બાળસંરક્ષક સંસ્થાઓ ઉભી થવા લાગી. આથી કરીને વ્યભિચારને ઉત્તેજન મળે છે કે કેમ ? દયા કરવા જતાં પતિવ્રત્યને હાનિ થાય છે તેનું કેમ ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો અને તે સંબંધી થએલા વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું અત્ર પ્રયોજન નથી. મુદ્દાની વાત અત્ર એટલી જ છે કે લોકોએ તજ દીધેલાં બાળકોની જાહેરી બચાવની એટલું જ નહિ પણ તેમને કેળવી નીતિમાન બનાવવાં એ વાતને માટે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ઇતેજનર હતો, અને મનુષ્યની જાહેરી અને તેના સદાચારની આવી બારીક અને પ્રમાણિક ચીવંટથી વિધર્મીઓ કેવળ અજાત હતા. દરેક જીવ અમર છે એવા ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંતનું જ આ પરિણામ છે. અને ખ્રિસ્તિ ધર્મની જ્યાં જ્યાં બરાબર અસર થઈ છે ત્યાં ત્યાં તેનું આ મુખ્ય અનુપમ લક્ષણ દૃશ્ય થએલું છે.

આ બાળજીવનના સંરક્ષણમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઘણું કર્યું છે એ ખરું, પણ ઘણી વખત તેની અતિશયોક્તિ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તરવારના પ્રાણુઘાતક ખેલો નાબુદ થયા તે તો ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રતાપે જ; અને મનુષ્ય જાતના નૈનિક ઇતિહાસમાં આ સુધારો જેવો તેવો થયો નથી. ખ્રિસ્તિઓ કહેતા કે આ ખેલોમાં પાપ છે અને તેમાં ખૂનજ થાય છે, અને તેને માટે ખેલાડીઓ અને પ્રેક્ષકો બન્નેને ઇશ્વર આગળ જવાબ દેવો પડશે જ. રોમન લોકોમાં આ ખેલોનું આકર્ષણ બહુ હતું અને કેળવાએલો અને બુદ્ધિમાન વર્ગ પણ એ ખેલોને થોડા જ નિંદા ગણતા એ આપણે આગળ કહ્યું છે. ખુદ કોન્સ્ટનટાઈન પણ અસંખ્ય વિદેશી કેદીઓને જંગલી પ્રાણીઓ સાથે વઢાડતો હતો. ઈ. સ. ૩૧૩માં પ્રથમ ખ્રિસ્તિ પાદશાહે કાયદો કર્યો કે એ ખેલોને ગુનારૂપ ગણવા; પણ એ કાયદો ઝાઝો અમલમાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી. પશ્ચિમ-રાજ્યમાં તો તે ચાલુ જ હતા. ઈ. સ. ૩૫૭માં કોન્સ્ટન્ટાઈન કાયદો કર્યો હતો કે રાજમહેલના નોકરોને લાંચ આપી કાંઈએ એવા ખેલમાં ઉતારવા નહિ. ઈ. સ. ૩૬૫માં વેલેન્ટિનિયને કાયદો

ક્યો હતો કે ખ્રિસ્તી ગુનેહગારોને તેમાં ઉતારવા નહિ. ઓનોરિયસે કાયદો ક્યો હતો કે જે ગુલામ એવો ખેલાડી હોય તેને કાઇ મંત્રીની નોકરીમાં રહેવા દેવો નહિ; પણ ધણું કરીને આ કાયદાની મતલબ અમીરોને હતી. આરબંધ માણસોથી બળવાન નહિ થવા દેવાની હતી. પણ અગત્યની વાત એ છે કે નવી રાજધાની ક્રાન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં એવા ખેલ કદિ દાખલ કરવામાં આવ્યા નહોતા. જે કે રોમમાં એ ખેલ મોળા પડ્યા હતા, તો પણ ચાલુ તો રહ્યા હતા. આ ખેલનો શોખ પ્રાચીન વિદર્ભી લોકોનું ખરાબમાં ખરાબ લક્ષણ હતું. તેમનું સારામાં સારું લક્ષણ કદાચ ધાર્મિક સ્વાનંત્ય હતું. અને ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં સારા લક્ષણનો પ્રથમ ઉચ્છેદ થયો હતો એ અફસોસની વાત છે. મહાન થિયોડોશિયસે ધર્મની વિવિધતા આખા રાજ્યમાં બંધ કરી હતી, પણ આ ખેલ કરાવતો હતો.

પરંતુ જે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ રાજ્ય-ધર્મ થવા પછી તેનું વર્ષે આ ખેલ રાજની રાજધાનીમાં બંધ પડ્યા હતા, તથાપિ તેની વિરુદ્ધ ખ્રિસ્તિઓનું વલણ પ્રથમથી જ હતું એ ચોક્કસ છે. એવો કાઇ ખેલાડી ત્યાં સુધી પોતાનો ધંધો છોડી ન દે ત્યાંસુધી ખ્રિસ્તી ગુરૂઓ તેને જલમાર્જન ક્રિયાની સ્પષ્ટ ના કહેતા અને જે કાઇ ખ્રિસ્તિ એવા ખેલ જેવા જતો તો તેને પ્રભુ-ભોજનમાંથી બાતલ કરતા. પૂર્વમાં આશરે થિયોડોશિયસના સમયથી એ ખેલ બંધ પડ્યા હતા, અને તેને બદલે રથની શરતનો શોખ વધ્યો હતો. પશ્ચિમમાં ઇ. સ. ૪૦૪ માં ઓનોરિયસના સમયમાં જ્યારે એ ખેલ થયો ત્યારે મનુષ્ય-પ્રેમના ઉત્તમ ઉમળકાથી ઉત્સાહિત બની ટેલીમેક્સ નામનો સાધુ અખાડામાં દોડી ગયો અને લડનારાઓને છૂટા પાડવા લાગ્યો. આથી કરીને પ્રેક્ષકો ગુસ્સે થઇ ગયા અને પથરા મારી તેને મારી નાખ્યો. પરંતુ તેના મૃત્યુથી એ ખેલને છેવટે અંત આવ્યો. તથાપિ જંગલી જનવરો અને માણસની સાકમારી ચાલુ રહી; અને આ રમતો પૂર્વમાં ખાસ કરીને લોકપ્રિય થઈ પડી હતી. પરંતુ લોકોની સામાન્ય નિર્વનતાને લીધે જનવરો મળી શકતાં નહિ અને તેથી તે રમત પણ ઓછી થઇ ગઇ. ધીમે ધીમે આ રમતો એવી રીતે થવા લાગી કે તેથી માણસોને કાંઈ જોખમ રહેતું નહિ, પણ પ્રાણીઓ

પ્રત્યે કૂરતા વપરાતી. આ રમતો પણ છેવટે સાતમા સૈકામાં દુલોની સલા-
એ બંધ કરી. પરંતુ મધ્યકાળ સુધી ઇટાલીમાં મધ્ય કુસ્તીઓ થતી રહી
હતી અને તેમાં કોઈ કોઈ વખત રમનારાને બહુ ઈજા થતી હતી.

તરવારના આ પ્રાણુધાતક ખેલોને નાબુદ કરવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે લોકો
ઉપર જેવો તેજો ઉપકાર કર્યો નથી. એ ખેલો જાતે તો કૂર જ હતા, પરંતુ
તેની મોટામાં મોટી ખરાબી તો એ હતી કે તેથી કરીને બધા વર્ગોના
લોકોમાં દયાની લાગણી યુક્તિ થઈ જતી હતી અને એ વાત દયાના ધોરણને
ઉચ્ચ બનાવવામાં નડતર રૂપ થતી હતી. વિધર્મીઓની સામાજિક સંસ્કૃતિ
અને તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન આ આખતમાં સુધારો કરવા અસમર્થ નીવડ્યાં હતાં;
અને કદાચ લાંબા સમય પર્યંત એવીને એવી સ્થિતિ ચાલ્યા કરત. અને
જ્યારે ઉત્તર તરફના અનાડી વીરોએ ઇટાલીનું રાજ્ય જીતી લીધું તે વખતે
જે એ ખેલો નિરંકુશપણે પ્રચલિત હોત તો તેઓ પણ ઉત્સાહપૂર્વક
તેમને વધાવી લેત, અને મધ્યકાળના જીવનમાં તેમનાં મૂળ પેસત; અને પછી
મનુષ્ય જાતની ઉન્નતિમાં કેટલો વિલંબ થાત તે અત્યારે કહી શકાતું નથી.
પરંતુ રોમની ભૂમિમાંથી આ દુષ્ટ છોડને નિર્મૂળ કરવા ખ્રિસ્તિ ધર્મ સમર્થ
થયો; અને તેથી યુરોપની સંસ્કૃતિ ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મનો મોટામાં મોટો
ઉપકાર છે. એ ખેલોમાં જે મરી જતા તેમના માનની ખાતર એવા ખેલો
કરાવવા વિધર્મીઓમાં પૈસાની રકમો વારસામાં મૂકી જવાનો રિવાજ હતો;
તેને બદલે ગરીબ અને દુઃખીને મદદ કરવા વારસો મૂકી જવાની
પ્રથા ખ્રિસ્તિ ધર્મે પાડી, અને ડિસેંચરમાં એવા ખેલો થતા હોવાથી તે
મહીનો રોમના આખા રાજ્યમાં ઉત્સવ તરીકે પળાતો; તેને બદલે ઇશુ-
ખ્રિસ્તના આગમનની યાદગીરી જાળવવા ખ્રિસ્તિઓ તે મહીનો ઉત્સવમાં
ગાળવા લાગ્યા.

પરંતુ મનુષ્યની જીંદગી પવિત્ર છે એ સિદ્ધાંતને ખ્રિસ્તિ ધર્મના કેટ-
લાક આચાર્યોએ એવું રૂપ આપવા માંડ્યું કે તેથી કરીને પ્રજાની સ્વતં-
ત્રતા અને રાજ્યની શાસન-પદ્ધતિ જોડે તેને મેળ મળ્યો નહિ. તેઓમાંથી
કણા એમ કહેતા કે સિપાઈ તરીકે અથવા કોષ્ટના ઉપર ખૂનનું તોહોમત

મુકીને કે ચાંડળ તરીકે વર્તનથી કે કોઇપણ પ્રકારે કોઈ ખ્રિસ્તીથી કોઇની જાંઘળી લઈ જ શકાય નહિ. પ્રથમ આખતનો વિચાર આપણે હવે પછી કરશું; અને બીજી બે આખતોનો નિકાલ કરવા થોડા જ શબ્દો પૂરતા છે. મોતની સજા વાજબી હોય તો પણ ચાંડળના ઘંઘામાં કાંઈકે બ્રજતા છે, કાંઈકે અનુચિતતા છે એવી માન્યતા અસલથી જ ચાલી આવેલી છે, અને તેથી તે ઘંઘો મૂળથી જ અપવિત્ર લેખવામાં આવે છે. ગ્રીસ અને રોમમાં ચાંડળોને શેહેર બહાર રહેવું પડતું અને રહોડસમાં તો તેમને શેહેરમાં પેસવાની પણ રજા નહોતી. ખ્રિસ્ત ધર્મમાં પણ શરૂઆતમાં આવા વિચાર ધણા પ્રબળ હતા. અને જેના હાથ વાજબી વિગ્રહમાં પણ કોઈપણ રીતે લોહીથી ખરડાએલા હોય તેને પ્રાયશ્ચિત કર્યા વિના દેવળમાં આવવાની મનાઈ હતી; અને આવા મનાઈ-હુકમનો અમલ પાદશાહ કે સેનાપતિઓના સંબંધમાં પણ થતો. સામાજિક અને રાજકીય જરૂરીઆતોને ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના આ પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ સૈકામાં ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પોતાના અભિપ્રાય મનાવવાનો યત્ન કરતા હતા; પણ જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તા જામી ગઈ ત્યારે આવા વિચારો ફેરવવાની તેમને જરૂર પડી. અને તેથી ચૌથા સૈકામાં તેમનો સામાન્ય અભિપ્રાય એટલો જ રહ્યો કે કોઈ ધર્મગુરૂએ ખૂનના તોણ-મતમાં ભાગ લેવો નહિ. આવી ખાસ સ્થિતિ પાદરીઓને પ્રાપ્ત થતાં પછી યુનેગારોને સજામાંથી બચાવવા તેઓ વચ્ચે પડવા લાગ્યા; અથવા રાજ-દ્રોહ કે કોઈ બીજા કારણથી કોઈ શેહેર કે તેની આસપાસ ખુનરેજ થવાનો ભય આવી પડતો ત્યારે સલાહના જામુસ તરીકે તેઓ કામ કરવા લાગ્યા. પાદશાહની મૂર્તિઓ અને વિધર્મીઓનાં દેવ-મંદીરો પ્રથમ પવિત્ર ગણાતાં હતાં તેને બદલે હવે ખ્રિસ્તિ દેવળો પવિત્ર ગણાવા લાગ્યાં. વળી લેન્ટ અને ઇસ્ટરના પવિત્ર તેહેવારોમાં કોઈ યુનેગારની તપાસ થઈ શકતી નહિ અથવા તેને વ્યથા કે મોતની સજા થઈ શકતી નહિ. વળી તોણમતદારની નિર્દોષતા જાહેર કરવા ચમત્કારો પણ ખનતા, પણ કાયદાપૂર્વક તેને મોતની સજા થવી જોઈએ એવું સૂચવતા ચમત્કાર કદિ ખનતા નહિ.

આ અધાને લીધે કાયદા પ્રમાણે પણ સજાની અજવણી બરાબર

થઈ શકતી નહિ. વળી તેથી કરીને લોકોની કલ્પનામાં દયા અને પવિત્રતાનું વિચાર-સાહચર્ય થવા લાગ્યું અને મનુષ્ય-છંદગીને માટે પૂજ્ય ભાવ વધવા લાગ્યો. વળી કોઈ ધર્મગુરૂથી મનુષ્યનું લોહી રેડાય નહિ એ સિદ્ધાંતની એક બીજી વિલક્ષણ અસર પણ થઈ છે. મોતની સજા થાય એવા કોઈ પણ તોહોમતમાં કોઈ ધર્મ-ગુરૂથી ભાગ લઈ શકાય નહિ એવા સિદ્ધાંતથી નાસ્તિકોને સતાવતાં જતાં પણ તેમના મૃત્યુથી મુખ્ય ધર્મ-ગુરૂઓ બહીવા લાગ્યા. જ્યારે ધર્મ-ગુરૂઓ સર્વત્ર સ્વીકારતા હતા કે નાસ્તિકતા મોટામાં મોટા ગુનો છે, અને તેથી નાસ્તિકોને શિક્ષા થવી જોઈએ; અને જ્યારે ધર્મ-ગુરૂઓની ઉચ્કરણીથી નાસ્તિકોને દેશનિકાલ કરવાના, તેમનો દંડ કરવાના અને તેમને કેદની સજા કરવાના કાયદા થતા હતા અને ધાર્મિક સ્વતંત્રાનું ક્યાંઈ નામ નિશાન પણ રહ્યું નહિ; ત્યારે પણ તે જ ધર્મગુરૂઓ તેમનું લોહી રેડવાથી ડરવા લાગ્યા. વખત જતાં નાસ્તિકોને સજા કરવાની સત્તા જ્યારે રાજ્યને સોંપાતી ત્યારે પવિત્ર પ્રાર્થના કરીને ધર્મગુરૂઓ ધિક્કારવા યોગ્ય દંભથી ભલામણ કરવા લાગ્યા કે લોહી રેડ્યાવિના તેમને જેમ અને તેમ નરમ સજા કરજો; અર્થાત્ તેમને જીવતા બાળી મૂકવા કે જીવી કરીને તેમનું લોહી રેડાયા વિના તેઓ મૃત્યુ પામે. રોમમાં જ્યારે બલિયારી દેવ-પૂજનરણોને જીવતી દાટવામાં આવતી હતી ત્યારે તેમાં પણ આવો જ સિદ્ધાંત અંતર્ગત હતો.

વખત જતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓએ મનુષ્યોનું લોહી રેડવામાં મણુ મૂકી નથી. પરંતુ શરૂઆતમાં લોહી રેડવાની જે અત્યંક બીક તેમને અંતરમાં રહેતી તે બીક દયાનો ફેલાવો કરવામાં ઘણી કામ લાગી છે. જતાં કાયદાથી ગુનેગારોને જે સજા થતી તેની સખ્તાઈનો ઘટાડો કરવામાં તેમના ઉપદેશની અસર થોડી જ થઈ છે એ વાત લક્ષમાં લેવા જેવી છે. ઇતિહાસનું ખારીકે અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે કાયદાના બંધા-રણમાં સત્યયુગનો સમય વિધર્મીઓના રાજ્યમાં આવ્યો હતો; ખ્રિસ્તિ ધર્મના અમલમાં નથી આવ્યો. અન્યાય થતો હોય તો તે સાંભળી ન્યાય આપવો, જીલમથી દબાઈ ગયેલા વર્ગોને ઉચ્ચ પાયરીએ લાવવા, અને

બ્રાતૃભાવના સિદ્ધાંતને લક્ષી કાયદા બાંધવા, ઇત્યાદિ અનેક અગત્યનાં બંધારણો રોમના પાદશાહોના સમયમાંજ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતાં; અને તેમાં ખ્રિસ્ત ધર્મના ઉપદેશથી થોડો જ વધારો થયો છે. કોન્સ્ટનટાઇન એ ત્રણ આખ-તોમાં સળની ફરતા ઘટાડવાના કાયદા કર્યા હતા એ વાત ખરી, પણ આળહટ્યા, વ્યભિચાર, ખળાત્કાર સંભોગ ઇત્યાદિ ખીળ ગુનાઓ માટે ખ્રિસ્ત પાદશાહો અત્યંત સખત સજા કરતા, અને તેવી સળથી થતા મોતની સંખ્યા વધી પડી હતી. ખ્રિસ્ત પાદરીઓને આસમાનમાં ચડાવી તેમનો સ્વતંત્ર અને પવિત્ર વર્ગ સ્થાપવામાં અને અન્ય ધર્મીઓ ઉપર ગમે તે રીતે અને ગમે તેવો જુલમ કરવાના કાયદાનો હગલો કરવામાં જ ખ્રિસ્ત પાદશાહોનો સમય વ્યતીત થયો છે એ શોચની વાત છે.

મનુષ્યની જીંદગી પવિત્ર છે એ ખ્રિસ્ત ધર્મના સિદ્ધાંતથી છેલ્લું પરિણામ એ આવ્યું કે આત્મ હત્યામાં કેવળ પાપ ગણાવા લાગ્યું. આત્મ-હત્યાની વિરૂદ્ધ વિધર્મી નીતિવેત્તાઓની દલીલ ચાર પ્રકારની હતી. પિથા ગોરાસ અને પ્લેટોની ધાર્મિક દલીલ એવી હતી કે કર્તવ્યની અમુક જગાએ નિયત થયેલા આપણે બધા ઈશ્વરના સિપાઇઓ છીએ, અને તે જગા છોડી દેવી એ આપણા સરજનહાર ઈશ્વરની સામે બળવો કર્યા જેવું છે. એરિસ્ટોટલ અને ગ્રીક ધારા-શાસ્ત્રીઓની સામાજિક દલીલ એવી હતી કે રાજ્યની તેહેનાતમાં રહેવું એ આપણી ફરજ છે અને તેથી જાણી જોઇને જીંદગી તજી દેવી એ રાજ્ય અત્યે આપણી ફરજનો પરિત્યાગ કરવા જેવું છે. મનુષ્યનું ગૌરવ નજરમાં રાખી પ્લુટાર્ક ઇત્યાદિ એવી દલીલ કરતા કે હિંમતથી માથે પડવું દુઃખ સહન કરવામાં ખરેખરે ધૈર્ય સમાએલું છે; અને તેથી આત્મ-હત્યા કરવામાં બાયલાપાણું છે. નવીન પ્લેટો-મતના અલખવાદ કિંવા ગુણાર્થવાદની એવી દલીલ હતી કે ચિત્તની સઘળી જાતની વ્યગ્રતામાં આત્માની બ્રજતા સમાએલી છે અને ચિત્તની વ્યગ્રતાને લીધે આત્મહત્યા થતી હોવાથી તેમાં ગુનો બને છે. આ ચોથી દલીલને ખ્રિસ્તિઓના ઉપદેશમાં કાંઈ સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અને બીજી દલીલની અસર પણ તેમાં નહિ-

વત્ છે. સ્વદેશાભિમાન કર્તવ્ય છે એ વિચારને શરૂઆતની ખ્રિસ્તિ સંસ્થા બિલકુલ ઉત્તેજન આપતી નહિ. વળી ત્રીજા સૈકામાં એ સંસ્થાનું દૃષ્ટિ-ખિંદુ સન્ન્યાસ જીવન હતું. અને આ દૃષ્ટિ-ખિંદુને ધક્કા પહોંચાડ્યા વિના આત્મ-હત્યા વિરૂદ્ધ સામાજિક દલીલની તરફેણ કરવી અશક્ય હતી. પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે પણ માણસની ફરજ હોય છે એ દલીલ આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ સામાજિક દલીલ કરતાં વધારે બળવાન છે અને અર્વાચીન સમયમાં એજ દલીલ નિશ્ચયાત્મક ગણાય છે; પણ તે દલીલ ખ્રિસ્તિઓએ અને વિધર્મીઓએ ભાગ્યે જ કરી છે. પિતાની સત્તા સંપૂર્ણ અને નિરંકુશ છે એવા વિચારથી વિધર્મીઓ પરિચિત હતા અને ખ્રિસ્તિઓ નીતિને પરલોક સાથે સંબંધ કરવાના અત્યંત ઉત્સુક હતા; તેથી પિતાની પોતાના કુટુંબ પ્રત્યેની જવાબદારી તરફ તેમનું વલ્લુ ખેંચાયું નહોતું. મનુષ્ય-ગૌરવની ત્રીજી દલીલ પણ ખ્રિસ્તિધર્મને ખડું અનુકૂળ આવે એવી નહોતી; કારણ કે મનુષ્ય કેવળ અધમ છે અને તેથી દીનતામાં જ તેનું કર્તવ્ય રહેલું છે એવો એ સંસ્થાનો અભિપ્રાય હતો. છતાં ધીરજથી દુઃખ સહન કરી ખરી હિંમત ખતાવવાનો આગ્રહ ખ્રિસ્તિ લેખકો વારંવાર કરતા. પરંતુ આપણે બધા ઇશ્વરના સેવકો છીએ, અને આ દુનિયામાં આપણે માટે પ્રભુએ નિયત કરેલી ફરજ એની જ ઇચ્છાથી આપણે બળ-બળે જતી એજ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે એવી દલીલ ખ્રિસ્તિઓ આત્મ-હત્યા વિરૂદ્ધ વારંવાર આપતા અને આ સિદ્ધાંત ઘણું ખરે પ્રસંગે આત્મ-હત્યા અટકાવવા સમર્થ થતા; કારણ કે ઇશ્વર રક્ષણ કરવા સમર્થ છે એ વાતનો ઇનકાર સૂચવે એવો આત્મહત્યા જેવો બીજો એક ગુનો નથી.

આ બાબત પરત્વે આવા સામાન્ય ઉપદેશની સાથે સમજીતી અને ધ્યાસ્તીનાં બીજાં તરવો પણ ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ ઉમેરતા. તેઓ કહેતા કે મનુષ્ય જીવંત અતિ પવિત્ર છે. અને તેથી કરીને આત્મહત્યા કરનારો ખરૂં જોતાં ખૂનનોજ ગુનો કરે છે અને તેથી પરલોકમાં ખૂનીના જેવીજ ભયંકર સજા તેને થવાની છે. ઉપરાંત ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે થઈ આનંદથી રહેવાના સદાચારને નીતિના ક્રમમાં તેઓ ઉચ્ચ સ્થાન આપતા; તેથી ભવિષ્યના

સુખની આશા અંધાતાં જીંદગીમાં દારૂણ દુઃખના સમયે પણ એક જાતનો આનંદજનક દિવાસો મળે છે, અને આસ્થાની વૃત્તિથી અને પ્રાર્થનાથી હૃદય ખાલી થતાં જીંદગીના અંધકારમાં કોઈ ગહન અને અવર્ણ્ય પ્રકાશ પડે છે. વળી દુઃખમાં પણ આશાજનક અને આરામસૂચક ચિહ્નો હોય છે અને તેથી ઇશ્વરનું કહાપણ જણાય છે. આવી આવી દલીલોથી કેવળ નિરાશાના સમયે પણ શાન્તિ મળી શકતી. આ પ્રમાણે દુઃખમાં પણ શ્રેય છે એ ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંતથી આ બાબતમાં જે અસર થઈ તે અસર દુઃખમાં અનિષ્ટ નથી એ વિધર્મીઓના સિદ્ધાંતથી કદિ પણ નહોતી થઈ.

પણ જે પ્રકારની આત્મહત્યા પ્રત્યે ખ્રિસ્તિઓ કાંઈક ક્ષમા-દષ્ટિ રાખતા અને તેમના ઉપર ઢાંક પીછોડો કરતા.

ધર્મવીરો શોધી શોધીને મૃત્યુ જોરતા તે અને ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓ ધાર્મિક જીવન સમયે પોતાનું પાતિત્રલ સાચવવા આપઘાત કરતી તે ધાર્મિક સતાવણીથી પ્રગટી નીકળેલા જુસ્સાને સમયે, અને આખી જીંદગીનાં પાપ એક ક્ષણમાં ધર્મ વીરતાથી ભુસાઈ જાય છે અને તે દુઃખ સહન કરનારને એકદમ સ્વર્ગીય સુખ અને મજાઓનો ભેટો થઈ જાય કે એની માન્યતાની અસરને લીધે, ઉત્સાહના ઉભરામાં માણસો વિધર્મીને ન્યાયાધીશોની પાસે દોડી જઈ ધર્મવીરતાની માગણી કરે અને તેમને મૃત્યુની સજા કરવા ઉપકરે એ વાત અસાધારણ નથી. અને જો કે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લેખોનો અને સંસ્થાની ધર્મસભાઓનો અવાજ એવા શોધી શોધીને જોરેલા મૃત્યુને એકદરે ઝુનારૂપ ગણુતો તથાપિ સંસ્થાના ધર્મલેખકો એવાં મનુષ્યની બહુ પ્રશંસા કરતા. પરંતુ જ્યારે ધાર્મિક સતાવણી કરનારાઓ પોતાને કલંક લાગે એવી શિક્ષા કરશે એવો ભય રહે ત્યારે પોતાની આબરૂ જાળવવા, અગર વિષયાંધ શહેનશાહો કે જંગલી હુમલા કરનારાઓના જીવનથી બચી જવા, જે ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓ આત્મહત્યા કરતી તેમના સંબંધમાં વધારે ગંભીર મુશ્કેલી ઉભી થઈ હતી. સંત પેલેજ્યા કે જે માત્ર પંદર જ વર્ષની છોકરી હતી, જેને સંસ્થાએ સંતની પદવી આપી છે અને જેનાં

મહાં ક્રાંતિ વખાણ સંત અંધોઝ અને સંત ક્રિસોસ્તમે કર્યા છે તે સંત પેલે-
જીયાને સિપાઈઓએ ફદ પકડી હતી; પરંતુ કપડાં પેહેરવાની રજા મેળવી
પોતાની ઓરડીમાં જવાને બહાને ધરના છાપરાં ઉપર તે ચડી ગઈ અને
ત્યાંથી નીચે પડી મરી ગઈ. એન્ડીઓક શહેરની ડોમિના નામની એક
ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીને એ દીકરીઓ હતી અને એ બન્ને દીકરીઓ સૌંદર્ય અને
લક્ષિતને માટે પંકાતી હતી. ડાયોકલેશિયનની સતાવણીમાં આ ત્રણે પક-
ડાયાં, અને પોતાની ઇજ્જત ગુલાવાનો ભય લાગતાં માં અને દીકરીઓ
ત્રણે નદીમાં પડી મૃત્યુને શરણ થયાં અને વિશુદ્ધ રહ્યાં. રોમના હાકેમની
ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીના સૌંદર્યથી મેક્સેન્ટિયસ રાજા મોહિત થયો. રાજાના સઘળા
અનુનય વ્યર્થ ગયા ત્યારે પોતાના નોકરો પાસે તે સ્ત્રીને તેના ઘરમાંથી
ધસડી મગાવી. ત્યારે તે વક્ષાદાર પત્નીએ રાજાની ઇચ્છાને આધીન થવા
પેહેલાં એક લાણુ પોતાના ઓરડામાં જવાની રજા માગી અને રોમન
સ્ત્રીને જાજતી હિંમતથી પોતાની જાતીમાં જરી ભોંટી મરી ગઈ. આવા
દાખલાની પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓએ બહુ પ્રશંસા કરી છે તેથી ફેટલાક
પ્રોટેસ્ટન્ટ વિવાદકોની નૈતિક લાગણી બહુ દુઃખાય છે, અને ફેટલાક કેથો-
લિક વિવાદકો પણ ગુચવાય છે. પરંતુ ધાર્મિક મતમતાંતરને લીધે જેમણે
સદાચારની સ્વાભાવિક લાગણી છેક નષ્ટ થવા દીધી નથી તેમને તેમના
ખ્યાલની કાંઈ જરૂર રહેશે નહિ.

શરૂઆતની ખ્રિસ્તિ સંસ્થામાં આવા પ્રકારની આત્મહત્યાને જ કાંઈક
પરવાનગી હતી. સંત અંધોઝ બંદીતાં બંદીતાં, અને સંત જેરોમ વધારે
હિંમતથી, તેની હિમાયત કરતા. પરંતુ એલેરિકના સિપાઈઓએ રોમ સર
કરવાથી ત્યારે આ પ્રશ્ન બહુ આગળ આવ્યો ત્યારે, એમાં ઉડાં ઉતરી
સંત ઓગરસ્ટાઈને નિર્ણય આપ્યો કે એવા આપઘાત સંતોગોને લીધે ગમે
તેટલા પ્રસંશનીય થતા હોય છતાં તેમાં પાપ જ છે. કેથોલિક ધર્મગુરૂઓએ
આ અભિપ્રાય હવે એકદરે માન્ય રાખ્યો છે અને પેલેજ્યા ડોમિનાની
આત્મહત્યાનો ખુલાસો તેઓ એમ કહી કરે છે કે તેઓએ તે ખાસ પ્રેર-
ણાથી પ્રેરાઈ એ કાર્ય કર્યું હતું. છતાં જે સાધુઓ જીંદગીનો આવશ્યક

ખોરાક તજીને તપ કરતા અને તેથી સ્પષ્ટ રીતે પોતાની જાંઘીને ટૂંકી કરી નાખતા તેમની અત્યંત પ્રશંસા તેઓ કરતા હતા. ધીમે ધીમે થતી આ આત્મહત્યા પ્રત્યે લોકો કેવી દૃષ્ટિથી જોતા હતા તેનું એક વિવેકશીલ દૃષ્ટાંત સંત જોરોમે બ્લેસિલા નામની એક યુવાન સાધવીના જીવન વૃત્તાંતમાં સાચવી રાખ્યું છે. યોથા સૈકાના ધાર્મિક અભિપ્રાય પ્રમાણે આ બાઈએ પરણવાનો ગુનો કર્યો હતો, પણ પરણ્યા પછી સાત મહિનામાં એ બાઈને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું; અને આમ આ બાઈનું સાધુપણું અને અલ્પવયસ્ક બનવાનું જતાં રહ્યું. પછી એ બાઈને માંદગીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમાંથી ધર્મની પ્રખળ વૃત્તિ તેને સ્ફુરી આવી. તેથી વીસ વર્ષની ઉંમરે એ બાઈ મઠમાં ગઈ. ત્યાં એની ભક્તિ એવા તો ઉંચા પ્રકારની થતી ગઈ કે વખત જતાં પોતાના પતિના મૃત્યુ કરતાં પોતાના અલ્પવયસ્કતા લંગને માટે તેને વધારે શોચ થવા લાગ્યો; અને તેથી તે સખત દેહદમન અને તપ કરવા લાગી. અપવાસથીજ તેનું મૃત્યુ નીપજ્યું હતું એવી ખાતરીને લીધે અને તેની જનેતાનું છાતીફાટ રક્ત જોઈ લોકો ગુસ્સે થઈ ગયા અને તેની દફન ક્રિયા વખતે લોકો ઉસ્કેરાઈ પોકારવા લાગ્યા કે સાધુઓની શાપત ભતને દેશનિકાલ દેવો જોઈએ, તેમને પથરા મારી મારી નાખવા જોઈએ અથવા તો તેમને જળમાં ડૂબાડી દેવા જોઈએ. પરંતુ અપવાસ અથવા કષ્ટદાયક દેહદમનના રિવાજને ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ નિંદા હોય એમ ક્યાંઈ જણાતું નથી, અને સાધુઓની મોટી સંખ્યાએ આકરા તપથી અંતે દેહપતન કર્યું હોય એમ જણાઈ આવે છે.

પરંતુ જાણી જોઈને કરેલા સ્પષ્ટ આપઘાત જે પ્રાચીન સમયની નીતિમાં અગ્રસ્થાન ભોગવતા હતા તેવા આપઘાત ખ્રિસ્તિઓમાં લગભગ અંધ થઈ ગયા હતા. પરંતુ તે વાડાની બહાર :સરકમસેનિયન નામની શાખાના અનુયાયીઓ જે યોથા સૈકાના પારકાનું દુઃખ ભાંગવા ગામે ગામ ભટકતા અને નીતિમાં ખરા ખોટાના પરીક્ષકો પોતેજ છે એમ કહેતા તેઓ વિધર્મીઓનું અપમાન કરી ધર્મ-વીરો થવા માટે જાણી જોઈને મૃત્યુ શોધતા, અને સેંકડો જણો ભેગા થઈ ઉંચી ટેકરી ઉપરથી ઉત્સાદ-

પૂર્વક નીચે ખીણમાં ફૂદી પડી મૃત્યુને શરણ થતા, કારણ કે ધર્મ વીરતાનો એ પણ એક પ્રકાર છે એમ તેઓ માનતા.

વળી ધર્મ-સુધારણા પેહેલાં પાખંડી ગણાતા આશ્વિજનેસો પણ ભયંકર મંદવાડની વેળાએ અપવાસ કરી અથવા નસ ખોલી મૃત્યુની ગતિને ત્વરિત કરતા હતા. મધ્યકાળમાં ક્રેથોલિકોના જૂલમથી ગાંડા બની અમંજ્ય યાહુદી-ઓ આપઘાત કરતા હતા. પરંતુ ખ્રિસ્ત સમયમાં આત્મ-હત્યાની વિરૂદ્ધ ધીમે ધીમે સખત કાયદા થવા લાગ્યા, અને આત્મહત્યારો પાપી ગણાવા લાગ્યો. તેની મરણોત્તર ક્રિયા થતી નહિ, અને તેના આત્માના ભલાને માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવતી નહિ. વળી મુએલાની મિશ્કત જન્મ થવા લાગી અને તેના શબને પણ તરેહતરેહનાં હડહડતાં અપમાન અપાવા લાગ્યાં, કારણકે સેતાનની પ્રેરણાથી આત્મહત્યા થાય છે એવું મનાતું હતું.

આમાંથી કેટલાક કાયદાઓ અર્વાચીન સમયમાં ગેરવાજબી ગણાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે આત્મ-હત્યા કરનારની મિશ્કત જન્મ કરી તેના વારસોને બીખારી બનાવી મૃકવામાં અન્યાય સ્પષ્ટ થાય છે. તથાપિ આ કાયદા-ઓથી એટલી વાત તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મહત્યાથી એ વખતે લોકોને કમકમાડી ઉપજતી હતી અને વિચાર-સાહચર્યના બળે એ લાગણી આવા કાયદાઓથી અને રિવાજોથી દૃઢ થતી હતી. ઉપરાંત-આત્મહત્યા કરતી વખતે કલ્પના રોગીષ્ટ, ઉશ્કેરાએલી અને અતિ તીવ્ર હોય છે. તે કલ્પનાને ભયગ્રસ્ત કરવાની ખાસ યોગ્યતા આવા કાયદાઓમાં રહેલી હોય છે. આબુ-આબુનો વિચાર કરી કોઈ માણસ થુંકે પેટે આત્મહત્યા કરવાની ક્વચિત્ યોજના કરે તો ધાર્મિક, સામાજિક અને કાયદાનાં પરિણામોથી તેની પાછળ રહેતા સગાંઓના દુઃખમાં બહુ વધારો થશે એ વિચારની ઘણી અસર તેના ઉપર થતી હોવી જોઈએ. આત્મહત્યા વિરૂદ્ધ નિરંતર કાયદા થતા હતા તેથી એમ જણાય છે કે તે સમયે આત્મહત્યા તો ઘણીહ થશે, પરંતુ ક્રેથોલિક ધર્મના વાડમાં ઘણા સૈકાઓ સુધી તે ક્વચિત જ થતી. સ્ત્રીઓએ આત્મહત્યા કર્યાનાં દાખલા બહુ મળી આવતા નથી, તેથી સ્ત્રીઓ આત્મ-

હત્યા જવલ્લે જ કરતી હશે. પરંતુ નારી-પૂજની શૌર્યવાન સમયની કથા ઓમાં એવી આત્મહત્યાનો અણુગમે નેવામાં આવતો નથી. એખિલાઈ અને સંત થોમસ એકવીના એને ગુનો ગણતા; અને આત્મહત્યા કરનારા નરકનું તીવ્ર દુઃખ ભોગવે છે એવું વર્ણન કવિ ડાન્ટે કરે છે. મધ્યમ કાળના સાધુઓ ગમગીનીને લીધે આત્મહત્યા કરતા. વળી કાઈ ધર્મના ઝનુનથી ગાંડા બની અને કાઈ પ્રેમમાં નાસીપાસ થવાથી આત્મઘાત કરતા. પરંતુ તેવા દાખલા થોડા બનતા, અને એવા માણસોને મડમાં આશ્રય મળતો હોવાથી મંડની સંસ્થા ધણીને આત્મઘાત કરતાં બચાવતી હોય એ સંભવિત છે. કાઈ પણ કાળ કરતાં કેથોલિક ધર્મના સર્વોપરિ કાળમાં આત્મહત્યાઓ ઓછી થતી હતી એ નિર્વિવાદ છે. કુરાનમાં આત્મહત્યાની મનાઇ હોવાથી મુસલમાની ધર્મનો પણ એ બાબતમાં ટેકો હતો. ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે રહેવાનો ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંત મુસલમાની ધર્મમાં પ્રારબ્ધવાદનું રૂપ પામ્યો, અને આ બન્ને ધર્મોની અસરથી સુધરેલા મનુષ્યોમાં આત્મહત્યા લગભગ અંધ થઇ ગઇ. આટલું ખ્રિસ્તિ ધર્મનું જ પરિણામ છે.

ત્યારે હવે આત્મહત્યાનો પૂરેપૂરો ઇતિહાસ પણ ટૂંકમાં જોઇ લઇએ. ધર્મ-સુધારણાથી પણ આત્મહત્યાના દાખલા વધ્યા હોય એમ જણાતું નથી. કારણ કે કેથોલિક મતની પેઠે પ્રોટેસ્ટન્ટ મત પણ એ બાબતમાં સાક્ષ્ય હતો. પરંતુ અમેરિકાના મૂળ વતનીઓ દાસત્વ અને કૂર જુલમથી ગભરાઇ આપઘાત કરતા, પણ સ્પેનવાસીઓ તેમને કહેવા લાગ્યા કે તમારી વાંસે અમે પણ આપઘાત કરી પરલોકમાં પણ તમને કનડથું; સારે તે અંધ પડી ગયા. યુરોપમાં ડાકણો ઉપર ઘણો જુલમ થતો અને તેના ત્રાસથી ઘણી ડોશીઓ આપઘાત કરતી. કેવળ ગાંડપણને લીધે પણ ઘણીવાર માણસો આપઘાત કરતા. નેપલ્સના પરગણામાં પંદરમા સૈકાની આખરથી તે સત્તરમા સૈકાની આખર સુધી એક વિચિત્ર પ્રકારનો ઉન્માદ નેવામાં આવ્યો હતો. આ ઉન્માદ એક જાતના ઝેરી કરોળીઆ કરડવાથી થતો હતો. આ ઉન્માદમાં લોકોનાં ટોળાં દરિયા કિનારે ભેગાં થતાં અને દરિયાનાં આસમાની મોઝાં નજરે પડતાં એટલે જુસ્સાથી ઇશ્વરનું યજ્ઞ-

ગાન કરતાં કરતાં તેઓ તેમાં ઝંપલાતાં. આવા ઘણા પ્રકારના ઉન્માદથી લોકો આપઘાત કરતા હતા. પણ તે વૈદકશાસ્ત્રનો વિષય છે, નીતિ-શાસ્ત્રનો નથી.

પરંતુ ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યને પુનરુજ્જવન પ્રાપ્ત થતાં, વાજબી અને ગેરવાજબી આત્મહત્યાનો ભેદ લોકમતમાં પડવા લાગ્યો. તેથી ન્યારે કાંઈ રાજદ્રોહી શારીરિક યાતનાના ભયથી ત્રાસ પામી મિત્રોને ખયાવવા આત્મઘાત કરતો ત્યારે તેમાં પોતે પાપ કરે છે એમ તે માનતો નહિ. સત્તરમા અને અઠારમા સૈકાના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં યુરોપના બીજા દેશો કરતાં ઇંગ્લાંડમાં આત્મહત્યાના દાખલા વધારે બનતા. સર ટોમસ મુર પોતાના યુરોપિયા નામના ગ્રંથમાં અસાધ્ય રોગથી પીડાતા દરદીઓને જ આત્મહત્યાની છૂટ આપે છે. આત્મહત્યાના ખયાવમાં આ સમયે ઘણા લેખ પણ લખાયા છે. પરંતુ તેમાં ફ્રેંચ-ઉત્ક્રાંતિ સમયના ફ્રેંચ ફિલસુફોના લેખ બીજા કરતાં વધારે અસરકારક છે. મોન્ટેન પ્રાચીન કાળના દાખલા ટાંકી આત્મહત્યાને વખાણે છે. મોટેઝકયુ પણ તેની તરફેણ કરે છે. રસો એક પત્રમાં આત્મહત્યાના ખયાવની દલીલો આપે છે અને બીજા પત્રમાં તેમને દાંભિક કહી તોડી પાડે છે; અને કહે છે કે ઘણીખરી આત્મહત્યા-ઓમાં અંતે સ્વાર્થ જ હોય છે. તેથી આત્મહત્યા કરવાની જેને જરૂર લાગે તેણે બીજાનું ભલું કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું અને તેથી જરૂર તેના દિલને આરામ મળશે જ. વોલ્ટેર કહે છે કે અત્યંત જરૂરના પ્રસંગે આત્મહત્યા કરવી વાજબી છે. નિરીશ્વરવાદી હૉલબૅક પણ તેની તરફેણમાં હતો. ધર્મ ભાવનામાં સડો પેસવાથી આત્મહત્યામાં ગંભીર પ્રકારનું પાપ છે એવું ભાન લોકોને રહ્યું નહિ તેથી, અને જમાનાની દયા અને કાયદાની હદની વધારે સ્પષ્ટ સમજણને લીધે, તે ખાખતમાં ફૂર કાયદા વિરૂદ્ધ લોક લાગણી ઉભી થઈ. બેક્ટરિઆ કહેતો કે એવા સખત કાયદાથી મરમારતા વારસોને અન્યાય થાય છે, અને જેણે આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય જ કર્યો હશે તે એવા કાયદાથી પણ તેમ કરતાં અટકવાનો નથી. તાર્ત્વિક ચળવળના અત્યંત સુધરેલા સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૧૭૪૮ના અરસામાં પણ પોર-

રીઅર નામના આત્મહત્યારાના શયને પારીસની શેરીઓમાં ઉઘે માથે વસડવામાં આવ્યું હતું, પછી તેને ઉઘે માથે ફ્રાંસીએ લટકાવવામાં આવ્યું હતું અને પછી તેને ગટરમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું હતું. આવા કાયદાનો અંત ફ્રેંચ ઉત્ક્રાંતિના વખતે આવ્યો, અને ત્યારે બધા પ્રકારની સ્વતંત્રતાની સાથે મોતની સ્વતંત્રતા પણ લોકોને મળી. અને પછી તુરંત જ આત્મહત્યાની સંખ્યા વધી પડી. કેમ જાણે કે મૂર્તિપૂજકોનો કાળ પાછો આવ્યો હોય તેમ ખ્રિસ્ત ધર્મની અસર થોડોક વખત તો અસ્ત થઈ ગઈ. પરંતુ ઉત્ક્રાંતિનો પવન જતાં આત્મહત્યાનો પવન પણ ઓછો થયો અને જૂના વિચારો પાછા પગભર થયા. પરંતુ આત્મહત્યા વિરુદ્ધ ધણાખરા કાયદા રદ થઈ ગયા હતા તે રદ થયેલા જ રહ્યા. તથાપિ જાણી જુજીને જે આપઘાત કરે તેની મિલકત રાજ્યમાં જસ થાય એ કૂર ધારો હજી ઈંગ્લાંડના કાયદામાં હયાત હતો, જો કે તેનો અમલ થતો નહિ. સને ૧૮૭૦ માં એ કાયદાનો અંત આવ્યો.

ખ્રિસ્તિ ગુરુઓની કેટલીક દલીલો જો કે અત્યારે સ્વીકારવામાં આવતી નથી, તોપણ આ બાબતમાં એકંદરે તેમનો અભિપ્રાય માન્ય છે. એક નાનકડા સુંદર ગ્રંથમાં મેડમ સ્ટાએલે આ બાબતમાં શાંત, નિષ્પક્ષ અને વિચારશીલ લક્ષિતાવાથી નિર્ણય કર્યો છે. તે કહે છે કે આત્મહત્યા એટલે ખૂન જ, અથવા હમેશાં કે ઘણુંકરીને તે ભીરતાનું પરિણામ છે એ પ્રાચીન ધાર્મિક દલીલ સ્વીકારવાની અગત્યતા નથી. વળી આત્મહત્યારો પરલોકમાં અતિ દુઃખી થાય એવી ધાર્મિક ધાસ્તીથી પણ માણસને ગભરાવવાની જરૂર નથી. પરંતુ જે માણસની જીંદગી સુંદર રીતે સદાચારી અને પવિત્ર હોય છે તેને આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા કદિ ઉદ્ભવતી જ નથી, અને કદિ ઉદ્ભવે તોપણ તેને કાણુમાં રાખવા એ સમર્થ હોય છે. દુઃખને લીધે માણસમાં ક્રોધમળતા, વિશુદ્ધિ અને ચારિત્ર્યમાં ગાંભીર્ય આવે છે; અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાબે રહી વર્તવું એ આપણું ઉંચા પ્રકારનું કર્તવ્ય છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એવી ટેવથી અત્યંત પવિત્ર પ્રકારનો દીલાસો આપણને મળે છે અને આપણા ચારિત્ર્યને ઉચ્ચ કરવા માટે એવી સ્થિતિ

આવશ્યક છે. મનુષ્યના ગૌરવનું ખરૂં માપ તેની નિઃસ્વાર્થતાથી થાય છે. સારા માણસની નજર હમેશાં ખીજના શ્રેય ઉપર જ હોય છે. જરૂર પડે તો ખીજને માટે પોતાની જીંદગી ગમે તેવી સુખી હોય તોપણ તેનો ભોગ આપવો; અને જરૂર પડે તો તે જીંદગી ગમે તેવી કષ્ટદાયક હોય તોપણ તે જરી રાખવી. તેથી કર્તવ્યની ખાતર જે પોતાની જીંદગીનો ભોગ આપે તે ધર્મ-વીર; અને પોતાનું દુઃખ મટાડવા જે પોતાના સંજોગની સામે થઈ મરે તે આત્મહત્યારો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરદાર આવા વિચારો હાલમાં યુરોપમાં પ્રચલિત છે. તેથી ગાંડપણ કે એવી જાતના રોગ અથવા પારાવાર દુઃખને લીધે જ હાલ આપઘાત થતા આપણે સાંભળીએ છીએ. તથાપિ ગણનાત્મક કોઠા (Statistics) થી જણાય છે કે આત્મહત્યાનો પ્રચાર ત્વરાથી વધતો જાય છે અને જે પ્રજાનાં માનસિક વિકાસ અને સામાન્ય સંસ્કૃતિ ઘણી ઉંચા પ્રકારની હોય છે તેનું તો એ ખાસ લક્ષણ હોય છે. આ વાતનો ખુલાસો કરવા ઘણાં કારણો આપી શકાય તેમ છે. માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાં હિવાનાપણું ઉપજાવવાની ખાસ યોગ્યતા રહેલી છે. વળી કોઈ આપઘાત કરે તો તે વાત જાપાદારા હાલ કેંકાણે કેંકાણે પ્રસિદ્ધ થઈ જતી હોવાથી નખખાં માણસો તેની નકલ કરવા આકર્ષાય છે. વળી કેવળ વંગડી દશાનો વિચાર અલગ રાખીને વાત કરીએ તો અત્યંત સુધારાના સમયમાં એકંદરે આબાદી વધે છે એ વાત ખરી, પણ સાથે સાથે અત્યંત કલેશ અને તીવ્ર સંતાપ પણ આવે એ પણ સંભવિત છે. લાખો જે કમાય તે કદિ લાખો ખુએ પણ ખરા. સુધારાને લીધે માત્ર વિકાસની વસ્તુઓ જીંદગીની જરૂરીઆતો ગણાવા લાગે છે, અને તેથી કરીને તેમની માલીકીનો આનંદ મટી ગયા પછી લાંબા કાળ સુધી તેમના જવાથી તીવ્ર દુઃખ થાય છે. વળી સુધારાને લીધે ચારિત્ર્યમાં કોમળતા આવતાં દુઃખની લાગણી ખાસ કરીને તીવ્રતર થાય છે. વળી ધાર્મિક સંશયતાને લીધે આત્મહત્યા પ્રત્યે ઉપજતી કમકમાડી ઓછી થાય છે, અને વખતે હામુકી પણ જતી રહે છે. વળી પોતાના મતમાં આગ્રહ રાખવાની ટેવ, રાજકીય સ્વતંત્રતા, માન-

સિક યંચળતા, અને ઔદ્યોગિક સાહસને લીધે ઉપજતી આતુર અને અશાંત તૃષ્ણાઓ—આ બધાં હાલના જમાનાની પ્રગતિના આવશ્યક સિદ્ધાંતો છે, પરંતુ તેથી સંતોષનો સદાચાર કેવળ દુર્લભ થતો જાય છે, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન રહેવાની ટેવ કે જે ખરેખરા દુઃખને વખતે દીલાસારૂપ થાય છે તે ટેવ તેથી નિર્મૂળ થતી જાય છે.

મનુષ્યની જીંદગીની પવિત્રતા પરત્વે ખ્રિસ્તિ ધર્મે શું કર્યું છે તે આપણે જોયું. હવે બ્રાતૃભાવ અને જનહિતેષણા બાબત તેણે શું કર્યું છે તે આપણે જોઈએ; અને પ્રથમ ગુલામગીરીની બાબત તપાસીએ.

ગુલામગીરીની પ્રથા વાજખી છે એવો સંપૂર્ણ સ્વીકાર વિધર્મીઓમાં હતો. પરંતુ સ્ટાઇક મતનો ઉપદેશ એવો હતો કે સર્વ મનુષ્યો સરખાં છે. તેથી સેનિકા ઇત્યાદિ કહેતા કે ગુલામો પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તવાની શેઠની ફરજ છે. છતાં ગુલામો પ્રત્યે ઘણી વખત નિર્દય ક્રૂરતા વપરાતી હતી. આ ક્રૂરતા બંધ કરવા ઘણા કાયદા થયા હતા, અને છેવટે ગુલામને મારી નાખવાની સત્તા શેઠને રહી નહોતી. છતાં ગુલામ ઉપર જૂલમ ઘણો થતો અને થોડીક યોગ્ય સજા કરતાં ગુલામ મરી જાય તો શેઠ જવાબદાર ગણાતો નહિ. ગુલામને મારી નાખવાનો જ ઇરાદો શેઠનો હતો એવી વાત પૂરવાર થાય તો જ શેઠને જવાબદાર ગણવાનો કાયદો હતો.

[વિધર્મી અને ખ્રિસ્તિ રાજ્યોના સંક્રાંતિ કાળે ગુલામોને બે જાતનાં સંકટ મુખ્ય હતાં; કાયદામાં તેમનાં લગ્નોનો કેવળ અસ્વીકાર હતો અને શેઠ તેને ક્રૂર રીતે રીબાવી દુઃખ દઈ શકતો. જરિનિયનના સમય પેહેલાં ખ્રિસ્તિ પાદશાહે પણ ગુલામની જાતને હલકી ગણી તેમને કાયદાના સંરક્ષણની બહાર રાખવાનું યોગ્ય ગણ્યું હતા. પરંતુ ધીમે ધીમે કાયદાનો લાભ ગુલામોને મળવા લાગ્યો; અને તેમને તેમનાં કુટુંબથી વિખુટા પાડવા નહિ એવો ઘણો દયાળુ કાયદો ક્રાન્સ્ટનટાઇને કર્યો હતો. વળી ગુલામોને જૂરા કરવાની ક્રિયા રવિવારે દેવળમાં થવા લાગી. સિવાય ઘણા કાયદા થવા લાગ્યા. ગુલામ વર્ગ અને સ્વતંત્ર વર્ગ વચ્ચે લગ્નની સખત મનાઈ

થઈ અને વ્યભિચારની આબતમાં આગળના કરતાં પણ વધારે સખત કાયદા થયા. આ બધા કાયદામાં એકંદરે પ્રગતિ દેખાય છે, પણ ખ્રિસ્તિઓ બહાઈ મારે છે તેવી તે નહોતી. ખસે વર્ષ પર્યંત ગુલામના સંબંધમાં કાયદાની સ્થિતિ લગલગ એવી ને એવી જ રહી હતી. પરંતુ જરિનિયનના સમયમાં ઘણા જ અગત્યના કાયદા થયા હતા. પ્રથમ તો ગુલામોની સ્વતંત્રતા ઉપર જે જે અંકુશ વિધર્મી કાયદાએ મૂક્યા હતા તે બધા એણે રદ કર્યા. અને તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મની સંપૂર્ણ અસર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. બીજું, ગુલામ, સ્વતંત્ર થએલો ગુલામ, અને સ્વતંત્ર નાગરિક—એ વર્ગોનો ભેદ એણે ભૂલી નાખ્યો; અને સ્વતંત્ર થએલા ગુલામને નાગરિકના લગ્ન લગ બધા હક પ્રાપ્ત થયા. ત્રીજું, પોતાના શેઠની રમ્મ લઈ ગુલામને સ્વતંત્ર સ્ત્રી સાથે પરણવાની એણે છૂટ આપી. અને ગુલામ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવાનો પણ એણે કાયદો કર્યો હતો.

પરંતુ આ આબતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસર અન્ય રીતે બહુ થઈ છે. સિદ્ધાંતમાં ગુલામગીરીનો સ્વીકાર ખ્રિસ્તિ ધર્મના જેવો બીજું કાંઈ કરવું નથી; કારણ કે આસાધિનતા અને મૂંગે મોંઢે તાબે રહેવાની ફરજ એ તે ધર્મમાં મૂખ્ય ગણી છે. કુદરતી રીતે સૌ માણસો સરખાં જ છે, ગુલામને ભાઈ અને સોબતી તરીકે ગણવાની દરેકની ફરજ છે, અને તેમના તરફ ફૂર વર્તણૂક રાખવામાં પાપ છે, એવું એવું ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ બહુ બોલતા. પરંતુ સેનિકા, એપિકટેટસ ઇત્યાદિ વિધર્મીઓ પણ એમ જ બોલતા હતા; છતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુલામગીરીનો નાશ કરવા સમર્થ કેમ થયો એ વાત જાણવા જેવી છે. આ સેવા ખ્રિસ્તિ ધર્મ ત્રણ પ્રકારે કરી શક્યો છે.

પ્રથમ તો, દેવળમાં થતી પ્રાર્થના અને પ્રાયશ્ચિત્તમાં આ ધર્મ સૌને સરખા ગણતો અને તેમાં શેઠ અને ગુલામનો ભેદ બિલકુલ રાખવામાં આવતો નહિ. વળી પ્રભુ ભોજન પછી થતા પ્રેમોત્સવમાં અને જાહેર પ્રાર્થના ઇત્યાદિમાં સૌ જોડા જોડા બેસતા, અને ગુલામનું મોત નીપજવવા માટે શેઠને રાખ્ય તરફથી કાંઈ શિક્ષા થતી નહિ તે સમયે આ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એવા શેઠને

પ્રભુ-ભોજનમાંથી ખાતલ કરતો. વળી સ્ત્રી ગુલામોની આખર સાચવવા માટે પણ સંસ્થાએ ચીવટ રાખી કાયદા કર્યા હતા. વળી છૂટો થએલો ગુલામ પાદરી પણ થઇ શકતો અને એવા ગુલામો આગળ મોટા તાલે-વંત શેડીઆઓ પણ ધણીવાર ઘુંટણીએ પડી તેમનો આશિરવાદ ચાલતા.

ખીન્ને પ્રકાર એ હતો કે સેવકવર્ગને ખ્રિસ્તિ ધર્મે નૈતિક ગૌરવ અર્થ્યું. મહત્તી જીંદગી કે જેના પ્રત્યે લોકોને ગંભીર પ્રકારનું માન ઉપજ્યું હતું તે જીંદગીની સાથે એ ધર્મે નિર્ધનતા અને મેહેનતને જોડી દીધી, એટલું જ નહિ પણ જમાનાના નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુમાં એણે નવા ફેરફાર કર્યા; તેથી આ આખતમાં એ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો. ગુલામોની પોતાની સ્થિતિને માટે નહિ, પણ એ સ્થિતિને લીધે તેમનું જે ચારિત્ર્ય બંધાઇ ગયું હતું તેને લઇને, ગુલામો પ્રત્યે વિધર્મી લેખકો બહુ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા. સેવક વર્ગનું ચારિત્ર્ય તેમને મન દુરાચારનું બીજું નામ માત્ર હતું. સિસેરો કહેતો કે ગુલામના ચારિત્ર્યમાં કાંઈ મહાન કે ઉત્તમ હોઇ જ શકે નહિ, અને પ્લો-ટસના નાટકોના દરેક પ્રવેશમાં ગુલામોની એવી જ ગણના કરેલી છે. આમાં કેટલાક અપવાદ પણ હતા એ વાત ખરી છે. એપિકટેટસનું ચારિત્ર્ય ઉમદામાં ઉમદું હતું અને રોમમાં તેવું ગણાતું હતું. પોતાના સ્વામી પ્રત્યે ગુલામોની નિમકહલાલીનાં વારંવાર વખાણ થતાં. અને ખીજી આખતોની પેઠે આમાં પણ સેનિકા ગરીબોનો બેલી હતો. તથાપિ ગુલામો પ્રત્યે તિર-સ્કારની દૃષ્ટિ સામાન્ય હતી એમાં કાંઇ શંકા નથી, અને ઘણે અંશે વિધર્મી સંસારમાં તે વાજબી પણ હતી. દરેક જમાનામાં પોતપોતાનું નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુ હોય છે અને એ દૃષ્ટિબિંદુને લક્ષી બધા સદાચારી મનુષ્યોનું વર્તન થાય છે. વળી જીવનના દરેક ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં પણ અમુક અમુક જાતનો નમુનો ઉપજવવાનું ખાસ વલણ હોય છે, અને તે પ્રદેશ અમુક જાતના સદાચારોને ખાસ કરીને અનુકૂળ હોય છે અને અન્ય પ્રકારના સદાચારોને ખાસ કરીને પ્રતિકૂળ હોય છે. જેટલે અંશે જમાનાના નૈતિક નમુનાની સાથે દરેક વર્ગનો આ નમુનો એકાકાર થાય છે, તેટલે અંશે લોકો તેની ઉચ્ચ ગણના કરે છે અને ખરેખરી નીતિ પણ તેમાં તેટલી જ

હોય છે. હવે, આપણે જે એટલી વાત લક્ષમાં રાખીએ કે મહાશયતા, આત્માશ્રય, ગૌરવ, સ્વતંત્રતા, અર્થાત્ ચારિત્ર્યની ઉંચી નજર જ રોમન લોકોમાં સદાચારનું શિખર ગણાતું હતું, તો સ્પષ્ટ છે કે આ નમુનો ખાસ કરીને સ્વતંત્ર મનુષ્યોને માટે જ યોગ્ય હોય છે અને ગુલામની દશા તેના વિકાસને માટે ઘણા મોટા અંશે પ્રતિકૂળ હોય છે. પરંતુ સેવક વર્ગના સદાચારને નીતિના નમુનામાં અગ્રસ્થાન ખ્રિસ્તિ ધર્મે જ પ્રથમ આપ્યું. દીનતા, આશાધીનતા, નરમાશ, સહનશીલતા, ઇશ્વરની ઈચ્છાને આધીન રહેવાની ટેવ, ઇત્યાદિ ગુણો ખ્રિસ્ત ચારિત્ર્યમાં મુખ્ય અથવા મુદ્દાના સદાચાર છે. વિધર્મીઓ આ સદાચારના બેદરકાર રહ્યા હતા અથવા તેમની હલકી ગણના તેમણે કરી હતી; પરંતુ આ સંઘના સદાચાર સેવક વર્ગની સ્થિતિમાં વિકાસ પામી આખાદ થઈ શકે એવા હતા. તેથી નૈતિક નમુનાની દૃષ્ટિ સેવક વર્ગ પ્રત્યે ખ્રિસ્તી ધર્મે ફેરવી નાખી એ વાત ઘણી અગત્યની અને લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. કોઈ અમુક વર્ગના ખાસ સદાચારને જે કોઈ ધર્મ પોતાના જ ખાસ સદાચાર ગણી શકે તો તે ધર્મના સામાજિક અને રાજકીય સંબંધો ઉપર તેની ઘણી જ ગંભીર અસર ઉત્પન્ન થાય છે; અર્થાત્ સદાચારની અમુક જાતને અથવા સમૂહને જે કોઈ ધર્મ પ્રાધાન્ય આવે તો સમાજમાં અને રાજ્યમાં તે ધર્મનો સંબંધ ઘણો ગંભીર થઈ જાય છે. સેવક વર્ગની સ્થિતિને જે ખાસ સદાચાર અનુકૂળ છે તે સદાચાર પ્રાચીન કાળમાં એટલું તો ઓછું માન પામતા કે પોતાને બંધબેસતા પ્રદેશમાં પણ તે કેળવાતા નહોતા. સારાં માણસોની મહદ્ ઇચ્છાઓ તદ્દન જૂદી જ દિશામાં પ્રવૃત્ત રહેતી હતી. રોષ્ટ્રકર્તો સદાચાર સંકટને સમયે ખીલી નીકળતો તે હલકી સ્થિતિમાં ઘણું કરીને હમેશાં કરમાઈ જતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે નીતિની મહાન ચળવળ સેવક-વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ. તેથી કરીને સેવક-વર્ગમાં મહાન નીતિના સંસ્કાર જન્મ પામ્યા, અને જ્યાંબંધ ગુલામો ખ્રિસ્તિઓ થવા લાગ્યા. અને ઘણા ગુલામ ધર્મ-વીર બની સંતની પદવીને પ્રાપ્ત થયા. આ પ્રમાણે ધિક્કારની જે નજરથી શેઠ ગુલામ પ્રત્યે જોતા હતા તેનો ખ્રિસ્તિ

ધર્મે નાશ કર્યો, અને ગુલામોના હૃદયમાં નીતિનો સિદ્ધાંત સ્થાપીને તેમનો એણે ઉદ્ધાર કર્યો.

ત્રીજો પ્રકાર એ હતો કે ગુલામોને મુક્ત કરાવવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રયાસ સતત ચાલુ રહ્યો હતો. કોન્સ્ટનટાઇનના કાયદાથી તેમને મુક્ત કરવાની ક્રિયા પાદરી વર્ગની દેખરેખ તળે મૂકાણી; અને જેને મઠમાં જવું હોય અથવા પાદરી થવું હોય તેને ગુલામગીરીમાંથી છૂટા થવા માટે ખાસ સગવડતા કરી આપે એવા ઘણા કાયદા થયા. આથી કરીને ગુલામોને છૂટા કરવાનું કામ પવિત્ર મનાવા લાગ્યું. અને જો કે તે કરવાનું કર્તવ્ય છે અગર આવશ્યકતા છે એવું જાહેરમાં કથન થતું નહિ, તથાપિ કરેલાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત કરવાનો સૌથી સરસ રસ્તો એ છે કે ગુલામોને છૂટા કરવા અગર કરાવવા એવી માન્યતા ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉભી કરી, અને સંતો તે પ્રમાણે ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એવું કહેવાય છે કે સંત મેલેનિયાએ આઠ હજાર ગુલામોને છૂટા કર્યા હતા; ઈત્યાદિ-ઘણા ગૃહસ્થો પણ પોતાના ગુલામોને છૂટા કરવા લાગ્યા હતા. આમ ગુલામોને છૂટા કરવા એ ધર્મનું કાર્ય મનાવા લાગ્યું. અને દરેક શુભ પ્રસંગે અને અનેક નિમિત્તે આ કાર્ય થવા લાગ્યું. મંદવાડમાંથી ઉડતાં મનુષ્યો પોતાના ગુલામોને છૂટા કરતા; બાળકનો જન્મ થાય તેની ખુશાલીમાં ગુલામો મુક્ત થતા; મરતી વખતે ધર્મનું કામ જાણી માણસો ગુલામોને છૂટા કરતા; પોતાની પાછળ ગુલામોને છૂટા કરવા એવાં વસિયતનામાં પણ થવા લાગ્યાં. પોતાના આત્માની શાંતિ અર્થે ગુલામોને સ્વતંત્રતાની બક્ષીસ કરવી એ વાત મધ્યકાળના જમાનામાં મોટો ધર્મોદ્દોષ ગણાતો હતો. તેરમા સૈકામાં ન્યારે ધાર્મિક ઉત્સવોને પ્રસંગે છૂટા કરવાને ગુલામ ક્રાન્સમાં નહોતા, સારે જૂના કાળમાં એ પ્રસંગે આવી ખેરાત થતી હતી એ ખતાવવાની ખાતર પાંજરામાં કેદ પડેલા કબુતરોને ઉડાડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અને ઇશુ ખ્રિસ્તને નામે કેદીઓ હજી પણ કદિ છૂટે છે.

તથાપિ કોન્સ્ટનટાઇનના સમય પછી લગભગ આડસે વર્ષે પર્યંત ગુલામગીરીનો રિવાજ યુરોપમાં ચાલુ રહ્યો હતો, અને જે સમયની આપણે

આ ગ્રંથમાં વાત કરવાની છે તેમાં પણ નેકે તેનું સ્વરૂપ ફરી ગયું હતું અને તેનાં દુઃખ ઓછાં થઈ ગયાં હતાં, તોપણ તેમાં ગુલામોની સંખ્યા વિધર્મી સામ્રાજ્યના સમય કરતાં ઘણું કરીને વધારે હતી. પશ્ચિમ રાજ્યમાં ગુલામોની આ સ્થિતિમાં ફેરફાર જંગલીઓની જીતને લીધે બે દિશામાં થયો છે. જંગલી કેદીઓની આવક અંધ થઈ; મોટાં કુટુંબો કે જે ગુલામોનો મોટો રસાલો રાખતા હતા તે કુટુંબો હવે નિર્ધન થઈ જવાથી ગુલામો રાખી શકતા નહિ; શહેરી જીવન એકંદરે ઘટી ગયું; અને જંગલીઓમાં જાતની સ્વતંત્રતા સાચવવાની ટેવ હતી; આ બધાં કારણોને લીધે ગુલામ-ગીરીનો જૂનો પ્રકાર અટકી ગયો. પરંતુ દુર્દશા અને અનિશ્ચિત અવસ્થા ને લીધે ખેડૂત વર્ગની મોટી સંખ્યા સંરક્ષણની ખાતર પોતાની સ્વતંત્રતા પાડોશી અમીરોને વેચી દેવા લાગી. પૂર્વ રાજ્યમાં કરના ઓળખથી લોકોની સમૃદ્ધિ ઓછી થતાં વધારે પડતા ગુલામો કાઢી રાખતું નહિ. વળી ખેતીને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર ગુલામ-ખેડૂતોને પોતે ખેડતા હોય તે જમીન ઉપર કાયમ રાખવાના કાયદા થયા. વખત જતાં આવા ગુલામોનો મોટો ભાગ અને લગભગ બધા સ્વતંત્ર ખેડૂતો દાસ-ખેડુ (Serfs) ના નામથી પ્રસિદ્ધ એક પ્રકારની ગુલામગીરીની દશાને પ્રાપ્ત થયા. અને પછી આ પાયા ઉપર જગીર-સંસ્થા (Feudalism) નામની વ્યવસ્થાની ઈમારત ચણાઈ. આઠમા સૈકાની આખરમાં કાઈ ગુલામને તેના દેશની બહાર વેચવાની મના થઈ. ઈટાલીમાં સ્વતંત્ર શહેરોની ઉત્પત્તિ, જે ગુલામ લશ્કરમાં નોંધાયો હોય તેને છૂટા કરવાનો રિવાજ, આર્થિક પરિવર્તનને લીધે ગુલામની મજૂરી કરતાં સ્વતંત્ર મજૂરીથી થતો ફાયદો, અને આ બધાં કારણોની સાથે ધાર્મિક ઉદ્દેશો ભળતાં છેવટે મજૂર વર્ગ સ્વતંત્ર થયો. ધર્માદાના કામ તરીકે ગુલામોને છૂટા કરવાનો ચાલ છેવટ પર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો. પરંતુ **પરોપદેશેષાંડિત્યમ્** ખતાવનારા ધર્મ-ગુરુઓ, સંસ્થાના લાભની ખાતર, બીજાને જે ઉપદેશ તેઓ આપતા તે પ્રમાણે પોતે જ ચાલતા નહિ. છતાં આરમા સૈકામાં યુરોપમાં ગુલામો જવશ્લેજ જોવામાં આવતા; અને તેરમાં સૈકામાં તો ગુલામગીરી લગભગ લોપ પામી ગઈ હતી.

વળી વારસામાં ઉતરી આવતી ગુલામગીરીનો અંત આણવા ખ્રિસ્તિ ધર્મે પોતાની જે વગ વાપરી છે તે વગ ગુલામગીરીને મળતી એક બીજી આખત પરત્વે પણ તેણે બહુ વાપરી છે; અને તે આખત લડાઇમાં પકડા-એલા કેદીઓને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરાવવાની હતી. ખ્રિસ્તિ સંસ્થાનો પ્રયાસ આ આખતમાં સતત અને બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો. જંગલીઓના હુમલાના ત્રાસદાયક સમયે જ્યારે આખો દેશ પાયમાલ થઇ ગયો હતો અને મોટાં મોટાં શહેરો થોડા મહીનામાં ઉજડ થઇ ગયાં હતાં, જ્યારે સમાજનું આખું બંધારણ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું, અને જ્યારે ઇટાલિ-ના શણુગારરૂપ યુવાન પુરૂષો દુશ્મનોની તીખી તરવારના ભોગ થઇ પડ્યા હતા અથવા કેદી થઇ રહ્યા હતા, ત્યારે કેદીઓનું દુઃખ ઓછું કરવાનો સતત પ્રયત્ન ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓએ કર્યો છે. ગૌંથ લોકોના હાથમાં સપડાએલા કેટલાક કેદીઓને છોડવવા સંત અંધ્રોએ મિલાનના દેવળનાં કેટલાંક ઘરેણાં પણ વેચ્યાં હતાં, અને એરિયન મતવાળાએ તેના આ કાર્યને ધર્મ-બ્રહ્મતા કહી ધણું નિંહું હતું પણ તેની દરકાર એણે કરી નહોતી. આ રિવાજ ત્વરાથી સર્વત્ર પ્રસરી ગયો. જ્યારે રોમના લશ્કરે સાત હજાર ઇરાની કેદીઓને પકડ્યા પણ તેમને નીલાવવાની ના પાડી, ત્યારે એમીડના ધર્માધ્યક્ષે કહ્યું કે ઇશ્વરને સોનારૂપાના થાળ અને વાસણની જરૂર નથી; અને પોતાને હસ્તક સંસ્થાના જે કિંમતી દાગીના હતા તે એણે વેચી નાખ્યા, અને ખ્રિસ્તિ ધર્મના વિરોધી હોવા છતાં ઇરાનીઓને છોડાવી તેમને વતન તેમના રાજને મોકલી દીધા. કાર્યજના બિશપે પણ રોમન કેદીઓને એવી જ રીતે છોડાવ્યા હતા; અને ઘણા સંતો એમ કરતા હતા. આ કામને માટે સંતો એક બીજાને નાણું પણ મોકલતા. હજારો કેદીઓનો આ પ્રમાણે ઘટકો થતો. સંત એલિજીયસે તો પોતાની આખી મિલકત એ કામમાં રોકી હતી. સંત સિરેપિયન ઈત્યાદિએ તો પોતાની પાસે જ્યારે કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે પોતાની જાતને વેચીને પણ એવી સહાય કરી હતી. લાંબા સમય પછી મુસલમાન લોકોના હુમલાથી યુરોપની પાછી એવી દશા થવા લાગી હતી ત્યારે પણ એવી જ દયા ખ્રિસ્તિઓએ

કરી હતી અને ખ્રિસ્તિ કેદીઓને છોડાવ્યા હતા. અને ખારમા અને તેરમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ કેદીઓને છોડાવવા ખાસ સંસ્થાઓ પણ ઉભી થઇ હતી.

જે વિષયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેની જૂદી જૂદી શાખાઓ એક બીજામાં એવી ઓતપ્રોત થયેલી છે કે તેમાંથી એકને અલગ પાડી તેનું નિરિક્ષણ કરવું બહુ મુશ્કેલ છે. આળ-સંરક્ષણમાં, મનુષ્ય-જીવંતીની ઉચ્ચ ગણના કરાવવામાં, અને ગુલામગીરીનાં દુઃખ ઓછાં કરાવવામાં, ખ્રિસ્તિ ધર્મ જે જે કર્યું છે તેનું વિવેચન કરતાં, ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ સ્થાપેલી સખાવતોની વ્યવસ્થા પરત્વે પણ આપણે ઘણું કહેવું પડ્યું છે. સખાવત પરત્વે ખ્રિસ્તિ અને વિધર્મી સમાજોનો ભેદ ઘણો ગંભીર છે; પણ ઘણે ભાગે આ ભેદનાં કારણ ધાર્મિક નથી, પણ અન્ય છે. જ્યાં મનુષ્યનો મોટો ભાગ સ્વતંત્ર છતાં નિર્ધન હોય છે ત્યાં જ સખાવત કરવાનો ઘણો અવકાશ રહે છે. પ્રાચીન સમાજમાં ગરીબોને સ્થાને ઘણે ભાગે ગુલામ-ગીરી રહેતી, અને ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ગરીબોનું ગુજરાન ચોક્કસ રીતે થતું હોવાથી, ધર્માદાનું ક્ષેત્ર ઘણું સંકુચિત રહેતું. અને અત્યંત ગરીબ લોકો રોમમાં ગુલામ થઇ રહેતા, તો તેથી કાંઈક ઉચ્ચ પંક્તિનાં માણસો અમીર-ઉમરાવના આશ્રિત થઇ રહેતા. વળી પ્રાચીન સમાજમાં કંગાળને દુઃખ-મુક્ત કરવા એ રાજ્યનું ઘણું અગત્યનું કર્તવ્ય લેખાતું. તેથી કરીને ધર્માદાની સંસ્થાઓ ઉપરથી જ ખ્રિસ્તિ અને વિધર્મી સમાજોની તુલના કરવામાં તેમને અન્યાય થાય એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ વિધર્મીઓએ સખાવતની આખતમાં શું શું કર્યું હતું તે આપણે જોઈએ.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં ગરીબોને નીલાવવાના ઉદ્દેશે ઘણા ઉપાયો યોજાયા હતા, પણ એ વાત એક કારે રાખીને રોમના ગરીબોનો જ વિચાર નો આપણે કરીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે સૈદ્ધાંતો પર્યંતે રોમમાં ગરીબોના ઘણા મોટા ભાગનો નીલાવ અનાજની મદત વેદ્યથી ઉપર થતો હતો. રોમના છેક પ્રાચીન કાળમાં પણ કોઈકાઈ પ્રસંગે આમ અનાજ મદત વહેંચાતું હતું. પરંતુ રોમીય વર્ષ ૬૩૦ માં કાયદો થયો કે માત્ર

નામની જ કિંમતે ગરીબોને અનાજ ખૂંડે પાડવું. પરંતુ આ કાયદાનો સતત અમલ થતો નહિ અને વારંવાર તેને સજીવન કરવો પડતો. સીઝરના લાલમાં અનેક ગરીબો રહેતા હતા તે જ્યેષ્ઠ તેની લોકપ્રિયતા અટકાવવા આ કાયદાનો ખડુ બહોળો અમલ રોમીય વર્ષ ૬૯૧ માં કરવામાં આવ્યો હતો. ચાર વર્ષ કેડે આ નામની જૂજ કિંમત લેવાતી હતી તે પણ કાઢી નાખવામાં આવી અને તેથી ગરીબોને સાવ મફત અનાજ મળવા લાગ્યું. આ વહેંચણી મહીનામાં એકવાર થતી અને માથાદીઠ આશરે દોઢેક મણુ અનાજ અપાતું. જૂલિયસ સીઝરના વખતમાં ત્રણ લાખ અને વીસ હજાર માણુસોને એવી રીતે અનાજ મળતું હતું. આ સંખ્યા જૂલિયસ સીઝરે અરધી કરી નાખી હતી. પણ ઓગસ્ટસના સમયમાં પાંચી એ સંખ્યા બે લાખની થઇ ગઇ હતી. વરસમાં ત્રણ ચાર વખત વહેંચણી કરી નાખવાની આ શેહેન-શાહની ઇચ્છા થઇ હતી, પણ લોકોની ઇચ્છાને તાબે થઇ મહીને મહીને વહેંચણી કરવાનો રિવાજ એણે ચાલુ રાખ્યો. પછી થોડા જ સમયમાં એ વાત રોમના જીવનમાં અગત્યની થઇ પડી; અને અનાજ ખૂંડે પાડવા ખાસ અમલદારોની નિમણૂક થવા લાગી. રોમને અનાજ ખૂંડે પાડવાની વાત પ્રાંતના હાકેમોને હવે મુખ્ય થઇ પડી. અનાજ લેનારાની સંખ્યા પણ વધી પડી, અને વખતે તે સંખ્યા પાંચ લાખ ઉપર પણ થઇ જતી. સેપ્ટિમસ સેવેરસ અનાજની સાથે થોડું થોડું તેલ પણ આપતો. ઓરેલિયન મહીને મહીને કાચું અનાજ આપવાને બદલે રોજ રોટલા આપતો. અને કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ, એલેક્ઝાંડ્રિયાં ઇત્યાદિ શહેરોમાં પણ અનાજ આપવાનો રિવાજ દાખલ થઇ ગયો.

રોમની નીતિને ભ્રષ્ટ કરનાર આ પણ એક કારણ હતું એ આપણે આગળ કહ્યું છે. અવિવેકી સખાવતથી લેનારનું ચારિત્ર્ય ભ્રષ્ટ થાય છે, પણ દેનારને તેની લાભપ્રદ અને કામળ અસર થાય છે, અને તે દ્વારા એકંદરે સમાજને પણ તેવી અસર થાય છે. પરંતુ રોમની આ અનાજની વહેંચણી-માં માત્ર રાજકીય મુદ્દો જ હોવાથી લોકોની નીતિઉપર તેવી અસર બીલકુલ થઇ નહિ; અને શારીરિક નિર્બળતા કે ચારિત્ર્યના સિદ્ધાંત ઉપર નહિ.

પણુ ગરીબાઈના સિદ્ધાંત ઉપર જ તે અનાજ અપાતું હોવાથી લોકો આ-
ગસુ થઇ ગયા. લોકોને ખાવાનું મફત મળતું અને રમત ગમત પુષ્કળ
મળતી; તેથી મફતનું ખાવું અને મસીદે સૂવું એવો પ્રકાર થતાં ઘંધા
હુન્નર નાશ પામ્યાં; અનાજ ન મળતું ત્યારે લોકો બહુ દુઃખી થતા;
જમીન મફત આપવા છતાં પણ પ્રમાણિક મેહેનત કોઈ કરતું નહિ અને
કરવા આવતું નહિ; છોકરાઓ વધી પડતાં રાજ્યની આ મદદ અપૂર્ણ
લાગવા માંડી; તેથી ગર્ભપાત અને ખાળહત્યા થવા લાગ્યાં અને છોકરાં
રખડતાં મૂકાવા લાગ્યાં.

રોમની વસ્તી ઘણું કરીને પંદર લાખથી વધુ કદિ થઇ નહોતી.
તેમાંથી ગરીબોનો મોટો ભાગ ગુલામ હતો, તેથી તેમને ગુજરાનનાં સાંસાં
નહોતાં; અને એ લાખથી વધારે માણસોને મફત અનાજ આપવાનો રિવાજ
હતો; આ બધું બેતાં ગરીબોને મદદ કરવામાં રોમ કંજુસ હતું એમ આપ-
ણથી કહી શકાય નહિ. છતાં બીજા ઉપાયો પણ તેમણે યોજ્યા હતા.
મીઠું વેચવાનો રાજ્યનો હક હતો; પણ તે માત્ર નામની કિંમતે વેચાતું
શેહેનશાહો જમીન ખરીદી ગરીબ લોકોને મફત ખેડી ખાવા આપતા.
બુલિયસ સીઝર, ઓગસ્ટસ ઇત્યાદિ મોટા મોટા પુરૂષો લોકોને વારસામાં
મોટી મોટી મિલકત મૂકી જતા, અને આનંદના મોટા મોટા પ્રસંગે ઘણી
સખાવત થતી. જાહેર હમામખાનાં પણ ઘણાં હતાં, અને ગરીબો તેનો
ઉપયોગ નિર્જીવ લવાજમે કરી શકતા. વેસપેસિયને લોકોને ફળવણી આપ-
વાની સંસ્થા સ્થાપી હતી; અને ગરીબ માઆપનાં છોકરાઓને ભણાવવાના
ઉપાય પણ યોજ્યા હતા. એવાં છોકરાંના નિભાવ માટે ઓગસ્ટસ પૈસા
અને અનાજ આપતો હતો. પરંતુ નરવાએ આખા ઇટાલીનાં છોકરાંને એ
પ્રમાણે નિભાવવાની યોજના કરી હતી. દ્રાજનના સમયમાં ફક્ત રોમમાં જ
એ પ્રમાણે પાંચ હજાર છોકરાં નભતાં હતાં. આ ઉદ્દેશે ખાનગી સખાવતો
પણુ થતી હતી. પોતાનાં ગામનાં છોકરાંને એવી રીતે નિભાવવા નાના
પિલ્લિનએ પોતાની મિલકતનો એક ભાગ જૂદો કાઢ્યો હતો. સિલિયા મેક્રીના
નામની સ્ત્રીએ ૧૦૦ છોકરાંની એવી ધર્મદા શાળા કાઢી હતી. આવી

સહાય કરવા ઉપરાંત હેડીઅન આદેશાહ ગરીબ સ્ત્રીઓને બક્ષીસ આપતો હતો. એન્ડોનાઇનસ અને મારક્સ ઑરિલિયસે કન્યાઓના નીભાવ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ પેહેલાં ઘણું કરીને ઇસ્પિતાલો નહોતી, પણ ગરીબ માંદગીઓને દવા મફત વહેંચાતી હોય એમ જણાય છે. ગુલામોને માટે ખાનગી અનાથગૃહ હતાં. અને ઘણું કરીને લશ્કરી ઇસ્પિતાલો પણ હતી. અને બીજી અનેક રીતે રાજ્ય તરફથી મદદ મળતી. દુકાળ ઇત્યાદિ સંકટના સમયે ખાંતના શહેરોને સરકાર તરફથી મદદ મળતી.

આ સખાવતો ઓછી નથી. છતાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે એ ખાખતમાં સ્થાપેલા સિદ્ધાંતોની સાથે અને તેમણે કરેલી સખાવતોની સાથે પ્રાચીન કાળની સખાવતો કોઇ પણ રીતે સરખાવી શકાય એમ નથી. વિધર્મીઓની બધી સખાવતો લગલગ રાજ્ય તરફથી થતી અને તેમાં જન-હિતેષણા કરતાં રાજકીય દક્ષતા વિશેષ હતી. અને નાનાં બાળકોને વેચવાને અને રખડતા મૂકવાનો રિવાજ, પ્રાણુઘાતક ખેલોમાં નામ નોંધાવવાની ગરીબોની તત્પરતા, અને વારંવાર પડતા દુકાળ-એ બધાં જણાવી આપે છે કે હજી સહાય કર્યા વિનાનું લોકોનું દુઃખ બહુ બાકી રહેતું હતું. ગરીબ અને દુઃખી લોકોને ગ્રીસમાં પણ સહાય થતી હતી, પણ તે બહુ જૂજ હતી. ગ્રીસ અને રોમમાં અરસપરસ સહાય કરનારી વીમા કંપનીઓ પણ ગરીબ વર્ગમાં થઈ હતી. ગરીબો ઘણા હતા અને તેમનું દુઃખ ભાંગનારા પણ ઘણા હતા એમ જણાય છે. આતિથ્યમાં કર્તવ્ય ગણાતું હતું. પરંતુ નાની નાની ખાખતોમાં ગૃહસ્થોની ખાનગી, ચંચળ અને નિયમસર સખાવત કે જે ખ્રિસ્ત સમાજનું ખાસ લક્ષણ છે તે નહોતી. આવી રીતે સખાવત કરવાનું પ્રાચીન કાળમાં કોઇ જાણતું જ નહોતું. બે ઘણું નીતવેત્તાઓ તેનું સૂચન કરે છે અને સિસેરો એ પ્રકરણમાં તેનું વર્ણન કરે છે, પણ તે વર્ણન અવહાર-દક્ષ અને નિશ્તસાહી છે. તે કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવને ઉદારતા બહુ અનુકૂળ છે એ વાત ખરી, પણ તેમાં બહુ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. સખાવત લેનારને તે ખરા આશિર્વાદરૂપ થતો જોઇએ; આપણી શક્તિ ઉપરાંત તે

થવી ન જોઈએ; સીઝર અને સીક્ષાની પેઠે બીજાને લૂંટીને સખાવત કરવી ન જોઈએ; દંભની ખાતર તે ન થવી જોઈએ; દયા કરતાં ઉપકાર-વૃત્તિથી વિશેષ પ્રેરિત એ થવી જોઈએ; અને તેમાં લેનારની જરૂર અને તેના આરિયનો વિચાર રહેવો જોઈએ.

નીતિના ક્રમમાં અને ઉપદેશમાં સખાવતને અગ્રસ્થાન ખ્રિસ્તિ ધર્મે જ પ્રથમ આપ્યું છે. ઇશુખ્રિસ્તને ગરીબો ખાસ વહાલા હતા, તેથી તેના પ્રેમની ખાતર ગરીબોને મદદ કરવાની છે એવો સિદ્ધાંત તેમણે સ્થાપ્યો. અને સત્તાવણીના સમયે પણ દરેક રવિવારે તેમને મદદ કરવાનાં નાણાં એકઠાં થતાં. અપવાસ કરી બચાવેલો ખોરાક ગરીબોને અપાતો; અને પ્રીતિભોજનો મુખ્યત્વે કરીને ગરીબોને ઉદ્દેશીને થતાં. અને સખાવતની વ્યવસ્થા એવી તો સરસ રીતે ધર્મગુરુઓ કરવા લાગ્યા કે દયાની આપ લે કરવામાં આખા ખ્રિસ્તિ પ્રદેશની એકતા થવા લાગી. અને જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિજય થયો ત્યારે સખાવતની અનેક સંસ્થાઓ લોકો સ્થાપવા લાગ્યા કે જેનો ખ્યાલ પણ વિધર્મીઓને નહોતો. ચોથા સૈકામાં એક રોમન સ્ત્રીએ સાર્વજનિક ઇસ્પિતાલ પ્રથમ જ બાંધી અને પછી ધીમે ધીમે ઇસ્પિતાલો વધવા લાગી. સંત બેસીલે ઘણું કરીને રગતપીતીઆંએ માટે પ્રથમ આશ્રમ બાંધ્યું. ધર્મશાળાઓ પણ બંધાવા લાગી. ગરીબો માટે વારસા મૂકી જવાનો રિવાજ સાધારણ થઈ પડ્યો, અને તેથી ક્રાઇ-પણ સ્ત્રી કે પુરૂષને પાંચે જીંદગી ગુજારવી હોય તો સગવડતા મળવા લાગી. પૂર્વ દેશી સાધુઓ પણ એકાન્તવાસી જીંદગીમાંથી બહાર આવી લોકોને સહાય કરવા લાગ્યા; અને મરડી કે દુષ્કાળના સમયમાં જીવતમહે-નત કરી મદદ આપતા. ખ્રિસ્તિ આલમના વિચારના પ્રથમ સ્વરૂપમાં વિશુદ્ધ સામાજિક મજાબાસવાદનાં બીજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ, કારણ કે કેટલાક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ભાર મૂકીને કહેતા કે સખાવત કરવી એ દયાનું નહિ પણ ન્યાયનું કામ છે, કારણ કે પૃથ્વી ઉપર સર્વનો સમાન હક છે; અને બીજાનું ભણું કરવા માટે જ સમૃદ્ધિ સંચવાની છે; અને આ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી જે સમૃદ્ધિ રાખે તે બીજાના હક ઉપર તડાપ જ

મારે છે. અર્થાત્ ગરીબોને દુઃખમાંથી છોડાવવા માટે જ ધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

પ્રેમ અને ન્યાયના આવા સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઇ અનેક રીતે ખ્રિસ્તિઓ લોકોના દુઃખમાં ભાગ લઇ તે ઓછું કરતા હતા. ઇ. સ. ૩૨૬ માં કાર-થેજમાં, અને ગેલેનિયસ અને મેક્સિમિયનના સમયમાં એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં, જ્યારે મરકી ચાલી ત્યારે વિધર્મીઓ ગભરાઇને નાસી ગયા. પણ ખ્રિસ્તિઓ તેમના ધર્મગુરૂની આસપાસ ભેગા થઇ હિંમતથી ત્યાં રહ્યા; અને અવસાન કાળે લોકોને ધીરજ આપી તજ દીધેલાં મઝદાં દાટવા લાગ્યા. વળી અસંખ્ય ગુલામો છૂટા થતાં ગરીબો વધી પડ્યા ત્યારે મોકળે મને તેઓ તેમને મદદ કરતા હતા. વળી જંગલીઓના ભયંકર હુમલાથી લોકોને ત્રાસ થવા લાગ્યો; જ્નેસેરીકે આફ્રિકા જીતી લીધું તેથી રોમમાં અનાજ આવતું બંધ થયું અને લોકો ભુખના દુઃખથી અત્યંત પીડાવા લાગ્યા; ઇટાલીમાં ભયંકર મરકી ચાલી અને દુકાળ પડવા લાગ્યા; આ સર્વ સમયે ખ્રિસ્તિ ગુરૂની ભવ્ય આકૃતિ વચમાં આવીને ઉભી રહેતી, અને ચારે તરફ પ્રસરાએલા દુઃખનો બોળો ઓછો કરવાની તન તોડીને મેહેનત કરતી. એલેરિકના વિકાળ સિપાઇ-ઓએ જ્યારે રોમને સર કરી લૂટવા માંડ્યું ત્યારે ખ્રિસ્તિ દેવળમાં લોકોએ આશ્રય લીધો હતો. જ્યારે હુણુ લોકો રોમ ઉપર તલપી રહ્યા હતા ત્યારે ધર્માધ્યક્ષ સંત લીઓ ધર્મનો ઝભો પેહેરી પોતાના સ્વદેશીઓના એલચી તરીકે તેમની સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો હતો અને દુશ્મનોને સમજાવી પાછા વાળ્યા હતા. બે વર્ષ પછી જ્યારે વેન્ડાલ વિજેતા રોમની દુર્દશા કરવા લાગ્યો ત્યારે એ જ ધર્માધ્યક્ષે વચમાં પડી કતલ કાંઇક અટકાવી હતી. આવા ધણા દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. વળી એવી રીતે વચમાં પડીને ધર્મગુરૂઓ રાજાઓ અને ન્યાયાધીશોને હાથે પણ દયાનાં કામ કરાવતા. થેસેલોનિકાની કતલ માટે સંત ઝેંબ્રાઝે થિઓડોશિયસ પાદશાહને પણ જાહેરમાં પ્રારથિત કરવાની સગ્ન કરી હતી. વગર ગુને મોટાં માણસો ગરીબોને કાઢી મૂકે તો તેમને અહિંકાર કરવાની સગ્ન છઠ્ઠા સૈકામાં થતી. કેટલાક પાદરીઓ અને સાધુઓ ઉદ્ધત બની ન્યાયના કામમાં વચ્ચે આ-

વતા, અને વખતે ગુનેગારોને ગેરવાજખી રીતે ખચાવતા; અને તેમને માટે ખાસ કાયદા કરવાની જરૂર પણ જણાઇ હતી. ધર્મગુરૂઓ જૂલમી કરો માફ કરાવતા કે ઓછો કરાવતા. વિધવા અને માયાપ વિતાનાં છોકરાંને પાળવામાં આવતાં. પાદરી, સાધુ કે ગરીબને જે ભૂટે અથવા તેમની દાદ સાંભળવાની જે ના પાડે તેને અહિંકારની ધમકી અપાતી. ધર્મ ગુરૂઓના હાથમાં છેવટે બહુ બળવાન સત્તા આવી તેનું એક કારણ તેમની આ વચ્ચે પડવાની પદ્ધતિ હતી; અને ગરીબના વાલી તરીકે તેમને મોટા મોટા વારસા મળતા તે તેમની મોટી સમૃદ્ધિનું મોટે ભાગે કારણ હતું. વખત જતાં અનેક પ્રકારે સખાવત થવા લાગી અને દરેક મઠમાંથી તેનાં કિરણો ચોતરફ પ્રસરવા લાગ્યાં. સાધુઓ અમીરોને દયાવતા, ગરીબોનું રક્ષણ કરતા, માંદાની માવજત કરતા, મુસાફરોને આશ્રય આપતા, કેદીઓને છોડાવતા, અને શોધી શોધીને દુઃખની હરકોઇ બાબતમાં સહાય આપતા. આ પ્રમાણે આદ્યસના બરફમાં પણ મુસાફરોને આશરો મળતો. જ્યાં પૂલ ન હોય એવી નદીમાં મછવો રાખી કાંઈ સાધુ મુસાફરોને પાર ઉતારતો. જ્યારે રક્તપીતનો રોગ યુરોપમાં ફેલાઇ લોકોમાં ત્રાસ વરતાવતો હતો અને લોકોનાં મન ધાસ્તીથી ગભરાઇ ગયાં હતાં, ત્યારે તેને માટે નવી ઇસ્પીતાલો અને નવાં આશ્રમો યુરોપમાં પથરાઇ ગયાં હતાં; અને રોગીની સારવાર કરવા માટે જથ્થાબંધ સાધુઓ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. દંતકથા કહે છે કે કેટલાક સાધુઓને રક્તપીતીઆ દ્વારા સાક્ષાત્ ઇશ્વરનાં દર્શન થયાં હતાં.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની આવી ભવ્ય અસર સખાવતની બાબતમાં થઈ છે. પરંતુ મોટા મોટા બનાવો કલ્પનાને જેવા આકર્ષક થાય છે તેવી આ વિશાળ પણ દંસ રહિત પ્રવૃત્તિ મોહક લાગતી નથી અને તેથી ઇતિહાસકારો તેની યથાર્થ અગત્યતા સમજી શકતા નથી એ શોચની વાત છે. મનુષ્ય જાતનું દુઃખ ઓછું કરવા માણસો આખી જીંદગી પર્યંત નિઃસ્વાર્થતાથી સતત પ્રયત્ન કરે એ વાત જેવી તેવી નથી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ દયાની અનેક સંસ્થાઓ આખી પૃથ્વી ઉપર પથરાવી દીધી છે; અને પારકાનું ભલું કરવામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર સમાએલો છે એવો ઉત્તમ વિચાર લોકોના

મનમાં ઠસાવ્યો છે. સખાવતના દરેક કાર્યમાં સહાય કરવાનું દરેક પાદરીનું કર્તવ્ય ગણાય છે; અને અનેક સ્ત્રીપુરૂષોએ પોતાની આખી જીંદગી મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવામાં ગાળેલી છે.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ સખાવતને માટે જે માનની લાગણી આપણને થાય છે તેમાં એ બાબતોને લીધે ઘટાડો થાય છે. તેમાં એક બાબત સામાન્ય છે; અને બીજી વિશેષ છે અને તે દીવાનાપણા વિષે છે. દીવાનાપણામાં કાંઈક દેવતાઈ અંશ રહેલો છે એવો પ્રબળ પણુ અસ્પષ્ટ વિચાર અસલથી જ ચાલ્યો આવતો હતો. પરંતુ કેટલાક ખાસ સંજોગો એવા હતા કે જેથી કરીને ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓની પ્રવૃત્તિ દીવાના અથવા દીવાના થઈ જવાનું જેનામાં વલણ હોય તેમના પ્રત્યે પ્રતિકૂળ થાય. ડાકણ અને ભૂતના વળગાડની સત્યતા યાહુદી લોકો સ્પષ્ટ સ્વીકારતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મની કેટલીક આસ્તિક માન્યતાઓ પણ એવી હતી કે તેથી ઉત્કટ ધાર્મિક ભાવનાવાળાં માણસો ગાંડા જ બની જાય. નાનામાં નાના પાપને માટે પણ પરલોકમાં થતી સતત રીખામણી, અદૃશ્ય પિશાચો આપણી આસપાસ હમેશાં હાજર હોય છે એવો વિચાર; ઇત્યાદિ કલ્પના ઉપર બળવાન અસર કરે એવી અનેક વાતો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં કહેલી હોવાથી ઘણા સૈકાઓ પર્યંત દીવાનાપણાએ ધાર્મિક રૂપ ધારણ કર્યું હતું, અને સંતના જીવનનો એ પણ એક પ્રકાર હતો. કેવળ અજ્ઞાન અને સતેજ કલ્પનાવાળાં માણસો વસ્તીથી દૂર ભયાનક જંગલમાં રહીને શરીરને એવાં સખત કષ્ટ આપતા કે તેથી તેમની શારીરિક સ્થિતિ કેવળ અવ્યવસ્થિત થઈ જતી; અને અસંખ્ય પિશાચો તેમની ગુફાની આસપાસ નિરંતર ભ્રમ્યા કરે છે અને તેમની ભક્તિમાં વિઘ્ન નાખ્યાં કરે છે એવી દૃઢ માન્યતા હોવાથી થોડા જ વખતમાં તેમને ચિત્તભ્રમ થઈ જતો; અને આ માણસો સંત ગણાતાં. અને તેમને ઈશ્વરના દર્શન થયાની અથવા તેમણે પિશાચનો પરાજય કર્યાની અનેક વાતો ચાલતી. પરંતુ તે દીવાનાપણું આવા આસ્તિકરૂપે જ હમેશાં પ્રગટ થતું નોંધએ એવો કાંઈ નિયમ નથી. અને તેથી કેટલીક વખત દીવાનાને એવો ચિત્તભ્રમ થતો કે તેથી તેને શિક્ષા કરવાની ખ્રિસ્તિ સંસ્થાને જરૂર પડતી. આ પ્રમાણે એક

છોકરી એમ કહેતી કે સ્ત્રીઓની મુક્તિ અર્થે પોતે ઇશ્વરનો અવતાર છે; અને ન્યારે ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં તે મરી ગઈ ત્યારે તેનું ઘરેલું મરુંદ બહાર કાઢી બાળી મેલવામાં આવ્યું હતું. બીજી બે સ્ત્રીઓ જે તેનું કહેવું માનતી હતી તેમને પણ ફ્રાંસીએ ચડાવવામાં આવી હતી. જોન ઓફ આર્ક નામની બાળાને ડાકણ માની જીવતી બાળી મૂકી હતી એ વાત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. છતાં ડાકણ પરત્વે ધર્મશાસ્ત્રના અમુક વિચારોને લીધે જ ઘણું કરીને દીવાનાપણું ઉત્પન્ન થતું અથવા તેનું સ્વરૂપ બંધાતું; અને ધર્મ-ગુરુઓની સહાયને લીધે હજારો દુર્ભાગી સ્ત્રીઓ કે જે ખરે જોતાં દયાને પાત્ર જ હતી તેમને ફૂર રીબામણીનો ત્રાસ આપી છેવટે જીવતી બાળી મૂકવામાં આવતી હતી.

તેમ છતાં કેટલાક પ્રકારનાં ગાંડપણુ સ્વાભાવિક હોય છે એવો સ્વીકાર તે સમયે કરવામાં આવતો હતો; પરંતુ તેવા ગાંડાના આરામ અને સુખને માટે બહુ જ થોડા ઉપાય યોજાયા છે, અને યોજાતા તે ઉલટા વધારે દુઃખદાયક થતા હતા. પ્રાચીન પ્રજાઓમાં તેમને દેવ-મંદીરમાં લાવી દમામ ભરેલી ધર્મ ક્રિયાઓ તેમના ઉપર થતી અને કલ્પનાદ્વારા ઘણું કરીને તેમની સારી અસર થતી હતી. પરંતુ તે સમયે દીવાનાશાળાનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે જેઝેસેલમમાં દીવાના સાધુઓને માટે આશ્રમ હતું. પરંતુ પંદરમા સૈકા પેઢેલાં ખ્રિસ્ત યુરોપમાં કાંઈ દીવાનાશાળા નહોતી, દયાના આ કામમાં મુસલમાનોએ જ ખેડેલ કરી છે. આરમા સૈકામાં બગદાદમાં એક ભવ્ય મેદેલમાં આખા દેશના દીવાનાઓને રાખવામાં આવતા અને સાંકળથી તેમને બાંધી રાખતા. મહીને મહીને તેમની બારીક તપાસ થતી અને સાબ્ણ થતા તેમને છોડી મૂકવામાં આવતા. મુસલમાનો ગાંડાની ખાસ સંભાળ લેતા હોય એમ જણાય છે. ખ્રિસ્તિ પ્રદેશમાં એવી શાળા ઉઘાડવાની પેઢેલ રૂપેન દેશે કરી હતી. વેલોનિશયા શેહેરની શેરીઓમાં લોકોનાં ટાળાં ગાંડાઓને પગ-વતાં હતાં તે જોઈ એક સાંકુને દયા આવી, અને તેથી તેણે ત્યાં એક દીવાનાશાળા સ્થાપી અને તુરત જ રૂપેનના બીજા પ્રાંતોમાં પણ એવી

શાળાઓ ઉભી થઇ. યુરોપમાં ખીજે ક્યાંય પણ એ વખતે એવી સંસ્થા નહોતી. તેથી આ દિશામાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કરવાનું માન સ્પેન વાસીઓને જ બેઠે છે, એટલું જ નહિ પણ ગાંડાની માવજત પણ તેઓ ડાહ્યાપણુ અને દયાથી કરતા.

પરંતુ ઘણા ખરા દેશોમાં ગાંડાની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક હતી. હજારો ગાંડી સ્ત્રીઓને ડાકણો ગણી બાળી મૂકવામાં આવતી; અને સ્વાભાવિક ગાંડા તરીકે જેનો સ્વીકાર થતો તેને પણ સખત કેદખાનાનું દુઃખ ભોગવવું પડતું. તેમને મારવામાં આવતા; તેમને ખેડીઓ ધાલવામાં આવતી; અને તે ખીચારા લોહીલોહાણુ થઈ જતા. વખતે અંધારી ઓરડીમાં પણ તેમને પૂરવામાં આવતા તેથી ઉલટા તેઓ વધારે ગાંડા બનતા. અઢારમા સૈકા સુધી તેમની આ દશા સુધરી નહોતી. ધાર્મિક સંશયતા અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ન્યારે વધ્યાં ત્યારે જ ડાકણોની વાત ખોટી મનાવા લાગી અને ગાંડાની દશા સુધરવા લાગી.

ખીજ હકીકત એ છે કે ખ્રિસ્તિ સંખ્યાવતની સંસ્થાઓથી ગરીબોની ગરીબાઇ ઘટવાને બદલે વધી. સંખ્યાવતના સ્વરૂપ અને તેની ઉપયોગિતા પરત્વે અર્થ-શાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરીને હાલમાં ઘણી ઉદાપોહ થાય છે, પરંતુ ઘણી વખત તો તેમાં પણ અતિશયોક્તિ જ થાય છે. સંખ્યાવતના સંબંધમાં અર્થશાસ્ત્રે જે કંઈ છે તે બધું એ બાબતોમાં સમાઈ જાય છે. દીર્ઘદર્શી સ્વાર્થથી સમાજનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય છે એ વાત વધારે સ્પષ્ટ અને વિગતબંધ તે શાસ્ત્ર કહે છે; અને ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક બંન્ને વચ્ચે સામાન્ય ભેદ એણે સ્થાપિત કર્યો છે. એ શાસ્ત્ર એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે જ્યાં બાળસને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે ત્યાં બાળસ વધે છે; જ્યાં વૃદ્ધાવસ્થાના નિભાવ માટે નિયમિત સાર્વજનિક વ્યવસ્થા થાય છે, ત્યાં કરકસરની દુરઅંદેશી કોઈ વાપરશે નહિ; અને એટલા માટે આવા પ્રકારની સંખ્યાવતોથી જેની દશા તમારે સુધારવી છે તેની દશા સુધરવાને બદલે ઉલટી વધારે બગડે છે. વળી એ શાસ્ત્ર એમ પણ બતાવી આપે

છે કે ગમત અને વિલાસમાં ખરચેલો પૈસો અનુત્પાદક છે, કારણ કે જો કે તેથી તે વસ્તુઓ પૂરી પાડનારને ફાયદો બેશક થાય છે, પણ તેનું ફળ તેના ઉપયોગમાં જ નાશ પામે છે. પરંતુ યંત્રોની ખતાર, જમીનની નુધારણા, અને ઔદ્યોગિક સાહસની વૃદ્ધિ—આ બધા ઉત્પાદક ખર્ચ છે અને દ્રવ્ય ઉપજનરવામાં નવીન ઉત્સાહ એ અર્પે છે. એટલા માટે મૂડીનું લંડોળ ત્વરાથી એકઠું કરવું હોય તો પૈસાને અનુત્પાદક રસ્તે ન વાપરતાં ઉત્પાદક રસ્તે વાપરવો, અને મજૂર વર્ગના મહેનતાણાનું નિયમન કરનારા એ કારણોમાંનું એક કારણ એકઠી થએલી મુડીની રકમ છે. આ પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપરથી કેટલાક એવું નિગમન કાઢે છે કે જે સખાવતથી અનુત્પાદક ખર્ચ થતો હોય તે દોષિત છે. પરંતુ પ્રથમ તો જે જે સખાવતોથી ગરીબ વર્ગમાં દુરઅદેશી અને ડહાપણની ટેવો પડે અને નવીન શક્તિઓનો તેમનામાં વિકાસ થાય તે બધી ઉત્પાદક હોય છે; જેવી કે સામાજિક કેળવણી, સેવિંગ બેંકની સ્થાપના, વીમા કંપનીઓ, કેટલીક વખત નાની નાની રકમો ઉછીલી આપવી તે, અથવા દુરાચાર કે ઉડાઉપણાને દાખી દેવા જે જે ઉપાય યોગ્ય થે તે. વળી દુષ્કાળ ઇત્યાદિ સંકટને પ્રસંગે માણસોને રાજી આપી સખાવત કરવી તે પણ ઉત્પાદક છે. ઉપરાંત આટલું પણ જ્ઞાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે સખાવતનો ખરો ઉદ્દેશ મનુષ્ય-જાતનું સુખ હોય છે અને દ્રવ્યના સંગ્રહને તે સુખના માત્ર સાધન તરીકે જ ગણવો જોઈએ; અને સખાવતના ઘણા પ્રકાર વેપારી અર્થમાં ઉત્પાદક ન હોવા છતાં લોકોને ઘણા સુખજનક હોય છે અને તેમાં ગંભીર પ્રકારનું કોઈ નુકસાન હોતું નથી. જે સંકટોનું કારણ એવકુફી કે દુરાચાર-હોતું નથી તેવા દુઃખમાં સહાય કરવાનો ઉદાર અને વિચારશીલ બને જાતની સખાવતોને ઘણો અવકાશ છે. લૂલાં, લંગડાં અને આંધળાં, દુકાળ, મરણ કે લડાઈને લીધે પીડાતાં; અથવા કોઈ નવીન શોધ કે કોઈ ઉદ્યોગની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવાથી કોઈ વેપાર એકાએક પડી ભાંગવાને લીધે દુઃખી થતાં,—આવાં આવાં માણસોને મદદ કરવામાં; તેમ જ હરિપતાલો કે જ્યાં દરદીઓને જૂદા રાખી તેમની સારવાર થાય છે અને તેથી રોગ ફેલાતાં

અટકે છે, અને વળી વૈદક શાસ્ત્રની જે મોટામાં મોટી શાળાઓ હોય છે તે ખાંધવામાં, ઇત્યાદિ અનેક બાબતોમાં ધનવાનો સહાય કરે છે અને કરશે. વળી જે વાતમાં સખાવત પ્રત્યે અર્થશાસ્ત્રીનો અત્યંત અણગમો હોય છે ત્યાં પણ ખાસ પ્રસંગોને લીધે ખાસ મદદ કરવી વાજબી છે. ધનવાન માણસ કોને આપે છે અને શા માટે આપે છે તેનો વિચાર કર્યા વગર પૈસો ઉઠાવ્યે જાય તો તેથી ધણું કરીને સંમાજને નુકસાન થાય છે. પરંતુ જ્યાં અનાયારનો અખાડો જમી પડ્યો હોય ત્યાં જઈ દુઃખીઆની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ તેમનું જે સાંત્વન કરે છે અને પોતાની આખી છંદગી તેમના ઉદ્ધાર અર્થે ગાળે છે એવી આ ઉત્તમ પ્રકારની સખાવતથી એવું પરિણામ કવચિત જ આવે છે. સખાવતની ઉપયોગિતાનો પ્રશ્ન એ તેના છેવટના પરિણામનો જ માત્ર પ્રશ્ન છે. આ બાબતમાં અર્થશાસ્ત્રે કેટલાક ધણા કિંમતી સામાન્ય નિયમો સ્થાપ્યા છે એ વાત ખરી; પરંતુ લગભગ એક હજાર વર્ષ પહેલાં સિસેરોએ પણ એ જ ક્યું હતું. અને જે માણસ સામાન્ય સમજણના બળથી કાળજીપૂર્વક વિવેક વાપરી સખાવત કરી માણસોને દુઃખમુક્ત કરે છે તે, માલ્યસે ઉપદેશલી સખાવતનું યથાર્થ અનુસરણ અજાણતાં કરે જ છે.

અર્થાત્ દુઃખનું તાત્કાલિક નિવારણ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ સખાવતનો ન હોવો જોઈએ. દેનારનો ખરો ઉદ્દેશ લેનારનું ભલું કરવાનો હોય તો જ સખાવત ઉપયોગી થઈ શકે છે. પણ કેથોલિક ગુરૂઓની સખાવતોમાં આ તત્ત્વની ગેરહાજરી હોવાથી તેમાંથી ધણી દુર્દશાઓ ઉપજી આવેલી છે. પેરોપકારનું પ્રયોજન મનુષ્ય જાતના પ્રેમને બદલે તેમણે ઇશ્વર-ભક્તિ સ્થાપ્યું. અને જોકે તેને લીધે અન્ય ધર્મીઓના દુઃખ પ્રત્યે ધણીવાર તેઓ બેદરકારી બતાવતા, તથાપિ તેથી કરીને હૃદયના ભાવોને એવું પ્રોત્સાહન મળ્યું કે એકંદરે તેથી લાભ જ થયો છે એમ ગણવામાં અડચણ નથી. પરંતુ પછી તરતજ આ નવીન સિદ્ધાંત બ્રહ્મા પામ્યો અને પ્રાયશ્ચિત રૂપે જ સખાવતો થવી જોઈએ એવી માન્યતા ઉભી થઈ. તેથી સ્વાર્થી સખાવતનો પ્રકાર ઉભો થયો અને તેની ધણી

હાનિકારક અસર થવા લાગી; કારણકે ગરીબના લલાની ખાતર નહિ, પણ પોતાના આત્માનું શ્રેય કરવા માટે માણસો ખેરાત કરવા લાગ્યાં.

પ્રથમ તો આવી સખાવતોથી કાયદો જણાવા લાગ્યો; પણ કેટલાક સૈકાઓ પછી તેનાં છુરાં પરિણામ બહાર આવવા લાગ્યાં. અર્થશાસ્ત્રીઓની નજરમાં રોમમાં અનાજની મફત વહેંચણીથી વધારે ખુશો રિવાજ કાઢી હોઈ શકે નહિ; પરંતુ ખ્રિસ્તિ-ખેરાતમાં થોડો ઘણો વિવેક પણ દેખાતો. વળી મહેનત મજૂરી કરવામાં લાજ મેળું નથી એમ ઘણી વાર ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કહેતા અને પછીના સમયમાં ખેતરિકરાઈના પંથના સાધુઓ જાતે મજૂરી કરતા, અને તેથી મહેનત મજૂરી તો ગુલામો જ કરે એવું જે તેમાં કલંક ગણાતું તે હુંસાઈ ગયું. તેમ છતાં ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની પુષ્કળ ખેરાતનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે તેથી ધુતારા અને લિખારીઓ વધી પડ્યા અને સાધુઓ આગસુ થવા માંડ્યા. તેથી વેલેન્ટિનિયને સખત કાયદો કર્યો કે મહેનત કરી શકે એવા માણસો જો ભીખ માગે તો તેમને કાયમ ગુલામગીરીની સજા કરવી. પરંતુ મઠની સંસ્થાઓ વધતાં લિખારીની સંખ્યા ઘણી વધી પડી. અને દરેક દેશમાં હજારો રૂઝ-પુર માણસો ઉત્પાદક મહેનતથી અલગ રહેવા લાગ્યા. ભીખનો ધંધો નીચા-માં નીચ છે એવી માન્યતાથી સમાજને લાલ થાય છે; પણ તે માન્યતાને દૂર કરવી એ હવે ધર્મગુરુઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો; અને કોઈ પણ જાતની સામી મહેનત માગ્યા વિના લિખારીને દાન કરવામાં પુણ્ય ગણાવા લાગ્યું. સંતો માગી ભીખીને પણ લિખારીને આપતા અને વસ્ત્ર વિનાનાને પોતાનાં વસ્ત્રો આપી દેતા. આવા ઉપદેશનું પરિણામ સ્પષ્ટ જ છે. અધા કેથોલિક દેશમાં મઠની સંસ્થાઓ દેશની આબાદીને ફોલી ખાતો ઝેરી છવડો જ નીવડ્યો છે. દેશમાં મજૂર વર્ગની સંખ્યા ઓછી થઈ, અવિચારી દાનથી લોકો ટુંકી નજરના થવા લાગ્યા, સંત જેવી ગરીબાઈને વગર સમજાયું માન અપાતું, અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિના ઉદ્દેશ અને ટેવો પ્રત્યે લોકો દુર્લક્ષ દાખવવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં ભૌતિક આબાદી ક્યાંથી આવે ? તેથી એવી સંસ્થાઓથી લાલ કરતાં હાનિ વધારે થઈ છે. તેથી

ઈગ્નાંડમાં જ્યારે હેત્રી રાજ્યએ મહોની મિલકત લૂટી પોતાના દરબારીઓને આપી દીધી ત્યારે તેથી ગરીબ વર્ગને અંતે લાભ જ થયો છે, દુઃખ અને માંદગીની પીડા ઓછી કરવામાં અને ખાસ સંકટના સમયમાં કેથોલિકોએ કરેલી જનસેવા જેવી તેવી નથી એ વાત કયુલ છે; પરંતુ એકંદરે ગરીબાઈની આબતમાં જે દુઃખ તેમણે મટાડ્યું છે તેના કરતાં વધાર્યું છે ઘણું એ નિઃસંશય છે.

છતાં આપણે અત્ર એટલું પણ ભૂલી જવું જોઈતું નથી કે બક્ષીસ ગમે તેવી અવિચારી અને વિવેકહીન હોય, અથવા તેની શરૂઆત સ્વાર્થથી થઈ હોય કે લેનારને તે નુકસાનકારક થતી હોય; તેવે સમયે પણ દેનારના ચારિત્ર્ય ઉપર એક પ્રકારની ક્રામળ અને વિશુદ્ધ અસર ઉપજાવ્યા વિના તે રહેતી નથી. મધ્યકાળના અતિ અંધકારમય સમયમાં જ્યારે ચારે તરફ કૂરતા, ધાર્મિક અનુન અને જંગલીપણાનો ત્રાસ વરતાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે કેથોલિક સમયની ક્રામળતા પણ સાથે સાથે દષ્ટ થતી હતી. તે કાળના સમાજની છિન્નભિન્ન અવસ્થામાં પણ રાજ્યો, રાણીઓ અને પાદરીઓએ ગરીબોની બહારે ધાવામાં પોતાની હંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણ્યો છે. ક્રુસેડ નામના ધર્મવિગ્રહોમાં કૂરતા, સ્વચ્છંદ અને અનુનનો પાર નહોતો, પરંતુ સાથે સાથે દયાની વિશાળ પ્રવૃત્તિ પણ હતી અને આખા યુરોપમાં રક્ત-પીતીઓ માટે ઇસ્પિતાલો થઈ હતી અને અનેક રીતે લોકોનું દુઃખ ઓછું કરવાના ઉત્સાહી પ્રયત્નો થયા હતા. અને કૂરમાં કૂર માણસો પણ ઇશુખ્રિસ્તની સેવા કરવા અર્થે ગરીબોને નીભાવવાનું પોતાનું પરમ કર્તવ્ય ગણતા હતા.

જ્યાં જ્યાં કેથોલિક ધર્મ-ગુરૂઓની સત્તા નિરંકુશ હતી ત્યાં ત્યાં તેમની અવિવેકી સખાવતોનાં ઉપર કહેલાં ખરાં પરિણામ આવ્યાં છે. તેરમા સૈકાથી જ આવી સખાવતો સામે વિરુદ્ધ મત જાહેર કરવામાં આવતો હતો; અને ધર્મ-સુધારણા પેહેલાં પણ તેને માટે ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. બીજાના ધંધાને નિર્મૂળ કરવાની આશાએ ઈગ્નાંડમાં ઘણા

સખત કાયદા થયા હતા. આઠમા હેત્રીના સમયમાં કાયદો થયો હતો કે બીખારીને જે કાંઈ કાંઈ બક્ષીસ આપે તેનો તેથી દશગણો દંડ કરવો. તંદુરસ્ત બીખારીને પ્રથમ ગુના માટે ફટકા મારવા, બીજા ગુના માટે તેના કાનનું ટેરવું કાપવું, અને ત્રીજાને માટે તેને મૃત્યુની સજા કરવી. છઠ્ઠા એડવર્ડના સમયમાં ફૂર કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો કે જે તંદુરસ્ત બીખારી કામ કરવાની ના પાડે તેને ડામ દેવો, અને જેણે તે ગુનાની ખબર આપી હોય તેનો ગુલામ એ વર્ષ સુધી એ રહે. ત્યાંથી જો એ નાસી જાય તો પ્રથમ ગુનાને માટે એ કાયમનો ગુલામ થઈ રહે અને બીજા ગુનાને માટે તેનું મોત થાય. પોતાના ગુલામની ડોક લોઢાની હાંસડી પે-હેરાવવાની, તેને બેડી ઘાલવાની અને ફટકા મારવાની સત્તા શેકને હતી. રાણી એલીઝાબેથના સમયમાં પણ કાયદા થયા હતા, અને ગરીબોને માટે કાયદાની વિસ્તારપૂર્વક વ્યવસ્થા બાંધી હતી. પરંતુ હવે માલ્યસે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે એવી વ્યવસ્થાથી પણ કરકસરની ટેવોને ઉત્તેજન મળી શકતું નથી. ઘણા કેથોલિક દેશોમાં પણ બીખની સામે સખત પગલાં લેવાયાં હતાં. કાર્યદક્ષ અને ચતુર ધર્માધ્યક્ષ પાંચમા સિક્સટસે તે ધંધો રોમમાં અટકાવવાનો પ્રશંસનીય પ્રયાસ કર્યો હતો. નેધરલાંડ અને ફ્રાન્સમાં પણ કાયદા થયા હતા. પરંતુ જો કે બીખનો ધંધો સૌને સંકટરૂપ લાગતો હતો, તથાપિ અઢારમા સૈકા પેહેલાં તેનાં કારણોની તાત્વિક તપાસ કાંઈએ કરી નહોતી. તે સૈકામાં લોક, આર્કલ્લી, ડીફે, માલ્યસ ઇત્યાદિ પુરોએએ આ બાબતમાં લખી નવીન પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, પરંતુ અત્યાર સુધી આ ગ્રંથમાં જે કહેવાયું છે તેનાથી વિશેષ જાણવા જેવું કાંઈ નવું નથી.

મતબુખના હૃદયને કામળ બનાવવાનો પ્રયત્ન એક બીજા રીતે પણ ખિરિત ધર્મે કર્યો છે; કારણ કે કામળ અને કાર્ણિક ચિત્રોથી કલ્પનાને નિરંતર પરિચિત રાખવાના ઉપાય એ ધર્મે બહુ યોગ્યા છે. આપણા નૈ-તિક ચારિત્ર્ય ઉપર શુદ્ધિ કરતાં કલ્પનાની અસર ઘણું કરીને વધારે ઉડી ચાય છે; અને કલ્પનાની કેળવણી ગરીબોના સંબંધમાં ખાસ કરીને ઘણી અગત્યની અને અમૂલ્ય હોય છે. આખી જીંદગી પર્યંત એક જગાએ તેઓ

બંધાએલા રહે છે, અજ્ઞાનતા અને પોતાની સ્થિતિને લીધે મનને પ્રકુલ કરે એવા જીવનના અન્ય પ્રકારથી તેઓ બહિષ્કૃત હોય છે, નિરંતર મનુરી કરવાની જ તેમને હોય છે, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેમનું જીવન ક્રેવળ સંકુચિત અને નિરસ થઈ જત, પણ કલ્પનાને લીધે તે વિશાળ અને ઉન્નત અને છે. ગરીબોનું પરમ દૈવત ધર્મ છે. તેમના વિચારની સાંકડી દૃષ્ટિ-મર્યાદાને તે વિસ્તૃત કરે છે. તેમની અસ્પષ્ટ ભાવનાઓની માનસિક મૂર્તિઓ તે પૂરી પાડે છે, અને ઇન્દ્રિયાતીત અને અગોચર પ્રતિ તેમને ખેંચી જાય છે. વિધર્મીઓની કલ્પના જગતમાં લલિત પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ ઉપજાવતી અને તેથી ખેડૂતોને પોતાની મેહેનતમાં કલ્પનાજનક-મનોહર આનંદ આવતો હતો. ખેતીની દરેક અવસ્થામાં કાંઈને કાંઈ દેવ અધિષ્ઠાતા મનાતો હતો અને તેથી દેવોના સહચારથી તેમનો સંસાર રમણીય અને આનંદદાયી થતો હતો. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મની કલ્પનાઓમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેથી કલ્પનાને મોહ ઉપજતો, એટલું જ નહિ પણ સાથે હૃદય પણ વિશુદ્ધ થતું હતું. ઇશુખ્રિસ્ત, કુંવારી માતા મેરી, અને દુઃખ અને દયાના ઘણા પ્રસંગોના ચિત્રોનું સૌંદર્ય ખ્રિસ્તિ ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથોમાં એવું કામળ અને હૃદયહારી આપેલું છે કે સેંકડો વર્ષોથી માણસ જાતની અત્યંત અણુધૃત અને અજ્ઞાન કલ્પનાઓનું તેણે નિયમન કરેલું છે. દેવળમાં કે કબ્રસ્તાનમાં, ઠેકાણે ઠેકાણે અને જ્યાં જ્યાં તેની દૃષ્ટિ ખેંચાઈ શકે ત્યાં ત્યાં કામળ સૌંદર્ય અને કાશ્ણિક મૃદુલ ભાવોનાં ચિત્રો ગરીબની કલ્પનાને ગ્રસ્ત કરે છે અને ચૂપકીથી તેના અંતરના ઉડા ભાગમાં ઉતરી તેનું આખું જીવન બદલાવી નાખે છે; અને નિર્બળતા અને દુઃખની પવિત્રતા, દયા અને મૃદુતાની શ્રેષ્ઠ લબ્યતા સમજતાં તે શીખે છે.

સારાંશ કે ખ્રિસ્તિઓની જન-સેવાનાં કાર્યોની અસર મોટી અને પ્રણી થઈ છે. તેની ખામી ખોડ પણ આપણે છાની રાખી નથી. પરંતુ એકંદરે તેના પ્રત્યે આપણું ગંભીર માન થવું યોગ્ય છે. મનુષ્ય-જાંદગીની પવિત્રતાનો તેમણે ખાંધેલો અતિ ઉચ્ચ વિચાર, બાળકોનું સંરક્ષણ, ગુલામવર્ગની છેવટ મુક્તિ અને ઉત્કર્ષ, જંગલી રમતોનો નિરોધ, અનેક

પ્રકારની સખાવતોની વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્પત્તિ, અને કલ્પનાની કેળવણી—આ બધામાં વિધર્મીઓ કરતાં ઘણી વિશેષ જન—સેવા ખ્રિસ્તિઓએ કરી છે; અને આ પ્રગતિથી મનુષ્યનું સુખ ઘણું વધ્યું છે. નૈતિક અસર તો ઘણું કરીને તેથી પણ વિશેષ થઈ છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે જ મનુષ્યના ચારિત્ર્યમાં વધારે કામળ અને પરાપકારી સદાચાર અગ્રસ્થાને આવ્યા છે. પ્રથમની વિશુદ્ધ અવસ્થામાં તે ખાસ કરીને શ્રેષ્ઠ હતા. પરંતુ ત્રીજા સૈકામાં તપની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ; અને તેથી કરીને ચારિત્ર્યનો નવો નમુનો ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થયો, અને તેથી નવીન પ્રવાહમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉત્સાહ હવે વહેવા લાગ્યો. આ તપોવૃત્તિનો ઇતિહાસ હવે આપણે તપાસીએ.

બીજા સૈકાનો લેખક ટરશુલિયન તેના સમયના ખ્રિસ્તિઓને હિંદુસ્તાનના દિગંબરો કે અબધુતોની સાથે સરખાવે છે; અને કહે છે કે અબધુતો સંસારનો ત્યાગ કરી જંગલમાં રહેતા; પણ ખ્રિસ્તિઓ વસ્તીમાં રહી લોકોની પ્રવૃત્તિમાં લગી જતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મ સ્થપાયા પછી અસંખ્ય વર્ષ સુધી ને કે તેમાં તપોવૃત્તિ પેઠી નહોતી, તથાપિ તેનાં બીજાં તેમાં મૂળથી જ હતાં. સંસાર અને સ્ત્રીનો સંપૂર્ણ ત્યાગ—આ એ વાત મઠની સંસ્થામાં મુખ્ય છે. ખ્રિસ્તિધર્મમાં કુંવારા રહેવાની ફરજ ખ્રિસ્તિધર્મ—ગુરુઓને માથે લાંબા વખત સુધી નહોતી, પણ જે કુંવારા રહેતા તે બહુ માન પામતા અને કુંવારાપણું પવિત્ર ગણાતું. અને જે જનસમાજમાં ખ્રિસ્તિ વર્ગ અસ્તિત્વ ભોગવતો હતો તે સમાજથી જેમ અને તેમ તેને અલગ રાખવાના અનેક પ્રયત્નમાં સન્યાસનું બીજાં પણ પ્રતીત થાય છે. ખ્રિસ્તિધર્મની વૃદ્ધિ અને ફતેહ થતાં ન્યારે ખ્રિસ્તિઓ રાજકીય અને લશ્કરી પ્રવૃત્તિમાં પડવા લાગ્યા, ત્યારે જે સ્થિતિ એક વખત આખા ખ્રિસ્તિ વર્ગની હતી તેનું અનુસરણ કરવા સ્વાભાવિક રીતે જ સંસારથી અલગ રહેવાનો કેટલાક પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. વળી આ તપોવૃત્તિની ચળવળ માનસિક રોગની પેઠે લાંબા વખતથી આખી દુનિયામાં પ્રચલિત હતી. યાહુદીઓમાં પણ એવો એક ખાસ સન્યાસી વર્ગ હતો. સિનિક મતવાળા પાછલા રૂમી રાજ્યમાં સંસાર ત્યાગ

અને તત્સચિતનનો જ ઉપદેશ કરતા હતા. મિસરની ફિલસુફીમાં તો એ વલણ એથી પણ વધારે પ્રબળ હતું. ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની આસપાસ ચારે તરફ એવો વિચાર પ્રચલિત હતો કે જડ પ્રકૃતિ જતે જ દુઃખદ છે. આ પ્રમાણે તપોવૃત્તિના એકાએક ઉદ્ભેદને માટે જમીન તૈયાર હતી; અને તેમાં બીજ પડવાની જ જરૂર હતી. આ બીજ ડેશિયસના જૂલમ દરમ્યાન પડ્યું, એ ત્રાસના સમયમાં પૌલ નામનો સાધુ જંગલમાં નાસી ગયો અને સન્યાસી વર્ગનો પ્રથમ પ્રવર્તક થયો. પછી એન્ટી થયો. પછી થોડા વર્ષોમાં તો સન્યાસીઓની એક મોટી જમાત થઇ પડી. જૂલમના ત્રાસથી માણસો પ્રથમ જંગલમાં જવા લાગ્યાં. પરંતુ પછી દેહને કષ્ટ દેવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી માન્યતાથી ધર્મનો જુસ્સો ઉભરાવા લાગ્યો અને શરીર-કષ્ટની પ્રબળ ઇચ્છા થવા લાગી. પછી શાંતિના સમયમાં પણ જંગલમાં જઇ માણસો દેહને કષ્ટવા લાગ્યાં. આ જીવનનું ચિત્ર સંત જેરોમે કદપ-નાને સુંદર લાગે એવું આપ્યું અને તેથી માણસોને તેનો મોહ થવા લાગ્યો. એ વર્ગની ભરતી કરાવવામાં સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ મુખ્ય હતી. પુત્રને કાંઇ ઉત્તમ ધંધામાં લગાડવા પિતા જ્યારે મથતો, ત્યારે ઘણી વખત માતા તેને સન્યાસી કરવા પોતાથી અને તેટલું કરતી. એલા મુંડવાને સાધુઓ પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરતા. ધર્માસન ઉપરથી ધર્મ-ગુરૂઓ પણ તેનો ઉપદેશ કરતા, અને મોટાં શેહેરોની અત્યંત વિલાસ-વૃત્તિના પ્રત્યાઘાત રૂપે પણ તપોવૃત્તિ આકર્ષક થવા લાગી. વળી ગમે તેવો ગામડીઓ પણ સન્યાસી હોય તો શેહેનશાહનો પણ સમાગમ કરી શકતો, ગુલામ કે ગુનેગાર નાસી જઇ સાધુ થાય તો નિર્ભય થતો, અને વળી સાધુઓને ‘ નહિ વેરો નહિ વેઠ અને સુખે ભરે પેટ ’ જેવી સગવડતા મળતી; જંગલીઓના હુમલાથી લોકોને ત્રાસ પણ ધણો થતો; ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે તે વૃત્તિ વધવા લાગી. વળી તપોવૃત્તિમાં ધર્મના વિચાર પણ તુરત ભેળવવામાં આવ્યા અને એલિગ્ન ઇત્યાદિના દાખલા અપાવા લાગ્યા. લગ્નોત્સવના પ્રસંગે જ ઇશુ ખ્રિસ્તે પોતાની દૈવી પ્રેરણાનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો હતો, સાંસારિક કાર્યોમાં ભળવાને હમેશાં તે તત્પર રહેતો હતો, તેથી જ તેના દુશ્મનો

તેને વખોડતા હતા, અને અત્યંત પવિત્ર અને વિશુદ્ધ સ્ત્રીઓ તેની અનન્ય ભક્ત હતી; ઇત્યાદિ વાતો સામાન્ય રીતે માણસોને તપોવૃત્તિની વિરૂદ્ધ લાગે એવી છે; પરંતુ સાધુ ધર્મ-ગુરૂઓ આવી વાતો છેડતા નહિ, પણ ઇશુ ખ્રિસ્તનો નિષ્કલંક જન્મ, તેની કુંવારી માતા, તેની પોતાની કુંવારી છંદગી, અને તાલેવંત યુવાન માણસને તેનો ઉપદેશ-એવી એવી વાતોનું ખૂબ વિવેચન તેઓ કરતા. સંત પીટર અને બીજા સાધુઓ પરણેલા હતા એમ જો કોઈ કહેતું તો તેઓ જવાબ દેતા કે સન્યાસી થયા પછી તેમની સ્ત્રીઓ જોડે તેમનો વહેવાર નહોતો. પણ સંત પૌલ ઘણું કરીને કુંવારો જ હતો. ગમે તેમ હોય, પણ સાધુ ધર્મ-ગુરૂઓની નજરમાં કુંવારો પુરૂષ પવિત્ર ગણાતો અને પરણેલો અપવિત્ર ગણાતો હતો.

આ મઠની સંસ્થાનો પ્રચાર એકદમ ચારે તરફ પ્રસરી ગયો. એવું કહેવાય છે કે સંત જેરોમના સમયમાં ઇસ્ટરના ઉત્સવોમાં પચાસ હજાર સાધુઓ ભેગા થતા. ચોથા સૈકામાં નિદ્રિયાના જંગલમાં એક જ મહાધિ પતિની નીચે પાંચ હજાર સાધુ રહેતા હતા. ઇજીપ્તનું એક આખું શહેર તપોવ્રત પાળતું અને તેમાં વીસ હજાર કુમારિકા અને દસ હજાર સાધુ હતા. ઇજીપ્તમાં લગભગ અરધો અરધ વસ્તી આ વ્રતધારી હતી, અને તેઓ અત્યંત સખત તપ કરતા. ખ્રિસ્તિ દેશોમાં પણ આ પ્રવૃત્તિને અત્યંત ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવી અને લગભગ આખા દેશમાં મઠ સ્થાપાણા. પરંતુ વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જેનો સ્વભાવ કે શિક્ષણ આ પ્રવૃત્તિની સામે જાય એવાં હતાં તે પણ એનો ઉપદેશ આપતા. પરાણે કુંવારા રહેવામાં કેવું જોખમ રહેલું છે એ વાત સંત ઓગસ્ટાઈનના જેવું કોઈ પણ માણસ જાણતું નહોતું, છતાં તેણેજ એનો પ્રચાર કરવાનો ભાર પ્રયાસ કર્યો હતો. આવા અનેક સંતો તેનો ઉપદેશ કરતા એટલુંજ નહિ પણ તે પ્રમાણે આચરણ પણ રાખતા. જનાણાંઓ જંગલમાં ભટકતા અને સંતોના ચમત્કાર અને સખત તપની અનેક વાતો ભેગી કરી ફેલાવતા, તેથી સંતોના સામાન્ય લક્ષણોવાળું એક નવીન દૃષ્ટિ પિંદુ ખ્રિસ્તિ સંતોનામાં ઉભું થયું. તેથી આ તપધારીઓનાં સામાન્ય લક્ષણો અને વિગતો હવે

આપણે જોઇએ.

ઉઠા વિચાર કરીએ છીએ તો આ તપોવૃત્તિના ચેપ જેવું મનુષ્ય જાતના નૈતિક ઇતિહાસમાં અન્ય કશું સંતાપજનક નથી લાગતું. ભયાનક, ગંદો અને શરીરમાં ક્ષીણ થઈ ગયેલો ગાંડીઓ, જ્ઞાન રહિત, સ્વદેશભિમાન રહિત, કુદરતી લાગણી રહિત, નિરૂપયોગી અને ફૂર દેહ-દમનમાં પોતાની આખી જીંદગી ગાળતો, અને પોતાના સન્નિપાતવાળા મગજની બીહામણી કલ્પનાઓથી થરથર ધ્રુજતો એવો આ માણસ, પ્લેટા અને સિસેરોના લેખથી જ્ઞાત અને સોક્રેટિસ અને ક્રોટાના જીવનચરિત્રથી વાકેફ એવી પ્રજાઓમાં સદાચારનો સર્વોત્તમ નમુનો ગણાવા લાગ્યો હતો. લગભગ બેસે વર્ષ પર્થત શરીરને ભયંકર કષ્ટ દેવું તે સર્વોત્તમતાની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ સાબીતિ ગણાતી હતી. એક સાધુએ જીવારના રોટલાના ટુકડા અને ગંદા પાણી ઉપર ત્રીશ વર્ષ કાઢ્યાં હતાં, અને તેના ઉપર સંત જેરોમ દ્વિદા દ્વિદા થઈ ગયો હતો. એક બીજે સાધુ નાના ખાડામાં રહેતો હતો અને રોજ પાંચ અંજીર ખાઈ જીવતો હતો. કોઈ સાધુ વળી વાળ વધારતો હતો અને પોતાનાં કપડાં ફાટી જાય ત્યાં સુધી ધોતો નહિ. કોઈ વળી ગંદા ખાઓચીઆમાં પડ્યો રહેતો હતો અને પોતાનું માંસ કીડાઓને ખાવા દેતો હતો. કોઈ મે મણુ અને કોઈ પોણા ચાર મણુ લોહું રાખી ફરતો હતો. ખાલી ફૂવામાં કોઈ વર્ષો સુધી પડ્યો રહેતો હતો. કોઈ અનાજને એક મહીના પાણીમાં નાખી તે સડી જાય ત્યારે જ તે ખાતો હતો, કોઈ દિવસોના દિવસો કાંટામાં પડ્યો રહેતો હતો અને નિરાંતે ઉઘતો નહિ. કોઈ વળી દિવસમાં એક વાર થોડુંક ખાઈ નિરંતર જીખનું દુઃખ વેઠતો હતો. કોઈ બળ્લે દિવસે ખાતો હતો અને કોઈ અકવાડીએ અકવાડીએ પણ ખાતો, કોઈ આખું અકવાડીયું ઉઘતો નહિ. કોઈ વર્ષોના વર્ષો નિરંતર ઉભા રહી પ્રાર્થના કર્યા કરતો. કોઈ વળી જંગલી પ્રાણીઓની ચુકામાં રહેતો અને કોઈ તો વળી કપરોમાં પણ રહેતો હતો. કોઈ વળી કપડાંજ પહેરતો નહિ અને જાળ વધારી જંગલી પ્રાણીઓની પેટે ચોપગો થઈ ચાલતો અને ઘાસ ખઈ જીવતો. શરીરે સ્વચ્છ રહેવામાં તેઓ ઘોર પાપ માનતા.

અને સારામાં સારા સંતો સુગ થડે એવી ગંદકીના ઢગલા જેવા થઇ રહેતા હતા. મકની પરિપાટીના કુળ-પિતા ગણાતા સંત એન્ટનીએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પર્યંત પગ ધોવાનું પાપ કદિ કર્યું નહોતું. સંત એબ્રાહમ મોટું અને પગ પણ કદિ ધોતો નહિ. છતાં તેનું જીવનચરિત લખનાર કહે છે કે તેના આત્માની સ્વચ્છતા તેના મુખ ઉપર પ્રતિબિંબિત થતી હતી એ વાત જરા વિચિત્ર લાગે છે. કોઇ સાધુને સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ હોય તો તેની વ્રણી નિંદા થતી હતી, ઇત્યાદિ અનેક દાખલાઓ છે, પણ સંત સિમિયન સ્ટાઇલાઇટસનો દાખલો ઘણો ઉગ્ર છે. જે તપ એણે આ-દ્ય હતાં તેનું ચિત્ર ઘણું ભયાનક અને કંટાળો ઉપજાવે એવું છે. પોતાને શરીરે એવું તો સખત એ દોરડું બાંધતો કે તે માંસમાં ખુંચી જતું અને તેની આસપાસ માંસ કોહી જતું. તેમાંથી ઘણી દુર્ગંધ ફૂટતી હતી અને તે ચાલતો ત્યારે તેમાંથી કીડા ખરતા અને તેની પથારી કીડાથી ખદખદી જતી. મહા છોડીને કેટલીક વખત એ ખાલી ડૂવામાં રહેતો, એ હાથેક વ્યાસવાળો અને સાકા કુટા ઉચો એવો એક સ્તંભ એણે કર્યો હતો; અને ત્રીશ વર્ષ સુધી ટાઢ, તડકો અને વરસાદ વેડીને તે એના ઉપર રહેતો અને પગ સુધી વાંકા વળી વળીને એટલી તો ઝડપથી એ નિરંતર પ્રાર્થના કરતો કે એક પ્રેક્ષકે એવા ૧૨૪૪ ફેરા ગણ્યા, પણ પછી થાકીને તે ગણવા એણે મૂકી દીધા હતા. એક આખું વર્ષ તે એક પગે ઉભો રહ્યો હતો અને તેનો બીજો પગ જુમડાથી ભરાઇ જઇ કોહી ગયો હતો, તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર તેમાંથી ખરી જતા કીડાને પાછો તેમાં મૂકતો અને સંત કીડાને કહેતો કે પરમેશ્વરે તને આપ્યું છે તે ખા. અનેક માણસો તેની બનાએ જતા હતા. એના મૃત્યુ સમયે તેના સ્તંભ ઉપર એક પ્રકાશિત તારો દેખાયો હતો. લોકો તેને સંતોના નમુના-રૂપ લેખતા હતા અને બીજા સંતો તેનું અનુકરણ કરતા હતા.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સંતોની જીવન કથાઓની અગત્યતા હજી સુધી બહુ થોડી સમજાવેલી છે. ઐતિહાસિક કિંમત તેમની ન હોય તો પણ તેમની નૈતિક કિંમત ઘણાજ ઉચા પ્રકારની છે. અમુક કાળે માણસોનું આચરણ કેવું

હતું તે કદાચ બરાબર આપણને તે ન કહે; તથાપિ માણસોના વિચાર અને લાગણીઓ, સંભવિતતાનું માપ અને સર્વોત્તમતાનું તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ તે કાળે કેવાં હતાં તેનું સ્પષ્ટ ખ્યાન તેઓ આપે છે. ધર્મ સભાઓના ઠરાવ, ધર્મશાસ્ત્રીઓના ગુથીગુથીને કરેલા અંથો, મતમતાંતર અને માન્યતાઓ અને ધર્મના કાનુનો એ બધાં ધાર્મિક ઇતિહાસનાં માત્ર છોડાં છે. દુનિયાની સમક્ષ જેનું કથન થાય છે અથવા જેની દલીલ થાય છે તે જ માત્ર એનાથી જાણાય છે, પરંતુ કલ્પનામાં જેનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે અથવા હૃદયમાં જે પવિત્ર મનાય છે તે એનાથી જાણાઇ આવતાં નથી. કળાનો ઇતિહાસ કે જે પોતાના અણુઘડ કાળમાં માનુષિ ધોરણથી મપાતા જમાનાનું ચિત્ર બારીક પ્રમાણિકતાથી આપે છે તે આ બાબતમાં અમૂલ્ય છે; પણ ખ્રિસ્તિઓનું વશાળ કથાપુરાણ કે જે સમયની બુદ્ધિવિષયક અવસ્થામાંથી આપો-આપ ઊગી નીકળ્યું હતું, સઘળી વહાલામાં વહાલી આશાઓ, ઇચ્છાઓ, દૃષ્ટિબદ્ધો અને કરેલી કલ્પનાઓનો સમાવેશ જે પોતામાં કરતું હતું, અને ઘણા સૈકાઓ પર્યંત ખ્રિસ્તિ દુનિયાનું લોકપ્રિય સાહિત્ય જે રહ્યું હતું, તે એના કરતાં પણ વધારે અગત્યનું છે. જંગલના સંતોની બાબતમાં, તેમના જીવનની કેટલીક વિગતો ગમે તેવી વિચિત્ર લાગે તોપણ તે ચિત્ર કે જે નજરે જેનારાએ આલેખેલું છે તે મુખ્યાંશે ઇતિહાસસિદ્ધ છે, એમાં કશો સંશય નથી. પોતાની જાતને અનેક પ્રકારનું કષ્ટ આપતું એ સૈકાઓ પર્યંત માનુષિ સર્વોત્તમતાનું મુખ્ય માપ ગણાતું હતું. હજારો ભક્તિમાન માણસો જંગલમાં જઈ પોતાની જાતને કૂર કષ્ટ આપતા અને લગભગ જંગલી જનાવરની દશામાં રહેતા, અને આ ધિષ્ઠારવા લાયક વેહેમ જમાનાની નીતિમાં સર્વોપરિ સ્થાન ભોગવતો હતો, અને આ તપો-વૃત્તિનું ઘેલું કેટલાક સૈકાઓ સુધી ચાલી રહ્યું હતું! આ વાત સત્ય છે. તપોવૃત્તિનાં જે દર્શાવો આપણે ઉપર આપ્યાં છે તે તો હજારો પૈત્રી માત્ર થોડાક જ આપેલા છે, અને તે એટલા બધા છે કે તેના અંથોના અંથો લખી શકાય, અને લખાયા પણ છે. આ તપોવૃત્તિમાં સંત એનેડિક્ટે સુધારો કર્યો ત્યાં સુધી તેનો આ નમુનો એકંદરે અવિકૃત રહ્યો હતો. પશ્ચિમ તરફ

ના સાધુઓ દેશની હવાના કારણને લઈને મિસરના સાધુઓ જેવું સખ તપ કરી શકતા નહિ, પરંતુ શ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમતાનો તેમનો વિચાર લગભગ તેમના જેવો જ હતો, અને તપમાં તેઓ ઉતરતા હતા તો સાટે ચમત્કારમાં ચડી જવાનો દાવો તેઓ કરતા હતા. સંત પેકોમિયસના સમયથી ધણાખરા સાધુઓ મહત્ત્વ જીવન ગ્રહણ કરતા હતાં; પરંતુ પૂર્વ તરફના મઠો, આરાધનતાની પ્રતિજ્ઞાના અગત્યના અપવાદ સિવાય, બધી બાબતો માં આશ્રમોના સમૂહ જેવા જ હતા. આ આશ્રમો જંગલમાં હતા; સાધુઓ સામાન્ય રીતે જૂદી જૂદી ઓરડી કે ભોંયરામાં રહેતા, જમતી વખતે મૂંગા રહેતા, અને દેહને કષ્ટ આપવામાં એકબીજાથી હરીફાઈ કરતા. આ સખત દેહકષ્ટો કે જેમને લીધે ઘણી વાર સાધુઓ ગાંડા બની જતા અને આપ-ઘાત કરતા તે સખતાઈને વાજબી હકમાં મૂકવાના, કેટલાક ભટકતા સાધુઓ કે જેમને ધર્મગુરુઓની સામે શીંગડીઓ માંડવાની ટેવ પેડી ગઈ હતી તેમના તોફાનીપણાને અંકુશમાં લાવવાના, અને વિશેષે કરીને કેટલાક પાખંડી પંથોમાં મઠની ભિક્ષા-વૃત્તિ બહુ આગળ પડતી થઈ ગઈ હતી તે દાખી દેવાના, થોડાક નિર્બળ યત્નો સંત જેરોમ અને બીજાઓએ ભેશક કર્યા હતા. આસ્તિક સાધુઓ ઘણું કરીને ખજુરીનાં પાત્રોની સાદડીઓ વણતા; પણ જંગલમાં રહેવું અને જરૂરીઆત થોડી, એટલે તેઓ પણ ત્વરાથી આળસુ બનવા લાગ્યા; અને સીમીઅન સ્ટ્રાઇલાઇટસની પેઠે પોતાના વેહેમને જ વળગી રહી જીંદગી ગાળતા અને તેમની અત્યંત પ્રશંસા થતી. પરંતુ જન-સ્વભાવની વિવિધતા જંગલમાં ગયે મટી જતી નથી; અને તે વિવિધતા અહીં જંગલમાં પણ દેખાઈ આવતી, જ્ઞાન રહિત, વિકાર રહિત અને કષ્ટના રહિત એવા ધણાં માણસો દાસત્વની મજુરી છોડી જંગલની શાંતિ ભોગવવા નારી જઈ સાધુ થતા, અને લાંબો કંટાળા ભરેલો વખત ઉંઘમાં કે હૃદય વિનાની નિત્ય-ભક્તિમાં ગાળતા, અને તેમનું લાંબુ પણ એટી અને મંદ આયુષ્ય છેવટે શાંત પણ પશુના જેવા મોતમાં પૂરું થતું. કેટલાક સાધુઓ વળી જંગલમાં નિર્ભળ પાણીથી વહેતા વેહેળાથી નજીક આડના ઝુંડમાં પોતાની ઝુંપડી બનાવતા અને મેહેનત કરી ખીલતો અગીયો બનાવતા. સંત સિરેપિયનના અસંખ્ય અનુયાયી સાધુઓ જમીન ખેડતા

અને ગરીબોને માટે અનાજના વહાણ ભરી મોકલતા. એક વૃદ્ધ સાધુનું એવું વર્ણન અપાએલું છે કે તેનો સ્વભાવ એવો તો આનંદી અને હસમુખો હતો કે તેની હાજરી અને તેનાં વચનોથી દુઃખીઆનું દુઃખ ઓછું થઈ જતું હતું. પરંતુ સામાન્ય રીતે સાધુઓની ઝુંપડીઓ નિરંતર શોકનાં સ્થળો જ બની રહેતાં. તેમની જીંદગી આંસુ અને કુસકાંથી અને ગાંડાતુર બની કલ્પનાએ ઉપજાવેલા પિશાચોની સાથે ધમપછાડાથી, ભરેલી રહેતી. અને આત્માનું અકલ્યાણ કરે એવા શત્રુઓની બીકને લીધે અને તેમના વેહેમે અત્યંત ભયંકર બનાવી મૂકેલા મોતના વિચારને લીધે તેમની જીંદગીનો દરેક કલાક ખારો ઝેર જેવો થઈ પડતો. શુદ્ધિ વિષયક પ્રવૃત્તિથી જે દિલાસો મળે છે તેનો આશ્રય કવચિત્ જ લેવાતો. સંત જેરોમ કહેતો કે સાધુનું કર્તવ્ય ઉપદેશ કરવાનું નથી, પણ રોવાનું છે, જે ભ્રમણાઓ ઇશ્વરના અનુગ્રહનાં મોટામાં મોટાં ચિહ્નો ગણાતાં હતાં તેમને વશ કેળવાએલું અને શિક્ષિત મન ધણું થોડું હતું; અને તપોવૃત્તિના આ પ્રવૃત્તિ-કાળમાં ઘણા વિદ્વાનો જો કે સાધુ થયા હતા, પણ શરૂઆતના સાધુઓનો ઘણો મોટો ભાગ અજ્ઞાન હતો અને રહેતો, એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાન કે વિદ્વાનને સારી વાત તેઓ ગણતા જ નહિ. સંત એન્ટની કે જે મઠ સંસ્થાનો ખરો સ્થાપનાર છે તેણે જ્યારે પોતે નાનો હતો ત્યારે ભણવાની ના પાડી હતી, કારણ કે તેથી બીજા છોકરાંઓના બહુ સમાગમમાં આવવાની તેને ધાર્મિક લાગી હતી. એક સાધુ ભાષા-શાસ્ત્રી તરીકે ઘણો પ્રસિદ્ધ હતો; પણ આ પાપના પ્રાયશ્ચિતની ખાતર ત્રીશ વર્ષ પર્યંત એણે મૌન-વ્રત લીધું હતું. આનો અણગમો તેમને વિદ્યા પ્રત્યે હતો.

આવા માણસોની આવી રહેણીમાં ચિત્તભ્રમનાં સઘળાં તરવો હતાં, અને ચમત્કાર અને દિવ્ય દર્શનો આવશ્યક રીતે તેમને વારંવાર થતાં, મૂળે જ તેઓ અજ્ઞાની અને વહેમી હતા; અને તેમાં વળી એવી ધાર્મિક દૃઢ શ્રદ્ધા તેમને હતી કે તેમના આત્માને ભ્રષ્ટ કરવા આસપાસ હવામાં પિશાચો સદા તૈયાર જ હોય છે. વળી તેઓ એમ પણ માનતા કે તેમની પ્રકૃતિથી દરેક વિકૃતિ અને કુદરતનો દરેક અવતરો બનાવ ભૂત પિશાચાદિ

કોઈ અદૃશ્ય શક્તિના બળે જ થાય છે; અને એકાંતવાસમાં રહી લાંબો વખત દેહને સંપ્ર કષ્ટ આપવાથી તેઓ ગાંડાતુર બની જતા. આવાં કારણોને લીધે તેમની જીંદગીમાં દૈવી ચમત્કાર અને પડ્યા અવશ્ય કરીને વારંવાર બનતા, અને પોતાના મગજની ભ્રાંતિ કલ્પનાઓને પ્રસક્ત વાસ્તવિકતા તેઓ માનતા. કબરના ભયંકર અંધારામાં, માટીની સાથે માટીરૂપે મળી જતાં મડદાંની વચ્ચે, આવો માણસ પોતાનું રહેણાણ રાખતો, અને દેહ-કષ્ટની રાત્રિના શાંત સમયે, ત્યારે જંગલનો પવન આ એકાંતવાસી કોટડીની આસપાસ જાણે ડુસકાં ભરતો હોય એવો લાગતો અને જંગલી જતાવરોની કીકીઆરીઓ તેના કાન ઉપર પડતી હતી, ત્યારે ધાસ્તી અને પશુવૃત્તિના અંકુર દૃશ્યરૂપે તેની સમક્ષ ભમવા લાગતા અને તેના આત્માને ભરખી જવા માટે વઢી મરતા પેલા પિશાયો વિચિત્ર નાટકો અને એષ્ટા કરના તેને જણાતા. કષ્ટ દેવાથી ક્ષીણ અને રોગી થયેલા શરીરને લીધે અત્યંત ઉચ્છેદાચ્છેદી કલ્પના બળે તેના મનમાં અનેક ભ્રાંતિઓ ઉપજવા લાગતી અને દ્રિષ્ટિઓ પૂર્વે અનુભવેલી વાતોની સ્મૃતિથી એવા અનેક પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત થતા. તેથી કરીને આ વ્રતધારીઓમાંથી કોઈક ત્યારે ધખધખતી રેતીમાં એકલો ઘૂંટણીએ પડ્યો હોય ત્યારે પોતાની જન્મ-ભૂમિનાં ઝાડના શીતળ ઝુંડ અને વિલાસજનક અને કામોદીપક બગીચા તેની દૃષ્ટિમાં આવી ખજાજનાં અને પોતાના યુવાનીકાળે બેઠેલી સુંદર અને મનોહર નાયિકાના તેની સમીપ નૃત્ય કરતી તેને જણાતી. આગળ ગાએલાં મધુર અને વિલાસી ગાયનો કવચિત્ તેને સાંભરી આવતાં અને ભૂતકાળનાં વિકારોથી તેનું હૃદય ખળભળી ઉઠતું. કવચિત્ પ્રાણુવાતક ખેલોનો આખો આખારો જ એવી રીતે તેની સન્મુખ આવીને ઉભો રહેતો. આમ તેની ભક્તિમાં ખલલ પહોંચતી અને સાધારણમાં સાધારણ બનાવ બનતો તો તેમાં પણ સેતાનનો હાથ છે એમ મનાતું. એક સાધુ મુસાફરી કરતાં કરતાં છેક થાકી ગયો હતો. એવે વખતે તેને વિચાર આવ્યો કે મધપ્રહાંતું તાજું મધ અત્યારે મળે તો કેવું મીઠું લાગે! તે જ વખતે તેની આંખો એક ટેકરા ઉપર પડી જ્યાં એક મધપ્રહો બાંહેધો હતો. કલ્પના

અને કુદરતના આ આકસ્મિક સંયોગમાં પિશાચે આપેલી લાલચ એને લાગી; તેથી તેને કંપારી આવી અને સ્વસ્તિકનું ચિહ્ન કરી ત્યાંથી તે નાસી છૂટ્યો. પરંતુ યુવાન પુરૂષોમાં લોહી ઉન્મત્ત હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની દશા બહુ કંગાળ થતી. જે તેઓ પરણીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા હોત તો તેમને સુખ અને શાંતિ મળત, પરંતુ જંગલની એકાંતવાસી જંગમીમાં તેમના જીવને શાંતિ વળી શકતી નહિ. સંતોની જીવનકથાઓમાં તેમના દુઃખ અને વેદનાનું તીવ્ર ચિત્ર આપેલું છે. પ્રેમના ચટકાનું જે પ્રિય આળાના મિલાપથી જ ઉતરે છે. પરંતુ આ યુવાન પુરૂષો જંગલમાં જઈ પોતાના દેહને વધારેને વધારે ત્રાસ આપે જતા; વેદનાને લીધે પોતાની જાતી કૂટતા; તેમની આંખમાં આંસુનો પ્રવાહ તો કદિ સૂકાતો જ નહિ; જે સુંદર સ્ત્રીના સમાગમને હળાહળ જેર જેવો તે માનતા તેના પળે પળે ખદલાતા અનેક આકાર નિરંતર તેમની કર્પનામાં ખડા થતા; અને તેને વિસ્મૃત કરવાના પ્રયત્ન પ્રયાસ કરવા જતાં તેની સ્મૃતિ અત્યંત સતેજ થઈ અસહ્ય થઈ પડતી. તેથી ધણીવાર આ યુવાનો દીવાના બની જતા. અને આપઘાત કરતા હતા. સંતોની જીવન-કથામાં એક ટેકાણે એવું વર્ણન આપેલું છે કે એક વખતે સંત પેકોમિયસ અને સંત પેલીમોન જંગલમાં વાત કરતા હતા ત્યાં ગાંડપણથી વ્યાકુળ બનેલા એહેરાવાળો એક યુવાન સાધુ તેમની રૂબરૂ ધસી આવ્યો અને હુસકાં ખાતો ખાતો ભાંગેલા સાદે પોતાના દુઃખની વાત કહેવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે એક સ્ત્રી એ તેના ભાંયરામાં આવી પોતાના હાવભાવથી એને ફસાવ્યો હતો, અને પછી જમીન ઉપર તેને અધમુઓ પડ્યો મૂકીને અમત્કારિક રીતે હવામાં તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ; અને પછી આ સંત શ્રાતાઓ પાસેથી એક કારમી ચીસ પાડીને તે સાધુ જતો રહ્યો. તેમની માન્યતા પ્રમાણે દુષ્ટ પિશાચથી પ્રેરાઈ તે સાધુ જંગલમાં દોડી ગયો, અને એક પાસેના ગામડામાં ગયો. અને ત્યાં જાહેર હમામખાનાની ઉઘાડી લટ્ટીમાં ફૂદકો મારી પડ્યો અને તેના અગ્નિમાં સાફ થઈ ગયો. તપોવૃત્તિમાં ધણા આગળ વધેલા બંધુઓમાં પણ મોહનો ઉથલો થયાની વિચિત્ર વાતો પણ કહેવામાં આવતી હતી.

એક સંત આ બાબતમાં ખાસ નમુનારૂપ ગણાતો હતો અને સાધુઓમાં અતિ સામાન્ય લક્ષણો જે જેવામાં આવે છે તે એણે પોતાનામાં પણ આવવા દીધાં હતાં. અર્થાત્ પોતાની બ્રહ્મચર્ય વૃત્તિનો તેને ગર્વ પણ થતો હતો. હવે એવું બન્યું કે એક દિવસ સાયંકાળે થાકથી લોથ જેવી બની ગયેલી એક સ્ત્રી તેના ભોંયરાના આરણે આવી અને જંગલી જનાવરો એને ફાટી ન ખાય એટલા માટે સંતની મઢીમાં એને આશરો આપવાની તે વિનંતિ કરવા લાગી. દુર્ભાગ્યે તેની વિનંતિ સંત સાહેબે સ્વીકારી. પછી પૂજ્ય બુદ્ધિનો દેખાવ કરી સંતની સેવા તે કરવા લાગી, અને છેવટે તે સંતના ઉપર પોતાનો હાથ મેલવાની એણે હિંમત કરી. આ સ્પર્શથી સંતનું શરીર કંપિત થઈ ગયું, અને લાંબાકાળથી વિસ્મૃત થયેલો અને સ્પર્શરહેલો કામવિકાર જોસથી જાગ્રત થયો. પ્રયત્ન પ્રેમના ઉભરામાં છાતી સરસી તે સ્ત્રીને ચાંપવાનો એણે યત્ન કર્યો, પણ તે સ્ત્રી તેની દૃષ્ટિથી લોપ થઈ ગઈ, અને તેના પતનથી પિશાચોનો સમૂહ એકસામટો હસવા લાગ્યો. પરંતુ આ જાતનું છેવટ પરિણામ જે આવ્યું તે પણ જાણવા જેવું છે. આપણે ધારીએ કે પ્રમાણે પછી આ સાધુ પ્રાયશ્ચિત્તની સજા અને પ્રાર્થનાઓથી પોતાની વિશુદ્ધિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો નહિ. તપોશ્વરની આશાઓ અને વૃત્તિઓનો મોહ હવે તેને બિલકુલ રહ્યો નહિ. તેના સ્વપ્નવત્ અનુભવમાં માયારૂપ જે સુંદર સ્ત્રી માત્ર તેને ફસાવવા તેની આગળ આવી હતી તેથી તેના હૃદય ઉપર એક નવીન જાતનો પ્રકાશ પડ્યો, તેથી જંગલમાંથી એ નાસી ગયો, પાછો સંસારમાં પડ્યો; સાધુઓનો સંબંધ માત્ર એણે અળગો કર્યો; અને એ નવીન પ્રકાશને પગલે ચાલી નરકના મ્હોંમાં એ જાણી નેહને ગયો. આમ ભ્રમણામાં પણ પ્રેમનો અનુભવ થતાં સાધુ સંસારી બન્યાના દાખલા પણ અપાતા હતા.

સ્ત્રીઓના સંસર્ગનો ત્રાસ આ પ્રમાણે તપધારીઓને અત્યંત હતો, અને આવી કથાઓથી તે વધતો હતો. કોઈ પણ જાતનો સંબંધ સ્ત્રીઓની સાથે રાખવો જ નહિ એવો તેમનો આગ્રહ હતો. પરંતુ આવો આગ્રહ કેટલીક વખત પાળવામાં કઠણ થઈ પડતો. અત્યંત સખ્ત તપધારીઓ

પ્રત્યે સ્ત્રીઓ અતિ ગંભીર માનની નજરથી જોતી, અને પરાણે પણ પોતા પ્રત્યે તેમનું લક્ષ્ય ખેંચવાનો અવિરમ યત્ન તેઓ કરતી. કેટલીક તો આ આખતમાં ખાસ રીતે લાઘ્યશાળી થઇ હતી. સંત મેલેનિયા કે જેણે પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ સાધુઓમાં વાપરી નાખ્યો હતો તેણે ચોથા સૈકાના આખર ભાગની લગભગ, ઇતિહાસકાર રૂફિનસીની સાથે સીરિઆ અને મીસરના આશ્રમોમાં લાંબી જાત્રા કરી હતી. પણ ઘણા સાધુઓનો એવો નિયમ હતો કે કોઇ પણ સ્ત્રીનું મ્હોં કદિ જોવું નહિ, અને જે સાધુ આ વ્રત વધારે વર્ષ પાળી શકતો તે વધારે પવિત્ર ગણાતો. સંત ખેસિલ અત્યંત જરૂરીઆતના પ્રસંગે જ સ્ત્રીઓની સાથે ભાષણ કરતો. સંત જોને અડતાળીશ વર્ષ પર્યંત સ્ત્રીનું મ્હોં જોયું નહોતું. એક મોટી પદવીના માણસની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને આ સંત જૉન પાસે મોકલી કહેવરાવ્યું કે મેહેરબાની કરી તેના દર્શને તેને આવવા દેવી, નહિ તો તેનું મૃત્યુ થશે. છેવટે સંતે કહ્યું કે તે જ્યારે પોતાની પથારીમાં સૂતી હશે ત્યારે પોતે જ તેની મુલાકાતે તેને ઘેર આવશે. આ વિચિત્ર સંદેશો તે ધણીએ પોતાની સ્ત્રીને કહ્યો, અને તે રાત્રીએ સ્વપ્નામાં તે સ્ત્રી તે સંતને મળી. સંત આર સેનિયાનાં દર્શન કરવા અને પોતાને માટે તેની પાસે પ્રાર્થના કરાવવા શેમની એક યુવાન બાળાએ ઇટાલીથી અલેક્ઝાંડ્રિયાની જાત્રા કરી. જ્યારે સંતે તેને ઇપકો આપવા માંડ્યો ત્યારે ધ્રુજતી ધ્રુજતી તે બાળાએ આંખમાં આંસુ લાવી પોતાને યાદ કરવાની અને પોતાને માટે પ્રાર્થના કરવાની—આટલી તેની વિનંતિ સ્વીકારવાની તેને અરજ કરી—આ સાંભળીને છેડાઇ ગએલા સંતે કહ્યું: “તને યાદ કરવી ! મારી જીંદગીની પ્રાર્થના જ એ થશે કે તને ભૂલી જવી !” અલેક્ઝાંડ્રિયાના મુખ્ય ધર્મગુરુએ તેને આશ્વાસન આપી કહ્યું, કે જો પિશાચો સ્ત્રીઓ દ્વારા સામાન્ય રીતે સંતોને ફસાવે છે, પણ તે સાધુ જો કે તેનું મુખ વસરી જવાનો પ્રયત્ન કરશે તથાપિ તેના આત્માને માટે પ્રાર્થના તે કરશે એ બાબતનો એને સંશય નથી. કેટલીક વખત સ્ત્રીઓનો આ ઉત્સાહ અન્ય અને વધારે વિચિત્રાણુ રૂપ ધારણ કરતો, અને પુરુષનો પોશાક પહેરી પોતે જ તપધારીની

છંદગી ગૂઝરતી. સંત પેલેજ્યા પ્રથમ એન્ડોઓક શેહેરમાં નાટકમાં સ્ત્રી-એલાડી હતી; તે રૂપમાં ધણી સુંદર હતી, અને પુરૂષને મુગ્ધ કરે એવા હાવભાવ કરવામાં બહુ કુશળ હતી. તે જ્યારે વટલી ખિસ્ત થઈ, ત્યારે ધર્મગુરૂઓ તેને માટે પ્રાયશ્ચિત કરાવી એક મોટી ઉમરની પવિત્ર અને ભક્તિમાન કુમારિકાની સોબતમાં એને રાખી. પરંતુ તેથી વધારે સખત જીવન જીવવાની ઈચ્છાથી ત્યાંથી એ નાશી ગઈ; અને પુરૂષનો પોશાક પેહેરી અન્ય સાધુઓમાં ભળી ગઈ; અને એવી કુશળતાથી પોતાનો આ વેશ એણે જાળવી રાખ્યો કે તેની કીર્તિ ધણી ફેલાઈ, અને મુઆ પછી જ સંતોને ખબર પડી કે તે સ્ત્રી હતી.

આ સાધુઓ કેવી છંદગી ગૂઝરતા હતા તે આપણે જોયું. હવે આ છંદગી અને તેણે ઉપજાવેલા સાહિત્યથી ખિસ્તઓના નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુ અને આચરણ ઉપર શી અસર થઈ તે આપણે જોઈએ. પ્રથમ પ્રેમ, દયા અને પરોપકારને ખિસ્ત ધર્મગુરૂઓના લેખોમાં અગ્રસ્થાન આપેલું જોવામાં આવે છે. તે વાત હવે બદલાઈ ગઈ; અને ચોથા અને પાંચમા સૈકામાં ધાર્મિક સદાચારનું શિરોસ્થાન બ્રહ્મચર્યને અપાવા લાગ્યું. અને આ બ્રહ્મચર્ય એટલે પરણેતર છંદગીનું નિષ્કલંક જીવન અથવા દાંપત્ય-ધર્મનું યથાર્થ પાલન-એમ નહિ, પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં વિષયેચ્છાનું જે તત્ત્વ વાસ્તવિક છે, તેના કેવળ ઉચ્છેદ કરવો તે-લગ્ન કરવાની વાત તો એક કોરે રહી, પણ સ્ત્રીના સામું પણ જોવું નહિ, અને વિલાસની વૃત્તિ અંતરમાં ઉઠે તો તેને ગમે તેમ કરીને દબાવી દેવી અને તે અર્થે દેહ-દમન કરવું એ નૈતિક દૃષ્ટિ-બિંદુ સંત જીવનનું હતું. આમાંથી કેટલાંક અગત્યનાં પરિણામ આવ્યાં છે.

પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે ધીમે ધીમે ઘણું વિપાદમય રૂપ ધર્મે ધારણ કરવા માંડ્યું. વિષય-વૃત્તિનો પ્રવેશ આપણા સ્વભાવના સ્વરૂપમાં જ છે; તેથી તેને કેવળ નિર્મૂળ કરી નાખવી એ આપણા સ્વભાવના નિયમની ખાસ વિરૂદ્ધ છે; છતાં એ સ્થિતિએ પહોંચવાનો સંત-જીવનનો

ઉદ્દેશ હતો. જન-સ્વભાવની ભ્રષ્ટતા, અને આસ કરીને કામાસક્તિની શારીરિક ભ્રષ્ટતાની સામે એટલી બધી પ્રમળ લાગણી થઈ હતી કે લાગણીની તેવી પ્રમળતા, અસહ્ય, ક્રોધ કે ક્રૂરતા જેવા ક્ષણિક અને ક્વચિત્ દૃશ્ય થતા દુરાચારોમાં રોકાઈ રહેલા નીતિવેત્તાઓ કદિ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત નહિ. તપો-વૃત્તિની નજરમાં પ્રમળ કામાસક્તિઓ ભ્રષ્ટ ગણાતી જ હતી; પરંતુ કાંઈક વિલાસી અને લાડથેલું જીવન કે જેમાં સ્પષ્ટ અનિષ્ટતા કાંઈ હોતી નથી, જેમાં ચારિત્ર્યને નષ્ટ કરવાનું વલણ હોય છે તે પણ તપોવૃત્તિના દૃષ્ટિબિંદુથી કેવળ વિરુદ્ધ જ હતું, કારણકે તેવું જીવન પણ પરિણામે પશુવૃત્તિને જ દઢ કરે છે. તેથી થયું એમ કે જન-સ્વભાવ જાતે જ ભ્રષ્ટ છે અને દરેક જાતના સુખ ચેતનાં દુરાચાર છે એવું તીવ્ર-ભાન લોકોને થવા લાગ્યું. કુંવારી જાંદગીમાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર છે એવી માન્યતામાંથી આ પરિણામ આવ્યું. તેથી ગ્રીક-જીવનમાં જે શાંતિ, આનંદ અને ખુશમીજન આપણે જોઈએ છીએ તે સંત જીવનમાં રહ્યાં નહિ.

બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે કામ ક્રોધાદિ પદ વિકારોની સામે નિરંતર થવાનું હોવાથી પુરુષાર્થવાદ અકુ આગળ આવ્યો, અને માણસ ધારે તે કરી શકે એવી માન્યતા લોકોમાં દઢ થતી ગઈ. કેથોલિક સંપ્રદાયે મનુષ્યની ઇચ્છા-વૃત્તિ (will) સ્વતંત્ર છે એ વાતની હમેશાં જોસ-ભેર તરફેણ કરી છે; પરંતુ તપોવૃત્તિમાં આપણી ઇચ્છા વૃત્તિ અને આપણી ઇચ્છાઓ (desires) વચ્ચેના નૈતિક વિરોધનું તીવ્ર અને સ્પષ્ટ ભાન જેવું થાય છે તેવું અન્ય પ્રકારે ઘણું કરીને થતું નથી, અને એ ભાનની સત્યતા ઉપર નૈતિક સ્વતંત્રતાનો બધો આધાર અંતે રહેલો છે. વળી તપો-વૃત્તિનું એક બીજું પરિણામ પણ આવેલું જણાય છે, જેનું અરાબર-ચોક્કસ જ્ઞાન કરવું મુશ્કેલ છે. જેને આપણે બળવાન પશુની પ્રકૃતિ કહીએ છીએ, અર્થાત્ જે પ્રકૃતિમાં વિકારની કૃતિ બળવાન છતાં તંદુરસ્ત હોય છે, તે પ્રકૃતિની સાથે કેટલાક સદૃશ્યો સ્વભાવિક રીતે જોડાએલા આપણને લાગે છે. જેવા કે ખુશમીજન, નિષ્કપટતા, ઔદાર્ય, ઉત્સાહ,

આનંદ અને ધૈર્ય, અત્યંત દેહ કષ્ટને લીધે જેમનાં શરીર અત્યંત જીર્ણ થઈ ગયાં હોય છે તેમનામાં આ ગુણો કવચિત્ જ માલમ પડે છે. કેથોલિક ધર્મ કુંવારી જીવંતીને સર્વોત્તમ માનતો હોવાથી આ સદ્ગુણોને તે સંપ્રદાય નીતિના ક્રમમાં ઘણું નીચું સ્થાન આપે છે. પરંતુ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિના દૃઢ વલણને લીધે તે ગુણો હવે ઉંચા ગણાવા લાગ્યા છે.

શરીર-સંપત્તિ ઉપર નીતિનો કેવો અને કેટલો આધાર છે તે વિષે નિશ્ચયપૂર્વક આપણે કાંઈ કહી શકીએ તેમ નથી. જૂદા જૂદા નૈતિક ગુણોને માટે શરીરની પૂર્વવર્તી દશા કેવી કેવી જોઈએ તે સંબંધી આપણું જ્ઞાન એટલું બધું ઓછું છે કે તેમાં વિશ્વાસપૂર્વક કથન કરવું મુશ્કેલ છે; તથાપિ અમુક સદાચાર કે અમુક દુરાચાર શરીરની અમુક દશામાં આપણે જોઈએ છીએ તો ખરા. પરંતુ તેમની વચ્ચે કાર્યકારણ ભાવનો સંબંધ છે કે કેમ ? અને છે તો કેવા પ્રકારનો ! એ વાત આપણે સમજી શકતા નથી. પરંતુ તપોવૃત્તિએ ઉપજવેલી અમુક પ્રકારની શારીરિક પ્રવૃત્તિમાંથી નીપજતા પરિણામો વિષે આપણે ગમે તે મત બાંધીએ, તથાપિ જીવનની જે દશાનો ઉપદેશ તપોવૃત્તિ આપતી તે દશામાંથી ઉપસ્થિત થતાં પરિણામો વિષે તો વિવાદ હોઈ જ શકે નહિ. સંતના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જ સંન્યાસ હતો; અને સંન્યાસીને કુટુંબની જંગળ માત્ર છોડી દેવાની હોવાથી, કૌટુંબિક સદાચાર ઉપર તપોવૃત્તિ બેશક દુપણ ચડાવે છે.

કુટુંબ અને સંસાર પ્રત્યે સંતોને કેટલો તિરસ્કાર હતો, અને તેથી પોતાના નિકટ સંબંધીઓની સાથે હૃદયની કેટલી બધી કઠિનતા અને કેટલા બધા અનુપકારથી તેઓ વર્તતા હતા તે તેમની જીવનકથામાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. ભૂતકાળના આ વેરાગીઓને વખાણનારાઓ આવી બાબતોને સામાન્ય રીતે અંધારામાં રાખે છે. જે માતાએ એને જન્મ આપ્યો હોય છે તેનું હૃદય પોતાના અનુપકારથી ભગ્ન કરી તેને રોતી કરવી, જે પત્ની તેને પૂજતી હોય છે તેને ભોળવીને કાયમને માટે છોડી કરવી, છોકરાને નિરાધાર અને લિખારી બનાવી સંસારમાં રજગતા કરી

મૂકવાં, આ બધું એના ઇશ્વરને પ્રિય છે એમ એ સંન્યાસી તપધારી ધારતો, અને પોતાના આત્માનું શ્રેય કરવાની તેની ફરજ છે એમ એ માનતો. કુટુંબમાં રહીને કૌટુંબિક વિશુદ્ધ કર્તવ્યો કરતાં એની લક્ષિમાં ખલલ પહોંચી જતી. ઇનેશિયસ સંન્યાસી થયો અને લાંબાં સમય પછી ન્યારે એના આપના અને માનપત્રો આવવા લાગ્યા ત્યારે વહાલાંની સ્મૃતિથી તેના ચિત્તની શાંતિમાં કદાચ વિક્ષેપ આવે એવી ધાસ્તીથી વગર વાંચ્યે જ એ પત્રો તે બાળી દેતો. પોતાનો એકનો એક છોકરો જે આઠ વર્ષનો નાનો બાળક હતો તેને સાથે લઇને અને પોતાની સઘળી માલ-મિલ્કતનો ત્યાગ કરીને એક માણસ મઠમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા ગયો. સાધુઓએ એને મઠમાં દાખલ કર્યો, અને તેના હૃદયને કળવવામાં પ્રવૃત્ત થયા. “ પોતે ધનવાન હતો એ વાત તો એ ક્યારનો ભૂલી ગયો હતો. પણ પોતે પિતા હતો એ વાત ભૂલી જતાં હવે તેને શીખવવી જોઇએ. ” તેના નાના બાળકને તેનાથી વિખુટો પાડવામાં આવ્યો; ગંદા ચીથરાં તેને પેહેરવા આપ્યાં; તેને મારતા, ફૂટતા, અને અનેક પ્રકારે જાણી જોઇને તેને બહુ દુઃખ દેતા. પિતાની સમક્ષ પુત્રને આ બધું કષ્ટ આપવામાં આવતું હતું; અને દુઃખથી તવાઇ જતા, એક વખત જે એહેરો આનંદ થી હસમુખો લાગતો હતો તે હવે નિરંતર આંસુથી છવાઈ રહેતો અને દુઃખથી ડૂસકાં ભરતો. એવો પોતાના પુત્રનો મ્લାନ એહેરો દિવસે દિવસે જોયા કરવાની પિતાને ફરજ પડતી. તથાપિ ઇસુખ્રિસ્તના પ્રેમની ખાતર અને આજ્ઞાધીનતાના સદાયારને લઇને પિતાનું હૃદય કઠિન રહેતું હતું અને તેને પોતાના પુત્રની પણ દયા આવતી નહિ. પોતાની દીનતા અને સદાયારની સંપૂર્ણતાને માટે જ તેને કાળજી હતી. છેવટે મહાધિપતિએ એ છોકરાને લઇ નદીમાં ફેંકી દેવાનું એને કહ્યું. કાંઈ પણ દુઃખ કે દિલને કળમળાવ્યા વિના આ આજ્ઞાનું પાલન કરવા તે ચાલ્યો, અને છેવટની ધડીએ જ સાધુઓ વચમાં પડ્યા અને નદીને કાંઠે તે બાળકને બચાવ્યું. આ માણસ અંતે મોટો સંત ગણાયો હતો. થીજ્જનો એક રહેવાસી એક મહાધિપતિ ખાસે ગયો અને પોતાને સાધુ કરવાની એણે માગણી કરી.

મહાધિપતિએ પૂછ્યું. “ તારે કોઇ સચું છે ? ” “ એક દીકરો છે :— એવો જવાબ તે માણસે આપ્યો. વૃદ્ધ મહાધિપતિએ ઉત્તર વાળ્યો: “ તે છોકરાને લઇ નદીમાં નાખી આવ; પછી તારાથી સાધુ થવાય. ” આ આજ્ઞાનું પાલન કરવા પિતા ત્વરાથી ચાલ્યો, પણ અંતે માણસ મોકલી મહાધિપતિએ તે છોકરાને ખચાવ્યો.

એનો એ જ પાઠ કેટલીક વખત ચમત્કાર દ્વારા શીખવાતો. એક માણસ પોતાનાં ત્રણ છોકરાંનો ત્યાગ કરી સાધુ થઇ ગયો. ત્રણ વર્ષ પછી આ છોકરાંને પણ મઠમાં લાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો, પણ ઘેર જઈને જોતાં તેને માલુમ પડ્યું કે એ મોટાં તો ક્યારનાં મરી ગયાં હતાં. તેથી ત્રીજું જે છેક નાનું બાળક હતું તેને પોતાના હાથમાં લઇ એ પોતાના મહાધિપતિ પાસે આવ્યો. મહાધિપતિએ તેના લણી જોઇ પૂછ્યું. “ આ બાળક ઉપર તારો પ્રેમ છે ? ” પિતાએ જવાબ આપ્યો: ‘ હા. ’ મહાધિપતિએ ફરીને પૂછ્યું: “ તેના ઉપર તારો ધણો પ્રેમ છે ? ” પિતાએ તેજ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. મહાધિપતિએ કહ્યું: ત્યારે એ બાળકને લઇ પેલા બળતા અગ્નિમાં નાખ. ” ગુરૂની આજ્ઞા માથે ચડાવી બાપે તો બાળકને અગ્નિમાં નાખ્યું. પરંતુ બાળકને કાંઇ ઈજા થઇ નહિ. પણ વિશેષે કરીને સ્ત્રી-સંબંધીઓની સાથે તેમની વર્તણૂકમાં સંતોના દિલની કઠોરતા ખાસ જણાઇ આવતી હતી. સ્ત્રીઓ પરત્વે આ સાધુ કિંવા સન્યાસીનો ઉદ્દેશ કૌટુંબિક લાગણીઓને નષ્ટપ્રાય કરવાનો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓની હાજરીથી ઉપજતા જોખમમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો ઉદ્દેશ પણ હતો. સંત-વિશુદ્ધિનું સુંદર પુષ્પ માતા કે બેહેનના મુખને જોવાથી પણ વખતે વણસી જાય તો એની બીતિ તેમને રહેતી. જ્યારે મહાધિપતિ સિસૌઝ ધણો વૃદ્ધ, નબળો અને અપંગ થયો ત્યારે જંગલ છોડી કોઇ વસ્તીવાળા ભાગમાં જઈ રહેવા માટે એના શિષ્યો એને સમજાવવા લાગ્યા. સીસૌઝે કહ્યું: “ હું જાઉં તો ખરો, પણ ત્યાં સ્ત્રીનું મુખ જોવાનું જોખમ અને અશાંતિ મને પ્રાપ્ત ન થાય તેની ખાત્રી આપો. ” અલખત આવી જાતના માણસને માટે તો જંગલ જ લાયક હતું, અને તેથી તે ત્યાં જ

શાંતિમાં મુઓ. આમ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની ધાસ્તી સાધુઓને લાગતી. પોતાની જનેતાને અડકતાં પણ તેઓ બીતા. એક સાધુ પોતાની માતા સાથે મુસાફરી કરતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં એક નદી આવી, અને આ નદીને પૂલ નહોતો. તેથી માતાને હાથે પકડી તેને નદી ઉતારવાની સાધુને જરૂર જણાઇ. હવે સાધુ પોતાના હાથે ચીપી ચીપીને કપડાં વીંટવા લાગ્યો. માતા ચકિત થઇ અને તેમ કરવાનું એણે એને કારણ પૂછ્યું. સાધુ દીકરાએ જવાબ આપ્યો. “ દુર્ભાગ્યે જો એનો સ્પર્શ એને થઇ જાય તો એની પ્રકૃતિની સ્વસ્થતામાં ભંગ પડે. માટે તે એમ કરતો હતો. કેલેમાના સંત જોનની બહેનનું હેત ભાઇ ઉપર ધણું હતું; અને પોતાના મૃત્યુ પેહેલાં એક વાર ફરીને તેનું મ્હોં જોવા તે બહુ ઉત્કંઠિત થઇ, પણ સંત સાહેબ તેના કાલાવાલા ધ્યાનમાં લેતા નહિ. ત્યારે બહેને લખ્યું કે પોતે જ જંગલમાં ભાઇની જાત્રાએ આવશે. ત્યારે મુંઝાઇને આ સંતે તેને લખ્યું કે એ પોતે જ તેની પાસે આવશે. પછી વેશ પાલટીને બહેનને તે મળ્યો; અને બહેને તેને પાણીનું પ્યાલું પાચું પણ ભાઇને ઓળખ્યો નહિ. ભાઇએ પણ પોતાની જાણ કરી નહિ, અને પાછો જંગલમાં એ ચાલ્યો આવ્યો. આણી તરફ બહેને ભાઇને કપકાના પત્રો લખવા માંડ્યા કે હજી સુધી એણે પોતાનું વચન પાળ્યું નહોતું. ભાઇએ લખ્યું: હું જરૂર તમને મુલાકાત આપી ગયો છું, પણ ઈસુ ખ્રિસ્તની કૃપાએ કરીને તમે મને ઓળખ્યો નહિ. અને હવે હું કદિ મળવાનો નથી.” સંત થિયોડોરસની માતા ધર્મ-ગુરૂઓના લલામણુ પત્રો લઇ પોતાના દીકરાને મળવા આવી. પણ દીકરાએ પોતાના મહાધિપતિ સંત પેટ્રામિયસને વિનવી વિનવીને પોતાની માતાને નહિ મળવાની રજા માગી. ગરીબ માતા પોતાની દીકરી કે જેણે એવા જ ઉદ્દેશથી એવી મુસાફરી કરી ત્યાં આવી - હતી તેની સાથે મક્કા અન્ય ભાગમાં જઇને રહી અને આ સંત સાહેબ મા બહેનને પણ મળ્યો નહિ. સંત મારકસની માતાએ મહાધિપતિને કાલાવાલા કરી સમજાવતાં મહાધિપતિએ સંતને હુકમ કર્યો કે તેણે માતાને મળવા બહાર જવું. ન જાયતો આજીવીનતાનો ભંગ થાય, અને જાય તો માતાનું

મ્હોં જોવાનું પાપ બહારવું પડે. આ ધર્મ સંકટ માથે આવી પડતાં સંતે તેમાંથી જીટવાની ચતુરચુકિત રચી. વેશ પાલટીને અને પોતાની આંખો બંધ રાખીને માતાની પાસે એ ગયો. માતાએ પોતાના દીકરાને ઓળખ્યો નહિ; અને દીકરાએ પોતાની માતાને જોઈ નહિ. એવી જ રીતે સંત પાચરની બહેને પોતાના ભાઇને રૂબરૂ થવાની આજ્ઞા મેળવી. આજ્ઞાનો અમલ થયો, પણ સંત સાહેબે નિશ્ચયપૂર્વક મુલાકાત દરમ્યાન પોતાની આંખો ઉઘાડી નહિ. સંત પીમેન અને તેના છ ભાઇઓએ તપોભવનની પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાની માતાને તજ દીધી હતી. પરંતુ દીકરાના અનુપકારથી માતાનો પ્રેમ કવચિત્ જ મટી જાય છે, અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થાની નખળાઇથી વાંકી વળી ગયેલી આ બુઢી સ્ત્રી પોતાનાં વહાલાં છોકરાંઓના મુખનું એકવાર ફરીથી દર્શન કરવા મીસરના જંગલમાં ગઇ. પોતાની મઢીમાંથી દેવળમાં જવા માટે બહાર નીકળી આવતા પોતાના દીકરાઓને એણે દૂરથી જોયા, પણ તુરત જ આ દીકરાઓ પાછા પોતાની મઢીમાં ભરાઇ ગયા, અને લથડીઆં ખાતી માતા મઢીએ પહોંચે તે પેહેલાં તે એક જણે આવી મઢીનાં આરણાં વાસી દીધાં. તેથી રોતી કળકળતી તે બહાર જ પડી રહી. પછી સંત પીમેન આરણા પાસે આવ્યો, પણ આરણું ઉઘાડ્યા વિના કહેવા લાગ્યો:—

“વૃદ્ધ છતાં તું આવી બુમો પાડી શા માટે વિલાપ કરે છે?” માતાએ દીકરાનો સાદ ઓળખ્યો અને કહ્યું “દીકરાઓ, હું તમારું મ્હોં જોવા આવી છું. હું તમારું મ્હોં જોઉં તેથી તમને શું તુકસાન થવાનું છે? હું તમારી મા નથી? મેં તમને ધવરાવ્યા નથી? હવે હું ધરડી થઇ છું અને મારા શરીર ઉપર કરચલીઓ વળી ગઇ છે. તમારો સાદ સાંભળીને મારા હૃદયને દુઃખ થાય છે.” છતાં સંત ભાઇઓએ આરણું ખોલવાની ના કહી. અમારું મોત થયા પછી અમને જો જો એવું કઠોર વચન તેમણે પોતાની જનેતાને કહ્યું. આ ચરિત લખનાર કહે છે કે માતા અંતે આવી આશાથી સંતોષ પામી ત્યાંથી જતી રહી. આવા અનેક હૃદયદ્રાવક પ્રસંગો અનતા, પરંતુ સાધુઓ નિષ્કુર જ રહેતા. બીજી બાબતોની પેઠે આ બાબત

માં પણ સંત સિમિયન સ્ટાઈલાઈટસનું ચરિત ચડી જાય છે. તેના માઆપ-
નો પ્રેમ તેના ઉપર ઘણો જ હતો, અને તેનું જીવન ચરિત લખનાર
કહે છે કે સંત થવા માટે ઘેરથી તે નાસી ગયો તેના શોકથી તેનો આપ
મૃત્યુ પામ્યો. પરંતુ તેની દુઃખણી મા જીવતી રહી હતી. સત્તાવીશ વર્ષ પછી
તપથી આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધ થઈ પડેલા પોતાના પુત્રના રહેઠાણની
તેની માને ખબર પડી, અને તેને મળવા આતુર બની તે ત્યાં ગઈ. પરંતુ
તેનો સઘળો પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો. કાઈ સ્ત્રીને એના રહેઠાણમાં પેસવા
દેવામાં આવતી નહિ અને પોતાનું મ્હો જોવાની પણ એણે એને ના
પાડી. રોઈ કકળાને તેણે મેણું માર્યું; પણ વ્યર્થ, તેણે કહ્યું “ મારા દીકરા,
શા માટે તેં આમ કર્યું છે? ગર્ભમાં મેં તારો ભાર વેઠ્યો, અને તેં મારા
જીવને શોકથી છિન્ન લિન્ન કરી નાખ્યો, મેં તને ધવરાવી મોટા કર્યો,
તેં આંસુથી મારી આંખો ભરી દીધી છે. મેં તને વહાલનાં ચુંબન આપ્યાં
હતાં, તેં ભગ્ન હૃદયની વેદના મને આપી છે. તારે માટે મેં જે જે કર્યું
અને ભોગવ્યું છે, તે બધાનો બદલો અત્યંત કુર તેં મને આપ્યો છે. ”
છેવટે સંતે કહેવરાવ્યું કે તેનું મુખ જોવાનો પ્રસંગ હમણાંજ એને આ-
વશે. ત્રણ દિવસ સુધી તે રોઈ, કકળા અને કંઈ કંઈ કાલાવાલા કર્યાં,
પણ વ્યર્થ, છેવટે વૃદ્ધાવસ્થા, શોક, અને ભૂખથી તે જમીન ઉપર ઢળી
પડી અને દીકરાની મઠીને ખારણે છેવટનો નિશ્વાસ નાખીને મૃત્યુ પામી.
ત્યારે સંત સાહેબ પોતાના અનુયાયીઓને લઈ બહાર આવ્યા. પોતે મારી
નાખેલી માતાના શબ ઉપર એતે લકિતના કાંઈક આંસુ પાડી તેના
આત્માની શાંતિ અર્થે પ્રાર્થના કરી. કદાચ માત્ર કલ્પનાનો ખેલ હશે, કદાચ
માતાના ખોળીઆમાંથી પ્રાણ પૂરે જ પૂરો ગયો નહિ હોય, કદાચ એ વાત
જોડી કાઢેલી હશે; પરંતુ ઢળી પડેલા શરીરમાં કાંઈક સંચાર થયો, જેને
ચમત્કાર માનવામાં આવ્યો છે. સંત સાહેબે ફરીને પ્રાર્થના કરી, અને
પછી વખાણ કરતા પોતાના સેવકોની સાથે માનો વધ કરનાર આ સંત-
ગુફામાં જઈ લકિત કરવા લાગ્યો.

તપોવૃત્તિના સમયમાં નીતિના કેવા વિચાર ઉભા થયા હતા તે આવી

કથાઓથી જાણાઇ આવે છે. આવી વિરક્ત દશાને મુખ્ય મુખ્ય ધર્મગુરુઓ અને લેખકો તે સમયમાં ઉત્તેજન આપતા, અને સંસારના ત્યાગ અને કૌટુંબિક લાગણીઓના મારણને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કર્તવ્ય ગણવાનું તેઓ કહેતા. થોડા ઘણા અંકુશ પણ તેમણે બેશક મૂક્યા હતા, પણ તે નિર્જીવ હતા. પતિપત્ની એકબીજાનો ત્યાગ કરવા સ્વતંત્ર છે કે કેમ ? એ વાતનો વિચાર આપણે પછી કર્યું. પરંતુ માઆપો જે પોતાનાં બાળકોને તેમની મરજી વિના મઠમાં મૂકી આવે તો મોટા થતાં તેમને સંસારમાં પાછા આવવાની રજા મળતી. પરંતુ ઈ. સ. ૬૩૩ માં ટાલેડાની યોથી ધર્મ-સભાએ તેમની આ સ્વતંત્રતા પ્રથમ જ લઈ લીધી. અને સન્યાસી થવા દીકરો આપની સામે થાય તો ખ્રિસ્તિયદ્ધો એ વાતની પ્રશંસા કરતા. જરિટનિયને કાયદો કર્યો કે દીકરાને મઠમાં રહેવું હોય તો માઆપથી અટકાયત થાય નહિ અને તેમની પરવાનગી વિના સાધુ થયો હોય તો તેને વારસામાંથી ખાતલ કરવાની તેમને સત્તા નથી. તેથી સાધુઓ ઉપદેશ કરી દીકરાને દોરી જતા હતા. એક પિતાએ પોતાના યુવાન પુત્રને લશ્કરી નોકરીમાં ગોઠવવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, પણ તેને લલચાવીને મઠમાં લઈ જવામાં આવ્યો હતો એ વાતનું વર્ણન સંત ક્રિસોસ્તમ ઘણા ઉત્સાહથી કરે છે, સંત અંબ્રોઝનું વક્તૃત્વ એવું તો મોહક ગણાતું હતું કે તેના આકર્ષણથી રક્ષણ કરવા માતાઓ પોતાની દીકરીઓને ઘરમાં પૂરી રાખતી. પ્રેમાળ માઆપોની સ્થિતિ તે સમયે અત્યંત દુઃખદ હતી. સંત ક્રિસોસ્તમની માતા કે જેણે દીકરાને ખ્રિસ્તિ યનાવવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો તે માતા જ્યારે દીકરો સાધુ થવા તૈયાર થયો ત્યારે દીન બની તેને વિનવવા લાગી કે જંગલમાં નાસી જવાનું એને કર્તવ્ય લાગતું હોય તોપણ એના મૃત્યુ પર્યંત એ વાત એણે મુક્તવી રાખવી. સંત અંબ્રોઝનો ઉપદેશ હતો કે માઆપની રજા લઈ જે સન્યાસી થાય તે ઉત્તમ; પણ તેમની રજા લીધા વિના જે સન્યાસી થાય તે વળી વધારે ઉત્તમ; અને માઆપો જે શિક્ષા કરી શકે તેના કરતાં તપોવૃત્તિનાં સુખ ધણું વધારે હતાં એની દલીલ તે કરતો હતો. જે માઆપો પોતાનાં છોકરાંને જંગલમાં જતાં અટકાવે તેની નિંદા પાઠરી

વર્ગ જરિનિયનના કાયદા પેહેલાં પણ બહુ કરતો. સંત ક્રિસોસ્તમ કહેતો કે એવાં માથાપો અવશ્ય નરકના અધિકારી જ થતાં. સંત અંબ્રોઝ કહેતો કે કદાચ આ દુનિયામાં પણ તેમને સજા થયા વિના રહેતી નહિ. એ કહે છે કે એક છોકરીએ મઠમાં જઈ સાધ્વી થવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તેનાં સગાં સંબંધીઓ તેને સમજાવવા લાગ્યાં. તેમાંથી એક જણે એને કહ્યું કે જો એનો બાપ અત્યારે જીવતો રહ્યો હોત તો તેને આમ કુંવારીએ રાખત કે કેમ ? તે બાપતનો એણે વિચાર કરવો ઘટે છે. છોકરીએ થંડે પેટે જવાબ આપ્યો કે આવે વખતે મને એ અટકાયત ન કરે એટલા માટે જ કદાચ તેનું મૃત્યુ થયું હશે. તેનું આ વચન દેવ વાણીરૂપ થઈ પડ્યું, કારણ કે તુરંતજ થોડા વખતમાં એવો અવિચારી પ્રશ્ન પૂછનાર મરી ગયો; અને તેનાં અન્ય સગાં ઉલટાં તેને સાધ્વી થવાનું સમજાવવા લાગ્યાં. એ સેલા નામની છોકરી આર વર્ષની હતી ત્યારથી સાધ્વી થઈ હતી; કાંઈ પણ પુરૂષનું મ્હોં જોવાની તે ના પાડતી હતી, અને નિરંતર પ્રાર્થના કરવાથી તેના ધુંટણ ઉપર ઉટના જેવાં આળાં પડી ગયાં હતાં. પોલા નામની વિધવા પોતાનો ધણી મરી ગયો ત્યારે છોકરાંઓને રોતાં રજળતાં મૂકી જેરેસેલમના સાધુઓ પાસે વહી ગઈ હતી. અને પોતાની આખી મિલકત ધર્માદામાં ઉડાવી દઈ પછવાડે મોટું દેવું મૂકી ગઈ હતી. સગાં સંબંધીઓને વારસો મૂકી જવામાં પુણ્ય નથી, પણ ગરીબોને કે સાધુઓને જ ધન આપી દેવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય છે એવા વિચારને ખાસ કરીને ઉત્તેજન આપવામાં આવતું હતું. મરતી વખતે કેટલાંક માથાપ પોતાના છોકરાંને બોલાવીને કહેતાં કે તેમની સઘળી મિલકત તેમની પાછળ ગરીબોને આપી દેવી. આવો વારસો કે બક્ષીસ સંત ઑગસ્ટાઇન લેતો નહિ એ તેને માટે ધણું માનપ્રદ છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે એવી રીતે પાસેનાં અને વહાલાં સગાંને રજગાવવામાં કાંઈ પાપ ગણાતું નહિ એટલું જ નહિ પણ તેમાં મોટું પુણ્ય ગણાતું હતું. “જે યુવાન પુરૂષ પોતાના માતાના શોકની અવગણના કરતાં શીખ્યો છે, તેને માથે પડી ગમે તેવી મહેનતનો બોળો મૂકશે તે એ ખમી શકશે.” એમ તે વખતે બોલાતું. સંત જેરોમ એક

જણને ઉપદેશ આપતાં આ પ્રમાણે બોલ્યો હતો. “ તારો નાનો ભત્રીજો પોતાના નાના હાથ નાખી તારી કાટે વળગી પડે, તારી મા માથાના વાળ પીંખીને આકંઠ કરે અને તને ધવરાવી મોટો કર્યો છે એમ કહે, તારો આપ તારી આગળ મડદું થઇને પડે તોપણ તેના મૃત દેહ ઉપર પગ મૂકીને અને બીજાની દરકાર નહિ કરીને તું ચાલ્યો જજે. આ આખતમાં કૂરતામાં જ ભક્તિ છે. તારી વિધવા બેહેન તને ભેટી પડી વિનવશે; તારો આપ તને થોડો વખત થોભવાનું કહેશે; તારી મા કરગરશે; તારી આસ પાસ વીંટાઈ વળી સૌ કહેશે કે ધરનો આધાર તારા ઉપર છે. પણ પ્રભુનો પ્રેમ અને નરકની ધાસ્તી આ બધી બેડીઓને સેહેલાઇથી તોડી નાખવા સમર્થ છે. તારે એમ કહેવું કે માઆપની આજ્ઞા પાળવી એમ શાસ્ત્ર કહે છે; પણ ઇસુખ્રિસ્ત કરતાં જેને પોતાનાં માઆપ વધારે વહાલાં છે તેના આત્માની અધોગતિ જ થાય છે. તારે કહેવું કે દુશ્મન માથે તરવાર લઇને ઉભો છે એવે સમયે માતાના આંસુઓનો શું હું વિચાર કરીશ ? ”

આવા વિચાર પછીના જમાનામાં પણ ચાલુ રહ્યા હતા. મહાન સંત ગ્રેગરી કહે છે કે એક છોકરો સાધુ થયો હતો, પણ તેના માઆપ ઉપરથી તેનો પ્રેમ છૂટી શક્યો નહોતો; અને તેથી એક વખત ગુપ્ત રીતે તેમને મળવા એ ગયો; પરંતુ પાછો જ્યારે એ મઠમાં આવ્યો કે તુરત તે મરી ગયો; અને એને દાટવા માંડ્યો ત્યારે જમીન એના મડદાને પાછું ઉલાળી દેવા લાગી. અર્થાત્ જમીને પણ એને સંધરવાની ના પાડી. પછી જ્યારે સંત બેનેડિક્ટે એની છાતી ઉપર પવિત્ર ભોજનનો ટૂકડો મૂક્યો ત્યારે જ તેને દાટી શક્યો. એવું કહેવાય છે કે એક સાધ્વીએ તેની મા ઉપર જરા વિશેષ પડતો પ્રેમ રાખ્યો હતો તેથી વિશુદ્ધિને માટે ત્રણદિવસ સુધી મુઆ પછી પાપ નિવારક અગ્નિની જવાળામાં એને રહેવું પડ્યું હતું. એક સંતને માટે એવું કહેવાય છે કે તે એવા તો ભલા સ્વભાવનો હતો કે પોતાના સગાં સિવાય અન્ય કોઇની સાથે સખ્તાઇ કે કઠોરતાથી વર્તતાં એ જણાયો નહોતો. એક સંતે પોતાના બાપને ફટકાની સજા કરી હતી, કારણ કે સંત તરીકે સૌનો પોતે પિતા છે એમ એ ગણાતો હતો. સંતો

છોકરીઓને ગુપ્ત રીતે સલાહ આપી તેમને સાધ્વીઓ કરવામાં સહાય આપતા. તપોવૃત્તિના પ્રથમ ઉભરો શમી જતાં, પિતાએ ખોએલી સત્તા પાદરીવર્ગના હાથમાં આવતી ગઇ. કૌટુંબિક જીવનના પોતાના ધૂપામાં ધૂપા વિચાર અને ગુના માણસો પાદરીઓ પાસે જઇ કબુલ કરતા. સત્તાની, સહાયતાની અને કેટલીક વખત તો પ્રેમની શ્રેષ્ઠતા પણ કૌટુંબિક જીવનમાં રહ્યાં નહિ, અને બીકણ અને ભોળા સ્ત્રીઓના અત્યંત ગુપ્ત વિચારો અને વૃત્તિઓ ઉપર પોતાની સંપૂર્ણ સત્તા સ્થાપીને પાદરીઓએ દુનિયાના રાજ્યનો પાયો નાખ્યો.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં કૌટુંબિક લાગણીઓની કેવી દશા થઈ હતી તેનું ચિત્ર આપણે આલેખ્યું; અને એ ચિત્ર એવું સ્પષ્ટ છે કે હવે વધારે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. પોતાના કાર્યમાં કે વિચારમાં વિદ્વંસ થાય એવી પોતાની આસપાસની જાળમાંથી મુક્ત થઇ સદાચારી પુરૂષને ક્વચિત્ મોટા અને દુઃખદ આત્મ-ભોગ આપવો પડે છે એ વાત તદ્દન સાચી છે. પરંતુ એવા બનાવો પ્રાસંગિક અને અપવાદરૂપ હોય છે, અને તેનો ઉદ્દેશ કોઇ મોટા પરોપકાર હોય છે. પરંતુ તપોવૃત્તિમાં કૌટુંબિક પ્રેમના લાગનો ખાસ સિદ્ધાંત જ હતો અને તે ત્યાગ સર્વોત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો; ધણી તેનો ઉદ્દેશ પણ મોટે ભાગે અથવા કેવળ સ્વાર્થ જ હતો. તેથી ઉપર કહેલા આત્મ-ભોગની સરખામણી તપધારીઓના વર્તન સાથે કરી શકાય નહિ. તપધારીઓને વહાલાંના વિરહની વેદના શેષક ઘણીવાર ખહુ થતી; અને ઘણા સાધુઓ ઉપરથી શાંત દેખાતા, પણ અંતરમાં ઘણા પ્રેમાળ અને હેતાળ હતા તેના ઘણા દાખલા છે. પોતાના એક પત્રમાં સંત જેરોમ સંતોષ અને મગજબીથી કહે છે કે અનિવાર્ય વિરહની આ વેદના રાજી ખુશીથી સહન કરવામાં માણસો પોતાનું મહદ્ ભાગ્ય સમજતા હતા અને સાધુ થતા હતા એવી એના ઉપદેશની ખૂબી હતી. પરંતુ કૌટુંબિક લાગણીઓને કેવળ ધૂંદી મારવામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર છે કે કેમ? એ પ્રશ્ન આવ્યોએ રાખીને કર્તાના કાર્યનો સદાચાર જાણવો હોય તો તેણે આપેલા આત્મ-ભોગ ઉપરાંત તેનો ઉદ્દેશ પણ

તપાસવો જોઈએ. અને આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં તપધારીના આત્મભોગને ગ્રીસ અને રોમના મહાન નરોના આત્મ-ભોગની હારમાં મૂકી શકતો નથી. આ લોક કે પરલોક-ગમે ત્યાં લાભ થતો હોય, પણ તે લાભ જ છે, સ્વાર્થ છે. પારલૌકિક દુઃખનો તીવ્ર ભય કે ભવિષ્યમાં થવાના સુખની પ્રયત્ન ઇચ્છા જ્યાં કાર્યનું પ્રયોજન હોય ત્યાં આસ્થાની ધાર્મિક ઉત્તમતા ભલે હોય, પણ હૃદયને ઉત્તત બનાવતો નિઃસ્વાર્થનો ગુણ તો ત્યાં નથી જ. હાલના સમયમાં પરલોકના સુખ દુઃખની વાતો આપણી કલ્પના ઉપર ઘણી નિર્ભર અસર કરી શકે છે, તેથી આપણું ધાર્મિક પ્રયોજન સામાન્ય રીતે બીન સ્વાર્થ હોય છે. પરંતુ એ પ્રયોજન હમેશાં એવું બીન સ્વાર્થ રહ્યું નથી, અને તપોવૃત્તિના પ્રથમ કાળમાં તો એ બેશક બીન સ્વાર્થ નહોતું જ. ભવિષ્યના વિચારની ધાસ્તીઓથી સાધુ જંગલમાં દોડી જતો હતો, અને તપોહવનની આખી પ્રવૃત્તિમાં ધાર્મિક પણ પ્રયત્ન સ્વાર્થની વૃત્તિ સિવાય અન્ય કશું નહોતું.

કૌટુંબિક લાગણીઓના ઉચ્છેદની અસર લોકોના સામાન્ય ચારિત્ર્ય ઉપર ઘણું કરીને ઘણો માડી થઈ હતી. કેટલાંક સ્પષ્ટ કર્તવ્યો કરવાનું ક્ષેત્ર કુટુંબ છે એટલું જ નહિ પણ લાગણીઓને ફળવવાનું પણ તે સ્થળ છે; અને આ તપસ્વીઓના તપનો પ્રકાર એવો હતો કે પરિણામે તેમના આચરણમાં અત્યંત વિકાળતા આવી. સઘળા સાંસારિક સંબંધ અને સ્નેહથી વિરક્ત અનેલા આ સાધુઓ પોતાની ધર્મ સંસ્થાને અને પોતાના અભિપ્રાયોને ચૂસ્તપણે સજ્જડ વળગી રહેતા; અને તેમના આખા જીવનનું જોર એક જ વિષય ઉપર એકત્ર થયેલું હોવાથી, તેમની અજ્ઞાનતા અને ધર્માધતાને લીધે તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ સારી વસ્તુ હોવાનો સંભવ જ તેમને લાગતો ન હોવાને લીધે, અને સઘળા વાસ્તવિક સહૃદયતા અને લાગણીઓનો સમૂહો ઉચ્છેદ કરવાનો તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવાથી, જે માણસો તેમના મતથી જૂદા પડે તેમને અંતઃકરણથી તેઓ અત્યંત ધિક્કારતા હતા. આ ધિક્કારની બળતરા તે વખતે બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી. રોમના રાજ્ય-અધિકારીઓમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો સંપૂર્ણ તો નહિ, પણ બહોળો

અને સામાન્ય સ્વીકાર હતો; તે સ્વીકાર મુખ્યત્વે કરીને ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુરૂઓના પ્રતાપે કરીને જતો રહ્યો અને તેને બદલે બહુ બારીક અને સખ્ત ધાર્મિક અક્ષમાના કાયદા થયા. આ કાયદાનો અક્ષરશઃ અમલ કરનારા અને કરાવનારા આ તપસ્વી સાધુઓ થઈ પડ્યા. રોમન મહા-રાજ્યમાં ભક્તિના કોઈ પ્રકારની કાયદામાં મનાઈ હોય તોપણ તે કરતાં લોકોને બહુ ભીતિ રહેલી નહિ, કારણકે રાજ્ય મોટું મન રાખી એવી તુચ્છ વાતને ગણુકારતું નહિ, અને પોલિસની દેખરેખ પણ બહુ બારીક રહેતી નહિ. આ પદ્ધતિ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉદયને માટે બહુ અગત્યની હતી અને અનુકૂળ થઈ પડી હતી. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એ પદ્ધતિનો નાશ જ કરી નાખ્યો. સાધુઓનાં ટોળાં આખા દેશમાં ભટકતા, મંદીરો બાળી મૂકતા, મૂર્તિઓ ભાંગી નાખતા, અને ગામડીઆઓ સાથે વિખવાદ કરી ખુનખાર ટંટા કરતા અને આ કામને માટે તેમનાથી વધારે લાયક બીજાં માણસો હોઈ પણ શકે નહિ. તેમની વિકાળ ધર્માંધતાને લીધે, દરેક મૂર્તિ ની અંદર પિશાચ જ હોય છે એવી તેમની માન્યતાને લીધે, અને મૂર્તિ-પૂજનની સામે થતું યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ હોવાને લીધે તેમાં મૃત્યુ થાય તો ધર્મ વીર ગણાઈએ એવી તેમની માન્યતાને લીધે, પોતાનું શું થશે તેના તેઓ બેદરકાર રહેતા; અને સાધુઓ હોવાને લીધે તેઓ પવિત્ર મનાતા હોવાથી રાજ્યના અમલદારો તેમને કબજે રાખવા ભાગ્યે જ શક્તિમાન થતા. જે માણસ પોતાની માના કે બહેનના હૃદય-ફાટ રૂદનની બિલકુલ દરકાર ન રાખતો અને કોઈ પણ રીતે દેહને કષ્ટ આપવાને જ ઇતેજાર રહેતો, તેને અન્યતી, ઇશ્વર-ભક્તિની કે અન્યનું અંતર દુઃખાશે એ વાતની દરકાર ક્યાંથી રહે? અને કળાના સૌંદર્યનું ભાન પણ તેનામાં શી રીતે આવે? તેથી ભવ્ય મંદીરો તેઓ તોડી પાડતા; અને તેમણે તોડી પાડેલાં મંદીરો ફરી બાંધવાનો હુકમ જો કોઈ રૂમી શેહેનશાહ કરતો તો ધર્મ ગુરૂઓ અને તપસ્વીઓ તેના હુકમને વખોડી કહેતા કે તે મોટામાં મોટું પાપ કરે છે. તોડેલાં દેવજોને ફરી બાંધવામાં કે બંધાવવામાં પાપ છે એવો સિદ્ધાંત ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા અને મનાવતા.

તપોવૃત્તિ નું એક બીજું અગત્યનું પરિણામ એ હતું કે જેથી નાગરિક સદાચાર દબાઇ ગયા અને કેટલોક વખત તો લગભગ નાશ પામ્યા. નિષ્પક્ષવિચારકને સહજ જણાશે કે વિધર્મીઓના સમય કરતાં ખ્રિસ્તિ સમયમાં દયા અને બ્રહ્મચર્ય વધારે કેળવાયાં હતાં. પણ નાગરિક અને બુદ્ધિ વિષયક સદાચારો ઓછા માનનીય ગણવા લાગ્યા હતા. ખ્રિસ્તિધર્મ સ્થાપિત થયો તેની પહેલાં બુદ્ધિવિષયક જે ચળવળ ચાલતી હતી તેનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે તેથી સ્વદેશાભિમાન ધીમે ધીમે નષ્ટ થયું એ વાત આપણે ક્યારની કહી છે. ગ્રીસ અને રોમ બન્નેના પ્રાથમિક સમયમાં પોતાના દેશ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય માણસનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણાતું હતું. તેમના નૈતિક નમુનામાં આ સદાચાર પાયામૂત હતો. તેમના નીતિશાસ્ત્રની આખી વ્યવસ્થામાં આ વાત મુખ્ય હતી, અને જૂદા જૂદા નૈતિક ગુણોમાં જેટલે અંશે વિખ્યાત શેકેરીઓ નીપળવવાનું વલણ હોય તેટલે અંશે તેમની સારી કિંમત અંકાતી. આપણે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રોમન મહારાજ્યમાં આ વૃત્તિનો નાશ એ કારણને લઇને થયો છે: એક કારણ રાજ્યક્રિય હતું, અને બીજું બુદ્ધિવિષયક હતું. રાજ્યક્રિય કારણ એ હતું કે રોમન રાજ્યમાં જૂદી જૂદી પ્રજાઓ એક રાજ્ય-છત્ર નીચે આવવાથી વ્યક્તિગત અને બુદ્ધિવિષયક સ્વતંત્રતાનું ક્ષેત્ર વધ્યું. પરંતુ પ્રજાની એકત્ર લાવના નાશ પામી, અને રાજ્યક્રિય ચંચળતાનું લગભગ દરેક ક્ષેત્ર અંધ થયું. બુદ્ધિવિષયક કારણ કે જે રાજ્યક્રિય કારણથી સાવ અસંબદ્ધ તો નહોતું તે એ હતું કે પૂર્વદેશી ફિલસૂફીઓનું જોર ધીમે ધીમે વધી પડ્યું હતું. આ ફિલસૂફીઓએ પ્રાથમિક રોમન મહારાજ્યના પ્રવૃત્તિમય સ્ટોઈક મતને પદભ્રષ્ટ કર્યો; અને તત્ત્વચિંતનમાં અને પરિશ્રમ પૂર્વક વિશુદ્ધિ કરવામાં સદાચારની શ્રેષ્ઠતા મનાતી, અને તેમાં જ જીવનનું સાકશ્ય મનાતું, તેમની અસરથી રાજ્યક્રિય ચંચળતા ઓછી થઇ. આ બન્ને કારણોને લીધે રોમન સ્વદેશાભિમાન ધીમે ધીમે નષ્ટ થયું. આ નષ્ટતા ખ્રિસ્તિ ધર્મની સ્થાપનામાં બહુ સહાયમૂત થઇ છે. ધર્મની સઘળી બાબતોમાં માણસોના અભિપ્રાયોનું નિયમન વિચારપૂર્વક તેમની દલીલો કરતાં તેમની અનુવૃત્તિઓથી વધારે થાય છે, અને જે ધર્મ પ્રજાની પ્રબળ ભાવનાની

વિરૂદ્ધ હોય છે તે ધર્મ તે પ્રજામાં સ્થાપી શકાયો નથી અથવા ક્વચિત્ જ સ્થાપી શકાય છે.

દુર્ભાગ્યે ખ્રિસ્તિ ધર્મને સ્વદેશાભિમાનની સાથે પ્રથમથી જ અનનું નહિ. સ્પષ્ટ કારણોને લીધે ન્યુડિયાના પ્રજાકીય જુરસાથી ખ્રિસ્તિઓ સાવ નિરાળા પડ્યા હતા. અને ઓલવાઇ ગએલા અગ્નિમાં રહી રહીને પ્રજાજાતા તણખાની માફક દષ્ટ થતું રોમનું સ્વદેશાભિમાન પણ તેમને તેટલું જ વિરોધી અને પ્રતિકૂળ લાગતું હતું. રોમની સત્તા ખ્રિસ્તિઓને પોતાના ધર્મની વિરોધી લાગતી, અને તે ધર્મનું હજાર વર્ષનું રાજ્ય જામે તે પહેલાં તે સત્તાને ઉઠાપી નાખવાનું કામ આવશ્યક હતું. તેની સત્તાનો સત્વર નાશ થવાનો છે એવો પૂર્વ-નિશ્ચય કરીને ભૂતકાળના તેના ભૂષણરૂપ શરવીરોની માફી ગતિ આપત વાતો કરીને, અને સ્વદેશાભિમાનની દૃઢતાથી ના કહીને રાજ્યની પ્રકૃતિને કેવળ વિરૂદ્ધ એવી એક ગેરકાયદેસર સંસ્થા તેમણે સ્થાપી. જો કે રાજ્યની સામે ઉઘાડો જળવો કરવાથી તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક વેગળા રહ્યા છે, તથાપિ પોતાના વિચાર તેઓ ગુપ્ત રાખતા નહિ; અને તેમના ઉપદેશનું આખું વલણ સાર્વજનિક જીવનનાં ઉત્સાહ અને કર્તવ્યોમાંથી માણસોને જેમ અને તેમ પાછા વાળી લેવાનું હતું. પોતાના દેશના લાભની આપતમાં તેઓ તદ્દન નિરપૃહ રહેતા એ વાત તેઓ ખડાઇ મારીને કબ્જા કરતા. હથીઆર ગ્રહી લડવા જવું એ વાત વાજબી છે કે નહિ ? એ આપત તેમને ઘણો સંશય હતો. અને સિપાઇના ચારિત્ર્યમાં રહેલી મગજબી, ઉચ્ચાશયતાને તેઓ ખ્રિસ્તિ ગુણો ગણવાની ના કહેતા. તેમનું ખરૂં ઘર અને લાભ તો અન્ય દુનિયામાં હતાં, અને પોતાનો ધર્મ પાળવામાં તેમને જો કાંઈ અડચણ થતી ન હોય તો રાજ્ય કાનું છે ? એ આપતની તેમને બિલકુલ દર કાર રહેતી નહિ. અને આ વાત તેમની સત્તા જામ્યા પછી તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કબ્જા કરતા હતા. તપોવૃત્તિએ આ બેદરકારીને છેક છેલ્લે પગથીએ લાવી મુકી ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉત્સાહી અનુયાયીઓને એણે જંગલમાં ભેગા કર્યાં. અને રોમના સ્વદેશાભિમાનને છેવટનો ફટકો મારી તેનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો. રોમના રાજ્યના અસ્તનું એક કારણ આ પણ હતું.

નૈતિક ઉત્સાહ અને નિવિષ્ટ (Positive) ધર્મોના સંબંધ કેવો છે

તે આખત સામાન્ય લોકોની સમજણ ધણું કરીને યહુ જૂલભરેલી હોય છે. ધર્મોની હયાતિ વિના જે ગુપ્ત ઉત્સાહ કદી પણ બહાર કઢાય આવી શકત નહિ તે ઉત્સાહને બહાર આણવાની ખરેખરી શક્તિ ધર્મોમાં રહેલી છે એ વાત ખરી; પણ તેમની અસર એકંદરે નવું ઉપજાવવા કરતાં આકર્ષક ક્રિયા મોહક ધણું કરીને વધારે હોય છે. નૈતિક ઉત્સાહના પ્રવાહને વહેવા માટે ધર્મ નીકળે આપે છે, તે ઉત્સાહને જુઝવાનો ઝુંડો આપે છે અને તેને દૃષ્ટિમિત્ર પુરું પાડે છે. પ્રાથમિક રોમનો નૈતિક ઉત્સાહ સ્વ-દેશાભિમાનની નીકમાં વહેતો હતો; અને દરેક રોમવાસી પોતાની નૈતિક ઉચ્ચતાના પ્રમાણમાં ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના દેશના લક્ષમાં અને કાર્યમાં લાગ લેતો હતો. ખ્રિસ્તિ તપોવૃત્તિએ નીતિના ઉત્સાહનો આ પ્રવાહ અન્ય દિશામાં ફેરવી નાખ્યો અને તેના પરિણામે નાગરિક સદાચાર અવશ્ય કરીને અસ્ત પામ્યા. સાર્વજનિક કામમાં ઉત્સાહપૂર્વક લાગ ડાઘ લેતું નહિ અને નીચ ટ્રોલ અને પ્રજ્ઞતા રાજ્યના દરેક ખાતામાં પેઠાં; લશ્કર આપણું હતી ગયું. અને લોકોના આચરણમાં તિરસ્કરણીય લઘુતા આવી. દુશ્મનો પોતાનું શહેર લૂટીને કે માળીને ચાલ્યા જાય કે તુરત જ નગરવાસીઓ રમત ગમતમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. એક તરફથી સખત તપશ્ચર્યા થતી હતી અને ધર્મનો ઉપદેશ અપાતો હતો, તો બીજી તરફથી દેશની આવી સ્થિતિ થતી અને લોકો તેના બેદરકાર રહેતા હતા. જે ઉત્સાહ અને શૌર્ય સ્વદેશના સંરક્ષણમાં વપરાવા બેઠાએ, તે માણસ જન્મથી જ પાપી છે કે કેમ ? એવા ધર્મના પ્રશ્નોમાં ખરવાવા લાગ્યાં; અને તે પણ વળી એવે સમયે કે જે વખતે એલેક્રિક પોતાના લશ્કરથી રોમને વીટી રહ્યો હતો; જે રોમવાસીઓ એક વખતે અજીત ગણાતા હતા તે પોતાના દેશ અને ધરત્યાર છોડી અરણ્યમાં જવા લાગ્યા અને ત્યાં ભયંકર પણ નિરર્થક કટ હેઠને દેવા લાગ્યા. ત્યારે જોયું લોકોએ રોમને સર કરી લૂટ્યું હતું, ત્યારે ખ્રિસ્તિ દેવળ લૂટના ભયંકર ત્રાસમાંથી મુક્ત રહ્યું હતું; અને તેથી નવીન પ્રકારની પવિત્રતા અને પૂજ્ય શુદ્ધિનું જ્ઞાન લોકોને થવા લાગ્યું હતું તેની સાખીતિમાં ખ્રિસ્તિ દેવળ બનાવી સંત ઑગસ્ટાઇન વાજબી મગરૂખી લેતો હતો. તે

આના જવાબમાં વિધર્મી પણ કહેતો કે વિજેતાને નાણાંની રકમ આપવા માટે પરાક્રમ અને લાઘ્યદેવીના સોનાના પૂતળાઓ પણ ગાળી નાંખવામાં આવ્યાં છે એ વાત પણ સમજવા જેવી છે. અર્થાત્ એક તરફ નવીન પ્રકારની પવિત્રતા અને પૂજ્ય બુદ્ધિનું લાન લોકોને થવા લાગ્યું હતું, તો બીજી તરફથી શૌર્ય અને પરાક્રમ પણ દેશમાંથી ગયાં હતાં. રોમની પડતીમાં ખ્રિસ્તિઓ કેમ જાણે રાજ હોય તેમ બેદરકાર રહેતા હતા. ધર્મને નામે દેશદ્રોહ પણ થવા લાગ્યા હતા. આસ્તિક ખ્રિસ્તિઓના જીવનથી ત્રાસ પામી ડોનેટિસ્ટ નામના પંથવાળાઓએ જ્યારે વેંડાલ લોકોએ આફ્રિકા ઉપર ચડાઇ કરી ત્યારે દેશને પાયમાલ કરવામાં ઉઘાડે છાગે મદદ કરી હતી. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલા બન્યા છે, ધર્મને નામે થતી લડાઇઓમાં એમ જ બને છે; અને ધર્મને નામે દેશદ્રોહ કરવામાં ધર્મના ઝનુનીને પાપ સમજતું નથી. આ પ્રમાણે રોમના રાજ્યને છિન્ન ભિન્ન કરવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે મુખ્ય ભાગ લીધો છે.

ગંગલી હુમલા કરનારાઓ પ્રત્યે ખ્રિસ્તિ ધર્મે રાખેલું વર્તન મનુષ્ય જાતને એકંદરે કેટલું ફાયદાકારક નીવડ્યું છે તે બરાબર કહેવું જરા મુશ્કેલ છે. નૈતિક અને રાજકીય બ્રજતાની સહાયને લીધે રોમના રાજ્યનો અસ્ત વેહેલો મોડો પણ અંતે ચોક્કસ હતો; અને નવા ધર્મે નૈતિક ઉત્સાહનો પ્રવાહ એક દિશામાં અટકાવ્યો તો બીજી દિશામાં તેને ખુબ સતેજ કર્યો હતો. રોમનું રાજ્ય ખેદાનખેદાન થઇ જતાં લોકોને માથે જ્યારે સંકટો પડવા લાગ્યાં ત્યારે તે સંકટો સખાવતથી અને લવાદીથી ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધણું ઓછાં કર્યાં હતાં તેની ના કહેવાય એમ નથી; અને રાજકીય બાબતમાં તેઓ તટસ્થ રહેતા હતા તેથી જ લોકોનું હિત તેઓ ધણું કરી શક્યા હતા એ પણ નિર્વિવાદ છે. પરંતુ તેમના આ તટસ્થપણાથી સદા-આરના ક્રમમાં સ્વદેશાભિમાનને જે સ્થાન અપાતું હતું તેમાં મોટો અને કાયમનો ફેરફાર થઇ ગયો. પાછળના સમયમાં પ્રસંગોપાત એવું બનેલું છે કે જ્યારે વિરોધી સંપ્રદાયો સાથે ઝઘડામાં ઉતરવું પડે ત્યારે ખ્રિસ્તિપંથો એ આ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિને અપીલ કરવામાં પોતાનો લાભ જોયો છે;

અથવા તો દેશભક્ત પુરુષોના ઉદ્દેશોની અને સંપ્રદાયોના આચાર્યોના ઉદ્દેશોની એકતા થતી હોય એવા પ્રસંગો પણ માલમ પડેલા છે; અને આવે પ્રસંગે ધાર્મિક વૃત્તિ અને સ્વદેશભિમાન બન્નેએ એક બીજામાં લળી જઈ એક બીજાને પ્રયળ અને દૃઢ કરેલાં છે. સ્પેનના લોકો અને મુર લોકો વચ્ચે, પોલાંડના લોકો અને રુશિયાના લોકો વચ્ચે, આઈરિશ કેથોલિક અને ઇંગ્લિશ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો વચ્ચે, જ્યારે વિરોધ થયા હતા ત્યારે તેની અસર આવી થએલી છે. પણ કર્તવ્ય તરીકે સ્વદેશભિમાનને ખ્રિસ્તિઓની નીતિમાં કાંઈ સ્થાન કદ પ્રાપ્ત થયું નથી અને પ્રયળ ધાર્મિકવૃત્તિ તેના વિકાસને હમેશાં વિરોધી જ માલમ પડેલી છે. ધર્મ-ગુરુઓએ રાજકીય વિષયોમાં ઘણો ભાગ લીધો છે એ વાત ખરી, પણ તે પોતાના ધર્મ સંબંધી ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે જ; અને પોતાના વર્ગના લોકો માટે પોતાના દેશના હિતનો ભોગ નિયમપૂર્વક તેમના જોડેલો અન્ય કોઈ સંસ્થાએ આપ્યો નથી. ધર્મ ભાવના અને સ્વદેશભિમાનની લાગણી વચ્ચે વિરોધ હોવાનાં ત્રણ કારણો જણાય છે. (૧) પ્રયળ ધર્મ-ભાવનાનું વલણ માણસને સંસારથી વિરક્ત કરાવવાનું હોય છે, અને તેનું છેવટ પરિણામ તપોવૃત્તિ ક્રિયા સન્યાસ છે. આ તપોવૃત્તિ જૂદે જૂદે રૂપે હમેશાં ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં દેખાઈ છે. (૨) ધર્મ ભાવનાના દરેક પ્રકારમાં પોત પોતાની વ્યવસ્થા, નિયમ અને લાભ સહિત પોત પોતાની સંસ્થા યા પંથ સ્થાપવાનું વલણ હોય છે, અને તે ઘણું કરીને પ્રજાકીય વ્યવસ્થા અને બંધારણની વચ્ચે આવે છે; અને જે ભક્તિ અને પ્રેમ સ્વાભાવિક રીતે દેશને અને રાજકર્તાઓ પ્રત્યે વપરાત તે આ સંસ્થાઓ પોતા પ્રત્યે ખેંચી લે છે. (૩) ધર્મનું લક્ષ્ય પવિત્ર યા ઉચ્ચ હોય છે અને સ્વદેશભિમાનનું લક્ષ્ય સૈનિક ચારિત્ર્ય હોય છે, અને આ બે વિજયતીય વસ્તુઓ છે, કારણ કે જો કે બન્નેમાં સદાચારનાં ઘણાં સામાન્ય તત્ત્વો હોય છે, પણ ગુણોનાં પ્રમાણ ક્રિયા મિશ્રણ બન્નેમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

નીતિના ઇતિહાસમાં આ અગત્યની ઉચ્ચવપાચલથી બે વાત સ્પષ્ટ થાય છે: પ્રથમ તો નીતિશાસ્ત્રના બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં તેથી વ્યાવહારિક

અને રાજકીય જીવનનું સ્વરૂપ ફરી ગયું છે. પ્રાચીન લોકોમાં સ્ટાઇક મત-વાળાઓ કે જે સદાચાર અને દુરાચારને સર્વ વસ્તુઓથી અત્યંત ભિન્ન ગણતા તે પ્રજાકીય જીવનમાં ચંચળતાથી ભાગ લેતા હતા અને એવી રીતે ભાગ લેવાનું તેઓ પોતાનું પ્રથમ કર્તવ્ય લેખતા હતા, પરંતુ એપિ-ક્યુરસના અનુયાયીઓ ઉપયોગિતાને જ સદાચાર લેખતા હતા અને સુખને તેનું અંતિમ પ્રયોજન ગણતા હતા; છતાં પ્રજાકીય જીવનથી તેઓ અલગ રહેતા હતા, અને પોતાના શિષ્યોને તેની ઉપેક્ષા કરવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. સદાચાર અને સુખ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ છે એવો ઉપદેશ આપવામાં તયોવૃત્તિએ સ્ટાઇક મતનું અનુસરણ કર્યું છે, પણ સાથે સાથે નાગરિક સદાચારને તે અત્યંત પ્રતિકૂળ પણ હતી. પરંતુ ગુલામગીરી ન્યારથી નાશુદ થઈ ત્યારથી જે મહાન ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે અને સ્વરૂપે જે જનહિતવાદને જ અનુસરનારી છે તે, રાજકીય પ્રગતિમાં ઘણુંજ ચંચળ અને બળવાન તત્ત્વ થઈ પડી છે. આ પરિવર્તન નીતિના ઇતિહાસમાં બહુ મોટો ફેરફાર સૂચવે છે; અને તે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે.

ખીજા વાત લક્ષમાં રાખવાની છે તે આપણે સ્વદેશાભિમાની કાર્યોની જે કિંમત આંકીએ છીએ તે બાબત વિષે છે. કાંઈ પ્રજાના ખાનગી અને કૌટુંબિક સદાચાર વિષે ઘણી ખોજ કરવાની ઇતિ-હાસકારોની ઇચ્છા હોય, તથાપિ નાગરિક સદાચારો જ તેમના ગ્રંથમાં બહુ આગળ પડતા દેખાઈ આવે છે. ઇતિહાસનો સંબંધ મનુષ્યોના મોટા સમુ-દાય સાથે જ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્શનો અને ધર્મો સાર્વજનિક જીવનની વિશાળ રંગભૂમિ ઉપર ભવ્ય પરિણામો નીપજાવે છે તેની કિંમત સહેલાઈ-થી અને સંપૂર્ણ રીતે આંકવામાં આવે છે, અને નાગરિક સદાચારને જે દર્શનો અનુકૂળ નથી હોતાં તેમનાથી આ દર્શનોને વધારે કિંમતી ગણવાનું વલણ વાચકવર્ગ અને લેખકો બન્નેમાં હોય છે; તથાપિ તે દર્શનો વ્યક્તિ-ઓની આત્મ-કેળવણી, કૌટુંબિક સૌજન્ય અને સખાવતતા ક્ષેત્રોમાં અપ્ર-સિદ્ધ રીતે બહુ સારાં પરિણામ ઉપજાવે છે. આ પાછલ સદાચારોમાં આત્મ-ભોગ ઘણો રહેલો હોય છે અને મનુષ્ય જાતને તેથી સુખ પણ

અહુ થાય છે; અને આ દૃષ્ટિએ જોતાં તેમની કિંમત અહુ અંકાવી જોઈએ, પણ ઇતિહાસના મોટા અનાવો તે ન હોવાથી ઇતિહાસકારોની દૃષ્ટિ તેમના તરફ અહુ ખેંચાતી નથી. આ કારણને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મને અહુ અન્યાય થયો હોય એમ જણાય છે. તેની નીતિની અસર સમાજ કરતાં વ્યક્તિ ઉપર હમેશાં ઘણી વધારે થઈ છે; અને જે ક્ષેત્રોના સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર ઇતિહાસને થઈ શકતો નથી તે જ ક્ષેત્રોમાં બીજા ધર્મ કરતાં તે ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

જંગલીઓ અને મુસલમાનોના હુમલાથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નાશ થયો તે પહેલાં ખ્રિસ્તિ સત્તાના સમયમાં રોમન રાજ્યની અને ખ્રિસ્તિ એન્ટાઇન રાજ્યની નીતિ એકંદરે કેવી હતી તેનું અસાધ્ય તોલ ન કરવું હોય તો આ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. વળી આપણે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે જે પ્રજાઓ ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મની સત્તા જામી હતી તે પ્રજાઓમાં ભ્રષ્ટ અને અસ્ત થતી પ્રાચીન સંસ્કૃતિની કુટેવો ઘર ધાવીને બેસી હતી, અને કેટલાક અતિ શબ્દા ટીકાકારો કે જેમના લેખ ઉપરથી જ તે જમાનાની નીતિનું તોલન આપણે કરવું પડે છે તે ટીકાકારો નાની નાની ખામતોમાં પણ અહુ ખારીક ઓળાઓળ કરતા હતા. એવી ઘણી નાની ખામતો કે જે સામાન્ય દૃષ્ટિને ઉપેક્ષણીય લાગે તે સંત કે ધર્મ ગુરૂની નજરમાં અહુ મોટી લાગે છે. પૌતાના સમયના વિલાસી સમાજના સાધારણ પોશાક અને રીતરીવાજ ખ્રિસ્તિઓ પાછા ગ્રહણ કરવા માંડે, પૌતાના પંથની પ્રાથમિક સખ્તાઇને હજી પણ ચીવટથી વગગી રહે તેની ખ્રિસ્તિઓ હાંસી કરે, અથવા તો જે માણસો એક વખત માત્ર નામના જ વિધર્મીઓ હતા તે હવે માત્ર નામના જ ખ્રિસ્તિઓ થાય; આવી આવી ખામતો ઉપર અર્વાચીન ટીકાકારો ઘણું કરીને અહુ લક્ષ આપશે નહિ. વળી ઘણી વખત નીતિશાસ્ત્રકારો મોજશોખના કોઇ નવા પ્રકાર કે નજીવી રૂઢી કે જેને પોતે ગેરવાજબી ગણાતા હોય છે તે ખાસ લક્ષમાં રાખી તેની અતિશયોક્તિ યુક્ત નિંદા કરે છે અને એટલી બધી વધારે પડતી અગત્યતા એને આપે છે કે જે પાછલા જમાનામાં સમજી શકાતી નથી.

વિધર્મીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ બન્નેના લખાણોમાં આવાં દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે અને નીતિના ઇતિહાસમાં એ પૃષ્ઠ ઘણું વિચિત્ર છે. આ પ્રમાણે એક અમીરે પોતાનો રથ પોતાને હાથે હાંક્યો હતો માટે જીવેનલ તેને ભાંડવામાં આડી રાખતો નથી. તે કહે છે કે જે વર્ષ પોતે શહેરનો હાકમ નીમાયો તેજ વર્ષે, દિવસે તો નહિ પણ ચંદ્ર અને તારાઓની દૃષ્ટિ સમક્ષ, અને તે પણ જાહેર રસ્તા ઉપર, પોતાનો રથ પોતાને હાથે હાંકતાં તે અમીરને જરા પણ શરમ આવી નહિ ! કેટલાંક માણસો જૂદી જૂદી જાતના પીણામાં અરૂઢ નાંખી તે પીતા એ શોખીન રીવાજને ઘણો ધાતકી અને અસ્વાભાવિક ગણી સેનિકા તેને ઘણો બ્રષ્ટ કહેતો. પ્લિનિ કહેતો કે કે સોનાની વીંટી પેહેરવાનો શોખીન રિવાજ જેણે પ્રથમ શોધી કાઢ્યો હોય તેને મોટામાં મોટો રાક્ષસી યુનેગાર કહેવો જોઈએ. દંત-મંજનની પ્રશંસા કરવા માટે એપ્યુલીઅસને પોતાનો અચાવ કરવાની જરૂર પડી હતી, અને અચાવમાં તેણે કહ્યું હતું કે નાઇલ નદીના પાણીમાંથી મગરો પણ અમુક અમુક વખતે બહાર આવી કિનારા ઉપર જડ્યા ઉઘાડાં રાખી પડ્યા રહેતા, અને પક્ષીઓ આવી પોતાની ચાંચથી તેમનાં દાંત સાફ કરી નાખતા; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દાંત સાફ કરવાનું કામ કુદરતી રીતે વાજબી છે. પ્રાચીનોની સખત નિંદાના પ્રમાણમાં જ જે જૂદી જૂદી રીઠીઓના યુનાનું માપ કરવા આપણે એસીએ તો માથે ખોટા વાળ પહેરવાનો કે તેમને કૃત્રિમ રીતે રંગવાનો રિવાજ તેમના સમયમાં ધાતકીમાં ધાતકી યુતો હતો એમ કહેવું પડે. એલેક્ઝાંડ્રિયાનો કેલેમેન્ટ પૂછતો કે ખોટા વાળને લીધે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ અરાખર થઈ ગણાય કે નહિ ? કરણ કે, ધારો કે કોઈ માણસે માથે ખોટા વાળ પેહેરીને પાદરીનો આશિર્વાદ ઘૂંટણીઅ પડી માગ્યો, અને તે પાદરીએ તેના મસ્તકે હાથ મૂકી આશિર્વાદ આપ્યો; તો એ આશિર્વાદ ખરું જોતાં એણે કોને આપ્યો ? માથે પેહેરેલા ખોટા વાળ કદાચ જે મનુષ્ય નરકમાં પડ્યું હશે તેના હોય તો ! એ વિચારથી ટરટુલિયનને કંપારી છૂટતી ઇત્યાદિ. સૈકાઓ વહી ગયા રોમનું રાજ્ય પાયામાંથી ખળભળી પડી ગયું અને દુરાચાર અને

દુઃખનાં પૂર દુનિયામાં પથરાઇ ગયાં; પણ છતાં આવી આવી બાબતોમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોની સખત ટીકા ઓછી થાય નહિ. સંત અંબ્રોઝ, સંત જે રોમ ઇત્યાદિ અનેક સંતોએ ખોટા વાળની વિરૂદ્ધ વિગ્રહ નેસભેર ચાલુ રાખ્યો હતો.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો આવી નજીવી બાબતોની નેસભેર ટીકા કરતા હતા તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે સમયના સમાજમાં ગંભીર પ્રકારના દુરાચાર થતા નહિ-એવું અનુમાન ને કોઇ બાંધે તો તે અનુમાન પણ કેવળ ખોટું જ છે. ખરું કહીએ તો એ સમયના જેવો બ્રજ બીજો કોઇ સમાજ ભાગ્યે જ હશે એ વાત અનેક લેખોથી સિદ્ધ થાય છે. અતિ પવિત્ર જણાતી સંસ્થાઓ અને વર્ગોમાં પણ બ્રજતા પેસી ગઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓના પવિત્ર ગણાતા પ્રેમોત્સવમાં પુષ્કળ દારૂ પીવાતો અને તોફાન થતાં. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો એવા પ્રેમોત્સવને વખોડતા; એવા સૈકામાં લેઓ-ડિશીયાની ધર્મસભાએ તેમને ગુનાહિત ગણ્યા હતા; પાછળથી કાર્યજની ધર્મસભાએ પણ તેમ જ કર્યું હતું; છતાં કલંકરૂપે અને ગુનારૂપે પણ તે ચાલુ રહ્યા હતા. અને સાતમા સૈકાની આખરે ટુલોની ધર્મ સભાએ તેમને અંતે દાબી દીધા હતા. ધર્મ વીરોના માનમાં થતા મેળામાં પણ અનાચાર વધી પડ્યો હતો. સ્ત્રીઓ ખુલ્લી રીતે પોતાના પાતિવ્રતનો ભંગ કરતી, અને તેમાં થતા દુરાચારને લીધે વાર્ષિક મેળો બંધ કરવો પડતો હતો. લગ્નના સંબંધમાં પાદરીઓની અસ્પષ્ટ સ્થિતિને લીધે પણ ગંભીર પ્રકારની ગેરવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી. સંત સાધ્વિનના સમયમાં પાદરીઓ પરણતા નહિ, પણ અનેક બહાને પોતાની રખાતોને ઘરમાં રાખવાનો રિવાજ સામાન્ય થઈ પડ્યો હતો; પરંતુ કોન્સ્ટનટાઇનના સમય પછી આ બાબતનો પોકાર વધી પડ્યો હતો. કુમારિકા અને સાધુ ઘણી વખત સાથે એ ઘરમાં રહેતાં, અને કેટલીક વખત તો એક પથારીમાં સાથે સૂઈ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યાનું કહેતા. તાલેવંત વિધવાઓના વારસ થવા માટે ખુશામતીઆ પાદરીઓ ધર્મને બહાને તેમની અનેક પ્રકારે ખુશામત કરતા હતા. અને આગાદી એટલી બધી વધી ગઇ હતી કે પાદરીઓને અને સાધુઓને એવી

રીતે વારસો મળી શકે નહિ એવો વેલેન્ટિનિયનના સમયમાં કાયદો પણ કરવો પડ્યો હતો, અને આવા અંકુશની જરૂર હતી એમ સંત જોરોમ શોચપૂર્વક કબુલ કરે છે. શેહેરીને ફરજોથી અળગા રહેવાની ખાતર સંખ્યા-બંધ માણસો ખિસ્તિ થઇ જતાં; લોકો આળસુ બની ગયા અને માત્ર પ્રમાણિક મેહેનત નહિ કરવાની ખાતર તેમનાં ટોળેટોળાં જંગલમાં જવા લાગ્યાં, મઠમાં જઈ સાધુ થવા સિપાઇઓ પણ લશ્કરમાંથી ભાગી જતા હતા. અમીર વર્ગની સ્ત્રીઓ ઉંચા પ્રકારનું જીવન જીવવાનો ડોળ કરી પોતાના સ્વામીને છોડી હલકા વર્ગના પોતાના ચારો સાથે રહેવા લાગી. ન્યાસાના સંત ગ્રેગરીના સમયમાં પેલેસ્ટાઇનમાં પણ જત્રાળુઓ ઉભરાવા લાગ્યા હતા અને અધમ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા. જત્રાળુઓની અપકીર્તિ લાંબો સમય ચાલુ રહી હતી. અને જત્રાને બહાને બહાર નીકળી સ્ત્રીઓ છ ચોક વેશ્યાનો ઘંઘો કરતી હતી. ઉંચી પદવીના પાદરીઓ વિલાસી અને બ્યાવહારિક દૃષ્ટિના થઇ ગયા હતા, અને નીચેની પદવીના પાદરીઓ રમતગમતના અત્યંત શોખીન થયા હતા.

આમ આખો પાદરી વર્ગ સડી ગયો હતો. સંત જોરોમની ફરિયાદ એ હતી કે ઘણા ધર્માધ્યક્ષોના ખાણામાં પ્રાંતોના હાકેમોના ખાણા કરતાં વધારે દમામ રહેતો; અમલદારી મેળવવા ધર્મગુરુઓ ખુલ્લું ખટપટ કરતા, અને તેમાં પક્ષો બંધાઇ એક બીજા વચ્ચે દારૂળુ હરીફાઇ ચાલતી.

અન્ય વર્ગોના આચરણનું મુખ્ય સામાન્ય લક્ષણ અત્યંત બાલીશતા થઇ પડ્યું હતું. વિધર્મી સમયના ઘણાખરા કાળ કરતાં નીતિનો ઉત્સાહ તો વધારે હતો, પણ એ બધો ઉત્સાહ જંગલમાં ખેંચાઇ જવાથી સમાજ ઉપર તેની અસર થોડી જ થતી. રથની શરતોમાં સામસામા પક્ષોની વઢવાડમાં રાજકીય, જીવિકા વિષયક અને ધાર્મિક મતભેદ પણ ઢંકાઈ જતા; અને એવી વઢવેડથી શેરીઓમાં મારામારી થઇ પુનઃ પુનઃ લોહો રેડાતું હતું અને રાજ્યના મોટા ફેરફારો ઉપર પણ એની અસર વખતે થતી; અને એવા કજીઆ, કંકાસ અને તોફાનમાં તેમનો બધો વખત જતો હતો,

એ સાદી હકીકત તે જમાનાની પતિત અવસ્થા જણાવવાને પૂરતી છે. સ્વદેશાભિમાન અને શૌર્ય લગભગ નષ્ટ થઇ ગયાં હતાં અને લોકોના આગેવાનોની નીતિ ધણી નીચી હતી. દરબાર વિદ્વાસી થઇ ગયો હતો, હજુ-રીઆ અમીરો ખુશામતીઆ અને હાજહા કહેનારા થઇ ગયા હતા, અને કપડાં અને ઘરેણાંનો શોખ ખડુ વધી ગયો હતો. અત્યંત અનાચાર અને સખત તપોવૃત્તિનાં જોખમકારક વારા ફેરાથી લોકો પરિચિત થવા લાગ્યા, અને કોઇ કોઇ વખત એન્ટિયોક જેવાં અત્યંત દુરાચારી અને વિદ્વાસી શહેરો સાધુઓની મોટી સંખ્યા પૂરી પાડતાં હતાં. દુરાચાર અને વેહેમનો સંયોગ કે જે મનુષ્યના સુખને જો કે એટલો બધો હાનિકારક નથી પણ અમીર વર્ગના લાભમાં ખાસ કરીને આડે આવનારો હોય છે તે એ વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. લોકમત એવો તો બ્રષ્ટ થઇ ગયો હતો કે ધણા ખરા દુરાચારને શિક્ષા તો થતી નહિ પણ તેમની નિંદા પણ થતી નહિ, અને ધાર્મિક ક્રિયા કરવાથી પાપ નષ્ટ થાય એવા નિઃશંક વેહેમથી કલ્પનાને શાંતિ મળતી અને મનોદેવતાના ડંખ અને ધાસ્તીઓ ઓછાં થઇ જતાં. સીઝર રાજાઓના સમય કરતાં જૂઠું અને દ્રોહ વધ્યાં હતાં, પણ કુરતા, શિરજોરી અને નિર્લજ્જતા ઓછાં થયા હતાં. સાર્વજનિક કામમાં ઉત્સાહ, નીતિમાં નિષ્પક્ષ સ્વાધીનતા અને ખુદ્ધિવિષયક સ્વતંત્રતા પણ ઓછાં થયાં હતાં.

તેમ છતાં, કેટલીક આખતો ખ્રિસ્તિ ધર્મે સુધારો કર્યો હતો. તરવાનાં પ્રાણુઘાતક ખેલો પશ્ચિમમાંથી લોપ પામ્યા, અને ઇસ્તંબુલમાં તો દાખલ પણ થયા નહોતા. વિનસના મંદીરમાં થતો સ્ત્રીઓનો અનાચાર અંધ પડ્યો હતો. દુરાચારની નકરતા કંઇક ઓછી થઇ હતી. ચિત્રોની ખિલતસતા, અમીરો ખાણા ઉપર નિર્લજ્જતામાં આનંદ માનતા હતા તે, સૃષ્ટિ વિરૂદ્ધ મૈથુનની ભયંકર ગદી, આ બધાં હવે એમનાં એમ ચાલવા દેવામાં આવતાં નહિ; અને તેમની શરમ લોકોને કંઇક હવે લાગતી હતી. વ્યભિચાર હજી ધણો હતો, પણ તેના અસ્વાભાવિક અને અમાનુષી પ્રકાર ક્વચિત જ અનતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં જો કે વેહેમ અને ધર્મીધતા હતા, પણ

યુદ્ધ નીતિનો તે ઉપદેશ કરતો અને પ્રયત્ન પ્રયોજનોવડે તે નીતિ અમલમાં મૂકતાં તેથી ચોતરફ એની અસર થયા વિના રહેતી નહિ. ધર્મગુરુઓ દૃઢ મનના અને રાજ્યમાં વગવાળા હતા. તેમણે નીતિની પ્રયત્ન વ્યવસ્થા આંધી; સારાં સારાં માણસો આ વ્યવસ્થા તરફ ખેંચાણાં, નયળા મનના પણ સાલસ સ્વભાવનાં માણસોનાં જીવન તેથી નિશ્ચિત થયાં, અને દુરાચાર ઉપર તેથી કાંઈક અંકુશ મૂકાઈ. દુરાચારી માણસને ધર્મ નીતિના સૌંદર્યનું ભાન કદિ ન પણ થતું, પરંતુ તેની ધમકીઓની અસર તો તેના મગજમાં ભળ્યા કરતી. તંદુરસ્તી અને આબાદીમાં જો તેની અસરથી એ મુક્ત રહેતો તો મંદવાડ અને ભયના સમયે તેની સત્તા પાછી સ્થપાતી, અથવા તો કોઈ મોટો યુદ્ધ કરવાની તૈયારીમાં એ હોય ત્યારે તેની નજર સન્મુખ આવીને એ ઉભી રહેતી. જો આ સઘળી ધાસ્તીઓને એ પત કરતો નહિ. તો છેવટે જો લોકમત એણે ઉભો કર્યો હતો તે એને નડતો અને એને વશ કરતો. કેટલાક વિધર્મી શેહેનશાહ નિર્લજ્જ બનીને નિરંકુશપણે કોઈ પણ જાતની ધાસ્તી અને પશ્ચાતાપ વિનાના થઈને દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થતા હતા તે વાત હવે શક્ય રહી નહોતી. ધર્મસન ઉપરથી પ્રયત્ન બોધ અપાતો હતો અને ધણા પ્રકારની સખાવતો થતી હતી.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ મહાન ઉભરાનાં જો નૈતિક પરિણામ અદ્વાપિ-પર્યંત આપણે જતાવ્યા છે તે કેવળ ખરાબ જ જણાય છે. તપોવૃત્તિએ નૈતિક સંપૂર્ણતાનું કેવળ પ્રાંતિકનક દૃષ્ટિબિંદુ ઉપજાવ્યું હતું; ઉપરાંત જો નૈતિક ઉત્સાહ સમાજનું રૂપાંતર કરી નાખે છે તેને વ્યાવહારિક ચંચળ પ્રવૃત્તિમાંથી છેક એણે વાળી લીધો એ વાત અત્યંત અનિષ્ટકારક હતી, અને યુરોપની નૈતિક અવસ્થામાં કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત ખ્રિસ્તિ સંસ્થા વધારે મોટો સુધારો કરી શકી નહિ તેનું મુખ્ય કારણ એ જ છે એમાં થોડી જ શંકા છે. પરંતુ જો કે તપોવૃત્તિથી ધણું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યાં છે, છતાં તેમાંથી પણ કાંઈક સારાં પરિણામ પ્રાપ્ત થયાં છે; તેથી તેની છેક અવગણના કર્યા પહેલાં કાંઈક વિચાર કરવો ઘટિત છે.

શુદ્ધ સુવર્ણ જેવી નૈતિક શ્રેષ્ઠતાને માટે ખરેખરો આત્મભોગ અને આત્મ-ત્યાગ આવશ્યક છે. માંડવાળ, મધ્યમતા, કાંઈક હું મૂકું અને કાંઈક તું મૂક એવો આમનસામન સ્વાર્થત્યાગ, નમ્રતા, વિનય, અને સુધરતી ટેવો કે જે વિલાસજનક અને જનહિતકારી સુધારાઓને બંધબેસતી આવે છે તે ઘણા ગૌણ ગુણોનો વિકાસ કરવામાં બહુ અનુકૂળ આવે છે. પરંતુ મનુષ્યના સ્વભાવમાં તેથી પણ ઉચ્ચતર અને વધારે ઉન્નત આકાંક્ષાઓ રહેલી હોય છે અને તેમની તૃપ્તિને માટે જૂદી જ જાતનો પ્રદેશ જોઈએ છીએ. વળી માણસોને અતિ ઉત્તમ ઉદ્દેશોથી તે પરિચિત કરે છે અને મનુષ્ય જાત ઉપર ઘણી જ મોહક અસર તે ઉપજાવે છે. સન્યાસી સાધુઓનું દૃષ્ટિબિંદુ અવળું અને અપૂર્ણ હતું, અધ્યાત્મિક સ્વાર્થના અંશથી તે બ્રહ્મ હતું. તથાપિ તેમાં અડગ આસ્થા રાખીને હજારો જાણીએ જે વસ્તુઓને માણસો વહાલામાં વહાલી ગણે છે તેમને રાજપુત્રીથી તજ દીધી છે, ભોગ વૈભવને તરછોડી નાખ્યા છે અને કેવળ આત્મ-ત્યાગને જ પોતાના જીવનનું કલ્પ ગણ્યું છે. આવા દાખલાઓની અસર દુનિયા ઉપર થયા વિના કેમ રહે ? જે વખતે વધતી જતી દોલતની ખિસ્તિ સંસ્થાને ગંભીર પ્રકારનો ચેપ લાગ્યો હતો તે વખતે તેઓ એશઆરામ કરતાં મેહેનત અને કૃતિ કરતાં અપકૃતિને વધારે ચાહવાનો, અને લેવા કરતાં દેવામાં વધારે આનંદ માનવાનો, ઉપદેશ કરતા હતા. જે વખતે ધર્મ-સંસ્થામાં ઉચ્ચ અમલદારી મેળવવા કંઈ કંઈ કાવાદાવા થતા હતા, ત્યારે તે અમલદારી તેઓ ખાસ કરીને લેતા નહિ અને પોતાની વિચિત્ર પણ સખત આયામાં ઉપદેશ આપતા કે સાધુએ ખાસ કરીને બે વર્ગોથી દૂર રહેવાનું છે-ધર્માધ્યક્ષો અને સ્ત્રીઓ. તેમની વિચિત્ર આકૃતિ અને ભયંકર દેહ-દમન વિગેરે વિવક્ષણુતાને લીધે જ તેમના તરફ અણુવડ હૃદયો પ્રથમ આકર્ષાતાં હતાં, અને પછી દયા અને આત્મ-ત્યાગ જે તેમના જીવનના ઉંચા પ્રકારના સદ્ગુણ હતા તેમના ઉપર એ આકર્ષણ ધીમેધીમે ઓટતું હતું. સંત સિમિયન સ્ટા-ઇલાઈટસને જોઈને હજારો જંગલીઓ ખિસ્તિ થઈ ગયા હતા. સાધુનું સ્વરૂપ પણ લોકોની કલ્પનાએ તુરત સુંદર બાંધી લીધું. તેની જાંઘની

અને આકૃતિનાં અસ્થિકર લક્ષણો વિસ્મૃત થવા લાગ્યાં. લાંબી સફેદ દાઢી-વાળો અને માથાળું દેખાવવાળો, ખજૂરીના ઝાડ નીચે બેઠો બેઠો સાદડીઓ વણતો, જેને છળવાને પિશાચો તરેહ તરેહની વ્યર્થ યુક્તિઓ કરતા હતા એવો, જેની હાજરીમાં જંગલી કૂર પ્રાણીઓ ગરીબ બની જતાં હતાં એવો, અને જેના શબ્દ માત્રથી દરેક રોગ અને દરેક શોક નાશ પામતાં હતાં, એવો તે માણસ હતો એવી ગણના તેના વિષે લોકો કરવા લાગ્યા. આવા સ્વરૂપથી મોહિત થએલી ખ્રિસ્તિ દુનિયાની કલ્પનાએ તેના સંબંધમાં અનેક કથાઓ ઉપજાવી; અને તે કથાઓ બાલિશતાવાળી છતાં જન-સ્વભાવના સુંદર લક્ષણોથી ભરપૂર હતી, અને ઘણીવાર તેમાંથી ઉત્તમ પ્રતિભા નૈતિક બોધ મળતો હતો; અને તેથી મનુષ્યના આચરણનું સ્વરૂપ બહુ સારી રીતે બંધાતું હતું. એવી કથા છે કે સંત એન્ટનીને એક રાતે વિચાર આવ્યો કે જંગલમાં સૌથી ઉત્તમ માણસ તે પોતે હતો. તેવામાં એને પ્રેરણા થઈ કે તેના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર સાધુ તે જંગલમાં રહેતો હતો. આ અબળા સંતને મળવા સવારના પહોરમાં જંગલમાં એ નીકળી પડ્યો.

સાલતાં ચાલતાં એક અર્ધ-ગ્રોહો અને અર્ધ-માણસ એવા પ્રાણીને તે મળ્યો અને પછી તેને એક નાનો માણસ મળ્યો, જેને શીંગડાં હતાં અને બકરાના પગ હતા. આ માણસે એને કહ્યું કે તે જંગલી પ્રાણીઓનો અધિષ્ઠાતા વન-દેવ હતો. આ બન્નેએ સંતને રસ્તો બતાવ્યો અને તેથી પોતે આવવાની જગાએ પહોંચ્યા. સંત પોલ કે જેની મઠીના બારણે આવીને તે ઉભો રહ્યો હતો તે એકસો અને તેર વર્ષની ઉંમરનો હતો; અને લાંબા વખતથી કેવળ એકાંતમાં જ રહેતો હોવાથી પ્રથમ તે સંત એન્ટનીને મળવાની એણે ના પાડી, પણ છેવટે મળવાનું કબુલ કર્યું; અને બન્ને ભેટ્યા. અને પછી જે દુનિયા સંત એન્ટની છોડીને આવ્યો હતો તે બાબત જાણાસાપૂર્વક ઝીણા ઝીણા પ્રશ્ન તે એને પૂછવા લાગ્યો. “શહેરોમાં નવાં મકાનો બહુ બંધાતાં હતાં કે કેમ? કયા રાજ્યની સત્તા ચાલતી હતી? મૂર્તિપૂજા હવે રહ્યા હતા કે કેમ?” આવી વાતો બન્ને જણાં કરતા હતા, દરમ્યાન એક કાગડો એક આખો રાટલો ત્યાં લઈ આવ્યો. સંત પોલે

કહ્યું કે છેલ્લાં સદ્ વર્ષથી તેને એ પ્રમાણે અરધો રોટલો મળતો હતો; પણ આજે આખો આખો તેથી સંત એન્ટનીને મળવામાં એણે વાજખી કર્યું છે એમ એ ઉપરથી સાબીત થાય છે. બન્નેએ ઇશ્વરનો ઉપકાર માન્યો અને નિર્મેળ ઝરાતી પાસે બન્ને જન્મવા બેઠા. પણ પ્રથમ શરૂઆત કાણે કરવી એ બાબત હવે મુશ્કેલી ઉભી થઈ, સંત એન્ટની મહેમાન હોવાથી એણે શરૂઆત કરવી જોઈએ એમ સંત પૉલે કહ્યું. પણ સંત એન્ટનીને તેવું વર્ષ થયાં હતાં; તેથી સંત પૉલ વચોવટ હોવાથી શરૂઆત એણે કરવી જોઈએ એમ સંત એન્ટનીએ કહ્યું. અને વિનયના ખંતી બન્ને જણા એવા તો હતા કે આ અગત્યના પ્રશ્નનો તોડ કાઢતાં સાંજ પડી અને છેવટે એમ ઈર્ષ્ય કે બન્ને જણાએ તે રોટલો સાથે પકડી સામસામો ખેંચવો એટલે એની મેળે તેના કટકા થઈ જશે. લાંબી વાતને ટૂંકી કરી નાંખતાં, પછી ત્યારે સંત પૉલ પંચત્વ પામ્યો ત્યારે તેનો સોજની સંત એન્ટની વટ્ક હોવાથી તેને દાટવાની મેહેનત એ કરી શક્યો નહિ. એટલે બંગલમાંથી બે સિંહ આવ્યા, તેમણે પોતાના પગથી કપર ખોદી દીધી, તેમાં શયને પધરાવી દીધું; શોયની ખુમો પાડવા માંડી, અને ઘુંટણીએ પડીને સંત એન્ટનીનો આશિર્વાદ યાચવા લાગ્યા. આ કથા સંત જેરોમ પોતે વર્ણવે છે અને અક્ષરશઃ સાચી છે એમ તે કહે છે.

કેટલીક વિચિત્ર વાતો પણ કહેવામાં આવતી હતી. પિશાચો જેમાં રહેતા હતા એવા જાદુઈ બગીચા બોવાની જગાસા એક વખત સંત મેક્રિયસને થઈ. પિશાચોએ તેનાથી ડરી જઈ તેને બગીચા બોવા દીધા. ઇતિહાસકાર પેલેડિયસ કહે છે કે આ વાત સંત મેક્રિયસના પોતાને મહોંએથી એણે સાંભળી હતી. બીજી કેટલીક કથાઓમાં તેમનો ઉલ્કટ વિનય લાગ તરી આવે છે; અને કેટલીક કથાઓમાં તે સમયે જે વહેમો અત્યંત પ્રચલિત હતા તેમનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરેલો જોવામાં આવે છે. સંત મેક્રિયસ માંદો પડ્યો ત્યારે દ્રાક્ષનો એક લુમખો તેને કાપી આપ્યો. ઉદાર ભાવથી પ્રેરાઈ એણે બીજા સન્યાસીને તે આપ્યો; બીજાએ ત્રીજાને અને ત્રીજાએ ચોથાને આપ્યો. એમ ફરતાં ફરતાં તે

લુમખાએ આખા જંગલમાં મુસાફરી કરી અને પાછો સંત મેકેરિયસના હાથમાં આવીને ઉભો રહ્યો. એજ સંત પોતે તો ગંધાતું પાણી પીતો; પણ બીજા સંતને મળવા જતો ત્યારે જો તે દારૂનું પ્યાલું આગળ ધરે તો વિનયની ખાતર એ પીવાની તે કદિ ના કહેતો નહિ, પરંતુ પછી તેનું પ્રાયશ્ચિત કરતો અને દારૂના જેટલા પ્યાલા પીધા હોય તેટલા દિવસ પાણી બિલકૂલ પીતો નહિ. તેના એક શિષ્યને એક વખત હાથમાં મોટી લાકડી લઈને ઉતાવળથી જંગલમાં દોડ્યો જતો એક મૂર્તિપૂજક પૂજારી મળ્યો તેને મોટે અવાજે એણે કહ્યું: “સેતાન, ક્યાં જાય છે?” સ્વાભાવિક રીતે જ તે પૂજારીને ગુસ્સો ચડ્યો અને શિષ્યને ખૂબ ઠોકરો. અને પછી પોતાને રસ્તે પડતો હતો ત્યાં સંત મેકેરિયસ એને મળ્યો. સંતે એવા તો વિનય અને કોમળતાથી એની સાથે વાત કરી કે વિધર્મીનું હૃદય પીગળી ગયું અને તે ખ્રિસ્તિ થયો. અને માયાળુપણાનું પ્રથમ કાર્ય એણે એ કર્યું; તે જોને પોતે માર્યો હતો તેની પોતે સારવાર કરવા લાગ્યો. સંત એવિટસ સંત મારસિયનની મુલાકાતે ગયો ત્યારે સંત મારસિયને તેની આગળ ખાવાનું મૂક્યું. સંત એવિટસે કહ્યું કે દિવસ આથમ્યા પછીજ જમવાનો તેનો રિવાજ હતો. ત્યારે પોતાનું જમવાનું મોઢું ઠેલી શકતો નથી તેને માટે સંત મારસિયને દિલગીરી જણાવી અને એક વાર પોતાનો રિવાજ તોડવાની મીજમાનને વિનંતિ કરી, પણ મીજમાને ના કહી. એટલે સંત મારસિયન બોલ્યો. ‘અફસોસ’ તમે અહીં સંત અને ગદ્દા માણસને મળવા આવ્યા, પણ હવે તમારી નજરે એક પેટ ભરોજ પડે છે એ જોઈ માફ હૃદય શોકથી ભરાઈ જાય છે.” આવું સાંભળીને સંત એવિટસને પણ ઘણું લાગી આવ્યું અને જમવા બેસી ગયો. પછી સંત મારસિયને કહ્યું: “મારો રિવાજ પણ તમારા જેવો જ છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અપવાસ કરતાં ઉદાર શુદ્ધિ વધારે સારી છે; કારણ કે ઉદાર શુદ્ધિ રાખવાનું ઇશ્વરના કાયદામાં કહ્યું છે, પણ અપવાસ કરવો એ આપણી શક્તિ અને ઇચ્છાની જ વાત છે.” સંત એપિફેનિયસે સંત હિલેરિયસને પોતાની મઠી-એ નોતર્યો; અને તેની આગળ માંસનો ખોરાક મૂક્યો. સંત હિલેરિયસે

કહ્યું: “ મહારાજ, મને ક્ષમા કરો; સાધુ થયા પછી મેં માંસ કદિ ખાધું નથી. ” સંત એપિસ્કોપિયસે કહ્યું. “ અને જ્યારથી હું સાધુ થયો છું ત્યારથી આખો દિવસ ચુરસામાં મેં કદિ કાઢ્યો નથી. ” સંત હિલેરિયસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: “ તમારો નિયમ મારા કરતાં વધારે ઉત્તમ છે. ” એક ધનવાન સ્ત્રી એક સાધુની આગતાસ્વાગતા કરતી હતી, તેવામાં તેનું આળક ફૂવામાં પડી ગયું; પણ તે આળકને કાંઈ ઇજા થઈ નહિ અને પાણીની સપાટી ઉપર પડી રહ્યું. પાછળથી તે આળક એની માને કહેવા લાગ્યું કે સંતના હાથથી તે ઝીલાઈ રહ્યું હતું. જે સમયે પરણેતર ઇંદગીની પવિત્રતા બિલકુલ સ્વીકારવામાં આવતી નહોતી તે અરસામાં ઇજામતના સંત મેકરિયસને પ્રેરણા થઈ કે પાડોશના શહેરમાં જે પરણેલી સ્ત્રીઓ તેના કરતાં પણ વધારે પવિત્ર હતી. તુરંત જ સંત તેમની મુલાકાતે ગયો અને તેમની રહેણી કરણી વિષે તેમને પૂછવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓએ કહ્યું કે તેઓ પવિત્ર નહોતી અને વાત બની પણ શકે નહિ, કારણ કે રોજ તેમના ધણીઓની સાથે જ તેઓ રહેતી હતી. સંતના આગ્રહથી છેવટે પોતાનું વૃત્તાંત તેમણે આ પ્રમાણે આપ્યું: “ અમે જે જાણીઓ સગી નથી, પણ જે ભાઈએને અમે પરણેલી છીએ. અમે પંદર વર્ષથી સાથે રહીએ છીએ; પણ અમારા મોઢામાંથી એક પણ અપશબ્દ કે, ક્રોધનો અવાજ નીકળ્યો નથી. અમારે કુંવારા રહેવાની અને સાધ્વી થવાની ધણી ઇચ્છા હતી અને અમારા ધણીઓને અમે ધણી વિનવણી કરી, પણ અમને સાધ્વી થવાની પરવાનગી એમણે આપી નહિ. અને પછી ઇશ્વરને સમક્ષ રાખી અમે વચન આપ્યાં કે કોઈ પણ સાંસારિક અપશબ્દથી અમારાં મુખ અમે ભ્રષ્ટ કરશું નહિ. ” સંત બોલી ઉઠ્યો: “ હવે મને સત્ય સમજાણું. માણસો પરણેલાં હોય કે કુંવારાં હોય, મઠમાં હોય કે સંસારમાં હોય, પણ તે કશાની ઇશ્વરને દરકાર નથી. ઇશ્વર તો માત્ર હૃદયના ભાવનો જ ભૂખ્યો છે; અને ગમે તે સ્થિતિમાં હોય, પણ એની સેવા કરવાની જે ઇચ્છા રાખે છે તેને ઇશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. ”

આવી દંતકથાઓ લાંબા વખત સુધી લોકોને નીતિમાં આદર્શરૂપ

હતી અને તેમાં ખિરિત સંસારની નીતિ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તેથી આ દંતકથાઓ અત્ર આપેલી છે. વળી કેટલીક કથાઓમાં સંતો અને પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ વચ્ચે કેવો સંબંધ હતો તે વર્ણવવામાં આવ્યો છે; અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા અને માયાળુપણું કેળવવાનો પ્રયાસ તે કથાઓમાં હોવાથી નીતિના ઇતિહાસમાં તેમની નોંધ લેવી ખાસ ઘટે છે. પ્રાચીન વિદ્યાર્થી કાળમાં દયાના આ પ્રકારને નીતિના ક્રમમાં ગણવાના ઘણા ઇલાજ લેવાયા હતા. તે સમયમાં પ્રાણી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની કેવળ અજ્ઞાનતાને લીધે લોકો માનતા કે પ્રાણીઓમાં પણ બુદ્ધિ અને નીતિની ઉચ્ચ ભાવનાઓ હોય છે, અને તેથી મનુષ્યો અને પ્રાણીઓમાં બહુ થોડો ફેર છે. આ આખતમાં અનેક વાર્તાઓ કહેવામાં આવતી હતી, અને તેથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાના સિદ્ધાંતનો રસ્તો બહુ મોકળો થયો હતો. દાખલા તરીકે તેઓ માનતા કે હાથીઓમાં બુદ્ધિ અને શુભેચ્છા હોવા ઉપરાંત ધર્મ-ભાવના પણ હોય છે. સૂર્ય અને ચંદ્રની તેઓ પૂજા કરતા, અને મોરેટ-નિયાના જંગલમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા શુદ્ધ બીજને દિવસે નદીને કિનારે તેઓ ભેગા થતા. ગ્રાહ (જળ હાથી) નામના પ્રાણીના શરીરમાં લોહી વધી જતું ત્યારે કોઇ કાંટા વડે પોતાની નસ બોલી વધારાનું લોહી તે કાઢી નાખતું અને ચીકણી માટીથી પાછી તે નસ બંધ કરી દેતું. આમ નસ બોલવાથી શો ફાયદો થાય છે તે એ બતાવી આપતું. લક્ષડઓદાં પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંનું પોષણ કરવા આત્મઘાત કરતાં; અને પોતાના રાજના કાયદાઓનો ભંગ કરતી ત્યારે મધમાખીઓ પણ તેમ કરતી. એક ગરૂડ-પક્ષીનો પ્રેમ એક યુવાન છોકરી પર હતો અને એ છોકરી મરી ગઈ ત્યારે એ પક્ષી નિરાશાથી અગ્નિમાં પડી બળી ગયું; અને તેની યાદગીરીમાં મેસટોસમાં એક મંદીર બાંધવામાં આવ્યું હતું. પોતાના ઘણીની પાછળ અનેક નિમકહલાલ કૂતરાંઓ મરી ગયાની વાતો કહેવામાં આવતી, અને એવું કહેવાતું કે એવો એક કુતરો તે નામનો તારો થઇ આકાશમાં ફરે છે. ઘણા તરવેતાઓ પણ કહેતા હતા કે માણસોના જેવો જ પ્રાણી-ઓમાં પણ બુદ્ધિમાન હોય હોય છે. મુઆ પછી મનુષ્યોનો આત્મા પ્રાણી-

એમાં અવતરે છે એમ પિથાગોરિયનો માનતા હતા. રોષક વિગેરે મત-વાળા કહેતા હતા કે મનુષ્ય અને પ્રાણીઓના આત્મા જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહેલા એક જ દિવ્ય ચેતનના એક છે.

વળી પ્રાથમિક સમયથી જ પ્રાણીઓનું રક્ષણ કાયદાથી કાંઈક થતું હતું. ખેતીવાડીના સાધનોમાં બળદ મુખ્ય છે, તેથી ધણા દેશોમાં એ પ્રાણી ખાસ પવિત્ર ગણાતું હતું. મિસરમાં એ પ્રાણી કેતું પવિત્ર ગણાતું હતું તે જાણીતી વાત છે. રોમના છેક પ્રાચીન સમયમાં પણ લોકલાગણી એવા જ પ્રકારની હતી, અને બળદનો વધ મોટામાં મોટો ગુનો ગણાતો હતો. ગ્રીસમાં પણ એવી જ જાતનો કાયદો અસ્તિત્વમાં હતો. જ્યારે બાજ એક પક્ષીની પછવાડે પડ્યું ત્યારે તે પક્ષી ઝીનોક્રેટિસની છાતીમાં ભરાઈ ગયું ત્યારે પોતાનો આશ્રય લીધેલા પક્ષીને આશ્વાસન આપી પછી તેને એણે છોડી મૂક્યું, અને પોતાના શિષ્યોને એણે કહ્યું કે જે પોતાનો આશ્રય મારે તેને સારા માણસે તે આશ્રયની કદિ ના પાડવી ન જોઈએ; અને લોકો માનતા કે એવો વિચાર દેવોને પ્રિય હતો, અને મંદીરના દરવાજામાં પક્ષીઓ માળા બાંધે તે હરકત કરવામાં અધર્મનું કામ ગણાતું હતું. તેથી ઘરમાં કે મંદીરમાં ચકલી માળો બાંધતી તો તેને હરકત કોઈ કરતું નહિ. એક છોકરાએ પક્ષીઓ પ્રત્યે જરા વધારે ક્રૂરતા વાપરી; તેથી ખીજવાઈ લોકોએ તેને મારી નાખ્યો હતો.

પ્રજ્ઞાઓનું સામાન્ય વલણ, જેમ જેમ તે પ્રજ્ઞાઓ અણુવડ અને લડાયક અવસ્થામાંથી સુધારાની અને શાંતિની અવસ્થામાં આવતી જાય છે તેમ તેમ, વધારે વધારે માયાળુ અને દયાળુ થવાનું હોય છે એ નિઃસંશય છે; પરંતુ અનેક ખાસ સંજોગોને લીધે, બીજાં સઘળાં સામાન્ય વલણોની પેઠે આ વલણ કદાચ દબાઈ પણ જાય છે અથવા પૂરેપૂરું બહાર આવી ખીલી શકતું નથી. બળદો પરત્વે જે કાયદાની આપણે ઉપર વાત કરી છે તે, ઉત્તરિની છેક પ્રાથમિક અવસ્થાનો છે એ વાત સ્પષ્ટ છે, કારણ કે તે સમયે લડાયક અને ભટકતી પ્રજ્ઞમાં ખેતીવાડીની ટેવો ફળવવાનો પ્રયાસ ધારા શાસ્ત્રીઓ કરતાં હોય છે. પરંતુ બળદને સારી નખાય નહિ એવા વિચારમાંથી

ઉપસ્થિત થતી દયાની કામળ લાગણી, રોમના પ્રજા તંત્રના અસ્તની પૂર્વે થોડા વખત અગાઉ ગમત રમતના અખાડામાં પ્રાણીઓનો વધ થવા માંડ્યો તેને લીધે મોટે ભાગે દયાઇ ગઇ, અને દયાના સ્વાભાવિક વિકાસનો પ્રવાહ આગળ જતાં અટકી પડ્યો અથવા મંદ પડી ગયો. થેસેલીમાં થતી આખલાની સાડમારીઓ ઉપરાંત, મરઘાં અને કુકડાંની લડાઇમાં અસલી ગ્રીક લોકો ગમત માનતા હતા; અને તે લડાઇઓ સિપાઇઓને શૌર્યનાં દૃષ્ટાંત પૂરાં પાડે છે એમ કહીને ધારાશાસ્ત્રીઓ તેમને બહુ ઉત્તેજન આપતા હતા. કેવા જખરા પાયા ઉપર રોમની રમતો થતી હતી, કેવા સંજોગોની તેમને અનુકૂળતા મળી હતી, અને લોકો તેમાં કેવો રસ લેવા લાગ્યા હતા, એ બધી હકીકત આગળ આપણે કહી છે. તથાપિ રોમના સામ્રાજ્ય સમયમાં મનુષ્યો પ્રત્યે દયાને ધોરણ બહુ ઉંચું થયું હતું તે પણ આપણે જાણીએ છીએ. વળી એ વાત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે કે જો કે જંગલી જનાવરોની લડાઇ જોવાનો શોખ લોકોમાં ધણો પ્રબળ હતો, તો પણ સમયના સાહિત્યમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ કામળ લાગણીના અનેક સુંદર ઇસારા આપણી નજરે પડે છે. વરજીલની કવિતાનું એ મુખ્ય લક્ષણ છે. પોતાના વાહરડાનું બળીદાન આપતાં ગાયની લાગણીઓનું હૃદય-દ્રાવક ચિત્ર લુક્રિશિયસે આપ્યું છે. પોતાની સેવામાં ધરડા થઇ ગએલા બળદને વેચી દેવાની પ્લૂટાર્કે ના પાડી હતી. એવિડે પણ એવોજ વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે. એક ચકલીના મૃત્યુથી એક રોમીય સ્ત્રીની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાનું દૃષ્ટાંત જુવેનલ આપે છે. પ્રાણીઓ ઉપર દયાની ખાતર એપોલોનિયસે શિકારમાં ભેગા જવાની પણ રાજીને ના પાડી હતી.

રમત ગમતના અખાડામાં જે વખતે હજારો પ્રાણીઓની કતલ થતી હતી તે વખતે કોઇ કોઇ પણ આવા ઉદ્ગાર કાઢે એ થોડા સંતોષની વાત નથી. પરંતુ આ પ્રગતિ માત્ર વિચાર ક્રિયા ભાવનામાં જ હતી એમ નહોતું; તેનો સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખો ઉપદેશ પણ થતો હતો. નીતિની આ શાખાના સ્થાપક પિથાગોરાસ અને એમ્પીડોકલીસ ગણાતા હતા. પ્રથમ તો, મનુષ્યના આત્માનો દેહાંતર પ્રવેશ થતો હોવાથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે માણસોએ

માયાળુપણે વર્તવું જોઈએ; અને માનુષી કર્તવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રાણીઓનો પણ સમાવેશ છે એવો સિદ્ધાંત આમ ઉપસ્થિત થતાં, તે સિદ્ધાંતને ઉપકારક બીજી દલીલો પણ અપાતી. રોમના મહારાજ્યના પાછલા સમયમાં પિથા ગોરિયન મતનું જોર ત્યારે વધી પડ્યું, ત્યારે આવા વિચારોથી લોકો ખુબ પરિચિત થયા હતા. પોરફાઇરીએ માંસાહાર વિરુદ્ધ સખળ લેખ લખ્યો હતો અને સેનિકાએ થોડો સમય તેનો ત્યાગ પણ કર્યો હતો. પરંતુ પ્લુટાર્કનો ઉપદેશ આ બાબતમાં અત્યંત સ્પષ્ટ હતો. દેહાંતર પ્રવેશના અવિવેકી સિદ્ધાંતને છોડી દઇને અથવા એ સિદ્ધાંત સાચાં હોય અને ખોટાં હોય એની શંકા તેમાં લાવીને, લાગણીઓના વિશાળ પાયા ઉપર પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુપણાનું કર્તવ્ય એ મૂકે છે. એ સ્પષ્ટ કહેતો કે અખાડામાં થતો પ્રાણીઓનો વધ કેવળ ગુનાહિત છે; એવા તમાશાની અસરથી ચારિત્ર્યમાં પડ્પટા આવે છે; ખાવાના રસને લીધે પ્રાણીઓને મારવામાં એક પ્રકારની ક્રૂરતા જ છે; અને માણસ પ્રત્યે દયા રાખવાની જેમ માણસની ક્રૂર છે તેમ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ દયા રાખવાની તેની ક્રૂર જ છે.

હવે ખ્રિસ્તિ સંસ્થા તરફ આપણે વળીએ તો આપણને માલમ પડશે કે પ્રથમ તો આ બાબતમાં લગભગ કંઈ પણ પ્રગતિ થયેલી નોવામાં આવતી નથી. મેનીકીઅસના મતમાં, માંસાહારને કેવળ વર્ણ્ય ગણવામાં પૌર્વાસ વિચારોનું મિશ્રણ જણાઈ આવે છે; અને આસ્તિક ખ્રિસ્તિઓ પણ તે આહાર કરતા નહિ, પણ તેનાં જૂદાંજ કારણો તેઓ આપતા હતા. એક બે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ પિથાગોરિયનોના દયાળુ ઉપદેશ પ્રત્યે પસંદગી બતાવી છે. પરંતુ દેહાંતર પ્રવેશના સિદ્ધાંતને કેથોલિક ગુરૂઓ તદ્દન વર્ણ્ય ગણતા હતા; તેમના પાપ-મુક્તિના સિદ્ધાંતને લીધે મનુષ્યજાત બીજી બધી સૃષ્ટિથી કેવળ નિરાળી પડી જતી હતી; અને કર્તવ્યના જે પ્રદેશનો પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો ઉપદેશ આપતા હતા તેમાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાને સ્થાન મિલકુલ અપાતું નહિ. મનુષ્ય પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો એ વાતને તેઓ જીવનનું લક્ષ્ય ગણતા, અને પોતાના સરજનહાર પ્રત્યે મનુષ્યનું કર્તવ્ય શું છે તે પ્રશ્નનો જ તેઓ વિચાર કરતા, અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે કર્તવ્યના વિચારોને

નિર્રથક ગણી કાંઈક ઉપહાસપૂર્વક એવા વિચારોને એક કારે તેઓ મૂકી દેતા હતા. જે માણસો વ્યાવહારિક જીવનમાં ક્ષણ પ્રવૃત્ત રહે છે તેમનામાં પ્રાણીઓની લાગણીઓ પ્રત્યે સુધઝ અને સૂક્ષ્મદર્શી સમચિતતા ક્વચિત્ જ જોવામાં આવે છે; અને રોગીષ્ટ અને નિરંતર અકસોસ કરતા જેઠકસના સુખમાં ઘાયલ થએલા હરણુના દુઃખનો ચિતાર શેકસપીઅર મૂકે છે તે પણ અર્થ રહિત કે કારણુ રહિત નથી.

પરંતુ જો કે 'પ્રાણીઓના હકો' ને ખ્રિસ્તી નીતિમાં સ્થાન નહોતું મળ્યું, તથાપિ સંતજીવનના કેટલાક પ્રસંગોથી આ બાબતમાં કાંઈક આડ-કતરી રીતે ઉત્તેજન મળતું હતું પૂર્વના ઉજડ જંગલોમાં અથવા યુરોપનાં વિશાળ વનોમાં રહેતા સંતો પ્રાણીઓના નિકટ સમાગમમાં આવે એ સ્વાભાવિક છે; અને સંતનું જીવન આલેખવામાં લોકોની કલ્પના તે સંબંધી આકર્ષક અને હૃદય-દ્રાવક ઘણી કથાઓ કહે તે પણ વાસ્તવિક છે. એવું કહેવા તું કે સંતના સાદથી ઉડતાં પક્ષીઓ નીચે આવતાં; સિંહાદિ વિકાળ પ્રાણીઓ તેના પગ આગળ બેસી તેને અધીન વર્તતા; અને આ પ્રાણીઓ કે જે તેમના એકાંતવાસના સોબતીઓ અને તેમના ચમત્કારના વિધેય હતાં તેમનામાં તેમની પવિત્રતાનો કાંઈક અંશ પણ ઉતરી આવતો. સંત થિયોન જ્યારે બહાર જતો ત્યારે જંગલી પ્રાણીઓ તેનું વળાવું કરતાં હતાં અને સંત પોતાના કુવામાંથી તેમને પાણી પાછને તેમની નોકરીની કદર કરતો હતો. મિસરના એક સંતે જંગલમાં સુંદર બગીચો બનાવ્યો હતો અને ત્યાં એક ખજુરીના ઝાડ તળે બેસી સિંહને પોતાને હાથે એ ફળ ખવરાવતો હતો. જ્યારે સંત પીત્રન શિયાળાની થંડી રાતે ટાઢથી ચરચરતો હતો ત્યારે એક સિંહે તેની પાસે ભરાઇ તેનું આચ્છાદન કર્યું હતું. સંત પાલ અને મિસરની સંત મેરીના શબ્દોને સિંહે દાટ્યાં હતાં. સંત જેરોમ ઇત્યાદિ ક્ષણ સંતોની કથાઓમાં સિંહની વાતો આવે છે. એક વૃદ્ધ અને નિર્બળ સાધુ મુસાફરી કરતો હતો અને એક ગધેડો તેનો બોળે ઉચકી જતો હતો; તેવામાં એક સિંહે આવી તે ગધેડાને મારી ખાધો; પણ સંતના હુકમથી તે સિંહ જ સંતનો બોળે શહેરના દરવાજા સુધી ઉચકી લાવ્યો. ટોળામાંથી

એક જંગલી ગાયેડાને બોલાવી સંત હેલેનસે જંગલમાં પોતાનો બોળે તેની પાસે ઉચકાવ્યો હતો. એજ સંત અને સંત પેકાનિયસ મગરની પીઠ ઉપર બેસી નાઇલ નદી ઓળંગ્યા હતા. સંતોની મુસાફરીમાં સાબરો ઘણીવાર સાથે જતા, તેમનો બોળે ઉચકતા, તેમનાં ખેતર ખેડી આપતાં, અને તેમનાં સ્મારક-ચિહ્નો જાહેરમાં આણતાં. શિકારના ત્રાસથી ત્રસ્ત થઇ હરણો સંતના આશ્રમમાં ભરાઇ જતાં અને ત્યાં તેમનું રક્ષણ થતું. એક વિધર્મી શિકારી હરણની પછવાડે દોડતાં દોડતાં એક સાધુની ગુફામાં ગયો, અને સાધુએ તેને ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ આપી ખ્રિસ્તિ કર્યો. ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ વખતે હરણનું રૂપ લઇ શિકારીઓને ખ્રિસ્તિ બનાવતો એવી પણ કેટલીક કથાઓ કહેવામાં આવતી. શિકારના ત્રાસ અને ગભરાટમાં પણ સાબરો અને શિકારી કૃતરાઓ સંતના સ્મારક ચિહ્નો આગળ આવતાં ઉભાં રહીને નમતાં. જંગલી સાબરો અને ડાગડાઓ સંતોની કબર આગળ અમુક દિવસે મેળો કરતાં. સંત એરેસમસ ખળદોનો ખાસ રક્ષક ગણાતો અને તેના પવિત્ર સ્થાનક આગળ ખળદો પોતાની રાજપુત્રીથી ઘૂંટણીએ પડતા. સંત એન્ટની કુક્કરનો પાલક હતો અને તેની છાત્રીઓમાં કુક્કરોને પણ દાખલ કરવામાં આવતાં. સંત ટ્રિજેટ લુંડ પાળતો અને તેની સત્તાને આધીન રહેવા જંગલમાંથી એક રાત્રી લુંડ પણ આવ્યું હતું. એક ઘોડાએ આગળથી વિલાપ કરીને સંત કાલખાના મૃત્યુની આગાહી કરી હતી. સંત કાલમેનના સોળતીઓ ત્રણ હતા; કુકડો, ઉંદર અને માખી. કુકડો પ્રાથ-નાના સમયની ખબર આપતો; અને સંત ઉડવાની વાર લગાડતો તો ઉંદર તેનો કાન કરડી જાગ્રત કરતો; અને વાંચતાં વાંચતાં વખતે સંતના વિચાર જે ભમવા લાગતા તો જે લીટીથી વાંચવાનું રહી ગયું હોય ત્યાં માખી આવીને બેસી રહેતી. પ્રાણીઓમાં નૈતિક ગુણો પણ રહેતા હતા એવું ખ્યાન પણ કેટલીક કથાઓ કરતી, અને મનુષ્યના સંસર્ગથી પ્રતિબદ્ધ થયેલું સંતનું હૃદય પ્રાણીઓનું દુઃખ જોઇ ખડુ આર્દ્ર બનતું. એક સંત હમેશાં વરૂની સાથે વાળુ કરતો. એક વખતે વરૂ વેહેલું આવ્યું અને રોટલો ચોરી ગયું. પણ પછી એને એટલો પરતાવો થયો કે આઠ દિવસ સુધી

એણે પાછું મોઢ બતાવ્યું નહિ; અને બતાવ્યું ત્યારે શરમનું માર્થું નીચું જોઇ રહ્યું. સંતે તેને માથે કોમળતાથી હાથ ફેરવી તેનું સાંત્વન કર્યું અને યુનાની માશી આપી; અને પોતે માશી આપી છે એ બતાવવા એને બમણો લાગ આપ્યો. એક બીજા સંતની આગળ એક સિંહણ આવી તેને પગે પડી અને રોવા લાગી, અને પછી પોતાના બચ્ચા કને એને લઇ ગઇ. એ બચ્ચું આંધળું હતું પણ સંતની પ્રાર્થનાથી દેખતું થયું. વળતે દિવસે તે સિંહણ ઉપકારની નાશાની દાખલ જંગલી જનાવરનું એક આમકું સંતને આપી ગઇ. અલેક્ઝાંડ્રિયાના સંત મેકરિયસને પણ એવું બચ્ચું હતું. હીના નામનું બ્રાહ્મી પોતાના આંધળા બચ્ચાને લઈ એક વખત તેને બારણે આવ્યું, અને સંતે તેને દેખતું કર્યું. આ ઉપકારના બદલામાં તે બ્રાહ્મીએ સંતને ઉન આપ્યું. સંતે કહ્યું. “અરે કૂર બ્રાહ્મી ! આ ઉન તું ક્યાંથી લાવ્યું ? ખચીત, કોઇ ઘેરાને ચોરી તેં મારી ખાધું હશે.” બ્રાહ્મી શરમાઇ ગયું અને નીચું જોઇ રહ્યું, પણ તે ઉન સંતને આપવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યું. પરંતુ ફરીને કોઇને નહિ લૂટવાના એણે સોગન લીધા ત્યારેજ સંતે તેની ભેટ સ્વીકારી. પોતાના માથાના નમનથી એ સોગન લીધા એમ એણે બતાવ્યું હતું. સંત મેકરિયસે એ ઉન પછી સંત મેલેનિયાને આપી દીધું હતું. વળી કેટલીક કથાઓમાં, પક્ષીઓ અને સંતો વચ્ચે કેવો માયાળુ બંધાર ચાલતો હતો તે કહ્યું હતું. સંત કથબર્ટના સાદથી પક્ષીઓ આવતાં, અને તેની પ્રાર્થનાથી મુએલું પક્ષી જીવતું થતું. કોઇ સંતને દુઃખ પડતું તો પક્ષીઓ શોક કરતાં.

સંતોના જીવનચરિતોમાં આવી સેંકડો કથાઓ છે. આવી વાતો કદાચ આપણને અત્યંત બાલિશતાવાળી લાગશે, પણ ઘણા સૈકાઓ પર્યંત લોકો એ વાતો માનતા હતા, અને તેથી તેમનાં હૃદય ઉપર અસર થતી હતી; અને વળી તે સમયના લોકોના અંતરની લાગણીઓ કેવી હતી તે પણ તેથી જણાય છે. બ્રાહ્મીઓ પ્રત્યે અમુક પ્રકારની અનુકંપા ઉપજાવવાનું તેમાં વલણ હતું, અને એટલું જ તે દિશામાં કેથોલિક ધર્મે કર્યું છે. બ્રાહ્મીઓ પ્રત્યે સંતોએ સ્વભાવની કુદરતી કોમળતા બતાવી હોય એવા

વિશ્વાસપાત્ર દાખલા ઘણા થોડા અતાવી શકાય એમ છે. છોકરાંઓ પક્ષી-ઓને પગે દોરે બાંધી તેમને કનડતાં હતાં તે જોઇ વેનિસનો સંત જેમ્સ પૈસા આપી તેમને છોડાવતો હતો. આમ તેમના માયાળુપણનાં દૃષ્ટાંત પણ કવચિત્ મળી આવે છે.

પરંતુ પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયા રાખવાની આખત એકંદર ખ્રિસ્તિ ધર્મે બહુ ઓછો પ્રયાસ કર્યો છે. મુક્તિની યોજનામાંથી પ્રાણી સૃષ્ટિને ધર્મગુરુઓએ કેવળ બહિષ્કૃત કરેલી હોવાથી પ્રાણીઓ પ્રત્યે તેમનું કાંઇપણ કર્તવ્ય છે એવી ખુદ્દિ ખ્રિસ્તિઓને રહી નહિ. પરંતુ જાણુવા જેવી વાત તો એ છે કે ન્યારે પ્રાણીઓ પ્રત્યે માયાળુપણે કાંઈ વ્યક્તિ વર્તતી અથવા દંતકથામાં તેનાં દૃષ્ટાંતો અપાતાં ત્યારે જેમ અને તેમ ધર્મની સાથે એ વાતો જોડી દેવાનો પ્રયત્ન થતો હતો અર્થાત્ ધર્મની સહાય વિના કાંઇપણ આખતમાં કાંઇપણ થઇ શકે એમ આ ખ્રિસ્તિ સમયમાં નહોતું. ઉપલી કથાઓમાં સંતના સોખનીઓ તરીકે પ્રાણીઓની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. સંતનાં સ્મારક ચિહ્નો જાહેરમાં લાવવાનું કામ સાબરને ખાસ કરીને સોંપેલું હોવાથી અને તે પ્રાણી સર્વનો કડો વેરી ગણાતું હોવાથી, તેને માન આપવામાં આવતું હતું. ગધેડા ઉપર બેસીને ઇશુખ્રિસ્ત મિસરમાં નારી ગયો હતો અને જેસેલેમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેથી ગધેડાને પવિત્ર ગણી તેના માનમાં હિસવ થતો. અકરાનાં ગચ્ચાં ઇશુ ખ્રિસ્તનાં ચિહ્નો ગણી સંત ક્રાન્સિસ તેમના પ્રત્યે બહુ કામળ રહેતો. સસલાના શિકારમાં દ્યુથરને પિશાચ આત્માનો શિકાર કરે છે એમ સમજાતું; તેથી તે શિકાર જોઇ એ ખિન્ન અને ઉદાસ બનતો. આવી રીતે કેટલાંક પશુઓ અને પક્ષીઓ ધર્મના ઇતિહાસમાં સંબદ્ધ થવાથી તેમને કાંઈ પીડા કરતું નહિ. પણ આવી અસર ઝાઝા વિસ્તારમાં કદિ દેવાઈ નથી. નીતિવેત્તાઓએ અહીં એ તદ્દન ભિન્ન ઉદ્દેશોનો વિચાર કરવાનો છે. કાંતો મનુષ્યોના ચારિત્ર્યનો વિચાર તેઓ કરે અને કાંતો પ્રાણીઓને થતા દુઃખનો વિચાર તેઓ કરે. રમત ગમતમાં કે ધંધાને અંગે પ્રાણીઓને થતા દુઃખની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં મનુષ્યનું હૃદય કંઈક, કહિન કે દૂર થાય છે; એ વાતનો કાંઈ નિયમ નથી. રમતમાં વાગવાથી ધાએલ

થએલા પક્ષીનાં તરફડીઆં કે બીકણુ સસલાને નાસભાગમાં થતું દુઃખ જો આપણી કલ્પનામાં બરાબર ઉતરે તો સાડમારીમાં સાંઢને થતા દુઃખથી ઓછું આપણને કદાચ એ નહિ લાગે. પરંતુ શિકારના ઉત્સાહથી આપણી કલ્પનામાં વક્રીલવન થાય છે, અને સસલાના નાના કદને લીધે અને તેના દુઃખનું સ્પષ્ટ ઉદ્બોધન આપણે થતું નહિ હોવાને લીધે આપણા ચારિત્ર્ય ઉપર તેની માડી અસર થતી નથી. પરંતુ પ્રાણીનું દુઃખ જો આપણા હૃદયમાં આરપાર ઉતરી જતું હોય અને આનંદના તત્ત્વ તરીકે તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર થતો હોય તો ત્યાં ચારિત્ર્ય ઉપર તેની માડી અસર થાય છે. જંગલી પ્રાણીઓની કુસ્તીની પ્રાચીન રમતો હવે ખ્રિસ્તિ દેશોમાંથી લગભગ અદશ્ય થઈ ગઈ છે, અને મનુષ્યના હૃદયને કામળ બનાવે એવી ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશમાં રહેલી શક્તિ, એ રમતોને નાશુદ્ધ કરાવવામાં આડકતરી રીતે કાંઈક સાધનભૂત કદાચ થઈ પણુ હશે, પરંતુ નિષ્પક્ષ માણસ તો કબુલ કરશે કે એવી અસર બહુ થોડી થઈ છે. જે સમયે અને જે દેશોમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની પ્રયળ સત્તા હતી, તે સમયે અને તે દેશોમાં એવી રમતો વિરુદ્ધ બોધાર ઉઠ્યો નહતો. સુખાલિલાપી અને ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિને લીધે જ્યારે માણસોની રીતભાવમાં કામળ નર-માશ આવી, અને એવી જંગલી રમતોમાંથી મળતા આનંદ પ્રત્યે જ્યારે અણુગમાનો ઉછાળો તેમને આવ્યો, અને જ્યારે તેમને બદલે નાટકાદિ બીજા નવીન આનંદો તેમને મળવા લાગ્યા, અને તેથી સમાજના નીચલા ભાગમાં જ એ રમતો ચાલુ રહેવાથી તેમની નિંદા થવા લાગી, ત્યારે જ તેમનો અંત આવ્યો. આ સંસ્કૃતિને પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓએ એકંદરે નીભાવી રાખી છે. પરંતુ વિચિક્ષણુ નીનિવેત્તાએ વિચાર કરવો ઘટે છે કે ઉપલી જંગલી રમતોમાં વધારે દુઃખ પ્રાણીઓને થતું હતું કે હાલ દૂર કતલખાનામાં જનવશેને મારી નાખવામાં આવે છે અથવા ધીમે ધીમે તેમનું મોત આણુવામાં આવે છે તેમાં તેમને વધારે દુઃખ થાય છે ? અને અહીંઆ પ્રાણીઓને થતા દુઃખનો વિચાર તે ઓછો કરશે, પણ એવા તમાશાથી જોનારના ચારિત્ર્ય ઉપર જે માડી અસર કાઢ વખત થાય છે તેનો વિચાર

તે વધારે કરશે. પરંતુ કૂરતાના કેટલાક પ્રકાર એવા હોય છે કે તેમને જૂદી જ દાષ્ટી મેળવા પડે છે. જીવતા પ્રાણીઓ ઉપર થતી વાઢકુપ ધણી વખત સ્વચ્છંદી અને નિરર્થક હોય છે; કેટલીક વખત પ્રાણીની મોજની ખાતર પ્રાણીઓ ઉપર લાંબી અને ઘાતકી કૂરતા વાપરવામાં આવે છે; અને આ કૂરતા જાહેર દષ્ટિથી દૂર એકાંત ભાગમાં કરવામાં આવતી હોવાથી ચારિત્ર્ય ઉપર તેની અસર ધણી થોડી થાય છે. તથાપિ તેના વિચાર માત્રથી પણ કોઈપણ દયાળુ માણસના હૃદયમાં કંપારી છૂટ્યા વિના રહેતી નથી. આવી આવી આખતોની નીતિપરત્વે ખ્રિસ્તિ દેશોમાં છેલ્લા સૈકાથી જ લોકોનું લક્ષ ખેંચાવા લાગ્યું છે, અને તે કાર્ય પણ ધણુંકરીને પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજાએ જ અગ્રણ્યું છે. જંગલમાં વસતા સંતોના જીવનમાંથી ઉપસ્થિત થતી કથાઓ રૂપે દયાલાવ દુનિયાને પ્રાપ્ત થયો છે એ વાત આપણે સ્વીકારીએ તોપણ આપણે એટલું વિસરી જવું નેહએ નહિ કે મોટા પાયા ઉપર પ્રાણીઓ પ્રત્યે દયાનો પ્રચાર અર્વાચીન અને વ્યાવહારિક જમાનાને હાથે જ થયો છે; મુસલમાનો અને બ્રાહ્મણો આ આખતમાં ખ્રિસ્તિઓ કરતાં ઘણા ચડી જાય છે; અને સ્પેન અને દક્ષિણ ઇટાલી કે જ્યાં કેથોલિક ધર્મનાં મૂળ ધણાં જ ઉડાં છે ત્યાં હજીપણ પ્રાણીઓ પ્રત્યે નિર્દયતા ધણી જ થાય છે.

મઃ-સંસ્થાના પ્રથમ સ્વરૂપથી લોકોને લાભ થયો તે એટલો જ હોતો કે સંતોનાં જીવનોની મનોહારી અને સુંદર કથાઓથી લોકોનાં હૃદય આકર્ષાતાં. ધર્મના મોટા વાદવિવાદના કાળમાં આ પૌર્વાત્ય સાધુઓમાંથી કેટલાક મોટા ધર્મશાસ્ત્રીઓ થયા હતા એ વાત ખરી, પરંતુ એકંદરે પૂર્વના પ્રદેશમાં સાધુઓ જંગલમાં રહેતા અને અત્યંત દેહદમન કરવામાં જ કાળ-લેપ કરતા હતા. પરંતુ પશ્ચિમમાં સંતજીવને જૂઠું જ રૂપ ધીમે ધીમે ધારણ કર્યું હતું, અને ઘણા ઉંચા પ્રકારની ફરજો અગતી હતી. ઇટાલીની મઃ-સંસ્થાનો સ્થાપક પૂર્વ દેશી સંત એથેનેસિયસ થયો હતો. ટુર્સના સંત માર્-ટિને પોતાના સાધુઓને મહેનત કરવાની બંધી કરી હતી, અને તે અને તેના સાધુઓ, પૂર્વ દેશી સંતોની પેઠે બહાર ફર્યા કરતા, અને મંદિરોની

મૂર્તિઓ ભાંગી નાખતા. પરંતુ ત્રણ મોટાં કારણોની ભેગી અસરથી આ મઠ-સંસ્થાનું જોસ વ્યાવહારિક પ્રવાહમાં વળી ગયું: (૧) પાશ્ચાત્ય દેશનાં હવાપાણી જ એવાં હતાં કે ત્યાં લોકોને નિરૂઘ્મી અને આળસુ બેસી રહેવું પાલવે નહિ અને છતાં તેમની જાત સખત દેહદમન કરી શકે નહિ અથવા બેઠાડુ પૂર્વ-વાસીની બ્રાંતિઓનો આનંદ લઇ શકે નહિ. તેથી ચંચળ જીવનમાં પ્રવૃત્ત થવાની તેમને જરૂર પડતી; (૨) છઠ્ઠા સૈકામાં, સંત કોલંબિયા વિગેરેના વર્ગ સાથે ભળીને સંત બેનેડિક્ટનો વર્ગ ઉભો થયો, અને તેમણે નિરર્થક પ્રાયશ્ચિતોની જંગલી સખ્તાઇ ઓછી કરીને મઠની સંસ્થામાં મહેનતને આવશ્યક તત્વ બનાવ્યું અને આમ તે સંસ્થાને સામાન્ય સંસ્કૃતિના પ્રવાહમાં વાળી લીધી; (૩) અને જંગલીઓના હુમલાથી પશ્ચિમ મહારાજ્ય નષ્ટ પામ્યું, રાજ્ય-વ્યવસ્થા અને સામાજિક સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ, અને લગભગ મૂળ સ્થિતિએ સમાજ આવી ગયો. તેથી અતિ અગત્યના સામાજિક, રાજકીય, અને બુદ્ધિ વિષયક કર્તવ્યો બજાવવાનું કામ મઠના મેડજો ઉપર સ્વાભાવિક રીતે જ આવી પડ્યું.

એવું કહેવાય છે કે એલેરિકે જ્યારે રોમ સર કર્યું ત્યારે તેના વમજનાં વિધર્મીઓના ધર્મનાં નામ નિશાન પણ ચાલ્યાં ગયાં; તેથી રોમમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ સર્વોપરિ થઇ પડ્યો. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સામાન્ય પતન પરત્વે પણ એવું જ કથન કહી શકાય એમ છે. અર્થાત્, જંગલીઓના હુમલા પહેલાં જો કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ રોમમાં પ્રવર્ત્યો હતો, તથાપિ વિધર્મીઓના તાત્વિક મતમતાંતર અને રૂઢ સંપ્રદાય તેમજ પ્રાચીન પણ જીર્ણ થઇ ગયેલા સમાજમાં ધર કરી બેઠેલા રૂઢિ રિવાજોને લીધે ખ્રિસ્તિઓનો ઉત્સાહ ચારવાર ભાંગી પડતો હતો. પરંતુ જંગલીઓનો વિજય થવાથી પ્રાચીન રૂઢિઓ અને સંપ્રદાય અસ્તવ્યસ્ત થઇ ગયા અને તેથી ખ્રિસ્તિ ધર્મને કુંવારી ભૂમિ પ્રાપ્ત થઇ, અને તેથી કરીને લાંબા વખત સુધી તે સંસ્થા એકલી જ સુધારાનું કેંદ્ર રહી હતી.

આ અણીને સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મ-ગુરૂઓએ પણ હિંમત અને ચતુ-

રાઈ વાપરવામાં ક્યાશ રાખી નથી. ઉત્તમ પ્રકારની નિઃસ્વાર્થતાથી દિમિત પૂર્વક તેઓ વિજેતા અને હારેલાની લવાદી કરતા, અને જ્યારે પ્રાંતોમાંથી આવતી અનાજની આવક બંધ થઈ જતી, અને જ્યારે જંગલીઓએ સુંદર ખેતરોને ઉજડ વેરાન કરી દીધાં હતાં, ત્યારે અવિરમ સંભાવતથી ઈટાલીનાં અપ્રતિમ દુઃખો ઓછાં કરવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો હતો એ વાત આપણે આગળ કહી છે. પરંતુ જંગલી જતોને ત્વરાથી એમણે ખિસ્તિ કર્યા એ વાત એનાથી પણ વધારે વિસ્મયકારક છે. દુર્ભાગ્યે આ અતિ અગત્યની આવડત ઇતિહાસમાં અતિ અસ્પષ્ટ રહેલી છે, અને જે કારણથી આખી જતો અને પ્રજાઓ ખિસ્તિ થઈ ગઈ તે કારણથી આપણે તદ્દત અજ્ઞાત છીએ. રોમના રાજ્યનો અસ્ત થયો તે પહેલાં ગોથ લોકોને તો અલ્પદિવાસે ખિસ્તિ કર્યા હતા; અને જર્મનો અને ઉત્તર તરફની કેટલીક જતો લાંબા વખત પછી ખિસ્તિ થઈ હતી; પરંતુ જંગલીઓ તો વિજેતા થયા તેજ સમયે ખિસ્તિ થયા હતા. પોતાનાં દેશમાં પોતાના ધર્મ-ગુરુઓની આજ્ઞાની મૂંઝે મોઢે તાબે થવાની આ જંગલીઓને પ્રથમથી જ ટેવ હતી. પરંતુ પરદેશમાં હવે એવા ધર્મ-ગુરુઓની સમક્ષ ઉભા રહેવાનો તેમને વખત આવ્યો કે જે તેમના દેશના ધર્મ-ગુરુઓ કરતાં ધણા સુધરેલા અને દળદબાવાળા હતાં, જેમની દમામવાળી ધર્મ-ક્રિયાથી તેઓ અંતર્ગત જતા અને પરલોકનો જેમની ધમકીથી તેઓ થરથરી જતા. પોતાના દેશના સુધળા મંસૂખથી અસંખ્ય થયેલા એવા આ જંગલીઓ નવીન સંસ્કૃતિની ભવ્યતા આગળ નમી ગયા, અને લાડીન લાપાની માફક ધણી સેળમેળ સહીત લાડીન ધર્મ પણ આ નવીન સમાજ ઉપર રાજ કરવા લાગ્યો. વળી નિરાસક મોક્ષનો સિદ્ધાંત અને સેતાનનો સિદ્ધાંત આ જંગલીઓને ખિસ્તિ અનાવવામાં ધર્મ ગુરુઓને બહુ કામ લાગ્યા. ખિસ્તિ ગુરુઓ કહેતા કે માત્ર ખિસ્તિ ધર્મમાં જ સત્ય છે, અને તેથી જ મોક્ષ મળે છે; બીજા બધા ધર્મો સેતાનની જ રચના છે. આ એકેશ્વરવાદની સામે અનેકેશ્વરવાદ ટકી શકતો નહિ; અને તેથી અનેક વિધર્મીઓ ખિસ્તિ થતા; અને એક વાર ખિસ્તિ થયા પછી જો કાંઈ વિધર્મી પોતાના આગ્રહ દેવોને

છાડી દે નહિ, તો ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ એને નરકના નિરંતર અગ્નિની ધમકી આપતા હતા. પરંતુ જૂના સંસ્કારો હૃદયમાંથી એકદમ ખસતા નથી, તેથી આગલા ધર્મમાં જે જે ચમત્કારરૂપ મનાતું હતું તેને પિશાચોનું કામ ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ કહેતા. તેથી પણ વિધર્મીઓની નજરમાં પોતાનો આગલો ધર્મ બ્રષ્ટ જ લાગતો. ઉત્તમ પ્રકારની આવી ધર્મ-ભક્તિ ઉપરાંત, ખ્રિસ્તિ ધર્મ ફેલાવવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરૂઓ સમયને સમજીને પોતાની જુદીનો ઉપયોગ કરવામાં પણ બહુ કુશળ હતા. જંગલી જાતો ધણું કરીને પોતાના રાજનો ધર્મ વગર તપાસે સ્વીકારી લેતી, અને રાજઓ ધણું કરીને તેમની રાણીઓથી પ્રેરિત થતા હતા; તેથી ખ્રિસ્તિ ગુરૂઓ પ્રથમ રાજ રાણીને, અને તેમાંય રાણીને, ખ્રિસ્તિ કરવાનો પ્રયાસ કરતા, અને તે પ્રયાસમાં તેઓ સફળ થતા હતા. અને આ પ્રમાણે કેટલીક રાણીઓની સહાયથી જ તેમના રાજઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં લાવી શકાયા હતા. કદપનાને ઉશ્કેરે એવી કાંઈ પણ વાતનું વિસ્મરણ તેઓ કરતા નહિ. એવું કહેવાય છે કે રાણી ક્લોટિલ્ડાએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ થતી વખતે આવેલા મૂલ્યવાન પડદા તરફ પોતાના સ્વામીનું વક્ષ ખેંચવાની ખાસ સંભાળ રાખી હતી. નરકના ભયાનક બનાવોનું ચિત્ર ચીત્રારી તેઓ વિધર્મીઓને બતાવતા હતા, અને વિધર્મીઓ તેથી થરથરી જતા હતા. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મની પછવાડે પછવાડે આ દુનિયામાં વિજય ચાલ્યો આવે છે અને મૂર્તિપૂજન, પાખંડ, ધર્મ-બ્રષ્ટતા, કે દુરાચારની શિક્ષારૂપે મરકી, દુકાળ કે દુશ્મનોથી પરાજય ઇત્યાદિ આવે છે એવી માન્યતાનો ખાસ કરીને યુક્તિપૂર્વક ઉપદેશ તેઓ આપતા હતા; તેથી તેમનો ધર્મ બહુ પ્રસર્યો હતો. ભોળા જંગલીઓ તે શુદ્ધ જુદીથી માનતા; અને આશા, ધાર્તી, ઉપકાર અને પશ્ચાતાપને લીધે તેમનાં ટાંગેટાળાં ખ્રિસ્તિઓ થતાં વિધર્મીઓના દેવોની અને ઉત્સવોની જગા ખ્રિસ્તિ ધર્મના સંતોથી અને ક્રિયાઓથી પૂરાવા લાગી, તેથી આ ફેરફાર ઓછો વસમો લાગતો હતો અને અન્ય ધર્મમાં જવાનું દુઃખ કમી થતું હતું. વળી ખ્રિસ્તિ ગુલામો પણ પોતાના ધર્મના વખાણ પોતાના શેઠને કરતા હતા. અને જ્યારે રાજ અને તેનું લશ્કર ખ્રિસ્તિ થઈ રહ્યું, ત્યારે

તેમના વિજયને દૃઢ કરવા ઠાકની અને ધર્મની વ્યવસ્થા થવા લાગી અને ધર્મ વિરુદ્ધ દરેક હીલચાલને કાયદાથી દાખી દેવામાં આવી.

ગંગલી જતો ઉપર ખ્રિસ્તિ ધર્મનો વિજય આ પ્રમાણે થયો હતો. પરંતુ જો કે ખ્રિસ્તિધર્મનો વિજય આવે અણીને સમયે થયો તો ખરો, પણ તેના મૂળ, વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ગંભીર પ્રકારનો ફેરફાર થઈ થઈ ગયો; અને જો કે ખ્રિસ્તિધર્મનાં ઘણાં મૂળતત્ત્વો તેમાં હતા, તથાપિ એકંદરે એક નવીન પ્રકારનો ધર્મ આ હીલચાલમાંથી બહાર તરી આવ્યો. ધર્મ અને તેને માનનારા અન્નેનાં રૂપાંતર થઈ ગયાં. ઉત્સવો, પ્રતિકૃતિઓ અને નામો, મૂર્તિઓને બદલે હવે સંતોનાં થયાં, અને પ્રાચીન ધર્મના વિચાર અને લાગણીઓની ટેવો નવા રૂપે અને નવીન ભાષામાં પાછાં પ્રાપ્ત થયાં. જડવાદ, મૂર્તિપૂજા અને અનેક દેવવાદ કે જોને સંતો લાંબા વખતથી ઉત્તેજન આપતા હતા તે ગંધાનું વલણ, ખ્રિસ્તિધર્મમાં ગંગલી તત્ત્વ પ્રવેશ પામવાથી, યુરોપમાં સામાન્ય રીતે સુદ્ધિ તેજહીન થવાથી, ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અનેક જાતની ઈશ્ટ મૂકાવા લાગી તેથી, અનિવાર્ય રીતે દૃઢ થયું. અને નવા ધર્મને તામે જૂના દેવો પાછા પૃથ્વી ઉપર અમલ કરવા લાગ્યા.

જો કે અન્ય પ્રકારે પ્રાચીન દેવોની સજીવ ચંચળતાનું અતિ ઉત્કટ ભાન તેમને યતું હતું, તથાપિ આ વલણની સામે ખ્રિસ્તિ ધર્મના આગેવાનો અટકાયત રૂપે ઘણું કરીને કાંઈ કરતા નહિ. રોમના અને ગંગલીઓના દેવો વિજયવંત નીવડેલા ધર્મની સામે અસુર તરીકે હજી પણ વેર ભાવે વર્તતા હતા એવી માન્યતા તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત હતી તેના પૂરાવામાં ઘણી વાતો કહેવાય છે. જાણ સૈકાનો એક મહાન પોપ (ધર્માધ્યક્ષ) વાત કરે છે કે એક યાહુદી સુસાફરી કરતો ચાલ્યો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે રાત પડી. અને બીજો કોઈ આશરો ન મળવાથી એપોલોના એક તજ દેવાઅલા મંદીરમાં રાત રહ્યો. મંદીરમાં એકલો જ હોવાથી ધૂનજતા, ત્યાં ભૂતો રહે છે એવું સાંભળેલું હોવાથી બહીતા એવા તે યાહુદીએ પોતે ખ્રિસ્તિ નહોતો છતાં સ્વસ્તિક (cross) ના ચિહ્નથી પોતાનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે તેણે ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું કે એવા

ચિહ્નથી ભૂત ભાગી જાય છે. અને તેમ કરવાથી જ તે સહીસલામત રહ્યો હતો; કારણ કે મધ્ય રાતે તે મંદીર કાળા અને બીહામણા આકારેથી ભરાઈ ગયું. પોતાના ત્યાગ કરેલા મંદીરમાં દેવ એપોલોએ દરબાર ભર્યો હતો, અને પોતાના અનુચર પિશાચોની સાથે ખ્રિસ્તિઓને કેવી રીતે ફસાવ્યા, તેનો વિચાર એ કરતો હતો. એક તરતનો પરણેલો રોમવાસી દડાની રમત રમતો હતો. અને રમતાં ન ફાવવાથી એણે પોતાની વીંટી કાઢી પાસે દેવી વિનસનું પૂતળું ઉભું હતું તેની આંગળીમાં પહેરાવી પાછો રમવા લાગ્યો. રમી રહ્યો ત્યારે પાછી વીંટી લેવા આવ્યો તો દેવીની આંગળી એવી રીતે વળી ગઈ હતી કે વીંટી કાઢી શકાઈ નહિ. અને તે રાતે દેવી જેના સ્વપ્નમાં આવ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે હવે તે તેની પત્ની થયાં છે અને તેથી તેની સાથે જ રોજ તેના ઘરમાં રહેશે. આવી અનેક વાતો આશતી.

તપોવૃત્તિના પ્રથમ વિસ્તારનાં કેટલાક કારણો અમે ઉપર બતાવ્યાં છે અને તે કારણોનો વ્યાપાર ચાલુ હતો દરમ્યાન અન્ય પ્રબળ કારણો પણ ઉપજી આવ્યાં હતાં. જંગલીઓના નિરંતર હુમલાથી રોમનું રાજ્ય ત્વરાથી પડી લાગ્યું. તેથી પોતે હેરાન ન થાય એવે સ્થળે જઈ શાંત રીતે મેહેનત કરી ગુજરાન કરે એવા આશ્રમની લોકોને જરૂર હતી. તેથી સંત એને-ડિકટે વ્યવસ્થિત કરેલી મહા-સંસ્થામાં લોકોને આકર્ષણ કરે એવાં વિધવિધ જાતનાં તત્ત્વો દાખલ થયાં.

આ સંસ્થામાં અમીરી અને પ્રજાસત્તા તત્ત્વો એક સાથે હતાં, મહાધિ-પતિનો દરજ્જો અને સત્તા રાજાનાં જેવાં હતાં, અને તેથી મહાધિપતિ થવાની અમીરી કુટુંબોનાં માણસો આકાંક્ષા કરતા અને ધણું કરીને થતા. અને મુક્ત થએલા ગુલામો, અથવા પોતાનું સર્વસ્વ ખોઈ એકેલા એડૂતો, અથવા અમીરના જૂલમથી ત્રાસ પામેલા માણસો અથવા લશ્કરમાંથી નાસી આવેલા સિપાઇઓ, અથવા જેને નિર્ભય અને શાંત હૃદયી ગૂંજરવાની ઇચ્છા હોય તે-આ બધાને એલાશક મઠમાં આશ્રય મળતો હતો. મહાધિપતિ જાતે ગરી-

આઘમાં રહેતો અને પવિત્ર ગણાતો હતો; પણ સંસ્થાની મોટી સમૃદ્ધિની વગ વપરાતી, અને મોટે ભાગે ધણી સખાવતમાં તેનો પૈસો વપરાતો. જે માણસો ઉત્સાહી અને જનસેવા કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેમણે સાધુનો ઘંઘો બહોળો અવકાશ આપતો, કારણ કે મઠમાં દાખલ થઈ તેવાં માણસો ધર્મનો ફેલાવો કરતાં, લોકોનું દુઃખ ઓછું કરતાં અને સમાજની સુધારણામાં યંચળ ભાગ લેતા. જ્ઞાત માણસોને આ સંસ્થા સ્વર્ગનો સ્પષ્ટ રસ્તો થતી હતી. સત્તાના લોકલવાળાને તેમાં ધર્મ-ગુરુ કે ધર્મોધિકારી થવાનો પ્રસંગ મળતો હતો. ધણાં ગ્રંથો માત્ર મઠોમાં જ એ વખતે હોવાથી, અભ્યાસની ઇચ્છાવાળાને તે લાભ ત્યાં મળતો અને અભ્યાસની હંદગી તે યુવરી શકતો. બીજા અને એકાંતવાસી સ્વભાવના માણસને ત્યાં નિર્ભયતા અને ઓછામાં ઓછી મહેનત મળતી હતી- સંખ્યાબંધ માણસો મઠમાં સાધુ થવા આવતાં હતાં, જતાં રોટલાનો ટોટો કોઈ દિવસ ત્યાં આવતો નહિ. મઠની સંસ્થાને બક્ષીસે આપવાથી અથવા વારસા સુકી જવાથી સ્વર્ગમાં જવાય છે એવી તે જ્ઞાત સમયની માન્યતા હોવાને લીધે તે સંસ્થાને અટળક દોલતની પ્રાપ્તિ થતી હતી; અને વળી સાધુઓ પડતર જમીન ખંત અને કુશળતાથી ખેડતા; તેથી આ સંસ્થાનો પૈસો ઘણો વધી પડવા લાગ્યો. સિવાય, સંસ્થાને કોઈ કર ભરવો પડતો નહિ, પણ તે તોફાની સમયમાં પણ મઠમાં જ્ઞાતિ રહેતી હતી. જાડનાં મોટાં જંગલોને સફા કરી સાધુઓ ત્યાં ખેતી કરતા હતા અને મહેનત કરી ખારાપાટની જમીનને પણ ખેતીને લાયકની બનાવતા હતા. આ પ્રમાણે જંગલમાં પણ મઠ શહેર બની જતું, સુધારા અને ઉદ્યોગનું કેન્દ્રસ્થાન થતું, અને ગંધાધુની અને લડાઈના સમયમાં પણ નૈતિક સત્તાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું.

પરંતુ આ બધા લાભ અદ્યાયુષી હતા, અને સંસ્થાના બંધારણના સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય પરિણામરૂપે પાછળથી તેમાં ભ્રષ્ટતા પેડી. સંસ્થાનો શરૂઆતનો ઉત્સાહ જતો રહેતાં, પરાણે પળાવતી કુંવારી હંદગીનાં, મોટી વગ અને અટળક દોલતનાં, પરિણામ બહુ ધુરાં આવ્યાં. આ સંસ્થાઓ ઘણા પ્રકારની સેવાઓ કરતી હતી; ત્યાં ખેતી વાડીને

બહુ ઉત્તેજન મળતું; મુસાફરોને ત્યાં વિશ્રામ-સ્થાન મળતું; લડાઇમાં તે પવિત્ર સ્થાન મળ્યાતાં; અને અમીરોની સત્તા તેથી અંકુશમાં રહેતી હતી. પણ ભ્યારે જંગલીઓના હુમલા બંધ થયા અને સમાજની સુધર વ્યવસ્થા ધોરણસર થવા લાગી ત્યારે આવી સેવાઓની જરૂર રહી નહિ. આ વાત તેમના નૈતિક નમુનાને પણ લાગુ પડે છે. બેનેડિક્ટ મતના સાધુઓ પોતાની સંસ્થાની વ્યવસ્થામાં મેહેનતને આવશ્યક તત્ત્વ ગણતા હતા; તેથી ગુલામખીરીએ મહેનત ઉપર કલંકની જે છાપ મારી હતી તે ભુંસાઇ ગઇ-આ સેવા મઠની સંસ્થા એકઠી કરી છે એ વાત બેશક ખરી છે; પરંતુ આ વાત પણ સત્ય છે કે ભ્યારે ઉદ્યોગ-વૃત્તિ પ્રાથમિક દશામાંથી નીકળી આગળ વધી, ત્યારે ગરીબાઇ પવિત્ર છે અને સમૃદ્ધિથી પુરો પરિણામ આવે છે એ બે સિદ્ધાંતો જે આ સંસ્થાના સૂત્રરૂપ હતા તે એના કટ્ટા વેરી થઇ પડ્યા. નાણું વ્યાજે આપવાની વાતને મઠની સંસ્થા પાપરૂપ ગણતી હતી. પરંતુ તે વાત પણ ઔદ્યોગિક સાહસના કાળમાં ચાલે એવી નહોતી.

પરંતુ સન્યાસી જીવનનું સ્થિત્યંતર મઠના જીવનમાં થતાં ચારિત્ર્યના પરિવર્તનમાં એક અગત્યનો લાંબ થયો છે. કારણ કે તેથી આગ્રાધીનતાની ટેવ અને દીનતાના સદાચારને આગળ કદિ નહિ મળેલું સ્થાન સમાજમાં મળવા લાગ્યું. સન્યાસી જીવનથી સ્વતંત્રતાનો પવન અને આધ્યાત્મિક મગરૂરી અત્યંત વિકાસ પામી બહાર આવતાં, અને દરેક પ્રખ્યાત સંતને કોઇ અમુક સદગુણોનો ખાસ નમુનો ગણીને તેના ચારિત્ર્યના તે ભાગનો ખાસ અભ્યાસ કરવા તે સંતની જગ્યાએ જવાનો રિવાજ ખ્રિસ્ત સંસ્થાએ પાડ્યો હતો એ વાતથી ઉપરની હાકકતને વધારે ઉત્તેજન મળતું. તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ સંતો અત્યંત માની અને અહંકારી બનતા કારણકે તેમને ખાવાની પણ તમા રહેતી નહિ, પરંતુ પાશ્ચાત્ય મઠોમાં આગ્રાધીનતા અને દીનતાનો ખાસ ઉપદેશ થતો; અને મઠમાં તેનો અમલ થતો, અને તેથી સાધુઓમાં તે ગુણો ખાસ કેળવાતા અને મઠના સાધુઓ નીતિમાં આદર્શરૂપ ગણાતા હોવાથી તેમના જીવનમાં એ સદાચાર જોઇ લેવા કે પણ તે સદગુણોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવા લાગ્યા. અને તેથી નીતિના ક્રમમાં તેમને ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત

થયું. આમાંથી આગળ જતાં જગીર સંસ્થા (Feudal System) અને બીજી પણ વ્યવસ્થાઓ જન્મ પામી.

આગ્રાધીનતા તે વખતે નવીન સદાચાર નહોતો, પણ દીનતાનો સ્વભાવ તો લગભગ ખ્રિસ્તિ ધર્મનું જ ખાસ લક્ષણ હતું, અને તેનો પ્રચાર મઠમાં ધણો હતો. અહંકારની દરેક ભાવનાને ભગ્ન કરવાની વ્યવસ્થા તે સંસ્થામાં હતી. આ મોટા સાધન દ્વારા કેથોલિક સંપ્રદાયે મનુષ્યોનાં હૃદય ધણાં કામળ કર્યા છે. માણસમાં ખરેખરી દીનતાનો ગુણ નહોતો તથાપિ તેનામાં પરોપકાર વૃત્તિ અને મળતાવડાપણું ક્વચિત્ હોય છે અને સુધારાની ઉચ્ચ સંસ્કૃત દશામાં એવું ધણીવાર જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખરેખરી દીનતા જો માણસમાં હોય તો તેની કામળ અસર તેના આખા જીવનમાં થયા વિના રહેતી નથી એ નિઃસંશય છે. લડાયક જાતોને નત્ર ખનાવવા માટે પ્રથમ તેમનામાં દીનતાને જાગ્રત કરવી આવશ્યક છે. સામાજિક અને કૌટુંબિક લાગણીનો નાશ, સંસ્થાને અંગે ઉપજતા સાંકડા વિચાર, અને વિશેષે કરીને પાખંડના ગુના સંબંધી ક્રૂર અભિપ્રાયોની પ્રચલિતતાને લીધે એ સંસ્થાના કેટલાક માણસોનું આચરણ અત્યંત ક્રૂર થતું; તથાપિ સખાવતના રિવાજથી અને દીનતાના દૃષ્ટિબિંદુથી ખ્રિસ્તિ રાજ્યમાં કાંઈકે કામળ અસર થયા વિના રહી નથી.

પરંતુ આ દૃષ્ટિબિંદુ થોડા સમયને માટે ગમે તેવું લાભદાયી હોય, પણ પાછળના સુધરેલા જમાનાને અનુકૂળ આવે એવું નહોતું. મઠની સંસ્થા જ્યાં સર્વોપરી સત્તા ભોગવતી હોય છે ત્યાં રાજકીય સ્વતંત્રતા લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે, કારણ કે એ સંસ્થા પ્રજાની શક્તિઓને સામાજિક અને રાજકીય પ્રવાહમાંથી ધર્મના પ્રવાહમાં વાળે છે એટલું જ નહિ પણ તે ગુલામગીરીનો જ ઉપદેશ આપે છે. રાજ-સત્તાને ઓછી કરે પણ તે સત્તા પોતે જ ધારણ કરે એવી ખાસ યોગ્યતા કેથોલિક સંપ્રદાયમાં રહેલી છે. જ્યાં વિચાર કર્યો વગર મૂંગે મોઢે તાબે રહેવું એ જીવનનો ઉંચામાં ઉંચો પ્રકાર ગણાય છે અને પૂજાય છે ત્યાં સ્વતંત્રતાનો ઉત્સાહ અને જુસ્સો

અવસ્થ કરીને અસ્ત પામે છે. લશ્કરી વ્યવસ્થામાં પણ વગર પ્રશ્ન હુકમને તામે થવાનો રિવાજ હોય છે; તેથી તે ટેવ પણ રાજની સ્વતંત્ર સત્તાને તામે રહેવા માણસોનાં મન તૈયાર કરે છે. પરંતુ એકંદરે લશ્કરી વ્યવસ્થા કરતાં મહત્તી સંસ્થા સ્વતંત્રતાની વધારે વિરોધી છે, કારણ કે સાધુઓની આજ્ઞાધીનતાનો પાયો દીનતા હોય છે, પરંતુ સિપાઇની આજ્ઞાધીનતા સાથે અભિમાન પણ રહેલું હોય છે. અને અભિમાનના મોટા અંશની સાથે સ્વતંત્રતાનો જીરુસો હમેશાં રહેલો હોય છે.

દીનતાને જે અગ્રસ્થાન મહત્તી સંસ્થાએ આપ્યું હતું તે પણ કાયમ ટકયું નથી. દીનતા એ સંતના સંપૂર્ણ આરિયનું ખરેખરે ભૂષણ અને સૌંદર્ય છે; પરંતુ અતુલવ એવો છે કે સામાન્ય માણસોમાં મગરૂરી આપ વડાઇનું રૂપ લે છે તેના કરતાં દીનતા ગુલામગીરીનું રૂપ વધારે લે છે; અને હાલના જમાનામાં દીનતામાં નહિ, પણ આત્મ-ગૌરવમાં સદાચારની શોભા ગણાય છે. પાછળના નૈતિક ઇતિહાસમાં બે પગલાં એવાં ભરાઈ છે જેને લીધે મગરૂરીની ભાવના ઉપજી આવી છે અને તે ઘણા સદગુણોનું મૂળ અને સંરક્ષક ગણાય છે. પ્રથમ તે શૌર્ય-ભાવના (Chivalry) એ મહત્તી આ દીનતા ઉપર તડાપ મારી છે, કારણ કે એ ભાવનામાં મગરૂરી અને ગમે તેમ કરીને પણ પોતાની લડાયક પ્રતિજ્ઞાને સાચવી રાખવાનું ભાન રહેલું છે, અને આ ભાન તે સમયે ઉપજ્યા પછી કદિ મટી ગયું નથી. વળી દીનતા કદાચ પાડવા સ્વભાવનું આત્મ-ગૌરવની લાગણીની ઉત્પત્તિ બીજું પગલું નીવડ્યું છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજાઓનું ખાસ લક્ષણ આ આત્મ-ગૌરવ છે, અને તેને લીધે કેથોલિક પ્રજાથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજાનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. અને નીતિ-પરત્વે આ આત્મ-ગૌરવ તે પ્રજામાં એક પ્રબળકારક શક્તિ નીવડી છે, કારણ કે તેથી માણસો સ્પષ્ટવક્તા અને સ્વતંત્ર સ્વભાવના થવા લાગ્યાં છે, અને હાજી હા કહેવાની ટેવ જેવા હલકા, નીચ અને આરિયને બ્રષ્ટ કરતા દુરાચાર ઉપર અંકુશ રહેવા લાગ્યો છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રદેશોમાં આ

ગુણ ખાસ કેળવણી વિકાસ પામ્યો છે તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય છે; મઠની સંસ્થાઓ અને ટેવોને નિર્મૂળ કરવામાં આવી; ભિક્ષાવૃત્તિ કે જેને સારી કહી કેથોલિક સંપ્રદાય ઉત્તેજતો હતો તેને પ્રોટેસ્ટન્ટ મત નામોશી ભરેલી ગણવા લાગ્યો; દરેક માણસને પોતાના વિચારની, છૂટ છે અને દરેક માણસ પોતાના કૃત્યોને માટે જવાબદાર છે એવી માન્યતાને પ્રોટેસ્ટન્ટ મત ઉચ્ચ સ્થાન આપવા લાગ્યો; અને ધર્મ સુધારણાના સિદ્ધાંતને અનુસરી ઉત્પન્ન થયેલી અને હદ અનેલી રાજકીય આત્મ-ગૌરવની પ્રતિષ્ઠા વણી વધી પડી છે.

હવે મઠ-સંસ્થાઓનો બુદ્ધિ વિષયક સહાયારો સાથે શો સંબંધ છે તે આપણે જોઈએ; અને આ વાત ખરાબર સમજવા માટે ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની પ્રાથમિક દશાનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરી જવું આવશ્યક છે. પ્રથમ તો અત્ર એટલું કહેવું જોઈએ કે ‘બુદ્ધિ વિષયક સહાયાર’ એ પદ ધણીવાર લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાય છે પણ કેવળ શક્યાર્થથી પણ તે પદ સમગ્ર શકાય છે. જો સત્યની પ્રમાણિક અને ચંચળ ઇચ્છાને નૈતિક કર્તવ્ય માનવામાં આવે તો સત્યની દરેક પ્રમાણિક શોધને માટે વ્યવસ્થાપૂર્વક જે કેળવણી અને સ્વભાવનાં વલણોની આવશ્યકતા છે તે યદ્યપિ નીતિના વર્તુલમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અંતઃકરણથી સત્યને ચાહવું એટલે એનો અર્થ એમ કે શુદ્ધ બુદ્ધિથી, ઉત્સાહપૂર્વક, કાયર થયા વિના તેને માટે પ્રવૃત્તિ કર્યા કરવી. અર્થાત્ પૂરાવાના પ્રકાશથી ગમે તેવાં અપ્રિય અનુમાનો નીકળતાં હોય તો તે પણ કાઢવાં; રાગદ્વેષ અને વ્યક્તિ ગત ઇચ્છાની વાતને વચમાં આવવા દેવી નહિ, અને પૂરાવા ઉપરથી જ જે સિદ્ધ થાય તે માનવું; અને ચિત્તમાં કોઈપણ જાતનો વિક્ષોભ કે સંજ્ઞા ન થાય અને સુસ્થિત ખની ચિત્ત શાંતિ અનુભવે એમ કરવું. આમ કરવું ધર્મ મુશ્કેલ અને દુઃખ દે એ વાત ખરી, પરંતુ સત્યના ખરેખર પ્રેમમાં એ ખરું અંતર્ગત છે એ વાત સ્પષ્ટ છે તેથી કરીને જે સંસ્થા શંકાની કોઈ પણ વ્યવસ્થાને ગુનારૂપ ગણી દોષિત ઠરાવે, અમુક જાતની દલીલો કે હકીકતોની તપાસને ખરાબ કહી

નિંદે, અથવા તો વિશુદ્ધ શોધકના પ્રમાણિક નિગમનને પાપી કહે, તો તે સંસ્થા બુદ્ધિવિષયક પ્રમાણિકતાની ઉધી વાળનારી થાય છે.

પ્રાચીન કાળમાં જો કે શોધની પદ્ધતિઓ ઘણીવાર ખટુ બૂલ ભરેલી હતી. અને તેમનાં અનુમાનો ઉત્કવણીમાં થતાં; પરંતુ સત્ય શોધક વૃત્તિને તે કાળના લોકો ડાહ્યાપણુ ભરેલી રીતે માન આપતા હતા. કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ રાજ ભક્તિનાં ચિન્હો ગણાતી હતી અથવા રાજ્યના હિતમાં દેવોને અનુકૂળ કરવા આવશ્યક મનાતી હતી; આ ધર્મ-ક્રિયાઓ કાયદાથી પળાવવામાં આવતી હતી. વળી તત્ત્વજ્ઞાનના થોડાક સિદ્ધાંતો કે જોને લીધે અનીતિનું આચરણ થઇ શકતું હતું અથવા સમાજમાં જો ક્ષોભ ઉપજાવે એવાં હતાં તેમને રાજ્ય-સત્તાથી દાબી દેવામાં આવતા હતા. પરંતુ સામાન્ય નિયમ તરીકે, સ્વતંત્ર વિચાર ઉપર કોઇપણ જાતનો અંકુશ નહોતો; ઇતિહાસિક અભિપ્રાયોમાં અવશ્ય પાપ રહેલું છે એવા વિચારથી લોકો અજ્ઞાન હતા, અને હિંમતથી પ્રશ્ન ઉઠાવનારાઓને લોકો વખાણતા અને માન આપતા હતા. તેમનો ધાર્મિક મત પણ આ જાતનાં અનુકૂળ હતો. તેમના અનેક દેવવાદમાં દૂષણો ઘણા છતાં ત્રણ મોટા ગુણો તેમાં હતા. દેવોનાં કલ્પનામય, સુંદર ચિત્રો, સ્વદેશાભિમાન અને એક બીજાની મત-ભિન્નતા પ્રત્યે ક્ષમાવૃત્તિ; આ ત્રણ વાતોથી તે ભરપૂર હતા. રોમના રાજ્યમાં અનેક પ્રજાઓ એકઠી થઇ હતી; છતાં ગ્રીસના કરતાં પણ તેમાં બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય વધારે હતું; જૂદી જૂદી જાતનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને માન્યતાઓ કોઇ પણ જાતની હરકત પામ્યા વિના પોતાનો ઉપદેશ આપતાં; સત્યની શોધ સદાચારનું એક અતિ અગત્યનું તત્ત્વ ગણાતું અને લોક-માન્યતાઓની દરેક વાત ઉપર જણીજણીને ટીકા કરવામાં આવતી હતી.

પરંતુ ખ્રિસ્તિધર્મમાં વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની બિલકૂલ છૂટ નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મગુરુઓ કહેતા કે જો અમારા ધર્મમાં કેવળ શ્રદ્ધા રાખે તેને જ મોક્ષ થાય છે. વિધર્મીઓના ધર્મમાં પ્રશ્ન પૂછવાની અને શંકા કરવાની છૂટ

હતી. તેથી ખ્રિસ્તિઓને અન્ય ધર્મો ઉપર પ્રહાર કરવાની તક મળતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મ ત્વરાથી ફેલાયો તેનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ થયું છે. વળી મોટા અને વધતા જતા ભોળપણના તે સમયમાં ખ્રિસ્તિ યુરોપીઓ આત્રી-પૂર્વક કહેતા કે વગર પ્રાંતે માનવામાં, વગર શરતે અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધામાં જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે તેથી કરીને બ્રાંતિ અને શંકા બંને યુનારૂપ છે એવો વિચાર ત્વરાથી ઉપસ્થિત થયો, ધર્મના સિદ્ધાંત તરીકે તુરંત જ તે મનાવા લાગ્યો, અને પછી એ સિદ્ધાંત ઉપર જ એ ધર્મનો આખો બચ-વહાર અને પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો.

હવે આ સિદ્ધાંતના મૂળમાં જ કેવી જાતની ભૂલ રહેલી છે તેનો વિચાર આપણે અત્રે કરીએ તો તે અપ્રાસંગિક નહિ જ ગણાય. હવે, સુદ્ધિના કેવળ સ્વતંત્ર અને નિરાળા નિશ્ચયમાં નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન આવી શકતો નથી. તેથી કેવળ સુદ્ધિની ભૂલને પાપ કહેવું એ અવાજને અમુક રંગનો છે એમ કહ્યા જેવું છે. જો કોઈ માણસ શુદ્ધ સુદ્ધિથી એમ માનતો હોય કે એ સમાંતર સીધી લીટીઓ આગળ જતાં મળી શકે છે, અથવા એ લીટીઓનો ત્રિકાણ બની શકે છે, તો આપણે તેને ગાંડો કે બેવકુફ જ કહેશું; પણ કોઈપણ રીતે તે દુરાચારી છે એમ આપણાથી કહી શકાશે નહિ. ઇતિહાસની તકરારી આબતોમાં પણ જો કોઈ માણસ સામસામા પક્ષની દલીલોની યથાર્થ તુલ્યતા કરી શકતો ન હોય તો તે માત્ર સુદ્ધિ વિષયક જ ભૂલ છે અને તેથી તેમાં પાપ નથી; એટલું જ કે તે માણસે તેમાં પ્રમાણિકપણે તપાસ કરેલી હોવી જોઈએ. એણે બાંધેલા મતને લીધે દુષ્ટતાને અટકાયતરૂપ થતો પ્રતિબંધ કવચિત્ નિર્બળ થતાં તેમાંથી દુષ્ટ પરિણામ આવે એવું પણ બને, પણ પ્રમાણિકપણે અને શુદ્ધ સુદ્ધિથી કેવળ સુદ્ધિના પ્રદેશમાં જે કાંઈ ભૂલચૂક થાય તેમાં પાપ નથી. પોલિસનો કોઈ ઉપરી શુદ્ધ સુદ્ધિથી એમ માને કે દશ માણસો લૂટારાનો પરાબ્ધ કરવા પૂરતાં છે; પરંતુ પાછળથી તેને માલમ પડ્યું કે વીશ માણસો હોત તો ઠીક; અને દરમ્યાન લૂટારા લૂંટ કરી છટકી ગયા. અહીં પરીણામ ભુલું આવ્યું, પણ તે ઉપરી નીતિભ્રષ્ટ થયો છે એમ કહી શકાય નહિ. જૂદા જૂદા દેશના કે પ્રગ્નના

ઇતિહાસ સમજવા માટે બુદ્ધિની જૂદી જૂદી તૈયારીઓ જોઇએ છીએ; અને તેથી એક જ જાતની તૈયારીથી જૂદા જૂદા ઇતિહાસ સમજતાં ભૂલો થશે; પણ તે ભૂલોમાં પાપ છે એમ કહેવું વાજબી નથી.

પરંતુ એ આખતમાં બુદ્ધિની ભૂલને ગુનારૂપ ગણી શકાય છે. પ્રથમ તો સત્યના ખરેખરા પ્રેમમાં મનની જે નિષ્પાલસ અને નિરપૂલ અવસ્થા જોઇએ છીએ તેની કાંઈક કે કેવળ ગેરહાજરીને લીધે એવી ભૂલ ઘણી વાર થાય છે. પોતાના સ્વાર્થી ઉદ્દેશની ખાતર મનમાં કાંઈક અને મોઢે કાંઈક એવું બોલનારા માણસો તો લોકો ધારે છે તેના કરતાં બહુ ઓછા ઘણુંકરીને દુનિયામાં હોય છે. પરંતુ ગમે તે કારણને લીધે જે માનવાની પોતાને ઇચ્છા હોય છે તેમાં ખરૂં બોલું શું છે તે જાણવાનો કાંઈપણ પરિશ્રમ કર્યા વગર શુદ્ધ બુદ્ધિથી મફતપણે તે માની બેસનારાની સંખ્યા ગણી શકાય એવી નથી. પોતાના ભૌતિક શ્રેય ઉપરાંત બુદ્ધિના વિલાસ કે વિચારના પ્રવાહ એવા ઘણા હોય છે કે જેમાં ચાલવું માણસને સહેલું અને આનંદ-જનક લાગે છે, અને જેનો ત્યાગ કરવો તેને મુશ્કેલ અને દુઃખદાયક લાગે છે. પરિશ્રમનો અણગમો, નિશ્ચિતતાનો પ્રેમ, નિયમિત વ્યવસ્થાનો મોહ, વિકારોનું વલણ, કલ્પનાની સંગતિઓ; તેમજ સામાજિક સ્થિતિની હલકી અસરો, કૌટુંબિક સુખ, ધંધાનું હિત, પોતાના પક્ષની લાગણી અથવા વ્યાવહારિક પદ્ધતિનો લોભ,—આ બધાં એવી જાતનાં છે. ઘણા ખરા માણસોમાં સત્યનો પ્રેમ એટલો બધો નિર્બળ હોય છે અને માનસિક વેદના સામી મળતાં એટલા બધા નાખુશ થાય છે કે કોઈ પણ જાતનો યત્ન કર્યા વગર પોતાના અંતના પ્રવાહને અનુકૂળ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી બેસે છે, પોતાના અભિપ્રાયને વિરૂદ્ધ જે દલીલો કે અભિપ્રાય હોય તેમાંથી પોતાના મનને પાછું ખેંચી લે છે, અને આમ પોતાને જે માનવાની ઇચ્છા હોય છે તેની સત્યતાનો નિશ્ચય તુરત તેઓ કરી બેસે છે. સત્યના માર્ગમાંથી અવજ રસ્તે દોરનાર આવાં કારણોને સત્યના શોધકે સંભાળથી દૂર રાખવાં જોઈએ. અને કોઈ માણસ જો તેમ ન કરે અને પછી બુદ્ધિની ભૂલ થાય તો તેમાં ગુનો છે, અર્થાત્ આજસ કે જ્ઞાત પક્ષપાતથી થતી ભૂલમાં પાપ છે.

ખીજી વાત એ છે કે બ્રહ્મ સ્વભાવના અજ્ઞાત વલણથી પણ શુદ્ધિની ભૂલ થાય છે. અમુક પ્રકારનું નૈતિક વલણ માણસનું જ્યારે અંધાધ ન્તય છે, ત્યારે તેની સાથે અમુક જાતનાં શુદ્ધિનાં વલણો પણ તેનામાં આવે છે. અને પછી સત્ય શોધવાની તેની ઇચ્છા ગમે તેવી પ્રબળ હોય તોપણ પોતાના માનસિક વલણોથી દોરાઈ ગયા વિના તે રહેતો નથી. અમુક માણસનો સ્વભાવ કે વલણ જો આપણે જાણીએ, તો તેના ઘણાખરા અભિપ્રાયોની આગાહી આપણે કરી શકીએ છીએ. રાજકીય આખતોમાં, રસજ્ઞતાના નિયમોમાં, નીતિના સિદ્ધાંતોમાં, તે માણસનું સ્વાભાવિક વલણ કેટલું હશે તે આપણે કહી શકીએ છીએ. જો તે માણસ સખત, બહાદુર અને મગર સ્વભાવનો હશે તો સ્વાભાવિક રીતે જ નીતિના જે નમુનામાં આ ગુણોને પ્રધાન પદ મળતું હશે તેના તરફ એ વળી જશે; અને જો તે નરમ સ્વભાવનો હશે તો જ્યાં કોમળ સદાચારોને અપ્રસ્થાન મળતું હશે ત્યાં કુદરતી રીતે જ એ ટળી પડશે. અમુક પ્રકારના ગુરુત્વાકર્ષણથી દોરાતો તે માણસ પોતાના સ્વભાવને અતુલ્ય વ્યવસ્થામાં અગ્નણતાં પણ વહો જશે; અને શુદ્ધિ વિષયક મુશ્કેલીઓથી એમ કરતાં તે કવચિત્ જ અટકશે. તેથી કરીને ધર્મ, નીતિ કે રાજકીય આખતમાં માણસના નિશ્ચિત અભિપ્રાય જ્યારે અંધાધ ન્તય છે ત્યારે તેનો સ્વભાવ બદલાયા વિના તે વિચારો કવચિત્ જ બદલાય છે. એજ પ્રમાણે દુરાચારી અને બ્રહ્મ સ્વભાવનો માણસ, અથવા સખત, સાંકડા વિચારનો અને ખીજના દુઃખે દુઃખી નહિ થનારો માણસ સ્વાભાવિક રીતેજ જનસ્વભાવનો અભિપ્રાય પણ એવો જ આંધશે. જેણે ઉંચી પ્રતિતિ ભાવનાઓ કદિ અનુભવી નથી તેને ખીજની તેવીજ ભાવનાઓ ભાગ્યે જ સમજશે. જે સાહિત્યોથી શુદ્ધિ ચણતર ચણે છે. તે ઘણીવાર હૃદયમાંથી મળેલાં હોય છે. અને તેથી કરીને શુદ્ધિના ભૂલભરેલા નિશ્ચયના મળમાં ઘણીવાર નૈતિક રોગ રહેલો હોય છે.

હવે આ બે સત્યોમાંથી ભૂલને પાપ ગણવાના ધાર્મિક વિચારની રચનામાં પ્રથમ સત્ય કારણભૂત થયું હોય એમ કહી શકાતું નથી. મનની વિવેચક શક્તિઓને દૃઢ કરવાના ઉદ્દેશ મનને સૂક્ષ્મ રીતે કેળવવું એ વાતમાં

ધર્મનું તાત્પર્ય હોતું નથી; અને અનુભવમૂલક વૈજ્ઞાનિક શોધક-વૃત્તિ ધર્મના લાભને હમેશાં પ્રતિકૂળ હોવાનું આ પણ એક મોટું કારણ છે. અંધ શ્રદ્ધાથી જ હમેશાં ધર્મને લાભ થાય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પદ્ધતિ સંદેહાત્મક અને નિષ્પક્ષ હોય છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી બુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણય આંધવામાં બહુ વિચાર કરે છે, થોભે છે, અને કાંઈ પણ વાત માનતા પહેલાં તેનો સખત પૂરાવો માગે છે; અને ઉતાવળથી સિદ્ધાંતો સ્થાપી દેવાના મનુષ્યના વલણને તે દુર્ગુણ લેખે છે. વળી નવો પૂરાવો મળતાં પોતાના વિચાર ફેરવવા એ હમેશાં તત્પર રહે છે. ડગલે ડગલે વિચાર કરીને ચાલતી આ સંદેહાત્મક પદ્ધતિથી મહાન બુદ્ધિ વિષયક કાર્યો છેલ્લા ત્રણ સૈકામાં થયાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ભારે ભારે શોધો આમ દરેક દિશામાં સંશયાત્મવાદથી લાભ થયો છે. તેથી કરીને જેટલે અંશે માણસો આ અનુભવમૂલક (inductive) શાળામાં કેળવાએલાં હોય છે તેટલે અંશે તે માણસો, જે ધર્મ સંદેહની દશાને પાપ ગણે છે, લાભ અને લાગણીઓથી વિવેક બુદ્ધિનું નિયમન કરવાનો પ્રયાસ કરે છે અને બુદ્ધિના નિષ્પક્ષ નિર્ણયને નષ્ટ કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખે છે તે ધર્મથી, વિમુખ થાય છે.

પરંતુ જો કે વૈજ્ઞાનિક વલણનો કટ્ટો શત્રુ જ કેથોલિક સંપ્રદાય હતો એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી; પણ અંધાર્ધ ગએલા ચારિત્ર્યથી મનુષ્યના અભિપ્રાય મોટે ભાગે નિશ્ચિત થાય છે એ અતિ અગત્યનું સત્ય કેથોલિક ધર્મે હમેશાં સ્વીકાર્યું છે. તેથી જે અભિપ્રાય ફેલાવવાની તે સંપ્રદાયની ઇચ્છા હતી તેને જે નૈતિક નમુનો અનુકૂળ આવ્યો તેને જ કેળવવાનો એણે સતત પ્રયાસ કર્યો છે; અને આ નમુનામાંથી થતા વિમાર્ગગમનમાં માનસિક પાખાંડનું પૂર્વ વલણ ઘણીવાર રહેલું હોય છે. એવા દૃઢ નિશ્ચયને લીધે જ બ્રાંતિમાં શુનો છે એમ પ્રથમ તેઓ ઘણું ખરું માનવા લાગ્યા. પછી તેમાં પાદરીઓની અને બીજી વર્ગો ભળતાં તે સિદ્ધાંત વિસ્તાર પામ્યો. પછી તો વિચારશીલ, ઐતિહાસિક અને નિયામક અનેક પ્રતિજ્ઞા વાક્યો મોક્ષને માટે આવશ્યક મનાવા લાગ્યાં; અને જે માણસ તે ન સ્વીકારે તે માણસ ખ્રિસ્તિની દયાના અંધનની કેવળ બહાર મણ્ણવા લાગ્યે.

સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરને લીધે સ્વદેશાભિ-
માનની સંકુચિત પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત અને સર્વ દેશી જન-પ્રેમ અને જન-
સેવામાં ધીમે ધીમે વિલય પામી ગઇ. પરંતુ કોન્સ્ટન્ટાઇનના સમય પછી
સંસ્થાનો ઇતિહાસ તપાસતાં આવી માન્યતાનું કારણ મળતું નથી. સાર્વત્રિક
બ્રાતૃભાવની ખરેખરી પણ કાંઇક મંદ લાગણી રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં
ક્યારની ઉપજી ગઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓ તો પોતાના ધર્મવાળાને જ ખરેખરા
ચાહતા હતા; અન્ય ધર્મના બધાં માણસો ઇશ્વરના ધિક્કારપાત્ર હતાં, અને
મુઆ પછી દોજખના દુઃખમાં તેઓ નિરંતર સડ્યા કરવાના હતાં.
તેથી કરીને સ્વાભાવિક રીતે જ બીજા કોઇને ખ્રિસ્તિઓ સાથે બનતું નહિ,
કારણકે ખ્રિસ્તિઓના મત પ્રમાણે તેઓ બ્રાંત હતાં અને તેથી નીતિમાં
કે બુદ્ધિમાં તેઓ ગમે તેવા ગુણવાન હોય પણ તે નકામું હતું. કોન્સ્ટન-
ટાઇનના સમયમાં ખુદ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ એંશી કે તેવું શાખાઓ થઇ
પડી હતી, અને તેઓ એક બીજાને એવી ધિક્કારતી હતી કે માંહોમાંહે
કળ્યા, તોફાન અને ટંટા પુષ્કળ થતા અને ઘાતકી જૂલમ કરતાં પાધું
વાળી તેઓ જોતા નહિ. નાની નાની આબતોના મતભેદને લઇને તેમનામાં
વિવાદ ઉડતા અને શાખાઓ પડતી; અને અલેક્ઝાંડ્રિયાના વિધર્મીઓ
તેમની છોકરવાદનું ઉપહાસ કરતા. હજારો માણસોના પ્રાણ આ ટંટામાં
જતા હતા. અલેક્ઝાંડ્રિયામાં સંત સિરિલના અનુયાયીઓ વિશુદ્ધ અને
બુદ્ધિમાન હિપેશીઆને પોતાના એક દેવળમાં ધસડી ગયા અને કમકમાટી
ભરેલી રીતે તેનું ખૂન કર્યું, એ આ ચરસાની વાત અતિ પ્રસિદ્ધ છે.
કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં પણ કેવળ અવ્યવસ્થા હતી, અને ઘણું કરીને પૂર્વના
દરેક શહેરમાં જૂલમ અને ત્રાસ વરતાતો હતો. ત્રીજા સૈકામાં એવો જ
જૂલમ અને ત્રાસ વિધર્મીઓ ઉપર પણ થયો હતો. તે સમયના લખા-
ણમાં પણ ઓછી ફરતા નહોતી. પોતાથી જૂદો મત ધરાવનારાઓને
આસ્તિક લોકો અસુરો કહેતા હતા. આ દુનિયામાં તેમના ઉપર પડતાં
દુઃખ અને ત્રાસ જોઇ ખુશી થતા હતા, અને મુઆ પછી તો તેમને
તેથી પણ વિશેષ દુઃખ પડવાનું છે એમ કહીને ઘણી નિર્દયતા તેઓ

ખતાવતા હતા. આમ અનેક રીતે તેઓ બીજાની તીવ્ર ઇર્ષ્યા કરતા હતા. આવા ખ્રિસ્તિઓમાં સાર્વત્રિક બ્રાતૃભાવની વાત જ ક્યાં રહી ?

પરંતુ પશ્ચિમના મોઠા જ્યારે શુદ્ધિવિષયક કર્તવ્યો બળવવા લાગ્યા, ત્યારે કેથોલિક ધર્મની સર્વોપરી સત્તા લગભગ સ્થાપિત થઇ ગઇ હતી અને વિવાદાત્મક ઉત્સાહ કમી થવા લાગ્યો હતો. તેથી સાહિત્યમાં એ સંસ્થાએ અન્ય રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું, પણ તેમના બધા ગ્રંથોમાં મઠ સંસ્થાના જુસ્સાની પ્રબળ છાંટ હતી. તોપણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ સંસ્થાએ પોતાનાં કર્તવ્યો કેવી રીતે બજાવ્યાં તે આપણે જોઇએ.

પ્રથમ તો વિધર્મી લેખકોના ગ્રંથો મઠની સંસ્થાએ જાળવી રાખ્યા એ કામ તેમણે અગત્યનું કર્યું છે. આ ગ્રંથો પરત્વે શરૂઆતના ધર્મ-ગુરુઓમાં મતભેદ હતો એ વાત આગળ અમે જણાવી છે. કેટલાક કહેતા કે એ ગ્રંથોમાં કાંઈ સાચું નથી. અને તેમના પ્રત્યે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ રાખતા હતા. કેટલાક કહેતા કે એ ગ્રંથો એવા સારા છે કે તેમણે ચાલુદ્દી ગ્રંથોમાંથી ચોરી કરી હોય એમ જણાય છે અને કેટલાક ગ્રંથોમાં દૈવી પ્રેરણા પણ જણાય છે. પરંતુ આ બંને છેક વિરોધી અભિપ્રાયોને તજી દઇને, પાશ્ચાત્ય ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની વ્યવસ્થા કરનાર સંત ઓગસ્ટાઇને તેમની યોગ્ય કિંમત આંકવા માંડી હતી. તેથી તે ગ્રંથોને માન અપાવા લાગ્યું અને તેમનો અભ્યાસ થવા લાગ્યો; અને અનેક કારણોને લીધે આ દિશામાં પ્રવૃત્તિ વધવા લાગી. તેથી કરીને ધર્મગુરુઓનાં ધાર્મિક વક્ત્રુ પણ ફરવા લાગ્યાં. એક ધર્મગુરુએ તો જાહેરમાં કહ્યું કે ‘દેહના પુનરુત્થાન’ નો ખ્રિસ્તિ સિદ્ધાંત તે માનતોજ નહોતો, પણ જીવના પૂર્વ અસ્તિત્વના પ્લેટોનો સિદ્ધાંત તે દૃઢ રીતે માનતો હતો. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જે સિદ્ધાંત સંસ્થાના આગેવાનોને પણ આવી સ્વતંત્રતા આપતો હતો, તે જો ચાલુ રહ્યો હોત તો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઇતિહાસ ધણો બદલાઇ જત. પરંતુ રોમમાં પ્રત્યાધાતનો પવન ઉત્પન્ન થયો. નિરાસક મોક્ષનો સિદ્ધાંત પાંછો મનાવા લાગ્યો; ધર્મનું અડગ અને સજ્જડ સ્વરૂપ બાંધવાનો પ્રયત્ન થયો; શુદ્ધિમાન સંત ગ્રેગરી આ હીલચાલનો નેતા થયો; અને રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મમાં પાશ્ચાત્ય

મહારાજ્ય જૂદું પડયું; જંગલીઓએ ચડાઈ કરી અને પછી તે ખ્રિસ્તી થયા. ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક બનાવોને લીધે કેથોલિક નમુનો પાછો સર્વોપરિ થયો. જંગલીઓની ચડાઈઓ પછી લાગવા માંડેલા આંચકાના સમયમાં, ધર્મ સિવાય સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અન્ય પ્રવૃત્તિનો લગભગ લોપ થયો, અને મઠમાં માત્ર સંતનાં જીવનો અને ઉપદેશાત્મક ભાષણો જ લખાવા લાગ્યાં. યુરોપમાં વિધર્મી ગ્રંથોનો અભ્યાસ લગભગ અંધ થઈ ગયો, અને એખી-લાડના યુક્તિવાદ અને ધર્મ-યુદ્ધોની પછી બનેલા બનાવથી જ્યાં સુધી સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન થયું નહિ ત્યાં સુધી એવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહી. આ અરસામાં લાટીન ભાષા પવિત્ર ગણાવા લાગી એટલીજ સેવા વિધર્મી સાહિત્યની કેથોલિક સંપ્રદાયે ઘણું કરીને કરી છે. સાહિત્ય પરત્વે જીજ્ઞાસાની કેવળ ગેરહાજરી હતી એ એટલાથીજ સિદ્ધ થાય છે કે ગ્રીક ભાષા સામે પણ લગભગ કોઈ જોતું નહિ. લાટીન ભાષામાં પણ ઉત્તમ ગ્રંથોનો અભ્યાસ થતો નહિ; તેના લેખકો તો નરકની ઉગ્ર જ્વાળામાં પ્રજ્વલિત થતા હતા. મઠના સાધુઓ પોતાને પંડિત-મન્ય માનતા, અને વિધર્મી લેખકો પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિ તેમને રહેતી નહિ. વળી પૃથ્વીનો કાળે કાળે પ્રલય થવાની માન્યતાને લીધે વ્યાવહારિક જ્ઞાનની કાંઈપણ અપેક્ષા તેઓ રાખતા નહિ. કેટલાક સાધુઓનો એવો રિવાજ હતો કે જ્યારે તેઓ મુનિવ્રત લેતા ત્યારે તેમને વરજીવ, હોરેસ અથવા એવું બીજું કોઈ વિધર્મી પુસ્તક જોવાની ઇચ્છા થતી ત્યારે દૂતરાની પેઠે પોતાનો કાન ખેંજવાળતા, કારણ કે તેમના વિચાર પ્રમાણે વિધર્મીઓને દૂતરાની ઉપમા જ યોગ્ય હતી. એવું કહેવાય છે કે કેટલોક વખત યુરોપમાં પુસ્તકશાળાઓ માત્ર મઠોમાં જ હતી. અને તેથી કરીને વિધર્મી પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો ત્યાં જ જતી હતી; પરંતુ એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જે મઠો નહોત તો એવી પુસ્તકશાળાઓ અસ્તિત્વમાં જ આવત નહિ. સાધુઓ કવચિત્ કવચિત્ હસ્તલિખિત પ્રતોની નકલો કરવાની મેહેનત કરતા; પરંતુ પ્રાચીન ચર્મ-પત્રો ઉપરથી કેટલોક લખેલો લાગ ભુંસી નાખવાની પણ મેહેનત તેઓ કરતા કે જેથી કરીને પોતાની કથાઓ ત્યાં દાખલ કરી શકાય; વિશેષ કરીને પાછલા સમયમાં એવું બનતું હતું.

છતાં તે કાળના સાહિત્ય જીવનમાં કેટલાંક સૌંદર્ય પણ હતાં. અર્વાચીન સમયના લેખકોના જીવનમાં જે ચીડીઆપણું, ઉતાવળ, અતિપરિશ્રમ, ઘણાંખરાં ઉચ્ચ જીવનને નિરાશ કરતી ઘણી જાતની ચિંતાઓ અને તેમના જીવનને બ્રષ્ટ કરતી કીર્તિની ઉશ્કેરાએલી લાગસા, જોવામાં આવે છે, તેમાંથી કાંઈ તે સમયે લેખકોના જીવનમાં નહોતું. વ્યાકરણના પ્રવૃત્તિમય જીવનની ચિંતાઓથી રહિત થઈ મઝમાં શાંતિથી સાધુઓ અભ્યાસ કરતા અને લખતા હતા, નિશંક મને ધર્મને અર્થે જ પોતાનું જીવન તેઓ ગાળતા હતા. વિશ્વના પ્રશ્નનું નિરાકરણ તેમના મનને થએલું લાગતું હતું, કીર્તિની ઇચ્છા તેમને બિલકુલ નહોતી; માત્ર પાપ-મોચનના તેઓ ઇતિગર હતા, અને અન્ય દુનિયામાં સારા બદલાની આશા રાખતા હતા. સાહિત્ય અને ધર્મ વચ્ચે કેવો સંપ હતો તે દર્શાવનારી અનેક દંતકથાઓ છે. એંગેલો સેક્સન પ્રજાનો પ્રથમ મોટામાં મોટો કવિ સીડમન થઈ ગયો છે. તેને માલમ પડ્યું કે વ્યાવહારિક જીવનનું ગાન કરવા તેની શક્તિ કામમાં આવતી નહોતી. પણ સ્વપ્નમાં કોઈ આકૃતિએ એને 'સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ' ગાવાનું કહ્યું ત્યારે તેની કવિત્વ શક્તિ ખીલી નીકળી અને પછી તે મોટો કવિ થઈ પડ્યો. એક પાદરી ઘણોજ દુરાચારી હતો અને તેણે અસંખ્ય પાપ કર્યાં હતાં, પણ ધર્મનું એક મોટું પુસ્તક તેણે લખ્યું હતું અને તેના અક્ષરો તેના પાપ કરતાં સંખ્યામાં સેદેજ વધી જવાથી નરકમાં જતો એ બચી ગયો. રોમેનમાં એક છોકરો ભણવાથી કંટાળી આપને ઘેરથી નાસી ગયો, અને રખડતાં રખડતાં એક કુવાને કાંઠે જઈને બેઠો. કુવા ઉપર પાણીમાં તેણે ઉંડા લીસોટા બોળ્યા. એક છોકરી પાણી ભરતી હતી તેને એણે એ બાળ-તનો ખુલાસો પૂછ્યો. છોકરીએ કહ્યું કે વારંવાર દોરડું ઘસાવાથી એ છેદ પડ્યા છે. છોકરે વિચાર કર્યો કે જ્યારે નરમ દોરડાથી કંઈ પાણી પણ ઘસાઈ જાય છે, ત્યારે લાંબી ખંતથી તેની બુદ્ધિની જડતા પણ ખેશક જતી રહે જ. આ વિચારથી એને પસ્તાવો થયો, પાણી ઘેર ગયો અને ભણવામાં પ્રવૃત્ત થયો. અંતે મોટો સંત એ થઈ પડ્યો. એક સંતના મુઆ પછી વીસ વર્ષે તેની કબર ખોલી તો તેનું આખું શરીર ખવાઈ ગયું હતું.

પણ જે હાથે કલમ ઝાલી હતી તે તો તેવોને તેવોજ રહ્યો હતો, ઇત્યાદિ અનેક કથાઓ સાહિત્યમાં હિંમતથી અને વિશુદ્ધિથી જીવન ગાળતા મનુષ્યોની ગણના ધર્મ-નીરમાં થતી.

પરંતુ આવી વાતોથી આપણે ભૂલાવામાં પડવાનું નથી, કેમકે કેથોલિક સંપ્રદાયનો સર્વોપરી કાળ મનુષ્યની બુદ્ધિના ઇતિહાસમાં એકંદરે ધણો જ ખેદનીય નીવડ્યો છે. ઉપયોગી અને ઉન્નતિપ્રેરક અભ્યાસ કોઇ કરતું નહિ, અને ખ્રિસ્તિ આલમની સઘળી શક્તિ ધાર્મિક વિષયોની ઉહાપોહમાં જ ખરચાતી હતી. કેથોલિક સંસ્થા જે કહે તે સચોટ ગણાતું હતું, તેથી વેહેમનાં જુંડ ઉભાં થયાં અને તે જુંડ જ્ઞાનના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ થયાં. કોઇ હિંમતથી તપાસમાં પ્રવૃત્ત થતું તો તેના ઉપર જાદુ અને પાખંડનાં તોહોમત આવતાં હતાં. કેવળ અંધશ્રદ્ધામાં જ સર્વોત્તમ સદાચાર ગણાતો હતો; અને શંકા કે પ્રશ્ન કરવાની ટેવ, નિષ્પક્ષ અભિપ્રાય બાંધવા માટે વિચાર કે વિલંબ કરવાની પ્રકૃતિ, વિવાદના વિષયમાં ખન્ને પક્ષનું સાંભળવાની ઇચ્છા અને અવિવેકી પૂર્વ-વલણમાંથી બુદ્ધિને મુક્ત રાખવાની વાત, પાપ રૂપ ગણાતાં હતાં. શંકા અને ભૂલને પાપ ગણવાની માન્યતા સાર્વત્રિક થઇ ગઇ, અને આ વેહેમ ધણોજ અનિષ્ટકારક નીવડ્યો છે એમાં કોઇ શક નથી. હકીકતની ભૂલ તપાસથી સુધરે છે; શોધખોળની પદ્ધતિ-ઓની ભૂલ પણ ધીમે ધીમે ફેરવી શકાય છે; પણ મનની જે વૃત્તિ તપાસ ને પાપ રૂપ ગણી તેનાથી બહીને નાસતી ફેરે અને શંકાની અવસ્થાને યુનાની અવસ્થા ગણે તે માણસના મનનો જખરો રોગ છે અને લાંબા કાળ પર્યંત ખસે નહિ એવો હોય છે. આ પ્રમાણે યુરોપની બુદ્ધિમાં એક મોટો રોગ પેસે; અને જ્યારે કેળવણીની વાત મડના હાથમાંથી વિશ્વ-વિદ્યાલયોના હાથમાં ગઇ, જ્યારે મુસલમાની વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોને પ્રચાર થયો અને જ્યારે બુદ્ધિ-સ્વાતંત્ર્ય અને ઔદ્યોગિક કાળની સ્વતંત્રતા આવી, ત્યારે જ ધર્મની ધજા હેડે પડી અને યુરોપની બુદ્ધિ નિરોગી થઇ પાછી સજીવનતા પામી.

મધ્યકાળના બુદ્ધિવિષયક અંધકારનું જે ચિત્ર અમે ઉપર આપ્યું છે તે અલખત વિષાદમય છે. પરંતુ ફેટલાક લેખકો આ મધ્યકાળના યુગનાં વખાણુ ભારોભાર કરે છે. આ વિષયની લાંબી તપાસમાં ઉતર્યા સિવાય તે લેખકોની એ ત્રણ બાબતોમાં ભૂલ થાય છે તે બતાવવાની અમે રજા લઈએ છીએ.

યુરોપનું સઘળું જ્ઞાન લાંબા વખત સુધી મઠોમાં પ્રવિષ્ટ રહ્યું હતું એ વાત બેશક સાચી છે. અને આ હકીકત ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢવામાં આવે છે કે જે આ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ ન હોત તો આ જ્ઞાનનો તદ્દન નાશ જ થઈ જત. પણ આ અનુમાન સાવ સાચું નથી. વિઘર્મી મહા-રાજ્યના સમયમાં દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર બુદ્ધિમય જીવન પ્રસરી ગયેલું હતું. મિસર અને એશિયામાધનોર સુધારાનાં મોટાં કેંદ્રસ્થાન થઈ પડ્યાં હતાં. ગ્રીસમાં હજીપણુ વિકૃત્તા રહી હતી. સ્પેન, જાલ અને બ્રિટન પણ પુસ્તકશાળાઓ અને શિક્ષકોથી ભરેલા હતા. ધણું સહેરોની શાળાઓ પણ પ્રસિદ્ધ હતી. આમ બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ ચંચળ હતી અને ઠેકાણે ઠેકાણે શાળાઓ અને શિક્ષકો હતા. લાટીન સાહિત્યની આવી વિસ્તૃત પ્રવૃત્તિ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ એકદમ અંધ થઈ જત એમ માનવું કેવળ હાસ્ય-જનક છે. તેથી ધારો કે કેથોલિક સંપ્રદાય કામુકો અસ્તિત્વમાં જ આવ્યો ન હોત, તો મનુષ્યના મન અન્ય પ્રદેશમાં સંચરી વિકાસ પામત; અને વધારે નહિ તો છેવટે પ્રાચીન ખજાનાનો થોડોક ભાગ પણ અન્ય રીતે જળવાઈ રહેત. તેથી કરીને પ્રાચીન કાળના જ્ઞાન-સંકારથી કેવળ અજ્ઞાન તો આપણે ન જ રહેત. બહુ તો મઠ-સંસ્થા સાહિત્ય-ગ્રંથોની સંરક્ષક થતી હતી, પણ ઉત્પાદક નહોતી. પવિત્ર સ્થળો ગણાતાં હોવાથી તે અંધાધુનીના સમયમાં ગ્રંથોનું સંરક્ષણ મઠોમાં થતું હતું, અને ધર્મની એકતાને લીધે ખ્રિસ્તિ પ્રદેશોમાં વિચારોની આપ લે ઘટથી થતી હતી. એ બધું ખરું; પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ધર્મ સિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિમાંથી મનુષ્યના મનને એણે કેવળ વાળી લીધું અને લોકોને કેવળ હાજી હા કહેનારા શ્રદ્ધાવાન બનાવી મૂક્યા એ નુકસાન મઠની સંસ્થાએ મોટાં કર્યાં છે.

વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત મહા બુદ્ધિમાન પુરૂષોજ મહાન ધર્મ-શાસ્ત્રવેત્તા હતા; તેથી કેથોલિક ધર્મ કે જેણે એવા સમર્થ પુરૂષોને ઉપગ્નવ્યા હતા તે બે ન થયો હોત તો જગત ગાદ અંધકારમાં વ્યાપ્ત થઈ જત. આ દલીલ પણ હાર્યજનક છે. એક કેદીએ પોતાની આખી જીંદગી અંધારી ઓરડીમાં ગાળી હતી, અને દીવાલની એક તડમાંથી જ માત્ર પ્રકાશનું ભાન એને થતું હતું. તેથી તે એમ ધારવા લાગ્યો કે બે આખી દીવાલ જતી રહેશે તો એ તડ પણ એની સાથે જતી રહેશે; અને તેથી એટલો પ્રકાશ પણ આવવો અંધ થઈ જશે. ઉપલી દલીલ પણ આના જેવી જ છે. મધ્યકાળનો કેથોલિક સંપ્રદાય ધર્મ સિવાય અન્ય અભ્યાસની અવગણના કરી તેને દાખી દેતો હતો, અને બુદ્ધિમાન ધર્મ ગુરૂને દ્રવ્ય, આખર અને સત્તા આપતો હતો. એટલા માટે, સ્વાભાવિક રીતે જ બુદ્ધિમાન પુરૂષો એને માંપડતા ગયા; પરંતુ કેથોલિક ધર્મ આવ્યો નહોત તોપણ એ પુરૂષો તો હયાત જ રહેત અને અન્ય દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરત.

બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં મધ્યકાળના કેથોલિક સંપ્રદાયે સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કાંઈ જ કરી નથી એમ અમારું કહેવું નથી. મહાન નૈતિક કે ધાર્મિક ઉત્સાહ હમેશાં બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિને કાંઈક જાગ્રત કરે છે, અને મહત્તી સંસ્થાઓમાં અમુક પ્રકારની બુદ્ધિને ખીલવવાની ખાસ યોગ્યતા હતી. સંત ટોમસ એકવિનાસ અને તેના અનુયાયીઓના ગ્રંથો અને બેનેડિક્ટાઈન સંસ્થાના સાધુઓની વિશાળ અને પવિત્ર વિદ્વતા તેમને માન અપાવે એવાં છે. પરંતુ નવાઈની વાત એટલી જ છે કે સાહિત્યને દીપાવે એવા અસંખ્ય માણસોની હાજરી એ સંસ્થામાં હતી છતાં, અને સંજોગ અને સ્થિતિની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા હતી છતાં, ગ્રામીન રોમની ભાષા કે સાહિત્યના સામું તેણે બોધું નહિ અને મનુષ્ય જાતના સંગીન જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કર્યો નહિ. વળી આ વાત પણ ખરેખર લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે જે કાળે કેથોલિક સંપ્રદાયની સત્તા અત્યંત સંપૂર્ણ હતી ત્યારે પણ, કેટલાક મહાન કાર્યો જે થયાં

હતાં તે કાં તો ધાર્મિક વગરનાં વિરોધી થયાં હતાં અને કાં તો તેની અહારનાં હતાં. રોજર એકન કેથોલિક ધર્મનું જ પ્રાણી ગણ્યોતો હતો, પણ જમાનાના વલણની વિરુદ્ધ થઇને કુદરતના અભ્યાસમાં એ પ્રવૃત્ત થયો; તેથી ચૌદ વર્ષ એને કેદમાં રહેવું પડ્યું હતું, અને મુઆ પછી એને જાદુગર ઠરાવવામાં આવ્યો હતો. કિમિયાની પ્રવૃત્તિને લીધે અથવા મુસલમાનોના ઉત્તેજનને લીધે મધ્યકાળની રસાયન શાળાઓ ઉભી થવા પામી હતી. હોકાયંત્ર, ફોડવાનો દારૂ, અને ચીથરામાંથી કાગળ બનાવવાની શોધો થઇ હતી, પણ તે કાંઈ સાધુએ કરી નથી. દારૂગોળાની માહિતિ પ્રથમ મુસલમાનોને હતી. ઇ. સ. ૧૩૩૮ પેહેલાં યુરોપને તેની ખબર નહોતી. મઠની સંસ્થાઓ તો તર્કશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ ખીલવવામાં જ કુશળ હતી. શાંત અને મેહેનતુ પણ ઘણુંકરીને પરીક્ષા કરવામાં કેવળ કાચા એવા ઘણા વિદ્વાનો તેમણે ઉપજાવ્યા છે. પરંતુ વ્યાવહારિક જ્ઞાનનો ભોગ આપવો એ ઉત્તમ વાત છે એવો ઉપદેશ તેઓ આપતા હતા; સૃષ્ટિ-તંત્રનો કેવળ ખોટો વિચાર તેઓ લોકોના મન ઉપર ઠસાવતા હતા; અને અંધશ્રદ્ધા અને અક્ષમા કે જે મનુષ્યની બુદ્ધિને વિષરૂપ છે તેમની ટેવ લોકોમાં પાડવાનો પ્રયાસ કરતા હતા.

વળી કેટલાક ઘણીવાર એમ કહે છે કે કેથોલિક સંપ્રદાય સુધારામાં વિઘ્ન રૂપ થયો છે એ વાત ખરી; એણે જૂલમ અને ત્રાસ પણ ઘણો કર્યો છે એ વાત પણ ખરી, છતાં એક કાળે જમાનાથી ઘણો આગળ તે હતો અને તેથી મનુષ્ય જાતને ઘણો બુદ્ધિ વિષયક લાભ થયો છે. હવે આ વાતમાં સત્યાંશ છે એ અમે પોતે ઘણીવાર કબુલ કર્યું છે. પણ મધ્યકાળમાં જે સિદ્ધાંતો તેમણે પ્રચલિત કર્યા હતા તેમના આવશ્યક પરિણામ જ આ ત્રાસ અને જૂલમ હતાં. તેથી એ સિદ્ધાંતના એકંદર પરિણામો ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ. કેટલાક ઝેર એવાં હોય છે કે જેમની અસર મુઆ પેહેલાં દુઃખને ઓછું કરી શરીરમાં શાંતિ પ્રસરાવે છે. પણ ઝેર અંતે ઝેર જ નીવડે છે. આ શાંતિનો સ્વીકાર કરવામાં અડચણ નથી, પણ તેની કિંમત કેટલી આપવી પડી છે તે વાત પણ વિચારમાં લેવાની છે. સારી અને

નરસી એમ જ્યાં બે વાતો સાથે જ જોડાએલી હોય છે, ત્યાં નરસીને પડી મૂકી સારીને જ વખાણવી એ ભૂલ છે. એ બે વાતને છૂટી જ પાડી શકાય નહિ.

શુદ્ધિના વિકાસને કેથોલિક સંપ્રદાય પ્રતિકૂળ હતો એ વાત આમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કરીને અગત્યનાં નૈતિક પરિણામ પણ આવ્યાં છે. મધ્ય-કાળની ભોળી અંધશ્રદ્ધાને લીધે સત્ય પ્રતિ બેદરકારીનો જન્મ થયો. ધર્મ-ગુરુઓ અસંખ્ય બનાવટી દંતકથાઓ લોકો સમક્ષ મૂકવા લાગ્યા અને લોકો તે માનવા લાગ્યા. આમ ધર્મગુરુઓમાં જ સત્યનો પ્રેમ રહ્યો નહિ, અને તેથી સત્યની કિંમત લોકોમાં પણ રહી નહિ. જે જમાનાને નિષ્પક્ષ વિચાર-ની કિંમત નથી, તેને થોડા જ કાળમાં કથનની યથાર્થતાની કિંમત રહેતી નથી; અને જ્યાં અંધ-શ્રદ્ધાને ખાસ સદાચાર ગણવામાં આવે ત્યાં જૂઠું ઉપર દુરાચારનું કલંક લાંબો વખત રહેતું નથી. વળી જ્યાં લોકોની દૃઢ માન્યતા એવી હોય કે પોતાના ધર્મમાં જ મોક્ષ છે અને સઘળાં પાપમાંથી એ ધર્મ તેમને મુક્ત કરી શકે એમ છે ત્યાં પોતાના ધર્મની ખાતર જે કાંઈ કરવામાં આવે તેમાં પાપ હોય જ નહિ એવો અભિપ્રાય તુરત જ અંધાઈ જાય છે. આમ પોતે માનેલા સત્યની ખાતર સત્યનો પ્રેમ તેઓ ખોઈ બેસે છે. નીતિ ધર્મની દાસી બની જાય છે અને ધર્મની ખાતર જૂઠું બોલવાનો ભય રહેતો નથી.

ખીજું પરિણામ એ આવ્યું કે ગુના પેટે - દ્રવ્ય આપી પાપમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન પણ મઠ-સંસ્થાઓમાં અગ્રસ્થાને આવ્યો. હૃદયની વિશુદ્ધિને લીધે પ્રથમ વિધર્મીઓના ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ભેદ પડતો હતો. સામાન્ય રીતે વિધર્મીઓમાં ધર્મ-સેવા અને નીતિને કાંઈ સંબંધ નહોતો. અતિ દુષ્ટ માણસ પણ ધાર્મિક ક્રિયા કરી શકતો અને બક્ષીસો કે બળીદાનથી દેવને રીઝવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ કહેતો કે હાથમાં દેવને માટે સોનાનું છત્ર હોય પણ પેટમાં પાપ હોય તો તેથી શું ફળ થવાનું હતું? પરંતુ પૈસા આપીને પાપથી મુક્ત થવાની વિધર્મીની ભાવના ધીમે ધીમે પાછી સજીવન થઈ અને મઠની સંસ્થાઓમાં

ખહુ બળવાન થઈ પડી. સખાવતમાં ખ્રિસ્તિઓ મશહુર હતા. અને તેથી 'એક ગણું દાન અને સહસ્ર ગણું પુણ્ય' જેવા સિદ્ધાંતનો સખળ ઉપદેશ ગુરુઓ આપવા લાગે તો તેમાં નવાઇ નથી; અને લોભી અને અજ્ઞાની માણસો ઉપર આવી સ્વાર્થ ગણત્રીની અસર પ્રચળ થાય તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય નથી. એવું કહેવાય છે કે ઇવેગ્રિયસ નામનો એક માણસ ખ્રિસ્તિ તો થયો, પણ અહીં ધર્માદામાં ખરચેલાં નાણાં ત્યાં મળતાં હશે કે કેમ ? તેનો એને ખહુ શક રહેતો. તેથી સિનેશ્યસ નામના ધર્મગુરુને ત્રણસેં સોના મ્હોરો ધર્માદા કરવા એણે આપી પણ તેની પહેાંચ એણે લીધી, અને મુઆ પછી એ પહેાંચ પોતાના હાથમાં મૂકવાની ભલામણ કરી તે મરી ગયો. ત્રણ દિવસ પછી સિનેશ્યસને સ્વપ્નમાં આવી એણે કહ્યું કે ઇશુ ખ્રિસ્તે તેનું દેણું પતાવી દીધું છે, અને તેની પહેાંચ એના મડદાના હાથમાં કબરમાં છે. કબરને ખોલી જોતાં પહેાંચ મળી આવી અને ફારગતી પણ ભેગી હતી.

લોકોની આવી લાગણીથી મઠની સંસ્થાઓને પુષ્કળ વારસા મળવા લાગ્યા. વળી મઠની મિલકત ઉપર કર વિગેરેનો ભોજો નહોતો. તેથી મઠની મિલકત વધી પડી. પણ તેની એક બીજી અસર પણ થઈ. કરના ભારે ભોજનમાંથી મુક્ત રહેવા સાધુઓની સાથે જોડવણુ કરી માણસો પોતાની મિલકત મઠને નામે ચડાવવાનું કપટ કરવા લાગ્યા. વળી સાધુઓ ગરીબોના સંરક્ષક ગણાતા હોવાથી ગરીબોને આપવાને બદલે મઠમાં જ લોકો આપવા લાગ્યા. સંતનાં સ્મારક ચિહ્નો કે ચમત્કારિક શકિતવાળી પવિત્ર પ્રતિકૃતિઓ મઠમાં જ રહેતાં હોવાથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં આવી ત્યાં સંતના આશ્રમમાં રહેતાં. માંદગી, ભય, શોચ કે પશ્ચાતાપના સમયે મઠમાં નાણાં અપાતાં હતા અને બદલામાં સંતની કૃપાની વોરગત થતી હતી. અને મોટા મોટા ગુનાની માફી મરતી વખતે મોટું દાન કે વારસો આપીને મરનાર ખરીદી લેતો હતો. આવો વેહેમ એ વખતે પ્રચલિત હતો.

એક મહાન ઇતિહાસકાર કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રાથમિક ઇતિહાસની ત્રણ સ્વતંત્ર અવસ્થા જોઈ શકાય છે. પ્રથમ અવસ્થામાં એ ધર્મ-

માં નીતિનો પ્રશ્ન હતો; બીજી અવસ્થા કે જે પાંચમા સૈકામાં શિરો બિંદુએ પહોંચી હતી તેમાં આસ્તિકતાનો પ્રશ્ન હતો; અને ત્રીજી અવસ્થા કે જે સાતમા સૈકાથી શરૂ થાય છે તેમાં મઠોને બક્ષીસ આપવાનો પ્રશ્ન હતો. ખ્રિસ્તિધર્મના નેર આગળ અને જંગલીઓના હુમલા પછી લોકોની અજ્ઞાનતાના લીધે પાખંડના પછાડા અને તરફરીયાં હવે અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં; અને છઠ્ઠાથી આરમા સૈકાના લગભગ સંપૂર્ણ અંધકારમય સમય સુધી પશ્ચિમમાં કેથોલિક સંપ્રદાય સર્વોપરિ પદે રહ્યો હતો, અને તેની સામે યુદ્ધમાં થઈ શકે એમ નહોતું. પાખંડને પરાસ્ત કરવામાં આગળ વપરાતો ઉત્સાહ હવે ડ્રગ્સ એક્ટું કરવામાં વપરાવા લાગ્યો; અને ઉપર કહેલા પ્રકારે સંસ્થાની સમૃદ્ધિ ઘણી વધી ગઈ. ધર્મનો ઝુંડો જમાવવાનું કામ હવે સાધુ, સન્યાસીઓને રહ્યું નહોતું; અને પૈસા તો પુષ્કળ હતા, તેથી તેઓ વિલાસી અને દુરાચારી થવા લાગ્યા. મૂળથી જ આ સાધુ-ઓનો મોટો લાગ ધર્મની તીવ્ર લાગણી કે પ્રયત્ન વૈરાગ્ય-વૃત્તિને લીધે સન્યાસી થયો નહોતો, તેથી લાગ મળતાં તેઓ પોતાનું અલ્પચર્ચ-નત ખેડિત કરવા લાગ્યા; અને પૈસા લઈ લોકોને પાપથી મુક્ત કરવાનો ધંધો તેઓ લઈ બેઠા; અને તેથી સંસ્થામાં સમૃદ્ધિની રેલછેલ થઈ રહી. આ શોચનીય ચિત્રમાં કવચિત્ સારી રેખાઓ પણ દેખાય છે. આખરીશ સાધુઓ લોકોનું ખરાબ રીતે મેળવેલું નાણું લેવાની ના કહેતા હતા; અને ઉંચા પ્રકારની કેટલીક મઠ સંસ્થાઓ યુરોપમાં કોઈ કોઈ સ્થળે હતી; અને પૈસા આપીને ગુનામાંથી બચી જવાની વાતને નિંદાની કેટલીક દંત કથાઓ પણ ઉપજી હતી. પરંતુ એકંદરે ધર્મચુર લટણીયા હતા અને લોકો વેહેમી અને ભોળા હતા. ઇંગ્લાંડમાં પોપની વારંવાર પૈસાની માગણીથી ઘણો બુરસો ફેલાયો હતો, અને તેને લીધે જ પોપથી સ્વતંત્ર થવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા ઇંગ્લાંડને થઈ હતી. ' પીટરનો પેન્સ ' એ નામનો કર લઈને બે પોપોએ ઇંગ્લાંડને આચરલાંડ ઉપર ચડાઈ કરવાનો પરવાનો આપ્યો હતો. ધર્મ સુધારણાના આગલા સૈકામાં મઠોની સમૃદ્ધિને લીધે તેમાં અનાચારનો ત્રાસ અત્યંત વધી પડ્યો હતો. અનાચાર વધવાથી

પાપ મુક્તિને અર્થે સંસ્થાને નાણું વધારે મળતું ગયું અને પાપ-ક્ષમાની ત્રિકૃત્તીઓનો ગેર ઉપયોગ લ્યુથરના બળવાનું પ્રથમ કારણ હતું. પરંતુ તે પહેલાં ઘણા સૈકાઓ સુધી મઠની સંસ્થાઓનાં સફળ ઇળકપટ ચાલુ રહ્યાં હતાં. ધર્મની ધાસ્તી બતાવી એ સંસ્થા પૈસો ભેગો કરતી અને આમ ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ સંસ્થાના ખર્ચનામાં ચાલ્યો ગયો.

ધર્મની ધાસ્તી પરત્વે કેથોલિક સિદ્ધાંતનાં મુખ્ય લક્ષણો સ્પષ્ટ હતાં. તેઓ કહેતા કે તે સંસ્થાની બહારના બધાં માણસો નરકની નિરંતર જ્વાળાના ભોગ બની અસહ્ય દુઃખ ભોગવશે, અને પરલોકનાં તીવ્રતમ દુઃખની પાસે આ દુનિયાનાં અત્યંત તીવ્ર દુઃખ પણ કાંઈ હિસાબમાં નથી. મઠની સંસ્થાએ આ નિષ્કુર વાત ઉપાડી લીધી અને કથાઓદ્વારા તેનાં તીવ્ર ચિત્ર આપવા લાગી. જંગલમાં ફરતાં ફરતાં સંત મેકરિયસે એક જોપરી જોઈ. એણે પોતાનો દંડ એને માર્યો એટલે જોપરી બોલવા લાગી. ‘ખ્રિસ્તિ ધર્મ આવ્યા પહેલાં હું વિધર્મીઓનો ધર્મ ગુરૂ હતો. હવે અમે બધા આકાશ જેટલી ઉચી અગ્નિની જ્વાળાનું અસહ્ય દુઃખ નરકમાં ભોગવીએ છીએ. અમારી પીઠેપીઠ બાંધી અમને દુઃખ દેવામાં આવે છે, તેથી એક બીજાનું મ્હેં પણ અમે જોઈ શકતા નથી. બીજું તો રહ્યું, પણ અમે એક બીજાનું મ્હેં માત્ર જોઈ શકીએ એવી પ્રાર્થના તમે કરો તો ઘણું સાફ, કે અમને એટલો દીલાસો તો મળે.’ ઇત્યાદિ.

પછી તો સાધુઓના ઉદ્યોગથી પ્રત્યક્ષ દર્શનનું આખું સાહિત્ય ઉભું થયું; અને મરેલાં માણસો નરકનાં દુઃખ જોઈ પાછાં આવી તેમનું વર્ણન કરવા લાગ્યાં. એક સ્ટીવન નામના માણસનું મૃત્યુ ભૂલથી થઈ ગયું; અને નરકને બારણે જતાં ભૂલની ખબર પડી, પણ નરક જોવાની એને રજા મળી. તેથી એણે નરક જોયું અને તે પાછો આવ્યો ત્યારે બીજે દિવસે બીજો સ્ટીવન મરી ગયો. નરકને દરવાજો જવાલામુખી પર્વતો હતા, અને એક સાધુએ નરકમાં રોમના એક પાદશાહને જોયો હતો. પરંતુ આથી પણ વિશેષ ભયાનક અને અત્યંત ક્રમકમાટી ઉપજાવે એવું નરકનું ચિત્ર તેઓ આપતા હતા. નરકની મધ્યમાં લાલચોળ સાંકળથી જકડીને સેતાનને

આંધ્રો હતો. તેની ચીસોથી આખું નરક થરથરી જતું હતું; પણ તેના હાથ છૂટા હતા અને તેથી શાપિત જીવોને પોતાના દાંતથી દ્રાક્ષની પેડે છૂંદી નાંખી એ ખાઈ જતો હતો અને પોતાના ધગધગતા ગળા વાટે તેમને પાછા બહાર કાઢતો હતો. કેટલાક જીવને પિશાચો વારાફરતી અગ્નિમાં અને બરફમાં બોળતા હતા, કેટલાકને તેમની જીભથી લટકાવી રાખતા હતા; કેટલાકને બેરી નાખતા હતા, છત્યાદિ છત્યાદિ. આ બધાં ચિત્રોમાં હડહડતું જૂઠાણું અને ઇશ્વરની નિંદા છે એ કહેવાની જરૂર નથી. ત્યારે પરલોક પણ આપણી સૃષ્ટિના જેવો જડ ક્યો ! દયાળુ ઇશ્વર શું એવાં દુઃખ દેતો હશે ! !

પરંતુ આવાં ચિત્રોથી મૈકાઓ પર્યંત મનુષ્યનાં મન દુઃખિત અને વ્યથિત થયાં હતાં. પાખંડી પેલેજીયસ વિના સધળા ખ્રિસ્તિઓ એમ માનતા હતા કે આદમના કામથી પૃથ્વીમાં દુઃખ અને મોત સગ્ન રૂપે પેદા થયાં છે. પૃથ્વીનો નાશ પાસે જ છે એમ સામાન્ય રીતે સૌ માનતા હતા; અને માથે પડવાનાં દુઃખની કંઈ કંઈ કલ્પના કરતાં હતાં. કેથોલિક ગુરૂઓ નરકનાં લયાનક ચિત્રો આપી એ કલ્પનાને સચેત રાખતા, અને નયળાઈ કે માંદગીના પ્રસંગે માણસો સેતાન કે પિશાચને સાક્ષાત્ જોતાં હતાં. ખ્રિસ્તિઓની કમળાવાળી આંખને આખી દુનિયા શાપિત અને ઇશ્વરે તર-છોડેલી લાગતી. એક ગામડીઆ છોકરાએ સંખ્યાકાળના શાંત સમયે પ્રશ્ન કર્યો કે દૃષ્ટિ-મર્યાદાની નીચે જતો સૂર્ય રાતો કેમ દેખાતો હતો ? તેને જવાબ મળ્યો કે એ સમયે સૂર્ય નરકમાં નજર નાખતો હતો માટે.

ટુંડેલના પ્રત્યક્ષ-દર્શનોમાં એમ વર્ણવ્યું છે કે બીજાંઓને નરકમાં દુઃખ પામતાં જોઈને તે બોલી ઉઠ્યો : “અફસોસ, સ્વામી ! મેં જે વારંવાર સાંભળ્યું હતું કે દુનિયા પ્રભુની દયાથી ભરપૂર છે તેમાં ત્યારે શું સત્ય ?” જે લોકો વિધર્મીઓના દેવોને ઇર્ષ્યાબોર અને કામાસક્ત કહી તેમની એક સમયે નિંદા કરતા હતા તે જ લોકો પોતાના ઇશ્વરને મનુષ્યની અત્યંત કૂરતા કરતાં પણ વધારે કૂર કહે અને ચિતરે એ પણ એક નીતિના ઇતિહાસમાં

અતિ અન્યખીની વાત છે. અસંખ્ય માણસો નરકની જ્વાળાનું દુઃખ નિરં-
તર ભોગવે, અને તે પણ વળી ઘણાખરા તો પોતાના ગુના માટે નહિ
પણ પોતાના આપદાદાએ કરેલી ભૂલને માટે, અથવા અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર કે
ઈતિહાસના ગુચવાડા ભરેલા પ્રશ્નમાં પોતાના ભૂલ ભરેલા વિચાર માટે
તે વાત ખરેખર ઘણી દૂર અને ગેરવાજબી છે. એવા ધર્મમાં નીતિનો
પાયો ઉંઘો વળી જાય છે. ધર્મનો એવો સિદ્ધાંત કોઈ સમજી માણસ
સ્વીકારે જ નહિ, કારણ કે એવા સિદ્ધાંતમાં આનંદ માણતો માણસ પિશાચી
હેવાનજ થાય છે. છતાં પીટર લોન્ગાર્ડ કહે છે કે ઇશ્વરના પ્રિય માણસો-
ને જ અન્ય ધર્માનુયાયીઓ નરકમાં કેવાં દુઃખ ભોગવે છે તે નજરે જોવાનો
પ્રસંગ મળે છે; અને તેમને થતા દુઃખમાં ઇશ્વરનું વેર હોવાથી ન્યાયી
માણસ તે જોવામાં આનંદ જ માણશે.

પોતાના ધર્મને અનુસરીને દરેક આજત રૂપે કરી આપવાનું જે
થેલું પાંચમા સૈકાઓમાં ધર્મ ગુરૂઓને લાગ્યું હતું તેના પરિણામે સ્વર્ગ
અને નરકનાં આ પ્રત્યક્ષ દર્શનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. વળી તપોમય અને
એકાંતિક જીવનની ભ્રમણાને લીધે પણ સાધુ સન્યાસીઓને એવાં દર્શનો
થતાં; અને વળી જાણી જોઈને લોકોને છેતરવા ગયો પણ બહુ હંકારી.
પરંતુ ધર્મે ઉપજાવેલી આ તીવ્ર ધાસ્તીમાંથી છૂટવાનો ઉપાય પણ વેહેમે
જતાવી દીધો હતો. એક તરફથી દુષ્ટ પિશાચો હયાત હતા, તો બીજી
તરફથી ફિરસ્તાઓ પણ હયાત હતા. તે વિષે મઠ કે દેવળમાં જઈ છૂટે હાથે
બક્ષીસ આપો અને તમારું રક્ષણ કરવા ગુરૂ સાહેબ સમર્થ છે, એવી અનેક
ચાતો કહેવામાં આવતી હતી. આમ એક તરફથી ધર્મ ગુરૂઓ ધર્મને નામે
લોકોના મનમાં તીવ્ર ધાસ્તી ઉપજાવતા હતા, અને બીજી તરફથી તે ધા-
સ્તીઓનું નિવારણ કરવા પોતે સમર્થ છે એમ સમજાવતા હતા. ખ્રિસ્તિ
ધર્મને આવી રીતે જડ જતાવી દેવાનો પ્રચાર કટલો બધો વધી ગયો હતો
તે જેમણે મધ્યકાળનું સાહિત્ય તપાસ્યું છે તેમને માલમ છે. સારાંશ કે
અનેક વેહેમ વધી ગયા હતા અને તરેહવાર ચમત્કારો ગુરૂઓ જતાવવા
લાગ્યા હતા, અને લોકો તે માનવા લાગ્યા હતા. (વધર્મીઓના ધર્મ જોવો

જ ખ્રિસ્તિધર્મ પોતે જ અનેક દેવવાદી અને મૂર્તિપૂજક હવે ખતી રહ્યા હતા. ઉપર કહેલાં અનેક કારણોને લીધે પાદરી વર્ગની સત્તા અને સમૃદ્ધિ વધી પડ્યાં, અને તેઓ સર્વોપરિ સત્તા ભોગવવા લાગ્યા હતા. તેમની સામે થાય એવું કોઇ રહ્યું નહિ, અને બધી જાતની કેળવણી તેમના હાથમાં આવી ગઈ. યુરોપનાં જ્ઞાન અને કળા આ ધર્મમાં ગરક થઈ ગયાં, અને દ્રવ્ય, પદ્ધતી અને લશ્કરી સત્તા પણ તેના કબજામાં આવી; અને યુક્તિ અને વ્યવસ્થાથી આખા યુરોપ ઉપર એણે પોતાની સત્તાની જાળ પાથરી દીધી. ઉપરાંત અપૂર્વ ચતુરાઈથી પોતાની સંસ્થાનું તે ધર્મ રક્ષણ કરતો હતો. દરેક શંકાને તે પાપ ગણતો, અને જે કોઈ સેહેજ પણ શંકા કે પ્રશ્ન કરે તો નરકનું અતિ ખીલામણું ચિત્ર તેની સમક્ષ તે રજુ કરતો; તેથી શંકા કરનારની કલ્પના થરથરી જતી હતી.

અજ્ઞાનતા અને વેહેમના આવા જમાનામાં જે શરવીર પુરૂષોએ આવી જાળમાંથી મુક્ત થવા હિંમત કરી હતી અને આપણા જ્ઞાન અને સ્વતંત્રતાનો પાયો રોપ્યો હતો તેમને માથે અનેક દુઃખ પડ્યાં હતાં અને તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. પણ તેમના અંતરમાં આ સંસ્થાએ કેવી વેદના ઉપજાવી હશે તેનો ખ્યાલ આવવો પણ આપણને મુશ્કેલ છે. પરંપરાથી આપ્યા આવતા વિચારોને તજી દેવામાં પાપ છે, તેમના સ્વતંત્ર વિચાર તો છળ કરતા પિશાચોની ઉસ્ફેરણીના પરિણામ છે, અને એવી શંકાસ્પદ દશામાં જે એનું મૃત્યુ થયું તો નરકનાં તીવ્રતમ દુઃખો તેમને માટે તૈયાર જ છે; આવા આવા ઉપદેશથી પોતાને કેવળ એકલા પડી ગયેલા તે માનતા, કોઈ વિરૂદ્ધ સંસ્થા પણ નહોતી કે તેનો આશ્રય લઈ તેવો પુરૂષ પોતાના મનનું સાંત્વન કરે. માનુષી પાપને લીધે મૃત્યુ થાય છે, ઇશ્વરના વેરને લીધે દુઃખ થાય છે અને સઘળા કુદરતી બનાવો ઇશ્વરના છૂટક છૂટક ચમત્કારો છે; આવા આવા ધાર્મિક વિચારોનું ખંડન કરતું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ઐતિહાસિક વિવેચન પણ તે વખતે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં નહોતાં. જ્યાં જુએ ત્યાં એને અંધ-શ્રદ્ધા જ પ્રસરેલી લાગતી હતી અને ધર્મ ગુરૂની ધમકી તેમની સમક્ષ સતત રહેતી. આવા વખતમાં શુદ્ધિની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવાનું કામ કેટલું

વિકટ અને વેદનાકારક થઇ પડતું હશે તેનો અત્યારે ખ્યાલ આવવો પણ આપણને કઠિન છે.

અગીઆરમા, આરમા અને તેરમા સૈકામાં દુબોડોર નામના ફ્રેંચ લોકો કિંવા કવિઓએ આ નરક દર્શનોનું ઉપહાસ કરી જન-સેવા સારી હતી. તથાપિ વિધર્મીઓના સાહિત્ય અને મુસલમાની ધર્મના આવા ઉછરી આવેલા સ્વતંત્ર વિચારકોની સહાય વિના કેથોલિક ધર્મે અસ્ત કરેલા યુરોપની શુદ્ધિનાં આ અંધનો તૂટત કે નહિ એ શંકા પડતી વાત છે. શેખ, આબાદી, સાહિત્યનું પુનરુજ્જીવન, કુસેડ નામની લડાઇઓ પછી ધર્મ ગુરૂઓ વર્ગની પડતી, અને ધર્મ-સુધારણાથી કેથોલિક સંપ્રદાયની અસ્તવ્યસ્તતા, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે નરક-દર્શનોની માન્યતા ધીમે ધીમે નિર્બળ થઇ નષ્ટ થઇ ગઇ. પરંતુ એક બીજા સિદ્ધાંતથી પાદરી વર્ગનો પૈસો વધવા પામ્યો હતો, અને તેમાં પરલોકમાં પાપ-નિવારક સ્થળની યોજના હતી.

કેટલાંક માણસો સ્વર્ગમાં જાય એવાં સદાચારી નથી હોતાં, અને નરકનું નિરંતર દુઃખ ભોગવે એવાં દુરાચારી પણ તે નથી હોતાં; તેમને માટે પરલોકમાં એવું એક સ્થળ હોય છે કે જ્યાં તેમના પાપનું નિવારણ થતાં તેઓ શુદ્ધ થાય છે; આ સિદ્ધાંત હાલમાં પણ કેટલાક માને છે. કેથોલિક મતમાં આ પાપનિવારક સ્થળની યોજના હતી. પણ તે ખ્રિસ્તિઓને માટે જ હતી. અન્ય ધર્મીઓ તો અધા નરકમાં જ જવાના હતા. પરંતુ આ પાપ-નિવારક સ્થળની યોજનાથી ખ્રિસ્તિઓને પણ કોઇ જાતનો દીલાસો મળવાનો સંભવ નહોતો, કારણ કે ધર્મગુરૂઓ કહેતા કે ગમે તેવા પાપને માટે પણ નરકમાંથી કોઇને મુક્ત કરાવવા તેઓ સમર્થ હતા. માત્ર બહીસ બેઠાએ. પૈસો ત્યાં પ્રભુ. વળી આ પાપ-નિવારક સ્થળમાં પડતા દુઃખનું એવું તો ચિત્ર તેઓ આપતા હતા કે તે દુઃખ કલ્પનાને નરકના દુઃખ કરતાં પણ વિશેષ લાગતું હતું. આ સ્થળનાં પણ પ્રત્યક્ષ દર્શનોની વાતો સાધુઓ કહેતા હતા અને લોકોની કલ્પનાને ત્રાસ ઉપજાવતા હતા. બીજું બોલવું હોય તે બોલો, પણ આટલું તો તમારે

સ્વીકારવું જ પડશે કે ખ્રિસ્તિઓ પોતાનું કાર્ય કરવામાં બહુ કુશળ હતા. પોતાના પ્રિયતમને ગુમાવી બેઠેલી વિધવા હજી તો રોવા કક્કળવામાંથી માથુ પણુ ઉંચું કરી શકતી નથી તેવામાં આ ગુરુ જઈ કહે કે એ રહે છે દર-મ્યાન તેનો ઘણી નરકની જવાબમાં બહુ દુઃખી થાય છે અને અને ગુરુને પૈસાની બક્ષીસ આપતાં તે છુટી શકે એમ છે; તો તેમાં કેવી કુશળતા છે તે વાંચનારે પોતે જ વિચારી લેવું.

આ બધા ધાર્મિક રૂપાંતર રોમના રાજ્યની પડતીથી તે શાર્લમેનના સમય દરમ્યાન થયા હતા; અને એ સમય દરમ્યાન લોકોની નીતિ કેવી હતી તેનો વિચાર કરવા બેસીએ છીએ તો પ્રથમ મુશ્કેલી એ આવે છે કે તે સમયનો વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ મળતો નથી, તથાપિ લેખકોના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે સાતમા સૈકાના પ્રથમ અર્ધ લાગમાં અને તેની આગળના બે સૈકામાં રાજ્યોમાં ગેરવ્યવસ્થા અને જૂલમ ઘણો થતો હતો. ઇટાલીમાં વિધર્મીઓની રૂઢીઓ અને ટેવો પાછી કાંઈક દાખલ થઈ હતી, પણ ગૌલના જંગલી લોકો કાંઈ સુધર્યા નહોતા. ધર્મગુરુઓ પણ દુરાચારી થઈ ગયા હતા. તેઓ અકરાંતીઆ બની ખૂબ ખાતા અને ઉપર દારૂ ટાંસી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરતા. એક ધર્મગુરુએ પોતાના તાબાના પાદરીની આનગી મિલકત માગી; અને ના પાડતાં એને જીવતાં દાટી દેવાનો એણે હુકમ કર્યો. પ્રારબ્ધના યોગે કબરમાંથી તે છટકી શક્યો હતો; પણ તેની રાડબરાડનું પરિણામ માત્ર એટલું જ આવ્યું કે પેલા ધર્મગુરુને સેહેજ પંકો મળ્યો.

ધર્મગુરુઓ અધમ રાજ્યોની ખુશામત કરતા હતા; અને રાજ્યો જૂલમ કરતા હતા. બુનેહો નામની રાણીની ખુશામત મહાન એંગરી ધર્મ-ગુરુ પણ કરતા; અને તે રાણીનો જૂલમ પણ ત્રાસદાયક હતો. હથીઆર પણ ધર્મગુરુઓ વાપરતા અને રાખતા. ઓછામાં ઓછું એક ખૂન પણ ન કર્યું હોય એવો કોઈ રાજ્ય નહોતો. અને ખૂન પણ રીઆવી રીઆવીને ત્રાસદાયક રીતે થતું. એક ધર્મગુરુને કાંટાની પથારી ઉપર સુવાડીને દૂર દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. એક રાજ્યએ બળવો કરવા માટે

પોતાના દીકરાને, તેની વહુને અને તેની દીકરીઓને સાથે જીવતાં આળી મૂક્યાં હતાં. રખેને તેના રૂપથી રાજા મોહિત થઇ જાય એવી ધાસ્તીથી તેની રાણીએ પોતાની સાવકી દીકરીને કુખાડી મારી નાંખી હતી. એક ધર્મગુરૂએ એક ગરીબ માણસને તેની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવા માટે પરાણે ધરમાંથી કાઢી મૂક્યો, પણ તે માણસે એ બંનેને મારી નાંખ્યા. એક રાજકુમાર પોતાના ગુલામને અગ્નિથી રીખાવી ગમત કરતો. એક ધર્મગુરૂની સ્ત્રીને અનેક સ્ત્રીઓને અને પુરૂષોને તપાવેલા લાલચોળ લોભથી શરમ ભરેલી રીતે રીખાવવાની ટેવ હતી. બુનેહો રાણીને ત્રાસ આપે એવી રીતે મારી નાંખવામાં આવી હતી.

છતાં એજ જમાનો અમુક અર્થમાં ઘણો ધાર્મિક હતો. સાહિબની પ્રવૃત્તિ માત્ર ધર્મમાં હતી. દરેક જાતના પાખંડનો ત્વરાથી નાશ થતો હતો. ગુરૂઓ અને પાદરીઓ તાલેવંત થયા હતા. કેટલાક રાજાઓ પણ સાધુ થયા હતા, અને ઘણા માણસો સંન્યાસી થતા.

એ વખતે ઇતિહાસકારો પણ નીતિની તુલ્યના કેવી કરતા હતા તે એક દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ થશે. કલવિસ નામનો રાજા આસ્તિક ખ્રિસ્તિ થયો. ગોલના એક લાગમાં એક બીજો રાજા એરિયસ મતનો અનુયાયી હતો. તેના ઉપર ધર્મને જ્ઞાને ચડાઇ કરી એનું રાજ્ય એણે જીતી લીધું. કલવિસ રાજ્ય લોભી હતો. તેનો એક સગો સિધખર્ટ તેનો મિત્ર હતો અને સ્વતંત્ર રાજા હતો. તેના છોકરાને ચડાવી સિધખર્ટને એણે મારી નખાવ્યો પછી આ છોકરાને પણ ગુપ્ત રીતે મરાવી નાખી એના રાજ્યનો કલવિસ ધણી થયો. ધીમે ધીમે પોતાનાં બધાં સગાંને મારી નખાવી આખા ગોલનો એ ધણી થયો. માત્ર પોતાનાં બાઇડી છોકરાંને એણે જીવતા રાખ્યાં. છતાં સંત ગ્રેગરી નામનો લેખક આ રાજાનાં ભારોભાર વખાણ કરી કહે છે; “ આસ્તિકાની સહાયમાં ઇશ્વર હમેશાં રહે છે; અને પાખંડીઓને તે સખત અને કૂર શિક્ષા કરે છે. કલવિસ આસ્તિક હોવાથી આખાદ થયો હતો; અને એલેરિક પાખંડી હતો, તેથી પોતાનું રાજપાટ એ ખોઇ બેઠો;

અને મુઆ પછી નરકમાં ગયો. ” વહેમનું આવું રાજ્ય તે સમયમાં ચાલતું હતું. શાર્લમેને કાયદો કર્યો હતો કે લેન્ટ (માર્ચમાં) ના અપનાસોના દિવસમાં જે માંસાહાર કરે તેને દેહાંત દંડ દેવો. સેક્સોનામાં પણ એવો કાયદો હતો, પોલ લોકોમાં એવા ગુનેગારના દાંત પાડી નાખતા હતા.

છતાં આવા વેહેમના સમયમાં પણ મઠની સંસ્થાઓથી કેટલાક લાભ થયા હતા. જૂલમગારના ત્રાસથી ત્રસ્ત થએલાને ત્યાં નિર્ભય આશ્રય મળતો હતો; જંગલી લશ્કરીઓના બળ સામે સાધુઓનું વજન પડતું હતું; લોકોના હૃદય ઉપર એક પ્રકારની ધાર્મિક છાયા પડતી અને તેથી આચરણમાં કાંઈક કામળતા આવતી હતી; અને પોતાના દાખલાથી ધણુ પ્રકારની શાંત મહેનત કરવાના સાધુઓ રસ્તા ખતાવતા હતા. તેમની કીર્તિ સાંભળી લોકો સંતની બત્રાએ જતા હતા, પણ જ્યારે તે સંતનું સાદુ જીવન તેઓ જોતા અને અનેક પ્રકારે તેમને મેહેનત કરતાં તેઓ જોતા, ત્યારે મેહેનત મજૂરી કરવામાં શરમ નથી એવો વિચાર તેમને ઉપજ્યા વિના રહેતો નહિ. વળી કેટલાક દિવસોને સાધુઓ પવિત્ર ગણતા અને તે દિવસે મેહેનત કરતા નહિ. આ વાત મજૂર વર્ગને ઘણી કિંમતી થઈ પડી. રવિવારે અમુક વખતે પ્રભુની પ્રાર્થના થતી. અમુક અમુક દિવસે કોઈએ કાંઈ કામ કરવું નહિ એવો કોન્સ્ટનટાઇને કાયદો કર્યો હતો. થિયોડોશિયસે તે દિવસે સાવેજનિક તમાસા બંધ કર્યા હતા. આમ રવિવારે અને તેહેવારેએ રજા પળાતી થઈ. તે દિવસે કામ કરે તેના ઉપર દૈવીકાપ થવાની અને તેને રોગ થવાની કે તેનું મૃત્યુ થવાની ચમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ પણ કહેવાતી. અત્યંત અંધકારમય સમયમાં પણ સખાવત તો વધ્યે જ જતી હતી. કેટલાક સાધુઓ દુઃખીની દાઝ બાણી તેમને બહુ સહાય કરતા હતા. પારિસના ધર્મશુર સંત જરમેનસે બંદીવાનો છોડાવવામાં બહુ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. આમ એ જમાનામાં જે કે નહારે ઘણું હતું; પણ થોડું ઘણું સારું પણ સાથે હતું.

પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરીને જે જનસેવા તેમણે કરી છે તે ઘણી કિંમતી છે. ધર્મનો ફેલાવો કરનારા આ સાધુઓનો પ્રવાહ પ્રથમ

પેલેસ્ટાઇન અને ઇટાલીમાંથી નીકળ્યો. આ કામમાં આયલાંડના સાધુઓએ આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. યુરોપમાં જ્યારે કેવળ અંધાધુની ચાલતી હતી ત્યારે આ સાધુઓએ દેશો દેશમાં ફરી ખ્રિસ્તિ ધર્મની જમાવટ કરી દીધી.

પરંતુ તે સમયમાં અર્થાત્ રોમનું રાજ્ય અસ્ત પામ્યું ત્યારથી તે શાર્લમેનના સમય પર્યંત યુરોપમાં એકંદરે વેહેમ અને દુરાચાર ધણું જ વધી પડ્યાં હતાં. છતાં આ અંધાધુનીમાંથી પણ નવીન સમાજનાં બીજ આપણને મળી આવે છે; અને તેમાંથી ધર્મ-યુદ્ધો, જગીર-સંસ્થા અને શૌર્ય-સંસ્થા જન્મ પામ્યાં. આ વાત કેમ બની તે હવે આપણે જોઈએ. આ હીલચાલમાં એ વાત સમાએલી હતી, ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને લડાયક જુસ્સાનું સંમિશ્રણ; અને વ્યાવહારિક પદ્ધતિને માટે વધતી જતી પૂજ્ય શુદ્ધિ.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ પ્રથમ લડાયક ધંધાની કેવળ વિરુદ્ધ હતો અને અત્યંત વાજબી લડાઇમાંથી પણ પાછા ફરેલા સિપાઇઓને કેટલોક સમય વિશુદ્ધિ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના પ્રભુ ભોજનમાં એ સંસ્થા ભાગ લેવા દેતી નહિ, ખ્રિસ્તિ ધર્મના મોટા મોટા આગેવાનો આ વાતના હિમાયતી હતા. ડાયો ક્લિશિયનના એક સિપાઇએ ખ્રિસ્તિ હોવાના સપાળે લડવાની ના પાડતાં તેને દેહાંત દંડની સજા થઇ હતી, અને કેટલાક કહે છે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો આ સિદ્ધાંત તેના ઉપર થયેલા જૂલમનું એક કારણ હતું. છતાં ખ્રિસ્તિઓ ધીમે ધીમે લશ્કરમાં દાખલ થવા લાગ્યા હતા અને કોન્સ્ટનટાઇનના સમયમાં મોટે ભાગે લશ્કર ખ્રિસ્તિ હતું. તોપણ ધર્મગુરુઓ તે ધંધાને ઉત્તેજન આપતા નહિ. સ્વદેશાભિમાની શૂરવીરને વિધર્મીઓ નમુનારૂપ નર ગણુતા હતા પરંતુ કેથોલિક કથાઓનો સઘળો સદાચાર તપોવૃત્તિમાં સમાઇ જતો હતો, તેથી સંન્યાસીને તેઓ ઉત્તમ ગણુતા હતા અને તેથી સિપાઇઓ સાધુ થઇ જતા હતાં.

ધાર્મિક અને સદાચારી ધનાથી વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાં પણ ઈશ્વર વચ્ચે પડી આપણને ફતેહ અપાવે છે, એવી માન્યતાને લીધે લડાયક ધંધાના નિકટ સંબંધમાં ધર્મ પ્રથમ આવ્યો. તેથી કરીને કોઈ અગત્યની લડાઇમાં

ફતેહ મેળવવા રાજ્યો ખ્રિસ્તિ થતા હતા. કોન્સ્ટનટાઇન અને કલવિસને દ૯ અઢા હતી કે લડાઇમાં અણીને સમયે તેમને દૈવી સહાય મળી હતી અને તેથી જ તેઓ ખ્રિસ્તિ થયા હતા. આવી માન્યતાને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મ જંગલીઓમાં પ્રસરી ગયો હતો તે આપણે જાણીએ છીએ. તેથી લડાયક ધંધાની વિરૂદ્ધ બોલવું હવે ખ્રિસ્તિ ધર્મને પાલવે તેમ નહોતું.

વળી ઉત્તર તરફની લડાયક જાતો ખ્રિસ્તિ થઇ, પરંતુ નવા ધર્મમાં પોતાના જૂના વિચાર તેઓ લેતી આવી હતી. વળી રોમના રાજ્યની પડતી પછી રાજ્ય વ્યવસ્થામાં અંધાધુની ચાલતી હતી. ટંટા ફિસાદ અને અપાઝખી ઘણી થતી હતી, અને બળીયાના બે ભાગ એ ન્યાયે ન્યાય થતો હતો. વળી રાજ્યો પોતાના મોટા મોટા સરદારોને જમીન આપતા હતા; અને બદલામાં લડાઇને વખતે લશ્કરી સહાય માગતા હતા. જાગીરની આવી વ્યવસ્થાને અનુસરીને પાછલા જમાનામાં ઘણા ધર્મગુરૂઓ અને મઠાધિપતિઓ પણ પોતાનાં માણસોને લઈ લડવા જતા હતા. આ પ્રમાણે લડાઇનો ધંધો આખરેદાર ગણાવા લાગ્યો; અને ખ્રિસ્તિઓ તેને માથે જે કંઠક મૂકતા હતા તે ધીમે ધીમે ધોવાઈ ગયું. તથાપિ એકંદરે ખ્રિસ્તિ ધર્મ સલાહ શાંતિને ચાહનારો જ રહ્યો હતો, અને તેથી લડાઇને ઉત્તેજન આપી વધારતો નહિ. છતાં એજ ધર્મ ક્રુસેડ નામનાં ધર્મ-યુદ્ધો કરવા કેમ તૈયાર થયો તેનું બીજું કારણ છે.

આ ધર્મ યુદ્ધોનું મુખ્ય કારણ મુસલમાની ધર્મનો દાખલો અને તેણે ઉપજાવેલી બીક હતી. કદપના ઉપર અસર કરતા ચિત્રો કે પ્રતિકૃતિઓની સહાય વિના, ધર્મગુરૂઓની વિશાળ અને ખારીક વ્યવસ્થા વિના, અજ્ઞાનીઓ અને જંગલીઓને કેવળ વિશુદ્ધ એકેશ્વરવાદનો ઉપદેશ કરતો, અને એકંદરે બહુ ઉંચા પ્રકારની નીતિનું શિક્ષણ આપતો, આ ઈસ્લામી ધર્મ ત્વરાથી ફેલાઈ ગયો; અને પોતાના અનુયાયીઓનાં મન એવાં તો એણે વશ કરી લીધાં કે બીજા કોઇ ધર્મ એવાં વશ કર્યા નહિ હોય. કેવળ આસ્થાથી મોક્ષ મળે છે એ સિદ્ધાંત એણે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાંથી લીધો. અને સ્વર્ગનાં

દ્રિયજન્ય સુખ અને મોહિનીઓ તથા નરકનાં તીવ્ર દુઃખોનું એવું તો સચોટ ચિત્ર તે આપતો કે તેથી લોકોનાં મન ઉપર બહુ અસર થતી હતી. તેનું કુરાન બીજા ધર્મના પુસ્તકો કરતાં ઉતરતું હોવા છતાં લાખો માણસોને તેમાંથી દીવાસો અને આધાર મળ્યા છે. તેના પ્રારબ્ધવાદથી તેના અનુયાયીઓ ઘણા બહાદુર થતા અને અનિવાર્ય દુઃખના ભોજનથી દયાદી જવા છતાં ધીરજથી તે સહન કરતાં શીખતા. વળી ધર્મ ભાવના અને શૌર્ય ભાવનાનો અતિ નિકટ સંબંધ તે ધર્મ યોજ્યો હતો. તેથી કરીને મારીને પણ આખી દુનિયાને મુસલમાન કરવી એ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. ધર્મને માટે લડતાં મરણ થાય તો સ્વર્ગ મળે એવી દૃઢ માન્યતાથી આરબ લડવૈયા દુનિયાનો વિજય કરવા નીકળી પડ્યા, અને મહમદ પેગંબરના મૃત્યુ પછી એક સૈકામાં તો પૂર્વનાં રાજ્યોને એણે મ્હાત કર્યા. ખ્રિસ્તિ ધર્મને પોતાના મૂળ વતનમાંથી લગભગ હાંકી કાઢ્યો; એશિયા અને આફ્રિકામાં મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. સ્પેનમાં અલ્પજીવી અને વિદેશીય પણ ઉત્તમ સુધારો રાખ્યો, રોમના પૂર્વ તરફના રાજ્યની રાજધાનીને લય લારેલી સ્થિતિમાં લાવી મૂકી, અને એક જ લડાઈમાં તેઓ હારી ગયા નહોત તો મધ્ય યુરોપમાં પણ તેમની સત્તા જામી જત. પરંતુ પોપટીઅર્સની લડાઈમાં ચાર્લ્સ માર્ટેલે તેમના વિજયના પ્રવાહને તોડી પાડ્યો, અને ટ્યુરાનિક જતો કે જેમણે વારંવાર પોતાનો ધર્મ બદલાવ્યો હતો અને જેમના ઉપર વધારાના પ્રવાહનો બહુ આધાર હતો તે જતો જો ઇસ્લામી ધર્મના વિજય વાવટા નીચે આવી ગઈ હોત તો યુરોપનું શું થાત તેનો વિચાર કરવો હવે નકામો હતો, પરંતુ આ પરિસ્થિતિથી ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પણ એક મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. ખ્રિસ્તિઓની લડાયક અને વહેમી જતોનો જુસ્સો પાછો તાજો થયો, અને મુસલમાની ધર્મનો પવન ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પેકો, અને ધર્મ અને અભિમાન આમ ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં ભેગાં થઈ ગયાં. તેથી જે ઇસ્લામી ધર્મ તેમના ધર્મને આટલું અપમાન આપ્યું હતું, જે ધર્મ તેમના દેશને પાયમાલ કર્યો હતો અને તેમના પવિત્ર શહેરને બ્રષ્ટ કર્યું હતું તેની સામે લડવા તેઓ તૈયાર થઈ ગયા. મહમદ

પેગંબર શરવીરોને સ્વર્ગનું વચન આપતો, તો ખ્રિસ્તિ ધર્માધ્યક્ષો અનુગ્રહ ચિટ્ટીઓ આપતા. મુસલમાનો સામે લડાઈ કરવી એ કર્તવ્ય છે એમ લગ-લગ બધે વરસ સુધી ખ્રિસ્તિ પ્રદેશમાં મનાયું હતું; અને તેના પરિણામે શૌર્ય અને સંન્યાસને એકત્ર કરી ખાસ વર્ગો ઉત્પન્ન થયા. પરંતુ ખ્રિસ્તિ ધર્મ અત્યાર સુધી જે પોતાની કામળતા અને સલાહ શાંતિના વલણને વખણાવતો હતો તે વાત હવે જતી રહી.

ખાનગી લડાઈઓ અને તેરમા સૈકાની આખરમાં દ્વંદ્વ યુદ્ધનો પ્રચાર થયો તેને અટકાવવામાં ખ્રિસ્તિ ગુરુઓ કાંઈક સફળ થયા હતા એ વાત ખરી, પણ ધર્મના ઝનુનને ઉશ્કેરી ધર્મને નામે જે ખુનખાર લડાઈઓ અને ત્રાસ ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉપજાવ્યો છે તે માત્ર ઇસ્લામ ધર્મથી જ ઉતરતો છે. હાલમાં જે સલાહ શાંતિના વિચારો પ્રસરેલા છે તેનું કારણ ઔદ્યોગિક પવનનો ઉદય છે અને તેમને ધાર્મિક લાભો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, અને કેટલીક ખાખતમાં તો તેમની વચ્ચે વિરોધ પણ છે.

પરંતુ જે કે ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધર્મીય બની ઘણી લડાઈઓ કરાવી છે અને તેથી શૌર્ય, અંટસ અને વેરની વૃત્તિઓને ઘણી ઉત્તેજિત કરી છે એ વાત ખરી, તથાપિ લડાઈઓમાં થતી ક્રૂરતા ઘણી ઓછી કરાવવાનું ખરે-ખરું લાભપ્રદ કામ એણે કર્યું છે. જીતાએલી પ્રજાને જૂદા જૂદા જમાનામાં જૂદાં જૂદાં ધોરણોથી સજ્જ કરવામાં આવેલી છે, અને આ મત ભિન્નત્વ નીતિનાં સ્વાભાવિક પ્રત્યક્ષતા સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ જાય છે એમ કેટલાક દલીલ કરે છે. આ દલીલ યથાર્થ નથી એમ પ્રથમ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યમાં ભુદ્ધિનો પ્રથમ ઉદય થાય છે ત્યારે સ્વાર્થ અને ક્રૂરતા કરતાં નિઃસ્વાર્થ અને પરોપકારને તે વધારે ઉત્તમ ગણે છે. પરંતુ આ પરોપકાર વૃત્તિનો ઉપયોગ ક્યાં અને કાની સાથે કરવો તેનો નિર્ણય સમાજના સામાન્ય સંબંધો કરી આપે છે. અર્થાત્ પરોપકાર વૃત્તિ તો મનુષ્યમાં છે જ, પણ તેનું ધોરણ જમાનાના વિચારથી બંધાય છે. આ ધોરણ સુધારો વધતાં ધીમે ધીમે સુધરતું જાય છે. આ પ્રમાણે ગ્રીક લોકો ગ્રીકને ગુલામ કરતા નહિ, પણ જંગલીઓને જ ગુલામ બના-

વતા હતા. જતાએલા લોકોને મારી નાખવાનો વિજેતાનો હક્ક ગણાતો હતો. ગ્રીક લોકોએ અને રોમન લોકોએ આખાં શહેરનાં શહેર આળી મૂકી તેના બધા રહેવાસીઓની નિર્દય કતલ કર્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. લડાઈમાં પકડાએલા કેદીઓને જંગલીઓ મારી નાખતા હતા; પ્રાચીન કાળનો સુધરેલો જમાનો તેમને ગુલામ બનાવતો હતો; પણ તેમાંથી ઘણા ખરા તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલોમાં મૃત્યુ પામતા હતા.

તે સમયમાં પણ કવચિત્ દયાનાં કિરણો નજરે પડે છે. પ્લેટો કહે-
તો કે ગ્રીક કેદીઓને અમુક રકમ લઈ છોડી મૂકવા નોંધ્યે. રોમમાં કોઈ પણ વિગ્રહનું વાજખીપણું બહુ આરીકીથી તપાસાતું હતું. સિસેરો વિગેરે કહેતા કે લડાઈનું પ્રયોજન અંતે સલાહ શાંતિ હોવું નોંધ્યે. જે પ્રજા કે લશ્કર રોમની સત્તાને તાબે ખુશીથી થતાં તેમના ઉપર રોમના લોકો દયા રાખતા હતા. કોઈ શહેરમાં પોતાના એલચીનું અપમાન થતું, અથવા વિશ્વાસ ભંગ કે કૂરતાનું કાંઈ ખાસ કામ કોઈ શહેર કરતું, તો રોમના લોકો તે શહેરને જમીનદોસ્ત કરી શહેરીઓને કાપી નાખતા; સિવાય લડાઈનો ત્રાસ તેઓ વરતાવતા નહિ.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરથી આ આખતમાં ઘણા અગત્યના ફેરફાર થયા છે. પ્રથમ તો તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલો બંધ થયા અને તેથી હજારો કેદીઓના પ્રાણ બચવા લાગ્યા. વળી કેદીઓને ગુલામ બનાવવાના રિવાજને નિરંતર તે ધર્મ વખોડતો, તેથી ધીમે ધીમે સઘળાં રાજ્યોમાં માંહે-માંહે એવો નિયમ બંધાઈ ગયો કે કોઈ ખ્રિસ્તિને ગુલામ કરવો નહિ. પરંતુ લડાયક સદાચારનું નવીન દૃષ્ટિબિંદુ ઉપજાવીને એ ધર્મે આડકતરી રીતે પણ અસર કરી છે. શરવીર પુરૂષમાં બળ અને ઉત્સાહ નોંધ્યે અને સાથે સંતની દીનતા અને કામળતા પણ નોંધ્યે, એવો તે ધર્મનો ઉપદેશ હતો. આમ ધર્મ ભાવના અને લડાયક વૃત્તિનો સંયોગ થતાં સદાચારનું એક નવું જ દૃષ્ટિબિંદુ ઉભું થયું, અને તેની અસર અર્વાચીન સમયના સભ્ય ગૃહસ્થમાં પણ નોવામાં આવે છે.

વળી જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તેમાં વ્યાવહારિક પદ-
વીની પ્રતિષ્ઠાનાં બીજ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રતિષ્ઠા
પાછળથી શૌર્ય-સંસ્થા રૂપે, રાજાઓના દૈવી હક રૂપે, અને અમીર વર્ગની
પૂજનીયતા રૂપે, ઇતિહાસમાં દેખાવ દે છે; અને તેનાં બીજ પણ શાલ્વ-
મેનની પેહેલાંના સમયમાં આપણને પ્રતીત થાય છે. સ્ટોઇક મતના અંતની
સાથે રોમની સ્વતંત્રતા તદ્દન નષ્ટ થઈ અને બાદશાહી અમલ જામ્યો એ
વાત આપણે જાણીએ છીએ. આ ફેરફારનાં કારણો જન-સ્વભાવના
સામાન્ય નિયમોમાં જ રહેલાં છે. જ્યાં લોકોની શક્તિઓ જ્ઞાનથી વિકસિત
થએલી હોતી નથી એવા સમાજની પ્રાથમિક અવસ્થામાં રાજાનું રાજ્ય
સ્વભાવિક રીતે જ થાય છે; પણ સુધરેલા સમાજમાં રાજાનું રાજ્ય રોગ
રૂપ છે અને તેના ઉપર અંકુશ ન હોય તો એ રોગ ફેલાઈ જવાનું તેમાં
વલણ રહેલું છે. જ્યારે સ્વતંત્ર પ્રજા રાજકીય કર્તવ્ય કરવાં છોડી દે, ત્યારે
તે પ્રજામાંથી સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા અને શક્તિ બંને ધીમે ધીમે જતાં રહે
છે, અને તે પ્રજા નિર્મળ અને ભ્રષ્ટ થતી જાય છે; કારણ કે પ્રજા જીવતા
પ્રાણીના જેવી હોય છે; તે આગળ ન વધે તો તેને પાછળ હટવું જ
પડે છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મ મૂંઝે મોંઢે રાજસત્તાને તાબે રહેવાનું કહેતો હતો, પણ
રાજકીય બાબતોમાં ચંચળ ભાગ લેતો નહિ. તેથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની
નષ્ટતા એણે ત્વરિત કરી. પરંતુ ધર્મની બાબતમાં પોતાની સ્વતંત્રતા એણે
સાચવી રાખી હતી. રાજા ઇશ્વર છે એ વાતની તે ધર્મ ના પાડતો. તથાપિ
જે રાજા પોતાના ધર્મને અનુકૂળ હોય તેને ફિરસ્તો કહી ગુરૂઓ વખા-
ણતા હતા અને પ્રતિકૂળ હોય તેને પિશાચ કહી નિંદતા હતા. કલવિસ રાજ
લોભી અને પાપી હતો, અને ક્રોન્સ્ટનટાઇને ખ્રિસ્તિ થયા પછી પોતાના
દીકરાને, સ્ત્રીને અને ભવિજને મારી નાખ્યાં હતાં; છતાં તેમના વખાણ
ખ્રિસ્તિઓ કરતા; અને જ્યુલિયન સદાચારી અને ઉદાર હતો, પણ ખ્રિસ્તિ
નહોતો તેથી તેઓ તેની ભારે નિંદા કરતા, અને તેના મૃત્યુને ઉત્સવ
તરીકે ગણી જાહેર રીતે પોતાનો આનંદ જણાવવાની નાલાયકી પણ

તેમણે દેખાડી હતી, અને સંત ગ્રેગરી તો ત્યાં સુધી પણ બોલ્યો હતો કે એના મૃત દેહને ગટરમાં ફેંકી નથી દેવાયો એ જોઇ એને દિલગીરી થાય છે. વિધર્મીઓ તો એમ પણ કહેતા હતા કે જુલિયન લગાઈમાં શત્રુના હાથથી મુઓ નહોતો, પણ પોતાના જ ખ્રિસ્તિ સિપાઈઓના બાલાથી મુઓ હતો.

આ પ્રમાણે એ સમયે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં પોતાના લાલાલાભનું જ ધોરણ પ્રચલિત હતું, અને ઘણા સૈકાઓ સુધી એ ચાલુ રહ્યું હતું. ઇસ્તંબુલની ગાદીએ ફેકાસથી વધારે ક્રૂર અને ધિક્કારપાત્ર ક્રોઇ શહેનશાહ થયો નથી. તેની આગળનો શહેનશાહ મૉરિસ નિર્જળ મનનો અને લોભી હતો, પણ દુરાચારી નહોતો. પરંતુ વડા ધર્માધ્યક્ષની સત્તાની તેને અદેખાઈ આવી અને પોતે ખ્રિસ્તિ હોવા છતાં દેશના બચાવની ખાતર ખ્રિસ્તિ ધર્મ વિરૂદ્ધ તેણે વલણ બતાવ્યું હતું. આ મૉરિસને પદબ્રૂટ કરી ફેકાસ રાજ થયો. મૉરિસનાં પાંચ બાળકોને તેની સમક્ષ ફેકાસે મારી નખાવ્યાં, અને પછી મૉરિસને પણ એણે મારી નાખ્યો. છતાં ખ્રિસ્તિઓની નજરમાં ફેકાસ ઘણો સારો અને મૉરિસ ઘણો નઠારો હતો.

રાજાઓના સંબંધમાં વસ્તુ-પરિસ્થિતિ પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં કેટલોક સમય ભિન્ન ભિન્ન હતી. પૂર્વમાં આદશાહી સત્તા ધીમે ધીમે સર્વોપરી થઇ પડી અને પાદરીઓ અંતે તે સત્તાને આધીન રહેવા લાગ્યા હતા. પરંતુ પશ્ચિમમાં ધર્મ ગુરૂની સત્તા રાજાથી સ્વતંત્ર થઇ હતી અને વખતે ધર્મગુરૂઓ રાજાના લાભની વિરૂદ્ધ પણ વરતતા હતા. રોમની મૂળ આદશાહી સત્તા ઇસ્તંબુલમાં જઈને રહી; અને તેથી રોમના ધર્મગુરૂઓ રોમમાં આગેવાન થયા, અને પોપની સત્તા જામવાનું આ પણ એક મોટું કારણ હતું. વળી રોમના ઘણા શહેનશાહો એરિયસ મતના હતા; બીજા કેટલાકને ધર્મની વધી પડેલી સત્તા રૂચતી નહિ; કેટલાક પાખંડીઓને સત્તાવવામાં ઉત્સાહ બતાવતા નહિ, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે કંઈક થવા લાગ્યા હતા. તેથી ખ્રિસ્તિ સંસ્થાની લાગણી શહેનશાહો પ્રત્યે રહેતી નહિ. ગોલમાં પણ

રાજાઓ હાકેમના હાથમાં પૂતળા સમાન થઈ રહ્યા. આવી નિરાશાસૂચક સ્થિતિમાંથી રાજાઓના દિવ્ય હકનો સિદ્ધાંત અને શૌર્ય-સંસ્થાની સારભૂત સામાન્ય પદવી પૂજા ધીમે ધીમે કેમ વિકસિત થયાં તે હવે આપણે જોઈએ.

ન્યારે આઠમા સૈકામાં શેહેનશાહ લિયોએ પ્રતિમાઓની પૂજા બંધ કરવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે ઇસ્તંબુલમાં તેની સામે વિરોધ તો થયો પણ તે તરત જ બંધ પડી ગયો, પરંતુ રોમના વડા ધર્માધ્યક્ષે હિંમતથી તે શેહેનશાહને બહિષ્કૃત કર્યો, અને બળવામાં આગેવાન થઈ પરિણામે ઇટાલીને સ્વતંત્ર કર્યું. અને પોતાના શુદ્ધિ કૌશલ્ય અને કામ કરવાની કુનેહથી ધર્મની આબતમાં આખા યુરોપમાં તેનું ઉપરીપણું જામી ગયું. પરંતુ હજી પોપને એક સાલ નડતું હતું. જંગલી લોંબાઈ લોકો તેની સત્તા સ્વીકારતા નહિ. અને રોમ તેમના હુમલાથી જોખમમાં આવતું. તેથી પોપે શરૂ ફ્રેંક લોકોની મદદ માગી. રાજમેહેલનો વડો હાકેમ તે વખતે ચાર્લ્સ માર્ટલ હતો. તેણે મુસલમાનોને હરાવી યુરોપને બચાવ્યું હતું. પણ તેણે પોપની માગણી ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહિ. પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એના દીકરા પેપિને પોપની સાથે કરાર કરી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. તેમાં એવું ફરાવ્યું કે પોપને ધાર્મિકતાથી પેપિને મુક્ત કરવો અને પોપે પેપિનને ટ્રેંકના રાજ તરીકે કબુલ રાખી તેમાં ધર્મની બહાલી આપવી. ગાંધની ગાદીએ તે વખતે મેરોવિંગીયન વંશનો રાજા હતો. તેને પદભ્રષ્ટ કરી પોતે જ રાજ્ય અથાવી પાડવાની પેપિનની ઇચ્છા હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે લોંબાઈ લોકોની સત્તા પેપિને તોડી રેવેનાની સમૃદ્ધિવાન હાકેમી એણે પોપને આપી. આથી કરીને પોપની સત્તા બાઇઝેન્ટાઇન રાજ્યથી બહાર રીતે સ્વતંત્ર થઇ. બીજી તરફથી મેરોવિંગીયન વંશના છેલ્લા રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી મહામાં રાખ્યો અને પેપિનના મસ્તક ઉપર પોતાના હાથે પોપે રાજ-મુગટ પહેરાવ્યો; અને તેની સામે અગર તેના વંશજો સામે જે બંડ ઉઠાવે તે સઘળાને એણે શાપ આપ્યો.

હવે ઉપલા કરારમાં એક અતિ અગત્યનો સિદ્ધાંત અંતર્ગત રહેલો હતો; કારણકે રાજાની સત્તા તેથી હમેશાને માટે પવિત્ર ગણાવા લાગી. વળી

રાજાને પદભ્રષ્ટ કરવાની કે તેને ઉચે દરજ્જે ચઢાવવાની પોપની સત્તાનો સ્વીકાર થયો અને તેથી પોપને એવી સત્તા પ્રાપ્ત થઈ કે જેની અસર યુરોપના ઇતિહાસ ઉપર ધણી થઈ છે. ધર્મયુરને તાબે કાંઈક રહી જો રાજા વરતે તો ધણે અંશે લોકોથી સ્વતંત્ર રીતે તે વરતી શકતો હતો. રાજા ફક્ત ઇશ્વરનો જ તાબેદાર છે એ હવે ધર્મનો સ્થાપિત સિદ્ધાંત થઈ પડ્યો; અને પવિત્ર ગણાવાથી રાજાની સત્તા વધી પડી, અને આ વેહેમ હજી પણ પૂરેપૂરો નાશ પામ્યો નથી.

પરંતુ ઉપલા કરારનું આ રહસ્ય જે હજી બીજરૂપે તેમાં રહેલું હતું તે સમયના સંજોગથી વિકસિત થયું; કારણ કે મઠની સંસ્થા આ બીજના વિકાસને અનુકૂળ થઈ પડી. મઠની સંસ્થા દીનતા અને આશાધીનતાના સદાચારને સર્વોત્તમ ગણતી હતી; અને અનેક કારણોને લીધે એ સંસ્થાનું જોર યુરોપમાં વધી પડ્યું હતું, અને તેથી તેનું દૃષ્ટિ-બિંદુ સર્વમાન્ય હતું. તેથી દીનતા અને આશાધીનતાને પૂજવાનું વલણ લોકોમાં પેદા થયું હતું. આ બધું ધર્મ-સંસ્થાને અનુકૂળ હતું, અને તેથી તેણે પણ એ વાત ઉપાડી લીધી. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજા અને અમીરો પૂજવા લાગ્યા અને જગીર-વ્યવસ્થાનો વિકાસ થયો.

વળી બીજી તરફથી સામાજિક અને રાજકીય કારણોને લીધે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા ઓછી થઈ ગઈ હતી. રાજા જે પ્રથમ માત્ર પોતાની જમાતનો જ ઉપરી હતો તે હવે દેશનો ધણી થયો; અને પોતાના મુખ્ય સરદારોને જવાઇમાં જમીન આપતો અને બદલામાં લશ્કરી નોકરી માગતો. ધીમે ધીમે આ નોકરી અફર થઈ અને વંશપરંપરા ઉતરવા લાગી. સમાજની અંધાધુનીના સમયમાં નાના જમીનદારો ધર્મ-સંસ્થાનો આશ્રય લેતા; અને ગણોત કે લશ્કરી નોકરીના બદલામાં પોતાની જમીન તે સંસ્થા પાસેથી પાછી લઈ સંસ્થાના ખેડૂ અનતા. બીજા કેટલાક એ પ્રમાણે કરતા નહિ, પણ પાડોશના આંતરના તાબેદાર થતા અથવા લશ્કરી નોકરી આપવાની શરતે તેમના રક્ષણમાં રહેતા. તે જ સમયે, આપણે આગળ કહ્યું છે તેમ, સ્વતંત્ર ખેડૂઓ ખેડૂ-ગુલામની દશામાં રહેતા. આમ ક્રમવાર દરજ્જા ધીમે

ધીમે ઉત્પન્ન થયા. આ ક્રમની કાયદાપૂર્વક સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા જંગીર-સંસ્થાના કાળમાં થઈ. એ કાળની સાથે આ પુસ્તકને સંબંધ નથી, પણ તેનાં બીજા શાર્લમેનના સમય પેઢેલાંના કાળમાં હતાં. રાજા સિવાય દરેકને એકબીજાના સંબંધમાં અવશ્ય આવવું પડતું; અને તેથી દરજ્જાવાળો માણસ મોટો ગણાવા લાગ્યો.

પરંતુ સમયના સંગેગમાં અંતર્હિત રહેલાં આ બીજાને આચરણમાં મૂકી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવે અને પોતાના આચરણની લબ્યતા અને સૌંદર્યથી લોકોનાં મન હરી લે એવા દૃષ્ટાંતભૂત પુરૂષની હવે જરૂર હતી અને તે ખોટ શાર્લમેને પૂરી પાડી.

શાર્લમેન ઇતિહાસ અને દંતકથા બન્નેમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે સર્વદેશી હતો અને જીવનના બધા પ્રદેશમાં એણે સુધારો કર્યો છે. યુરોપના ઇતિહાસના અત્યંત અંધકારમય યુગમાં એનો જન્મ થયો હતો, પણ આ મહાન પાદશાહે પશ્ચિમના રાજ્યની નષ્ટ કીર્તિને થોડો વખત પુનઃ સજીવન કરી, પોતાની આસપાસના જંગલીઓ ઉપર અનેક ચડાઇઓ એણે કરી, અનેક કાયદા બાંધ્યા, ધર્મ-સંસ્થાના દરેક વિભાગમાં સુધારો કર્યો અને ધર્મગુરુઓને પોતાની આજ્ઞાને આધીન રાખ્યા, પણ દશાંશના કાયદાથી તેમને વધારે પૈસાદાર બનાવ્યા. વળી એણે નિશાળો અને પુસ્તકશાળાઓ સ્થાપી હતી અને સાહિત્યને એ ઉત્તેજન આપતો હતો. એણે ટંકશાળો સુધારી, વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, અને અનેક જાતના મેળાવડા કરતો. આમ અનેક દિશામાં એની બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ હતી. આગલા જમાનામાં તપોમય જીવન સર્વોત્તમ ગણાતું. હવે રાજા, યોદ્ધો અને શસ્ત્રીરતું જીવન સર્વોત્તમ ગણાવા લાગ્યાં. તપધારીનો જમાનો હવે અદૃશ્ય થવા લાગ્યો અને ધર્મ યુદ્ધો અને શૌર્યનો જમાનો આવ્યો.

શાર્લમેને ધર્મ-યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો નહોતો. મુસલમાનો સામે સ્પેનમાં લડવા તે એકજવાર ગયો હતો અને તેમાં એને ફતેહ મળી ન હોતી. છતાં શાર્લમેને પોતાની આખી જીંદગી ધર્મયુદ્ધોમાં ગાળી હતી એવી અનેક કથાઓ

લોકમાં પ્રવૃત્ત થઇ હતી. અને તે બતાવી આપે છે કે હવે ધર્મ-યુદ્ધોનો જમાનો આવતો હતો. ઇતિહાસ અને કલ્પિતકથા બન્નેમાં શાર્લમેનનું રાજ્ય મધ્યકાળના પ્રથમ સમય અને લડાયક ખ્રિસ્તિકાળના સંક્રાંતિકાળે આવેલું હતું.

અહીં આપણે આ ઇતિહાસ પૂરો થાય છે. ઓગસ્ટસ અને શાર્લમેનની વચ્ચેના કાળમાં આચરણના અનેક નમુનાનાં ઉદય-અસ્ત આપણે જોયાં. યુરોપની વૃત્તિઓ રોમના સાર્વભૌમ રાજ્યમાં વિસ્તૃત થઇ અને ગ્રીસનાં સુધારાથી બળવાન બની તે આપણે જાણ્યું. સ્ટોઇક-મત, પ્લેટો-મત, અને મિસરના તત્ત્વજ્ઞાનની અસરથી સમાજની નીતિના વલણમાં કેવા કેવા ફેરફાર થયા તે પણ આપણે જાણ્યા. સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં, કાયદાના બંધારણમાં ઉન્નતિ કે અવનતિ કેવી થઇ હતી, યુરોપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની બાલ્યાવસ્થા કેવી હતી, તેની ફતેહનાં કારણો કયાં હતાં, કેવી કેવી મુશ્કેલીઓમાં એણે પોતાનું કામ કર્યું હતું, અને લોકોમાં પરાપકાર અને દયાનું વલણ ઉપજાવી કેવી અમૂલ્ય જન-સેવા એણે બજાવી હતી, આ બધું આપણે જોયું. પછી તેની ભ્રષ્ટતા, તેની તપોવૃત્તિ, અને તેની અક્ષમા, અને જંગલીઓના સંબંધમાં આવતાં તેનાં કેવાં રૂપાંતર થયાં, એ પણ આપણે જોયું. હવે આ બધાંની સ્ત્રીના ચારિત્ર્ય અને પદવી ઉપર કેવી અસર થઇ હતી, અને સ્ત્રી-પુરૂષનો સંબંધ કેવો હોવો જોઇએ એટલું જાણવાનું રહે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

સ્ત્રીઓની પદવી.

આગલાં પ્રકરણોમાં નીતિનાં પરિવર્તનોનો જે લાંબો ક્રમ અમે દર્શાવ્યો છે તેમાં અમુક અમુક લોકોમાં સ્ત્રીઓને કેવી કેવી પદવી અપાતી હતી અને સ્ત્રી અને પુરૂષના પાધરા સંબંધમાંથી જ કેવા કેવા સદાચાર અને

દુરાચાર ઉપજી આવ્યા હતા તે વિષે ઇસારા એકથી અધિક પ્રસંગે અમે કર્યા છે. પરંતુ આ પ્રશ્નોમાં જે ઐતિહાસિક અગત્યતા સમાએલી છે તે ઐતિહાસિક અગત્યતાની દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નોના વિવેચનમાં અદ્વાપિપર્યંત અમે ઉતર્યા નથી; તેથી કરીને આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યા પૂર્વે એ પ્રશ્નોની તપાસમાં થોડાંક પૃષ્ઠો રોકવાનો અમારો વિચાર થાય છે. જે જે અનેક પ્રશ્નો હજી સુધી આ ગ્રંથમાં છેડાયા છે તે સર્વના કરતાં આ પ્રકરણમાં છેડવાના પ્રશ્નોનું સ્પષ્ટ અને નિષ્પક્ષપાત જ્ઞાન કરવું ઘણું મુશ્કેલી ભરેલું કામ છે, અને વળી આવા પ્રશ્નોનું ખારીક જ્ઞાન કરવામાં નિર્લજ્જતાનો આરોપ માથે આવે અને ઉપરાંત કોઇને માફું લાગે તે વળી જૂદું, તેથી આ પ્રશ્નોમાં ઉંડા ઉતરવાની આનાકાની તો મનમાં ધણી થાય છે. કોઇ ખાસ સંસ્થાઓ અને સંમેલોની પ્રયત્નતાએ કરીને, અને અમે આગળ સૂચવ્યું છે તે પ્રમાણે વિશેષે કરીને દેશદેશની આબો હવા અને જાતજાતની ખાસ ખાસીઓને લઇને, પ્રજ્ઞાઓના અભ્યર્થનો પ્રશ્ન ઘણો ગુંચવાડા ભરેલો થઇ પડે છે એ સ્પષ્ટ છે; અને નીતિની આ શાખા પરત્વે બોલવામાં ખારીક સુઘડતાનો કેવો પ્રશ્ન સમાએલો છે તે પણ કોઇને સમજાવવું પડે તેમ નથી. તથાપિ ઇતિહાસકારની પ્રથમ ફરજ સત્ય પ્રતિ છે; અને નીતિની જે શાખા અત્યંત રૂપાંતર પામેલી આપણે જોઇએ છીએ અને મનુષ્યના નૈતિક વર્તન ઉપર જેની અસર ઘણું કરીને અત્યંત થએલી છે તે શાખાને ખાસ લક્ષીને બોલ્યા સિવાય જૂદા જૂદા જમાનાની નૈતિક દશાનું ખરૂં ચિત્ર રજૂ કરવું અને જૂદા જૂદા ધર્મોની નૈતિક અસરનો ખરેખરો ખ્યાલ આંધવો એ વાત અશક્ય છે.

કેવળ જંગલી દશાના સમયમાં જ્યારે હાંદગીની સામાન્ય અવસ્થા રખડતી દશાની હોય છે અને જ્યારે લડાઇ અને શિકાર હાંદગીના મુખ્ય ધંધા હોય છે ત્યારે આવી પ્રવૃત્તિને અંગે જે જે ગુણો આવશ્યક હોય છે તે તે ગુણોની કિંમત સ્વાભાવિક રીતે જ તે સમાજમાં વધારે અંકાય છે, અને આવા ગુણોમાં સ્ત્રીઓ બેશક ઉતરતી હોય છે; તેથી કરીને એવા સમયમાં સ્ત્રીઓની પદવી સ્વાભાવિક રીતે જ ધણી ઉતરતી અને હલકી

ગણાય છે. ખાસ કરીને ક્રામળ અને મિલનસાર ગુણોમાં ચડી જવાની પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં યોગ્યતા વધારે હોય છે, પણ જંગલી દશામાં સ્ત્રીઓના આ ગુણોને બહાર પડવાનો અવકાશ જ હોતો નથી. વળી એવે સમયે સૌંદર્યની સત્તા ધણી મંદ અને નિર્બળ હોય છે, અને તેમ ન હોય તો પણ જંગલી જાંઘીની રખડપટ્ટી અને સખ્તાઈને લીધે સ્ત્રીઓમાં સુંદરતા પણ થોડી જ રહે છે. તેથી કરીને એવા જંગલી સમયમાં સ્ત્રીઓને ગુલામ તરીકે જ ગણવામાં આવે છે અને તેમનું કર્તવ્ય પુરૂષના પશુ-વિકારને સંતોષવામાં જ સમાઈ જાય છે. આવી દશામાં, મુંગે મોઢે-કાંઈ પણ સામો પ્રત્યુત્તર વાળ્યા સિવાય, ક્રામળતા કે પ્રેમના કાંઈ પણ શબ્દો સામા ન મળે તો પણ પુરૂષની નિરંતર સેવા ઉઠાવવાની ફરજ જ સ્ત્રીઓને ભાગે રહે છે, અને પશુ વૃત્તિ સંતુષ્ટ થયા પછી વૃત્તિઓમાં જે એકાએક ફેરફાર જંગલીઓમાં થઈ આવે છે તે ફેરફાર સહન કરી લેવાનું જોખમ વારંવાર તેમને રહે છે. તેથી કરીને જંગલી દશામાં સ્ત્રીઓની દશા અધમ હોય છે.

તથાપિ કાળ જતાં સ્ત્રીઓની જે નીતિભાવનાઓ વિકસિત થવાને સર્જિત થઈ હોય છે તેનાં કેટલાંક બીજોની ઝાંખી આ પ્રાથમિક દશામાં પણ આપણને ધાય છે. ક્ષગ્ન સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોય છે. સામાન્ય રીતે પાતિવ્રત્યની કિંમત કાંઈક અંશે અંકાય છે, અને જે વ્યભિચાર કરે તેની સામે ગુસ્સો પ્રદર્શિત થાય છે. જે કે પુરૂષને માથે માત્ર વ્યભિચારની મનાઈનો જ અંકુશ હોય છે, પણ સ્ત્રીઓમાં ઈન્દ્રિય-નિગ્રહ ધણો જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા હોય છે.

એ વાતથી સ્ત્રીઓની દશા ઘણું કરીને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી છે. સ્ત્રીઓની ખરીદી કરીને તેમને પત્ની બનાવવાના રિવાજનો ત્યાગ અને એક સ્ત્રી કરવાના ધોરણ ઉપર કુટુંબની રચના. સુધારાની અત્યંત પ્રાથમિક દશામાં કન્યાના આપને પૈસા આપી પુરૂષ પોતાની સ્ત્રી મેળવતો, અને તેથી સ્ત્રી પોતાના પતિની ખરીદાએલી ગુલામ થઈ રહેતી, કન્યા વિક્રયના આ રિવાજને પ્રથમથી જ આર્ય શાસ્ત્રોએ નિંદા ગણ્યો છે; તથાપિ

કન્યાવિક્રય થતો આવ્યો છે અને થાય છે એ અફસોસની વાત છે. યાહુદી ના ગ્રંથોમાંથી પણ કન્યાવિક્રયના દાખલા મળી આવે છે. લીહ અને રેશેલના પિતાની અમુક પ્રકારની સેવા ઉઠાવીને તે બંને સ્ત્રીઓને જેકબે ખરીદ કરી હતી; અને સ્ત્રીઓને ખરીદ કરવાની આ રસમ જે અમુક કાળે જ્યુડીઆમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતી તે હોમરના જમાનામાં ગ્રીસ દેશમાં પણ સામાન્ય હતી. પરંતુ વખત જતાં આ ખરીદીને બદલે દાય-જનો રિવાજ તેમનામાં દાખલ થયો, અર્થાત્ વાપરવા માટે પિતા પોતાની પુત્રીને પૈસાની રકમ સાથે આપવા લાગ્યો, અને આ રકમ જો કે પતિના હાથમાં જ જતી, પરંતુ તેથી કરીને કુટુંબમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને માન વધતાં, અને ઘણીઘણીઆણીને જો ન અને અને છૂટા પડે તો એ રકમ સ્ત્રીને મળે એવું રોમ અને ગ્રીસના કાયદામાં ખાસ ઠરાવ્યું હતું. આ પ્રમાણે પતિ પોતાની પત્ની સાથે ગેરવર્તણુક ન ચલાવે તેની જામીનગીરી આ દાય-જના રિવાજમાં રહેતી હતી. પ્રથમ સ્ત્રી પોતાના પતિની ગુલામ જ ગણાતી તે વાત હવે બંધ થઇ ગઇ અને કાંઇક અંશે લગ્ન, કરારમાં જ એ લાગી-દાર ગણાવા લાગી. અસલના જર્મન લોકોમાં એક જૂદીજ જાતનો અને ઘણો વિલક્ષ રિવાજ પ્રચલિત હતો. વધુ પોતાના પતિને દાયજમાં કાંઇ પણ લાવી આપતી નહિ, તેમ વર પણ કન્યાના આપને કાંઇ આપતો નહિ; પરંતુ પરણેતરને બીજે દિવસે સવારે તે પોતે જ પોતાની પત્નીને બક્ષીસ આપતો હતો, જે બક્ષીસ ‘પ્રાતઃકાળની બક્ષીસ’ ના નામથી ઓળખાતી હતી. સ્ત્રીધન કિંવા પક્ષાનું આ મૂળ હતું.

પરંતુ સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં ઉપર કહી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની આબત એક સ્ત્રી કરવાના રિવાજની છે. આ આબતમાં એશિયાના સુધારા કરતાં ગ્રીસનો સુધારો પ્રથમથી જ ચડી જાય છે, કારણ કે ગ્રીસના સુધારાએ એક સ્ત્રી કરવાના રિવાજને પ્રથમથી જ વખાણ્યો હતો. વિશુદ્ધિની વાત પરત્વે આ રિવાજની આબતમાં બે દષ્ટિએ વિચાર આપણે કરી શકીએ છીએ; એક તો નીતિની આપણી સહજ ભાવનાની દૃષ્ટિથી અને બીજી, સમાજના ક્રિયાની દૃષ્ટિથી. નીતિની સહજ

ભાવનાની દૃષ્ટિએ જોતાં ખુબી સ્ત્રી કરવાના રિવાજ કરતાં એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ ઉત્તમ છે, કારણ કે તેથી કરીને મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલું બ્રહ્મ તત્ત્વ અંકુશમાં રહી મર્યાદિત થાય છે અને વળી તેથી કૌટુંબિક લાગણીઓ કેળવાઈ જીવન ઉચ્ચતર ખનતું જાય છે. સમાજના શ્રેયની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ તે રિવાજ ઉત્તમ છે, કારણ કે સ્ત્રી પુરૂષની સંખ્યા કુદરતમાં સરખી હોય છે, તેથી એક પુરૂષે એક સ્ત્રી પરણવી વાજબી છે. વળી તેથી કુટુંબની વ્યવસ્થા પણ સારી રહે છે, અને એ સ્થિતિમાં સ્ત્રીની પદવી પુરૂષની સમાન ગણવાનો સંભવ વધારે રહે છે. પરંતુ હોમર ઇત્યાદિ કવિઓના કાવ્યમાં પ્રતીત થતા અને પ્રશંસાને પામેલા કાવ્ય કાળ અથવા પુરાણ કાળ અને પાછળના ઐતિહાસિક કાળ વચ્ચે એકંદરે ફેર છે એ વાત પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે. પ્રાથમિક અને અણુધડ દશામાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન બેશક ધણું ઉચું હતું અને તેમના નમુનામાં ઘણા ઉચા પ્રકારની સંપૂર્ણતા પ્રદર્શિત થતી હતી એ વાત ઘણી વિસ્મયકારક છે અને ઘણા લેખકો તેથી ગુંચવણમાં પણ પડી જાય છે. સુધારો વધતાં, નૈતિક વિચારો વિસ્તૃત બની ઉચ્ચ દશામાં રૂપાંતર પામ્યા છે; પરંતુ ગ્રીક કાવ્યોમાં સ્ત્રીઓની ઉત્તમતાના જે નમુનાઓ સમાએલા છે તે પ્રાથમિક હોવા છતાં જગતના સાહિત્યમાં અત્યંત સુંદર અને સંપૂર્ણ છે એમ કહેવામાં અડચણ નથી. હેક્ટર અને એગ્રોમેડીનો દાંપત્ય સ્નેહ, દરિયાઈ તોફાનમાં સપડાવાથી લાંબા કાળ પર્યંત ભટકતા પોતાના સ્વામીની કંટાળ્યા વગર રાહ જોતી પેનીલોપની વફાદારી અને તે સ્વામી પણ પેનીલોપને પોતાની જીવન દોરી ગણતો હતો તે; પોતાનો સ્વામી જીવતો રહે એટલા માટે પોતાની જીંદગીનો પણ રાજ ખુશીથી ભોગ આપતી એલસેસ્ટિસનો અતુલ્ય પ્રેમ; પોલીક્ષિના મૃત્યુની ભવ્યતા; ઇત્યાદિ અનેક ચિત્રો દ્વારા સ્ત્રીઓના ચારિત્ર્યમાં જે ભવ્ય સૌંદર્ય ચિત્રિત થયેલું જોવામાં આવે છે તે રોમ કે ખ્રિસ્તિ સમયમાં જે સ્ત્રી પૂજા કે અર્વાચીન સુધારાના સમયમાં પણ ભવ્ય ગણાય એવું છે. કુમારિકાઓની મર્યાદશીલતા અને પરણેલીની વફાદારી, સંપૂર્ણ સ્ત્રીત્વનાં સદાચાર અને લાવણ્ય તે સમયનાં જોવાં

મનોહારી અને આકર્ષક કાષ્ટ પણ અન્ય સમયે ચિત્રાયાં નથી. પુરૂષના જેટલી જ સ્ત્રીઓ પણ પૂજનીય ગણાતી હતી. દ્રોણના ઘેરાનો આખો ઇતિહાસ લક્ષ-ગ્રંથિના લંગથી ઉપજતી આફતોનો ઇતિહાસ માત્ર છે. છતાં, કેટલીક આખતોમાં સ્ત્રીઓની પદવી હલકી ગણાતી હતી. કન્યાના આપને ખરીદીની રકમ આપવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો. મોટે ભાગે પુરૂષો રખાત રખતા હોય એમ જણાય છે અને તેમની નિંદા પણ થતી નહિ. ઉચી પદવીની ગુલામ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઘણી સખ્ત વર્તણૂંક રખાતી હતી. અને પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં સ્ત્રીનો ભાગ ઘણો ગૌણ છે એવી શારીરિક શાસ્ત્ર સંબંધી ઘણી વિચિત્ર માન્યતા તે વખતે હોવાથી સ્ત્રી જાતને ઘણી ઉતરતી લેખવામાં આવતી હતી.

ઐતિહાસિક કાળમાં સ્ત્રીઓની પદવી કાયદામાં કાંઈક કેટલીક આખ-તોમાં સુધરી હતી, પરંતુ તેમની નૈતિક દશામાં સ્પષ્ટ બ્રષ્ટતા આવી ગઈ હતી. સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ સખ્ત જનાનો પાળતી હતી. વારાંગનાઓ સ્ત્રીત્વના મોહક નમુનારૂપે ગણાતી હતી અને લોકમતમાં પુરૂષની ઘટ લગભગ નિરંકુશ હતી.

નીતિના ઇતિહાસમાં લાગણીની હકીકતો ઘણી જ અગત્યની હોય છે છતાં સમજવામાં તે બહુ જ મુશ્કેલ હોય છે. માણસોએ શું કર્યું હતું અથવા કેવો ઉપદેશ તેમણે આપ્યો હતો તે બતાવવું સહેલું છે; પણ ચિત્તની જે વૃત્તિથી તે આચરણ અને ઉપદેશ પ્રેરિત થયાં હોય છે તે બરાબર સમજવાં બહુ કઠિન હોય છે. બુદ્ધિમાં તેજસ્વી પ્રજા કવચિત્ નીતિમાં ઘણી બ્રષ્ટ હોવાનો બનાવ ઇતિહાસમાં અપરિચિત નથી; અને આવા ઘણા દાખલા ક્રાન્સ અને ઇટાલીના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પરંતુ ગ્રીક લોકોની નીતિ-બ્રષ્ટતામાં આશ્ચર્યકારક તરવ એ હતું કે લોક-અભિપ્રાય અને તરવ ચિંતકો બન્ને ઘણું કરીને એ બ્રષ્ટતાને નિંદા લેખતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉત્તેજન પણ તેઓ આપતા હતા. સોક્રેટિસ અને થિયોડોટાનો સમાગમ ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રીક તરવેતાઓની

આ નૈતિક વૃત્તિ સમજવાને માટે આપણે લગભગ પણ અગત્યની આખત-
માં ઉતરવું પડશે.

મનુષ્યના સ્વભાવનું મૂળ પાપ વિષયવાસના છે, એમ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો
ભાર દબને વારંવાર કહેતા હતા. જ્ઞાનની પ્રગતિ તપોમય જીવનની ધણું
કરીને વિરોધી હોય છે, છતાં તે પણ આ ધાર્મિક અભિપ્રાય સાથે એક
મત થાય છે કે આ વિકારનું કુદરતી જળ મનુષ્યના કલ્યાણને અર્થે જોડવું
જોઈએ, તેના કરતાં ધણું વધારે હોય છે. માલ્યસના લેખોથી સિદ્ધ થયું
છે-જે વાતની ગ્રીક નીતિવેત્તાઓને ધણું મોટે અંશે માહિતી હોય એમ
જણાય છે-કે ધોરણસર લક્ષના અને સંયમવર્તી સંચારથી પણ, જે અધા
લક્ષ કરવા માંડે તો, વસ્તી ધણી વધી પડે છે અને તે વૃદ્ધિ મનુષ્યની
આબાદીમાં આડે આવી અનેક આફતોનું કારણ થઈ પડે છે. અને જ્યારે
જેમ અને તેમ લક્ષ વહેલાં કરવાનો આગ્રહ સ્પષ્ટ રીતે કુદરત મનુષ્ય જાતનો
કરતી જણાય છે, ત્યારે જ્યાં વસ્તી વધી ગઈ હોય છે, ત્યાં આગળ વધતા
સુધારાનું પ્રથમ ચિહ્ન લગ્નો ઉપર અંકુશ મેલવાનું કે તેમની સંખ્યા
ઓછી કરવાનું જ હોય છે. અત્યંત સુધારાવાળા સમાજમાં, વિષય-વાસના-
ના પ્રથમ વિકાસ સમયે જ પરણવાનો રિવાજ સામાન્ય રીતે હોતો નથી;
અને વધતા જતા જ્ઞાનમાં પણ એવાં લગ્નોની સંખ્યા વધારે અને વધારે
ઓછી કરવાનું વલણ હોય છે. વળી લક્ષ સિવાય આ વિકારની અન્ય
તુષ્ણિની વિરૂદ્ધ નીતિવેત્તાઓ ગમે તેવો ઓધ આપે, પણ આ વિકારના
જળને લીધે માણસો અતીતિમાં પડ્યાં વિના રહેતાં નથી એ પણ નિઃસંશય
છે; અને દરેક પ્રજામાં, જમાનામાં અને ધર્મમાં આ ગેરવર્તણૂંકની બહુ
છટ નજરે પડે છે, અને તેથી કરીને જ મનુષ્યની દુર્દશા અને બ્રષ્ટતા પણ
બહુ થએલી છે.

આ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં નીતિ શાસ્ત્રકારોના લક્ષ્યમાં ખાસ કરીને
એ વાતો હોય છે; જે સંતાનને પોતે અસ્તિત્વમાં આણ્યું હોય તેના નિભાવ-
ને માટે કાર્મિક કરવાની દરેક પુરૂષની સ્વાભાવિક ફરજ, અને બ્રષ્ટતા અને
કુદૃષ્ટિથી કુટુંબનું સંરક્ષણ-કુટુંબ અને રાજ્યનું મધ્ય-બિંદુ અને મુખ્ય

નમુનો છે, અને કૌટુંબિક જીવનની વિશુદ્ધિ ઉપર સમાજનાં સુખ અને નીતિનો ઘણો આધાર હમેશાં હોય છે; તેથી કુટુંબ-જીવન ખગડતાં આખો સમાજ સડવા લાગે છે. વળી પતિપત્નીના સંબંધ અને સ્નેહનો સ્વભાવજ આસ કરીને એવો છે કે તેમાં જો કોઈ અન્ય વચ્ચે પડે તો તેમાંથી ઘણા અનર્થ ઉપજે છે. વળી સંતતિનું પોષણ કરવામાં દરેક માણસને ખાત્રી હોવી જોઈએ કે પોતે જ તેનો પિતા છે. છતાં કામવિકારની અત્યંત પ્રખળતાએ કરીને એવા ઘણા અનર્થ બનવાનો સંભવ રહે છે.

આવા સંજોગોમાં એક ઘણું જ શોચનીય ચિત્ર સંસારમાં ઉભું થયેલું છે. જે અભાગણી સ્ત્રીનું નામ પાડવું પણ શરમ લેરેલું છે, જે હંડે પેટે પ્રેમનાં ખોટા ઉભરા ખતાવે છે અને વિષય-વાસનાના માત્ર ભોજ્ય સાધન તરીકે જ પોતાની જાતને સમર્પી દે છે; સ્ત્રીજાતિના અધમમાં અધમ અંગ તરીકે જેનો તિરસ્કાર અને અપમાન થાય છે અને ઘણું કરીને રોગ, દુર્દશા અને અકાળ મૃત્યુને માટે જે નિર્મિત થઈ હોય છે, એવો સ્ત્રીનો વર્ગ દરેક જમાનામાં પુરૂષની પાપ-વૃત્તિ અને અધમતાના કાયમી ચિહ્ન તરીકે દૃશ્ય થાય છે. પરંતુ આવી સ્ત્રી પોતે પાપથી ખરડાયેલી છતાં સદાચારનું સંરક્ષણ કરવામાં અત્યંત પ્રયત્ન સાધન નીવડે છે. આવી સ્ત્રીના અભાવે ઘણાં સુખી કુટુંબોની બીન તકરારી વિશુદ્ધિમાં વિક્ષેપ થાત, અને લાલચના પ્રસંગ અભાવે ટકી રહેલા પોતાના પાતિવ્રત્યના ગર્વમાં જે સ્ત્રીઓ આવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કમકમાટી દાખવે એવી ઘણી સ્ત્રીઓને પ્રશ્નાત્તાપ અને નિરાશાની વેદના ભોગવવાનો વખત આવત; કારણ કે એવા અવકાશની ગેરહાજરીમાં અધમ પુરૂષના આગ્રહ અને પ્રપંચની સામે થોડી જ સ્ત્રીઓ વિશુદ્ધ રહી શકે. આમ જે સ્ત્રીઓ બ્રૂટ અને અધમ ગણાય છે તેમના ઉપર જ અધમ કામ-વાસનાનું જોર ખાલી થાય છે. ધર્મ પંથો અને સુધારા અનેક ઉદ્ય પામે છે અને અસ્ત થાય છે, પરંતુ લોકોના પાપને લીધે આશા ભંગ બનેલી આ સ્ત્રી મનુષ્ય જાતની કાયમને માટે ખૂબરૂ રહે છે.

પાતિવ્રત્યનો ભંગ કરનારી આ અભાગણી સ્ત્રી કે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઘણા

પરા ખ્રિસ્તિ દેશોમાં ઘણો સખત અભિપ્રાય પ્રચલિત છે. એ'ગ્રેડો સેક્ષન પ્રબળોના ઉત્તમ અને મધ્યમ વર્ગોમાં તો આવો એક દોષ થયો કે તે સ્ત્રીને માથે કાચમનું કલંક લાગી બેસે છે, અને પછી તે સ્ત્રી ગમે તેવી સદાચારી રહે અને પશ્ચાતાપ કરે પણ કોઈ કાળે એ કલંક તદ્દન હુંસાઈ જતું નથી. પથમ તો આવું સખત ધોરણ ધાણું કરીને ધાર્મિક લાગણીને લીધે રહેતું હોય છે; પણ તેમાં સમાજના લાલ સમાએલા છે એમ કહી પ્રખળ દલીલો પણ ઘણીવાર તેના બચાવમાં અપાયલી છે. કેટલાક કહે છે કે કૌટુંબિક વિશુદ્ધિનું સંરક્ષણ એ એવી અતિ અગત્યની બાબત છે કે તેને અર્થે જે કાર્યનું સ્વરૂપ કલ્પનામાં ઘણી સહેલાઈથી ઉતરી શકે છે અને જે કાર્ય કાચદાના સ્વાધીનમાં કદિ પણ બરાબર આવી શકે તેમ નથી અને વિકારની અત્યંત પ્રખળતાએ કરીને જેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કદી થઈ જાય, તેવા કાર્યને અત્યંત સખત શિક્ષા થવી વાજબી છે. વળી આવા સખત દંડને લીધે વિષયી વિકારોના સઘળા પુરાવાને અપ્રસિદ્ધિમાં રહેવું પડે છે; તેથી તેમના બ્યાપારને ઓછા કરવાની ખાસ યોગ્યતા તેમાં રહેલી હોય છે, કારણ કે બીજા વિકારો કરતાં આ વિકારોનો આધાર કલ્પના ઉપર વધારે હોય છે, અને કલ્પના પાપના દર્શનથી વધારે વેહેલી સચેત થાય છે. વળી દુરાચાર ઉપર કલંકની તીવ્ર દૃષ્ટિથી જેતાં પ્રમાણમાં તેની સામેના સદાચાર પ્રત્યે લોકોનું લક્ષ વધારે ખેંચાય છે, અને સ્ત્રી-વર્ગમાં અત્યંત સુઘડ અને ફિકરમંદ આબરૂની લાગણી અંધાઈ જાય છે, જેથી કરીને પાપમાં પ્રવૃત્ત થતાં તેઓ અટકે છે એટલું જ નહિ પણ તેમનું ચારિત્ર્ય પણ તેથી ઉન્નત બને છે.

આ દલીલોની વિરૂદ્ધ કેટલાક વજનદાર વિચારોની દલીલ પણ અપાય છે. તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે દુરાચારના આ પ્રકાર ઉપર ગમે તેવો ઢાંકપીછાડો સમાજ કરે, તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ તો રહે છે અને તે પણ બહુ મોટા પાયા ઉપર; અને જ્યારે આ પાપ અપ્રસિદ્ધિમાં વીંટાએલું અને અજ્ઞાનતાના દાંભિક દેખાવથી ઢંકાએલું રહે છે ત્યારે જેવું જડમૂળ ધાલી બેઠેલું અને બ્રષ્ટ એ હોય છે તેવું એ કવચિત્ જ હોય છે. ઇંગ્લાંડમાં

આવી પચાસ હજાર સ્ત્રીઓ છે અને તે ખતાવી આપે છે કે સુધ્ધ સમાજ ને દેખીતી સુંદર સપાટીની તળે આ પાપ કેવા ભયંકર સ્વરૂપમાં રહેલું હોય છે. તેથી અનેક પ્રકારના રોગ લોકોમાં પ્રસરે છે અને વારસામાં પણ ઉતરે છે, અને તેથી લોકોની દુર્દશા થાય છે. પાતિવ્રત્ય-લંગના દોષ ઉપર ઇંગ્લાંડનો સાર્વજનિક અભિપ્રાય જે સખ્ત દષ્ટિ દાખવે છે તેથી વેશ્યાની સંખ્યા વધતી અટકતી નથી અને તેથી દુર્દશા ઘટવાને બદલે વધે છે. જે કાર્યને માટે યુરોપના અન્ય પ્રદેશમાં સેહેજસાજ હોહાની લાગણી ઉપજે છે તે જ કાર્ય ઇંગ્લાંડમાં મોટા ભાગ ઉપર અત્યંત ઝેરી લાગણી ઉપજાવે છે. જે કાર્યો સ્વભાવિક રીતે નૈતિક વૃત્તિઓની છેક નજીક સૂચવતાં કે ઉપજાવતાં નથી અને અન્ય દેશોમાં જે કાર્યોની પાછળ ધણી વખત સુખી, સદાચારી અને પ્રેમી ઇંગ્લી માણસો પસાર કરે છે તે કાર્યોથી ઇંગ્લાંડમાં ઘણે ભાગે ધોર સત્યાનાશ જ વળી જાય છે. આળહટ્યા બહુ વધી પડી છે અને એક વખતના દોષથી જેની આબરૂ અને ઇંગ્લી અર-બાદ થઇ જાય છે એવી સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ વેશ્યાના ઘંધામાં પડે છે. સાર્વજનિક અભિપ્રાય અને ધારાશાસ્ત્રીઓની નિષ્કાળજીનું આ પરિણામ છે.

વળી દુર્દશાના ખાડામાં ઇંગ્લીપર્યંત ગરકાવ થએલી સ્ત્રીઓના આ સમૂહનો મોટો ભાગ સ્વભાવે કદી સુધરી જ શકે નહિ એવો પણ નથી હોતો. સ્ત્રીઓનું પતન જેમ દુષ્ટ વાસનાને લીધે થાય છે તેમ ધણીવાર તે પતન લાગણીઓની પ્રત્યજ્ઞાને લીધે કે સુદ્ધિની ચંચળતાને લીધે પણ થાય છે. તેમની અત્યંત ભ્રષ્ટ દશામાં પણ નિષ્પક્ષ અવલોકન કરનારને ઉંચા પ્રકારની લાગણીઓના અવશેષ માલમ પડ્યા છે, અને જો તેમને અન્ય નૈતિક સંજોગ અને કેળવણી મળ્યાં હોત તો અવશ્ય આ અવશેષ ખીલી નીકળ્યા વિના રહેત નહિ. વેશ્યા-વૃત્તિના ગણનાત્મક ક્રાંટકાથી જંજાળ છે કે પતિત થએલી સ્ત્રીઓના મોટા ભાગના પતનનું કારણ તેમની ગરીબ અવસ્થા હતી, અને ઘણા દાખલામાં તો ભૂખમરાની અવસ્થામાં તેઓ હતી.

આ પ્રમાણે કુટુંબ જીવનમાં સ્ત્રીની પવિત્રતા જાળવવા કામચકારને

કેવી અને ફેટલી છટ આપવી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાનું કામ નીતિ-શાસ્ત્રવેદાને કરવું પડે છે, અને તેથી વેશ્યાવૃત્તિના વિષયને એમ ગણવે પડે છે. પરંતુ તે સંબંધમાં મતભેદ છે. ખરાબ તો એને સૌ ગણે છે જ; પરંતુ સમાજના અંગે તરીકે તેવી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સમાજે કેવું આચરણ રાખવું જોઈએ તે સંબંધી મતભેદ આપણે ઉપર કાંઈક જોયો. આ મતભેદનું વિવેચન કે નિરાકરણ કરવાનું આપણું અત્ર પ્રયોજન નથી. પણ તેમાં ગંભીર પ્રશ્ન સમાજેલો છે એટલું સ્પષ્ટ થાય તો તે યસ છે.

ઉપલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા ગ્રીક નીતિવેદાઓ અને ધારા શાસ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓના બે વર્ગ ધણી ખુશીથી સ્વીકારી લીધા હતા-પત્ની અને રખાત-પત્નીનું ભૂખણ પાતિવ્રત્ય ગણાતું અને રખાતનું ભ્રમર વૃત્તિમાં દોષ ગણાતો નહિ. ગ્રીક-પત્નીઓ કેવળ એકાંત વાસમાં જ લગભગ રહેતી હતી, ઘણી નાની ઉમરે ધણું કરીને તેમને પરણાવવામાં આવતી હતી. વણ્ણું કાંતવું, ભરત ભરવું, ઘર કામકાજની દેખરેખ રાખવી, કે તેમના માંદા ગુલામોની સંભાળ લેવી, એ તેમની પ્રવૃત્તિ રહેતી. ઘરના ખાસ અને ઇલા-યદા ભાગમાં તેઓ રહેતી હતી. વધારે તાલેવંત સ્ત્રીઓ ક્વચિત્ જ બહાર નીકળતી હતી, અને નીકળતી તો સ્ત્રી ગુલામને સાથે રાખ્યા વિના નીકળતી નહિ. સાર્વજનિક તમાશા જોવા તે કદિ જતી નહિ; પોતાના સ્વામીની હાજરી શિવાય કોઈ પુરૂષની મુલાકાત લેતી નહિ, અને પુરૂષો મેહેમાન હોય ત્યારે ઘરના ખાણમાં પણ તેમની સાથે ભાગ લેતી નહિ. તેમનો મોટામાં મોટો સદાચાર પોતાના પતિ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાનો હતો, અને તે ખરાબર અને મોટે ભાગે પળાતો હોય એ સંભવિત છે. અન્ય સ્થળે મોજ મેળવવાની પુરૂષને અપાતી છટ, ગૃહસ્થની સ્ત્રીને કોઈ જગવાનો યત્ન કરે તો તેની વિરૂદ્ધ પ્રદર્શિત થતો સખત લોક અભિપ્રાય, અને લોભ લાલચને વશ નહિ થવાની સ્ત્રીઓની ટેવ, ઇત્યાદિ કારણોને લીધે તેમનો સદાચાર બહુ સારી રીતે જળવાઈ રહેતો હતો. બીજી રીતે જોતાં, પોતાની સ્ત્રી ગુલામોની જ સોખતમાં લગભગ નિરંતર રહેવાને લીધે, પુરૂષોના સમા-ગમમાં આવવાથી જે કેળવણી મળે છે તે કેળવણીની તેઓ નિર્ભાગી રહે-

વાથી, અને એથેન્સમાં ફળવાએલા થવાનાં મુખ્ય સ્થાન સાર્વજનિક તમા-
શાનાં સ્થળો હતાં ત્યાં તેમને સ્થાન મળતું નહિ તેથી, અવશ્ય કરીને તેમનાં
મન અત્યંત સંકુચિત સ્થિતિમાં રહેલાં હોવાં જોઈએ. થ્રીડાઈડીઝ કહે છે
તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીની સારી કે નરસી કાંઈ વાત જ થાય નહિ તે જ સ્ત્રી
સ્ત્રીત્વના ઉત્તમ નમુના રૂપે તે વખતે ગણાતી હતી.

તથાપિ પોતાના સંકુચિત પ્રદેશમાં તેમની જીંદગી ધણું કરીને દુઃખી
નહોતી. ફળવણી અને મહાવરને લીધે ગૃહકાર્ય કે જે તેમને જ ભાગે રહેતું
હતું તેમાં તે ગુંથાઈ રહેતી અને આનંદ માનતી હતી; અને તેથી
પોતાના પતિની બહારની વર્તણૂંક તેના ધ્યાનમાં રહેતી નહિ. તે વખતની
પ્રચલિત રીતભાત ધણી સભ્ય અને વિવેકી હતી. કુટુંબ કલેશ કે જીવનની
વાત કાંઈ લખતું નથી. પતિ ધણું કરીને સાર્વજનિક કાર્યોમાં ગુંથાએલો
રહેતો; વેહેમ કે કંકાસનાં કારણો કવચિત જ બનતાં; અને જો કે સ્ત્રી
અને પુરૂષ બેરોબરીઆ ગણાતા નહિ તથાપિ ધણા દંપતીઓ વચ્ચે પ્રેમ
બેશક એની મેળે જામતો હતો. સંસાર અને તેના રીત રિવાજથી કેવળ
અજ્ઞાન એવી એક પંદર વર્ષની મુઘ બાળાને ભૂજમાં ભીડી પતિ તેનો
સત્કાર કેવા પ્રેમથી કરે છે અને ગૃહ રાજ્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી તરીકે તેણે
શું શું કરવું તે બાબત કેવી શીખામણ પતિ એને આપે છે તેનું એક
મનોહરી ચિત્ર ઝીનોફન એક સ્થળે આપે છે. અત્યંત કામળતાથી પતિ
એને શીખામણ આપે છે, પણ એક નાના બાળક પ્રત્યે જેવી ભાષા
વપરાય તેવી ભાષા એ વાપરે છે. પતિ કહે છે કે તેનું કામ મધપુડાની
રાસીની માફક નિરંતર ધરમાં જ રહેવાનું અને તેના ગુલામોના કામ ઉપર
દેખરેખ રાખવાનું છે. દરેકને પોતાપોતાનું કામ એણે વહેંચી આપવું
જોઈએ, કુટુંબની પેદાશ કરકસરથી વાપરવી જોઈએ, જોડા, વાસણો અને
કપડાં ઇત્યાદિ ધરની વસ્તુઓ હમેશાં બરાબર યોગ્ય વ્યવસ્થાસર ધરમાં
પોતાની જગાએ પડ્યાં છે કે કેમ ? તેની બરાબર તપાસ એણે રાખવી
જોઈએ; વળી તેના માંદા ગુલામોની માવજત રાખવી એ પણ તેના કર્ત-
વ્યનો એક ભાગ છે; પણ અહીંયા પત્ની વયમાં બોલી ઉઠે છે. ‘ અરે,

જેની સાથે હું માયાળુપણે વરતું તે જો મને અહેશાનમંદ થાય એમ હોય અને પ્રથમના કરતાં મારા ઉપર વધારે સ્નેહ રાખે, તો તે વાત તો મને ખરેખર ખહુજ ગમશે. ” ઇપકાનો કોઈ પણ રીતે દેખાવ ન થઈ જાય તેની કામળ અને રસભરી સંભાળ રાખીને પતિ પત્નીને સમજાવે છે કે ઉંચા દેખાવાની ખાતર ઉંચી એડીના છુટા પહેરવાની ટેવ એણે છોડી દેવી જોઈએ અને ચહેરાને એણે રંગ લગાડવો ન જોઈએ, અને એને વચન આપે છે કે જો પોતાની ફરજો એ પ્રમાણિકતાથી બજાવશે તો એ પોતે જ એનો પ્રથમ અને નિમકહલાલ ગુલામ થઈ રહેશે. સોક્રેટિસને એ ખાત્રી આપી કહેતો કે જ્યારે કોઈ મતભેદ એ બેની વચ્ચે પડતો ત્યારે જો તે વાજબી હોય તો ઘણી સહેલાઈથી પોતાની પત્નીને એ સમજાવી શકતો હતો; પણ જ્યાં પોતાની ભૂલ હોય ત્યાં પોતાની પત્નીને ખાત્રી કરી આપવાનું કામ અશક્ય થઈ પડતું હતું.

આ ઉપરથી તે સમયમાં ગ્રીક સ્ત્રીઓનું જીવન કેવું હતું તેની આપ-ણને ખબર પડે છે. પ્લુટાર્ક સ્ત્રીની પરણેતર જીંદગીનું એક બીજું ચિત્ર આપે છે, પણ તે પાછળના કાળનું છે. પ્લુટાર્કના ચિત્રમાં સ્ત્રીને માત્ર ગૃહિણી અથવા પતિના એક મુખ્ય ગુલામ તરીકે નહિ, પણ તેના સાંક્ષી અને સોખતી તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. સ્ત્રી અને પુરૂષનાં કર્તવ્યો અને બંધન અરસપરસ છે એ વાત અતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ભાર મૂકીને એ કહે છે અને સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણ ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિ પર્યંત ફેળવાવાં જોઈએ એમ એ ઇચ્છે છે. લગ્નના એના ઉપદેશ અર્વાચીન જમાનાના ઉપદેશ કરતાં ભાગ્યે જ કમ છે. પોતાના બાળકના મૃત્યુ સમયે દિલાસાનો જે પત્ર એણે પોતાની પત્નીને લખ્યો છે તે અક્ષરે અક્ષરે અત્યંત કામળ પ્રેમથી ભરેલો છે. એવું કહેવાય છે કે એક સમયે પોતાની પત્નીના સંબંધીઓ સાથે એને કાંઈક વાંધો પડ્યો. તેની પત્નીને ચિંતા પેડી કે તેથી કરીને તેમનું કુટુંબ સુખ ઓછું થઈ જશે. તેથી પોતાની સાથે હેલીકન પર્વત જંગલોએ જવાને પત્નીએ પતિને સમજાવ્યો, અને ત્યાં જઈ

બન્ને એ પ્રેમ-દેવને બલિદાન આપી એક. બીજાનો પ્રેમ કદિ પણ ઘટે નહિ એવી પ્રાર્થના કરી હતી.

પરંતુ એકંદરે ગ્રીક લોકોમાં સદાચારી સ્ત્રીનું સ્થાન ધણું નીચું હતું. તેની પદ્ધતિ હમેશાં પરતંત્ર જ રહેતી; આસ્થાવસ્થામાં માઆપની, ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિની, અને વિધવાવસ્થામાં પુત્રની, દેખરેખ અને સંભાળ તજે તે રહેતી હતી. તેને હમણાં આળક જ ગણવામાં આવતી હતી. અને પુરૂષ સગાં મળી આવતાં હોય તો તેને તે વારસો પણ મળતો નહિ. છૂટાછેડાનો હક, બીજે નહિ તો એથેન્સમાં તો, સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેને હતો, પરંતુ તે હક વાસ્તવિક રીતે, કેળવણી અને લોક-મતથી ટેવાઈ ગયેલા લોકોમાં, કાયદાની કચેરીમાં જઈ જાહેર પ્રકટીકરણ કરવાથી ઉપજતી અરેરાટીને લીધે, લગભગ નિરર્થક થતો હોય એમ જણાય છે. અર્થાત્ લોક-લાજને ઉલ્લંઘી સ્ત્રી દરખાસ ચડતી નહિ. તથાપિ સ્ત્રીઓ પોતાની સાથે દાયજો લાવતી, અને દીકરીઓને પદ્ધતિ આપવાનો રિવાજ-એ એક કારણ એવું મળતું હતું કે જેને લીધે ગેરવર્તણૂક વારંવાર બહાર આવતી; અને આમ બહાર આવનારને નિંદાપાત્ર કોઈ ગણતું નહિ. વળી નિરાધાર સ્ત્રી-આળકોના લાભમાં એથેન્સનો કાયદો ખાસ કરીને કાળજીવાળો અને કામળ હતો. પ્લેટોના મત પ્રમાણે સ્ત્રી અને પુરૂષ સરખા હતા; પણ લોક-રૂઢીઓ તેથી કેવળ ઉલટી જ હતી. રાજ્યને અર્થે લગ્ન છે; શેહેરીઓ ઉપજવવાનું માત્ર સાધન એ છે એવો વિચાર મુખ્યત્વે કરીને તે સમયે પ્રચલિત હતો; અને સ્પાર્ટામાં તો એવો હુકમ હતો કે વૃદ્ધ અને નિર્બળ પુરૂષોએ પોતાની યુવાન સ્ત્રીઓ વધારે જોરાવર પુરૂષોને સોંપી દેવી કે જેથી કરીને રાજ્યને મજબુત આંધાના લડવૈયા મળે. સ્પાર્ટામાં સ્ત્રીઓની સાથે જે રીતનું વર્તન રાખવામાં આવતું હતું તે વર્તન ગ્રીસના અન્ય સંસ્થાનોમાં ચાલતા વર્તનથી ઘણી ખાતમાં બૂદ્ધ હતું, અને તેથી લાગણી કે કાર્યમાં શરમનો ઊંટો સરખો પણ દેખાતો નહિ, પરંતુ તેથી પ્રબળ અને વીર્યવાન સ્વદેશાભિમાન લોકોમાં ઉપજતું; અને માતાએ દેશના ખાતર પોતાના પુત્રનો ભોગ આપ્યાના અને તેમના કીર્તિવંત મૃત્યુથી ખુશી થયાના અને પોતાના શૌર્યમય જીવસો

પ્રજ્ઞના લક્ષકરોમાં રેડયાના અનેક દાખલા સ્પર્ટામાંના ઇતિહાસથી મળી આવે છે. તથાપિ સદ્ગુણી સ્ત્રીઓનાં નામ ગ્રીસના ઇતિહાસમાં ક્વચિત જ દેખાડે છે. એથેન્સના સમાજમાં ફેશિયન જ્યારે અગ્રસ્થાન ભોગવતો હતો. ત્યારે તેની સ્ત્રીએ જે નિર્મળ મરજદા બતાવી હતી તે; અને લગ્ન સ્નેહ અને માયાપ પ્રત્યે લકિતના થોડાક દાખલા વર્ણવાયેલા છે, પણ સામાન્ય રીતે લોકોનું લક્ષ ખેંચનારી સ્ત્રીઓ વારાંગના જ હતી.

ગ્રીક જીવનમાં આ વારાંગનાઓ જે સ્થાન ભોગવતી હતી તે સમજવા માટે આપણા સમયમાં નીતિ પર તો જે છૂટ અપાય છે, તેનાથી તદ્દન જૂદીજાળ જાતની છૂટનો તે સમય હતો એ વાત આપણે ખ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પરંતુ જન સ્વભાવની દરેક શક્તિ અને અંશનો સંપૂર્ણ વિકાસ સર્વ પાસ કરવો એ ગ્રીક મતે સર્વોત્તમતા લેખાતી હતી. ત્યાગ કે તપોવૃત્તિની વાત તો તેમની સમજણમાં પણ ઉતરતી નહોતી. મનુષ્ય સ્વભાવના સારા નરસા ભાગનો ભેદ તેઓ સ્વીકારતા હતા; અને નરસા ભાગથી તદ્દન ઘેરાઈ ગયેલા જીવનને તેઓ અધમ ગણતા ન હતા પરંતુ કુદરતી વિકારનું સતત દમન તેમની વિચાર શ્રેણીને તદ્દન અજ્ઞાત હતું. તેમના કાયદામાં, નીતિના તેમના ધોરણમાં અને લોક વિચારમાં આજ સિદ્ધાંતનું સમર્થન હતું અને તેથી અત્યંત સદાચારી માણસને પણ વારાંગના સાથે ઉધાડો સંબંધ રાખવામાં શરમ લાગતી નહિ.

પરંતુ ધણા સમાજોના અનુભવ ઉપરથી જણાય છે કે જાહેર મતને લીધે પુરુષ વર્ગને કુલ સ્વતંત્રતા ભલે મળતી હોય, પણ સ્ત્રી વર્ગને તેવી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ ગ્રીક સમાજમા ધણું કારણોને લીધે વારાંગનાના વર્ગને એક ખાસ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું. રતિ દેવીની વિલાસી પૂજથી તેમના ધંધાને એક જાતની ધાર્મિક પરવાનગી મળતી હતી. રતિ દેવીના મંદિરમાં પૂજારણો આ વારાંગનાઓ થતી હતી, અને કોરીંથની પૂજારણોએ પોતાના શેહેરનું સંકટ પ્રાર્થનાઓથી દાબ્યું હતું એમ મનાતું હતું. આમ મંદિરોની ડાયામાં આ દુરાચાર પ્રવર્તિત થતો હતો. આ સ્થિતિ ધણું શેહેરોની હતી.

વળી, રસરૂતાનો જે પ્રયળ જુસ્સો તે વખતે પ્રચલિત હતો તેને લીધે પણ જે અત્યંત સુંદર હોય તે માન પામતાં. જે દેશમાં અને જે હવામાં કુદરતનું સૌંદર્ય આપોઆપ અત્યંત ખીલી નીકળતું હતું, ત્યાં ચિત્ર-વિદ્યા અને શિલ્પ-વિદ્યા ખન્નેમાં અનુપમ કારીગરોની શાળા ઉપજી આવી અને સાર્વજનિક રમતો અને હરિકાષ્ઠ્યો થતી. ત્યાં શારીરિક સૌંદર્યની અનુપમ સંપૂર્ણતાની ભેગા થએલા લોકો વાહ વાહ બોલતા હતા. દુનિયાના ઇતિહાસમાં કોઈ પણ સર્વે સુંદરતાની માન્યુકત પ્રશંસા આટલી ઉત્સાહી અને આવી સાર્વજનિક નહોતી. જમાનાના નૈતિક ઉપદેશ કિંવા દૃષ્ટિબિંદુ ઉપર પણ તેની બહુ અસર થઈ હતી, અને મુખ્ય નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ તો ઇંદ્રિયાતીત સૌંદર્યને જ ઉંચામાં ઉંચો સદ્ગુણ ગણતા હતા. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ શૈલી અને રચનાનો અભ્યાસ ઉત્તમ ગણાતો હતો. કળાના પ્રદેશમાં પ્રેરણા સૌન્દર્યથી થતી હતી અને નિયમરૂપ પણ સૌંદર્ય જ ગણાતું હતું. પોતાનાં ઓકરાંઓ રૂપવાન થાય એવી સૌથી પ્રથમ પ્રાર્થના ગ્રીક માતાઓ કરતી. અને શરીર ની સુંદરતામાં અત્યંત રૂપવાન હોય તેની વાહવાહ કરી સૌ તેને પૂજતા હતા. તેની મૂર્તિઓનો તે નમુનો હતી. સુંદરતાને બેઠ ન્યાયાધીશો તોહા-મતદારને પણ છોડી મૂકતા. એલેક્ઝાંડરની એક પ્રિય રખાતનું ચિત્ર ચીતરતાં ચીતરતાં ચિતારો તેના ઉપર મોહિત થઈ પ્રેમ-બદ્ધ થઈ ગયો; એલેક્ઝાંડરે તે ચિતારાને એ રખાત પોતાના તરફથી એક અમૂલ્ય ભેટ તરીકે આપી દીધી. તેથી સૌંદર્યની મૂર્તિઓ રૂપ વારાંગનાઓ પૂજતી, કવિઓ તેમની સુંદરતાનું ગાન કરતા અને ગંભીર તત્ત્વચિંતકો તેમની મુલાકાતને અર્થ જનારો કરતા; અને આખા દેશમાં તેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં.

વિચાર અને વૃત્તિઓની પરિસ્થિતિ જ્યાં આવી હોય, ત્યાં કુશળ અને ઉદ્યની લાલસાવાળી સ્ત્રીઓ ધંધામાં પ્રવૃત્ત થાય, અને ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓની કેવળ એકાંતવાસી ઇંદગી અને સ્વાભાવિક રીતે જ તેથી ઉપજતી તેમની અજ્ઞાન અવસ્થાને લીધે સમાજમાં જે સ્થાન ખાલી પડે છે તે પૂરવા આવી સ્ત્રીઓ બહાર પડી પ્રસિદ્ધિ મેળવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. એથેન્સની સ્ત્રીઓમાં સ્વાતંત્ર્ય માત્ર વારાંગનાઓને જ હતું;

અને ધણીવાર આ સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં તે કરતી અને આમ પોતાની અન્ય મોહિનીઓમાં તીવ્ર બુદ્ધિનું આકર્ષણ પણ તે ઉમેરી શકતી હતી. તેની આસપાસ કવિઓ, ચિતારાઓ, ઇતિહાસકારો અને તત્ત્વવેત્તાઓ એકઠા થઈ જતા, અને જમાનાના બુદ્ધિ-વિષયક અને કળા-વિષયક ઉભરાઓમાં કાંઈ પણ સંકોચ રાખ્યા વિના તે ઝંપલાવી દેતી, અને આમ અનુપમ સાહિત્ય-સમાજનું કેન્દ્ર તે થઈ પડતી હતી. એ સંપેશિયા કે જે પોતાના સૌન્દર્ય અને બુદ્ધિ-અન્નેને માટે પ્રખ્યાત હતી તેણે પેરિકલીઝને પ્રબળ પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. પેરિકલીઝને વક્તૃત્વનું શિક્ષણ એણે આપ્યું કહેવાય છે અને તેના પ્રખ્યાત ભાષણોમાંથી કેટલાક એણે લખી આપ્યાનું બોલાય છે. રાજકાજની આખોટમાં એની સલાહ વારંવાર લેવામાં આવતી, અને બીજા તત્ત્વચિંતકોની પેઠે સોક્રેટિસ પણ તેની મિજલસમાં જતો હતો. સોક્રેટિસે પોતે પણ કયુલ કયું છે કે ડાયોટિમા નામની વારાંગના પાસેથી એ ઘણું શીખ્યો હતો. એપિક્યુરસની એક અતિ ઉત્સાહવાળી શિષ્યા લિયોનટિયમ નામની વારાંગના હતી.

વળી નહિ કહેવા જેવી એક બીજી વાતની નોંધ પણ અહીં ઇતિહાસકારને લેવી પડે છે. ગ્રીક સુધારામાં એક વિચિત્ર પ્રકારની પણ ધર કરી બેઠેલી બ્રષ્ટતાની બદી સાથે સરખાવતાં, સ્ત્રીઓની સાથે ઉપર કહેલો અણુધટતો વ્યવહાર સારા માણસની હુંદગીમાં સામાન્ય રીતે ચાલ્યો આવતો દોષ ગણાતો અને તેમાં નામોશી લેખાતી નહિ. આ બદી ગ્રીક લોકોમાં ફેલી રીતે પેઢી તેના કારણમાં ઉતરવાની જરૂર નથી; પણ તેની અસર લૌકિક ધર્મ અને કળામાં પણ પેસી ગઈ હતી. એકંદરે આ બદી ગ્રીક લોકોમાં બેશક દુરાચાર તરીકે ગણાતી હતી, પરંતુ તે પ્રતિ ગ્રીક લોકોના અણુગમાની લાગણી અર્વાચીન સમયના જેવી પ્રબળ નહોતી. તેથી કરીને, વારાંગના-વર્ગને ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવાનું આ બદી પણ એક આડકતરું કારણ થઈ પડ્યું હતું.

આવાં કારણોને સીધે વેશ્યાઓના ઘંધામાં શરમ લેખાતી નહિ, અને તેમના ઘંધાને લોકો બ્રષ્ટ કહેતા નહિ. તથાપિ સઘળા જમાનામાં બનતું

આબું છે તેમ તે જમાનામાં પણ આ વર્ગનો મોટો ભાગ અધમ વ્રજતા-માં પોતાનું જીવન ગાળતો. તેમનામાંથી ઘણી થોડી એકંદરે વારાંગનાની ઉચી સ્થિતિએ પહોંચી શકતી અને આબાદ થતી, અને તેમાંથી પણ ઘણી ખરીમાં, સામાન્ય રીતે જે લક્ષણો તે વર્ગમાં સઘળા જમાનામાં જોવામાં આવે છે તે લક્ષણો ધણું કરીને દેખાઈ આવતા. એવકાર્ષ, ધન હરણની અત્યંત લાલસા અને અતિ ખરચાળ મોજશોખ, તેમનામાં સાધારણ હતાં. છતાં સારા દાખલા પણ એ વર્ગમાંથી મળી આવે છે, એ વાત પણ નિઃસંશય છે. સમાજનો અહિંકાર તેમને નડતો નહિ અથવા તેથી તેઓ હલકી ગણાતી નહ. અને જો કે વિવાહિત સ્ત્રીઓના જેટલું માન તેમને કદિ મળતું નહિ, તથાપિ સામાન્ય રીતે લોકોમાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે ગૃહ-પત્ની અને વારાંગનાના પ્રદેશ અને કર્તવ્ય સંસારમાં ભિન્ન-ભિન્ન છે અને દરેકમાં પોતપોતાના ખાસ ગુણો રહેલા હોય છે. લીના નામની વારાંગના હારમોડિયસની મિત્ર હતી અને પોતાના મિત્રનું કાવતુ પ્રકટ કરવા કરતાં જૂલમનો ભોગ બની મરવાનું તેણે પસંદ કર્યું હતું; અને એથેન્સના લોકોએ તેના નામના અર્થથી દોરાઈ, તેની દૃઢતા જાળવવા જીલ વિનાની સિંહણનું એક આવડું ઉભું કર્યું હતું. બેંકિસ નામની વારાંગનાનાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને સભ્ય રીતભાતની ખાસ નોંધ લેવામાં આવી છે અને એક અતિ કામળ પત્ર-લેખનમાં તેનું ચારિત્ર્ય વર્ણવાયું છે અને તેના મૃત્યુથી થયેલો શોક અતાવેલો છે. ગ્રીક જીવનનું એક યથાસ્થિત ચિત્ર આપતાં ગ્રીનોફન વર્ણવે છે કે થીઓડોટા નામની વારાંગનાની સૌન્દર્ય ખ્યાતિ સાંભળીને તે વાત સાચી છે કે કેમ ? તેની ખાત્રી કરવા સોક્રેટિસ પોતાના શિષ્યોને લઈ તેને ઘેર ગયો અને તેના ઘરનો વૈભવ જોઈ તે શી રીતે એને પ્રાપ્ત થયો તે ખામત શાંત, ઠાવકા પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો અને પછી પોતાના આશંકોને પોતામાં આસક્ત રાખવા ક્યા ક્યા ગુણોને એણે કેળવવા જોઈએ તેનું ખ્યાન કરવા એ લાગ્યો. સોક્રેટિસ એને કહે છે કે ઉદ્ધત માણસો આવે તો ઘરનાં બારણાં એણે બંધ કરવાં; તેના આશંકો માંદા પડે તો તેમની સેવા એણે કરવી; કાંઈ

માનવતા કાર્યમાં તેમની સફળતાથી એણે ખુશી થવું, અને તેના ઉપર જે પ્રેમ રાખે તેના ઉપર એણે પ્રેમ રાખવો. આમ ખુદ્દા દિલથી અને મોકળે મને આનંદથી તેની સાથે વાતચિત કરીને, સ્પષ્ટ કે ગર્ભિત કોઈ પણ જાતનો ઇપ્કો આપ્યા સિવાય અને જ્ઞાન દોષથી ઉપજતી ભીતિ કે નફરતા કોઈ પણ જાત નિશાની એ બાઈમાં ઉપજ્યા સિવાય, ગ્રીક લોકોમાં સર્વોત્તમ અને ડાહ્યામાં ડાહ્યો ગણાતો માણસ, તેના સૌન્દર્યની રમણીય પ્રશંસા કરતો કરતો તેને ઘેરથી ગયો.

આ સઘળી વાત આચરણના ઇતિહાસમાં કહ્યા વિના છૂટકો નહોતો મારે અમે કહી છે. ગ્રીસમાં મહાન પુરૂષો ઘણા થયા છે પણ મહાન સ્ત્રી થઈ નથી તેનું કારણ હવે વાંચનારને સમજશે. આપણા સ્વભાવના ઉચ્ચ અને નીચ ભાગોની વચ્ચે ભેદ છે એ વાત આપણી પેઠે ગ્રીક લોકો પણ સ્વીકારતા હતા, તથાપિ આચરણનું જે ધોરણ તેઓ અમલમાં મૂકતા હતા તે હાલના અર્વાચીન લોકમતથી ઘણું ભિન્ન હતું એ વાત પણ હવે સમજશે. અર્થાત્ નીતિનો સિદ્ધાંત સાર્વત્રિક છતાં દેશ, કાળ અને સંજોગ ભિન્નતાએ કરીને તેના ધોરણમાં ભેદ પડે છે, એ વાત પણ ઉપરના ટુંકા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થશે. પ્રબળ અને ક્ષણિક કામ વિકારની તૃપ્તિ વિવાહિત પત્નીદ્વારા જ થવી જોઈએ એ ખ્રિસ્તિઓના ધોરણથી ગ્રીક લોકો અજાત હતા. ગ્રીક પત્નિઓ ઉપર સખ્ત ફરજો નાખવામાં આવી હતી. પાછળના સમયમાં પતિને માથે પણ ફરજો નાખવામાં આવી હતી. જો કે તે ફરજો કાંઈક ઓછી સખત હતી. ઉપર કહેલી બધીમાં કલંક ગણાતું હતું, પરંતુ ગ્રીક લોકોની લાગણીને તેનો અણગમો એટલો ઓછો હતો કે તે જોઈ અત્યારે આપણા હૃદયને આંચકો લાગે છે. વારાંગનાના આખા વર્ગને કાયદાએ થોડીક બાબતોમાં કાંઈક નાલાયક દેખાતી હતી, અને જોકે તેમનાં વખાણ વધારે થતાં પરંતુ કૌટુંબિક જીવન જે સ્ત્રીઓ સ્વીકારતી તેમના કરતાં તેમને ઓછું માન મળતું; પરંતુ સંજોગો એવા એકઠા થઈ ગયા હતા કે તેમને લીધે તેમની ખરી લાયકી અને લોકોમાં તેમનો મરતઓ વધી ગયો; અને લગ્ન પ્રત્યે અણગમો ઘણો સાધારણ થઈ પડ્યો, અને જાહેર રીતે,

ઉધારે છોગે લોકો તેમની સાથે સંબંધ રાખવા લાગ્યા. આમ વારોગનાનો વર્ગ સમાજમાં ખાસ સ્થાન ભોગવવા લાગ્યો હતો.

હવે રોમના સુધારા પ્રત્યે જો આપણે દૃષ્ટિ કરીએ તો છીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે સ્ત્રીઓની સ્થિતિમાં કેટલાંક અગત્યનાં પગલાં આગળ ભરાયાં હતાં. પાતિવ્રત્યના સદાચાર પ્રત્યે જે ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે એ આગળ અમે કહ્યું છે. જ્યાં ધર્મભાવના કરતાં રાજકીય જુસ્સો વધારે પ્રબળ હોય છે એવા દેશોમાં ઘણું કરીને જનહિતવાદ જોર પકડે છે, અને ત્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ ધણી માનનીય અવસ્થા ગણાય છે. તેથી કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખ, પવિત્રતા અને નિર્ભયતા વધારવાં એજ તેમના સઘળા આદેશનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. પરંતુ અલખ (mystical) મત કે જોનો આધાર શરમની સ્વાભાવિક લાગણી ઉપર હોય છે અને ઇતિહાસ સાક્ષીત કરી આપે છે તેમ જ મત જ્યાં રાજકીય ભાવના ધણી ઓછી હોય છે અને ધાર્મિક ભાવના ધણી પ્રબળ હોય છે ત્યાં વિશેષે કરીને ખાસ પ્રબળતા પામે છે, તે મત કુવારાપણમાં સદાચારની સર્વોત્તમતા લેખે છે અને પરજોતર છંદગીને ઉચ્ચ પવિત્રતામાંથી થએલું ક્ષમ્ય પતન ગણે છે. અને રોમની ધર્મસંસ્થામાં એક ધણી લક્ષ ખેંચનારી વાત આપણને માલમ પડે છે તે એ છે કે આ જોને વિચારોને સૂચવતા તેમનામાં દેવતા જે પૂજારી વર્ગો હતા. જ્યુપિટરના પૂજારીઓ અને વેસ્ટા નામની દેવીની પૂજારણો. આ જોને વર્ગોની સેવા રાજ્યને ધણી અગત્યની અને ઉપયોગી ગણાતી હતી. દરેકનો અમલ રોમ શહેરમાં ઉજવાતો. દરેકની નિમણૂક અત્યંત દબદબા ભરેલી ક્રિયાથી થતી હતી. દરેકને ઘણું ગંભીર માન અપાતું હતું. પણ એક અગત્યનો ભેદ તે જોમાં હતો. પૂજારણ કુવારી રહેતી હતી, સખત બ્રહ્મચર્ય પાળતી, અને તેમાં ચૂક કરતી તો અત્યંત ભયંકર સજા તેને થતી. પૂજારીને પરણવું ફરજિયાત હતું અને પોતાની પરજોત છંદગીમાં અત્યંત વિશુદ્ધ અને પવિત્ર એને રહેવું પડતું હતું. તેનું લગ્ન અત્યંત ગંભીર ક્રિયાઓથી ઉજવવામાં આવતું. અને માત્ર મૃત્યુથી જ એ લગ્ન ફેક થતું ગણાતું હતું. જો એની સ્ત્રી મરી જતી,

તો એની ચાકરી જતી રહેતી હતી. આ પૂજારીનું દષ્ટિબિંદુ સખત અને પવિત્ર લગના દષ્ટિબિંદુ તરીકે લોકમાં વધારે માન્ય હતું. રોમનો ધર્મ ખાસ કરીને કૌટુંબિક હતો, અને લગ્નની આખતમાં દરેક જાતનાં ગૌરવ અને ગાંભીર્ય ઉમેરવાનો કાયદો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખતો હતો. એક પત્નિ કરવાના રિવાજનો આગ્રહ તેમનામાં મૂળથી જ હતો. રોમની સત્તા જળવવાથી એક મોટો ફાયદો એ થયો કે એ રિવાજ યુરોપમાં પ્રસરી ગયો. સ્ત્રીઓની નૈતિક ગણના ઘણી ઉંચી થતી હતી અને રોમના જીવનમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેતી હતી. તેના ઘણા પૂરાવા પ્રાથમિક રોમની કથાઓમાંથી મળી આવે છે. લુક્રિશિયા અને વરજીનિયાના કર્ણુ રસ પ્રધાન નાટકો આખરની અને વિશુદ્ધ પવિત્રતાની ઉત્તમતાની લાગણીથી ભરેલા છે. સેખાઇન સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓ અને પોતાના પિતાઓના કલહમાં વચ્ચે પડી સલાહ કરાવતી હતી અને આજ પ્રજા તંત્રને બચાવી લીધી હતી. અને કોરીઓલેન્સની માતા પોતાની પ્રાર્થનાઓથી દેશ ઉપર ઝડુમી રહેલી આક્રમક દૂર કરાવે એવી હતી ઇત્યાદિ દાખલાથી જણાય છે કે રોમની સ્ત્રીઓએ દેશની, સ્વદેશની સ્વદેશાભિમાની કીર્તિમાં ભાગ લેતી હતી. રોમની સ્ત્રીઓએ દેવીના મંદિરમાં જઈ, સંકટના સમયે શરવીર સિપાઇઓને પોતાના ધનુષ્યની દોરી કરવા પોતાના લાંબા વાળ કાપી આપ્યાની પણ કથા છે. એક રોમની સ્ત્રીને જીખમરાથી મારી નાંખવાની સજા થઈ ત્યારે તેની પુત્રીએ એને કારગૃહમાં મળવાની પરવાનગી મેળવી પોતાના ધાવણથી પોતાની માતાનું પોષણ કરતી જણાઈ હતી. આ માતૃ-ભક્તિના સ્મરણાર્થે એક મંદિર ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું.

તથાપિ કાયદામાં રોમન સ્ત્રીની પદવી લાંબા કાળ પર્યંત ઘણી નીચી રહી હતી. પોતાની સ્ત્રી અને છોકરાંઓ ઉપર કુટુંબના વડાની સત્તા નિરંકુશ છે અને ધારે તો પોતાની સ્ત્રીને એ તજ શકે છે એ સિદ્ધાંત ઉપર જ રોમીય કુટુંબનું બંધારણ હતું. રોમના ઇતિહાસના છેક પ્રાથમિક સમયમાં કન્યાના આપને બક્ષિસ આપવાનો કે દાયજનો રિવાજ પ્રચલિત હોય એમ જણાતું નથી; પરંતુ દીકરીનો વિવાહ કરવાની કુલ સ્વતંત્રતા આપને

હતી, અને કેટલીક વખતે તો થઈ ગએલા લગ્નને ફેક કરવાની પણ તેને સત્તા હતી. પરંતુ લગ્નના જે પ્રકાર રોમના પ્રાથમિક સમયમાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતા તેને અનુસાર સ્ત્રીના ઉપરની કુલ સત્તા તેના ઘણીના હાથમાં જતી, અને કેટલાક પ્રસંગે પોતાની સ્ત્રીને મારી નાંખવાનો પણ તેનો હક ગણાતો હતો. સ્ત્રીઓને પોતાની વિશુદ્ધિ સખ્ત રીતે જાળવતી ખનાવવામાં કાયદા અને લોકમત બન્નેની અસર એકત્ર થતી હતી. એવું કહેવાય છે કે પાંચસે અને વીશ વર્ષ પર્યંત રોમમાં છૂટાછેડાનો એક પણ દાખલો બન્યો નહોતો. લોકોનો આચાર એવો તો સખ્ય હતો કે એક રાજ સભાસદે પોતાની દીકરીની હાજરીમાં પોતાની પત્નીને આલિંગન આપ્યું તેને માટે તેને બહુ નિંદવામાં આવ્યો હતો. પોતાનાં બાળકોને માતાએ જ ધવરાવવાની રોમીય સ્ત્રીઓની ફરજ ગણાતી હતી, તેથી જે કોઈ સ્ત્રી પોતાનાં બાળકને ધવરાવવા ધાવ; રાખે તો તે બહુ નામોશી ભરેલું ગણાતું હતું. કૌટુંબિક કરકસરની નાની નાની બાબતોનું પણ નિયમન સખત કાયદાથી થતું હતું. વારાંગનાની સંખ્યા જે કે ઘણું કરીને ઘણી હતી અને તે વર્ગ નિરંકુશ હતો, તથાપિ તે વર્ગ પ્રત્યે લોકોનો ધિક્કાર વણો હતો. પોતે તે વર્ગની છે એવા જાહેર સ્વીકારમાં જ તેને પૂરતી શિક્ષા થાય છે એવી માન્યતા હતી; અને જ્યુનો કે જે લગ્નની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ગણાતી તેની યજ્ઞ-વેદીને સ્પર્શ કરવાની તેમને પરવાનગી નહોતી. એક રોમન હાકેમ ઉપર કોઈએ હુમલો કર્યો; પણ તેની ફરિયાદ થતાં તેને દાદ કાંઈ મળી નહિ, કારણ કે જે ઘરમાં હુમલો થયો હતો તે બદનામવાળું હતું અને એવા ઘરમાં રોમના હાકેમે જવું નામોશી ભરેલું ગણાતું હતું. સ્ત્રીની પવિત્રતાની સાક્ષી આખી કુદરત પૂરે છે એમ મનાતું. કૂર જંગલી પ્રાણીઓ પણ કુમારિકા સમક્ષ શાંત થઈ જતાં. એવું કહેવાતું કે ડૂબી ગએલા પુરૂષની પીઠ તરતી રહે છે અને ડૂબી ગએલી સ્ત્રીનું મુખ તરતું રહે છે; કારણ કે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓની વિશુદ્ધિ વધારે ઉંચી હોય છે; એવા ખુલાશો રોમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આપતા હતા.

એરિસ્ટોટલ કહેતો કે બીજી પ્રજાઓની માફક ગ્રીક લોકો પોતાની

સ્ત્રીઓને ગુલામ ગણતા નહિ, પણ છંદગીના સાથી અને સોળતીઓ તેમને ગણી તેમની સાથે તે પ્રમાણે વરતતા; અને તેથી બીજી ઘણી આખતોની પેઠે આમાં પણ ગ્રીક લોકો જંગલી પ્રજાઓથી ચડી જતા હતા. પરંતુ ગ્રીક લોકો કરતા પણ રોમન લોકો સુધારામાં ચડી ગય છે એ વાત સ્ત્રીઓ પ્રત્યે જે વર્તણૂક રોમના લોકો રાખતા હતા તેથી જણાઈ આવે છે. રોમનો એક લેખક કહે છે કે ગ્રીક લોકો પોતાની સ્ત્રીઓને ઘરની અંદર એક ઇલાયદા ભાગમાં રાખતા હતા, અને પોતાનાં સગાં સિવાય અન્યની સાથે ખાણુ ઉપર તેમને બેસવા દેવામાં આવતી નહોતી અથવા કોઈ સગાંની ગેરહાજરી સિવાય અન્ય પુરૂષને મળવાની છૂટ તેમને મળતી નહોતી, પણ રોમવાસી જમણવારમાં પોતાની સાથે પોતાની સ્ત્રીને લઈ જવાની, અથવા તો કુટુંબની માતાને ખાણુમાં અગ્રસ્થાન આપવાની આનાકાની કદિ કરતો નહિ. અગાઉના વખતમાં જ્યારે સ્ત્રીઓ પતિની સત્તાને કેવળ આધીન હતી ત્યારે ઘરમાં તેમના ઉપર ઘણો જૂલમ થતો હતો કે કેમ ? એ સંબંધી ચોક્કસ રીતે અત્યારે આપણે કહી શકીએ એમ નથી. વિરિપ્લેકા નામની દેવી કે જેનું કામ પતિઓને શાંત કરવાનું હતું તે દેવીને રોમની સ્ત્રીઓ પેલેટાઇનના એક મંદિરમાં પૂજતી હતી, અને પ્રજાતંત્રના સમયમાં પોતાના ઘણીઓને જેર દઈ મારી નાખવાનું એકે જખરું કાવતું રચાયું હતું અને તે છતું થયાની વાત લિવિ વર્ણવે છે પણ એ વાત અસંભવિત લાગે છે; અને એકંદરે રોમન માતાની પદવી માનવંતી ગણાતી હોય એ સંભવિત લાગે છે, અને માનુષી કર્તવ્યો કરવા માટે પરણેતર છંદગી છંદગી પર્યંતની એક બીજાની સોળતી છે એવી લક્ષ્મી જે વ્યાખ્યા કાયદામાં અપાઈ હતી તે વ્યાખ્યા આ બાબતમાં તે વખતના લોકોના વિચારને યથાસ્થિત આલેખે છે; અને દરેક જમાનામાં સ્ત્રીઓના સદાચારને રોમના જીવન ચરિતોમાં બહુ ઉચ્ચ સ્થાન અપાતું હતું.

રોમની જે નીતિબ્રજતાથી તેના પ્રજાતંત્રની પડતીનું મોટે ભાગે કારણ થયું હતું અને સીઝરોના સમયમાં શિરોચ્છેદ એ પહોંચી હતી તે છેક અધમ નીતિબ્રજતા રોમની પ્રજામાં ખુનિક વિગ્રહો પછી તુરંત જ આવી હતી.

અને તેનાં કારણો અમે આગળ કહ્યાં છે. તેથી કરીને રોમનું ધાર્મિક કૌટુંબિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવન છેકજ ફરી ગયું હતું. તત્વજ્ઞાનમાં સંશયાત્મકવાદ પ્રાચીન ધર્મેને ફેલી ખાઈ ગયો. સખ્ત સાદાઈની પ્રાચીન ટેવો પૌર્વાત્ય મોજશોખ અને પૌર્વાત્ય આચરણમાં ડુબી ગરકાવ થઈ ગઈ. પ્રજા વિગ્રહો અને મહારાજ્યને લીધે લોકોનાં ચારિત્ર્ય બ્રજ થઈ ગયાં; અતે પ્રગ્નકીય સમયની રીતભાતના અતિશયોક્તિ ભરેલા વિનય વિવેકથી લોકો દુરાચાર પ્રતિ વધારે જોસથી ખેંચાવા લાગ્યા. આ બ્રજતાના નિરંકુશ અને લગભગ ઉન્મત્ત સમયમાં સ્ત્રીઓની બ્રજતા પણ વધી ગઈ હતી. ગુલામોની સંખ્યા ઘણી મોટી થઈ પડી હતી, અને આ વાત દરેક જમાનામાં નૈતિક વિશુદ્ધિની ખાસ ધાતક નીવડેલી છે. વળી આ ગુલામો મહારાજ્યના અત્યંત વિલાસી પ્રાંતોમાંથી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. કલ્પનાને ઉચ્છેદી મૂકે એવી રમત ગમતમાં સ્ત્રીઓ નિર્લજ્જ બની લાગ લેતી હતી. ગ્રીસ અને એશિયાની વારાંગનાઓ રોમમાં આવવા લાગી હતી. બિલત્સ ચિત્રો ધરેધરમાં જોવામાં આવતાં અને વિલાસવૃત્તિ નિરંકુશ બની નિર્લજ્જતાથી બધે ધુમતી હતી. મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ વેશ્યાઓ થતી હતી, અને આ બ્રજતા અટકાવવા ટાઇબિરિયસના સમયમાં કાયદો કરવાની પણ જરૂર પડી હતી, જેથી મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ વેશ્યા તરીકે પોતાનું નામ નોંધાવવાને અશક્ત ગણાતી હતી. વળી રોમન સ્વભાવની અત્યંત જાડયત્તાને લીધે આવી વિલાસવૃત્તિએ સ્વચ્છતાનું જે સ્વરૂપ ગ્રીસમાં પકડ્યું હતું તે રોમમાં પકડી શક્યું નહિ; તેથી એ વૃત્તિ જ્યારે ગ્રીસમાં કળાની ઉત્પાદક બની હતી ત્યારે રોમમાં તેની અસરમાં ઘણા ગંભીર ફેરફાર થઈ ગયા; ઉલટું, તરવારના પ્રાણુધાતક ખેલના શોખને લઈને ઘણી વખત તે કાંઈક ફૂરતાની સાથે જોડાવા લાગી. ઇતિહાસમાં એવા ઘણા કાળ આવ્યા છે કે જે વખતે સીઝરના સમય કરતાં સદાચાર ઘણો ઓછો હોય; પરંતુ તે સમયના જેવો અમર્યાદ અને નિરંકુશ દુરાચાર ઘણું કરીને કાંઈ કાળે દેખાયો નથી. વિશેષે કરીને યુવાન મહારાજ્યો કે જેમની આસપાસ ખુશામતીઆ અને ભડવાનાં ટોળેટોળાં વીંટળાઈ વળતાં અતે જેમને ઘણું કરીને પોતાનું ખુન થઈ જવાની નિરં-

તર ધાસ્તી રહેતી તેઓ અનેક જાતના અનિયમિત મોજ વિલાસમાં આંખો મીચીને ઓરાવા લાગ્યા. અર્વાચીન સમાજ અને અર્વાચીન લેખકો ખીલતસ ત્રાત આવતાં જે ચૂપકી પકડી જાય છે તે એ વખતે કેવળ અજાણી હતી, અને તેથી તે સમયના લેખકોના લેખોમાં પણ જમાનાનો પવન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અર્થાત્ આચાર, વિચાર અને વાણીમાં મર્યાદાનો છાંટો પણ રહ્યો ન હતો.

વળી, કાંઈક દુરાચારી કારણોને લીધે અને કાંઈક સાર્વજનિક સંસ્થાઓ જે પ્રતિકુળ અસર કુટુંબ જીવન ઉપર ઉપજાવતી હતી તેને લીધે, લોકોની રૂચિ લગ્ન ઉપરથી ઉઠી જવા લાગી હતી અને તેથી પુરૂષો કુંવારા રહેવા લાગ્યા હતા. આ અરૂચિની સામે કાયદા કરી કુંવારાપણું અટકાવવા ઑગસ્ટસે વ્યર્થ યત્ન કર્યો હતો.

બ્રજતાના આ ધોધની વચ્ચે રોમન સ્ત્રીઓની કાયદેસર સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર થતો આવતો હતો. પ્રથમ તેઓ પોતાના સગાંના કેવળ કબજામાં કે તાબેદારીની સ્થિતિમાં રહેતી હતી, તેથી તેઓ કેવળ પરતંત્ર બની જતી હતી. સામાન્ય સમયમાં સ્વતંત્રતા અને ગૌરવની કાંઈક પદવી તેમને પ્રાપ્ત થઈ; પણ પાછળથી આ પદવી તેઓ બોધ બેઠી અને પછી એ પદવી સાવ પુનઃ પ્રાપ્ત તેમને થઈ નહિ. રોમન લોકો લગ્નોના બે વર્ગ સ્વીકારતા હતા. એક પ્રકાર સખત હતો, પણ કાયદાની નજરમાં તે વધારે માનવંતો ગણાતો હતો. આ પ્રકારમાં, સ્ત્રી સ્વામીના ‘હાથમાં’ સોંપાતી, અને તેને લીધે સ્ત્રીના પંડ અને મિલકત ઉપર સંપૂર્ણ સ્વામીત્વ પતિને પ્રાપ્ત થતું. બીજો પ્રકાર ઓછો સખત હતો: અને તેને લીધે સ્ત્રીની પોતાની પદવીમાં કાયદા પ્રમાણે કાંઈ તફાવત થતો નહિ.

પ્રથમ પ્રકારનાં લગ્ન ઘણું કરીને પ્રજા-તંત્રના સમયમાં થતાં હતાં અને તે ત્રણ જાતનાં હતાં. પ્રથમ જાતનાં લગ્નોમાં, લગ્ન થતી વખતે તેમજ તે ફેક કરતી વખતે દબદબા ભરેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવી પડતી હતી. આ પ્રકાર ખાસ કરીને અમીર વર્ગમાં જ પ્રચલિત હતો. બીજો

પ્રકાર કેવળ સામાજિક હતો અને તેનું લાક્ષણિક ચિહ્ન વિક્રય હતું. ત્રીજા પ્રકારમાં પુરૂષની સાથે એક વર્ષ જે કાંઈ સ્ત્રી નિરંતર રહે તો તેમનું લગ્ન થયું ગણાતું હતું. પરંતુ સામાન્ય સમયમાં આ લગ્નોનો રિવાજ લગભગ સાવ બંધ થઈ ગયો હતો; અને ધાર્મિક કે સામાજિક કાંઈ પણ જાતની ક્રિયા કર્યા વિના, માત્ર એક બીજાની કબુલત ઉપર આધાર રાખતો વધારે શિથિલ પ્રકાર એ વખતે સામાન્ય રીતે પ્રચલિત હતો અને તેનું એક અગત્યનું પરિણામ એ હતું કે કાયદાની નજરમાં એવી રીતે પરણેલી સ્ત્રી પોતાના આપના જ કુટુંબમાં રહેતી અને તેના જ વાલીપણામાં રહેતી, એના ધણીના વાલીપણામાં નહોતી. આ પ્રકારના લગ્નથી વ્યાવહારિક પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રી કાયદા પ્રમાણે કેવળ સ્વતંત્ર થઈ દાયજની રકમ કે જે તેના ધણીના હાથમાં જતી તે સિવાય તેની બધી મિલકત ઉપર તેનોજ હક ગણાતો હતો. તેના આપના વારસામાંથી તેને ભાગ મળતો અને તે પોતાના ધણીથી કેવળ સ્વતંત્ર રીતે એ પોતાની પાસે રાખતી હતી. આમ રોમના દ્રવ્યનો ધણો મોટો ભાગ માત્ર સ્ત્રીઓના જ કબજામાં આવ્યો; અને સ્ત્રીઓ ધનવાન થવા લાગી. અને આ પૈસાદાર સ્ત્રીઓનું નાણું સંબંધી કામકાજ ગુમાસ્તાની પેઠે તેમના ધણીઓ કરવા લાગ્યા. એનું કહેવાય છે કે બ્યાજનો મોટો દર લઈને સ્ત્રીઓ વખતે પોતાના ધણીને પણ નાણું ધીરતી હતી.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓની પદવીમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. સ્ત્રી કરતાં પુરૂષનું ગૌરવ વધારે છે એ વાત પડતી મૂકાઈ, અને બન્ને સમાન ભાગીદાર છે એ સિદ્ધાંત ઉપર કુટુંબ વ્યવસ્થાનો આવો ફેરફાર થઈ ગયો. કાયદા પ્રમાણે સ્ત્રી હવે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર થઈ, અને સમાજમાં તેની પદવી ગૌરવવાળી ગણાવા લાગી. આ ફેરફારથી જૂના વિચારવાળા સ્વાભાવિક રીતે જ ધાસ્તીમાં પડી ગયા અને તે અટકાવવા એ ઉપાય પણ લેવાયા હતા. ઓપીઅન કાયદાની મતલબ સ્ત્રીઓનો વૈભવ અંકુશમાં રાખવાની હતી; પરંતુ કેટોના ઉત્સાહિત યત્નો છતાં આ કાયદો તુરંતજ રદ કરવામાં આવ્યો. વોટ્કોનીઅન કાયદો વધારે અગત્યનો હતો અને તે કાયદા પ્રમાણે

ધણીજ થોડી હદમાં શ્રીઓને વારસો મળી શકતો. પણ લોકમતે એ કાયદામાં સંપૂર્ણ સંમતિ કદિ આપી નહિ, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી લોકો એ કાયદાને છેતરતા હતા.

લગ્નના ફેરવાઇ ગએલા આ પ્રકારનું એક બીજું અને વધારે ગંભીર પરિણામ પણ આવ્યું. લગ્ન એટલે એક જાતનો સામાજિક કરાર—આવી માન્યતા પ્રચલિત થવાથી, પરસ્પર સુખને માટેજ લગ્ન થતાં, અને તેથી એમાંથી એકને અનુકૂળ આવતાં લગ્ન ફેક થઇ શકતું, અને પછી બન્ને જણ ફરીથી મરજીપ લગ્ન કરી શકતાં. તેથી લગ્નમાંથી ગંભીર તત્ત્વ કેવળ જતું રહ્યું અને નજીવાં કારણોને લીધે શ્રી પુરૂષ જૂદાં થતાં. આ પ્રમાણે સિસેરોની પત્ની ટેરેન્શિયાને નવો દાયજો જોતો હતો તેથી સિસેરોએ એને તજ દીધી. લિવિયા ગર્ભવતી છતાં ઓગસ્ટસે એના ધણીને એને તજ દેવાની ફરજ પાડી હતી, કારણકે પોતાને એની સાથે પરણવું હતું. કેટાએ પોતાની શ્રીને એના આપની પરવાનગી લઇ પોતાના મિત્ર હોરટેન્શિયસ ને આપી દીધી હતી, અને એના મૃત્યુ પછી પાછી પોતે એને રાખી હતી. મીસેનાસ વારંવાર પોતાની શ્રી બદલાવતો હતો. સેમ્પ્રોનિયસ સોફ્સની શ્રી એને જાણ કર્યા વિના સાર્વજનિક રમતો જોવા ગઇ હતી તેથી એણે એને તજ દીધી હતી. પૉલસ ઇમિલિયસે જ્યારે કાંઇ પણ કારણ જાણ્યા સિવાય પોતાની શ્રીને તજ દીધી, ત્યારે કોઇએ તેનું કારણ એને પૂછતાં એણે જવાબ આપ્યો: મારા જોડા નવા અને સારા બનાવેલા છે, પણ મને તે ક્યાં કડે છે તેની કોઇને ખબર નથી. પુરૂષો શ્રીઓને તજ દેતા તો શ્રીઓ પણ તેટલીજ ત્વરાથી પુરૂષોને તજ દેતી હતી. સેનિકા આ આક્રમને જોસથી વખોડી કહેતો કે રોમમાં હવે લગ્નોચ્છેદની શરમ રહી નહોતી અને પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી નહિ, પણ ધણીની સંખ્યાથી પોતાની ઉમરની ગણતરી કરનારી શ્રીઓ પણ થઇ હતી. ખ્રિસ્તિઓ અને વિધર્મીઓ પણ એવીજ ફરિયાદ કરતા હતા. એક શ્રીનો ધણી દશમો હોવાની માર્શિયલ વાત કરે છે. જુવેનલ કહે છે કે એક શ્રીએ પાંચ વરસમાં આઠ ધણી કર્યા હતા. પણ સંત જેરોમનો દાખલો સૌથી વિચિત્ર

છે. તે ખાત્રી આપે છે કે રોમમાં તે વખતે એક સ્ત્રી એવી હતી કે તેનો તે વખતનો ધણી ત્રેવીસમો હતો અને તેના એ ધણીની તે એકવીસમી સ્ત્રી હતી.

આવા બનાવો તો એશક બહુ જ થોડા બનતા હશે. તથાપિ પરણે-તર જીંદગીનું સ્થાયીપણું બહુ ગંભીર પ્રકારે ઓછું થઇ ગયું હતું એ વાત તો ચોક્કસ છે. પરંતુ કાયદામાં કરેલા ફેરફારથી રોમનું કૌટુંબિક જીવન આવી બ્રષ્ટ દશાએ પહોંચ્યું હતું એમ કહેવામાં કદાચ અતિશયોક્તિ ગણાશે. લોકમત બ્યાં વિશુદ્ધ હોય, ત્યાં લગ્નોચ્છેદની ધણી છૂટ હોવા છતાં તેનું ગંભીર પરિણામ કદિ ન પશુ આવે. સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો ધણીનો હક છતાં પ્રજાતંત્રના સમયમાં લગ્નોચ્છેદ કવચિત્ જ કોઈ કરતું હતું. લગ્નોચ્છેદની છૂટી હોવાને વારંવાર પરણુતા કોઈ સારા માણસની નિંદા કરનારા-માંથી ધણાખરા, જે લગ્નોચ્છેદની સખત મનાઇ હોત તો પરણુત જ નહિ અને વ્યભિચાર કે અયોગ્ય સંબંધમાં પ્રવૃત્ત થાત. રોમમાં એ વખતે બ્રષ્ટ-તાનું જખર્ પૂર આવ્યું હતું અને કાયદાની વ્યવસ્થા ગમે તેવી હોત છતાં કૌટુંબિક જીવનમાં એ બ્રષ્ટતા પેડા વિના રહેત નહિ. અતિ બ્રષ્ટતાના જમાનામાં લગ્નોચ્છેદની મનાઇથી પરણેતર જીંદગીની વિશુદ્ધિ ક્યાંઈ નિર્ભય થઇ નથી, અને રોમમાં લગ્નોચ્છેદની ધણી છૂટ હોવા છતાં સ્ત્રીઓનો સદાચાર ત્યાં ઓછો નહોતો.

અમે આગળના પ્રકરણમાં બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રાચીન જીવનમાં દસ્ય થતા નીતિના મુકાબલા અર્વાચીન સમાજોના મુકાબલા કરતાં ચડી જાય છે અને અર્વાચીન સમયમાં જે પ્રજાઓ ધણી અજ્ઞાન અને બ્રષ્ટ હોય છે તેમાં તેજસ્વી અને વીર્યવાન માણસોના સમૂહ આપણે બહુ જ થોડા જોઇએ છીએ. આ વાતનો ખુલાસો એમ કહી અમે કર્યો છે કે પ્રાચીન કાળનાં નૈતિક બળોમાં દુરાચારને દાબી દેવા કરતા સદાચારને ખીલ-વવાની વધારે ચોગ્યતા હતી, તેથી નીતિના અધિકારી જનોને અતિ ઉન્નત બનાવી તેમનું જીવન ઉત્તમ નમુના રૂપ તેઓ બનાવી શકતાં; પરંતુ બ્રષ્ટની બ્રષ્ટતા નાબુદ કરવા કે ઓછી કરવા તેઓ અસમર્થ નીવડતાં. બાદશાહી

રોમના સ્ત્રી જીવનમાં આ મુકાબલા આપણને અત્યંત સ્પષ્ટ દેખાય છે. રોમમાં તે વખતે સ્ત્રીઓની નીતિનું એકંદર વલણ અત્યંત હલકું હતું એ નિઃસંશય છે, અને બેશરમ અનાચાર અનેક પ્રકારે ઉદ્ધારેઓગે થતો હતો. પરંતુ આવા જમાના કે જેમાં લગ્નની એટલી બધી છૂટ હતી અને ભ્રષ્ટતા એટલી બધી પ્રસરેલી હતી તે જમાનામાં પણ પાતિવ્રત્યમાં જવાં મર્દા અને વફાદારીના દાખલા જેટલી વાર બન્યા છે તેટલીવાર કદાચ કોઈ પણ જમાનામાં નહિ બન્યા હોય. અર્થાત્ આવા સમયમાં પણ નમુનારૂપ સ્ત્રીઓના અનેક દાખલા મળી આવે છે. એક તરફ લગભગ નિરંકુશ વિહારની સાતિશયતા ધ્રુમતી હતી, તો બીજી તરફ આચરણની અત્યંત સાદાઈ પણ જોવામાં આવતી હતી. ઓગસ્ટસ પોતાની પુત્રીઓ અને પૌત્રીઓની પાસે કંતાવતો અને વણાવતો હતો, અને તેની સ્ત્રી અને તેની બહેનનાં વણેલાં કપડાં તે પેહેરતો હતો. ઘર કામમાં ચતુર અને કુશળ કૌટુંબિક ખરચ ખુટણમાં કરકસરવાળી, બુદ્ધિમાં કેળવાએલી, સ્ત્રી-સૌંદર્યના મનોહારિત્વથી ભૂષિત, અને પોતાના સ્વામીનું દરેક રીતે તનમનથી શુભ વાંછતી અને શુદ્ધ પ્રેમથી સંપૂર્ણ વફાદાર, એવી અનેક સ્ત્રીઓના દાખલા તે વખતના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. પૌમ્પીની ચતુર અને ભક્તિમાન પત્ની કોરનેલિયા, સેનિકાની મિત્ર માર્સીઆ અને માતા હેલ્વિયા, એવી જ સ્ત્રીઓ હતી. વળી ઉત્તર ઇટાલીનાં શહેરો જમાનાની ભ્રષ્ટતામાંથી ઘણે અંશે મુક્ત રહ્યાં હતાં, અને પાડુઆ અને ટ્રેસિયા તો ખાસ કરીને પોતાની સ્ત્રીઓના સદાચારને માટે મશહુર હતાં. વિષયાસક્તિના આવા હડહડતા સમયમાં પણ, મેલોનિયા નામની એક કુલીન સ્ત્રીએ ટાઇપિરિયસની દુષ્ટ વાસનાને અધીન થવા કરતાં પોતાની છાતીમાં ખંજર ધોંચી બાલવાનું વધારે વાજબી ગણ્યું હતું. જે સમયમાં લગ્નને ગમે ત્યારે ફેક કરવાની પરવાનગી કાયદો આપતો હતો તે જ સમયમાં રોમની સ્ત્રીઓની દૃઢતા અને વફાદારીના ઉંચા દાખલા ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે, અને તે દાખલાઓ આટલા બધા જમાનાથી આખી આલમમાં ઘરગતુ થઇ પડ્યા છે. પોરશીઆની કામળતા અને શૌર્યનો દાખલો વાંચી કોના

હૃદયમાં ઉચ્ચ આવિર્ભાવ ઉપજ્યા નથી ? જ્યારે પોતાના સ્વામીનું સુખ ચિંતાના વાદળાથી છવાઈ ગયેલું એણે જોયું ત્યારે તેમાં ભાગ લેવાનો પોતાનો હક એણે માગ્યો. પરંતુ પોતાના સ્વામીનું સુખ સાહસ જાળવી રાખવાની પોતાનામાં શક્તિ અને હિંમત છે કે નહિ ? તે જાણવા પ્રથમ પોતાની નંગમાં ખંજરનો જખમ એણે કર્યો; અને જ્યારે પોતાની ખાત્રી થઈ ત્યારે જ સ્વામીને એ સુખ સાહસ પોતાને કહેવાની એણે માગણી કરી. અને જ્યારે પોતાના સ્વામીથી છેવટને માટે વિખુટી પડતાં હૃકટર અને ઝેંડોમાકીના છેવટના મેળાપના ચિત્ર ઉપર તેની નજર પડી. ત્યારે તેનું કુલીન હૃદય ભરાઈ આવ્યું. પણ પોતાના સ્વામીની હાજરીમાં એણે આ એક જ વખત નિર્જળતા બતાવી હતી. આ બધી વાતથી હવે કાણ અનુભવ્યું છે ? સેનિકાની પત્ની પૉલિનાએ પોતાનો નસ બોલી નાખીને પોતાના પતિની પછવાડે મરી જવાનો આગ્રહ આપ્યો હતો, પણ તેનાં માણસોએ ઘણું લોહી વહી ગયા પછી નસ બંધ કરી લીધી અને તેને જીવવાની ફરજ પાડી હતી. પીટસની સ્ત્રી એરિયાનો દાખલો તો હૃદયવેધક છે. પોતે પોતાની જીંદગીનો અંત આણવો એવી પીટસને સજ્જ થઈ હતી. તેથી એરિયા તેની પેહેલાં મરવા તૈયાર થઈ. તેના જમાઈએ તેને સમજાવવા માંડી અને પૂછ્યું કે તેની દીકરી પોતાના પતિની પછવાડે એમ મરે એ વાત એને ગમશે ? એરિયાએ જવાબ વાળ્યો કે પીટસની સાથે જેવા સુખથી લાંબો વખત એ રહી હતી તેવું સુખ એની દીકરીને જો મળ્યું હોય તો તેણે એમ મરવું જ જોઈએ. બીજા મિત્રોએ એને બહુ સમજાવવા માંડી, અને તેની સહી-સલામતીની બાબતમાં બારીક દેખરેખ તેઓ રાખવા લાગ્યા; ત્યારે દીવાલની સાથે પોતાનું માથું એવા તો જોરથી એણે અક્ષયું કે તેથી એ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ. શુદ્ધિમાં આવતાં એણે કહ્યું: “ સારી રીતે મને મરવા નહિ દો તો આવી રીતે હું મરીશ.” પછી પોતાને મારી નાખવાનું એણે પોતાના સ્વામી પીટસને કહ્યું, અને પતિના હાથમાં ખંજર આપ્યું. પણ પત્નીને મારતાં પતિના હૃદયમાં ભાંજગડ થવા લાગી, પરંતુ એરિયાએ તેના હાથમાંથી ખંજર ધ્રુવ પોતાની છાતીમાં ઘોંચી દાલ્યું અને પાછું ખેંચી પોતાના

સ્વામીને પાછું આપતાં મરતાં મરતાં તે બોલી: “ મારા વહાલા, એનાથી દુઃખ નથી થતું. ”

શરૂઆતના સીઝર રાજાઓ અને ડોમિશિયનના સમયમાં રોમની ઘણી સ્ત્રીઓ આવી વફાદારી બતાવતી. દેશનિકાલના વિચારથી રોમવાસીઓની કલ્પના થરથરી જતી, પરંતુ દેશનિકાલમાં પણ રોમની ઘણી કુલીન સ્ત્રીઓ પોતાની રાજપુત્રીથી સ્વામીની સાથે જતી; અને કેટલીક તો એના મૃત્યુ પછી જીવવાની પણ ના પાડતી. ઉપર કહેલી એરિયાની દીકરી કે જેનું નામ પણ એરિયા હતું તે તેના સ્વામી ગ્રેશીઆની પરાક્રમી જીંદગીની વફાદાર સાથી રહી હતી અને જ્યારે એનો સ્વામી મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે પોતાની દીકરીઓને ઉછેરવાની ખાતર જીવવા માંડ માંડ એને સમજાવી હતી. એની દીકરી પણ પોતાના સ્વામી હેલ્વિડિયસની સાથે બે વાર દેશનિકાલમાં સાથે ગઈ હતી, અને સ્વામીના મૃત્યુ પછી તેનો અચાવ કરવા માટે ફરી પાછી પોતે દેશનિકાલ પામી હતી. આમ સ્વામી દેશનિકાલ થતો તો સ્ત્રીઓ તેની સાથે જતી, અને તેના દુઃખમાં ભાગ લઈ તેને દીવાશે દેતી. અને આવા દાખલા અનેક બનતા.

સામ્રાજ્ય સમયના આખર ભાગમાં સ્ત્રીઓની બ્રષ્ટતા દાખી દેવા માટે કાયદા થવા લાગ્યા હતા. ડોમિશિયને સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ મૈથુન સામે આગળ થએલો કાયદો અમલમાં મૂકવા માંડ્યો હતો. વેસ્પેશિયને પોતાના દર-બારનો ખર્ચ કમી કર્યો હતો. જે માણસો વ્યભિચાર કરે તેમને સાથે બાંધી મેક્રીનસ બાળી મુકાવતો. સ્ત્રી અને પુરૂષો સાથે ન્હાતાં તે રિવાજને હેલ્ડિયને ગુનારૂપ ઠરાવ્યો હતો, પણ ક્રેન્સ્ટેન્ટાઇનના સમયમાં જ તે નાબુદ થયો હતો. આ અને એવા બીજા દુરાચારોની અત્યંત બ્રષ્ટતા એન્ટોનાઇન રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા પછી ઘણું કરીને બહુ ઓછી થઈ ગઈ હતી; પરંતુ જ્યારે ખ્રિસ્તિ ધર્મ બળવાન થયો, રાજધાની ઇસ્ટંબુલમાં ગઈ, અને જંગલીઓની જીતથી લોકો નિર્ધન થઈ ગયા, ત્યારે જ આ બ્રષ્ટતાની દુર્દશાનો કાંઈક અંત આવ્યો.

પરંતુ નીતિશાસ્ત્રવેત્તાઓએ કેટલાંક અગત્યનાં પગલાં આગળ ભર્યા હતાં. પ્રાથમિક સમયમાં એમ મનાતું હતું કે પોતાના સ્વામીને વફાદાર રહેવાની સ્ત્રીની ફરજ છે, પણ પુરૂષને તે અંધન નથી અર્થાત્ વ્યભિચારનો ગુનો સ્ત્રીઓને જ શક્ય છે, પુરૂષને નહિ. પરંતુ હવે, વિશેષ નહિ તો સિદ્ધાંતમાં તો એમ મનાવા લાગ્યું હતું કે પોતા પ્રત્યે પતિની વફાદારી માગવાનો સ્ત્રીનો પણ હક છે. પુરૂષને અત્યંત ઘટ હોવાથી ગ્રીક લોકોમાં વખતે સ્ત્રીઓની લાગણીઓ અત્યંત ઉશ્કેરાઈ જતી હતી એ વાત મીડીઆ વિગેરેની કથાથી જણાય છે. પરંતુ એન્ડ્રોમાકીને માટે એમ કહેવાય છે કે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઘણો ઉંચો છે એમ દર્શાવવા હેક્ટરના અનોરસ બાળકોની સંભાળ કેમ જાણે એ પોતાનાં સંતાન હોય તેમ એ લેતી હતી. રોમના પ્રાથમિક સમયમાં પણ પતિઓને માથે એ અંધન સાવ ન હોય એમ નથી જણાતું, પણ એ અંધન કવચિત જ અમલમાં આવતું અને સ્ત્રીઓને માથે મૂકેલા અંધન જેવું તો એ નહોતું જ. સ્ત્રીઓના દોષ પ્રત્યે જ વ્યભિચાર શબ્દનો અર્થ અને તેની સજા લાગુ પાડવામાં આવતાં. રોમની સ્ત્રીઓ પતિની આ બાબતમાં ગેરવર્તણૂક પ્રત્યે ખુબ ઉદાર બુદ્ધિથી વરતતી હતી. સિપિઓની વફાદાર પત્ની ટરશિયા ઇમિલિયાનો દાખલો હૃદય-મેદક છે. પોતાનો પતિ સિપિયો પોતાની એક ગુલામડીથી મોહિત થયો છે એ વાતની એને ખબર પડી, પણ આ દુઃખ પોતાના મનમાં જ સમજી એણે સહન કરી લીધું; પરંતુ જ્યારે સિપિયો મરી ગયો ત્યારે એ ગુલામડીને એણે સ્વતંત્ર કરી, કારણ કે જે સ્ત્રી ઉપર પોતાના સ્વામીનો પ્રેમ હતો તે ગુલામગીરીમાં રહે એ વાત તેનાંથી સહન થઈ શકી નહિ.

પોતા પ્રત્યે પત્નીની વફાદારીની જેવી આશા પતિઓ રાખે છે તેવી જ વફાદારી પોતે પણ પત્નીઓ પ્રત્યે રાખવાની પતિઓની ફરજ છે એમ એરિસ્ટોટલ સ્પષ્ટ કહેતો, અને પાછળથી પ્લુટાર્ક અને સેનકા બંને પ્રબલ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એ ફરજ પાળવાનું કહેતા હતા. રોમના જીવનમાં આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કેટલે અંશે થયો હતો તે અધિયતના કાયદામાં એક મુત્ર તરીકે તેના સ્વીકારથી જણાઈ આવે છે. જે પતિ વફાદાર ન હોય તો

પત્નીની એવફાઇ આખત એ ફરિયાદ કરે તો તે ગેરવાજબી છે એવો એક વખત ન્યાયની કચેરીએ પણ ઠરાવ કર્યો હતો.

વળી એક બીજો ફેરફાર સામ્રાજ્યના પાછલા સમયમાં ઝાંખો ઝાંખો પણ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. લોકોની માન્યતાનું એવું વલણ થવા લાગ્યું હતું કે કોઈ પણ જાતના લાલ ગેરલાલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના પવિત્રતાની ખાતર શરીરની પવિત્રતા સાચવવી એ દરેક માણસની ફરજ છે. નવિન પ્લેટો મતના અને પિથાગોરીયન તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રચારને લીધે આ પરિણામ આવવા લાગ્યું હતું. આ મતમાં શરીર અને તેના સઘળા વિકારો જાતે જ ખરાબ મનાતા હતા અને તેથી તેમની બ્રહ્મતાથી દૂર રહી વિશુદ્ધ રહેવું એ સદાચાર છે એમ તે મત કહેતા હતા. આનું અતિ અગત્યનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે પરણ્યા પહેલાંની સ્ત્રી કે પુરૂષની અનીતિ પણ નિંદા ગણાવા લાગી. પ્રથમ એ વાતને, અને વિશેષે કરીને પુરૂષની એવી અનીતિને લોક મત નિંદા ગણાતો નહિ, અને કદિ નિંદા ગણતો તો એટલો થોડો કે તેની વાસ્તવિક અસર કાંઈ થતી નહિ. મોટા ક્રોધ તો એવી અનીતિનું વાજબી પણું પણ રૂપરૂટ રીતે કહેતો. સિસેરો કહેતો કે “ જો કોઈ એમ ધારતું હોય કે યુવાન પુરૂષે વેશ્યાના ફંદથી કેવળ અલગ રહેવું જોઈએ તો તેનો તે વિચાર ઘણો સખત છે. તેના મુદ્દાની ના પાડવા હું તૈયાર નથી, પણ આપણા જમાનામાં જેવી છૂટ છે તેનાથી તેનું કહેવું જૂદું થાય છે એટલું જ નહિ પણ આપણા આપદાદાના રિવાજ અને છૂટથી પણ તે જૂદો પડે છે. ખરેખર આ વાત ક્યારે નહોતી ખતતી? અને ક્યારે એ વાત નિંદા ગણાતી હતી? ક્યારે તેની છૂટ નહોતી? જે અત્યારે કાયદેસર છે તે ક્યારે કાયદેસર નહોતું?” અર્થાત્, લોકોની વૃત્તિઓ તે કાળે કેવી હતી અને ખ્રિસ્તિ ધર્મે, વિશેષ નહિ તો છેવટે લોકોના વિચારમાં જ કેવા મોટા ફેરફાર કરી નાંખ્યા હતા તે આ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવશે. એપિકટેટસ કે જે બીજી ઘણી ખરી ખાખતો વિષે અત્યંત સખત સ્ટાઇક મતનો હતો તે પણ પોતાના વિષયોને પરણ્યા પહેલાં એવા સંબંધ બાંધવાથી અલગ રહેવાની અથવા છેવટે જે એવા સંબંધ વ્યભિચારી કે ગેરકાયદેસર ગણાય

એવા હોય તેથી દૂર રહેવાની શિખામણ આપે છે; પણ તે સિવાય એવી અનીતિ કરવાવાળાને તે કપકા આપતો નથી. દુરાચારની સામે કાયદા કરવા એલેક્ઝાંડર સેવેરસ ઘણા ઉત્સાહી હતો. તથાપિ જ્યારે પ્રાંતોના હાકિમની નિમણુંક એ કરતો ત્યારે સાથે થોડા અને નોકરો આપતો અને સાથે એક રખાત પણ મોકલતો કે જેથી કરીને વ્યભિચારનો ગુનો એ ન કરે. રોમન લોકોની આ આખતમાં કેવી લાગણી હતી તે આ વાતથી પણ જણાઈ આવે છે.

આ લોક લાગણીની વિરુદ્ધ વિધર્મીઓના લેખોમાં ઝાઝું લખેલું જોવામાં આવતું નથી, તથાપિ તેની સામે વલણ થતું આવતું હતું એ વાત પણ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. મ્યુસોનિયસરૂસ સ્પષ્ટ રીતે અને ભાર દઈને કહેતો કે લક્ષ સિવાય એવા અન્ય સંબંધ આદરણીય નથી. ડાયન ક્રિસો-સટમ કહેતો કે વેશ્યાના ધંધાને કાયદાથી દાખી દેવો જોઈએ. ખુદ લક્ષમાં પણ કાંઈક પાપ છે એવા તપોવૃત્તિના વિચારની પણ સેહેજસાજ ઝાંખી થતી હતી. તેથી ટ્યાનાનો એપોલોનિયસ કુંવારી છંદગી ગુજરતો હતો. વારસ ઉપજવવાની આવશ્યકતા ઉપરાંત પોતાના સ્વામીની સાથે રહેવાની એનોખિયા ના પાડતી. ઘણા ખ્રિસ્તિ સંતોની માફક હિવેશિયા પણ પરણેલી છતાં પોતાનું બ્રહ્મચર્ય સાચવી રહી હતી એમ કહેવાય છે. દેહના વિકારને વશ નહિ થતાં શરીરની વિશુદ્ધ સાચવી રાખવાની ફરજ છે એવી માન્યતા ત્રીજા સૈદ્ધાંતમાં ઘણી પ્રચલિત પામી હતી. મારકસ ઓરેલિયસ અને જ્યુલિયન બન્ને આ આખતના ઉત્તમ દર્શાંત હતાં. દરેકની સ્ત્રી ગુજરી જતાં દરેકે પોતાનો આ સદાચાર બહુ સરસ રીતે સાચવી રાખ્યો હતો. પરંતુ દરેકના આ સદાચારના સ્વરૂપમાં મોટા ફેર હતા. ઘરમાં છોકરાઓને સાચકી મા ન લાવવી એવા ધરાદાથી મારકસ ઓરેલિયસ ફરી પરણ્યો નહિ પણ એણે રખાત રાખી. જ્યુલિયને સંપૂર્ણ વિશુદ્ધિ સાચવી રાખી હતી.

ઉપરની હકીકતથી રોમન લોકોના નીતિ-વિચાર અને તેમનું વલણ જણાઈ આવે છે. નૈતિક ભાવનાનો યરાયર તારીખવાર ઇતિહાસ આપવો અશક્ય છે. પરંતુ રોમન સામ્રાજ્યના પાછલા સમયમાં નૈતિક પત્યક્ષો અગાઉ-

ના કરતાં વધારે આરીક અને સુધડ થતા જતા હતા. એ આખતમાં કાંઈ સંશયથી, અને સ્ટાઇક મતનો અંત જે પૌર્વાત્ય ફિલસુફીએ આપ્યો હતો તે ફિલસુફીથી આ પરિવર્તન ઉત્પન્ન થયું હતું એ પણ નિર્વિવાદ છે. આ નવા લોક વલણને ખ્રિસ્તિ ધર્મે એકદમ ઝડપી લીધું; અને આ વિશુદ્ધિને સદાચારમાં અગત્યનું સ્થાન આપી તે ફેલાવવાનો અને તેટલો પ્રયાસ પોતાનાં વિશાળ સાધનોવડે તે કરવા લાગ્યો. કાયદાના અંધારણમાં પ્રથમના ખ્રિસ્તિ શેહેનશાહોનો અતિ ઉત્કટ ઉત્સાહ ઘણો દેખાઈ આવે છે. લડવાઓના ગળામાં ઉકાળેલું સીસું રેડવું એવી સળનો કાયદો થયો. બળાત્કાર સંભોગમાં પુરૂષને મૃત્યુની સજા થતી, અને સ્ત્રીની કબુલતથી થતાં સ્ત્રીનો પણ વધ થતો. રંગભૂમિ ઉપરની ખેલાડી સ્ત્રીઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મની જળ માર્જન ક્રિયા કયા પછી તે ઘંઘો કે જેમાં ગુલામગીરી અને જીરૂતા જ હતાં તે ઘંઘો છોડી દેવાની પરવાનગી મળતી; છત્યાદિ ઘણા કાયદા થયા.

સાથે સાથે ધાર્મિક સળના અંધારણની રચના પણ થતી આવતી હતી. ધર્મ સંસ્થાના અંધારણમાં પાતિવ્રત્ય-લંગના પાપો બહુ મોટી જગા રોકે છે. સૃષ્ટિ વિરુદ્ધ મૈથુન કરનારનો અને જે માતા પોતાની દીકરીને વારાંગના બનાવે તેનો પ્રભુ ભોજનમાંથી કાયમને માટે બાહિષ્કાર થતો; અને નાના નાના અનેક દોષોને સખત સજા થતી. વળી તપોવૃત્તિ પ્રત્યે લોકોને ઉત્કટ ભાવ ઉપજતાં નીતિની આ શાખાને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું, અને ઘણી સંત સ્ત્રીઓની કુંવારી જીંદગીનું ધર્મ વીરત્વ લોકોની કલ્પનાને ઘણું મોહક થવા લાગ્યું. ખ્રિસ્તિ ધર્મે ધર્મ વીરત્વ બતાવનારી અનેક સ્ત્રીઓ ઉપજવી છે. બ્લેન્ડિના નામની એક ગરીબ ચાકરડીએ ખ્રિસ્તિ ધર્મને માટે અનેક શારીરિક દુઃખ સહન કરી અંતે લાયન્સમાં પોતાની જાતનો પણ ભોગ આપ્યો હતો. અને આવી સ્થિતિમાં પણ તેઓ પોતાના આચરણમાં લજ્જા અને મર્યાદશીલતા સાચવવાનો આગ્રહ રાખતી. પરપેચુઆ નામની સંત સ્ત્રીને જંગલી સાંઢથી ફડાવી મારી નાંખવાની સજા થઈ. ન્યારે સાંઢના સીંગડાથી ચીરાઈ મેદાનની રેતી ઉપર અધમુદ્ર અવસ્થામાં એ પડી ગઈ ત્યારે મૃત્યુના મ્હોંની એવી ભયંકર દશામાં પણ તેની ડૉમાર મર્યાદ શીલતા

બહાર તરી આવી અને પોતાનો ચીરાઇ ગએલો પોશાક તે સમો કરવા લાગી. આમ મરતી વખતે પણ સ્ત્રીઓ મર્યાદશીલ રહેવાનો પ્રયાસ કરતી.

અનેક આકર્ષક સંતકથાઓ પણ ઉભી થવા લાગી હતી, અને તેમાંથી ઘણીખરીમાં જો કે ખરેખરી ઉત્તમતા બહુ જોવામાં આવતી નથી, તથાપિ લોકોની લાગણી કેવા જોસથી તે વખતે એ દિશામાં વહેતી હતી તેનું ભાન એથી થઇ આવે છે. વળી ખ્રિસ્તિ ધર્મ મોહના વિકારનો કટો વેરી હતો એ વાત પણ એમાંથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. સંત જેરોમ એક નાહ મનાય એવી વાતનું વર્ણન કરે છે. ડાયોકલેશિયનના ધર્મ ત્રાસના સમયમાં એક યુવાન ખ્રિસ્તિને રેશમની શીતથી ખાંધી સુંદર બગીચાની વચમાં રાખ્યો. આંખ અને કાનને મોહ ઉપજાવે એવી દરેક વસ્તુ તેની સામે હાવલાવ કરતી ઉભી હતી, પણ તે યુવાને પોતાની જાલ કરડી તે વારાંગના ઉપર એ થુંકવા લાગ્યો અને પોતાનું રક્ષણ કર્યું. ન્યાસાના સંત ગ્રેગરીની બેનનું સ્તન પાકયું, પણ સરજન તે જુએ એ વિચાર તે સહન કરી શકી નહિ પરંતુ તેની લજ્જા શીલતાનો બદલો તેને મળ્યો, કારણ કે તેને ચમત્કારીક આરામ થઇ ગયો. વાર્તામાં કહેલા સૌંદર્યના કટિબંધની સામે ખ્રિસ્તિ સંતો બ્રહ્મચર્યના પોતાના કટિબંધો આગળ ધરતા, અને આ કટિબંધો પહેરતા. પેહેરનારનો વિકાર શાંત થઇ જતો અથવા શુદ્ધ હોય તે જ પેહેરી શકતા. વળી દુરાચારીના ઝોળાઆમાં પિશાચ પેટેલો હોય છે એમ પણ મનાતું. એક છોકરીને ભૂત આવતું હતું, તેના પોશાક એક સંત પાસે લઇ જતાં તેમાંથી સંતે શોધી કાઢ્યું કે એ છોકરીને એક પ્રેમી હતો. એક વારાંગનાએ કાંઈ એક સંત ઉપર એવું તોણમત મૂક્યું હતું કે તે એનો પ્રેમી હતો અને વચન આપેલા પૈસા એને આપતો નહોતો. તેથી તે સંતે એણે માગેલા પૈસા એને આપ્યા, પણ તુરંત જ તેના શરીરમાં ભૂત પેસી ગયું. વારાંગનાઓને તેમના દુરાચારના માર્ગમાંથી વાળવા સંતો પ્રયાસ કરતા અને તેની પણ અનેક કથા કહેવાય છે. સંત મેરી માગડેલેન, ઇજીપ્તની સંત મેરી, સંત એક્રા, સંત પેલેજ્યા, સંત થ્રેસ, સંત થિયોડોરા ઇત્યાદિ ઘણી સંત સ્ત્રીઓ પ્રથમ વારાંગનાઓ જ હતી. એવું કહેવાય છે કે સંત વિટ્રેલિયસ

પાડોશના દુરાચારના અખાડામાં રોજ રાત્રીએ જતો; તે રાત્રીએ દુરાચારમાંથી મુક્ત રહેવા તેમને એ પૈસા આપતો, અને તેઓ સુધરે એવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો. એવું કહેવાય છે કે સંત સિરેવિયન એક વખત મિસરના ગામડામાંથી જતો હતો તેવામાં એક વારાંગનાએ તેને ઇસારો કરી બોલાવ્યો. સંત ત્યાં અમુક વખતે ગયો, પણ જતાં વેંત ઘૂટણીએ પડી તે તો પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો અને “ ઇશ્વર તે વારાંગનાને એવા દુરાચારમાંથી ખસાવે ” એવા ઉદ્ગાર અંતઃકરણમાંથી કાઢવા લાગ્યો. પેલી તો એ બધું જોઈ જ રહી અને ઉભી જ થઈ રહી. એમ કરતાં સવાર પડવા આવી. પણ વેશ્યા અને બદલાઈ સાધ્વી થઈ ગઈ; અને હુસકાં ખાતી ખાતી પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે એવા કાંઈ પણ સ્થળે એને લઈ જવાનું સંતને એ કહેવા લાગી.

બ્રહ્મચર્યનું પાલન ઘણું અગત્યનું છે એ વાત મનુષ્યોનાં મન ઉપર કસાવવાના સંતોના આગ્રહથી સમાજની સેવા ધણી થઈ છે, પણ સાથે એક બીજું મોટું નુકસાન પણ એમણે સમાજને કર્યું છે. જન્મનું અને મરણનું એ માણસને માથે દૂદરતી કાયદો છે અને તે અનિવાર્ય છે. વનસ્પતિ-સાદામાં પણ એ કાયદો પ્રવર્તમાન છે. અને લક્ષમાં બ્રહ્મચાર સમજી કાંઈ લક્ષ ન કરે તો દુનિયાનો અંત થોડા જ કાળમાં આવી જાય. તપોવૃત્તિ લક્ષને આદમના પતનનું પરિણામ જ લેખે છે, અને તેથી લગ્ન સંસ્થાની તે હલકામાં હલકી ગણના કરે છે. કામળ પ્રેમ તેમાંથી ઉપજી આવે છે, પવિત્ર અને સુંદર કૌટુંબિક ગુણો તેને પગલે પગલે ચાલ્યા આવે છે, આ બધી વાતોની ગણના લગભગ તે કરતી જ નથી. તપધારીનો ઉદ્દેશ લોકોને કુંવારી છંદગી પ્રત્યે આકર્ષવાનો હતો, અને તેનું આવશ્યક પરિણામ એ આવ્યું કે લગ્નાવસ્થાને લોકો હલકી ગણવા લાગ્યા. પ્રજાની ઉત્પત્તિ માટે તેની જરૂર છે અને તેથી તે આવશ્યક છે અને વળી તેથી માણસો મોટા દોષ કરતાં અટકે છે એ બધી વાતનો સ્વીકાર હતો; છતાં તે અવસ્થા આખરે હલકી તો ખરી જ એવી માન્યતા હતી. તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રત્યે લોકોનો અભાવ ઉપજવવાનું તેમાં વલણ છે. જેણે ખરેખરી

પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે તો કુંવારા રહેવું એવો એનો ઉપદેશ છે. તેથી સ્ત્રી કે પુરૂષમાં તપોવૃત્તિની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ એટલે તેમના ગૃહ-સ્થાશ્રમને તો રામરામ. “લગ્નના લાકડાને કુંવારાપણાના કુવાડથી કાપી નાખવું” એ સંત જોરેમની જીંદગીનો ઉદ્દેશ જ હતો, અને લગ્નથી કુમારિકાઓ નીપજી શકે છે એટલું જ તેમાં સાઈ છે, એમ તે કહેતો હતો. પરણ્યા પછી પણ તપોવૃત્તિની પ્રબળતાનું વિષ ચાલુ રહેતું. કૌટુંબિક જીવનના બીજા સંબંધોમાં આથી કેટલી કડવાશ આવતી તે આપણે આગળ જોયું છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરૂષના સંબંધમાં તો તેથી દશગણી કડવાશ વધી પડતી. બેમાંથી એક તપોવૃત્તિ તરફ વળતાં તેઓ છૂટા પડતાં, અગર એક જાપરા નીચે રહેવા છતાં એક બીજાથી અલગ રહી અકુદરતી જીવન ગાળતાં. ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોનાં લખાણોમાં અનેક સંત જીવનની કથામાં આવા દાખલા અનેક છે. સંત નાઇલસ પરણ્યો, બે છોકરાં થયાં, અને પછી રોતી કળ-કળતી પોતાની આછડીને સમજાવી તેની કબુલત મેળવી એ તપધારી થઈ ગયો. સંત એમોન પરણ્યાની પહેલી રાત્રીએ જ આછડીને ઉપદેશવા લાગ્યો કે લગ્નમાં તો પાપ છે. અને તુરંત જ બન્ને છૂટા પડી ગયાં. સંત મેલો-નિયાએ ઘણાં લાંબા વખત પોતાના ઘણીને આજીજી કરી પોતાને અલગ રાખવાની કબુલત મેળવી હતી. લગ્નની રાત્રીએ જ સંત એબ્રાહમ પોતાની સ્ત્રીને છોડીને નાશી ગયો હતો. સંત એલેક્સિસે પણ એમ જ કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. પણ ઘણા વર્ષ પછી જોડેલેમથી પોતાના પિતાને ઘેર એ આવ્યો; અહીં એની સ્ત્રી હજી એના ત્યાગનો શોચ કરતી હતી: પણ આ સંતે અજાણ્યા માણસ તરીકે ઘરમાં રહેવાની ભીખ માગી જીવનાં સુધી અજાણ્યો તે ઘરમાં એ રહ્યો હતો. પોતાનાં લગ્ન થઈ ગયાને લીધે પોતાને અભાગીઓ માનતા ન્યાસાના સંત ગ્રેગરીએ કુંવારાપણાની ખુબ પ્રશંસા કરી છે અને તે અમૂલ્ય લાભ તેને મળી શક્યો નહિ તેને માટે ઘણાં શોચ એણે કર્યો છે. એ કહેતો કે પોતાની મહેનતનું ફળ પોતે જ કદિ પણ નહિ ભોગવવાને સર્જિત થએલા જેવી અથવા ખેતરમાં હળમાં જીતેલા બળદ જેવી, અથવા તળાવને કાંઠે ઉભેલો છતાં તેનું પાણી નહિ પીવાને સરખાએલા

તરસ્યા જેવી; અથવા પોતાના પાડોશીની દોલતનો વિચાર કરતા ગરીબ માણસ જેવી, તેની દશા હતી; અને પરણેતર છંદગીના દુઃખ અને કંટાળાનું તીવ્ર ચિત્ર એ આપે છે. જેમાં સ્ત્રીપુરૂષો પરણ્યા છતાં એક બીજાથી અલગ રહેવાનું કષ્ટ કરતાં એવાં માત્ર નામનાં જ લગ્નો પણ થોડાં થતાં નહિ. શેહેનશાહ હેત્રી બીજો, ઇંગ્લાંડનો એડવર્ડ ધી કનફેસર, સ્પેનનો આલફોન્સો બીજો, ઇત્યાદિ એ વાતનાં દૃષ્ટાંત છે. ઇનન્યુરિઓસસ નામનો ગોલનો એક તાલેવંત યુવાન એક યુવાન કુમારિકા ઉપર અત્યંત પ્રેમબદ્ધ હતો અને તેને પરણી ઘેર લાવ્યો. તે જ રાત્રીએ આંખમાં આંસુ લાવી નવલ વધુએ કષ્ટ કરી દીધું કે એણે તો કુમારિકા-વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું અને તેના પ્રેમની ખાતર આ લગ્ન કરવામાં એ દોરવાઈ હતી તે ખાતર હવે એને ઘણા પસ્તાવો થતો હતો. પતિએ કહ્યું કે પરણ્યા છતાં એ વ્રત એણે પાળવું; અને તેઓ ભેગાં રહ્યાં, પણ પત્નિએ પોતાનું વ્રત છેવટ પર્યંત અભંગ રાખ્યું. ઘણા વર્ષ ધકી જ્યારે એ બાઇ ગુજરી ગઇ ત્યારે પતિએ તેને દાટતાં દાટતાં કહ્યું કે જે પવિત્ર સ્થિતિમાં એ એને મળી હતી તેની તે જ પવિત્ર સ્થિતિમાં ઇશ્વરને એ પાછી સોંપી દે છે. આ સાંભળી મૃત પત્નીના મ્હોં ઉપર સ્મિત શરકયું અને તેણે કહ્યું: “જે ખાતર વિષે તમને કાઈ પૂછતું નથી એ વાત તમે શા માટે બોલો છો?” થોડા જ વખત પછી તે પતિ પણ મરણ પામ્યો અને જ્યારે એના મૃતદેહને તે જ કબરમાં પણ જૂદો દાટવામાં આવ્યો ત્યારે ફિરસ્તાએ આવી બન્નેને સાથે મૂકી દીધાં.

આવા ઉપદેશનું પરિણામ એ આવ્યું કે કૌટુંબિક જીવનમાં ઘણી ગેરવ્યવસ્થા પેડી અને નાસ્તિક વર્ગ ઘણો સ્વછંદી થવા લાગ્યો. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ ધર્મ-સંસ્થાના વધારે ડાહ્યા આગેવાનો લયભીત થવા લાગ્યા; એટલે એવો આદેશ થયો કે પરણેલાં મનુષ્યોએ એક બીજાની પરવાનગી લીધા વિના તપોધારી જીવનમાં પ્રવેશ કરવો નહિ. તેમ છતાં તપોવૃત્તિના દાષ્ટબિંદુમાં કાંઈ ફેર પડ્યો નહિ. પરંણવું જ નહિ, અને પરણવું તો એક બીજાથી કેવળ અલગ રહેવું એ વાત પવિત્રતાની સાખીતિ ગણવા લાગી, અને લગ્નમાં પણ હલકાઇ અને ભ્રષ્ટતા ગણવા લાગી.

આ અપવિત્રતાએ ઘણાં રૂપ લીધાં અને કેટલાક સૈકાઓ પર્યંત ધર્મસંસ્થા ઉપર એની ઘણી અસર થઈ. આ પ્રમાણે મધ્ય કાળમાં, પ્રભુભોજનના માનમાં ક્રિયા થયા પછીની રાત્રીએ સ્ત્રી પુરૂષે અલગ રહેવાનો રિવાજ હતો. બે આગલી રાત્રીએ સ્ત્રી પુરૂષ અલગ રહ્યાં ન હોય તો ધર્મના કોઈ મહાન મહોત્સવમાં તેમણે ભાગ ન લેવો એવો સ્પષ્ટ આદેશ હતો. મહાન સંત ગ્રેગરી કહે છે કે એક યુવાન સ્ત્રીએ આ શરત પરિપૂર્ણ કરી નહોતી છતાં સંત સેબાસ્ટિયનના વરઘોડામાં ભાગ લીધો હતો તેથી તેને પિશાચ વળગ્યો હતો. આવી ભૂલનું જે પાપ કરે તેને માટે નરકમાં પણ ખાસ દુઃખની જગા નિર્માણ કરી હોય છે એમ આલબેરિકની દિવ્ય-દૃષ્ટિમાં પણ વર્ણવ્યું છે. અર્થાત્ એ વખતે આ બાબતમાં લોકવિચાર કેવો હતો તે આ સઘળાથી જણાઈ આવે છે.

લગ્ન પ્રત્યે આવી દૃષ્ટિ થવાથી એ પરિણામ બીજાં પણ આવ્યાં. બીજી વાર પરણવાનો અત્યંત અણગમો લોકોમાં ઉપજ્યો અને પાદરી વર્ગને કુંવારા રાખવાની પ્રખળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. રોમન લોકોમાં બીજી વારનાં લગ્નો પ્રત્યે અણગમો અને કંટાળો પ્રાથમિક સમયમાં હતો, પણ તેનું સ્વરૂપ ભિન્ન હતું અને તેનાં આંતરિક કારણો જૂદાં હતાં. તે લોકોમાં જે એક લગ્નથી સંતુષ્ટ રહે તેને મર્યાદશીલતાનો મુગટ પેહેરાવવામાં આવતો હતો અને એકથી વધારે લગ્નો ગેરવાજબી અનિયમિતપણાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું. પોતાના પતિ પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખવાની સ્ત્રીની ફરજ છે તે એવો વિશુદ્ધ અને ગંભીર છે કે પતિના મૃત્યુ પછી પણ તે ટકી રહેવો જોઈએ અને એ પ્રેમ પછી કોઈ અન્ય ઉપર ચોંટી જ શકે નહિ એવી અત્યંત સુઘડ અને લાગણીવાળી વૃત્તિમાંથી મુખ્યત્વે કરીને આવો વિચાર ઉછરી આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ વિચાર, ડાઇડોના મુખમાં વર્ણવે બહુ સુંદર શબ્દોમાં મુકે છે, અને પોતાનો પતિ ગુજરી ગયા પછી એકાંત વાસમાં રહી પતિસ્મરણમાં જ આખી જીંદગી ગાળવાના ઘણી સ્ત્રીઓના દાખલા રોમના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. તેમાંથી કેટલીક તો ભરયુવાનીમાં હતી. કેમિલસના કુટુંબમાં બીજી વારનાં લગ્ન કોઈ કરતું નહિ;

તેથી તે કુટુંબને ખાસ માન આપવામાં આવતું હતું. એક રોમન કવિ કહેતો કે સ્ત્રી જીવતી હોય ત્યારે તેના ઉપર પ્રેમ રાખવામાં આનંદ છે; પણ તેના ગત થયા પછી તેના ઉપર પ્રેમ રાખવામાં ધર્મનું કામ છે. પરંતુ બીજા લક્ષની અધટિતતા સ્ત્રીઓના સંબંધમાં જોટલી લાગતી તેટલી પુરૂષના સંબંધમાં ઘણું કરીને લાગતી નહિ, અને જોટલી લાગતી હતી તેનું કારણ અન્ય હતું: છોકરાને સાવકી માનું દુઃખ ન થાય એટલા માટે ઘણું કરીને પુરૂષો ફરીને પરણતા નહિ.

ફરી લક્ષથી જે નૈતિક વૃત્તિને આ પ્રમાણે આંચકા લાગતો હતો તે વૃત્તિ ખ્રિસ્તિઓની તપોવૃત્તિમાં ભળી ગઈ, પણ તેને માટે કારણો જૂદાં અપાવા લાગ્યાં. પ્રથમ તો, આપણને માલમ પડે છે કે પતિના પ્રેમાળ સ્મરણને લીધે જીવંદ્રિય રહેવું જોઈએ એ વાત તદ્દન જતી રહી. બીજી વાત એ છે કે સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં અત્યંત ભ્રષ્ટતા રહેતી છે એ વાત લક્ષમાં રાખી ખ્રિસ્તિ ધર્મના લેખકો લગભગ હમેશાં કહેતા કે બીજા કે ત્રીજાવારનાં લગ્નો માત્ર પશુવૃત્તિને તૃપ્ત કરવાની ખાતરજ થાય છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના કેટલાક પંથવાળાઓ તો બીજાવારના લગ્નને કેવળ ગેરવાજબી જ ગણતા હતા. આસ્તિક મત એવાં લગ્નને જનસ્વભાવમાં રહેલી નિર્બળતાને લીધે વાજબી તો ગણતો હતો છતાં તે પ્રત્યે નાપસંદગી પૂરેપૂરી જણાવતો હતો. મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલા ભ્રષ્ટ તત્ત્વને અનુસરી એકવાર લગ્ન કર્યું તો ભલે કયું; એટલી જ ભ્રષ્ટતા; પણ બીજાવાર લગ્ન કરીને વધારે ભ્રષ્ટ શામાટે થવું ? અર્થાત્ આ બીજા લક્ષથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે એ ભ્રષ્ટતા વધારે ભ્રષ્ટ થઈ છે, કારણ કે લગ્ન જાતે જ ભ્રષ્ટ છે એમ તેઓ માનતા હતા. આ વિષય પરત્વે ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોની ભાષા અત્યારે આપણને બહુ વિચિત્ર લાગે છે, અને પ્રથમ લક્ષની પરવાનગી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અને પુનઃ પુનઃ કથનથી જે તેમણે આપી છે તે આપી ન હોત તો એમજ લાગત કે લગ્નને તેઓ કેવળ ભ્રષ્ટ જ ગણે છે. દાખલા તરીકે, એક્ષના ગોરાસ બીજા વારના લગ્નને ‘સમ્ય વ્યભિચાર’ જ કહેતો હતો. એલેક્ઝાંડ્રિયાના કલેમંટના મત પ્રમાણે, વ્યાભિચાર એટલે એક લગ્ન પછી ઘણાં લગ્ન કરવાં તેજ. સંત જેરામ કહે

તો કે પ્રથમના આદમને એક જ સ્ત્રી હતી; બીજા આદમને એકે નહોતી. જે લોકો બીજાવારના લગ્નને વાજબી ગણે છે તે ત્રીજા આદમને માને છે અને તે બે વાર પરણ્યો હતો. ” તે પુનઃ કહે છે “ વિચાર કરો કે જે સ્ત્રી બીજાવાર પરણેલી હોય તે જોકે વૃદ્ધ અને અપંગ હોય અને ગરીબ હોય તોપણ ધર્મની સખાવત લેવાને લાયક તે ગણાતી નથી. પણ જો સખાવતનો રોટલો તેની કનેથી લઈ લેવામાં આવે છે, તો સ્વર્ગનો રોટલો કટલો બધો ભારે છે ! ” અર્થાત્ તે સ્ત્રી નરકમાં જશે. ઓરિજીનના મત પ્રમાણે “ બીજાવારના લગ્ન કરનારા ઇશુ ખ્રિસ્તના નામે બચી જાય છે, પણ ઇશુ ખ્રિસ્ત પણ તેમને વિજય તો અપાવી શકતો જ નથી. ” “ તેથીજ, ” ઇશુખ્રિસ્ત અને ધર્મ સંસ્થાના જોડાણની જે સરખામણી સંતપોલ લગ્નની સાથે કરે છે તેને ઉદ્દેશીને સંતગ્રેગરી નેઝીઅન એમ કહેતો: “ બીજાવારનાં લગ્નો મને ગેરવાજબી જણાય છે. જો ઇશુખ્રિસ્ત બે હોય તો બે પતિ કે બે પત્ની હોય. ઇશુખ્રિસ્ત જો એક જ હોય, તો લોહી પણ એક જ છે; તો પછી બીજું લગ્ન નિંદ્ય છે. પણ જો બીજાની જ એ મનાઈ કરે છે, તો પછી ત્રીજાં લગ્નોનું તો શું કહેવું ? ” ખરું જોતાં સ્ત્રી પુરૂષોએ ધર્મને જ વસ્તું જોઈએ, સંસારનો પ્રથમ પતિ જ બીજો છે, અને તેની પણ માંડમાંડ છૂટ અને ક્ષમા મળે છે, ત્યાં ત્રીજાની તો વાત કરવાની પણ ક્યાં રહી ? ત્રીજામાં તો પાપ જ છે; અને તેથી પણ આગળ જાય તેને તો પણ જ સમજવો જોઈએ તેથી બે વાર પરણેલો માણસ પાદરી થઈ શકતો નહિ, ધર્મ-સંસ્થાની સખાવત તેને મળતી નહિ અને અમુક કાળ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વિના પ્રભુમોજનમાં તેને લાગ મળતો નહિ. જે કદી બે વાર પરણ્યો હોય તેને ઇંગ્લાંડમાં મધ્યકાળમાં પાદરીનો લાભ મરતુ સમયે મળતો નહિ; ઈત્યાદિ ધર્મની અનેક સખ્તાઈ આ બાબતમાં હતી.

પાદરીઓને કુંવારા રાખવાની બાબતમાં પણ ધર્મની વૃત્તિ જણાઈ આવે છે, પણ આ બાબત ઘણી વિશાળ છે, અને તેથી તેનો ઇસારો માત્ર અત્ર આપણે કરશું. આ વિષય પરત્વે બે વાત સર્વમાન્ય છે. ધર્મ સંસ્થાના બંધારણની છેક શરૂઆતમાં પાદરીઓને પરણવાની છૂટ હતી.

બીજી વાત એ છે કે લગ્નની અપવિત્રતાનો વિચાર અસ્તિત્વમાં હતો અને એમ લાગતું કે પાદરી વર્ગ પવિત્રતાના શિખરરૂપ હોવાથી બીજા કરતાં તે વર્ગને લગ્નની બાબતમાં ઓછી છૂટ હોવી જોઈએ. આ વૃત્તિનું પ્રથમરૂપ એ થયું કે પાદરીના બીજા લગ્નમાં કે વિધવા સાથે તેના લગ્નમાં ગેરવા-જબીપણું અને પાપ છે એવી દૃઢ માન્યતા ઉત્પન્ન થઈ. ધર્મ-સંસ્થાના છેક પ્રાથમિક કાળથી આ માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી હોય એમ જણાય છે, અને ઘણા સૈકાઓ પર્યંત એ માન્યતાને એક અવાજે સૌ વળગી રહ્યા હતા. પછી એમ સમજાવા લાગ્યું કે પરણેલા પાદરીએ પાદરી થયા પછી પોતાની સ્ત્રીના સમાગમમાં વિશુદ્ધ રહેવું એ સદાચાર છે; પછી એમ સમજાયું કે તેમ કરવું એ કર્તવ્ય જ છે. પ્રથમ તો આ નિયમ પરત્વે સખ્તાઈ બહુ થતી નહિ; પરંતુ ચોથા સૈકામાં એવો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થયો કે પાદરીઓએ પરણવામાં પાપ છે; છતાં પાદરીઓ પરણતા હતા, અને સામાન્ય રીતે તેમનાં લગ્ન ઉધાડે છોગે થતાં હતાં. ધર્મ સંસ્થાના અધિકારીઓએ આ બાબતમાં સંમત નહોતાં જે જે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા અભિપ્રાય બાંધ્યા હતાં તે વાત નીતિના ઇતિહાસમાં એક અતિ વિલક્ષણ પૃષ્ઠ છે, અને નિયમે કરીને કુંવારાપણાની વ્યવસ્થા બાંધવા જતાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે તેનો પ્રબળ પૂરાવો આ પૃષ્ઠ છે. જે લેખકોને મધ્યકાળના ઇતિહાસની પૂરીપાઘરી ખબર નથી તેઓ સામાન્ય રીતે એમ માને છે કે જે જમાનામાં લોકોની આસ્થા કંપિત થઈ નહોતી તે જમાનામાં નીતિની વિશુદ્ધિ ઘણી મોટી હતી અને તેથી ધર્મ-સુધારણાના આગળના એક સૈકામાં મઠોમાં જે ઘેર અનીતિ ચાલતી હતી તે નવી જ દાખલ થઈ હતી. પણ આ માન્યતા કેવળ ભૂલ ભરેલી છે. ધર્મ સંબંધી લેખકો બધા એક સરખી રીતે સાક્ષી પૂરે છે કે આઠમા અને તેની પછીના ત્રણ સૈકામાં ધર્મ-સંસ્થામાં ખેસી ગયેલી અનીતિ બીજા કોઈ કાળ કરતાં ઓછી નહોતી. અર્થાત્ ધર્મની આવી દ્રષ્ટિને લીધે પાદરી વર્ગમાં અનાચાર ઘણો વધી ગયો હતો અને લગભગ આખા દશમા સૈકામાં તો પોપ પોતે પણ ઘણી દુરાચારી છંદગી ગણતા હતા. જંગલી રાજાઓ નાની ઉંમરે પરણતા, કેવળ સ્વછંદી

રીતે વર્તતા હતા, અને ધર્મસંસ્થામાં આગળ પડતા મોલા ભોગવતા; અને ઘોર અનાચાર ત્વરાથી અધે પ્રસરી ગયા હતા. દશમા સૈકાનો ઇટાલીનો એક ધર્મગુરૂ પોતાના સમયમાં ચાલતા દુરાચારનું ચિત્ર આપતાં ટૂંકામાં કહે છે કે જે ધર્મના કાનુન ખરાબર અમલમાં મૂકવા માંડીએ તો ધર્મ-સંસ્થામાં કાંઈ રહે નહિ, કારણ કે એ સંસ્થામાં નાના છોકરાં સિવાય કાંઈ યોગ્ય નહોતું, અને તે પણ અનૌરસ હતાં. આ અનાચાર એટલો અધો તો વધી પડ્યો હતો કે ધર્મગુરૂઓને પોતાની જગા વારસામાં મૂકી જવાનો ભય એકથી વિશેષ વખત ઉપજ્યો હતો. ધર્મ-ગુરૂઓ રખાત રાખે તો તેના ઉપર એક કર લેવાતો અને સૈકાઓ પર્યંત રાજાઓએ તે લીધો હતો. આવો અનાચાર સહન કરવા કરતાં પાદરીઓ પરણે તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી એમ પણ મનાવા લાગ્યું હતું. અને ચમત્કાર કરી ખતાવવાની શક્તિમાં લગ્ન નડતર રૂપ થતું નથી એમ ખતાવવા અગીઆરમા સૈકામાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો પણ વર્ણવવામાં આવ્યાં હતાં. છતાં ધર્મ-સભાઓ ‘લગ્નમાં પાપ છે’ એવો ઠરાવ કરતી અને મોટા મોટા સંતો પણ તેમાં અનુમોદન આપતા. આમ પાદરીઓ જે હાંદગી ગુજારતા હતા તે સિદ્ધાંતમાં તો સામાન્ય રીતે પાપરૂપ ગણાતી હતી.

આ પ્રમાણે એક વખત પોતાના વ્રતનો લંગ કર્યા પછી જાણી જોઈને પાપ આચરતા પાદરીઓ સામાન્ય માણસો કરતાં પણ વધારે અધમ થઈ જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. ત્રેવીસમા પોપ જૉનને ગોત્રગમન અને વ્યભિચારને માટે સજા થઈ હતી; ઇંગ્લાંડના એક પાદરીને એક ગામડામાં સત્તર અનૌરસ છોકરાં હતાં; સ્પેનના એક પાદરીએ સીતેર રખાતો રાખી હતી; અને લીજના બિશપ હેન્રી ત્રીજાને ૬૫ અનૌરસ બાળકો હતાં. આવા ઘટા છવાયા દાખલાનો વિચાર આપણે ન કરીએ, તો પણ માત્ર રખાતના દોષથી પણ વધારે મોટા દુરાચારનું ચિત્ર ધર્મસભાઓ અને લેખકોના લખાણમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડ્યા વિના રહેતું નથી. એવું કહેવાય છે કે જ્યારે પાદરીઓ પરણતા ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓને જ્યારે ખબર પડતી કે એવાં લગ્ન ધર્મની દૃષ્ટિમાં કાયદેસર ગણાતાં નથી

ત્યારે તેઓ વફાદાર રહેતી નહિ. લેખકો કહે છે કે મઠની સાધ્વી સ્ત્રીઓમાં અત્યંત અનાચાર પ્રવર્ત્યો હતો અને આળસુતાઓ અસંખ્ય થવા લાગી હતી. પાદરીઓ ગોત્રગમન કરવા લાગ્યા હતા, અને આ અનાચાર એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે પાદરીઓએ મા બહેન સાથે પણ ન રહેવું એવા અનેક વાર કાયદા કરવા પડ્યા હતા. ખ્રિસ્તિ ધર્મની એક મોટી સેવા સૃષ્ટિ-વિરુદ્ધ મૈથુનનો જડમૂળથી નાશ કરવાની હતી. તે દુરાચાર પણ હવે મઠમાં ક્વચિત્ થતો આપણે સાંભળીએ છીએ. વળી ધર્મને નામે થતી કથુલતોનો ઉપયોગ દુરાચારમાં થવા લાગ્યો અને તેની સામે પોકાર ઉઠવા લાગ્યો. દરમ્યાન ધર્મમાં તો અનેક સખત બંધન થતાં રહ્યાં હતાં. પાદરીઓએ ગુપ્ત લગ્ન કરવાં નહિ; પ્રથમ પરણેલા પાદરીઓએ પોતાની સ્ત્રીઓ જોડે વ્યવહાર કરવો નહિ ઇત્યાદિ અનેક કાયદાઓ થયા હતા. તથાપિ લોક-અભિપ્રાય પણ તેમાં ભળ્યો, અને પરણેલા પાદરીઓની દુર્દશા થવા લાગી; અને અંતે પાદરીઓ કુંવારા રહેવા લાગ્યા. છતાં હજી એ આખતમાં અનિયમિતતા કેટલી બધી હતી તે મઠની સંસ્થાને જ્યારે નાબુદ કરવામાં આવી ત્યારે મઠોમાં માલમ પડી આવેલા ઘેર દુરાચારોથી, અને લોકો પોતાના પાદરીઓને રખાત રાખવાની ફરજ પાડતા, ઇત્યાદિ વાતોથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

ધર્મગુરુઓના આવા જીવનની ઘણી જ માડી અસર લોકોની રહેણી-કરણી ઉપર થયા વિના રહેતી નથી. પ્રોટેસ્ટન્ટ દેશો કે જ્યાં પાદરીને પરણવાની છૂટ હોય છે ત્યાં લોકોની નીતિ અને સ્થિતિ ઉપર બહુ મોટી અને સારી અસર થયેલી છે એ વાત ઇતિહાસથી સિદ્ધ થાય છે. એ દેશોમાં સર્વત્ર સુખ, શાંતિ, સંતોષ અને અનાયાસે થતો સદાચાર જોવામાં આવે છે; અને માંદાની મુલાકાતમાં, ગરીબોને થતી સહાયમાં, ઉછરતા યુવકોને અપાતા ઉપદેશમાં; પાદરીઓની સ્ત્રીઓને પુષ્કળ અવકાશ અને પરિશ્રમનાં સ્થળ મળે છે, અને આવી આખતોમાં સ્ત્રીઓનું કાર્ય-કૌશલ્ય ખાસ કરીને બહુ ઉપયોગી થાય છે.

પરંતુ કેથોલિક પાદરી ને પ્રમાણિકતાથી કુંવારી ઇંદગી ગાળે તો એવી જાતના નમુનાનો માણસ એ બની જાય છે કે જેમાં ગંભીર અને ભયંકર દોષોની સાથે માણસજાત મહા પ્રયાસે મેળવી શકે એવા ફટલાક ઉત્તમ ગુણો પણ ભળેલા હોય છે. સંસારના પ્રેમ અને ઘણાં ખરાં અંધનોથી મુક્ત, કેથોલિક સંપ્રદાયની સંકુચિત દૃષ્ટિએ જીવનને ઘણું કરીને જોવાવાળા અને મનુષ્ય સ્વભાવને કામળ અને વિસ્તૃત કરે એવા સંબંધોથી રહિત થએલા એવા આ કેથોલિક ગુરૂઓ અત્યંત પ્રયત્ન અને કૂર ધર્મ-ઝનુન માટે ઘણું કરીને મશહૂર થએલા છે અને પોતાની ધર્મ-સંસ્થા સિવાય બીજી બધી આખતના બેદરકાર માલમ પડેલા છે. તેમની સહૃદયતાનો પ્રદેશ સંકુચિત હોવાને લીધે, અને જીવિગત તાબેદારી તેમણે બહારેલી હોવાથી યુવકોને શિક્ષણ આપવાના કામમાં ખાસ કરીને તેઓ અયોગ્ય હોય છે, અને દુનિયાના દુર્ભાગ્યે એ શિક્ષણ લાંબો કાળ તેમના હાથમાં રહ્યું હતું. બીજી રીતે જોઈએ તો ધર્મમાં એક ચિત્તવાળા, દૃઢ, બીન સ્વાર્થી, દુનિયાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓનો કર્તવ્યની ખાતર ભોગ આપનારા, અને દુઃખ, સંકટ અને મૃત્યુ વખતે અડગ મનવાળા તે હોય છે.

આવા સારા નમુનાના કેથોલિક પાદરીઓ મધ્યકાળના અતિ અંધકારમય સમયમાં પણ ઘણા થયા હતા એ વાત ખરી; પરંતુ એકંદરે પાદરીઓના દુરાચારથી જન-સમાજની રહેણીકરણી ઉપર બહુ મોટી અસર થઈ હતી એ વાત પણ નિર્વિવાદ છે; અને વિશુદ્ધિની આખતમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉપદેશે જે મોટી જન-સેવાઓ બેશક બજવી છે તેમની કિંમત એથી ઓછી થઈ જાય છે. પાદરીની સ્ત્રીઓ અત્યારે સમાજમાં જે મોભો ભોગવે છે તે મોભો રખાતો ભોગવે એટલે દરજ્જે પાદરીઓના તે સંબંધોનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કદિ થયો નહોતો, અને નીતિના મુખ્ય ઉપદેશકો અને દૃષ્ટાંતભૂત પુરૂષો સામાન્ય રીતે એવા સંબંધમાં પોતાનું જીવન ગાળે કે જે સંબંધને લોકો સંશય પડતો કે ખોટો માને તેની અસર દેશના દરેક વર્ગ ઉપર ઘણી ખરાબ થયેલી હોવી જોઈએ, તેથી કરીને નીતિમાં તેમનો દાખલો બેશક બહુ ખરાબ બેડો હોવો જોઈએ. જન-સ્વભાવમાં રહેલા કુદરતી તત્ત્વની સાથે જ વિશેષ

માંડી બેઠેલી તપોવૃત્તિએ ધારેલા પરિણામથી કેવળ જૂઠું જ પરિણામ ઉપ-
જાવ્યું અને ધર્મનો સિદ્ધાંત જાણવા છતાં પાદરીઓ અનાચારમાં જત.
અટક્યા નહિ. લગ્ન પ્રત્યે નિરંતર હલકી દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવથી અને લગ્નમાં
જો કોઈ વાજબી ઉદ્દેશ હોય તો તે માત્ર વસ્તીની વૃદ્ધિ છે એવી ગણનાથી,
કલ્પના ઉપર ખાસ કરીને બ્રજ અસર થવા લાગી. મોટી ભક્તાણી બની
આઘડીઓ પોતાના પતિથી અલગ રહેવા ઇચ્છતી; તેથી પતિઓને ગંભીર
પ્રકારની બ્રજતામાં પ્રવૃત્ત થવાની જરૂર પડતી હતી. વહાલામાં વહાલા
સંબંધમાં પાપનો વિચાર પ્રવેશ પામ્યો અને લગ્નનો આખો વિષય બ્રજતા
અને સંકુચિત દૃષ્ટિથી જોવાવા લાગ્યો. પ્રોટેસ્ટન્ટ મતથી એક મોટો લાભ એ
જુઓ કે વિચાર અને વૃત્તિની આ પદ્ધતિ એણે સંસારમાંથી હાંકી કાઢી,
અને લગ્નને પવિત્રતા અને મોભો પુનઃ પ્રાપ્ત કરી આપ્યાં. આમ કુદરતના
કાયદા સામે વર્તવાથી પરિણામ સારું ન આવ્યું. લગ્નને મનુષ્યના વ્યવ-
હારમાં યોગ્ય સ્થાન આપવાથી જ સમાજનું ક્રેય થાય છે.

તપોવૃત્તિનું બીજું અનિષ્ઠ પરિણામ એ આવ્યું કે સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા
અને પદવીને અત્યંત હલકી ગણવાનું વલણ પેદા થયું. આ વલણમાં ચાહુદી
લોકોનાં લખાણોની અસર આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે. કન્યાના
આપને ખરીદીના પૈસા આપવાના રીવાજનો સ્વીકાર તેમનામાં હતો; એકથી
વધારે સ્ત્રી કરવાની પરવાનગી હતી, અને સારામાં સારા માણસો પણ
ઘણી આઘડીઓ કરતા હતા. મનુષ્યના દુઃખોનું મૂળ સ્ત્રી ગણાતી હતી.
દરેક બાળકના જન્મ પછી સ્ત્રીને વિશુદ્ધ થવાનો અમુક કાળ ઠરાવ્યો હતો,
અને પુત્ર કરતાં પુત્રીની બાબતમાં તે બમણો હતો. એક ચાહુદી લેખકે
ભાર દબને કહ્યું કે સ્ત્રીની મોહક સારપ કરતાં પુરૂષની લુંડપ સારી હોય છે.
ચાહુદીના ઇતિહાસના પ્રાથમિક સમયમાં સ્ત્રીની સર્વોત્તમતાના જે નમુના
ચિતરવામાં આવ્યા છે તે ઘણું કરીને બહુ હલકા પ્રકારના છે, અને રોમના
ઇતિહાસમાં, કે ગ્રીક-કવિતામાં જે નમુના આપણે જોઈએ છીએ તેમનાથી
બેશક ઉતરતા છે.

ચાહુદી લોકોના લખાણોમાંથી ચાલી આવેલી આ અસરમાં તપો-

વૃત્તિએ ઉમેરે કયો. પુરૂષને પ્રસાવનારું મુખ્ય સાધન સ્ત્રી છે એમ તપો-
વૃત્તિ ગણતી હતી, અને તેથી ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લખાણોમાં સ્ત્રીઓની ભારે
નિંદા જોવામાં આવે છે. વિચિત્ર વાત એ છે કે એજ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો અમુક
અમુક સ્ત્રીઓનાં ભારે વખાણુ પણ કરતા હતા. સ્ત્રી નરકનું દ્વાર છે, માણસને
જે જે દુઃખ પડે છે તે સધળાની જનેતા સ્ત્રી છે એમ તેઓ કહેતા હતા.
પોતે સ્ત્રી છે એટલી જ વાતથી સ્ત્રીઓએ શરમાવું જોઈએ, અને દુનિયા
ઉપર જે સંકટો એણે આણ્યા છે તેમને માટે નિરંતર પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાયશ્ચિત
એણે કરવાં જોઈએ; ઇત્યાદિ હરેક પ્રકારે તેને નીચ અને હલકી ગણવામાં
આવતી હતી, અને તેના શરીર-સૌંદર્યની ખાસ કરીને નિંદા કરવામાં આવતી
હતી. પોતાને ઉઘાડે હાથે પ્રભુ-ભોજનની પ્રસાદી પણ કેટલેક ઠેકાણે લેવાની
સ્ત્રીઓને મનાઈ હતી. અર્થાત્ તેમની પદવી પુરૂષ કરતાં ઉતરતી છે એ
વાત ખાસ કરીને નિરંતર લક્ષમાં રાખવામાં આવતી હતી.

પરિણામ એ થયું કે વિધર્મી રાજ્યમાં સ્ત્રીની પદવી કાયદામાં ઉચ્ચ
લેખવામાં આવતી હતી તે વિચાર નષ્ટ થયો; અને એવા કાયદા ખ્રિસ્તિ
સમયમાં થવા લાગ્યા કે જેથી કરીને સ્ત્રીને કાંતો પરણવું પડે અને કાંતો
મઠમાં જઈ સાધ્વી થવું પડે. અર્થાત્ સ્ત્રીની પદવી કાયદામાં પણ પરત્ર
થઈ પડી. સ્ત્રીના લાભમાં વારસાના જે ઉદાર કાયદા થયા હતા તે બધા
અદૃશ્ય થઈ ગયા, અને સ્ત્રીના ગેરલાભમાં જતા આ કાયદાને રદ કરવાનો
ગંભીર પ્રયાસ છેલ્લા એટલે બહારમાં સૈકા પર્યંત થયો નહોતો.

વિશુદ્ધિનું ધોરણ ઉચ્ચ કરવાના પ્રયાસમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોને જંગલી-
ઓના હુમલા અને વિન્યયી બહુ સહાય મળી હતી. સંખ્યાબંધ ગુલામો
મુક્ત થયા. સાર્વજનિક રમતો બંધ પડી, દેશની દુર્દશા થઈ જતાં લોકો
નિર્ધન થઈ ગયા; આ બધા ફેરફાર સ્ત્રીના સહચારની વૃદ્ધિને અનુકૂળ હતા.
વળી સુધરેલા કરતાં જંગલીઓમાં સ્ત્રીઓનો સહચાર ધણો વિશેષ હતો.
બલિયાર તેમનામાં કચચિત્ જ દેખાતો. બલિયારી સ્ત્રીનું માયું બોડાવી
ધરમાંથી હાંકી કાઢી મારતાં મારતાં આખા શહેરમાં તેની રજેતી કરવામાં
આવતી; અને તેવી સ્ત્રી યુવાન, સુંદર કે પૈસાદાર હોય તો પણ તેને કાઢ

પરણતું નહિ. રાજાઓ જ માત્ર ઘણી સ્ત્રીઓ કરતા, પણ તે શાખની ખાતર નહિ પણ શોભાની ખાતર. પોતાનાં બાળકાને માતાઓ જ ધવરાવતી હતી. બાળ હત્યાની મનાઈ હતી. વિધવાઓને ફરી પરણવાની રજા નહોતી. પુરૂષોને બંધીખાનાની બીક પોતા કરતાં પોતાની સ્ત્રીઓને માટે વધારે રહેતી. સ્ત્રીઓમાં ભવિષ્ય જાણવાની પવિત્ર શક્તિ રહેલી છે એમ તેઓ માનતા હતા, અને ઘણી વાર તેઓ તેમની આગાહી પ્રમાણે ચાલતા હતા. આવું વર્ણન ટેસીટસે પોતાના એક ગ્રંથમાં જર્મન લોકોની વિશુદ્ધિનું આપ્યું છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે આ ગ્રંથમાં ટેસીટસનો ઉદ્દેશ પોતાના સ્વદેશી બંધુઓની સ્વચ્છંદી રીતભાગ પ્રત્યે નાપસંદગી બતાવવાનો હતો અને તેથી જંગલીઓના સદાચારનું ચિત્ર આપવામાં એણે બહુ અતિશયોક્તિ વાપરી હતી. તથાપિ એકંદરે એ ચિત્રની સત્યતામાં શંકા લાવવાનું કાંઈ કારણ નથી. સ્ત્રીઓને ફસાવનારને મુઆ પછી અન્ય દુનિયામાં ભયંકર સજા થાય છે એવી પુષ્કળ વાતો સ્કેન્ડિનેવિયાના પુરાણમાં કહેલી છે. જંગલીની સ્ત્રીઓ વૈદું કરતી અને સ્વપ્નના ખુલાસા આપતી, અને ઘણી વાર લડાઈમાં પોતાના પતિઓની સાથે જતી, વેરાઈ ગયેલા લશ્કરને પાછું એકઠું કરી આપતી, અને ખુદ લડાઈમાં પણ પોતે ભાગ લેતી. ઓગસ્ટસને માલમ પડ્યું હતું કે જંગલી રાજાઓને બાન તરીકે રાખવા એ નિરર્થક હતું, પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓને પકડવાથી તેઓ અવશ્ય વશદાર રહેતા હતા. સ્ત્રીઓએ શૌર્ય બતાવ્યાના દાખલા પણ મળી આવે છે. મેરિયંસે જ્યારે ટયુટન લોકોના એક લશ્કર ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે ટયુટન સ્ત્રીઓ તેની પાસે ગઈ અને દેવ-કુમારિકાઓની તેમને ચાકરડી થવા દેવાની રજા માગી કે જેથી કરીને ગુલામગીરીમાં પણ તેમની આબરૂ સચવાઈ રહે. પણ જ્યારે તેમની આ અરજની ના પાડવામાં આવી ત્યારે તેજ રાત્રે તે બંધી પોતાને હાથે આપઘાત કરી મરી છૂટી. એક વાર એક સત્તાવાન અમીરે કામા નામની એક ગેલેશિયન સ્ત્રીના હાથની માગણી કરી. પરંતુ આ સ્ત્રી પોતાના પતિને વશદાર હતી, અને તેથી તે અમીરના કાઠ કાલા-

વાલા એણે ધ્યાનમાં લીધા નહિ. ગમે તે પ્રકારે પણ તે સ્ત્રીને મેળવવાના ઇરાદાથી તેના ધણીને તે અમીરે મારી નાંખાવ્યો, એટલે તે સ્ત્રી ડાબેનાના દેવળમાં પૂજારણ થઈ ગઈ. પછી તે અમીરે માણસો ઉપર માણસો મોકલી તે આઘને બહુ સમજાવી; અને થોડોક કાળ પીત્યા બાદ તેની રૂબરૂ થવાની એણે હામ લીડી ત્યારે તે આઘએ ખુશી હોવાનો દેખાવ કર્યો પણ કહ્યું કે દેવીને પ્રથમ અર્ધ્ય આપવાની જરૂર છે. પછી ઝેર ભેળવેલો દારૂનો પ્યાલો હાથમાં લઈ દેવીની પૂજા કરવા તે મંદીરમાં આવી, અને અરધો પોતે પી આપ્યો. અરધો તેના પાપી આશકને આપ્યો. જ્યારે તે પી રહ્યો ત્યારે વેર લેવાની અને પોતાના સ્વામીને જઈ મળવાની પોતાને મળેલી તકને માટે તે ધણી ખુશી થઈ અને મરી ગઈ. એપોનિના નામની એક ગૌલ સ્ત્રીનો દાખલો તો એથી પણ વધારે વિલક્ષણ છે. તેના પતિ જ્યુલિયસ સેપ્તિનસે વેસપેશિયનની સામે બળવો કર્યો હતો, પણ તે હારી ગયો. હવે તે સેહેલાઈથી જર્મનીમાં ભાગી જઈ શકે એમ હતું, પણ પોતાની યુવાન પત્નીના વિયોગનો વિચાર તેનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ. તેથી પોતાની એક સુંદર એકાંતવાસી મિલકતમાં તે ભાગી ગયો અને નીચે ભોંયરામાં તે રહ્યો. પછી પોતે આપઘાત કરીને મરી ગયો એવી વાત ફેલાવવાનું પોતાના એક છોડી મૂકેલા ગુલામને કહી મૃત શરીરનો ખુલાસો આપવા તે મિલકતને આગ લગાડી. આણી તરફ એપોનિનાએ આત્મઘાતના સમાચાર સાંભળી ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન લીધું નહિ અને જમીન ઉપર પડી રહી. છેવટે પેલા માણસે આવી બંધી હકીકત કહી, ત્યારે દિવસે પોતાના ધણીનો શોધ કરવો જરૂરી રાખી રાત્રીએ તે એને મળવા લાગી. એમ કરતાં તે સગર્ભા થઈ પણ રનેહીઓથી એ વાત તે ગુપ્ત રાખી શકી. છેવટે આખર દહાડામાં તે એકલી ભોંયરામાં ગઈ અને કોઈ પણ જાતની મદદ વિના જોડકાંને એણે જન્મ આપ્યો અને એમને તે ઉછેરવા લાગી. આમ નવ વર્ષ પીતી ગયાં; પણ સેપ્તિનસનો અંતે ત્યાં પતો મળ્યો. તેને પકડ્યો અને તે આઘના અનેક કાલા-વાલા છતાં તેને દેહાંત કરવામાં આવ્યો અને વેસપેશિયનની કીર્તિને

કાયમનું કલંક ચોંટયું.

પરંતુ જંગલીઓની નૈતિક વિશુદ્ધિ તપોવ્રત્તિના દર્શિબિંદુથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની હતી. તેનું અધું જોર માત્ર લક્ષ્મીની આગત ઉપર જ એકત્ર થયું હતું. લક્ષ્મી સંમંધમાં ઉત્તમ પ્રકારની વફાદારી અતાવવામાં તે બહાર પડી આવતી, પરંતુ કુંવારી જીંદગીના જે અનિષ્ટ પરિણામ પાદરી વર્ગમાં આવ્યાં તે અટકાવવાની યોગ્યતા એનામાં થોડી જ હતી. વળી જંગલી રાજાઓમાં બહુ સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હતો અને સૈકાઓ સુધી ખ્રિસ્ત ધર્મ તેમાં કાંઈ પણ અટકાયત કરી શક્યો નહોતો. કેરીબર્ટ અને શિલ્-પેરીક બન્ને રાજાઓને એકી વખતે ઘણી રાણીઓ હતી. કલોટેર રાજા પોતાની સ્ત્રીની હયાતીમાં તેની બેનને પરણ્યો હતો, અને રાજાના આ ઇરાદાની ખબર પડતાં તે સ્ત્રીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું કહેવાય છે. “ મારા પ્રભુની નજરમાં જે સાફ લાગે તે બેલાશક કરો; માત્ર તમારી આ દાસી ઉપર કૃપા રાખો એટલે થયું. ” ડેગોબર્ટને ત્રણ સ્ત્રીઓ અને રખાતોનું ટ્રાળું હતું. શાર્લમેનને પોતાને પણ એકી વખતે બે સ્ત્રીઓ હતી અને રખાતો પણ ઘણી હતી. પરંતુ શાર્લમેનના વખત પછી આવા દાખલા બહુ જુજ બનતા હતા. કૌટુંબિક નીતિ ઉપર પોપ અને ગિશ્પો ચીવટથી દેખરેખ રાખવા લાગ્યા, અને ઘણીવાર તેઓ તેમાં ફતેહમંદ પણ નીવડતા, અને રાજાઓ અને અમીરો પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા તો તેઓ તેમની સામે મજબુત વાંધો લેતા.

તથાપિ પાછળના સમયના રોમન લોકોની નીતિ કરતાં જંગલીઓની વિશુદ્ધિ વધારે ચડીઆતી હતી એ નિઃસંશય છે, અને એ વાત એમના કાયદાથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પુરૂષની સામે બાયલાપણાનો ખોટો આરોપ લાવે તેને જે સજા કાયદા પ્રમાણે થતી હતી તેના કરતાં વધારે મોટી સજા સ્ત્રીની સામે બેવશબનો જે ખોટો આરોપ લાવે તેને માટે કાયદામાં કહી હતી. વ્યભિચાર અને બગાટકાર સંભોગની સામે સખ્ત કાયદા હતા અને તે ચુના અટકાવવા બહુ નાની નાની આગતોની પણ સંભાળ લેવાતી હતી. પોતાના ધણી કે પાસેના સગા કે છેવટ રીતસર નિયત થએલા

સાક્ષીની હાજરી સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર સ્ત્રીની નસ ખોલવાની સરજનને મનાઈ હતી. અને કોઈ પુરૂષ સ્ત્રીનો હાથ વધારે પડતો ગેરવાજખી રીતે દબાવે તો પંદર મોહોરો તેનો દંડ થતો.

ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરથી લોકોની નીતિમાં જે મોટા ફેરફાર ધીમે ધીમે થઈ ગયો તેમાં આ બધી હકીકતો બેશક સહાયમૂત થઈ છે. જે દુરાચારની આપણે વાત કરીએ છીએ તે ઘણું કરીને બહુ ઓછો થતો. એનું અધમ સ્વરૂપ તો બેશક ઓછું થઈ ગયું હતું, અને લોકોમાં નવીન પ્રકારની લાજની લાગણી ઉપજવાથી એ બહાર આવતો અટકતો. નીતિનો સિદ્ધાંત વધારે સ્પષ્ટ થયો અને વર્તનમાં કાંઈક વિશેષ વિશુદ્ધિ આવી. ગ્રંથોમાં અત્યંત અશ્લીલતા લખાતી તે બંધ થઈ; અને લક્ષના પવિત્ર કાયદાનો સ્પષ્ટ ભંગ થતો તો તેની નિંદા થતી હતી અને ધણીવાર તેની સજા પણ થતી હતી. ધાર્મિક સજા અને પશ્ચાતાપના નિયમોથી પણ વિશુદ્ધિના વિચારને અગત્યનું સ્થાન મળ્યું. કેટલાક વિધર્મી તત્ત્વચિંતકોના પગલે ચાલી, પોતાના બાળકને માતાએ જ ધવરાવવું જોઈએ એવો આગ્રહ મહાન સંત ગ્રેગરીનો હતો, અને જાલકા પોશાક અને રીતભાતની બાબતમાં પણ આરીક ઉપદેશ થતો હતો. વેશ્યાનો ધંધો તદ્દન નાબુદ થયો અને વારાંચનાનો વર્ગ હલકો ગણાવા લાગ્યો હતો.

ઉપરાંત, એક બીજા પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની સ્ત્રી પુરૂષ બન્નેની અર-પરસ ફરજ છે એ વિચાર ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ લોકોની સમક્ષ ખાસ રજુ કર્યો. ઘણા ખરા જમાનામાં જ્યારે પુરૂષોની અનીતિ પ્રત્યે લગભગ આંખ-આંક કાન કરવામાં આવે છે, ત્યારે સ્ત્રીઓની નીતિ ઉપર બહુ સખત અને કરડી નજર રાખવામાં આવે છે, અને આ ભેદ નીતિના ઇતિહાસમાં બહુ વિસ્મયકારક લાગે છે. વળી સ્ત્રીઓને ફસાવવાનો પ્રયત્ન પુરૂષો ઘણું કરીને કરે છે, સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અખગા લેખવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તેમની બ્રજતાનું કારણ ઘણું કરીને તેમની અત્યંત દુર્દશા અને નિર્ધનતા હોય છે; આ બધી બાબતોનો વિચાર જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પુરૂષોનો દુરાચાર લક્ષ્યાંગ્ય ગણાય અને સ્ત્રીઓના

દુરાચાર પ્રત્યે અત્યંત સખ્તાઇ રખાય એ વાત ન સમજાય એવી લાગે છે. આ વિષમતાનાં કેટલાંક કારણો પણ અપાયાં છે. આ સખ્ત-પાત્ર ગુનો પુરૂષોના કરતાં સ્ત્રીઓના સંબંધમાં વધારે ચોક્કસતાથી અને સહેલાઈથી જાણી શકાય એવો છે; વળી છોકરાંના ગુજરાનનો આધાર પિતા ઉપર હોવાથી, સ્ત્રીઓના અનાચારથી પુરૂષને નુકસાન અને અન્યાય થાય છે; વળી વ્યભિચારથી પેદા થયાં ન હોય એવાં અન્ય અનોરસ બાળકો ઘણુંકરીને અંતે ગુનેગાર કે ગરીબ નીવડી આવે છે અને તેથી તેમનો બોજો સમાજને ભોગવવો પડે છે, કારણ કે તેમને નિભાવવાનો કોઈ કરાર તેમના પિતાએ કરેલો હોતો નથી. ઉપરાંત, અન્ય કેટલાંક કારણોને લીધે આ સદાચારનું પાલન એક જાતિ કરતાં બીજી જાતિને વધારે કઠિન હોય છે, અને પ્રચલિત સામાજિક અભિપ્રાયને લીધે ઉપજતી નૈતિક બ્રજતાના દરેક વિચારને અળગો રાખીએ તોપણ એ સદાચારનો ભંગ સ્ત્રીની પ્રતિ-ષ્ઠામાં સ્વાભાવિક રીતેજ વધારે હીણપદવાજો લાગે છે; અને વળી આ બાબતમાં આપણી ધણીખરી લાગણીઓ પુરૂષોએ બાંધી આપેલા નીતિના નિયમોને અને વ્યવસ્થાને આભારી છે અને તેથી પુરૂષોને તે વધારે લાભ-કારી છે; અને તેથી પુરૂષોનો ખ્યાલ વધારે થાય છે.

ગમે તેમ હો, પણ સ્ત્રી અને પુરૂષના આ બાબતમાં સમાન હક છે એ બાબતમાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોનો સિદ્ધાંત અને ઉપદેશ તદ્દન સ્પષ્ટ હતા; અને જો કે સેનિકાએ અને પ્લુટાર્કે અગાઉ આવો જ ઉપદેશ કર્યો હતો, તથાપિ પ્રાથમિક ખ્રિસ્ત સમયમાં આ સિદ્ધાંતનો જેવો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તેવો સાક્ષાત્કાર અગાઉ કે પછી કદિ પણ ઘણુંકરીને થયો નથી. પરંતુ આ વિજય અદ્યાપિ ખર્ચેટ ટકી રહ્યો છે એમ કહી શકાય એમ નથી. વિદ્યર્મી રોમ કરતાં હાલના વખતમાં જો કે નીતિનું ધોરણ બહુ ઉચ્ચતર થયું છે, તથાપિ આ દોષના સંબંધમાં ઠપકાની અસમાનતા વિદ્યર્મીઓના સમય કરતાં અત્યારે ઓછી હોય એ સંશયની વાત છે; અને ઘણા જ શરમ ભરેલા અને ઘણાજ નિર્દય અન્યાયનું કારણ આ અસમાનતા થાય છે. સ્ત્રી-પૂજા અને શૌર્યના સમયમાં સાહસિક પણ બ્રજ શરવીર પૂજનીય

ગણાતો હતો એ વાત પણ આ બાબતમાં પાછા હકવાનું એક કારણ છે. પોતાની આપવગઇ કે સાહસની વૃત્તિને સંતોષવાની ખાતર થંડે પેટે નિર્દોષ સ્ત્રીઓને પોતામાં પ્રેમમુગ્ધ કરીને અથવા તેમનો વિશ્વાસ ઉપજાવીને એક પુરૂષ તેમને ફસાવ્યે જાય અને લોકો તેની પ્રશંસા કર્યે જાય એ વાત ઇતિહાસના પૃષ્ઠમાં અતિ ખેદજનક છે; અને છતાં સૈકાઓ પર્યંત એવો પુરૂષ સમાજના સાહિત્યમાં વખણાતો હતો. ગ્રામીન ગ્રીસમાં વારાંગનાને જે પદ પ્રાપ્ત થયું હતું તેવું નૈતિક દૃષ્ટિબિંદુ તે સમયનું જણાઈ આવે છે.

હકીકત એમ છે કે એક જ કાર્યમાં સ્ત્રી પતીત ગણાય અને પુરૂષ નિષ્પાપ રહે એ વાત અને જ નહિ એ અગત્યનું સત્ય પ્રાથમિક ખ્રિસ્તિ-ઓએ ઉમદા રીતે અમલમાં મૂક્યું હતું; તથાપિ ખ્રિસ્તિ દુનિયાના લોક-અભિપ્રાયમાં તે સત્યનો પ્રવેશ હજી થયો નહોતો. તેમ છતાં ખ્રિસ્તિ સંસ્થાએ લગ્નમાં ધર્મનું જે ગુહ્યતરત્વ મૂક્યું હતું તેની અસર અત્યંત થએલી છે. એક પુરૂષે એક જ સ્ત્રી કરવી જોઈએ એ સિદ્ધાંત સ્થાપવામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મે સફળ પરિશ્રમ કર્યો છે. લગ્નમાં ધર્મ પ્રતિષ્ઠા છે, અને લગ્ન એ ઇશુ-ખ્રિસ્ત અને તેની સંસ્થાના સંયોગની એક પ્રતિકૃતિ રૂપ છે એમ કાંઈક ગુહ્ય અને ઘણા સ્પષ્ટ નહિ એવા અર્થમાં કહીને, લગ્ન એ જીવતાં સુધી સ્ત્રી પુરૂષનું પવિત્ર બંધન છે એવી ભાવના તે ધર્મે ઉપજાવી છે. આ ભાવનામાં હવે લોકોને પ્રાથમિક નીતિનું સહજ દર્શન સમજાય છે.

સામાન્ય રીતે લગ્નની પવિત્રતાનું જે સખ્ત બંધન કહેવામાં આવે છે, તેનો આધાર કુદરતના કાયદા ઉપર નહિ પણ ધર્મના કાનુન ઉપર રહેલો હોય છે. તથાપિ સ્ત્રી પુરૂષ જીંદગી પર્યંતના સાથી જોઈએ એ વિચારનું સમર્થન કેવળ બુદ્ધિથી વિચારતાં પણ ઘણું અંશે થઈ શકે છે. ધર્મના આદેશની વાત એક કારે રાખતાં પણ પુરૂષનું આખું કર્તવ્ય માત્ર એ નિયમોમાં સમાઈ જાય છે. માત્ર બુદ્ધિનો જ ઉપયોગ આપણે કરીએ તોપણ પોતાના સુખને જે વાતથી નુકસાન થાય અથવા બારિ-વ્યમાં ભ્રષ્ટતા આવે તે વાત કાઢપણુ માણસે કરતાં અલગ રહેવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમની બાબતમાં પોતાના કાર્યથી ઉપજતા દૂરસ્થ અને

સમીપ બંને પરિણામો એણે ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. લગ્નથી પોતાના સાથીની અવસ્થા શી થશે, સમાજ એ સંબંધને કઈ દૃષ્ટિથી જોશે, છોકરાં જન્મે તો તેમની સંભવિત સ્થિતિ કેવી લાગે છે, તેમના જન્મની કેવી અસર થશે અને એકંદરે સમાજના શ્રેય ઉપર પોતાના દાખલાની અસર કેવી બેસશે; આ બધા વિચાર એણે કરવા જોઈએ. આ ગણતરીમાં કેટલાંક તરવો સમાજની જૂદી જૂદી દશામાં જૂદાં જૂદાં હોય છે. આ પ્રમાણે જે સંબંધોની એક જમાનો પરવાનગી આપતો હોય તેમને બીજો જમાનો કદિ નિંદે અને તેથી તેમને માટે શિક્ષા પણ કરે; અને છોકરાંની સંભવિત સ્થિતિ અને સમાજ ઉપર તેમના જન્મની અસરનો આધાર તેના પોતાના ખાસ સંજોગો અને પ્રજાના સંજોગો ઉપર હોય છે.

બીજી બાબતમાં વિચાર કરવાના છે તે આ પ્રમાણે: આ વ્યવહારની અસરથી નૈતિક વૃત્તિઓ બેહેર મારી જશે કે વિકાસ પામશે? ચારિત્ર્યનો ઝાંક તેથી ઉઘો થશે કે નીચો થશે? રૂપનાના શંકા તેથી ઉસ્કારો કે શાંત પડશે, કે જેથી કરીને વિશુદ્ધ પ્રેમને માટે માણસો નાલાયક થાય છે અથવા તેમના પ્રેમનું ક્ષેત્ર વિસ્તાર પામે છે અને આપણા સ્વભાવનો પશુભાગ ઓછો વધતો આગળ પડે છે? આપણા નૈતિક સ્વભાવના સહજ પ્રત્યક્ષથી આપણે જાણીએ છીએ કે આ પશુભાગની વિશેષતા બ્રહ્મ જતાં હમેશાં અસુખકારક નથી હોતી. વળી આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે આપણા જીવનનો કાયદો એવો છે કે અસુખ પ્રકારના લગ્નથી આપણી પ્રજા અને સુંદર ભાવનાઓ જે પ્રથમ આપણામાં ગુપ્ત રહેલી હોય છે તે વિકસિત થઈ ખુલ્લી થાય છે; અને અસુખ પ્રકારનાં લગ્નો તે ભાવનાઓને ખુલ્લી કરી નાખે છે અને ચારિત્ર્યને બ્રહ્મ કરે છે.

આવા વિચાર કરતાં આપણને એમ કહેવાનાં પુષ્કળ કારણો મળે છે કે એક જ સ્ત્રી અને એક જ પુરૂષ જીવંતી પર્યંતના સાથી રહે એ સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધનો વાસ્તવિક અને સામાન્ય પ્રકાર છે અને એવા સિદ્ધાંતથી લોકોનું સુખ અને નૈતિક શ્રેય એકંદરે વધી ઉત્તેજિત થાય છે. તેથી

સામાન્ય રીતે એ સિદ્ધાંતને અનુસરી લોકોનાં લક્ષ્ય થવાં જોઈએ. પરંતુ આ સ્થિતિથી આગળ ધર્મની સહાય વિના જવું અશક્ય છે. આવા પ્રકારનાં લગ્નો મોટે ભાગે થવાં જોઈએ એ ઉપરથી એમ ફલિત થતું નથી કે એજ પ્રકારનાં લગ્નો વાજખી છે અને અન્ય પ્રકારનાં ગેરવાજખી છે. સમાજના લાભ ખીજી જાતના સંબંધોથી સચવાતા હોય તો તે સંબંધો શા માટે તોડી નાખવા જોઈએ ? કાયમી લગ્નોની સાથે સાથે અલ્પ જીવી લગ્નો પણ હમેશાં સમાજમાં થએલાં છે. અને જ્યારે આ અલ્પાયુષી લક્ષ કરનારામાંથી કોઈને નાત બહાર કરવામાં આવતું નથી, યુનાના બાનની સાથે આવતું નીતિને ભ્રષ્ટ કરે એવું જીવન સ્ત્રી પુરુષમાંથી કોઈ જ્યારે જીવતું નથી હોતું, અને પોતાની સંતતિના ભરણ પોષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા ને તેઓ કરતાં હોય તો કેવળ બુદ્ધિના ધોરણ ઉપર એ લક્ષ પ્રત્યે આપણે નાપસંદગી શી રીતે બતાવવી તે સમજી શકાતું નથી. માત્ર અંધ ક્રામ-વિકારની જહાંગીરી ઉચ્છેદણીથી પ્રેરાઈ જંદગી પર્યંતનાં લગ્નો માણસો ન કરે એ વાત તેમનાં સુખ અને નૈતિક શ્રેય બંનેની ખાતર અત્યંત અગત્યની છે. હમેશાં એવાં ઘણાં માણસો હોય છે કે જે પ્રમળ વૃત્તિથી દોરાઈ લક્ષ કરે છે, પણ પોતાની સ્થિતિએ પોતાના છોકરાંને નિભાવવાને અશક્ત હોય છે, અને તેથી એવાં લક્ષ કરીને સમાજને નુકસાન તેઓ કરે છે. તથાપિ તે છોકરાં પોતાના કરતાં ઉતરતી પણ આચરદાર જંદગી ભોગવે એવી સગવડ તેઓ કરી શકે છે. આવા સંજોગોમાં બેમાંથી જેની નજીબી સ્થિતિ હોય છે તેને આવા સંબંધથી નુકસાન થતું નથી પણ ફાયદો થાય છે. દરજ્જાના ફેર તેથી ઓછા થાય છે; મિલનસાર પ્રકૃતિને તેથી ઉત્તેજન મળે છે અને સેગમેન્ટ વ્યવહારથી ચારિત્ર્ય ઉપર જે ભ્રષ્ટ અસર થાય છે તે, અથવા વિચારહીન લગ્નોથી સમાજ ઉપર જે મારી અસર થાય છે તે, એનાર્થ ઉપજતી નથી; પરંતુ ઉપર કહેલા સંબંધોની ગેરહાજરીમાં બેમાંથી એકાં અવશ્ય મોટા પ્રમાણમાં થયા વિના રહેતું નથી. સંજોગો અને ચારિત્ર્યોન લિખ્તા એટલી બધી મોટી છે કે જનહિતવાદના સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેટલી વાર એવાં અલ્પાયુષી લગ્ન કરવાં એ ડાહ્યાપણ ભરેલું પણ ગણાય.

વિધર્મી મહારાજ્યના કાયદાનું બંધારણ અને ખ્રિસ્તિ ધર્મે ઉપજ્ઞ-
વેલાં પરિવર્તનો આપણે બરાબર સમજવાં હોય તો ઉપર કહેલા વિચારો
લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. રોમના મહારાજ્યના કાયદા બાંધનારાઓ
આવા સંબંધો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરતા અને તેમનું નિયમન કરી તેમાં ખાસ
મોભો મૂકવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખતા. લગ્નોચ્છેદની બેહદ દ્રષ્ટને લીધે એવા
સંબંધોને લગ્નની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થતી, અને આ સંજ્ઞાને લીધે તેઓ કાઈ પણ
પ્રકારે કલંકિત ગણાતાં ન હોવાથી, લોકોએ માન્ય નહિ કરેલા સંબંધો-
માંથી જે ગંભીર માફા પરિણામો આવે તે એથી અટકતાં. વળી રખાત
શબ્દમાં પણ ચોક્કસ કાયદા પુરઃસર સંબંધનો અર્થ સમજતો, અને આ
નવીન યોજનાનો મુદ્દો કુંવારાપણું અટકાવવાનો બેશક હતો, અને સ્પષ્ટ
વર્તણૂક તે વખતે બહુ સામાન્ય થઈ પડી હતી તેને સુધારવાનો પણ
કદાચ હોય. અરૂં જોતાં આ રખાતનો સંબંધ એક પ્રકારનું લગ્ન જ ગણાતું
હતું, કારણ કે જેને રખાત હોય તે પરણે અગર બીજી રખાત રાખે તો
કાયદામાં તે વ્યભિચારનો ગુનો ગણાતો હતો. લગ્નના અતિ સામાન્ય પ્રકા-
રની પેઠે તે સંબંધ પણ કોઈ પણ જાતની ક્રિયા વિના શરૂ થતો, અને
મરજીમાં આવે ત્યારે તેનો અંત અણાતો. એ સંબંધની ખાસ વિલક્ષણતા
એ હતી કે અમીર વર્ગ ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરેલી સ્ત્રીઓ સાથે કાયદા
પ્રમાણે પરણી શકતા નહિ તે તેમને રખાત તરીકે રાખતા. રખાતના દરજ્જા-
નો જોકે સંપૂર્ણ સ્વીકાર થતો હતો અને આખરસર ગણાતો હતો, તથાપિ
પોતાનાં સાથીના દરજ્જાની તે ભાગીદાર થઈ શકતી નહિ; કશે દાવજો તે
લાવતી નહિ; તેનાં છોકરાં રખાતનો પોતાનો દરજ્જો અને મોભો ભોગવતાં,
અને પિતાની અમીરાઈ કે વારસામાંથી તેમને પાતલ કરવામાં આવતાં.

આવા વિચારો તે સમયે પ્રચલિત હતા, અને તેમની સાથે ખ્રિસ્તિ
ધર્મે પાધરી અને કદી દુશ્મનાઈ જાહેર કરી. આ વિરોધનું પ્રતિબિંબ રાજ્યના
કાયદામાં બરાબર પડ્યું નહિ, પરંતુ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોના લખાણોમાં અને ધર્મ
સભાના ઘણાખરા ઠરાવોમાં બહુ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. અફર, અચૂક

અને ઉપયોગિતાની સઘળી ગણતરીથી સ્વતંત્ર, ધર્મનો કાયદો એવો છે કે હંદગી પર્યંતના લગ્ન સિવાય સ્ત્રીપુરૂષના અન્ય સંબંધો ગુનાહિત છે એવો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ઉપદેશ હતો. આ સિદ્ધાંતને નિર્વિવાદ સૂત્ર તરીકે ગણવાનો ઉપદેશ આપીને અને તેથી અદ્વાયુષી સંબંધોની અત્યંત અપકીર્તિ કરીને અને સામાજિક સખત સજ્જ કરીને, એવા સંબંધોમાં રહેલી જનહિતવાદ દૃષ્ટિનું પણ એણે ગંભીર રીતે રૂપાંતર કરી નાંખ્યું છે, અને ઘણાખરા દેશોમાં એવા સંબંધોને ગુમ કરી નાખ્યા છે અને તેમનો વેશપાલટો કરી દીધો છે. ઘણું કરીને નીતિની કોઈ અન્ય શાખા એવી નથી કે જેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય ખાસ નિશ્ચિત ધર્મશાસ્ત્રથી આટલો બધો થતો હોય, અને ધર્મની પડતીથી આ શાખા ઉપર જેટલી ગંભીર અસર થાય છે તેટલી અન્ય કોઈ શાખા ઉપર થતી નથી.

આ ચળવળને ઓગે રોમના મહારાજ્યના પાછલા સમયમાં કેવળ સામાજિક લગ્ન જે થતાં હતાં તેને બદલે ધીમે ધીમે ધાર્મિક લગ્નો થવા લાગ્યાં. જે કાર્ય હંદગીમાં અતિ અગત્યનું પગલું છે તે કાર્યને ધર્મના દિવ્ય આશિર્વાદથી અંકિત કરવામાં ખાસ યોગ્યતા રહેલી છે; અને ધાર્મિક ક્રિયાને લીધે તે કરારમાં ગંભીરતાનું બહુ ઉંડું લાન આવે છે. આમ લગ્ન પરત્વે ખ્રિસ્તિ ધર્મની ખાસ ધાર્મિક દૃષ્ટિને લીધે ખાસ પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓ સહિત તે થવું જોઈએ એવી માન્યતા ઉત્પન્ન થઈ. પણ તે રિવાજ ધીમે ધીમે દાખલ થયો હતો. લાંબા કાળ પર્યંત ગુલામોનાં લગ્ન ધાર્મિક ક્રિયા પૂર્વક થતાં નહોતાં; અને સ્વતંત્ર થએલા ગુલામોના સંબંધમાં જો કે તે સામાન્ય રીતે કરવામાં આવતી હતી, પણ ખાસકરીને આવશ્યક ગણાતી નહિ. દશમા સૈકામાં તે આવશ્યક ગણાવા લાગી. લગ્નને પવિત્ર કરવાનો ખ્રિસ્તિ ધર્મનો જે મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો તે આમ ફળીભૂત થયો; ઉપરાંત, પાદરી વર્ગની સત્તા જમાવવામાં આગળ જતાં તે પ્રયત્ન સાધન થઈ પડ્યું. અને આ પાદરીઓ હંદગીના આ અતિ અગત્યના કરાર પરત્વે જે જે બંધનો મૂકતા તો તે બંધનોને આધીન થતા માણસોને ફરજ પડાવવા તેઓ શક્તિમાન હતા. અર્વાચીન સમયમાં સામાજિક લગ્નોના સ્વીકારથી કેથોલિક

પાદરીઓની આ સત્તા કૌટુંબિક જીવનમાં ઘણી ઓછી થઇ ગઈ છે એ વાત એ ધર્મને એક જાગરા ધા રૂપ નીવડી છે.

વળી બીજી આગતની પેઢે આ આગતમાં પણ રાજ-કાયદાથી જૂદા પડીને ધર્મ સભાઓ દહતાથી પોતાના વિચારને વળગી રહેતી કે લગ્નોચ્છેદમાં પણ કેવળ પાપ છે. કોન્સ્ટનટાઈને કાયદો કર્યો હતો કે જો પતિ ત્રણ ગુના કરે અને પત્ની ત્રણ ગુના કરે તો તે વખતે લગ્નોચ્છેદ વાજબી છે. પણ લોકોની પ્રકૃતિને એ અંકુશ રૂચ્યો નહિ, અને કાયદામાં એક બે ફેરફાર કર્યા પછી જસ્ટીનિયનના કાયદા સંગ્રહમાં લગ્નોચ્છેદની કુલ પરવાનગી પાછી મળી. પણ જ્યાં સ્ત્રીના વ્યભિચારના પરિણામે ઉપસ્થિત થતા લગ્નોચ્છેદનો પ્રસંગ આવે ત્યાં ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધો કાંઈક ઢ્યુપ્યુપાણું બતાવતા, પણ બાકીના બીજા અથવા પ્રસંગે તો તેઓ સ્પષ્ટ કહેતા કે લગ્નોચ્છેદ ગુનાહિત છે, અને જે ખ્રિસ્તિઓ રાજ કાયદાની છૂટનો લાભ લેતા તેમને માથે અમુક કાળ પ્રાયશ્ચિત કરવાનો બોળે તેઓ મૂકતા. ઘણા સૈકાઓ સુધી કાયદાની આ દ્વિવિધતા ચાલુ રહી હતી. જે પોતાની સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે તેનો સખત દંડ કરીને જંગલીઓના કાયદા લગ્નોચ્છેદ ઉપર અંકુશ રાખતા હતા. શાર્લમેન લગ્નોચ્છેદને ગુનાહિત કહેતો, પણ તેને સખપાત્ર ઠરાવવાની તેની હિંમત ચાલી નહોતી, અને પોતે જ તે કરતો હતો. પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ-સંસ્થા તો તેવો ગુનો કરનારને બહિષ્કારનો ભય બતાવતી, અને કેટલીક વખત તો તે ભય તે બરાબર અમલમાં પણ મૂકતી. અંતે બારમા સૈકામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સંપૂર્ણ વિજય થયો અને ધાર્મિક કાનુનના સિદ્ધાંતને સ્વીકારી રાજ્યે પણ કાયદો કર્યો કે લગ્નોચ્છેદ ગેર કાયદેસર છે; અને તેની મના કરી.

આ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધથી માણસોનું સુખ કે નૈતિક શ્રેય કેટલે અંશે વધ્યું છે તે આગતની તપાસમાં ઉતરવાનું અત્ર આપણું પ્રયોજન નથી. અત્યારે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે અત્યારે જેમ આ પ્રતિબંધની તરફદારી જનહિતવાદની દૃષ્ટિથી ઘણીવાર થાય છે તેમ જ્યારે ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓમાં એ પ્રતિબંધ પ્રથમ મૂકાયો હતો ત્યારે નહોતું થયું, પણ ધર્મને નામેજ

તેની તરફદારી થતી હતી. ધાર્મિક ક્રિયા યુક્ત લગ્ન એજ લગ્ન; ઈશુના પોતાની સંસ્થા સાથેના કાયમી મેળાપના ખાસ ચિહ્નરૂપ લગ્ન છે; એવી માન્યતાનું જ તે પરિણામ હતું. વ્યભિચારના પ્રસંગે પણ લગ્નની પવિત્ર ગ્રંથી તોડી નખાય નહિ એવું કેથોલીક મતનું સખત બંધન અર્વાચીન ધારા-શાસ્ત્રમાં ધણું શિથિલ થઈ ગયું છે; અને આ દિશામાં હજી પણ આગલાં પગલાં ભરાશે એ પણ નિઃસંશય છે. તથાપિ આ આખતમાં વિધર્મી મહારાજ્યની એકદમ ઘટ પડી સિદ્ધાંત અને વ્યવહારમાં જે મોટો ફેરફાર થયો છે તે હવે સર્વને સ્પષ્ટ થયો હોવો જોઈએ.

જે લગ્ન આવાં ગંભીર અને અફર હોય તે લગ્ન એક બીજાની રાજ-પુશીથી અને સ્વતંત્રતાથી થવાં જોઈએ એ વાત આવશ્યક નહિ તો છેવટે અતિ અગત્યની તો થઈ પડી. પ્રજાતંત્રના અસ્ત સમયમાં રોમના સ્વદેશ-ભિમાની પુરૂષોનો અભિપ્રાય એવો હતો કે રાજ્યને છોકરાં પૂરાં પાડવાના સાધન તરીકે લક્ષ્મી ગણના થવી જોઈએ અને એવા ઇરાદાથી ફરજ તરીકે લક્ષ્મી થવાં જોઈએ. અને ઓગસ્ટસના કાયદામાં જે લગ્ન ન કરે તેમને ધણા લાલમાંથી ખાતલ કર્યા હતા. લગ્ન કરવાની આ બંને લાલચો ખ્રિસ્ત ધર્મની અસરમાં તણાઈ ગઈ. પ્રજાકીય સદાચારોના અસ્તની સાથે લોક-અભિપ્રાય અદ્વસ્ય થઈ ગયો. તપોવૃત્તિના ઉત્સાહ કાળમાં કુંવારી જીંદગી પવિત્રતાનું શિખર ગણાવા લાગી, અને તેની અસરને લીધે ઉપલા કાયદાઓ રદ થઈ ગયા.

લક્ષ્મી પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુનાનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા માટે હજી એક બીજી અગત્યની વાત પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મ-ગુરૂઓએ હાથમાં લેવાની હતી. આ વાત, પોતાના ધર્મથી જેમના વિચાર જૂદા પડતા હોય તેમની સાથે ખ્રિસ્તિ-સંસ્થાના અંગભૂતોને લક્ષ્મી કરતાં અટકાવવાની, હતી. ધર્મ-પંથોનો માંહેમાંહેનો વિખવાદ અને અંટસ બીજા કાંઈપણ સાધન કરતાં મિશ્ર-જાતોથી ધણા વધારે ઓછો થઈ જાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ એટલું પણ અત્ર લક્ષ્મીમાં રાખવાનું છે કે એ વાત અને તે પેહેલાં ધર્મની આખતમાં લક્ષ્મી-વૃત્તિ બહુ કેળવાઈ ગયેલી હોવી જોઈએ. જ્યાં દંપતિમાંથી દરેક જણ

અંતઃકરણપૂર્વક એમ માનતું હોય કે પોતાનો પતિ યા પોતાની પત્ની કાયમની દુર્દશા ભોગવવાને નિર્મિત થએલ છે, ત્યાં એક બીજા વચ્ચે ખરું સુખ, સહૃદયતા કે વિશ્વાસ ઉપજી શકે નહિ; અને અમુક ધર્મમાં કેળવાતાં છોકરું નરકનું નિરંતર વાસી થશે એવી જ્યાં દૃઢ માન્યતા હોય ત્યાં અમુક છોકરાને એક ધર્મમાં કેળવવાં અને બીજાને બીજા ધર્મમાં કેળવવાં એવી કૌટુંબિક સમજણ અશક્ય થઈ પડે છે.

ધર્મ-શ્રદ્ધાની લિન્નતાને લઈને કુટુંબમાં ઉપજતો વિખવાદ, ખ્રિસ્તિ ધર્મના પ્રવેશ પૂર્વે દુનિયામાં ઘણું કરીને લગભગ કે તદ્દન અજ્ઞાત હતો; કારણકે મત-લિન્નત્વ તો કદાચ અગાઉ પણ હશે, પરંતુ એટલા બધાં અગત્યનાં પરિણામ તેને આરોપિત કરવામાં આવતાં નહિ. રોમનું રાજ્ય ખ્રિસ્તિ થયું ત્યારે, અથવા ધર્મસુધારણાના સમયે, અથવા આપણા પોતાના જમાનામાં, જ્યારે જ્યારે નવીન ધર્મની કે પંથની સ્થાપના થતી હોય છે ત્યારે લોકોમાં ધર્મની લાગણી બહુ પ્રબળ હોય છે અને તેમાંથી મોટા અનર્થ ઉપજે છે. અને ધર્મની આખતમાં કેળવાએલી ક્ષમાવૃત્તિની ખામીને લીધે જ્યાં એક જ ઘરમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના ધર્મ જૂદા જૂદા હોય છે ત્યાં તે ઘરમાં અત્યંત દુર્દશા ઉપસ્થિત થયા વિના રહેતી નથી, કારણકે બન્ને વચ્ચે જે શ્રદ્ધા, પ્રેમ અને વિશ્વાસ હોવાં જોઈએ તે રહેતાં નથી અને તેથી અનેક વિખવાદ બન્ને વચ્ચે ઉભા થાય છે. તેમાં પણ જ્યારે સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત અને અજ્ઞાન રાખવામાં આવે છે ત્યારે આ વિખવાદની હદ રહેતી નથી. અનેક શાસ્ત્રીય શોધખોળને લીધે, સમીક્ષણયુક્ત અને ઐતિહાસિક પરિલોચનાને લીધે અને કેળવણીના સુધારાને લીધે, જ્યારે વિચાર-શીલ પુરૂષો અત્યંત અગત્યના ધાર્મિક પ્રશ્નોનું મંથન કરતા હોય છે, ત્યારે સ્ત્રીઓને એ સાધનોથી લગભગ કેવળ બહિર્મુખ રાખવામાં આવે છે. નિષ્પક્ષતા અને વિલંબને માટે પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓનાં મન સામાન્ય રીતે કુદરતથી જ ઓછાં લાયક હોય છે; અને બુદ્ધિને કેળવી દૃઢ કરે એવી આખતોના અબ્યાસને સ્ત્રી કેળવણીમાંથી કેવળ અલગ રાખતાં, આ મત લિન્નત્વ બહુ વધી જાય છે; અને તેની સાથે પરંપરાથી યાદવા આવતા વિચારોમાં

તેમની પ્રમળ શ્રદ્ધા રહે અને વિરૂદ્ધ વિચારોના સમાગમમાં ન આવે એવો મુખ્ય ઉદ્દેશ સામાન્ય રીતે રાખવામાં આવેલો હોય છે. પરંતુ સંકુચિત જ્ઞાન અને અપૂર્ણ સહૃદયતા—એટલા જ દોષો આ કેળવણીના છે એમ નથી. એક અમુક પ્રકારના ધાર્મિક ઉપદેશનું ખાસ લક્ષણ હમેશાં એ માલમ પડેલું છે કે વિચારના સત્રળા સિદ્ધાંતોને એ એક જ દિશામાં વાળે છે અને છુદ્ધ વિષયક તટસ્થતાનો તદ્દન નાશ કરે છે. બીજી આખતોમાં પ્રમાણિક નિશ્ચયને માટે માન નહિ તો છેવટે ગંભીર પ્રશ્નોના સંવાદમાં પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા માણસોને હકદાર કરવા પૂરતું જેટલું જ્ઞાન જોઈએ તેનું કાંઈક જ્ઞાન આપણને જણાય છે. સંવાદના વિષયમાં કેવળ અજ્ઞાનપણું નિશ્ચયપૂર્વક બોલતાં માણસને અટકાવે છે; અને અજ્ઞાન માણસ પોતે જે વિષયમાં અજ્ઞાન છે તે વિષયમાં બહુ વાંચીને અને વિચારીને પોતાના વધારે સુશિક્ષિત પાઠોશીએ તે અજ્ઞાની પોતે જે વિચારો માને છે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી એ માને છે એ જોઈ તેની સ્થિતિ બહુ કંગાળ અને દયાજનક છે એમ બોલતાં જો તે અજ્ઞાન માણસ માત્ર સમજી અને સમ્યક હશે તો અટકશે. પણ ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં આવી વાત કદિ બની નથી. કેવળ અંધ શ્રદ્ધામાં જ પરમ કર્તવ્ય છે એવો ઉપદેશ કરીને અને સઘળી શંકા ગુનાહિત અને શાપિત છે એમ કહીને, બીજી આખતોથી તદ્દન ભિન્ન મનની અવસ્થા ધર્મ પોતાની આખતમાં ઉપજાવે છે. એવાં ઘણાં માણસો હોય છે કે જેમણે બાળ્યકાળનું એક પાતું પણ વાંચ્યું નહિ હોય અને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોની અથવા જે દલીલોથી તેનું મંડન થાય તેમાંથી કોઈની ખચર તેમને નહિ હોય, છતાં અત્યંત વિશ્વાસ પૂર્વક વિવાદના પ્રશ્નો સંબંધી છાતી ઠોકીને મત તેઓ આપે છે; અને પોતાના અભિપ્રાય સાથે જે મળતા ન આવે તેમને જૂઠ્ઠા કહેશે, ધિક્કારશે, તેમના ઉપર દયાની નજરથી જોશે અને તેઓ પોતાના વિચાર ફેરવે માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરશે; પોતાના અભિપ્રાય સત્ય જ હોવા જોઈએ એમ સ્વીકારી લેશે અને બીજાઓએ તેમાં ખોજ કરી હશે તથાપિ તેમને ખોટા કહેશે; અને કોઈ પણ જાતની તપાસમાં ઉતર્યા વિના બીજાના

અભિપ્રાયને પાખંડી કહી હુંદગી પર્યંત તેમની સાથે વિરોધમાં રહેશે. કાઇ ગ્રંથને પાખંડી કહી કાળાહળ કરી મૂકનારામાંથી ઘણાખરા તો એ ગ્રંથને ઉઘાડવામાં કે તેમાં કહેલા વિષયની ખોજ કરવામાં પણ ગુનો ગણતા હોય એ સંભવિત છે. પાદરીઓનાં અનેક ભાષણો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે અને અમુક પ્રકારના વિચાર કે હૃદયના ભાવમાંથી જેનું વિમાર્ગગમન થાય તેમની અવસ્થાનું અતિ કરુણમય ચિત્ર આપીને સ્ત્રીઓની કલ્પનાને ઉસ્કેરી મૂકે છે. આથી કરીને ધર્માંધતા અને ગુપ્ત ખીજવાટ અસંખ્ય કુટુંબોમાં પેસે છે; તેથી કરીને કુટુંબોની શાંતિમાં ઝેર રેડાય છે, સ્ત્રીપુરૂષનો અરસપરસનો વિશ્વાસ મંદ પડી જાય છે, સત્યના શોધકની મુશ્કેલીઓ ઘણી જ વધી પડે છે, અને શુદ્ધિની ભીરતા, ઢોંગ અને ખોટા દેખાવ ચારે તરફ પ્રસરી રહે છે. તેથી જ્યારે રોમનું રાજ્ય ખ્રિસ્તિ થવા માંડ્યું ત્યારે આ કૌટુંબિક વિષવાદ બહુ જાહેરમાં આવવા લાગ્યો; અને પોતાના મતની અખંડતા સાચવવાની અને જે ખ્રિસ્તિ થાય તેમનો ઉત્સાહ જાળવી રાખવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી દોરાઇ એવાં મિશ્ર લગ્નો ખ્રિસ્તિઓએ કરવાં જ નહિ એવો આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ ખ્રિસ્તિ વૃદ્ધોએ કરવા માંડ્યો. કુટુંબકલહ ઓછો થાય એ પણ ઉદ્દેશ હતો. ખ્રિસ્તિઓ ઇશુના અવયવો છે, તેથી અન્ય ધર્મોની સાથે ખ્રિસ્તિએ લગ્ન કરવાં એ એક જાતનો વ્યભિચાર છે એમ તેઓ કહેતા. રાજના કાયદામાં ખ્રિસ્તિઓને પાખંડી જોડે લગ્ન કરવાની મનાઇ નહોતી, પરંતુ એવાં લગ્નોને ઘણી ધર્મ-સભાઓ સખત શબ્દોમાં ગુનાહિત ગણી વખોડતી. આ પ્રમાણે લગ્ન સંબંધી વિચારોમાં ફેરફાર ખ્રિસ્તિધર્મે કરાવ્યો. કુંવારી હુંદગીને અપાતી અત્યંત પવિત્રતા, લગ્ન સિવાય સ્ત્રી પુરૂષના કોઈ પણ જાતના વ્યવહારની સખત નિંદા, એક જ ધર્મનાં સ્ત્રીપુરૂષોનાં કાયમી લગ્નો થવાં જોઈએ એવો વિચાર અને તેનું ઉત્કૃષ્ટ ભાન, અને તે લગ્નો પણ ગંભીર પ્રકારની ધાર્મિક ક્રિયાઓ સહીત થવાં જોઈએ અને મૃત્યુથી જ છૂટાછેડા થાય એવો આગ્રહ, આ બધાં નીતિની જે શાખાની આપણે વાત કરીએ છીએ તેમાં, ખ્રિસ્તિ ધર્મની અસરના ચિહ્નો હતાં.

વળી આ નવીન ધર્મનું એક બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે જે ગુણોમાં સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને લક્ષ્મી નીકળે છે તે ગુણો ખુબ માનનીય ગણાવા લાગ્યા. સ્ત્રીપુરુષના ખાસ લાક્ષણિક ભેદ કેવા કેવા છે, અને આ ભેદોને લીધે જૂદા જૂદા જમાના, જૂદી જૂદી પ્રજા, જુદાં જુદાં તત્ત્વજ્ઞાન અને જૂદા જૂદા ધર્મોના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુના ઉપર શી શી અસર થઇ છે તે ખાતતની તપાસમાં ઉતરવા જેવું છે. શારીરિક સંપત્તિમાં, પુરુષો બેશક બળમાં વધારે હોય છે, અને સ્ત્રીઓમાં સૌંદર્ય વધારે હોય છે. પરંતુ શાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને કળામાં બધું અગ્રસ્થાન લગભગ પુરુષોએ જ ભોગવ્યું છે અને કાંઈ પણ પ્રકારે બુદ્ધિની અતિ ઉજ્જવળતા ખતાવ્યાના સ્ત્રીઓના દાખલા ખુબ જ જૂજ છે; અત્યંત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ ઘણા મહાન પુરુષો મહાન કાર્યો કરી શક્યા છે અને સંગીત વિદ્યા અને ચિત્ર વિદ્યા કે જેની ખીલવણીને માટે સ્ત્રીઓના સંજોગો અનુકૂળ લાગે છે તેમાં પણ અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરવામાં સ્ત્રીઓ તદ્દન નિષ્ફળ થઇ છે—આ બધી હકિકતો જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં બુદ્ધિ કાંઈક ઉતરતા પ્રકારની હોય છે એ વાતની ભાગ્યે જ ના પાડી શકાશે. સ્ત્રીઓમાં રેફલેક્સ, હેન્ડલ, શેક્સપીયર કે ન્યુટન મળવા અશક્ય છે. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ બુદ્ધિ વિષયક આખતોમાં વધારે પ્રાસંગિક અને ઉડઉડ કરતી હોય છે; સામાન્ય સિદ્ધાંતો કરતાં અમુક અમુક દૃષ્ટાંતોમાં તેમનાં મન વધારે ચોંટે છે; વિચારપૂર્વક વિવેક કે આ અનુભવના કરતાં સહજ પ્રત્યક્ષોપદેશ દ્વરેક વાતનું તોલન તેઓ વધારે કરે છે. પરંતુ વિચારની ચપળતા અને ત્વરિતતામાં, અને મનોભાવના રસિક અને ખારીક ભેદ ત્વરાથી અને ખરાખર પરખવાની કુદરતી શક્તિમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચડી જાય છે; અને તેથી તેઓ વાતચિતમાં આકર્ષક હોય છે, અને પત્ર લખનાર તરીકે, રંગભૂમિ ઉપર ખેલાડી તરીકે અને નવલ કથાકાર તરીકે તેઓ વધારે દીપ્તી નીકળે છે.

નીતિની ખાતતમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ ચડી જાય છે એ નિર્વિવાદ લાગે છે. પોલિસખાતાના આંકડાઓને કાંઈક જેવું તેવું અને અપૂર્ણ પ્રમાણ ગણીને બોલીએ તો આપણને માલમ પડે છે કે વસ્તીમાં સ્ત્રી પુરુષોની સંખ્યા

લગભગ સરખી છતાં શ્રીઓ કરતાં પુરૂષો પાંચગણ કરતાં વધારે ગુના ધણું કરીને કરે છે. બન્ને જાતિમાં પુરૂષ વધારે બળવાન હોવાને લીધે અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનો બોલો તેને માથે પડતો હોવાને લીધે, સ્ત્રી કરતાં એને લાલચો વધારે હોય છે એ વાત ખરી, તથાપિ એ વાત પણ આપણે લક્ષમાં રાખવાની છે કે ભૂખમરાની સ્થિતિ શ્રીઓમાં ઘણી સાધારણ હોય છે અને તેમના ગુજરાનનાં સાધનો ઘણાં જ મર્યાદિત હોય છે અને તેમની કમાણી ઘણી જ જૂજ અને જોખમ ભરેલી સ્થિતિની હોય છે. નૈતિક અને ધાર્મિક સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ આત્મ-ભોગ છે અને તે લક્ષણ શ્રીઓ કરતાં પુરૂષોમાં બેશક ઓછું જોવામાં આવે છે. શ્રીઓનું આખું જીવન ધણું કરીને પરાઈ જ ગાળવામાં આવે છે, બીજાની વૃત્તિને તાબે થવામાં અને તેનું સુખ સંભાળવામાં તેનું આખું જીવન વ્યતીત થાય છે. વળી કેટલીક વખત મનુષ્યના મનોભાવમાંથી સદાચાર આપોઆપ ઉગી નીકળે છે; કેટલીક વખત કર્તવ્યના ભાનને આધીન રહેવા વિચારપૂર્વક તે આચરવામાં આવે છે. આ બન્ને પ્રકારના સદાચારમાં પુરૂષો કરતાં શ્રીઓ ચડતી જણાય છે. તેમની લાગણીઓ વધારે તીવ્ર હોય છે; આચાર અને વિચાર બન્નેમાં તેઓ વધારે વિશુદ્ધ હોય છે; ભૂલેલા ચૂકેલા પ્રત્યે વધારે ક્રોધ, દુઃખી પ્રત્યે વધારે દયાળુ, અને સર્ગાવહાલાં પ્રત્યે વધારે હેતાળ તેઓ હોય છે. ગરીબ અને સામાન્ય વર્ગમાં શ્રીઓ ધણું કરીને પોતાનાં સુખ અને લાગણીના ભોગે બીજાનું જ સુખ તાકતી હોય છે અને સતત સ્વાર્થ-ત્યાગનું જ જીવન જીવતી હોય છે. તથાપિ, પુરૂષો કરતાં શ્રીઓમાં જો કે અસાચાર અને કૂરતાનું વલણ ઓછું હોય છે, પરંતુ તેઓમાં નાના પ્રકારની ફલ, ઈર્ષ્યા, ખાર અને સાંસારિક લોભ એકંદરે વધારે હોય છે. વળી ચંચળ હિંમતમાં પુરૂષો કરતાં તેઓ ઉતરતી હોય છે. સહનશક્તિમાં તેઓ સામાન્ય રીતે ચડી જાય છે, પણ આ સહનશક્તિ સામાની સામે થઈને સહન કરે એવી જાતની નહિ, પણ આગલાની ઇચ્છા પ્રમાણે વળી સહન કરે એવી જાતની હોય છે. બુદ્ધિવિષયક સદાચારમાં પુરૂષો કરતાં શ્રીઓ બેશક ઉતરતી હોય છે. સત્ય ઉપર પ્રેમ શ્રીઓ કવચિત્ જ રાખે

છે, જો કે જે વાતને તેઓ સત્ય માની બેસે છે તેમાં તેઓ બહુ મક્કમ હોય છે અને પોતાથી લિન્ન મત વાળાને તેઓ અત્યંત ધિક્કારે છે. નિષ્પક્ષપાતતાની કે શંકા કરવાની શક્તિ તેઓમાં બહુ થોડી જ હોય છે; વિચાર કરવાની તેમની પદ્ધતિ લાગણીનો એક પ્રકાર જ ધણું કરીને હોય છે; કાર્યમાં જો કે તેઓ બહુ ઉદાર હોય છે, પરંતુ પોતાના અભિપ્રાયમાં કે તુલના કરવામાં કચ્ચિત્ જ ઉદાર તેઓ થાય છે. નિશ્ચય કરાવવા કરતાં સમજાવી લેવામાં તેઓ વધારે કુશળ હોય છે, અને માન્યતાને કિંવા આસ્થાને વસ્તુસ્થિતિના વાસ્તવિક દૃશ્ય ચિહ્ન તરીકે ગણવા કરતાં દિલ્લાસાના સ્થાન તરીકે તેની વધારે કિંમત તેઓ ગણે છે. તેથી પોતાની આસ્થામાં તેઓ આનંદ માણે છે. જે સંજોગોથી વાતમાં ફેર પડી જાય છે તે જોવાની, જે સિદ્ધાંતોની સામી થએલી તે હોય છે તેમાં જે સારાં તરત્તો રહેલાં હોય છે તેમનો સ્વીકાર કરવાની, પ્રતિપક્ષીના અભિપ્રાયોથી તેની વ્યક્તિગત વત્તેણુંક નોખી પાડવાની શક્તિ પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં ઓછી હોય છે. પુરૂષોનું વલણ ન્યાયપ્રત્યે ધણું હોય છે, સ્ત્રીઓનું વલણ દયા પ્રત્યે ધણું હોય છે. ઉત્સાહ, સ્વાશ્રય, ખંત અને મનની મોટાઇમાં પુરૂષો ચડી જાય છે; નૃત્રતા, કોમળતા, લાજ અને સહનશીલતામાં સ્ત્રીઓ ચડી જાય છે. સ્થિતિને તાદૃશ્ય કરી આપતી કલ્પના જે આપણને દયા અને પ્રેમના કાર્યમાં ઉશ્કેરે છે તે સ્ત્રીઓમાં વધારે તીવ્ર હોય છે અને તે કલ્પના અદૃશ્ય વસ્તુઓ ઉપર વધારે સ્થિત થઈ શકે છે. સ્ત્રીઓના ધાર્મિક કે ભક્તિમાન સાક્ષાત્કાર વધારે સ્પષ્ટ અને પ્રબળ હોય છે; અને સંભાવત છે કે ત્યારે પોતાની હાજરીમાં થએલા પોતાના આળસના મૃત્યુથી પિતાને ધણું દુઃખ થાય છે ત્યારે આળસ જો કાંઈ દુર દેશાવરમાં મરી જાય તો તેથી માતાને ધણું કરીને બહુ વધારે દુઃખ લાગે છે. તથાપિ જોકે સ્ત્રીઓની લાગણીઓ વધારે પ્રબળ હોય છે, પરંતુ આ લાગણીઓ પુરૂષોની લાગણીઓ કરતાં ધણું કરીને ઓછી વિસ્તૃત હોય છે. તેમની કલ્પના વ્યક્તિઓ ઉપર વધારે ચોંટે છે; તેથી મહાન આપતો કરતાં મહાન નેતાઓ ઉપર તેમનો પ્રેમ વધારે જામે છે; અને કદિ જો કાંઈ મહાન

બાબતની તેમને દરકાર થાય છે તો ઘણું કરીને તેનું કારણ એ હોય છે કે કોઈ મહાન પુરૂષે અગર જેના ઉપર તેમનો પ્રેમ હોય છે એણે એ બાબત ઉપાડેલી હોય છે. રાજકીય બાબતોમાં સ્વદેશાભિમાન કરતાં ભક્તિ તેઓમાં વધારે હોય છે. ઇતિહાસમાં, સામાન્ય કારણોની કુટને કેવળ અલગ રાખીને અમુક અમુક મનુષ્યોનાં ચારિત્ર્યના પ્રસંગો અને તેમનાં લક્ષણો પ્રત્યે જ પુરૂષો કરતાં પણ તેઓ વધારે આકર્ષાય છે. પરોપકારમાં સાર્વજનિક ઉદારતા કરતાં વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ઉદારતા તેઓ વધારે કરે છે અને સાર્વજનિક સંકટને અટકાવવા કરતાં તેનું દુઃખ ઓછું કરવામાં તેઓ વધારે પ્રવૃત્ત રહે છે.

પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓના કરતાં પુરૂષોના ખાસ સદાચાર વધારે પ્રશંસનીય ગણાતા હતા. હિંમત, સ્વમતનું સ્થાપન, મનની મોટાઇ, અને સ્વદેશાભિમાન નૈતિક શ્રેષ્ઠતાનાં મુખ્ય લક્ષણ ગણાતાં હતાં. બ્રહ્મચર્ય, લાજ, દયા અને કામળ અને કૌટુંબિક સદાચાર કે જે ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સદાચાર છે તેમની બહુ ગણના થતી નહોતી. સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિને વફાદાર રહેવું એ વાતને ખાસ અગત્યતા તેઓ આપતા હતા; સિવાય સ્ત્રીના કોઇ ખાસ સદાચારને તે સમયમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું નહોતું. ઉલટું, બીજા સદાચારમાં સ્ત્રીનું સ્ત્રીપણું જેટલે અંશે નષ્ટ થતું તેટલે અંશે તેઓ વધારે પ્રશંસનીય ગણાતી હતી. સ્પાર્ટાની માતાઓ, પોરશીઆ, એરિઆ ઇત્યાદિ સ્ત્રીઓ વખણાતી તેનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેમનું આચરણ પુરૂષવત્ થયું હતું. પોતાના દેશને માટે પોતાના સંતાનનું બળીદાન આપતાં તેઓ કાંઇ ગણકારતી નહિ, અથવા તો મર્દાની બતાવી શરવીરોની પેઠે કબ્ર સહન તેઓ કરતી. પરંતુ અર્વાચીન સમયમાં આપણે કેટલીક સ્ત્રીઓને વખાણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે સ્ત્રીઓના ખાસ સદાચાર તેમનામાં બહુ બહાર પડી આવેલા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં પુરૂષોને યોગ્ય મર્દાની સદાચારમાં નીતિની શ્રેષ્ઠતા મનાતી હતી તે વિચાર ખ્રિસ્તિ ધર્મે ફેરવી નાખ્યો, અને તેની જગ્યાએ સંતવત્ આચરણ શ્રેષ્ઠ ગણાવું લાગ્યું. તેથી કરીને ગરીબાઈ, કામળતા, ધીરજ, દીનતા, આસ્થા

અને પ્રેમ જે સ્ત્રીઓના ખાસ સદાચાર છે તે અગ્રસ્થાને આવ્યા. શિષ્ય-કળા પુરૂષના સદાચારને સારી રીતે આલેખી શકે છે; તેથી જ ઘણું કરીને વિધર્મીઓ શિષ્યકળામાં પંકજતા હતા. પણ ખ્રિસ્તિ કારીગરો ચિત્રકળામાં વધારે પ્રવીણ છે તેનું કારણ કે તે કળામાં સ્ત્રીનાં સૌંદર્ય બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાય છે. સ્ત્રીના સદાચારની આ નવી કિંમતને લીધે ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મેરી-પૂજનું મહાત્મ્ય કહેલું છે.

ખ્રિસ્તિ ધર્મનું વલણ આમ સ્ત્રીઓનું મહાત્મ્ય વધારવાનું હતું. વળી સ્ત્રીઓની ધર્મ-ભાવના વધારે પ્રબળ હોય છે, અને જે ધર્મમાં તેના પ્રવર્તક પ્રત્યે ભક્તિ રાખવાની મુખ્ય ફરજ કહેલી હોય છે તે ધર્મ પ્રત્યે સ્ત્રીઓ વધારે આકર્ષાય છે. અને આ તરવો ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં હોવાથી સ્ત્રીઓ તે ધર્મ ફેલાવવામાં બહુ સહાયભૂત થઈ છે. ઘણી ખ્રિસ્તિ સ્ત્રીઓએ પોતાના ધર્મને માટે પોતાનો ભોગ આપ્યો છે અને ધર્મવીરી થઈ ગઈ છે, અને પોતાના કુટુંબના પુરૂષવર્ગને ખ્રિસ્તિ બનાવવા તેઓ શક્તિમાન થઈ છે. સંત ઓગ-સ્ટાર્ધન, સંત ક્રિસોસ્તમ, સંત એસિલ ઇત્યાદિ સંતોને તેમની માતાઓએ જ પ્રથમ ખ્રિસ્તિ કર્યા હતા. તપોવૃત્તિની હીલચાલમાં અને સખાવતના મહાન કાર્યમાં સ્ત્રીઓએ ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે. સખાવતનો સદાચાર સ્ત્રીઓના સ્વભાવને ખાસ કરીને અનુકૂળ છે, અને જે કે ઘણા જમાનામાં અને ધર્મમાં વ્યક્તિઓને દુઃખ મુકત કરવાનો પ્રયાસ સ્ત્રીઓએ કર્યો છે, પણ ખ્રિસ્તિ ધર્મના ઉદય પેહેલાં સ્ત્રીઓના એ સ્વભાવને સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો નહોતો. ફિબિઓલા, વોલા, મેલેનિયા ઇત્યાદિ અનેક સ્ત્રીઓએ પોતાનાં આખાં જીવન સખાવતોની વિશાળ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં અને તેમનો વિસ્તાર કરવામાં ગાળ્યાં છે, અને એમાંથી કેટલીક સંસ્થાઓમાં દુનિયામાં કેવળ નવીન પ્રકારની હતી. શેહેનશાહબાનુ ફલેસિલા ઇસ્પિતાલમાં માંદાની માવજત પોતાને હાથે કરતી, અને એવી સેવા કરવાની તત્પરતા ખ્રિસ્તિ પત્નીનું પ્રથમ કર્તવ્ય ગણાતું. જમાને જમાને વૃત્તિનો આ હિલોળો ઉતરતો આવ્યો છે. તેથી કરીને મનુષ્યનું ઘણું દુઃખ ઓછું થયેલું છે અને નૈતિક ગૌરવ પણ સાથે સાથે વધ્યું છે.

વળી સ્ત્રીઓ ધર્મની દીક્ષા લઈ સંસ્થાના નાનાં નાનાં કાર્યોમાં મદદ કરતી. આવી સ્ત્રી કુંવારી રહેતી. લાયક વિધવાઓને, જે તેઓ એકજ વાર પરણેલી હોય તો, ખ્રિસ્તિ ધર્મની સંસ્થા સહાય કરતી અને પાળતી; અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ પ્રત્યે બહુ દયા રાખતી. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તો ખાસ માનની નજરથી સંસ્થા જોતી હતી.

આવા વિચારોને અનુસરી રાજ્યના કાયદામાં પણ ફેરફાર થવા લાગ્યા અને પોતાનાં બાળકોના સંરક્ષક તરીકે માતાઓનો હક સ્વીકૃત થયો. વિધર્મીઓના સમયમાં એ હક સ્ત્રીઓનેજ નહોતો. સારાંશ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મને લીધે સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા એકંદરે વધી, અને તેથી પુરૂષોના આચરણમાં પણ ક્રામગતિ અને વિનય આવ્યાં.

કાયદામાં આવા ફેરફાર થયા નહોત તો પણ નીતિનું આખું દરિયું-જ ખ્રિસ્તિ ધર્મ એવું ફેરવી નાંખ્યું હતું કે તેથી કરીને સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ એની મેજે વખ્યાં જતાં હતાં. મધ્ય કાળની મહાધિકારી સ્ત્રીઓનો આગળ પડતો મોભો, સ્ત્રી સંતોની મોટી સંખ્યા, અને ખાસ કરીને કુંવારી માતા મેરીની પૂજનીયતા, એ બધાની અસર એજ દિશામાં થતી હતી. મેરી-પૂજથી સ્ત્રીઓનું દરિયું વિશુદ્ધ બની એશક બહુ ઉચ્ચ બન્યું છે; કારણ કે મેરીનું નૈતિક સૌંદર્ય અનુપમ હતું. વિધર્મીઓની દેવીઓમાં આવું સૌંદર્ય નહોતું, વિશેષે કરીને સ્ત્રીને યોગ્ય ખાસ સદાચારનું સૌંદર્ય તેમનામાં નહોતું! તેથી તેઓ બાળીતી હોવા છતાં તે પૂજની આવી ગંભીર અસર થઈ નહોતી. ખ્રિસ્તિ ધર્મની આ સેવાની અસર હજી સુધી પણ પહોંચે છે.

ધર્મ સુધારણા કાળે પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે આ મેરી પૂજ મૂડી દીધી, પણ કેથોલિક મતમાં એ પૂજ ચાલુ રહી. કેથોલિક મત ભાવના-પ્રધાન છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ મતવિચાર-પ્રધાન છે. તેથી કેથોલિક મત સ્ત્રીઓને ખાસ અનુકૂળ થાય છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ મત પુરૂષોને ખાસ અનુકૂળ લાગે છે. સ્ત્રીનું કામ ટેકા લેવાનું છે અને કેથોલિક ધર્મ તે આપે છે; પુરૂષનું કામ પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેવાનું છે, અને પ્રોટેસ્ટન્ટ મતનો એજ ઉદ્દેશ છે. આમ આ બન્ને મતના

દષ્ટિ-બિંદુઓમાં ફેર છે. કેથોલિક મત સામાન્યરીતે ચારિત્ર્યને કામળ કરે છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ મત દબ કરે છે. પરંતુ કામળતા ધણીવાર નિર્ગળતાનું રૂપ લે છે. સામાન્ય રીતે કેથોલિક પ્રજા લાગણીમાં ઉત્સાહી, સ્વભાવમાં ખાસ કરીને મિલનસાર, અને સ્વભાવે વિનિત અને વિવેકી હોય છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ પ્રજા સત્ય-પ્રેમી, કર્તવ્યના દૃઢ ભાનવાળી, અને ચારિત્ર્યમાં દૃઢતા અને ગૌરવ-વાળી ધણું કરીને હોય છે. કેથોલિક મતના અનુયાયીમાં દીનતા અને ભક્તિ વિશેષ હોય છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ મતના અનુયાયીમાં સ્વતંત્રતા અને આત્મ-નિશ્ચય વધારે હોય છે. કેથોલિક મતમાં વેહેમી થઇ જવાનું વલણ છે; પ્રોટેસ્ટન્ટ મતમાં ધર્માંધ થઇ જવાનું વલણ રહેલું છે. લગ્ન-સંસ્થામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે વિશુદ્ધિ અને ગૌરવનું તત્ત્વ વધારે ઉમેર્યું છે અને તેથી સ્ત્રી-વર્ગને મોટા લાભ થયો છે; છતાં કેથોલિક મત જેવો સ્ત્રીઓને તે અનુકૂળ નથી એ વાત કબુલ કરવી જોઈએ.

વળી પ્રોટેસ્ટન્ટ મતે મઠ-સંસ્થાનો અંત આણ્યો એ વાત પણ સ્ત્રીઓના કે દુનિયાના હકમાં એકંદરે લાભદાયક થઇ નથી. નિર્ધનતા, કૌટુંબિક દુર્ભાગ્ય કે કોઇ બીજા કારણથી નિરાધાર થઇ પડેલી સ્ત્રીઓ મઠનો આશ્રય લઇ સહાચારની હંદગી ગાળી શકતી અને ધાર્મિક ખેરાતના કામમાં મદદ કરી શકતી. પરંતુ મઠો નાશુદ્ધ થઇ જતાં એ વાત જતી રહી. તપોવૃત્તિના સિદ્ધાંત ઉપર ચાલતી મઠની વ્યવસ્થામાં પણ સ્ત્રીઓની દુર્દશા વખતે થતી એ વાત ખરી છે; તથાપિ એ સંસ્થાને સુધારી અન્યરૂપે રાખવામાં વધારે લાભ હતો. પણ તેને કેવળ નાશુદ્ધ કરવાથી ગેરલાભ ધણો થયો છે.

આ સંબંધની પુસ્તક સંબંધનો ઇતિહાસ આપણે જોયો. આ સંબંધ અત્યંત ઉપર કેવું રૂપ ધારણ કરશે તેનો નિશ્ચયપૂર્વક નિર્ણય અગાઉથી અત્યારે કરી શકાય એવું નથી. ઇતિહાસ કહે છે કે જેમ જેમ સુધારો વધતો જાય છે તેમ તેમ પુરૂષોની ઉદારતા વધારે સતેજ અને વધારે વિસ્તૃત થતી જાય છે; તેમનાં વર્તન વધારે કામળ અને મર્યાદાશીલ થતાં જાય છે; અને સત્યનો પ્રેમ તેમનામાં વધતો જાય છે. ઇતિહાસ એમ પણ કહે છે કે શુદ્ધિ વિષયક મહાન તેજસ્વી કાળમાં અને મોટા સામાજિક સુધારાના

સમયમાં સ્ત્રીપુરૂષોના સંબંધમાં ઘણી ગેરવ્યવસ્થા પણ વારંવાર જોવામાં આવેલી છે. એક અસુક પ્રકારના ખાસ ધાર્મિક ઉપદેશને લીધે, અને ઔદ્યોગિક સાહસ અને અર્થ-શાસ્ત્ર વિષયક વિચારોમાં હાલમાં થએલા મોટા ફેરફારને લીધે સાંપ્રત સમયમાં આ સંબંધ ખાખત વિચારો બદલાઈ ગયા છે એ વાતની ના કહેવાય એમ નથી. વસ્તીના ત્વરિત વધારાને રાજપુરૂષો અને નીતિવેતાઓ ખન્ને પ્રથમ સારી વાત ગણતા હતા. પણ હવે એવો મત પ્રચલિત છે કે એ વધારાને ઝંકુશમાં રાખવા લગ્ન અને ખાળકોની સંખ્યા ઘટાડવામાં જ સમાજનો મોટામાં મોટો લાભ સમાએલો છે. આવી માન્યતાને લીધે અને સુખાભિલાષી સુધારાની સંગતીમાં રહેલી ધણી કૃત્રિમ હાજતોને લીધે, ઘણી સ્ત્રીઓને કુંવારા રહેવું પડે છે અને હંદગીમાં પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો પડે છે; અને તેમની શારીરિક નિર્બળતાને લીધે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય છે; તેમાં હાલના કાયદા અને રિવાજથી વધારો થાય છે. પસાનો અને કેળવણીનો લાભ તેમને જોઈએ તેવો મળતો નથી; ધણા ધંધામાંથી તેમને ખાતલ રાખવામાં આવે છે; ખીજા કેટલાક ધંધા પરત્વે તેમનું ઉપહાસ કે નિંદા થાય છે; અને તેથી પરિણામ એ આવે છે કે ઘણી સ્ત્રીઓ બહુ કંગાલ અને ગરીબ અવસ્થામાં પોતાની હંદગી ગાળે છે અને ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી યાત્રિક સુધારો વૃધતાં સ્ત્રીઓ ઘરમાં બેસીને કામ કરતી તે પણ ગયું છે. વિલાયતી શાજો આવતાં રેંટીઓ હવે ઘરમાં રહ્યો નથી.

આ બધાનું પરિણામ એંતે નીતિમાં શું આવશે તેનું અનુમાન કરવાનું કામ નીતિવેતાનું છે, ઇતિહાસકારનું નથી. જમાનો બદલાતાં સ્ત્રીઓની પ્રવૃત્તિ અને કેળવણી બદલાશે ખરી; અને તેમની નીતિમાં પણ કદિ ફેરફાર થાય, પણ નીતિ સંબંધી કેટલાંક પ્રત્યક્ષ-દર્શનો જે આપણને થાય છે તે કદિ પણ દૂર થઈ શકશે નહિ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો.

ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	૨-૦-૦
ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ	૦-૧૪-૦
ગુજરાતનો ઇતિહાસ-પ્રાચીન અને અર્વાચીન (બંને ભાગનાં) ૧-૧૨-૦	
જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨-૦-૦
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ	૦-૮-૦
પ્રાચીન ભારત	૦-૧૨-૦
ક્રેન્ચ રેવોલ્યુશન યાને ફ્રાન્સ દેશ માંહેલી રાજ્યની	
ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનને આર્થિક ઇતિહાસ. (ભાગ ૧ લો	
અને ભાગ ૨ જો.)	૦-૧૨-૦
બ્રિટીશ રિયાસત-પૂર્વાર્ધ	૧-૮-૦
મરાઠી સત્તાનો ઉદય	૦-૧૦-૦
મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા સંબંધી ચઢતીનો	
ઇતિહાસ	૦-૨-૦
રાસમાળા. ભા. ૧ અને ભા. ૨ (દરેક ભાગના) ...	૨-૦-૦
કાશ્યા	૦-૬-૦
લંકાનો ઇતિહાસ	૦-૩-૦
વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર	૦-૧૨-૦

- મુસ્લિમ માંડવીનું દેશી રાજ્ય યાને માંડવીનો પુરાતન

ઇતિહાસ... ..	૦-૮-૦
હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા અને લોકસ્થિતિ	૧-૪-૦
હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યનો ઉદય	૦-૬-૦
હિન્દ સામ્રાજ્ય-વો. ૪ થું. ભા. ૧ અને ૨ (દરેકનો)... ૧-૦-૦	

આ સિવાય સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોની વિસ્તારથી હકીકત મોટા કેટલોગમાં આપવામાં આવે છે-તે આસિ. સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ભદ્ર, અમદાવાદ એમને એક પત્ર લખેથી મફત મોકલી આપવામાં આવશે.

